

SRĪ-BHĀSYA
OR
BRAHMASŪTRABHĀSYA
BY
BHAGAVAD-RĀMĀNUJA

WITH

1. S'rutaprakāśikā by Sudarśanabhattachāraka
2. Bhāvaprakāśikā by Rangarāmānujamunī
3. S'rutapradīpikā by Sudarśanabhattachāraka
4. Nayaprakāśikā by Méghanádārisūri
5. Tattvatikā by Védāntadēśika
6. Mūlabhāvaprakāśikā by Rangarāmānujamunī
7. Nyāyasudarśana by Varadaṇārāyanabhattachāraka
8. Adhikaranasārāvalī by Védāntadēśika.
9. Adhikaranacintāmanī by Varadanāthasūri
10. Vīsayavākyadīpikā by Rangarāmānujamunī

EDITED BY

Pandit V. ANANTHACHARYA

Lecturer in Sanskrit, Pachaiappa's College, Madras.

AND

Vyakaranasiromani V KRISHNAMACHARYA

Senior Pandit, Govt. Oriental Mss Library, Madras.

Vol 1.

PUBLISHED BY

Pandit A. R. KRISHNAMACHARIAR

Proprietor

THE MADRAS SANSKRIT BOOK DEPOT

KRISHNAPURAM, KODAMBAKAM, MADRAS.

KABEER PRINTING WORKS,
TRIPPLICANE, MADRAS.

श्रीः
श्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितं

श्रीभाष्यापरनामधेयं

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

प्रथमं संपुटम्

श्रुतप्रकाशिका, तद्व्याख्या भावप्रकाशिका, श्रुतप्रदीपिका, नयप्रकाशिका,
तत्त्वटीका, मूलभावप्रकाशिका, वेदान्तन्यायसुदर्शनम्, अधिकरण-
सारावलि., तद्व्याख्या अधिकरणचिन्तामणिः,
विषयवाक्यदीपिका,
इत्येतैः समलंकृतम्

ति. न. च. पण्डित वे. अनन्ताचार्येण
वे. कृष्णमाचार्येण च
परिशोध्य

कोडंपाकम्
कृष्णापुराग्रहारवास्तव्येन
ए. आर्. कृष्णमाचार्येण
प्रकाशितम्
१९३७

Copies can be had of —

A. R. KRISHNAMACHARIAR

PROPRIETOR,

THE MADRAS SANSKRIT BOOK DEPOT

KRISHNAPURAM, KODAMBAKAM, MADRAS.

उपोद्घातः ।

यदा बहोः कालात्पूर्वमेव श्रीभगवद्भामानुजवदनारविन्दनिर्गलितस्य श्रीमन्नाथ-
मुनिश्रीमद्यामुनमुनिप्रभृतिपरमाचार्यनिर्धारितसिद्धान्तप्रकाशनधुरन्धरस्य भेदाभेदघटकसगुण-
निर्गुणादिनानाविधश्रुतिवाक्यानां सर्वेषामपि स्वारसिकाक्लिष्टतत्त्वसन्दर्भानुगुणार्थवर्णनेन
प्रदर्शितसर्वशास्त्रानुकूल्यस्य स्मृतीतिहासपुराणागमादीनां सर्वेषामपि मुनिजनवचसामैक-
कण्ठ्यसपादनप्रक्रियापरितोषितसकलतीर्थकराभिनन्दनीयविषयोपन्यासवैलक्षण्यस्य श्रीभाष्यस्य
श्रुतप्रकाशिकासहितं सुस्पष्टाक्षरं समीचीनं मुद्रितपुस्तकं यत्र कुत्रापि लभ्येतेति विचारितम्,
तद्वा अस्पष्टेषु ग्रन्थाक्षरेषु अतिसूक्ष्मेषु निश्वासवातच्छेदेषु मलीमसेषु कालेषु मुद्रित-
मेव पुस्तकं शरणमासीत् । तत्र तत्र देशान्तरेषु मुद्रितानि पुस्तकानि प्रायेण न सुबद्धानि
न सुलभानि चैतद्देशीयानाम् । कतिपयकालात्पूर्वं बहुभिरौत्तराहैः पण्डितैरेवमबोधि-
ता अभूम् यथा—श्रुतप्रकाशिकासहितस्य श्रीभाष्यस्य परिष्कृतरीत्या मुद्रणं कृतं चेत्
महदुपकृतं भविष्यति; बहवश्छात्रा एतादृशग्रन्थानामलाभेन महान्तं क्लेशमनुभवन्ति” इति ।
उपश्रुत्यानया प्रोत्साहितैस्सामः यदा श्रुतप्रकाशिकायाः पाठपरिशोधनाय मातृका-
न्वेषणे व्यापृतं तदानीं श्रुतप्रदीपिकानयप्रकाशिकामूलभाष्यप्रकाशिकाप्रभृतयो बह्व्यो-
व्याख्याश्चक्षुषो पुरतः प्रादुरभूवन् । यावल्लब्धं प्रौढतमैर्व्याख्यानान्तरैः सह संयोज्य
मुद्रणे श्रीभाष्यस्य विशेषतः परिष्कारो महानुपकारश्च वाचकानां भविष्यतीति, बहुभिः
सुधीभिः प्रेरितस्तात्त्वटीकाया विरहे श्रीभाष्यं नातीव परिष्क्रियेतेति च मन्वानास्तामपि
समयोजयाम ।

महाजनैरर्थतो ज्ञानतश्च विशिष्टैः संभूय निर्वर्तयितव्येऽस्मिन् महति कार्ये सर्व-
प्रकारेणाप्यनधिकारिणो वयं केवलं महदनुग्रहमेव प्रधानं बलमवलम्ब्य शिशव इव
निर्भीकाः प्रावर्तिष्महि । बहवः पण्डिताः साधव आचार्याश्चानेन श्रीभाष्यमुद्रणरूपेण
महाकैङ्कर्येणाराधिता भवन्तीतीदं न निहोतुमर्हम् । तथापि किं चिद्दूरमारूढवतामप्यस्माकं
हृदयात् ‘कथं वेदं कृच्छ्रसाध्यं कार्यं निर्व्यूढं भविष्यति ; किं वा वयमविज्ञातसाध्यसोः
कार्येऽस्मिन् पदं न्यधाम’ इति चिन्ता सांप्रतमपि नापैति ।

तत्र यद्यपि श्रुतप्रदीपिका श्रुतप्रकाशिकातोऽनतिरिक्तार्थप्रतिपादनपरा, तथापि इदं-
प्रथमतया वेदान्तप्रकरणे कृतावताराणां छात्राणां संक्षेपतः श्रीभाष्यार्थप्रतिपादनपरेयं मह-
दुपकरिष्यतीति न वयं श्रुतप्रकाशिकया गतार्थतामस्या मन्यामहे । तत्त्वटीका तु श्रीभा-

प्यस्य सारतमापूर्वार्थप्रतिपादनैदंपर्यं मूर्धाभिषिक्ता भगवतो भाष्यकारस्य मूर्तिमद्बुद्धयभूतेति नास्या महिमानुवर्णने प्रभवामः ।

मूलभावप्रकाशिका तु तत्र तत्र गहनतरातिविस्तृतपूर्वमीमांसाप्रक्रियाविषय-
विचारणासरण्याः संचरमाणा सैरन्ध्रीव स्वाधीनपतिकां श्रीभगवद्रामानुजदिव्यसूक्तिं
विशेषतो विभूषयतीत्यपि सुस्पष्टमेवास्या कृतपरिचयानां संख्यावताम् ।

नयप्रकाशिकापि कचित्कचित् अस्मत्पूर्वाचार्यैरप्रहते संप्रदायपारपरीतः किंचिदिव
विश्वस्थिते वर्त्मनि संचरन्त्यपि श्रीमद्विनिर्गमान्तमहागुरुभिः स्वपूर्वकालिकत्वेन त्रय्यन्त-
शास्त्रनिष्णातत्वेन च तत्र तत्र स्मृतैर्बहुमतैश्च श्रीमेघनादारिसूरिभिर्विरचितेति
व्याख्यानान्तरेष्वच्युम्बितान् विषयान् सम्यक् प्रतिपादयतीति च नास्माभिरुपेक्षिता ।
अनेन ग्रन्थकारेण प्रणीतो मुमुक्षूपायसंग्रहाख्यः प्रबन्धोऽस्मद्वाचार्यपरंपरासमागतेषु
सांप्रदायिकेष्वर्थेषु प्रत्यवस्थानरूप इत्यन्यदेतत् ।

वरदनारायणभट्टारकैः प्रणीतः श्रीमन्निगमान्तमहागुरुभिस्तत्र तत्र प्रमाणतया
सबहुमानमुपात्तं न्यायसुदर्शनं देशेऽस्मिन् वप्तिभिर्भक्षितप्रायायामत्यन्तजरत्यामद्वितीयायां
मातृकायां जीवितं धारयतीति मास्यात्यन्तलोपो भूदिति कृत्वा यावल्लब्धं प्रकाशयते ।
निसर्गतः श्रेयःप्रतिधातिप्रत्यूहबहुलेऽस्मिन् प्रपञ्चे श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य प्रथमाधार-
भूतमिदं श्रीभाष्यमुद्रणकैङ्कर्यं यथा सम्यङ् निर्वर्त्येत तथानुगृह्णीयुः पण्डिताः परमपावन-
मनोवृत्तयः इति संप्रार्थयामहे ।

अस्मिन् मुद्रणकार्ये ग्रन्थपरिशोधनेन मूलभावप्रकाशिकास्थानां विषयाणामनुक्रमणि-
काप्रदानेन च दासेन मया सह सुबहु परिश्रम्य उपकृतवतां जम्बूपाकग्रामाभिजनानां शत-
क्रतुकुलतिलकानां विद्वद्वरेण्यानां श्री नरसिंहाचार्याणां वयमत्यन्तमधमर्णाः । मुद्रणसमये
पाठपरिशोधनादिकार्याय अस्माकं यथापेक्षितं सुचिरसंरक्षितानि तालपत्रलिखितानि पुस्तकानि
प्रदाय अस्मदुद्योगं कृतार्थीकुर्वतां राजकीयप्राच्यनलिखितपुस्तकभाण्डागाराधिकारिण
अडैयार् तियासफीसभाध्यक्षाणां च विषये सुबहु कृतज्ञतां प्रकाशयामः ।

कृष्णापुरम् ,
कोडंपाक्कम् पोस्ट
चन्नपुरी.

७—८—१९३७

इति तिरुमलैनल्लान्चक्रवर्त्यभिजनः

वे. अनन्ताचार्यः.

वे. कृष्णमाचार्यः.

श्रीभाष्यादिग्रन्था एतेषु पृष्ठेषु द्रष्टव्याः

श्रीभाष्यम्—१, ५७, ७८, १०३, १४२, १७४, २१७, २५३, २६८, २८७,
३१०, ३३६, ३६८, ४१८.

श्रुतप्रकाशिका—१, ५८, ७९, १०४, १४२, १७५, २१८, २५४, २६८,
२८९, ३११, ३३७, ३७२, ४१८.

भावप्रकाशिका—१०, ६४, ८५, १११, १५०, १८०, २२५, २५७, २७४,
२९४, ३१५, ३४५, ३८६, ४२५.

श्रुतप्रदीपिका—१८, ६७, ९२, ११९, १५६, १८३, २३२, २५७, २७८,
२९८, ३१९, ३५१, ३९४, ४३२.

नयप्रकाशिका—२०, ६८, ९३, १२१, १५७, १८५, २३४, २५८, ४३३.

तत्त्वटीका—२७, ७२, ९५, १२३, १५८, २०१, २३९, २६२, २७९,
३००, ३२०, ३५२, ३९७, ४३७.

मूलभावप्रकाशिका—५५, ७७, ९९, १३१, १६८, २०७, २५१, २६६,
२८५, ३०७, ३२६, ३६३, ४१२, ४४१.

वेदान्तन्यायसुदर्शनम्—१३४, १७४, ४५०.

श्रीभाष्यविषयानुक्रमणिका

	पुटम् .	पङ्क्ति.
मङ्गलाचरणम्	१.	१.
षष्ठ्यर्थविचारः	१०३.	२०.
ब्रह्मशब्दार्थविचारः	१०४.	२.
जिज्ञासाशब्दार्थः	१४२.	१२.
मीमांसाद्वयस्यैकशास्त्र्यम्	१४२.	१७
अध्ययनविधिनिरूपणम्	१७४.	१८.
अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वम्	२१७.	१९.
कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वसमर्थनम्	२१८.	४.
लघुपूर्वपक्षारम्भः	२६८.	१.
समुच्चयवादिन आक्षेपः	२६८.	११.
पूर्वपक्षिकृतं समुच्चयवादनिरसनम्	२६८.	१५.
श्रवणादीनामुपयोगः	२८८.	७.
साधनचतुष्टयवर्णनम्	२८८.	१४.
लघुसिद्धान्तारम्भः	३१०.	१.
वाक्प्रजन्त्रं ज्ञानं न मोक्षसाधनम्	३१०.	४.
ध्यानस्योपासनारूपत्वम्	३३६.	२२.
ध्रुवस्मृतिरेव भक्तिः	३६९.	९.
ध्रुवस्मृतेः कर्मापेक्षा	३६९.	१८.
ध्रुवस्मृतेः साधनीभूतं विवेकादिसप्तकम्	३७०.	४.
साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वनिरासः	४१८.	८.

श्रुतप्रकाशिकाविषयानुक्रमणी

	पुटम्.	पङ्क्ति.
मङ्गलश्लोकाः	१.	९.
श्रीभाष्यावतरणम्	२.	१७.
अखिलेतिश्लोकव्याख्या	४.	१४.
पाराशर्येतिश्लोकव्याख्या	५८.	१.
प्रतिज्ञावाक्यव्याख्या	६८.	६.
जिज्ञासासूत्रव्याख्या	८०.	६.
अथशब्दार्थः	८०.	१७.
अतःशब्दार्थः	८२.	२१.
यादवप्रकाशीयसूत्रार्थनिरासः	१४३.	२२.
ऐकशास्त्रसमर्थनम्	१४५.	१.
कर्मब्रह्मविचारयो. क्रमनियामकोक्तिः	१५०.	१३.
अध्ययनविधिनिरूपणम्	१७५.	५.
रागतः प्रवृत्तिसमर्थनम्	२२०.	२४.
साध्यसाधनद्वित्वनिरासः	३११.	८.
वाक्यजन्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वनिरासः	३११.	२२.
भक्तेरुपायत्वसमर्थनम्	३१४.	१७.
भक्ते. कर्माङ्गत्वस्य समर्थनम्	३७६.	१८.
साधनसप्तकोक्तिः	३७८.	८.
दुःखत्रयाभिघातज्ञानपूर्ववृत्तत्वनिरासः	४२२.	२१.

भावप्रकाशिका विषयसूचिका

	पुटम्.	पङ्क्ति-
अखिलेत्यादिश्लोकार्थविचारः	१२.	२४.
पाराशर्येत्यादिश्लोकार्थविचार	६४.	१९.
अथशब्दार्थविचारः	८५.	१६.
अतःशब्दार्थविचारः	८८.	६.
कर्मब्रह्मविचारक्रमनियमकथनम्	१५४.	१७.
विचारे रागत.प्रवृत्तिसमर्थनम्	२२९.	१८.
भक्तेरुपायत्वसमर्थनम्	३४५.	१७.
भक्तेः कर्माङ्गत्वसमर्थनम्	३८९.	५.

नयप्रकाशिका विषयसूची

	पुटम्.
अखिलेत्यादिभाष्यस्य मङ्गलत्वे आक्षेपः समाधानञ्च	२३.
मङ्गलाचरणस्य काम्यत्वशङ्का, तत्परिहारश्च	”
वेदान्तानां ब्रह्मैकपरत्वे आक्षेपः परिहारश्च	२४.
श्रीराममिश्रोक्तषडर्थविवरणम्	२५.
भङ्गादीत्यादिपदस्य मोक्षप्रदत्वार्थत्वखण्डनम्	२६.
कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरत्वप्रदर्शनं	२७.
चतुः सूत्र्या उपोद्धातत्वाभावप्रतिज्ञा	”
अध्ययनप्रयुक्तिविचारे पौनरुक्त्यशङ्कात्परिहारौ	१८५.
अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वविचारः	१८६.
गुरुमतोपन्यासः	१८७.
भाट्टप्रक्रियोपन्यासः	१९६.
ऐकशस्त्र्ये आक्षेपपरिहारौ	२३५.
कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डयोः हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनम्	२६१.
ज्ञानकर्मणोः समुचितयोः मोक्षसाधनत्वमिति भास्करमतखण्डनम्	४३४.

तत्त्वटीकास्थविषयसूचिका

	पुटम्.	पङ्क्ति-
मङ्गलाचरणम्	२८.	१-
विषयप्रयोजनसंबन्धनिरूपणम्	२८.	२०.
मङ्गलाचरणे प्रमाणं पूर्वाचारश्च	३२.	६.
मङ्गलश्लोके अकारोपक्रमस्वारस्यम्	३३.	२२.
प्रथमद्वितीयपादयोः ब्रह्मशब्दनिरुक्तिपरत्वम्	३५.	१५.
ब्रह्मलक्षणसंग्रहः	३५.	२१.
चतुर्ध्याय्यर्थस्य संग्रहेण विवरणम्	३६.	८.
निर्वचनपुरःसरं स्थेमशब्दनिरुक्तिः	३७.	१२.
‘ भङ्गादिलीला ’ इत्यत्र समासविवरणम्	३९.	५.
भूतव्रातशब्दार्थः	४०.	७.
ध्येयसंशोधनम्	४४.	९-
आद्यपद्ये परपक्षनिरासव्यञ्जनम्	४५.	१२.
परेषां शास्त्रारम्भानुपपत्तिप्रतिपादनम्	५१.	१३.
स्वमते तदसंभवः	५३.	२५.
द्वितीयश्लोकस्य स्वप्रबन्धानारभ्यतानिरसनपरत्वम्	७२.	१.
वचःसुधापदे समासोपपादनम्	७३.	१६-
“ निजाक्षरैः ” इत्यत्र निजपदार्थः	७६.	२१.
“ भौमाः सुमनसः ” इत्यत्र भौमपदप्रयोजनम्	७७.	१०.
सूत्राक्षराणीत्यत्र अक्षरशब्दस्वारस्यम्	९५.	८-
अतःशब्दस्य वृत्तिविशेषार्थत्वसमर्थनम्	९७.	८-

	पुटम्.	पङ्क्ति.
अथातःपदयोरन्यतरेणालमित्याक्षेपः परिहारश्च	९७.	१६.
कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वम्	९८.	
ब्रह्मजिज्ञासाधिकारिनिष्कर्षः	९८.	१४.
“ ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्यत्र समासविचारः	१२३.	१६.
“ ब्रह्मजिज्ञासापदे ” कर्मणि षष्ठ्या अनौचित्यनिरासः	१२६.	१९.
“ स्वभावतः ” इति पदस्य प्रयोजनम्	१२७.	१७.
पुरुषोत्तमशब्दे समासविचार	१२८.	१२.
ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्तत्वविचारः	१२९.	१४.
ब्रह्मशब्दस्य सर्वेश्वरपरत्वनिर्वाह	१३०.	१.
जिज्ञासापदस्थसम्प्रत्ययार्थविचारः	१५८.	८.
मीमांसापदव्युत्पत्तिदर्शनम्	१५९.	१.
यादवप्रकाशीयसौत्रयोजनानिरासः.	१६०.	३.
जैमिने. शारीरकार्थविरोधशङ्काया निरासः	१६१.	७.
देवताना विग्रहादिनिरासकयुक्तेः प्रतिक्षेपः	१६३.	१६.
कर्मब्रह्मविचारयोः पौर्वापर्यनियमः	१६७.	१२.
शारीरकशास्त्रस्य सार्थत्वम्	१६८.	८.
अध्ययनविधि.	२०१.	१.
उपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वम्	२०३.	२०.
“ उपनयीत ” इत्यात्मनेपदस्य न कर्त्रभिप्रायनिमित्तकत्वम्	२०६.	१७.
विचारस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वनिरासः.	२०७.	८.
स्वाध्यायस्याध्ययनकर्मत्वम्	२३९.	६.
अध्ययनविधेरक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यवसायित्वम्	२४२.	२५.
विचारस्य रागप्राप्तत्वम्	२४७.	६.

	पुटम्.	पङ्क्ति.
प्रथमसूत्रस्य विषयवाक्यार्थवर्णनम्	२६२.	१८.
भास्करादिमतरीत्या प्रत्यवस्थानम्	२८२.	२१.
नैष्कर्म्यवादिभूतः भास्कराद्युक्तदूषणनिरासः	२८४.	२.
साध्यसाधनद्वित्वनिरासः	३२०.	२१.
बाधितानुवृत्तिदूषणम्	३२४.	१२.
विधेयज्ञानस्य मोक्षोपायत्वम्	३२६.	१२.
वेदनादिसामान्यशब्दानां ध्रुवानुस्मृतिरूपोपासने विश्रान्तिः	३५५.	२.
स्मृतेर्दर्शनसमानाकारत्वम्	३५७.	१८.
विकल्पस्य द्वेधाष्टदोषत्वनिर्वचनम्	३५९.	१०.
स्मृतेर्दर्शनरूपतायां वाक्यकारानुमतिः	३६२.	८.
ध्रुवानुस्मृतिरूपोपासनस्यैव भक्तिरूपत्वम्	३९७.	७.
श्वेताश्वतरोपनिषदः परमपुरुषविषयत्वम्	४००.	४.
कर्मणां विविदिषासाधनत्वेनोपयोग इति पक्षस्य निरासः	४०१.	७.
पुण्यस्य पापरूपत्वं पुण्यपापयोर्धर्मापनोद्यत्वं च	४०८.	१९.
उद्गीथाद्युपासनानां साङ्गत्यम्	४३९.	१९.

मूलभावप्रकाशिकार्थानुक्रमणम्

पुटम् -

मङ्गल श्लोकः

५५-

अखिलेत्यादिभाष्यस्य संग्रहेण सारतमावतरणम् । तच्छ्लोकस्य सारतमार्थ-
संग्रहः । तत्र “ श्रुतिशिरसि विदीप्ते ” इत्यस्यार्थः, शेषुषीमक्तिरूपेत्यस्या-
न्वयार्थकथनम्

५७-

पाराशर्येतिश्लोकस्यावतरणम् । पाराशर्यपदस्य व्यासे सर्वाभ्युपगत-
प्रसिद्धव्युत्पत्तिप्रदर्शनम्

७७-

व्युपगतप्राणपदस्यापूर्वार्थकथनम्

”

अतःशब्दस्य सारतमापूर्वार्थकथनेन सार्थक्यकथनम्

१००-

“ कर्तृकर्मणो. कृति इति विशेषविधानात् ” इत्यस्य भाष्यस्य स्पष्टविवरणम्

१३१-

ब्रह्मशब्दशक्तिनिष्कर्षे मतद्वयप्रदर्शनम्

१३२-

“ इष्ट्यमाण ज्ञानमिह विधीयत ” इति भाष्यस्यापूर्वार्थकथनम्

१६८-

ऐकशास्त्र्ये विशेषत आक्षेपपरिहारौ

१७०-

“ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति वाक्ये आक्षेपपरिहारौ

२०७-

अध्ययनस्य परविधिप्रयुक्तत्वखण्डनविस्तरः

२१४-

“ कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते ” इति भाष्यस्यार्थः—

२५२-

“ कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि ” इति भाष्यस्य विस्तरेणा-

र्थकथनम्

२८५-

“ श्रवणमित्यादेः न्याययुक्तार्थग्रहणम् ” इत्यन्तस्य भाष्यस्यार्थः—

३०८-

“ ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्या ” इति भाष्यपाठस्य साधुत्वोप-

पादनम्

३०९-

लघुसिद्धान्ते “ विधित्सितम् ” इति भाष्यस्य व्याख्याने ज्ञानस्य विधेयत्वे अनेकमीमांसाधिकरणप्रदर्शनम्	३२६.
“ तावन्मात्रेण विद्यानिवृत्त्यनुपलब्धे. ” इति भाष्यस्य विशेषतः आक्षेपपरिहारौ	३२७.
“ ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् ” इति भाष्यस्याद्वैतमतरीत्या नवीना- क्षेपसमाधाने	३२८.
“ वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ” इति भाष्यस्य विशेषतः परमतरीत्याक्षेप- समाधाने	३३२.
“ ध्यानमेव विधीयते ” इति भाष्ये आक्षेपसमाधाने	३६४.
“ यस्तद्वेद ” इति भाष्यस्थश्रुतेः विस्तरेणार्थकथनम् दर्शनसमानाकारध्रुवस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वे पक्षद्वयप्रदर्शनम्	३६५. ३६६.
“ सततयुक्तानाम् ” इत्यस्य “ आशंसायां भूतवच्च ” इति प्रमाणविवरणमुखेन व्याख्यानम्	४१३.
यज्ञादीनां विविदिषासाधनत्वखण्डनप्रपञ्चः	४१४.

श्रीः ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितं

श्रीभाष्यम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिञ्शेषमुषी भक्तिरूपा ॥

श्रीसुदर्शनभट्टारकविरचिता
श्रुतप्रकाशिका ।

^१यतीन्द्रकृतभाष्यार्था यद्व्याख्यानेन दर्शिताः ।
वरं सुदर्शनार्यं तं वन्दे कूरकुलाधिपम् ॥

^२वरदं द्विरदाद्रीशं श्रीनिधिं करुणानिधिम् ।
शरण्यं शरणं यामि प्रणतार्तिहरं हरिम् ॥ १ ॥
बहिरन्तस्तमश्छेदि ज्योतिर्वन्दे सुदर्शनम् ।
येनाव्याहतसंकल्पं वस्तु लक्ष्मीधरं विदुः ॥ २ ॥

-
१. अयं श्लोकः श्रुतप्रकाशिकाकारविषयः श्रुतप्रकाशिकारम्भे अनुसंधीयते ।
२. अनेन श्लोकेन करिगिरौ सेव्यमानानां षण्णां बेराणां नामधेयानि अनु-
संहितानीति सांप्रदायिको विशेषः ।

सम्यङ्न्यायकलापेन महता भारतेन च ।
 उपबृंहितवेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ॥ ३ ॥
 तस्मै रामानुजार्याय नमः परमयोगिने ।
 यः श्रुतिस्मृतिसूत्राणामन्तर्ज्वरमशीशमत् ॥ ४ ॥
 वन्देऽहं वरदार्यं तं वत्साभिजनभूषणम् ।
 भाष्यामृतप्रदानाद्यः संजीवयति मामपि ॥ ५ ॥
 प्रपद्ये प्रणवाकारं भाष्यं रङ्गमिवापरम् ।
 परस्य ब्रह्मणो यत्र शेषित्वं स्फुटमीक्ष्यते ॥ ६ ॥
 श्रुत्यन्तेषु श्रुतं भाष्ये मतं ध्यातुं हृदम्बुजे ।
 लक्ष्मीपति प्रपद्योऽहं दृष्ट श्रीरङ्गधामनि ॥ ७ ॥
 प्रमाणं च प्रमेयं च प्रमातारश्च सात्त्विकाः ।
 जयन्तु क्षपितारिष्टं सह सर्वत्र सर्वदा ॥ ८ ॥
 अविस्तृताः सुगम्भीरा रामानुजमुनेर्गिरः ।
 दर्शयन्तु प्रसादेन स्व भावमखिलं दृढम् ॥ ९ ॥
 श्रीरङ्गेशाज्ञया लब्धव्याससंज्ञं सुदर्शनम् ।
 वाचाविजयिनः पुत्रं भाष्यभक्तिरचूचुदत् ॥ १० ॥
 गुरुभ्योऽर्थः श्रुतः शब्दैस्तत्प्रयुक्तैश्च योजितः ।
 सौकर्याय बुभुत्सूनां संकलय्य प्रकाशयते ॥ ११ ॥
 कः कृत्स्न वेत्ति भाष्यार्थं श्रुतांशस्थितये कृतिः ।
 आढ्यैः काकणिकैवैषा नोपेक्ष्या भाष्यवित्तमैः ॥ १२ ॥

१. वेदार्थसंग्रहे श्रुतीनां, गीताभाष्ये स्मृतीनां, सारदीपयोः सूत्राणां, श्रीभाष्ये श्रुतिस्मृतिसूत्राणां चान्तर्ज्वरमस्थिज्वरमशीशमत्, य. मायावादादिभिरुपज-
 नितोऽभूत् इति बोध्यम् ।

२. अस्मिन् श्लोके “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति
 श्रुत्यर्थस्तदभिमतो ज्ञानपर्वक्रमश्चानुसंहितः । अनेन श्रीरङ्गे सेव्यमानं भगवत्स्व-
 रूपमेव योगिभिर्मुक्तावनुभाव्यं परस्वरूपमिति च गम्यते ।

भाष्यं चेद्व्यवृणोत्स्वयं यतिपतिर्व्याख्यानवाचां तथा

गाम्भीर्यादनवस्थितिर्मितमतिर्दूरे जनस्तद्विराम् ।

प्रष्टव्यः कथमीश्वरः स हि न नः प्रत्यक्षरूपो दृशां

तद्भाष्यं स च भाष्यकृत्स च हरिः सम्यक् प्रसीदन्तु न. ॥ १३ ॥

सर्वेषां पुरुषाणां प्रमाणाधीनप्रमेयनिश्चयानामुपादितसिद्धिहासितेष्टानिष्टतत्साधनानामलौकिकपुरुषार्थतत्साधनरूपे वस्तुनि शब्दैकसमधिगम्ये, तत्राप्यपुरुषशेषोषीदोषमषीमालिन्यस्य वेदाख्याक्षरराशेरेव प्रधानतरप्रमाणतयाश्रयणीयत्वे सिद्धे, तत्र च पशुपुत्र-वृष्टघ्नस्वर्गाद्यैहिकामुष्मिकार्वाचीनफलतत्साधनपरेऽवगते पूर्वभागे, परमपुरुषार्थावबोधके च तदुपरिभागे पूर्वाचार्याभिमतमुक्तिघण्टापथकण्टकायमानविविधकुहृष्टिजनदुर्वचनशतोपप्लुते, तदुपदर्शितकुपथप्रवृत्तिनि च जगति मोमुह्यमाने, तदुज्जिजीवयिषया सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यपरिचित प्राचीनमेव समीचीनमध्वान निष्कण्टकीकृत्य परमपुरुषार्थाभ्यर्थिजनसार्थं कृतार्थयितुं भवभयाभितप्तजनभागधेयवैभवभावितावतरणेन परमकारुणिकेन भगवता भाष्यकारेण शारीरकशास्त्रं व्याचिख्यासितम् । परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि तेषां च महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि सन्ति चेत्तान्येवानुरोद्धव्यानि । न ह्यनृपेः सूक्ष्मदर्शित्वम् । ऋषेरभिप्रायमृषिरेव च स्वतो वेदितुमर्हति, न तु जडमतिरितरो जनः । ऋषिवचसामेवाभिन्नवक्तृकाणां मिथो विरोधे पूर्वपक्षाभिप्रायवैभववादादिभिरविरोधो नेयः । भिन्नवक्तृकाणां तु

१. 'तेषां च महर्षि. ...व्याख्यानानि सन्ति चेत्' इति एकचकारविशिष्टः पाठ एव भावप्रकाशिकाकाराभिमतः । तथैव च केषुचित् तालपत्रकोशेषु पाठो दृश्यते । 'तेषां च महर्षि. ...व्याख्यानानि च सन्ति चेत्' इति चकारद्वयविशिष्टः पाठोऽपि केषुचित् तालपत्रकोशेषु दृश्यते । स एव च सांप्रदायिकः पाठ इत्यपि केचिदभिप्रयन्ति ।

२. धर्मं जैमिनिरत एव (३—१—३९) परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् (४—३—२१) इत्युपपादितयोर्जैमिनिमतयोर्द्यपि मिथो विरोधः स्फुरति, तथापि पूर्वस्य पूर्वपक्षाभिप्रायकतयार्थो वर्णनीयः 'एवं जैमिनिनाक्षिप्तं तस्यायं बादरायणीयः परिहारः' इति । अत एव भगवता भाष्यकृता 'संप्रति पूर्वपक्षमाह' इति तत् सूत्रमवतारितम् । यद्वा, वेदः अप्रमाणं, वैदिकं कर्म नानुष्ठेयमिति वदद्भिः—देवताभ्युपगमे पुण्यफलानां देवतास्थानानामस्थिरत्वात् देवतानामप्यभावे अनित्यार्थसंयोजित्वात् वेदस्याप्रामाण्यत्वेव । फलप्रददेवतानामभावे तदुद्देशेन कर्मानुष्ठानं च न

विरोधे^१ दुष्परिहरे युक्तियुक्तं ग्राह्यमिति न दोषः । ये पुनः सन्त्यपि तान्यनादृत्य व्याख्या-
न्तराणि व्याख्यानान्तराणि च तद्विरुद्धानि रचयन्ति, तेषामाग्रहगृहीतहृदयत्वे पण्डितमानित्वे
पाण्डित्यख्यापनपरत्वे च तत्प्रवृत्तिरेव प्रमाणं । इतरेषां च व्याख्यातृणामार्धव्याख्यानाति-
लङ्घित्वम् “उपासात्रैविध्यात्” “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” “भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्”
“दहर उत्तरेभ्यः” इत्यादिषु स्पष्टतरम् । इह तु वृत्त्यनुसारः प्रतिज्ञातः । न च त-
त्प्रतिज्ञानमहृदयमिति शङ्कनीयम्, दुष्परिहरबाधकानुपलम्भात् । यद्यपि कर्ममीमांसायां
“क्वचित् क्वचिद्वर्वाचीनैर्व्याख्यातृभिराकुलत्वमापादितम्, तथापि तत्र प्रयोगमार्गे स्वल्-
नाभावादनुष्ठानमात्राधीनायाः स्वर्गादिफलसिद्धेर्देवतास्वरूपतद्याथात्म्यसत्कार्यवादादिज्ञान-
नैरपेक्ष्यं, परमपुरुषार्थस्य ज्ञानैकसाध्यतया ज्ञानमार्गस्वलनस्यात्महानिफलकत्वेन तद्विप-
रीतज्ञानानामवश्यपरिहर्तव्यत्वम्, उत्तरभागे च तत्तदर्थोपयिक्ततया प्रसक्तानां पूर्वभा-
गार्थानां शिक्षणीयत्वं प्रदर्शितयैव दिशानुक्तानामपि शिक्षणीयार्थान्तराणां सुकरनिर्वाहत्वं
चाभिप्रेत्य ब्रह्मसूत्राण्येव भगवान् भाष्यकारः प्रारभते विवरीतुम् ।

एवं प्रारिप्सितस्य प्रबन्धस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं स्मृत्याचारसिद्ध-
मिष्टदेवतोपासनरूपं मङ्गलं श्रौतमाचरति—अखिलेत्यादिना ।

“मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वातां चैव विनिपातो न विद्यते ॥”

इति हि स्मर्यते । आचर्यते च तत्तत्प्रबन्धद्विभिः । श्रोतृमनःसमाधानार्थं शास्त्रार्थ-

स्यात्—इति परिचोदिते कर्मणां देवतानैरपेक्ष्यलक्षणं वैभवमस्ति ; पूर्वानुभवस्या-
त्मगतभावनाद्वारा हेतुत्ववत् जीवगतादृष्टद्वारा कर्मणां स्वर्गादिहेतुत्वोपपत्तेः
न वेदाप्रामाण्यं न वा कर्मणामननुष्ठेयत्वमिति परिहारं वक्तुं ‘न हि निन्दा’
न्यायेन देवतानिरासोक्तिः कर्मप्राधान्यपरा । अतो न विरोध इति भावः ।

१. दुष्परिहरे ; सर्वथा परिहर्तुमशक्ये इत्यर्थः ।

२. कार्यपरवाक्यार्थभावनावाक्यार्थवादमुखेन, अर्थवादानां कार्यशेषकर्मकर्तृ-
प्रशंसापरत्ववादमुखेन, गवादिशब्दैः व्यक्तिलाभस्य लक्षणया आक्षेपाद्वा सिद्धि-
रित्युक्तिमुखेन, गुणवाचिपदानां गुणिलाक्षणिकत्वोक्तिमुखेन, समानाधिकरणपदानां
पार्थिवकामेदान्वयबोधकत्वोक्तिमुखेनेत्येवंरीत्यां भाट्टैः प्राभाकरैश्चाकुलत्वमापादित-
मिति भावः ।

संक्षेपश्चार्थतः क्रियते ; यथा चोदनासूत्रेण धर्मस्वरूपं प्रमाणं च श्रुत्यर्थाभ्यां निरूपितम् । प्रसिद्धं हि श्रोतुः प्रतिपत्तिसौकर्याय वक्तुरर्थप्रतिपादनस्य संक्षेपपूर्वकत्वम्—“इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्” इति । शास्त्रार्थसंक्षेपेण वस्तुनिर्देशो ‘ भवतु ’ इत्याशीर्वादश्च कृतौ भवतः । विनतेति भक्तिरूपेति च ब्रह्मणि प्रह्वीभावावगमात् प्रणतिरपि फलिता ; “ णमु प्रह्वत्वे ” इति हि धातुः । एवं त्रिविधमङ्गलमाचरितं भवति । श्लोकस्य प्रथमपादेन पूर्वस्याध्यायद्विकस्यार्थः संक्षिप्तः ; द्वितीयेन तूत्तरद्विकस्य । कर्ममीमांसायां प्रतिपाद्यभेदेन षट्कभेदवदत्रापि विषयविषयिरूपप्रतिपाद्यभेदेन द्विकभेदः । शास्त्रप्रतिपाद्यमुपायोपेयात्मकम् । सिद्धोपाय उपेयं च ब्रह्म । साध्योपायो भक्तिः । तत्र सप्तम्यन्तैः पदैः सिद्धोपायरूपमुपेयं च ब्रह्मोच्यते । भवतीति भुवनं कार्यवर्गः । रूढिशक्त्या ^१ अतत्कारणस्य कुलालादेर्व्यावृत्तिः । भुवनशब्दो हि विपुलतरकार्यविशेषे रूढः । अखिलशब्देन सकलदेशकालवर्तीन्यण्डजातानि विवक्षितानि , तेन ब्रह्मादिव्यावृत्तिः । खिलं नास्तीत्यखिलम् । कार्येषु ब्रह्मणः सृष्ट्यादिव्यापाराविषयभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । अनया व्यतिरेकोक्त्या प्रायिकत्वनिवृत्तिः , “ अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित् ” इतिवत् । अतः सकलमित्यन्वयमुखेनानुक्तिः । अकारोपक्रमत्वसिद्धये निखिलेत्यनुक्तिः । “ अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानम् ” “ भगवतो वाचकमकारं प्रयुज्जानेन किं नाम मङ्गलं न कृतम् ” इति चाभियुक्तैरभ्यधायि । अत्र भगवद्वाचित्वाविवक्षायामपि भगवद्वाचित्वशक्तियोगादकारो माङ्गलिकः । “ अइण् ” इत्यत्राकारवत् । नञो निषेधवाचित्वेऽपि निषेध्यवशाच्छुभत्वाशुभत्वे । अतः “ निष्प्रत्यूहमुपास्महे ” इत्यादिनिर्देशस्येव शुभतरत्वम् ; वैकल्यनिषेधेन पौष्कल्यपरत्वात् । अखिलशब्देन चिदचिद्वेदोऽप्यभिप्रेतः । जन्म ^२ नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपम् । स्थेमा स्थितिः । सा चान्तर्यामिविष्णवतारलोकपालमन्वादिनृपमातापित्रादिमुखेन क्रियमाणा बहुविधा विवक्षिता । भङ्गः नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपः । मोक्षस्य लयान्तमविऽपि शास्त्रस्य

१. ‘ रूढिशक्त्या कुलालादिव्यावृत्तिः ’ इति भावप्रकाशिकासंमतः पाठः ।

२. “ प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृता स्मृता ।

नैमित्तिकी तथा प्रोक्तावान्तरप्रलयादनु ॥

भूतान्यनुदिनं यत्तु जायन्ते मुनिसत्तम ।

नित्यसर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः ॥ ” एवं भङ्गोऽपि ।

परमप्रयोजनत्वाद्वा स नान्तर्भावितः । अत एवादिशब्देऽपि नान्तर्भाव्यः, तस्य साधारणतया स्फुटप्रतिपत्तिहेतुत्वाभावात् । पृथगेव हि पूर्वैश्च स्पष्टतरं निर्दिष्टो मोक्षः—“ जगदुद्भवस्थिति-प्रणाशसंसारविमोचनादयः ” इति “ जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे ” इति च । भगवान् भाष्यकारश्च तथा निर्दिशति, यथा वेदार्थसंग्रहे—“ उद्भवस्थितिप्रलयसंसारनिवर्त-नैकहेतुभूतः ” इति, भाष्ये च—“ निखिलजगदुदयविभवविलयमहानन्दैककारणम् ” इति । विनतेत्यादिपदेन स्थेमान्तर्भूतस्वर्गादिसांसारिकफलप्रदत्वस्य पृथगुक्तिरनपेक्षिता । असाधारणस्य परमप्रयोजनस्य मोक्षस्यैव हि पृथगुक्त्यपेक्षा । आदिशब्देन सृष्ट्याद्यौप-यिकमन्तःप्रवेशनियमनादि गृह्यते । तथाच भाष्ये स्वयमेव वक्ष्यति—“ जगदुत्पत्ति-स्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम् ” इति । जन्मस्थेमभङ्गोक्त्यैवान्तःप्रवेशनिय-मनादेरर्थसिद्धत्वाश्रयणमयुक्तम्, अध्यासपरिणामपक्षयोस्तस्यार्थत्वाभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थ-स्वमते पृथग्वक्तव्यत्वात्; शाब्दत्वे संभवत्यर्थत्वकल्पनायोगात्; विस्तरेणोक्तस्यार्थस्य संक्षेपोक्तौ विवक्षितत्वोपपत्तेश्च । लीलाशब्देन भगवतः परिपूर्णत्वानन्यप्रेर्यत्वस्वच्छन्दचेष्टित-त्वादिकमभिप्रेतम्; यथोक्तं महाभारते—

“ अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।

मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ” इति ।

अप्रमेयत्वं परिपूर्णत्वम् । अनियोज्यत्वमनितरचेतनप्रेर्यत्वम् । यत्रकामगम इत्य-नेन वायूदकादिप्रेरणाधीनावुद्धिपूर्वकस्पन्दादिचेष्टाव्यावृत्तिः, स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिविधातव्यु-दासो वा । स्वाधीनलीलोपकरणत्वं वशिशब्दार्थः, विश्व वशे यस्य स वशी; इन्द्रिय-पराधीनचेष्टाव्यावृत्त्यर्थो वा वशिशब्दः । बालकदृष्टान्तेन लीलायाः प्रयोजनान्तरनैरपेक्ष्य-मभिप्रेतम् । अनेन राज्ञां पणवन्धपूर्वकधूतादिव्यावृत्तिः । कार्यवर्गापेक्षया भगवन्महिम्नो विपुलतरत्व क्रीडनकैरित्यनेन फलितम् । ननु प्रयोजकव्यापारो हि लीला, अतो ^१भङ्गस्य लीलात्वे युक्तेऽपि कथं प्रयोज्यव्यापारभूतयोर्जन्मस्थित्योर्लीलात्वम् ? उच्यते—“ बहु स्यां प्रजायेय ” इति हि श्रुतिः । अतः प्रयोजकव्यापारवत् प्रयोज्यव्यापारस्य च लीलात्व-

१. “ भङ्गो आमर्दने ” इत्यस्मात् घञि रूपमिति भावः । तथा च प्रयोगः—

“ कण्टकानां खलानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ।

उपान्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ ” इति ।

कथनेनोपादानत्वं फलितम् ; लीलाशब्देन निमित्तत्वं च । भङ्गादीत्यन्तेन प्राथमाध्यायार्थः संक्षिप्तः । अवाप्तसमस्तकामस्य व्यापारानुपपत्ति परिहरता लीलाशब्देन विरोधपरिहार-परद्वितीयलक्षणार्थः सूचितः । एवं पूर्वद्विकोक्त कारणत्वरूपं परत्वं संक्षिप्तम् । तस्यैव समाश्रयणीयताप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरद्विकोक्तमभिगम्यत्वमोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यं संक्षिप्यते—
विनतेत्यादिपदेन । केवलं प्रकृष्टत्वं केवलं सौलभ्यं च कनकाचलोष्टशकलयोरिव न समाश्रयणीयत्वाय कल्पत इति तदुभयव्यावृत्त्यर्थमिदं पदद्वयम् । विशेषेण नता विनताः प्रह्वीभूताः, न्यासोपासनात्मकाशेषविद्याविशेषनिष्ठा विवक्षिताः । वैविध्यं च “तदुपर्यपि बादरायणः ” “ ऊर्ध्वरेत.सु च ” इत्यादिना वक्ष्यमाणदेवत्वमनुष्यत्ववर्णाश्रमादिभेदेन जन्म-वृत्तगुणैश्चाभिप्रेतम् । भगवज्ज्ञानेन लब्धसत्ताकत्वं भूतशब्दार्थः । “ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुरिति ” इति हि श्रुतिः । लब्धस्वरूपाणां च “ तेषामेवानु-कम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थः ” “ ददामि बुद्धियोगं तम् ” “ अहं स्मरामि मद्भक्तम् ” इत्याद्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारविरोधिनिवर्तनादिकं हि भगवत एव भर इति न स्वरूपप्रच्युतिसम्भवः । भुतसंबन्धी व्रातो भूतव्रातः । संश्रितसंबन्धिनोऽपि तत एव कारणाद्भगवतो रक्ष्या इत्यभिप्रायः । यथा—

“ आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।

वैष्णवो न. कुले जातः स नः संतारयिष्यति ॥ ” इति,

“ पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः ।

तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ” इति च ।

ननु षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टानतिरिक्तविषय. समुदायशब्दः, यथा — ब्राह्मणसमाज इति । नैवम्, राजपरिषदित्यादिष्वतिरिक्तस्यापि दर्शनात् ; समासान्तर्गतायाः षष्ठ्याः संबन्धमात्रविषयत्वात् , षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टानतिरिक्तत्वनियमस्यानुशासनाभावाच्च । समुदायशब्दे श्रुते समुदायिनः क इत्यपेक्षायां सनिहितशब्दवाच्यनिष्ठः समुदायः शीघ्रं प्रतीयत इति ब्राह्मणसमुदाय इत्यादिष्वनतिरेकप्रतीतिः । राजपरिषदित्यादिष्व-तिरिक्तस्यापि दर्शनात्तत्समुदायग्राहकप्रमाणानुरोधेनार्थवर्णनं युक्तमिति यथोक्त एवार्थः । एवं च सति व्रातशब्दप्रयोगस्यार्थवत्त्वं स्यात् । इष्टप्रापणपर्यन्तानिष्टनिवारणलक्षणा रक्षा, तस्याम् एकदीक्षः प्रधानदीक्षः । दीक्षा संकल्पः । स्वसत्ताया अपि संश्रितरक्षासंकल्प-

निर्वर्तनस्यात्यन्ताभिमतत्वं प्राधान्यम् “अप्यहं जीवितं जह्याम्” इति ह्युक्तम् ; “काम-
मात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम्” इति चापस्तम्बः । ईदृशीयं
स्मृतिर्यदाज्ञा तस्यापि तथानुष्ठानस्याभिमततरत्वम् “अप्यहं जीवितं जह्याम्” इत्यनेना-
वगम्यते । दीक्षाप्राधान्येन रक्षाप्राधान्यं फलितम् । दीक्षाशब्देनाश्रितसंरक्षणस्य स्वप्र-
योजनत्वं दर्शितम् ; व्रतभ्रंशसमाप्त्योरनर्थाभ्युदयफलत्वं हि व्रतिन एव । सश्रितरक्षणं च
तद्वत्तम्, यथा “ददाम्येतद्व्रतं मम” इति । विनतरक्षाशब्दाभ्यां तृतीयचतुर्थाध्यायार्थौ
संक्षिप्तौ । एवं जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वे कथिते ; एते हि राज्ञश्छत्रचामरवत् ब्रह्मणोऽसाधा-
रणं चिह्नम् । परत्वसौलभ्ये च संश्रयणीयतानिमित्ततयावगते ; यथा “य एनं विदुर-
मृतास्ते भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्वावापृथिवी जनयन् देव एकः”
इति ; “सर्वलोकमहेश्वरम्” “सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति”
इति च । प्रमेयशरीरं साधीयो यदि प्रमाणमुपलभामह इत्यपेक्षायां द्विकद्वयशेषभूत-
चतुःसूयर्थं वदन् प्रमेयानुरूपं प्रमाणं दर्शयति—**श्रुविशिरासि विदीप्ते** इति । श्रूयते
नित्यमिति श्रुतिः । अनेनापौरुषेयत्वान्निर्दोषत्वं विवक्षितम् । अत एव पूर्वमीमांसान्या-
यानां प्रामाण्याद्युपयोगिनामत्रोपजीव्यत्वं सूचितम् । शिरःशब्देनानन्यपरत्वं विवक्षितम् ;
परतत्त्वप्रधाना मन्त्रब्राह्मणभागा ह्युपनिषद् । **विदीप्ते** ; पूर्वभागेऽप्यग्नीन्द्रादिरूपतया ब्रह्मण
एव प्रतिपाद्यत्वं “तदेवाग्निस्तद्वायुः” इत्यादिनोपनिषद्वाक्येनैव ज्ञायत इति विशेषेण
दीप्तं विदीप्तम् ; यद्वा क्षुद्रसुखसाधनभूतदुःखात्मकप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं प्रयोजन पूर्वभागे
दीप्तम् ; ब्रह्म तु स्वयं निरतिशयानन्दतया परमपुरुषार्थभूतमुपरितनभागे विशेषेण दीप्त-
मिति भावः । अनेन समन्वयाधिकरणार्थः सूचितः । तत्पूर्वाधिकरणत्रयार्थश्चात्र
द्योतितो भवति ; व्युत्पत्तिरक्षणसौष्ठवाभावे श्रुतिशिरोवेद्यत्वायोगात्, श्रुतिशिरःशब्दस्य प्रमा-
णान्तरव्यावर्तकत्वाच्च । ब्रह्मणीति सामान्यपदमौपनिषदानां सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां
प्रदर्शनार्थम् । श्रीनिवास इति विशेषपदं नारायणादिविशेषशब्दानां प्रदर्शनार्थम् ।
“पशुना यजेत” “छागस्य वपाया मेदसः” इत्यत्र “छागो वा मन्त्रवर्णात्” इति
सूत्रोक्तन्यायेन पशुशब्दस्य छागपर्यवसायित्वनिर्णयात् सामान्यवाचिपदानां विशेषवाचिपदे
सति तत्पर्यवसायित्वात् सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायण एव विशेषे
पर्यवसानं सूचितम् । श्रीनिवासशब्दस्यावयवशक्त्या नित्यविभूतिमत्त्वं सूचितम् । रूढि-
शक्त्या त्रिमूर्तिसाम्यं तदैक्यं ब्रह्मणस्तदुत्तीर्णत्वं च निषिद्धम् । ईश्वर एव ब्रह्म, स त्रिमूर्त्य-

तिरिक्तः सदाशिवः, ब्रह्मादयस्त्रयोऽप्यनीश्वरा इति पक्षश्च व्युदस्तः । परस्मिन्निति
 “ परमतः सेतून्मान ” इत्यधिकरणार्थसूचनम् । तेनोपेयान्तरव्यावृत्तिः, “ ब्रह्मविदाप्नोति
 परम् ” इत्यत्र प्राप्यस्य परशब्देनाभिधानात्, यद्वा, कारणत्वशङ्कितदोषव्युदासाय
 “ न स्थानतोऽपि ” इत्यधिकरणसिद्धं शोधकवाक्योक्तमुभयलिङ्गतया वैलक्षण्यं सूचितम् ।
 अथोपायस्वरूपं वदति—शेमुषीति । अयं सामान्यशब्दः ; भक्तिरूपेति विशेषशब्दः ।
 अत्रापि “ छागो वा मन्त्रवर्णात् ” इति न्यायोऽभिप्रेतः । शेमुषीशब्दोपादानेन ज्ञानकर्मस-
 मुच्चयव्यावृत्तिः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानव्यावृत्तिः । “ शुद्धभावं गतो भक्त्या
 शास्त्राद्वेष्टि जनार्दनम् ” “ भक्त्या त्वनन्यया ” “ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च ”
 इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानदर्शनप्राप्तिसाधनभूता भक्तिरप्यत्र विवक्षिता, अविशेषेण भक्तिरूपेत्यु-
 क्त्वात् । “ अहमस्म्यपराधानामालयः ” इत्याद्युक्तप्रकारेण स्वात्मानमनुसंधायाह—ममेति ।
 भवत्विति भक्तेरेव स्वादुतमतया प्रार्थनीयता सूचिता । यद्वा, न हि भक्तिः सर्वेभ्योपि
 स्वदत्त इत्यत्राह—ममेति । मम प्रतिबन्धकपापरहितस्य ; शान्तचित्तस्य हि क्षीरे स्वादुतमता-
 बुद्धिरिति भावः । रक्षैकदीक्षे परस्मिन्नित्यन्तैः सप्तम्यन्तैः पदैरुपेयभूत एव सिद्धोपाय उक्तः ;
 भक्तिरूपेति साध्योपायः ।

अत्र श्लोके शास्त्रप्रतिपाद्यैकदेशभूतः परपक्षप्रतिषेधश्चार्थात्सूचितो भवति ।
 जन्मस्थेमभङ्गादिशब्देन युगपत्सर्गादिकमनभ्युपगच्छन्तो भाट्टप्राभाकरा व्यावर्तिताः ।
 लीलाशब्देन साक्षिमात्रेश्वरवादिहैरण्यगर्भव्युदासः । विनतेत्यादिपदेन जीवानां परस्परं ब्रह्मणा
 चाभेदमभ्युपयन्तो ब्रह्माज्ञानवादिनोऽपास्ताः । श्रुतिशिरसीत्यनेन वेदबाह्यचार्वाकबौद्धार्हत-
 निरासः । तेनैव पदेनानुमानिकेश्वरवादिनो व्युदस्ताः । ब्रह्मणीत्यनेनाब्रह्मात्मकप्रधानपरमाणु-
 कारणवादिसांख्यवैशेषिकादिव्युदासः । श्रीनिवासशब्देन पाशुपतादिव्युदासः । अनेनै-
 वेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो भेदाभेदवादिनो निरस्ताः । शेमुषीशब्देन ज्ञानकर्मसमुच्चयो-
 पायवादिव्युदासः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानमात्रोपायवादिव्युदास इत्येवमनुसंधेयम् ।

१ यद्यपि तत्र सूत्रे परशब्दोऽन्यवाची, अत्र तु उत्कृष्टवाचीति वैषम्यम्,
 तथापि तत्र प्राप्यान्तरनिषेधेन ब्रह्मण एव प्राप्यत्वस्य स्थापनात् प्राप्यविशेषवा-
 च्छिना परस्मिन्नित्यनेन तदधिकरणार्थसूचनमिति भावः । यद्वेत्यादिव्याख्यान्तरे तु
 उभयत्र परशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वम्, परं तु परस्मिन्नित्यनेन नोभयलिङ्गस्य साक्षा-
 त्प्रतिपादनं, किंतु अर्थात्सिद्धिरिति भेदः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या

भावप्रकाशिका ।

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुज मुनिम् ॥

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च स्वाचार्यस्य वरद-
गुरोरिष्टदेवतारूपं हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं वरदप्रणतार्तिहरनामभ्यां प्रख्यापितेष्टप्राप्त्यनि-
ष्टपरिहारलक्षणपुरुषार्थदातृभावमत एव शरण्यं शरणमुपगच्छति—वरदं द्विरदाद्री-
शमिति । द्विरदाद्रीशमित्यनेन सौलभ्यमुक्तम् ।

“ दिङ्नागैरर्चितस्तत्र पुरा विष्णुः सनातनः ।
ततो हस्तिगिरिर्नाम ख्यातिरासीन्महागिरेः ॥ ”

इति पुराणवचनेन दिङ्नागानां तिरश्चामप्यर्चनीयोऽभूत्तत्रेति प्रतीतेः ।
श्रीनिधि करुणानिधिमिति पदद्वयेन शरण्यत्वोपयुक्ते सामर्थ्यकारुणिकत्वे अभि-
हिते । श्रियः पत्युर्हि देयद्रव्येषु न दुर्लभं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति नेष्टप्रापणे देयद्रव्या-
भावकृतमसामर्थ्यमस्ति । “ अप्रमेय हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ” इति
श्रीनिधेरप्रमेयतेजोनिधित्वेनानिष्टनिरसनेऽपि तेजोविरहलक्षणमसामर्थ्यं न संभवति ।
हरमित्यनेनाश्रितानां दुरितं हरतीत्यर्थसिद्धिः । अन्तर्ज्वरम् , “ विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो
मामयं प्रतरिष्यति ” इति न्यायेन विपरीतार्थप्रतिपादनसमुद्भूतं व्याकुलत्वम् । अशी-
शमत् ; शमयति स्मेत्यर्थः । शमेर्ष्यन्तात्कर्तरि लुङि चङि रूपम् । यथा योगी स्वशक्त्यै-
भवेन परेषां ज्वरं निवर्तयति, एवमयमपि स्वशक्त्यैभवेन श्रुत्यादीनामन्तर्ज्वरं शमयति
स्मेति सूच्यते । प्रपद्ये प्रणवाकारमिति ; प्रणवाकारं प्रणवसदृशं रङ्गमिव च स्थितमि-
त्यर्थः । पूर्वार्धप्रतिपादितं भाष्यस्य रङ्गप्रणवाभ्यां सादृश्यमुत्तरार्धेनोपपादयति—
परस्य ब्रह्मण इति ।

“ अकारार्थो विष्णुर्जगदुदयरक्षाप्रलयकृ-
 न्मकारार्थो जीवस्तदुपकरणं वैष्णवमिदम् ।
 उकारोऽनन्यार्हं नियमयति संबन्धमनयो-
 स्त्रयीसारस्यात्मा प्रणव इममर्थं समदिशत् ॥ ”

इत्युक्तरीत्या प्रणवस्य शेषित्वप्रकाशकत्वं भाष्यस्य च परमशेषित्व-
 प्रकाशकत्वं स्फुटमेव । श्रीरङ्गस्यापि परब्रह्मणः शेषशायित्वप्रकाशकत्वेन शेषित्व-
 प्रकाशकत्वम् । यद्यपि श्रीरङ्गस्य शेषशायित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वम् ,
 भाष्यप्रणवयोस्तु स्वामित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वमिति नैकः साधारणो धर्मः ;
 तथापि “ सकलकलं पुरमेतज्जात संप्रति सुधाशुबिम्बमिव ” इत्यत्रेव श्लेषभित्तिकाभेदा-
 ध्यवसायमूलया भेदे अभेद इत्येवंरूपया अतिशयोक्त्यैव साधारणधर्मैक्यलाभः ।
 श्रुत्यन्तेष्विति ; अत्र श्रुत्यन्तहृदम्बुजरङ्गधामतुल्यतया भगवदभिव्यक्तिस्थानत्वं भाष्यस्य
 व्यज्यते । तथा रङ्गधाम्नि यो भगवत्साक्षात्कारः, स एव । “ परात्परं पुरिशय पुरुषमी-
 क्षते ” इति श्रुतिप्रतिपन्नो मुक्तिकालीनश्रवणमनननिदिध्यासनफलभूत इति क्रमवशात्
 व्यज्यते । प्रमाणं च प्रमेयं चेति ; प्रमाणं वेदः, प्रमेयं तत्प्रतिपाद्योऽर्थः । “ मन्त्रे
 तद्देवतायां च ” “ यस्य देवे परा भक्तिः ” इत्यादिप्रमाणानुसारेण भाष्यार्थाधिगमस्य
 भाष्यतत्कर्तृतत्प्रतिपाद्यभगवत्प्रसादलभ्यत्व मन्यमानः—भाष्यार्थाधिगमस्य न तत्प्रसाद-
 लभ्यत्वम् , कृत्स्नभाष्यार्थवेदितुर्भाष्यकारस्य तत्प्रतिपाद्यस्य भगवतो वा ‘ अस्य वाक्यस्या-
 यमर्थः ’ इत्येवंरूपाद्वचनाद्भाष्यार्थबोधो भविष्यति—इत्याशङ्कां परिहरति—भाष्यं चेदित्या-
 दिना । ननु व्यवृणोदित्यत्र “ हेतुहेतुमतो लिङ् ” इति लिङो भविष्यद्विषयत्वात् लिङ् मा-
 भूनाम ; मा च भूत् “ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ” इति लृङ्, तस्यापि भवि-
 ष्यद्विषयकत्वात् , “ भूते च ” इत्यनेन भूते काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ विधीयमानो
 लृङ् कस्मान्नभवतीति चेत् , अत्राहुः—सत्या अपि क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्वा सतोऽपि
 हेतुहेतुमद्भावस्याविवक्षितत्वाद्वा लृङ् न भवति ; सतोऽप्यविवक्षा दृश्यते—अनुदरा
 कन्येति । केचित्तु गाम्भीर्यादनवस्थितिरिति गाम्भीर्यहेतुकत्वोक्तेः अनवस्थाने विवरणं
 न हेतुरिति वर्णयन्ति । अष्टादशविद्यास्थानेषु शारीरकस्यैव शास्त्रस्य भगवतो भाष्यकारस्य
 व्याचिख्यासायां निमित्तमाह—सर्वेषां पुरुषाणामित्यादिना । स्वत एव भगवदभि-
 प्रायसाक्षात्कारसमर्थानां वेदस्यामुष्मिकपुरुषार्थप्रतिपत्त्यर्थमनादरणीयत्वादाह—प्रमाणा-

धीनप्रमेयनिश्चयानामिति । उपादित्सितेति ; उपादित्सितजिहासितालौकिकेष्टानिष्ट-
तत्साधनानामित्यर्थः । अलौकिकपुरुषार्थतत्साधनप्रत्यायकत्वाविशेषेण सांख्याद्यागमवैल-
क्षण्ये वेदस्य निमित्तमाह—**तत्राप्यपुरुषेति** । पूर्वभागे कुतो न व्याचिख्यासेति शङ्का-
मपाकरोति—**तत्र चेत्यादिना** । पूर्वभागे अर्वाचीनफलतत्साधनपरेऽवगत इति योजना ।
असदिग्धतयावगते सतीत्यर्थः । पूर्वभागेऽनुपप्लुत इति यावत् । अत्रार्वाचीनेति
विशेषणेन वेदान्तभागप्रतिपाद्यार्थविप्लवे महाफलहानिवत् तदंशे तत्रास्तीत्यपि सूचितम् ।
तदुज्जिजीवयिषया व्याचिख्यासितमित्यन्वयः । निष्कण्टकीकृत्य कृतार्थयितुं भवम-
याभितसेत्यन्वयः । तेन उज्जिजीवयिषया कृतार्थयितुमित्यनयोर्न पौनरुक्त्यमिति वदन्ति ।
केचित्तु उज्जिजीवयिषया सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यविरचितमित्यनेनान्वय इति
उज्जिजीवयिषां पूर्वाचार्यगतामाहुः । अपरे तु उज्जीवनकृतार्थीकरणयोः द्वारद्वारि-
भावेन भेदमाहुः । **कुपथप्रवृत्तिनीति** ; कुत्सितः पथः कुपथः, पथशब्देन समासो
न पथिन्शब्देन । तेन “कापथ्यक्षयो” इति न भवति । पठितश्च त्रिकाण्डशेषे
“पथः पन्थाश्च मार्गः स्यात्” इति पथिन्शब्दसमानार्थः पथशब्दोऽकारान्तः । शंकरादि-
कृतानां शारीरकव्याख्यानानामनादरणीयत्वे हेतुमाह—**परमर्षिप्रणीतानीति** । यत्तदो-
नित्यसंबन्धात् अत्र यानीति शेषः । यानि परमर्षिप्रणीतानि शास्त्राणि तेषां
महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि सन्ति चेदित्यर्थः । व्याख्येयानीति गहनार्थत्वसूचकम् ।
सन्त्यपि तान्यनादृत्य व्याख्येयान्तराणीत्यत्र व्याख्येयान्तरकथनं दृष्टान्तार्थम् ; यथा
व्याख्येयान्तराणां शारीरकविरुद्धानामप्रामाणिकत्वं, तथा बोधायनव्याख्यानविरुद्धानां
शंकरादिकृतव्याख्यानानामप्रामाणिकत्वमित्यर्थः । यद्वा, तेषां च महर्षिप्रणीतानीत्यत्र
चशब्दो भिन्नक्रमः । परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि तेषां महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि
च सन्ति चेत्, तान्येव व्याख्येयानि व्याख्यानानि चानुरोद्धव्यानीत्यर्थः । **बाधका
नुपलम्भादिति** ; “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इत्यत्र व्याख्यानान्तरवर्णनं परमतानु-
सारेण कृतम्^१ । अनन्तरमेव वृत्तिकारोक्तार्थवर्णनात्, अतो न तद्विरोधः । **पूर्वभा-
गार्थानां शिक्षणीयत्वमिति**, अरुणाधिकरणादिष्विति भावः । इष्ट-

१ परमतसिद्धान्तिमतयोरेकत्र प्रदर्शने रत्नाङ्गारयोरिव तरतमभावः सुस्पष्टो
भवेत् । परमतस्य च स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया । परैस्तु वृत्तिकारविरुद्ध एवार्थः
सिद्धान्ततया वर्णित इति भावः ।

देवतोपासनरूपं मङ्गलमिति ; उपासनाशीरूपं मङ्गलमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति ‘वस्तुनिर्देशो भवत्वित्याशीर्वादश्च कृतौ भवतः’ इति । केचित्तु भक्तिप्रार्थनमपि भक्तिरूपमिति मन्यन्ते । यद्वा, उपासनस्य स्वतोऽनुकूलत्वमवगम्य तत्प्रार्थयमानेन तस्याप्यनुष्ठितत्वसंभवादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मङ्गलाचारयुक्तानामिति ; न चेद वचनं जपहोमादितुल्यतया आदर्शदर्शनादिमङ्गलाचारस्य विनिपातनिवृत्तिहेतुत्वावगमकं, न त्वारम्भकाले मङ्गलकर्तव्यतायां प्रमाणम् ; अत एव मङ्गलानुष्ठाने आचारमेव प्रमाणयन्तीति वाच्यम्—समाप्तिप्रतिबन्धकस्यापि विनिपातशब्दार्थत्वेन मङ्गलाचरणस्य विघ्ननिवारकत्वावगमकत्वेन प्रामाण्यसंभवात् । यथा चोदनासूत्र इति ; “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति धर्मस्वरूपे कथिते, यथा चोदनैव प्रमाणमित्यर्थादुक्तं भवति तथेत्यर्थः । प्रह्वीभावावगमात् प्रणतिरपि फलितेति, प्रणतिरप्यनुष्ठिता भवतीत्यर्थः । ननु विनतेत्युक्तिमात्रेण कथं प्रणतिरप्यनुष्ठितेत्यवसीयते ? तथा सति ‘उपासकानां भगवान्मोक्षप्रदः’ इत्युक्तिमात्रेण एतद्वाक्यप्रयोक्तृणां सर्वेषामप्यनुष्ठितोपायत्वप्रसङ्गे मोक्षप्रसङ्ग इति चेत्—न ; अतिसुकरस्य प्रणामस्य रक्षादीक्षारूपेष्टसाधनत्वमवगम्य तदन्येषामप्युपदिशता भाष्यकृता साप्यनुष्ठितेत्युक्तेर्विरोधाभावात् । णमु प्रह्वत्वे इति हि धातुरिति ; ननु भक्तिविनतशब्दयोः प्रह्वीभावावगमकत्वमुपन्यस्य भक्तिशब्दस्य प्रह्वीभावावगमकत्वोपपादकानुपन्यासेन नमेस्तदुपन्यासोऽसंगतः । न च भक्तिशब्दे प्रह्वीभावावगमकत्वस्योपपादकनिरपेक्षतया तदनुपन्यास इति वक्तुं शक्यम् ; प्रत्युत भक्तिशब्दस्यैव प्रह्वीभावार्थकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तदुपपादकसापेक्षतया तदुपन्यास एव हि युक्त इति चेत्—मैवम् ; भक्तिविनतिशब्दयोश्चैकार्थ्यं वक्तव्यम् ; इतरथा रक्षाहेतुत्वं विनतेरुपन्यस्य तदतिरिक्ताया भक्तेः प्रार्थने किं तेन सगतं स्यात् ? अतो भक्तिविनतिशब्दयोरैकार्थ्यात्प्रक्रमस्थविनतशब्दस्य “णमु प्रह्वत्वे” इति स्मृत्यनुसारेणार्थं कथिते भक्तिशब्दस्याप्यर्थः कथितः । यथा—

“विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।

तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥”

इत्यत्र मैत्र्याः शरणागतिरूपत्वसिद्धिरिति मत्वा ‘णमु प्रह्वत्वे इति हि धातुः’ इत्युक्तम् । न च नमेः प्रह्वीभावार्थकत्वे विनतशब्दस्य न्यासोपासनाख्यविद्याविशेषनिष्ठ-

परत्वं न स्यादिति वाच्यम् , उपसर्गबलेन ज्ञानविशेषविशिष्टप्रह्वीभाववाचकत्वसंभवेन विद्याविशेषवाचित्वसंभवात् । **विषयविषयिरूपेणेति** ; विषयो ब्रह्म, उपासनफले विषयिणी । न चोपासनस्य तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यस्य विषयित्वेऽपि कथं फलस्य चतुर्थाध्याय-प्रतिपाद्यस्य विषयित्वमिति वाच्यम् ; फलभूताया मुक्तेरपि भगवदनुभवरूपतया विषयित्वेन क्रोडीकारसंभवेनादोषात् । **भवतीति भुवनमिति** ; यद्यपि भुवनशब्दः “ भूसूक्ष्म-भृस्जिभ्यश्छन्दसि ” इति छन्दसि निपातितः, तथापि “ वा भुवनम् ” इत्यत्र “ बहुल-स्मरणात् भाषाविषयत्वमप्यस्ति ” इति वैयाकरणोक्तेरदोषः । **रूढिशक्त्या कुलालादिव्या-वृत्तिरिति** ; यद्यपि योगोऽतिप्रसक्तः, तथापि रूढ्या तन्निरास इति भावः । यद्यपि रूढ्यन-भ्युपगमेऽपि अखिलशब्देनैव कुलालादिव्यावृत्तिसिद्धिः , तस्याखिलकार्यहेतुत्वाभावात् , किञ्च लीलापदेनापि व्यावृत्तिसिद्धिः, प्रयोज्यरूपघटगतजन्मादिव्यापारस्य कुलाललीलात्वा-भावात् , तथापि इतरपदनिरपेक्षस्यापि भुवनशब्दस्य कुलालादिव्यावर्तकत्व-सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **अण्डजातानीति** , अण्डान्तर्वर्तीनि भुवनानि विवक्षितानीत्यर्थः , न त्वण्डसमूहा इति , भुवनशब्दस्याण्डवाचित्वाप्रसिद्धेः । किञ्च ब्रह्मणोऽण्डोत्पादकत्वगन्धाभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं साकल्यस्याप्यविवक्षणीयत्वापातात् । केचित्तु अण्डजातानि अण्डसमूहा अपीत्यर्थः , तेषामपि विपुलतरकार्यविशेषरूपत्वेन भुवनवा-च्यत्वसंभवात् । न चैव ब्रह्मणोऽण्डानुत्पादकत्वेन तत् एव तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् , अखिलपदाभावे भूलोकादिलक्षणयत्किञ्चिद्भुवनजनकत्वस्य चतुर्मुखादावपि संभवेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाखिलपदस्य सप्रयोजनत्वात् । **नञो निषेधवाचित्वेऽपि निषेध्यवशात् शुभत्वाशुभत्वे इति** ; ननु यद्यत्र भुवनवैकल्यस्य निषेध्यस्याशुभत्वात् तन्निषेधस्य शुभत्व, तर्हि “ अखिलहेयप्रत्यनीक ” इत्यत्र अखिलशब्दस्य भगवच्छरणागतिवाक्योपक्रमगतस्य हेयवैकल्यनिषेधवाचिनः शुभत्वं न स्यात् , निषेध्यस्य हेयवैकल्यस्य शुभत्वादिति चेत्-न ; तत्रापि “ अखिलहेयप्रत्यनीक ” इत्यत्र निवर्तकवाचिप्रत्यनीकशब्देन निवृत्तिक्रियाव्यापारा-विषयत्व हेयगत निषिध्यते ; हेयगतं च निवृत्तिक्रियाव्यापाराविषयत्वमशुभमेवेति तन्निषेध-स्यापि शुभत्वात् । **चिदचिद्भेदोऽप्यभिप्रेत इति** , अखिलशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायतया सर्वत्वस्य बहुष्वेव वृत्तेः “ पृथक्त्वनिवेशित्वात् संख्यया कर्मभेदः स्यात् ” इति न्यायेन बहुत्वस्य भेदगर्भतया भुवनानां भेदः सिद्धो भवति । न च सर्वशब्दस्य बहुत्वसापेक्षत्वम-संप्रतिपन्नमिति वाच्यम् ; “ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ” इत्यत्र “ सर्वपृष्ठशब्दस्य चोदकप्राप्त-

ज्योतिष्टोमिकपृष्ठानुवादित्वं न संभवति, ज्योतिष्टोमे द्वयोरेव पृष्ठयोः सत्त्वेन तत्र बहुत्व-
सापेक्षस्य सर्वशब्दस्याप्रवृत्तेः, अपितु षाडहिकानां बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाकरैवतानां
विधिरिति सप्तमे स्थितत्वात् । **स्थेमा स्थितिरिति**, न स्थिरत्वमित्यर्थः ; अयमाशयः—
यद्यपि स्थिरशब्दादिमनिच् न संभवति, पृथ्वादिष्वस्य पाठाभावात्, अत एवोक्तं वृत्तौ
“प्रियस्थिरेति सूत्रे प्रियशब्दस्य पृथ्वाद्यपाठादिमनिच् नोदाह्रियते” इति, तथापि
तिष्ठतेरौणादिक इमनिच्प्रत्ययो बहुलवचनात् जनिमवेमादिवद् द्रष्टव्य । प्रसिद्धश्चायं शब्दः
शिष्टप्रयोगेषु “द्राधीयांसं संहताः स्थेमभाजः” इत्यादिषु । “निखिलजगदुदयविभवविलयः”
इत्यत्र विभवपदेन स्थितिरुच्यते । ननु मोक्षस्य पृथङ्निर्देशं सिद्धवत्कृत्य खलु तस्य भङ्गादि-
शब्दयोरनन्तर्भाव उक्तः ; स न युक्तः, पृथक्कीर्तनस्यास्मिन् श्लोके अदर्शनात्, रक्षा-
पदस्य स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपादकत्वादित्याशङ्क्य रक्षापदस्य स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपाद-
नानौचित्यं दर्शयति—**विनतेत्यादिपदेनेति** । **अध्यासपरिणामपक्षयोरिति**,
अध्यासपक्षः शांकरः, परिणामपक्षो यादवभास्करीय इति द्रष्टव्यम् । **तस्यार्थत्वाभावे-**
नेति ; अभेदे अन्तःप्रवेशासिद्धेः स्वमत एवान्तःप्रवेशश्रुतिस्वारस्यसंभवात् स्वमते
अध्यासपरिणामपक्षवैलक्षण्यसिद्धयर्थमन्तःप्रवेशनियमनसंभवस्य पृथग्वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।
विस्तरेणोक्तस्येति ; “जगदुद्भवस्थितिसहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्” इति ग्रन्थकृतै-
वान्यत्र विस्तरेणोक्तस्यादिपदेन संक्षेपेणोक्तौ विवक्षितत्वोपपत्तेरित्यर्थः । **प्रयोजकव्या-**
पारो हि लीलेति ; ननु स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकराजव्यापाररूपप्रेषणादेः लीलात्वाददर्शनात्
बाललीलाप्रयोजकतत्पितृव्यापारभूतप्रार्थनादेर्लीलात्वाभावाच्च प्रत्युत प्रयोज्यभूतबाल-
व्यापारस्यैव लीलात्वदर्शनाच्च कथमेतदिति चेत्—न ; तद्व्यापारस्तस्य लीला, नान्यव्यापारः
इत्यत्र तात्पर्यात् । न चैवं नटविटविदूषकादिव्यापारस्य परिहासादेः राजलीलात्व न स्यादिति
वाच्यम् ; इष्टापत्तेः ; तत्र लीलारसनिष्पादकत्वेन लीलापदस्य औपचारिकत्वात् । न च
“लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता जगज्जन्मस्थितिध्वंसादे-
र्लीलैव प्रयोजनमिति जन्मादेर्लीलाप्रयोजकत्वोक्त्या लीलात्वाभावस्य सूचितत्वात् इह
जन्मादिषु प्रयुज्यमानो लीलाशब्द औपचारिक एव स्यादिति वाच्यम् ; परिपूर्णा-
नन्यप्रेर्यस्वच्छन्दपुरुषकार्यवेष्टाविशेषे लीलाशब्दस्य प्रचुरप्रयोगसत्त्वेन जन्मस्थित्यादेरपि
मुख्यलीलात्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात्, “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्रभाष्य-

स्यापि जगज्जन्मादेर्लीलात्वपरतया व्याख्यास्यमानत्वाच्च । भङ्गस्य लीलात्वे युक्ते-
 ऽपीति । न च भङ्गस्य नाशरूपत्वात् नाशस्य च जन्मस्थित्यादिवत् प्रयोज्यगतत्वाविशेषात्
 कथमर्धवैशसेन भङ्गस्य लीलात्वाभ्युपगम इति वाच्यम्, घटो विनश्यतीतिवत् घटो
 भनक्तीति प्रयोगाभावेन तयोर्भिन्नत्वात् । अत एव घटो जायते घटस्तिष्ठतीतिवत् घटो
 भनक्तीति प्रयोगाभावः । घटकर्तृकव्यापारौ जन्मस्थिती, भङ्गस्तु न तद्व्यापार इति
 विवेकः । लीलात्वकथनेनोपादानत्वं फलितमिति ; जगज्जन्मस्थित्योः परमात्मलीला-
 त्वकथनेन परमात्मसमवेतव्यापारत्वोक्त्या परमात्मन एव भाव्यवस्थावत्त्वेन उपादानत्वलाभा-
 दिति भावः । ननु भूतशब्दस्य लब्धसत्ताकार्थकत्वे लब्धसत्ताकानां तेषां परमात्मसाध्या रक्षा
 कीदृशीत्याशङ्क्याह—लब्धस्वरूपाणां चेति । ननु लब्धस्वरूपाणां स्वरूपाप्रच्युते-
 भगवद्भूतत्ववदलब्धस्वरूपाणां स्वरूपलभरूपरक्षाया अपि भगवद्भूतत्वात् कथं लब्ध-
 स्वरूपाणां रक्षैकदीक्ष इति पृथक्कृत्योच्यत इति चेत्, आनुकूल्यावस्थायां तद्रक्षाया
 निमित्तान्तरैरपेक्षयेण तत्र विशिष्योक्त्युपपत्तेः । षष्ठ्याः संबन्धमात्रविषयत्वादिति ;
 ननु यद्यपि संबन्धवाचिनी षष्ठी, तथापि यस्य विशेषस्याभिव्यञ्जकमस्ति तत्रैव
 पर्यवस्यति ; यथा देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसवन्धिवशेन
 पितृत्वावयवित्वस्वामित्वरूपविशेषेषु पर्यवस्यति, न हि देवदत्तस्य पुत्र इत्युक्ते देवदत्त-
 स्वामिकमन्यपितृकं पुत्रं प्रतियन्ति । ततश्च भूताभूतव्राते भूतव्रातशब्दस्य सापेक्षमसमर्थ-
 मिति न्यायेन अग्नीषोमीये आग्नेयशब्दवदसामर्थ्यादप्रवृत्तिः । अथवा, छत्रिन्यायेन
 लक्षणा वा समाश्रयणीया स्यात् । राजपरिषदित्यादौ तु परिषत्सेनादिशब्दानां समुदायि-
 विशेषविशिष्टसमुदायवाचिनां नैकान्ततः समुदाय्यपेक्षा, यथा वनघटादिशब्दानां तरु-
 गजादिसमूहवाचिनामन्तर्भावितसमुदायिकतया न समुदाय्यपेक्षा, यथा वा पुत्रीयति
 जीवतीत्यादीनामन्तर्भावितेषिधारणकर्मकाणां न कर्मापेक्षा । ततश्च परिषदादिशब्देषु स्वा-
 म्याकाङ्क्षामात्रं 'किंस्वामिका परिषत्' इति । ततश्च राजपरिषदित्यत्र राज्ञः स्वामित्वे-
 नान्वयः राजस्वामिका परिषदिति । ततश्च तत्राप्यराज्ञां स्वामित्वमेव वार्यते । न च परिषच्छ-
 ब्दतुल्य एवायं व्रातशब्दो न समूहादिशब्दवदिति वाच्यम्, तर्हि तथैव वक्तव्यत्वेन
 संबन्धमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वप्रसाधनवैफल्यादिति चेत्—सत्यम्, समूहशब्दपर्याय एवायं
 व्रातशब्दः “ समूहनिकरव्रात ” इति कोशपाठात् ; तथापि तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्

विवक्षितविशेषसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यात् । इतरथा विनतविविधभूतेत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ
 व्रातशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यति—एवं च व्रातपदप्रयोगस्यार्थवत्त्वं स्यादिति । ब्रह्म-
 जिज्ञासेति सूत्रे संबन्धसामान्यषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मसंबन्धिनामपि जिज्ञास्यत्वं सिध्यतीति सर्वैरपि
 भाष्यकृद्भिर्व्यवहृतत्वाच्च । अत्र व्रातशब्दस्य “पशुर्मुनुष्यः पक्षी वा” इत्यादिप्रमाणानुसारे-
 णानियतवृत्त्युत्सेधजीववाचित्वं केचिन्मन्यन्ते, उक्तं च काशिकायां वृत्तौ “व्रातच्छजो-
 रस्त्रियाम्” इत्यत्र—“व्राता अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः” इति ; उत्सेधजीविनः शरीरप्रया-
 सजीविन इत्यर्थः । “काममात्मानम्” इत्यादिस्मृतेर्भगवदाज्ञारूपायाः संसारिचेतनमात्र-
 विषयत्वात् कथमनया स्मृत्या भगवतोऽपि संश्रितरक्षणानुष्ठानस्याभिमतत्वसिद्धिरित्यत आह
 —ईदृशीति । परत्वसौलभ्ये च समाश्रयणीयतानिमित्ततयेति । ननु अखिले-
 त्यादिप्रथमपादप्रतिपाद्यस्य जगत्कारणत्वस्य परत्वपर्यवसितत्वेऽपि विनतविविधेतिद्वितीय-
 पादप्रतिपाद्यस्य मोक्षप्रदत्वस्य कथं सौलभ्यपर्यवसितत्वम् ? न हि पुरुषार्थप्रदत्वमात्रेण
 सौलभ्यं सिध्यति, तथा सति कल्पकनकाचलादेरपि सौलभ्यप्रसङ्ग इति चेत्—मैवम् ;
 दातृत्वस्यापि सौलभ्यपर्यवसितत्वात् । उक्तं हि अभिगम्यत्वमोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमिति ।
 वक्ष्यति च ग्रन्थकारः “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इत्यत्र—“कारुण्यसौशील्यादीत्यत्र कारुण्य-
 सौशील्यवात्सल्यौदार्याणि सौलभ्योपयुक्तानि” इति । ततश्च नानुपपत्तिः । “य एनं विदुरमृ-
 तास्ते भवन्ति” इति मोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमित्यर्थः । सं बाहुभ्यां नमतीत्यादि ;
 पतत्रैः कर्मभिः द्यावापृथिवी संजनयन् परमात्मा स्वाश्रितविषये बाहुभ्यां संनमति
 सम्यक् प्रह्वीभवति “प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन्” इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ।
 विदीप्त इत्यत्र विशब्दस्य दीप्तिमात्रव्यावर्तकत्वस्य स्वरसतः प्रतीयमानत्वात् पूर्वभाग-
 प्रतिपाद्यत्वरूपविशेषणविशिष्टतया दीप्तिमित्यस्यार्थस्य स्वरसतोऽप्रतीतेराह—यद्वा
 क्षुद्रसुखेति । केचित्तु द्वितीयपक्षे दीप्तिविदीप्त्योर्भिन्नविषयतया अस्वारस्यं मन्यमानाः
 प्रथममेव पक्षं रोचयन्ते । ते च तद्वाक्यमेवं योजयन्ति—अग्न्यादिरूपतया पूर्वभागेऽपि
 ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वमस्त्येव, “तदेवाग्निस्तद्वायुः” इति उपनिषद्वाक्येन तथैव ज्ञायमान-
 त्वात् । वेदान्तभागे तु विशेषेण दीप्तिमिति, अद्वारकतयेत्यर्थः । व्युत्पत्ति-
 लक्षणसौष्ठवाभाव इति ; व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमाधिकरणे ; लक्षणसौष्ठवसमर्थनं जन्माद्य-
 धिकरणे । रूढिशक्त्येति ; रूढत्वात् श्रीनिवासे ब्रह्मणीत्यनेन नारायणस्यैव ब्रह्मत्वावि-

ष्करणादिति भावः । ब्रह्मणस्तदुत्तीर्णत्वं चेति , मेदाभेदवादिपक्ष इत्यर्थः । वक्ष्यति हि श्रीनिवासशब्दं प्रस्तुत्य—अनेनैवेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो मेदाभेदवादिनो निरस्ता इति । परस्मिन्नित्यनेन “ ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् ” इति श्रुतिगतपरशब्दार्थसूचनमुखेन “ परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ” इत्यधिकरणार्थस्य प्राप्यान्तरव्युदासस्य परशब्दप्रत्यभिज्ञया “ न स्थानतोऽपि परस्य ” इत्यधिकरणार्थस्य उभयलिङ्गत्वस्य वा स्मरणं संभवतीत्यभिप्रायन्नाह—परस्मिन्नित्यादि । वस्तुतोऽर्थद्वयसूचनमपि संभवतीति ध्येयम् । अविशेषेण भक्तिरूपेत्युक्तत्वादिति । नच “ अत्रापि ‘ छागो वा मन्त्रवर्णात् ’ इति न्यायोऽभिप्रेतः ” इति पूर्ववाक्येन, “ शेमुषी भक्तिरूपेति भक्तिरूपज्ञानस्योपायत्वं प्रागुक्तम् ; कथमिदानीं प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरुपायत्वं प्रतिपाद्यत इत्यत्राह—एवंरूपेति , एवंरूपा साक्षात्कार प्रीतिरूपत्वपर्यन्ता ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्दवाच्येत्यर्थः ” इति लघुसिद्धान्तग्रन्थेन च विरोधः शङ्कनीयः ; एतस्य मतान्तरत्वेनादोषात् । रक्षैकदीक्षे परस्मिन्नित्यन्तैरिति ; अत्र रक्षैकदीक्ष इत्यस्मात्परम् ‘ इति ’ शब्दोऽध्याहर्तव्यः ; ततश्चेत्थं योजना—परस्मिन्नित्यन्तैः प्रतिपादित उपेयभूत एव रक्षैकदीक्ष इति सिद्धोपाय उक्त इति । ततश्च रक्षैकदीक्ष इति पदोपादानवैयर्थ्यं न चोदनीयमिति द्रष्टव्यम् । भाट्टप्राभाकरा व्यावर्तिता इति । भुवनशब्दस्य विपुलतरकार्यविशेषवाचितया तत्सर्गस्य “ न कदाचिदनीदृशं जगत् ” इति वदद्भिरनभ्युपगतत्वादिति भावः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीसुदर्शनभट्टारकविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

श्रुतप्रदीपिका ।

वरदं द्विरदाद्विशेखरं कमलाया दयितं दयानिधिम् ।

सकलार्थिजनार्थितप्रदं प्रणमामि प्रणतार्तिहारिणम् ॥

वेदान्तसूत्रभाष्यार्थमाचार्योपासनाच्छ्रुतम् ।

तद्भिरा दीपिकेवाहं दर्शयिष्ये यथामति ॥

आरिप्सितप्रबन्धस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थमिष्टदेवतोपासनलक्षणमङ्गलं श्रुत्या कुर्वन्नार्थं प्रतिपाद्यं संक्षेपतः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय दर्शयति—अखिलेति । प्रथमेन पादेन प्रथमद्विकार्थसंक्षेपः, द्वितीयेन तूत्तरस्य । भवतीति भुवनं कार्य-जातम् । कतिपयकारणचतुर्मुखादिव्यावृत्त्यर्थमखिलशब्दः । प्रायिकत्वनिवृत्त्यर्थं सक-लेत्यनुक्तिः । “ अज्ञातं नास्ति ” इतिवदखिलेति व्यतिरेकोक्तिः । अकारोपक्रमत्वसिद्धये निखिलेत्यनुक्तिः । तस्य भगवद्वाचकत्वशक्तियोगात्तदविवक्षायामपि माङ्गलिकत्व-मकारस्य । नञो मङ्गलेतरत्वं निषेध्यविशेषापेक्षया, न स्वतः । अत्र तु वैकल्यनिषेधेन पौष्कल्यपरत्वात् माङ्गलिकत्वमेव । जन्म त्रिविधम् । स्थेमा—अन्तर्यामिविष्णव-वतारादिमुखेनैव करणीया विविधा स्थितिः ॥ भङ्गः—नित्यनैमित्तिकप्राकृत-रूपः । मोक्षस्य लयान्तर्भावोऽपि शास्त्रस्य प्रधानप्रयोजनतया विषयवत् पृथगेव वक्तव्यत्वादनैकार्थसाधारणेन शब्देन तन्मन्तर्भावयितुमयुक्तम् । अतो हि पूर्वाचार्याः पृथगूचुः—“ जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे ” “ जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसार-विमोचनादयः ” इति । आदिशब्देनानुप्रवेशनियमनधारणादि गृह्यते, प्रदेशा-न्तरे “ जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम् ” इति स्वेनैव कण्ठरवेणो-क्तार्थस्वीकारस्यैवोचितत्वात् । “ अप्रमेयोऽनियोज्यश्च ” इत्याद्युक्तप्रकारेण सापे-क्षत्वादिव्युदासाय लीलाशब्दः । जनयितृत्वाद्यनुत्त्वा जन्माद्युक्तिरुपादानाभिप्राया ; “ बहु स्यां प्रजायेयेति ” इति हि श्रुतिः । लीलाशब्देन निमित्तत्व द्योतितम् । अवाससमस्तकामस्य व्यापारानुपपत्तिं परिहरतानेन लीलाशब्देन द्वितीयलक्षणार्थश्च सूचितः । अथ द्वितीयद्विकार्थं संक्षिपति—विनतेति । विनतरक्षापदाभ्यां तृतीय-चतुर्थलक्षणार्थौ सूचितौ । विशेषेण नताः प्रह्वीभूता उपासकाः ; तद्वैविध्यं “ तदुप-र्यपि बादरायणः संभवात् ” इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण । भूताः ; भगवज्ज्ञानेन लब्धसत्ताका इति भावः, “ आस्त ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुरिति ” इति श्रुतेः । विनतभूतसंबन्धी व्रातो विनतभूतव्रातः । व्रातशब्देन “ आस्फोटयन्ति पितरः ” “ पशुर्मुप्यः पक्षी वा ” इत्याद्यर्थोऽभिप्रेतः । रक्षा इष्टप्रापणानिष्टनिवारण-लक्षणा । एकशब्दः प्राधान्यपरः “ अप्यहं जीवितं जह्याम् ” “ काममात्मानं भार्यो पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम् ” इति ह्युक्तम् । सा प्रधाना दीक्षा यस्य तत्तथोक्तम् । दीक्षाशब्देनावर्जनीयत्वं गर्भितम्, “ एतद्भूतं मम ” इति हि तदुक्तिः । अथ शास्त्रोपो-

द्वातचतुःसूत्र्यर्थाह—श्रुतीति । ब्रह्मणो मानशून्यत्वान्यमानकत्वव्युदासेन शास्त्रारम्भणीयता हि तदर्थः । श्रुतिशब्दः प्रमाणवैलक्षण्यं द्योतयति ; श्रूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । शिरःशब्देनानन्यपरभागोक्तिः । विदीप्तिः विशेषेण दीप्तिः ; अग्न्यादिरूपेण कर्मराध्यताया अपि वेदान्तावगतत्वं ब्रह्मणः स्वतोऽनन्तपुरुषार्थत्वं चाभिप्रेत्य विशेषेण दीप्तत्वमुक्तम् । ब्रह्मणीति सामान्यशब्दः । श्रीनिवास इति विशेषशब्दः । अत्र “छागो वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायोऽभिप्रेतः । श्रीनिवासशब्देन रूढितोऽवयवतश्च त्रिमूर्त्यैक्यसाम्योत्तीर्णत्वादिव्युदासो नित्यविभूतियोगश्च फलितः । परस्मिन्निति “परमतः सेतून्मान” इत्यत्र निर्णीतं प्राप्यत्व विवक्षितम् । अथोपायोपेयात्मके प्रतिपाद्ये विनतपदसूचितमुपायांशं विशिनष्टि—शेमुषी भक्तिरूपेति । अत्रापि छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः । पदद्वयेन धीकर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानमात्रोपायत्वव्युदासः । स्वनिकर्षाभिप्रायेणाह—ममेति । भवतु—फलान्तरादेतद्विषयोपायः स्वादुतम इति भावः । एवं परमविषयो दर्शितः । प्रयोजनं चात्रातिसंक्षिप्तम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीमेघनादारिसूरिविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या
नयप्रकाशिका ।

श्रीमदात्रेयनाथार्यान् गुरुन्त्रः परमान् गुरुन् ।
श्रीरामप्रमुखान् सर्वान् श्रीमद्रामानुज मुनिम् ॥ १ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं साङ्गान्नायप्रवर्तकम् ।
सर्वज्ञमञ्जनासूनुं जानकीनायकप्रियम् ॥ २ ॥
जननीं जगतां लक्ष्मीं गरुडध्वजवल्लभाम् ।
नियन्तारमशेषाणां जीवानामचितामपि ॥ ३ ॥
श्रियः पतिं हयग्रीवं कल्याणगुणसागरम् ।
निर्मलं चापि जगतां कारणं कमलेक्षणम् ॥ ४ ॥
प्रणम्य लक्ष्मणार्थस्य भाष्ये त्रय्यन्तगोचरे ।
गम्भीरेऽतिनिगूढानां नयानां तु प्रकाशने ॥ ५ ॥

प्रयत्नः क्रियते बुद्ध्या तत्प्रसादसमुत्थया ।
 यथाश्रुतं यथाशक्ति मेघनादारिणा मया ॥ ६ ॥
 आचार्याणां निबन्धेषु प्राचां प्रौढेषु सत्स्वपि ।
 विवृतौ भाष्यशब्दानां यतस्तेषामुपक्षयः ॥ ७ ॥
 भाष्यस्यापि च सूत्राणां पाठगत्यनुधावनात् ।
 शङ्कोत्तरत्वात्तेषां च पूर्वराद्धान्तपक्षयोः ॥ ८ ॥
 व्यामिश्रत्वादुपन्यासो मन्दधीभिर्न भाव्यते ।
 तेषामप्यतिसंकोचाद्दीपग्रन्थेऽपि कृत्स्नशः ॥ ९ ॥
 नोपन्यासः कृतस्तस्मात्तत्प्रवृत्तौ प्रयोजनम् ।
 वेदमार्गानुसारीति जनोऽयं तु कलावपि ॥ १० ॥
 दुष्टोक्तावप्यनुग्राह्यो दोषज्ञैरपि पण्डितैः ।
 हन्त सूक्ष्मदृशोऽप्यात्मगुणान् मेरुसमुन्नतान् ॥ ११ ॥
 परदोषांश्च निर्वैरा ये न पश्यन्त्यपि स्फुटान् ।
 महान्तस्ते प्रहृष्यन्ति सदुक्तया स्वल्पयापि हि ॥ १२ ॥
 क्षीणस्यापि शशाङ्कस्य ज्योत्स्नयेव महार्णवः ।
 प्रपद्य प्राञ्जलिर्याचे वेदार्थनयपण्डितान् ॥ १३ ॥
 चिरकालप्रयत्नेन बहुशास्त्रनिरीक्षणात् ।
 महता चावधानेन कृतस्यास्य निरीक्षणम् ॥ १४ ॥
 ग्रन्थस्यापि च कात्स्न्येन विमर्शं गुणदोषयोः ।
 स्वीकार्यो गुणबाहुल्ये त्याज्यो वेतरथा तु सः ॥ १५ ॥
 निदोषं न हि लोके ... षु ।
 सर्वारम्भा हि दोषेणेत्युक्तं भगवतैव यत् ॥ १६ ॥
 किं वा न दोषबाहुल्यमत्र भावयतः स्वयम् ।
 भाष्यार्थसंशये यस्य स्वप्नेऽर्थान् प्राह भाष्यकृत् ॥ १७ ॥
 न्यायोपन्यासपाण्डित्यं यदेतत्संनिरीक्षणात् ।
 जायेत नूतनं मन्दानामपि प्राग्रधियां किमु ॥ १८ ॥

परव्याख्यादिभङ्गेषु प्रकारावगमोऽपि च ।

सांख्यादिदर्शनानां च ॥ १९ ॥

संक्षेपाद्रूपविज्ञाने तन्निरासेऽपि पाटवम् ।

प्रसादे विस्तरो वाचां दुर्ग्रहस्त्वप्रसादतः ॥ २० ॥

अतोऽयं मध्यमां रीतिमवलम्ब्य प्रणीयते ।

न प्रागल्भ्यमुपन्यासे शब्दव्याख्यानमात्रतः ॥ २१ ॥

केवले चाप्युपन्यासे भाष्यार्थावगमो न हि ।

तस्मात्तु पूर्वपक्षादेरुपन्यासे कचित्कचित् ॥ २२ ॥

अर्थाध्याख्यास्यते भाष्य समाप्तावपि पक्षयोः ।

अत्यन्तगहनं भाष्यमुपादायापि शब्दतः ॥ २३ ॥

अन्यत्रापि यथायोग्यं तद्व्याख्या क्रियते स्फुटम् ।

कर्ममीर्मासानभिज्ञज्ञापनाय यथोचितम् ॥ २४ ॥

तल तत्र प्रदर्श्यन्ते न्यायास्तत्रोदिता अपि ।

अन्या अपि च वैचित्र्यो निरीक्ष्या ग्रन्थ एव तु ॥ २५ ॥

^१प्रणम्य याचे भूयोऽपि प्राज्ञानस्य निरीक्षणम् ॥

प्रणिपातप्रसन्ना हि साधवोऽभीष्टदायिनः ॥ २६ ॥

ग्रन्थस्योपक्रमे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च स्वाभीष्टपरदेवतानुस्मृतिरूपां भक्तिं शब्दात्प्रार्थयमाना भाष्यकृतः शिष्यबुद्धिसमाधानाय चार्थाच्छास्त्रप्रतिपाद्यार्थं संगृह्णन्ति—अखिलेति श्लोकेन । प्राचामाचार्याणां ग्रन्थारम्भे स्वेष्टदेवताविषयनमस्काराद्यन्यतमाचारात् तदनुष्ठेयता सिद्धा । नन्विष्टदेवतास्मरणादेरनुष्ठेयतास्तु तदारम्भे ; किमर्थं स्वानुष्ठानानुसारिग्रन्थनिवेश इति चेत्, स्वग्रन्थप्रवर्तकशिष्याणामतिशयितमङ्गलसिद्धयर्थमिति ब्रूमः । महापुरुषस्वगुर्वादिभूतपरदेवतास्तुत्यादिकीर्तनादभीष्टसिद्धिर्भवतीति पुराणादितो लोकतश्च सिद्धम् । पूर्वाचारतोऽपि ग्रन्थे तन्निवेशः सिद्धः । नन्विष्टदेवतास्मरणादेरविघ्नसमाप्त्यादिकलार्थता^२ केनावगम्यत इति चेत्,

१ प्रणम्य प्राञ्जलिर्याचे भूयोऽप्यस्य A २ कलकाम्यता G,

“ मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वातां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ ”

“ स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषं तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम् ॥ ”

इत्यादिस्मृतिभिरिति ब्रूम । मङ्गलाचारोऽपीष्टदेवतास्मरणादिरेव । विनिपातो नाम स्वाभीष्टसिद्धिविधात एव । मङ्गलाचारयुक्तस्य तदभावो हि तत्रापाद्यते । संसारिणः प्राचीनानादिपापसंभवात् तन्मूला विघ्नाः पाक्षिकत्वेनापि संभवन्तीति तन्निरासाय मङ्गलाचरणे यत्नः कार्य एव । ननु ग्रन्थकर्तृणां सिषाधयिषितार्थाविघ्नपरिसमाप्त्यादिरेव फलत्वेनेष्ट इति केनावगम्यत इति चेत्, उच्यते—सिषाधयिषितार्थविशेषविशिष्टस्यैव प्रेक्षावतः क्रियासु कर्तृता लोकेवेदयोः सिद्धा । ग्रन्थकर्तुः तदविघ्नपरिसमाप्त्यादेरेवेष्टत्वेन धीस्थत्वात् तस्यैव फलत्वेन विशेषणता युक्तेति । ननु अविघ्नपरिसमाप्त्यादेः काम्यत्वेन तत्साधनेष्टदेवतास्मरणादेस्तदारम्भे नावश्यमनुष्ठेयता, काम्यकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वाभावादिति चेत्—न ; ग्रन्थकर्तृणां सर्वेषां तदविघ्नसमाप्त्यादेरिष्टत्वेन तद्विशिष्टत्वात् तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

नन्वखिलेति श्लोके केवलभक्तिप्रार्थनमेव दृश्यते, न तु परदेवतानमस्कारादिः ; नमस्कारादिना प्रीतभगवत्प्रसादाद्धि पक्षप्राप्तविघ्नशान्त्यादिसिद्धिः, न तु स्वेष्टप्रार्थनेनेति चेत्—न, परमात्मनः स्वविषयभक्तिप्रार्थनेनापि नमस्कारादिनेव प्रसन्नत्वात् स्वेष्टसिद्धेः । अथवा, आशीरर्थे लोडस्तु । ननु भाष्यारम्भे इष्टदेवतास्मरणादेर्नावश्यानुष्ठेयता, शावर-भाष्यादिष्वदर्शनादिति चेत्—न, तत्तद्भाष्यव्याख्यातृभिरारम्भे मङ्गलाचारस्तत्तद्भाष्यकृद्भिर्धर्मादिपदैः कृत इति प्रसाधितत्वात्, प्रशस्तपादभाष्ये कण्ठोक्तिदर्शनाच्च । अतः पूर्वाचार्यैरविशेषेण तदारम्भे इष्टदेवतानमस्कारादिरनुष्ठित एव । भगवता कृष्णद्वैपायनेनापि ब्रह्म-जिज्ञासेति वदता मङ्गलाचारः कृत एव । अत्र चाखिलेत्यादिश्लोके शब्दादार्थाच्च तत्सूत्र-विवृतिमात्रमेव ग्रन्थाविघ्नसमाप्त्यादिसिद्धयर्थं क्रियते । ननु अविघ्नसमाप्त्यादिसिद्धयर्थं परमात्मविषयभक्तिप्रार्थनमस्तु ; तद्ग्रन्थे वक्ष्यमाणशास्त्रार्थसंग्रहस्य तु न प्रयोजनमिति चेत्—न ; शिष्यबुद्धिसमाधानप्रयोजनस्योक्तत्वात् । तथात्वे हि वक्ष्यमाणार्थे तेषां धीसमाधिः ; अन्यथा वक्ष्यमाणार्थस्वरूपमजानन्तस्ते मुखेयुः । जन्मादिलक्षणलक्षितस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वाभिधानात् तस्य प्राधान्यद्योतनेन मीमांसाशास्त्रस्यार्थोऽपि द्योतितः ।

ब्रह्मैव हि प्रधानतो वेदार्थः । कर्मणामपि ब्रह्मसमाराधनत्वेन ब्रह्मप्रधानत्वात् सर्ववेदस्य ब्रह्मप्राधान्यम् । तच्च तत्र तत्र भाष्ये द्योत्यते । नन्विष्टसाधनं हि शास्त्रार्थत्वेनेष्टम् ; यत एवमुक्तम्—“ अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकिरशिरःसमधिगतोऽयमर्थः जीवपरमात्म-
याथार्थ्यज्ञानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरत्यर्थप्रिय-
स्तत्प्राप्तिफल ” इति । एतद्ग्रन्थे वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यतायुक्तपरमात्मोपासनस्यैव वेदान्तार्थतोक्तेति प्रतीयत इति चेत्—न ; इष्टसाधनस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वे ततोऽप्यति-
शयेनेष्टस्य ब्रह्मण प्राधान्यतो वाक्यार्थत्वसिद्धेः । इष्टसाधनमिति ह्युपासनस्य प्राधान्यं, न तु साधनत्वेन । वस्तुतस्तु इष्टसाधनमपि ब्रह्मैव ; ब्रह्मण एव सर्वफलसाधनत्वात् । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च प्रधानतो वाक्यार्थत्वम् । तस्य च फलप्रदत्वाकारेण साधनत्वेऽपि नाप्राधान्यम् , फलप्रदस्यैव प्रधानहेतुत्वात् ; लोके नृपादिषु तथा दर्शनात् । न हि नृपस्य स्वाश्रितानामभीष्टफलदातृत्वे निकर्षः, प्रत्युतोत्कर्ष एव । एवं परमात्मनोऽपि ब्रह्मण एव स्वर्गादिफलसाधनत्वेऽपि नाप्राधान्यमिति तस्यैव शास्त्रार्थत्वमित्युक्तम् । मोक्षाधिकारिणं प्रति ब्रह्मण एवोपायत्वमुपेयत्वं चेति शास्त्रे प्राधान्यतः प्रसाधनात् तस्यैव शास्त्रार्थता । अत एव हि “ फलमत उपपत्तेः ” इत्यत्र स्वर्गादिफलदातृत्वप्रसाधनं तुल्यन्यायतयेत्युक्तम् ।

ननु वेदार्थसंग्रहे “ अस्य जीवात्मनोऽनाद्यविद्यासंचित ”—इत्यारभ्य “ वेदान्त-
जातम् ” इत्यन्तेन ग्रन्थेनाविद्याजीवपरमात्मतत्संबन्धपरमात्मोपासनतत्फलरूपषडर्थानां वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । कथं ब्रह्मण एव वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुच्यत इति चेत् ; अविद्या-
दीनां सर्वेषां वेदान्तार्थत्वे शास्त्रस्यैकार्थता न स्यात् । तद्ग्रन्थस्तु तेषामविशेषेण वेदान्त-
वेद्यत्वप्रतिपादनपरः, तत्रैव पूर्वग्रन्थे ब्रह्मण एव प्राधान्यतो वेद्यत्वाभिधानप्रतीतिः । भाष्ये ब्रह्मण एव प्राधान्यतो वेद्यत्वसाधनस्य तत्र तत्र प्रतीयमानत्वाच्च । जीवात्मस्वरूपज्ञानं च ब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्र तत्रोच्यते । जीवपरमात्मस्वरूपज्ञानस्य तत्संबन्धज्ञानहेतुत्वाच्छेष-
शेषित्वरूपसंबन्धज्ञानस्याङ्गत्वं स्फुटम् । परमात्मनः शेषित्वज्ञाने हि ज्ञातत्वं, तथा जीवस्य शेषित्वज्ञाने हि ज्ञातता । उपासनस्यापि हि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् न प्राधान्यतो वेद्यत्वम् । विरोध्यविद्यानिरूपणस्य च ब्रह्मविद्याप्रवृत्त्यर्थत्वाच्च प्राधान्यतो वेद्यता । स्वस्वरूपाविर्भाव-
पूर्वकब्रह्मानुभवात्मकमोक्षस्यापि ब्रह्मप्रसादाधीनस्वरूपत्वान्न प्राधान्यतः शास्त्रार्थत्वमिति ब्रह्मैव प्रधानतो वेदान्तार्थः । ननु वेदार्थसंग्रहादिषु संबन्धस्याङ्गत्वेनापि वेद्यतोक्तिर्न

प्रतीयते । किञ्च संबन्धिव्यतिरेकेण शेषशेषित्वरूपसंबन्धो दुर्निरूप इति चेत्, न । लोके स्वस्वामिभावसंबन्धस्य प्रतीतिव्यवहाराभ्यां सिद्धत्वात् । लोके तादृशसंबन्धस्त्वनित्यः, संबन्धिनोरागमापायित्वात् । जीवपरमात्मनो संबन्धस्तु नित्यः, उभयोर्नित्यत्वात् । तच्च “अंशो नाना” इत्यादिषु साधितम् । तदन्त्ये च स्फूर्तिः, “तदन्तर्यामिपरमात्मस्वरूप” इत्यन्तर्यामिशब्देन तत्स्फुरणात् । तच्छब्दस्य संबन्धपरत्वाभावे वैयर्थ्यं च स्यात् । अत एव हि—

“जीवब्रह्मान्वयाविद्यातद्व्यसोपायमोचनम् ।

विषयो वादिविमतेः रामानुजमते स्थितः ॥”

इति श्रीराममिश्रैः शास्त्रस्य षडर्थविषयत्वाभिधानम् । ननु विदुषामपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रसाधनान्न षडर्थस्यैव शास्त्रविषयत्वमिति चेत् ; न, वर्णाश्रमकर्मणामुपायेतिकर्तव्यतात्वादुपायकोटावेवान्तर्भावात् । एवं गतिविचारादेरपि यथायोग्यं षडर्थेष्वेवान्तर्भावो वर्णनीयः । वर्णितं चोत्तरत्रास्माभिः ।

अखिलेति श्लोकेन शास्त्रार्थः संग्रहेण द्योतितः । शास्त्रस्य प्राधान्यत एकार्थविषयत्वेऽपि उपेयोपाधितः पूर्वाचार्यैः प्रवर्तितः पूर्वद्विकार्थस्तत्र सप्तम्यन्तैः पदैः सूच्यते । तैस्तत्रोपायोपाधितः प्रवर्तित उत्तरद्विकारार्थः शेमुषीत्यादिपदद्वयेन सूच्यते । तत्र चाखिलेत्यादिपदेन निमित्तकारणत्वमात्रावगतावपि जन्मस्थेमभङ्गशब्दस्य जन्माद्यधिकरणसिद्धार्थद्योतनपरत्वात् तस्य च निमित्तोपादानपरत्वात्तत्रोक्तार्थो द्योत्यते । न हि तत्र शब्दत उपादानपरत्वधीः, लीलापदानन्वयप्रसङ्गात् । अखिलभुवनशब्देन चिदचिदीश्वराणामभिमतः स्वरूपस्वभावभेदः स्फोरितः । भुवनानां ब्रह्मान्तरात्मकजीवसमष्टियुक्तत्वात् अखिलशब्दस्य भेदापेक्षत्वात् भुवनभेदोऽपि सिद्धः । “अण्डानां तु सहस्रणाम्” इत्यादौ भुवनानां चानेकत्वं सिद्धम् । तस्योपादानत्वसूचनात् कार्यस्य तस्मादनन्यत्वमपि सूचितम् । सृष्ट्यादौ वैषम्यस्य जीवकर्मनिबन्धनत्वादविद्यायाः कर्मरूपतापि द्योतिता । आदिशब्देन नामरूपव्याकरणादेश्चिदचिदन्तः प्रवेशनियमननिर्वाहत्वादान्तःप्रवेशादिः सूचितः । तेन ब्रह्मणस्तदितरस्य च संबन्धो देहात्मभावनिबन्धन इति स्फोरितः । ननु “त्वदाश्रितानां जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसारविमोचनादयः” इत्यादियामुनाचार्योक्तिषु मोक्षदत्वस्य जन्मादिविशेषणत्रयानन्तरमुपादानदर्शनात् “त्रिदचिदात्मकप्रपञ्चस्योद्भवस्थितिप्रलयसंसारनिवर्तनैकहेतुभूतः”

इति वेदार्थसंग्रहे स्वोक्तिदर्शनाच्चात्र जन्मादित्रयानन्तरादिशब्दस्तत्परत्वेन प्रयुक्त इति चेत्—न, विनतविविधेत्यादिपदेनाविशेषेण तस्यैव सर्वफलदत्वसूचनान्मोक्षफलदत्वस्यापि सिद्धेः । न च विनतेत्यादिपद मोक्षेतरफलदत्वपरमिति वाच्यम् ; तत्र विशेषाप्रतीतेः । न च तत्पदस्य मोक्षैकफलदत्वसूचनपरत्वमिति वाच्यम्, तत्राविशेषादेव । किञ्च तत्पदस्य “फलमत उपपत्तेः” इत्यधिकरणसिद्धार्थसूचनपरत्वात् तस्य चाविशेषेण परमात्मनः फलदत्वमात्रद्योतनपरत्वात् तादृशार्थपरत्वमेव युक्तम् । अन्यथा आदिग्रहणस्य मोक्षप्रदत्वपरतापक्षे गौरवम् । विनतेत्यादिपदस्य मोक्षफलदत्वमात्रद्योतनपरत्वपक्षे न्यायसिद्धसर्वफलदत्वद्योतित्वमसिद्धं स्यात् । “जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्” इत्यादिभाष्ये संहारोक्त्यनन्तरमन्तःप्रवेशाद्युक्तिश्च दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः । लीलापदेनावाप्तकामता द्योतिता । ततो हेयप्रत्यनीकतापि द्योतिता । जगत्कारणत्वाभिधानेन तदाकृष्टसर्वज्ञत्वादयश्च । तेनोभयलिङ्गत्वं सूचितमस्य ब्रह्मणः ।

विनतानि च तान्येव विविधानि भूतानि विनतविविधभूतानि, तेषां ब्रातस्य रक्षैकदिक्षे रक्षाप्रधाने । विनतशब्देन शास्त्रीयोपायः सूचितः । भूतशब्देन विद्याकर्माधिकारिण एव सूचिताः ; अनधिकारिकृतशास्त्रीयकर्मणोऽकृतसमत्वात् तेषां फलासिद्धेः । प्रत्युत तदनुष्ठाने प्रत्यवाय एव, शूद्रादेरध्ययनादिकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । अधिकारिणां वैविध्यं च साध्यस्वर्गादिफलरूपविशेषणद्वारा । स्वर्गादिमादिपदनां वाक्येऽधिकारिविशेषणसमर्पकत्वेनान्वय इति पूर्वकाण्डे उक्तम् । अधिकारी च न कर्त्रेतिरिक्त इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । अतो न मोक्षैकफलपरत्वं विनतेत्यादिपदस्य, न हि साध्यैक्ये कर्तृवैविध्योपपत्तिः । ननु स्वर्गादिफलसाध्यैक्येऽपि दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मकर्तृवैविध्यं दृश्यते इति चेत्—न, स्वर्गादिः स्वर्गत्वाकारसाम्येऽपि कर्मानुरूपं भोग्यत्वाकारतारतम्यात् कर्तृविशेषणभेदात्तद्वैविध्योपपत्तेः । कर्मतारतम्यात् फलतारतम्यास्वीकारे एककर्मणैव स्वर्गादिफलसिद्धौ तदर्थकर्मन्तरानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् । मोक्षस्य त्वेकरूपत्वाच्च तद्द्वारा कर्तृवैविध्यम् । अत एव हि “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इत्यत्र विधाना विकल्पोक्तिः । एकार्थानामेव हि विकल्पः । नन्वनेकविधफलत्वाकारेण कर्तृवैविध्याभावेऽपि दहरशाण्डिल्यादिविद्यास्वनुसंधेयब्रह्मकनिरूपणीयत्वेनोपासनात्मकज्ञानभेदात् तत्कर्तृभेदात्तद्वैविध्योपपत्तिरिति चेत्—न ; ब्रातशब्दो हि समूहार्थः । क्रियातः पूर्वक्षणवृत्तित्वाकारमात्रात्तद्वै-

विध्यसिद्धौ तस्य च विविधशब्देनैव सिद्धत्वात् । अतः स्वर्गमोक्षादिफलविशेषणद्वारा भिन्नकर्तृपरो विविधशब्दः । एकविधफलत्वाकारेण सजातीयकर्तृबहुत्वपरो व्रातशब्दः । अतो यथाधिकारं विद्याकर्मस्वनुष्ठितेषु तेषां यथोचितफलदानेन रक्षाकरणमस्यैवेति सूचितं विनतेत्यादिपदेन । रक्षा चेष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारात्मिका । अतो मोक्षफलदत्वस्यापि तेनैव सूचनं युक्तम् । ननूपायार्थपरोत्तरद्विके फलदत्वस्य साधितत्वात् विनतेति पदस्य तत्परत्वे च तस्य कथमुपेयार्थपरत्वमिति चेत्—न ; उपासनात्मकोपायोपोद्धातत्वेन विचार इति तत्रैवोक्तत्वात् । श्रुतिशिरसीत्यादिपदद्वयेन च श्रुतिप्रमाणसिद्धकारणत्वमस्यैव, न तु प्रधानादेरिति द्योत्यते । तेन परस्य श्रुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धत्वद्योतनात् श्रुतिविरुद्धसांख्या-दिस्मृतिनिरासोऽपि सिद्धः , केवल्युक्तिमूलत्वेनाभिमतवैशेषिकादिपक्षनिरासोऽपि । ब्रह्मणः सर्वश्रुतिवेद्यत्वेऽपि स्वरूपप्रतिपत्तेर्वेदान्ताधीनत्वात् श्रुतिशिरोवेद्यत्वाभिधानम् । कर्मप्रति-पादकवेदभागस्य ब्रह्मपरत्वं हि तदुपासनेतिकर्तव्यतात्मककर्मबोधनपरत्वात् तत्तत्कर्मसमारा-ध्यदेवतान्तर्यामितया वा । कैश्चित्तु उपोद्धातरूपचतुःसूत्र्यर्थपरत्वं श्रुतिशिरसीत्यादिपदद्व-यस्येत्युक्तम्, तदसत्, चतुःसूत्र्या उपोद्धातत्वाभावात् । तच्चोत्तरपादादिष्वस्माभिरुक्तम् । ब्रह्मणीति वस्तुनिर्देशः । श्रीनिवासेति परस्मिन्निति पदद्वयेन ब्रह्मणः समोत्कृष्टतत्त्वाभावः सूच्यते, नित्याप्राकृतदेहयोगो नित्यविभूतियोगश्च । शेमुषीत्यादिपदद्वयेनासकृदावृत्त-स्मृतिसंततेरेव वेदनशास्त्रार्थता सूचिता । ततो ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य च मोक्षानुपायता च, उपासनात्मकज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वसूचनात् । तत्पदद्वयेनैव ब्रह्मानुभ-वात्मकमोक्षोऽपि सूचितः, विधूताविद्यस्य पुरुषस्य ब्रह्मानुभवस्यैव मोक्षत्वात् । अतः प्रथमश्लोकेनार्थाच्छास्त्रार्थः सूचितः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

तत्त्वटीका ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे सनिधत्ता सदा हृदि ॥

स जयति यतिराजमुनिः करुणाजलधिः क्षमापरिष्कारः ।
करिशैलकृष्णमेघः काङ्क्षितवर्षी यदर्पितैस्तोयैः ॥ १ ॥

स्वतः सिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटं
सुधासग्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रयन्तैरनुविहितहेषाहलहलं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ २ ॥

प्रणम्य वरदाचार्यवादिहंसाम्बुदावपि ।
त्रयन्तसूत्रभाष्यार्थतत्त्वटीका विधीयते ॥ ३ ॥
असावनतिसंक्षेपादतिविस्तरवर्जनात् ।
सर्वन्यायानुकूलत्वाद्बृहतां सारवेदिभिः ॥ ४ ॥
शातितः शतदूषण्यां शकरादिमुधाग्रहः ।
शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥
विश्वामित्रकुलीनेन वेदान्ताचार्यसूरिणा ।
शश्वद्विधीयते विश्ववैतण्डिकविधूननम् ॥ ६ ॥
निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुतचिन्तित-
प्रवचनविधावष्टाविशे जयध्वजपट्टिका ॥ ७ ॥

तत्र तावत्—

अखिलेत्यादिभाष्यस्य दशार्थानभिदध्महे ।
विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥
तस्यार्थस्य च सौत्रत्वात्तद्विस्तारात्मकं पुनः ।
अनवद्यमिदं पद्यं भाष्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥

यद्यपि “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रं ब्रह्म जिज्ञासोस्तद्विचारस्य कर्तव्यत्वे
प्रवृत्तम्, तथापि शारीरकविषयादिष्वप्यर्थतो वर्तते; यथा धर्मजिज्ञासासूत्रम् ।
आहुश्च—

“अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥” इति ।

एवमत्रापि —

ब्रह्मेति तावद्विषयं प्राप्यत्वेन प्रयोजनम् ।

जिज्ञासाकर्मभावेन संबन्धमपि चाब्रवीत् ॥ १० ॥

निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः ; बृहतिधातोः “बृहेरम् च” इति मनि-
न्यत्प्रत्यये अमागमे च ब्रह्मेति व्युत्पत्तेः “ब्रह्म परिवृढं सर्वतः” इति यास्कोक्तेश्च । यत्तु
आथर्वणिकी निरुक्तिः बृंहणत्वमप्याह—“बृहति बृहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” इति,
पौराणिकी च प्रसिद्धिः, “बृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते” इति ; तद्गोबली-
वर्दन्यायादिति न विरोधः ; बृंहणत्वस्य बृहत्त्वविशेषत्वाच्च । तदयमर्थः—स्वतो
बृहत् बृंहणत्वेनापि बृहदिति प्रयुक्तपदान्तरपौनरुक्त्यपरिहाराय सामान्यशब्दसङ्कोचो
गोबलीवर्दन्याय इति लक्षणानुसारेण बृहच्छब्दो बृंहणत्वात्मकबृहत्त्वादन्वयत्र वर्तते ;
यथा “विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते” इति । तेनानवधिकातिशयबृहत्त्व-
मेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके । अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमप्यनवधिकातिशयं ब्रह्म-
शब्दार्थः, “बृहति बृहयति” “बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च” इति पृथगभिधानस्वारस्यात्
समुच्चयोपादानस्वारस्याच्चेत्याचक्षते । वयं तु ब्रूम.—उभयत्रापि विरोधाभावादुभयथा-
प्याचक्षमह इति । अयमत्र संग्रहः—

बृहत्त्वं ब्रह्मशब्दार्थो बृंहणत्वं तु तद्विदा ।

यद्वार्थो ब्रह्मशब्दस्य बृंहणत्वं बृहत्त्ववत् ॥ ११ ॥

अथवा बृहत्त्वबृंहणत्वसमुच्चयो वा । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्त जन्माद्यधिकरणभाष्ये
“उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् बृंहणं च, बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात्” इति । अनयोश्च
सर्वातिशायित्वमपरिच्छेदात् यास्कनिरुक्तिसामर्थ्याच्च सिध्यति ।

अनुपाधिकनिर्देशे ह्यसङ्कोचो मनीषिभिः ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥ १२ ॥

ईदृशं ब्रह्म अस्य शास्त्रस्य प्रधानविषयः ; प्राप्यतया परमं च प्रयोजनम् ;
निरुक्तिद्वयार्थस्य द्विकाम्यां विवरणात् ।

प्राप्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येद्बृहणत्वस्य कीर्तनात् ।

स्वप्राप्ते. साधनत्व हि बृहणत्वमिहोच्यते ॥ १३ ॥

न च बृहतिधातौ बृंहयतीत्यभिधानस्य विरोध इति वाच्यम्, “ बृह बृहि बृद्धौ ”
इति धातुद्वयसिद्धत्वाच्चिरुक्तिद्वयवाक्यस्य ।

अर्थमात्रे च तात्पर्यादन्यधातोश्च संग्रहः ।

तस्य धातोरिदित्वाच्च नुमागमसमन्वयः ॥ १४ ॥

प्रयोजनं चात्रावश्यं वक्तव्यम् । तदप्याहुः—

“ सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ ” इति ।

“ मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रया ।

न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुत्तवा प्रयोजनम् ॥ ” इति च ।

संबन्धस्तु विषयभूतेन ब्रह्मणा निर्णायकत्वादि, प्रयोजनभूतेन प्रापकत्वादिः,
जिज्ञासापदविवक्षितविचारसाध्यविदीप्तिः न भूत्वा न तितत्साध्यरक्षारूपैस्तु प्रयोजनैः यथाह
साक्षात्परम्परया वा हेतुत्वबोधकत्वे ।

शास्त्रारम्भेषु सर्वत्र संबन्धः कथ्यते बुधैः ।

असंबद्धप्रलापत्वे न प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

तदेवं सौत्रमेव विषयादित्रिकं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमुपादित्सार्थं च विशेषतः
ख्यापयन् प्रारिप्सितप्रबन्धस्याविज्ञेन परिपूर्यर्थं प्रचयार्थं च शङ्कितप्रत्यूहशान्त्यै शिष्टा-
चारादिसिद्धमिष्टदेवभक्त्याशीरूपं मङ्गलं स्वात्मनानुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं स्वकृतानुकीर्ति-
नेन तेषां महिष्ठमङ्गलार्थं चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः—अखिलेति ।

गुरोराचारमाश्रित्य वर्तन्ते मङ्गलार्थिनः ।

यान्यस्माकमिति श्रुत्या तदेतदभिधीयते ॥ १६ ॥

नमस्क्रियावस्तुनिर्देशावप्यर्थसिद्धौ, सर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्वोक्तेः । उक्तं च—
“ त्रीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तुनन्तव्यतात्मकः ” इति । अत्र सप्तम्यन्तैः सिद्धविषयप्रयो-
जनोक्तिः । ‘ श्रुतिशिरसि ’ इति अवान्तरविषयसंग्रहः ।

यथा हि वेदवाक्यस्य विषयो ब्रह्म कथ्यते ।

तथैव सूत्रवाक्यस्य त्रय्यन्तः परिकीर्त्यते ॥ १७ ॥

विदीप्तिविनतरक्षाशब्दैः साध्यप्रयोजनत्रयकीर्तनम् । विशिष्टा अत्र दीप्तिः
विदीप्तिः , निर्णयः । स तु विचारतः । यथाहुः—

“ धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ” ॥ इति ।

उक्तं च न्यायसुदर्शने—

“ ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि ।

इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥ ” इति ।

“ वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तुमतिमान्धापराधनिमित्तसंशय-
विपर्ययापनोदनमनया क्रियते ” इति च ।

प्रयोजनोक्तिरासत्त्वनिश्चये निश्चय दिशेत् ।

तत्सन्देहेऽप्युपादित्सां सिद्धां सधुक्षयेदसौ ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयेऽपि स्वापेक्षितप्रयोजनकथनमवश्यकर्तव्यमेव ।
तदिह संबन्धोऽपि सूचित एव, संबन्धाश्रयभूतशास्त्रप्रयोजनादीनामुपादानान्तरीयकत्वा-
त्संबन्धावगमस्य ।

विचारत्वं विचार्यत्वं निर्धार्यत्वं तथेतरत् ।

प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च संबन्ध इति कथ्यते ॥ १९ ॥

तत्र तत्त्वत्रयमर्थपञ्चकमित्यादिकमध्यात्मविद्धिरत्यादरेण परिगृहीतमर्थजातं स्वयमेव
सूरिभिः संप्रत्याय्यमिति न विविच्य लिख्यते ।

विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् ।

अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते ॥ २० ॥

स च मङ्गलाचारः केषुचित् ग्रन्थेष्वदृष्टोऽपि निमित्तफलाभ्यामुन्नेयः । आहुश्च—

“ प्रारिप्सितं निमित्तं स्यादविघ्नेन समापनम् ।

प्रचयश्च फलं तस्मान्मङ्गलाचार इष्यते ॥ ” इति ।

अविघ्नसमाप्त्यादिसंवलितस्य प्रबन्धारम्भस्य तत्राधिकारिविशेषणत्वमित्यर्थः । उक्तं च विवरणकारैः—“संवलितमत्र विशेषणम्, जातेष्टिवत् ; यथा जातेष्टौ पुत्रजन्मनो निमित्तत्वेऽप्यार्थवादिकानां पुत्रगतपूतत्वादीनां फलत्वकल्पनम् । न च गौरवम्, फलस्य विशेषणत्वे प्रवृत्तिसौकर्यात् । फलमात्रे तु गर्हानुपपत्तिः । न हि काम्याकरणे गर्हा” इति । अथवा शबरशंकरग्रन्थयोरनीश्वरप्रतिपादकत्वात् ईश्वरनमस्कारादिमङ्गलं न कृतमिति व्याचक्षते । न च पक्षिलादयः परमास्तिका निमित्ते सत्यपि मङ्गलं नाचरन्तीति सिद्धं भवति, अपि तु कृतस्यापि नमस्कारादेर्मङ्गलस्य ग्रन्थनिवेशनमेव न कृतमिति व्याकुर्वते । केचित्तु ईश्वरवाचकस्य प्रमाणशब्दस्य प्रथमोपादानात् कृतमङ्गलाचार एव पक्षिलमुनिरिति व्याचक्ष्युः । अननुष्ठितमङ्गलत्वे वा कथं फलसिद्धिः ? अनुष्ठितमङ्गलानां तु फलव्यभिचारः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमवलम्बते । नन्वारब्धसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यभावादकर्तव्यत्वं मङ्गलाचारस्य । अयं ग्वल्वनधिगतवेदानामश्रुतमीमांसानामालापः, अविगीतशिष्टाचारस्यैव मूलप्रमाणकल्पकत्वात् । तत एव चोदनालक्षणत्वसिद्धिः । न च मङ्गलाचाराभावेऽपि फलं दृष्टमिति वाच्यम्, संसारस्यानिदं प्रथमतया तस्यापि भवान्तरीयसुकृतविशेषनिबन्धनत्वात् । न च किमनेन मङ्गलाचारेण ? तदेव फलं प्रददातीति वाच्यम् ; तत्सद्भावे निश्चयाभावात्, निमित्तानुबन्धिनो नैमित्तिकस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

किञ्चिदारभमाणस्य बुद्धिस्थं पूरणादिकम् ।

त्यक्त्वान्यफलकलप्तिस्तु नीतिमद्भयो न रोचते ॥ २१ ॥

भक्तिराशास्यमानापि पूरणप्रचयाविह ।

नोपरुध्य प्रवर्तेत सा च तौ च तदाशिषा ॥ २२ ॥

भक्तिर्हि मङ्गलतमा तद्बोधादेश्च कारणम् ।

तस्मात्सर्वप्रधानत्वाद्भक्तेराशासनं वरम् ॥ २३ ॥

अथवा भक्तिभेदत्वान्नमस्कारार्चनादिकम् ।

सर्वमेव हि मङ्गल्यमाशास्यमिह मन्महे ॥ २४ ॥

स्यादेतत् । अस्तु तावन्मङ्गलाचारः ; मङ्गलनिबन्धस्तु तत्तद्भाष्येष्वदर्शनादयुक्त इति चेन्न, उपयोगात् अनिषेधात् ।

शिष्याणां शिक्षणं तावत्तेषां स्वकृतकीर्तनात् ।

महिष्ठमङ्गलावाप्तिस्तत्फलं प्रागुदीरितम् ॥ २५ ॥

द्रमिडभाष्यादिषु “ नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवन-
कोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे,
नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः ” इत्यादिभ्यस्तद्वृष्टेऽवश्यकर्तव्य एवायमाचारः । ईश्वरापहोतृणामा-
चारो नास्थेय इति प्रागेवोक्तम् । “ स्मृत्याचारविरोधे तु स्मृतिरेव बलीयसी ” इति
न्यायाच्च सिद्धमेतत् । स्मर्यते च तत्र मङ्गलाचारः—

“ मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुहुता चैव विनिपातो न विद्यते ॥ ” इत्यादिभिः ॥

करणत्रयसारूप्यात्कथ्यते मङ्गलक्रिया ।

तस्माद्ग्रन्थनिवेशोऽपि मङ्गलस्य प्रमाणवान् ॥ २६ ॥

पूर्वे पुलस्त्यमुख्याश्च क्रियासमभिहारत ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु मङ्गलाशासनं विदुः ॥ २७ ॥

मङ्गलाचारः पुराणारम्भे दृष्टश्च “ प्रणिपत्याभिवाद्य च ” इति गुरुप्रणिपातादि-
रूपः । अत एव “ युष्मदस्मत् ” इत्यादौ कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य प्रत्यक्तत्त्वानुसंधानेन
मङ्गलत्वमाचख्युर्व्याख्यातारः । तच्च मन्दम्, युष्मदर्थानुसंधानस्यैव तत्रापि प्राथम्यात्,
मध्यलघुत्वेन वह्निदेवत्यस्य रगणस्य निवेशाच्च ।

शन्नोमित्रादयो मन्त्राः शतं ते सूरिभिः स्मृताः ।

कर्मानुष्ठानकालेषु पठितव्या मनीषिभिः ॥ २८ ॥

एवमिह पद्यनिबन्धनचोद्यमपष्टु । दृष्टं च केषुचित् “ प्रणम्य हेतुमीश्वरम् ”
इत्यादि ।

अकारोपक्रमश्चास्मिन्मङ्गलत्वाभिसहितः ।

निःशेषत्वं तु सुगमं निखिलेत्यपि भाषिते ॥ २९ ॥

अन्यार्थोऽप्यत्र वर्णोऽयं विष्णुनामस्वभावतः ।

यदृच्छाशङ्कशब्दादिन्यायाद्भवति मङ्गलम् । ३० ॥

आदौ च पाणिनीयादेस्तथान्यैरनुवर्णितः ।
 सूत्रे चाथादिरन्यार्थस्तदर्थोऽप्यन्वमन्यत ॥ ३१ ॥
 नञोऽप्यत्र शुभत्वं स्याद्वैकल्यप्रतिषेधतः ।
 निषेध्यभेदतो ह्यस्य शुभाशुभविकल्पना ॥ ३२ ॥
 अपहन्तव्यदुःखोक्तिमप्यारम्भे शुभां विदुः ।
 अपौष्कल्यनिषेधेऽस्मिन्नतः कैमुत्यमक्षतम् ॥ ३३ ॥
 आदावखिलशब्देऽस्मिन्नगणत्वनिवेशनम् ।
 आयुःपूर्तिनिदानत्वादविघ्नायैव कल्पते ॥ ३४ ॥
 सर्वस्यापि गणस्यात्र नगणो हि विशिष्यते ।
 तत्रादिमचतुष्पद्यामष्टार्थानपरान् विदुः ॥ ३५ ॥
 विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान् ।
 व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः ॥ ३६ ॥
 चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं द्विधा ।
 परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ॥ ३७ ॥
 स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निःशेषोद्धार इत्यपि ।
 पौरुषेयेषु वाक्येषु प्रयोजनविशेषतः ।
 प्रकृतानुगुणानेकविवक्षा ह्याश्रिता बुधैः ॥ ३८ ॥

प्राहुः किल वार्तिककाराः “ लोके ” इत्यादिभाष्यार्थविवरणे—

“ लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् संप्रचक्षते ।
 सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथा परे ॥
 परिसंख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् । ” इति ।

“ लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्त-
 व्यानि ; नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा ” इति भाष्यम् ।
 आपादचूडं सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायाः संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या ; भवदासादिव्या-
 ख्यायामुक्तप्रकारवैपरीत्यख्यापनादुपालम्भः । सूत्रस्य स्वरसार्थप्रतिपादनस्वाभाव्येन व्याख्या-

नानपेक्षत्वकथनेन सूत्रं न व्याख्यायते, सूत्रैः श्रुतिरेव व्याख्यायत इति सूत्रव्याख्यानप्रति-
क्षेपात्प्रत्याख्यानम् । श्रुतिसूत्रविसंवादे सूत्रस्य स्वारसिकार्थप्रहाणेनाध्याहारादिभिः कथञ्चि-
न्नेयत्वेन यथाश्रुतपरिग्रहस्यापास्तत्वात्परिसंख्या । जैमिनिसूत्राणां स्वरसार्थप्रतिपादकत्वस्वा-
भाव्येनोपवर्णनात्सूत्रकारस्तुतिः । अथशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वावश्यंभावित्वेऽपि वृत्ता-
दर्शनादिभिरानन्तर्यार्थत्वं न विद्यत इति पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत इत्यथशब्ददूषणम् । इति
भाष्यार्थविभागः ।

एकस्मिन्नेव भाष्ये तैः षडर्था यद्वदीरिताः ।

तद्वदेव दशाप्यर्थानत्राप्याचक्ष्महे वयम् ॥ ३९ ॥

सर्वव्याख्यादिकं तावदर्थषट्कं निदर्शनम् ।

तथा पक्षिलभाष्यादौ तत्तदर्थः प्रदर्शिताः ॥ ४० ॥

संजिघृक्षितनानार्थैः सूत्रकारादिभिस्तथा ।

तन्त्रावृत्त्यनुनिष्पाद्याः कल्पितास्तद्वदेव नः ॥ ४१ ॥

दृश्यते हि “ दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ” इत्येकस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्यभिज्ञाप्रा-
माण्यमात्मनित्यत्वमिन्द्रियनानात्वं विषयस्थैर्य गुणगुणिभेद इत्याद्यर्थजातम् ।

तदिह सूत्रार्थोक्तौ ब्रह्मशब्देन व्याख्येयसंग्रहः । तन्निरुक्ती^१ पादाभ्यां दर्शिते ।
श्रीनिवासत्वं तदुपपादकं लिङ्गम् । अथेत्युक्तमानन्तर्यं श्रुतिशिरसीति व्याख्येयक्रमान्मुख्य-
क्रमतः स्थाप्यते । अतःशब्दोक्तो विशिष्टारम्भहेतुर्विदीप्त इत्यनेनोद्गृहीतः । ममेत्यर्थसिद्ध-
जिज्ञासाधिकार्युदाहृतिः । शिष्टेन सर्वोत्कृष्टवस्तुगोचरतया स्वयं च स्वादुतया आशीर्वि-
षयोपायविशेषोक्त्या तद्विषयब्रह्मविचारस्य सन्प्रत्ययसूचितरागप्राप्त्युत्तम्भनादर्थान्नारभ्य-
त्वभ्रमापोहः ।

सूत्रार्थयोर्द्वयोर्थः फलतः प्रतिपादितः ।

अत्र शाब्दस्तु सूत्रार्थस्तस्मान्न पुनरुक्तता ॥ ४२ ॥

द्वितीयसूत्रभावस्थकृत्स्नलक्षणसंग्रहे ।

ब्रह्मेति लक्ष्यं शिष्टैस्तु तल्लक्षणसमाहृतिः ॥ ४३ ॥

नोद्देशमात्रात्प्रमितिः परोक्षा लक्षणाश्रया ।

प्राधान्याल्लक्षणस्यात्र प्रतिपत्तिर्हि युज्यते ॥ ४४ ॥

अत्र हि सर्वकार्यस्रष्टृत्वादीनि मुमुक्षूपास्यत्वमोक्षप्रदत्वत्रयन्तप्रधानवेद्यत्वश्रीनि-
वासत्वपरमप्राप्यत्वानि च गृह्यन्ते, यैर्योगायोगाभ्यामपवर्गपरिपन्थ्यभक्तयुन्मूलनपारावर्थ-
विवेकः ।

असाधारणधर्मो हि लक्षणत्वेन लक्ष्यते ।

बहुत्वं तस्य धर्मस्य बुद्धेरुन्मेषकारणम् ॥ ४५ ॥

न लक्षणानां भिन्नत्वे लक्ष्यभेदः प्रसज्यते ।

विरुद्धलक्षणानां तु भेदकत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४६ ॥

चतुरध्याय्यर्थसंग्रहस्तु—‘ परस्मिन् ब्रह्मणि ’ इति काण्डान्तरवेद्यव्यावृत्तप्रधाना-
र्थोक्तिः । पादाभ्यां सिद्धविषयरूपः साध्यविषयरूपश्च द्विकद्वयार्थः संगृह्यते । ‘ श्रुति-
शिरसि विदीप्ते ’ इत्यनेन प्रमाणविशेषायोगतदन्ययोगव्यवच्छेदेनोपोद्धातरूपचतुःसूत्र्य-
र्थोद्ग्रहः, श्रुतिशिरस्येव विदीप्त इति सावधारणनिर्देशस्य विवक्षितत्वात् ।

अयोगः श्रुतिभिर्योगोऽप्यन्यमानेन वार्यते ।

सूत्रैश्चतुर्भिः किं नोऽत्र वक्तव्यमवधारणम् ॥ ४७ ॥

एकदेशिनस्तु आद्यसूत्रार्थोक्तिरिति व्याचख्युः ।

ननु कथमन्यप्रमाणव्यवच्छेदः ? स्मृत्यादिभिरपि तत्सिद्धेः, मैवम्—तेषां तन्मू-
लतयैव प्रामाण्यस्य न्यायसिद्धत्वात् । एतेन स्मृतिविरोधात् श्रुतिबाधशङ्का निरस्ता ।
श्रुतेः स्मृतिद्वारत्वमपि साधनबद्धाधनेऽपि समानम् । तत्र श्रुतिमूलत्वे वा स्मृतिरेव
शरणम् । तदुक्तम्—“ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ”; वक्ष्यति च “ स्मृत्य-
नवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ” इति । श्रीनि-
वासभक्तिरूपपदाभ्यां प्राप्यप्रापकयाथार्थ्यनिष्कर्षः । परत्वं चोक्तप्रकारेण चतुर्धा चतुर्ल-
क्षणीवेद्यम् । ‘ मम ’ इत्युपायाधिकार्युदाहृतिरिति ।

अत्र भुवनमात्रोक्तौ सकलेति विशेषणोपादानेऽपि वा प्रायिकत्वं शङ्क्येत । अतोऽत्र
अखिलेति निःशेषत्वोक्तेश्चतुर्मुखादिभ्यो व्यावृत्तिरिति ।

व्यतिरेकमुखेणोक्तावर्थदाढ्यं प्रतीयते ।

तस्मादिष्टार्थसिद्धिः स्यादनिष्टविनिवारणम् ॥ ४८ ॥

न हि चतुर्मुखादीनामखिलकारणत्वम् । न हि ते तेषां स्वपूर्वोत्तरेषामण्डान्त-

रस्थानां शुद्धसृष्ट्यादेर्वा हेतवः, व्यष्टिसृष्ट्यादौ च नियताधिकाराः परप्रयोज्याश्च । कार्य-
समुदायविशेषरूढोऽप्यत्र भुवनशब्द उपलक्षणात् भवतीति वा कार्यमात्रपरः, प्रकरणानु-
क्रान्तयोगस्य रूढितो बलीयस्त्वात् । जन्मादिषु बहुव्रीहिः तद्गुणसविज्ञानः, “ सर्वादीनि
सर्वनामानि ” इतिवत् ।

द्रव्यस्य नित्यसिद्धस्य यथादृष्ट्यवधारणे ।

जन्मस्थित्याद्यवस्थाः स्युः सामग्रीभेदशक्तितः ॥ ४९ ॥

आकाशत्वादिधर्माणामागन्तुत्वविवक्षया ।

तत्तद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽप्युत्पत्त्यादिरपि श्रुतः ॥ ५० ॥

यथा पाकेन रूपाद्याः परेषा नित्यवस्तुषु ।

तथा नस्त्रिगुणद्रव्ये परसकल्पतो दशाः ॥ ५१ ॥

जन्माद्यवस्थाश्च नित्यनैमित्तिकादिभेदात् बहुवोक्ताः । प्रागसिद्धस्यात्मलाभ
उत्पत्तिः जन्म । उत्पत्तिलब्धाकृत्येऽर्थस्याप्रणाशसामग्र्याः स्थितिः स्थेमा । ननु कथं
स्थेमशब्दः ? कथं च स्थित्यर्थः ? न ह्यसौ स्थानादिवत्तिष्ठतेर्निष्पन्नः ; न च “ पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वा ” इत्यस्य विषयः । यद्यपि “ प्रियस्थिर ” इत्यादिना स्थिरशब्दस्य स्थादेशः,
तत्र च “ तुरिष्ठेमेयस्सु ” इति प्रत्ययत्रयं प्रकृतम् ; तथाप्यत्र प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाणा-
मेवादेशेष्विमनिच् भवति, नान्येषाम्, पृथ्वादिष्वपाठात् । न चासौ आकृतिगणः । अतः
कथमयं प्रयोगः ? अत्र ब्रूमः—

प्रयोगतः स्थितिः स्थेमा प्रत्ययाद्यहशासनात् ।

अखण्डितो वा शब्दोऽयमधातूद्भवपक्षतः ॥ ५२ ॥

अस्ति हि न्यायतात्पर्यटीकाया तत्प्रयोगः—“ स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते ”
इत्यादि । तात्पर्यपरिशुद्धौ च संशयपरीक्षाया “ बौद्धादेर्निश्चितक्षणिकत्वादेरपि झटिति विघ-
टितसाधनस्य प्रतिवादिसाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कात् संशयं विनैव स्थेमादिनिर्ण-
योत्पत्तेः ” इति । “ निस्स्थेमानो दशाननकीर्तयः ” इत्यादयश्च महाकविप्रयोगाः ।
तदत्र प्रसिद्धबहुविद्वत्प्रयोगभूयस्तथा साधुत्वं सिद्धम् । शक्या च व्युत्पत्तिः, यथोक्तम्—

“ नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यम् ॥ ”

मा भूद्वा प्रकृत्यादिविभागः, मतभेदेन अखण्डितप्रातिपदिकभाषणात् । “ नाम च ” इत्यादिना तत्सूच्यते ।

ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये ।

बहुधा बहुलादीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः ॥ ५३ ॥

नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे ।

शब्दासाधुत्वमाहुये शाब्दिकास्तान्न मन्महे ॥ ५४ ॥

विशिष्टोक्तघनसारेण व्युत्पत्तिः स्मर्यते बुधैः ।

अविगीतप्रयोगेषु विगानं नैव सांप्रतम् ॥ ५५ ॥

भङ्गशब्दो नात्यन्तिकलयग्राही, रक्षाशब्देन तदुक्ते, प्रयोजनस्यापि विषयवत्पृथग्वक्तव्यत्वाच्च । अतः “ जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे ” इत्यादिष्विव ब्राह्मणपरिब्राप्नीत्यात्र पृथगुक्तिः । विनतेत्यादौ इन्द्रादिशरीरकतया बन्धरूपकाम्यफलप्रदत्वमात्रं वदतामपि स्थेमशब्दे रक्षाशब्दे च संकोचः स्यादेव । अत एव अत्रादिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न मोक्षसंग्रह उचित इत्याहुराचार्याः, विशेषस्फौट्याभावात् । अत्रैव पुराणार्थोक्तौ “ जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम् ” इति स्वोक्ते सति परोक्तस्य विप्रकृष्टस्वोक्तस्य स्वप्रबन्धान्तरोक्तस्य वानुरोधायोगात् जन्मादित्रयोपयुक्तमतत्सहाज्जातानुप्रवेशादीनामपि तैः संग्रहणौचित्यात् तेषामार्थत्वादिति शाब्दत्वस्य परत्वाच्च । अस्वाधीनसहकारिचैरपेक्ष्य चानेन भगवतः सिध्यति ।

स्वकार्यस्थस्य जन्मादेः स्वलीलात्वोक्तिशक्तिः ।

स्यामित्याद्युक्तरीत्यैवोपादानत्वं च सूचितम् ॥ ५६ ॥

नृत्यन्त पश्यतां नृत्तं न लीला किंतु तद्दृशिः ।

देहद्वारात्र तन्निष्ठं लीला जन्मादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥

अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमूचिरे ।

आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ ५८ ॥

अचिज्जीवस्वधीद्वारा स्वरूपेण च सर्वगे ।

अवस्थाः सन्त्यदोषास्ते निर्विकारोक्तिरन्यतः ॥ ५९ ॥

एतदर्थं चात्रान्तःप्रवेशाद्युक्तिः । ततोऽन्यस्य तच्छरीरत्वव्यक्तेः प्रधानादिक्षेत्रज्ञ-
शरीरकः स एव जन्मादिलील इत्युक्तं भवति ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ।

इति चैतदभिप्रायमाहुस्त्रयन्तपारगाः ॥ ६० ॥

न चात्र विवक्षितनिष्कर्षभुवनशब्दवृत्तिविरोधः, “स्वतन्त्रभूतचेष्टालीलः”
इत्यादिवदुपपत्तेः । “भुवनानि विष्णुः” इत्यादिवदनिष्कर्षेण विशेष्यपर्यन्तत्वेऽप्यवि-
रोधः । तथा च विवरणम्—“भुवनशब्दः सजीवात्मकाचिदभिप्रायः, कारणवाक्येषु
तथैव कारणत्वप्रतीतेः । ब्रह्म तु पृथङ् निर्दिश्यते । यद्वा विशिष्टं ब्रह्मशब्दार्थस्तत
एव” इति । ये चान्येऽप्यर्थाः तात्पर्यतूलिकोक्ताः—“कार्यत्वाज्जन्मादिषु लीलाशब्दो-
पचारः । जन्मादिकार्यत्वाज्जन्मादिभूता लीला यस्येति वा, भुवनजन्मादिषु लीला यस्येति
व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा । जन्मस्थेमभङ्गानामादिभूता लीला यस्येति तत्पुरुषगर्भबहुव्री-
हिर्वा” इति, ते तु प्रधानार्थे प्रोक्तेऽप्यविरुद्धतया वैभवादुक्ताः ।

एवं जन्मादिशब्देन तद्वेतुरूपलक्ष्यते ।

यद्वा जन्मादिका लीला यस्येत्यर्थद्वयं मतम् ॥ ६१ ॥

किंचिदिष्टमनुद्दिश्य न प्रवर्तेत चेतनः ।

तच्चाप्तार्थस्य नेत्येतलीलोक्यत्र निवार्यते ॥ ६२ ॥

यद्यदिष्टं तदा तस्य सिद्धिरस्याप्तकामता ।

नातः क्षेप्यो यथालोक साध्यलीलान्वितः श्रुतः ॥ ६३ ॥

यत्पूर्णमद इत्यादि तदप्युक्तं न बाधते ।

प्रत्युतानुगुणं तस्य स्वतोऽन्येन च पूर्तितः ॥ ६४ ॥

अस्यापि प्रयोजनान्तरनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यापारव्यक्त्यै “बालः क्रीडनैकरिव” इति
दृष्टान्तः । तदभिप्रायं सूत्रम्—“लोकवत्तु लीला” इत्यादि । हेतुत्वोक्त्यापि समन्वयलक्ष-
णार्थः सिध्येत् । लीलाशब्दस्तु स्थालीपुलाकन्यायादविरोधलक्षणार्थोपलक्षणः । अनेन
स्वबुद्धिपूर्वकस्वप्रीत्यर्थव्यापारवाचिना कर्तृत्वं चोपादानत्वाविरुद्धं व्यञ्जितम् । सूक्ष्मप्रकृति-
विशिष्टतयोपादानं सकल्पतः कर्ता च स्यात् । एवं सहकारिकलापान्तर्यामितया सहकारि-
त्वमपीति निर्वाह्यम् । विकाराश्चैतदव्यतिरिक्ताकारेण कार्योपयुक्तं हि निमित्तम् ; न तूपा-

दानादन्यदेव । उभयाभिप्रायेण हि कारणवाक्येष्वेकाद्वितीयशब्दौ । “सोऽभिधाय”
इत्यादिभिश्चैतदुपवृंहितम् । विनतादि व्रातान्तं साधनलक्षणार्थपरम् । ततोऽत्र नतिर्मानसी
यथाविधि प्रहृता गुणोपसंहारपादोक्ततत्तद्विद्यारूपा । विशब्दस्तु नानार्थः । तद्वन्तो
विनताः । पूर्वपादद्वयसिद्धवैराग्यादिवैशिष्ट्यपरो वा विशब्दः । विनतानां वैविध्यं
विद्याङ्गपादोक्ताश्रमादिभेदात् । “तदुपर्यपि” इत्याद्युक्तदेवादिभेदोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । भूत-
शब्दस्तापत्रयहते । तन्निवृत्त्युपायपाटवस्य च हेतुना देहविशेषेण योगमभिप्रयन्नर्थित्वादिक
व्यनक्ति । धात्वंशश्च “सन्तमेनं ततो विदु” इत्याद्युक्तां शुद्धधीवैशिष्ट्यरूपा सत्तामाचष्टे ;
“अत्र ब्रह्म समश्नुते” इत्यधीतां ब्रह्मनिर्वेशात्मिकां वा । भूतसंबन्धी व्रातोऽत्र तानि
तदीयानि च, षष्ठ्या संबन्धसामान्योक्ते, , अन्यथा व्रातशब्दनैरपेक्ष्यात् ; न ह्यत्र सत्रवत्स-
हतानामेव प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा । साकेतनिवासिवत्फललाभस्तु न सार्वत्रिकः । तदत्र
“नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते” “नास्याब्रह्मवित्कुले भवति” “पशुर्मनुष्यः पक्षी वा”
इत्यादि विख्याप्यम् । राजपरिषदित्यादौ हि राजा चान्ये च विवक्ष्यन्ते । विविधशब्देन
पशुपुत्रान्नाद्यस्वर्गस्वाराज्यादितत्तत्फलकामकर्तृवैविध्यं, व्रातोक्त्या तत्तदुपायनिष्ठव्यक्तिभूयस्त्वं
विवक्षितमिति केचित् । अयं च वैभववाद इत्यनुमन्यामहे । आहुश्च—

“सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्ट प्रयोजनम् ।

पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा” ॥ इति ।

फलाध्यायक्रमेणात्र परप्राप्तिविरोधिनाम् ।

शमनं निग्रहादीनां रक्षाशब्देन गृह्यते ॥ ६५ ॥

प्रत्यूहात्यन्तभङ्गे तु स्वतः प्राप्तं सुखादिकम् ।

यावत्स्वरूपं तत्प्राप्तं तत्संसिद्धिरिहार्थतः ॥ ६६ ॥

यद्वाभीष्टार्थदानं च रक्षेति परिगृह्यते ।

तदलाभनिमित्ताद्धि विषादात्त्रायते यतः ॥ ६७ ॥

प्रयासानतिरेकेण फलाधिकृतिनीतितः ।

चतुर्विधानां भक्तानां रक्षोक्तिश्च न दुष्यति ॥ ६८ ॥

आनन्दयितृत्वश्रुतिसूत्रे चात्र भाव्ये । एकशब्द इह प्रधानार्थः ; “अप्यहं
जीवितं जह्याम्” इत्यादिषु तद्विरोधे तद्विपरीताभीष्टतमकृत्स्नत्यागोक्तेः । अनन्येषु

प्रमाद्यत्स्वपि निरयादिप्रापकनिग्रहनिवृत्त्यर्थो वा, तेषां यमविषयगमनादिनिषेधात्, दृश्यते हि—“ न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्ति ” इति ; “ इहैवैषां केचिदुपप्लवा भवन्ति ” इति शिक्षामात्राज्ञानाच्च । दीक्षा दृढसंकल्पः , “ न त्यजेयम् ” “ एतद्व्रतं मम ” इत्याद्युक्तेः । दीक्षोक्त्या स्वार्थत्वं सूचितम् , राजार्थं खलु रथतुरगगजादिसंरक्षणम् । रक्षायामेका दीक्षा यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ; रक्षायां वा दीक्षाकार्यत्वात्तदुपचारः ; रक्षायामेकदीक्ष इति वा योज्यम् ।

दृष्टमन्यापराधे हि दण्डनं खण्डनादिकम् ।

राजपुत्रापराधे हि दण्डनं लघु दृश्यते ॥ ६९ ॥

फलसाधनतया चोदितस्याप्यर्थं फलप्रदप्राधान्यं सिध्यति ।

राजानः फलदा राजपरिचर्याविधायिनाम् ।

फलप्रदस्य प्राधान्यं फलात्तदवगम्यते ॥ ७० ॥

विनतरक्षोक्त्या तत्सहगीतदुष्कृन्निग्रहव्यञ्जनान्निवर्त्यो बन्धहेतुः कर्मादिः ख्यापितः ; अत एव वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च । श्रुतिशब्दो निरपेक्षसंप्रतिपत्तिन्यायान्नित्यं श्रूयमाणे वेदे रूढः ; “ सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ” इत्यादौ चैव प्राहुरित्युक्तम् । तेन वक्तृदोषाभावसिद्धिः । साधितं च ‘सर्वाद्यपादे वेदानां प्रामाण्यं कारणदोषबाधकप्रत्यययोरभावेन ; कर्तुंश्च तेषामनुमातुमशक्यत्वात् , कल्पादिष्वपि यथापूर्वं प्रादुष्करणात् , काठकादिसमाख्यानां कर्तृविशेषोपस्थापकत्वाभावाच्च । शिरः ब्रह्मप्रधानतयोत्तमो भागः । दीप्तिः स्फूर्तिः ; सा पुनराद्याधिकरणोक्तसिद्धार्थव्युत्पत्तेः । विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यं त्वन्यदेवतोक्तिराहित्यम् । “ तदेवाग्निः ” इत्यादिनाभ्यादिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानम् , जन्मादिसमन्वयसूत्रोक्तकारणत्वस्वतःपुरुषार्थत्वाभ्यां व्यावृत्तिश्चात्र विवक्ष्यते । मानविशेषोक्त्या शेषनिषेधन्यायेन तृतीयसूत्रार्थः सिध्यति । एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

“ व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।

एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥ ” इति ।

न्यायसंग्रहे च तथैव सेनेधराचार्याः—

१. सर्वस्य पूर्वोत्तरभागसहितस्य कृत्स्नस्य मीमांसाशास्त्रस्याद्यपादे तर्कपादे इत्यर्थः ।

“व्युत्पत्त्यभावात्प्रतिपत्तिदौस्थ्यान्नेन सिद्धेरफलत्वतश्च ।

अमात्वमाशङ्क्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत् ॥” इति ।

एतेन “को धर्मः” इत्यादिवत् ‘किं ब्रह्म’ इत्यादिविचारपर्यन्तफलरूपप्रमितिर्वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

ननु यदि ब्रह्मशब्दोऽत्र सामान्यवाची तदा श्रीनिवासशब्देन विशेष्येत । नैवमसौ, “तस्मादन्यत्र औपचारिकः” इत्यत्रैव स्थापनात्, जन्मादिसूत्रे “निरतिशय-बृहद्बृहणं च ब्रह्म” इति निर्वचनोक्तेः, कारणत्वाधिकरणे च—“ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्” इत्यादि; वियदधिकरणे च सूत्रम्—“स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” इति; तत्र च भाष्यम्—“यथा ब्रह्मशब्दः ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्तस्मिन्नेव प्रकरणे ‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते’ इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते तद्वत्” इति; “परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्” इत्यत्र चैव भाष्यम्—“ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्” इति । नापि परशब्दवदौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थोऽत्र विशेषकः श्रीनिवासशब्दः, परस्मिन्नित्यनेनैव पर्याप्तिः । नाप्येकत्र रूढत्वेऽप्यप्रसिद्धतया पर्यायेण बोधनम्, तदयोगात्; न ह्यत्र ‘कोकिलः पिक.’ इतिवदन्वयः, असामर्थ्यात् वाक्यभेदाच्च; न च तद्युक्तम्, “संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते” इति न्यायात् । श्रीनिवास इति नाम, अन्यस्तु त्यक्तरूढिर्योगतो विशेषक इति चायुक्तम्; अखिलेत्यादिना गतार्थत्वात् । अथ च सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः कचिद्भाति—समन्वयसूत्रे तावत्सद्ब्रह्मादिशब्दानामुत्तरोत्तरविशेषकत्वाभिप्रायेण समभिध्याहारः । आकाशाधिकरणेऽपि—“सदादिशब्दाः साधारणाकाराः” इत्युक्तम् । आरम्भणाधिकरणेऽपि—“सद्ब्रह्मादिशब्दास्तुल्यप्रकरणस्थास्तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषितास्तमेव गमयन्ति” इति । पाशुपताधिकरणेऽपि—“सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यादिसद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्ति” इति । अतः कथमेतत् ? इत्थम्—प्रत्ययितग्रन्थस्थे परस्परविरोधे तात्पर्यतस्तावद्विरोधो निवार्यः । या ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव रूढिरादावेव स्थापिता सैव सर्वत्रेष्टा । साधारण्यानूक्तिस्तु बहुश्रुत्यादिप्रयोगदृष्ट्या कुदृष्टिवादिविप्रतिपत्त्या चात्मादिशब्दवज्जातिशब्दत्वं योगमात्रमनेकरूढि वा पश्यतामा-

भिमानिकं साधारण्यमन्वारुह्य तदिष्टान्यार्थत्वशङ्कानिरासाय स्यात् । तथाच—“ ब्रह्मणि
इति सामान्यशब्दः ‘श्रीनिवासे’ इति विशेषशब्दः ” इति व्याख्यानेष्वप्येवं गतिः ।
तथात्र साधारण्यान्वारोहेण श्रीनिवास इति विशेषनिष्कर्षः स्यात् । यद्वा—ब्रह्मशब्दस्यै-
करूढिमनुरुध्यैव तदेव श्रीनिवासशब्देन विशेष्यते, या सर्वैराश्रीयते सा च तदाश्रयेति ।
अत एवात्र छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः । अन्यथा चतुर्मुखादित्वमप्याशङ्क्येत । अत एव
“ ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ ” इति परतत्त्वासाधारणपुरुषशब्दार्थोऽपि श्रियः पतित्वेन
विशेष्यते । तेन कारणत्वादिभिरिव परस्मिन् ब्रह्मशब्दरूढिः स्थापिता स्यात् । प्रसिद्धतम-
नामान्तरवाच्यत्वलक्षणान्वयः ‘श्रीनिवासशब्दार्थे ब्रह्मणि’ इति । श्रीनिवासस्य वा परत्व-
सिद्धयै प्रकृताकारबृहत्त्वनिमित्तब्रह्मशब्दवाच्यत्वं विशेषणीकार्यमिति । सत्यत्वादिस्वरूप-
निरूपकधर्मपञ्चकनिरूपितमपि परं ब्रह्म श्रीनिवासत्वेन विशेषितमेव ब्रह्मविद्यावेद्यमित्युक्तं
भवति । श्रीसंश्रयणं नित्यं स्वरूपवन्मूर्त्याऽपि “ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः ” इत्यभिधानात् ।
अत्र “ शान्तानन्त ” इत्यादिकमनुसंधेयम् । एतेन पर्यङ्कविद्यादिप्रसिद्धविभूत्यन्तरवत्त्वं
च भवत्वित्याशिषा प्राप्यान्तरेभ्यः स्वादुतमोऽयमुपाय इति व्यज्यते । यथोक्तम्—

“ क नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।

क जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ” इति ।

मम ; “ सोऽहं भगवः शोचामि ” इत्याद्युक्तावस्थस्येति भावः । परस्मिन् ; सर्व-
नियन्तृत्वनिरुपाधिकानन्दयितृत्वाभ्यां “ सा काष्ठा सा परा गतिः ” इत्याम्नातवशी-
कार्यत्वप्राप्यत्वकाष्ठाभूते । प्राप्यत्वोक्त्या “ रसः ह्येवायम् ” इत्यादिसिद्धमुक्तावस्था-
शोधनं च । सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकृत्स्नोत्कर्षपरमसीमत्त्वं वा परत्वम् । एवं परत्वसौ-
लभ्याभ्यामभिगम्यं सिद्धप्राप्यादिरूप भजनीयं विशोधितम् ।

परत्वं सुलभत्वेन रहितं नोपकारकम् ।

सुलभत्वं तथा तेन रहितं नोपकारकम् ॥ ७१ ॥

साध्योपायशोधने तु,

भक्तेः पूजादिमात्रत्वं धियश्चिन्तादिरूपताम् ।

व्यवच्छेत्तुमिह न्यस्तं शेमुष्यादि पदद्वयम् ॥ ७२ ॥

वेदनादिशब्दानां पश्वादिनीत्या वक्ष्यमाणाया विशेषविश्रान्तेः संग्रहोऽयम्—
शेषुषीति ; शमाद्यङ्गिकां बुद्धिं दर्शयति । महनीयविषयप्रीतिर्भक्तिः । प्रीतिश्च धीविशेषः ।
 यादृश्या धिया सा साध्या परेष्टा, तादृश्या एव तत्त्वं युक्तम् ; तदुक्तं भक्तिमेवाधिकृत्य
 वेदार्थसंग्रहे—“ येन च विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतं तद्विषयं
 ज्ञानमेव सुखम् ; तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते ; तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च ”
 इति । “ हेतुपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते ” इति च ।

आपादचूडं शास्त्रार्थ इत्थमत्रानुवर्णितः ।

प्रसिद्धिरवधित्साया यथास्थानं भविष्यति ॥ ७३ ॥

एवं शास्त्रार्थोऽनुक्रान्तः । विशेषतश्चोभयलिङ्गपादगत्या ध्येयं शोध्यते—पूर्वद्वि-
 कसिद्धेऽपि ब्रह्मतत्त्वे पुनस्तत्प्रभावविशेषस्थापनातिशयात्पादो ह्ययमुपयुक्ततमः अनन्यो-
 पासिसिषातिशयहेतुत्वात् । अत्रत्यब्रह्मगुणविशेषाकारवादैरनन्तरपादे विद्यानानात्वोक्तेश्च ;
 तदिहाखिलेत्यादिना स्वाप्नप्रपञ्चादेरपि जन्मादिहेतुत्वेन परत्वातिशयोक्त्या संध्याद्यधि-
 करणचतुष्टयाभिप्रेतं क्षेत्रिणां स्वप्नसुषुप्त्यादेः कारणं परस्याकुण्ठितविचित्रशक्तित्वं व्यञ्जि-
 तम् । ‘ विदीप्ते श्रीनिवासे ’ इति पदाभ्यां मिथोऽनुपमर्दिव्यावृत्तिविधिरूपविशेषणव-
 गोपलक्षणात् “ न स्थानतोऽपि परस्य ” इत्युक्तपरशब्दोपादानाच्चोभयलिङ्गाधिक्रियार्थ
 उदाहृतः । चिदचिदनुप्रवेशादिसंग्रहात् लीलाशब्दसामर्थ्याच्चांशतोऽपि स्वस्य स्वयमेवा-
 ज्ञत्वापादनशङ्काप्रतिक्षेपादहिकुण्डलाधिकरणोक्तं स्मारितम् । परस्मिन्निति कारणस्यैवात्र
 परत्वोक्त्या “ परमतः ” इत्यधिकरणार्थोऽपि ख्यापितः । विनतेत्यादिना “ फलमतः ”
 इत्युक्तं दर्शितम् । शेषेणार्थसिद्धोपासिसिषासूचनमिति ।

प्रकारान्तरेणापि ध्येयमिह शोध्यते—

पूर्वं द्विलिङ्गपादस्य प्रक्रिया परिशोभिता ।

नारायणानुवाकादिनिर्णीतार्थस्त्विहोच्यते ॥ ७४ ॥

अत्र ह्यखिलेत्यादिना सर्वकारणत्वं, विनतेत्यादिना मोक्षार्थसर्वविद्यावेद्यत्वं, श्रुति-
 शिरसि विदीप्त इत्यनेन सर्वोपनिषदेकप्रतिपाद्यत्व च परस्य ब्रह्मण उक्त्वा तस्य श्रीनि-
 वासत्वं च वदतोऽयं भावः—“ कारणं तु ध्येयः ” इत्यादिषु सर्वकारणमेव मुमुक्षोर्ध्येयं
 श्रुतम् । तदेव सद्ब्रह्मादिशब्दैरुक्तम् । ते च न भिन्नविषयाः, सर्वत्र जगत्कारणस्यैकत्वोक्त्या

विकल्पसमुच्चयायोगात्, कृत्स्नवेदप्रामाण्ये निश्चिते सर्वेषामन्यतमस्य त्यागायोगाच्च ; अन्यथा विवधघटन्यायेनेतरप्रहाणयोगाच्च । अत एकविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मेशानादिनिषेध-युक्तभूयिष्ठाबाधितार्थसात्त्विकबहूपबृंहणानुगुणमहोपनिषत्पठितानन्यसाधारणरूढ्यास्पदनारा-यणशब्दोक्तः श्रीपतिरेव सदादिशब्दार्थः । कारणविषयपरविद्योपास्यनिर्धारणं च नारायणानु-वाकविषयलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धम् । सर्वेषां च कारणवाक्यानां सर्ववेदपठितपुंसूक्तै-कार्थ्यं युक्तम् । तत्प्रतिपाद्यश्च श्रीपतिरित्युत्तरानुवाकसिद्धम् । कारणविषयहिरण्यगर्भशब्दस्य “ अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ ” इति श्रुत्यैव श्रीपतिविषयत्वं दर्शितम् । एवं पुंसूक्तशब्दार्थप्रत्यभिज्ञया श्वेताश्वतरोपनिषदादयोऽपि व्याख्याताः । अतः “ सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ” “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” इत्यादिसिद्धमिह स्थापितम् । अत एव पुरुषनारायणोत्तरनारायणानुवाकानामैककण्ठधेन ‘ श्रीनिवासे ब्रह्मणि ’ इति श्रीनिवास एव ब्रह्मशब्दार्थः ।

परपक्षनिरासश्च कृतः शास्त्रैकदेशतः ।

व्यज्यतेऽस्मिन्पदैस्तैस्तैः पद्ये शास्त्रार्थसंग्रहे ॥ ७५ ॥

व्यनक्त्यखिलशब्दोऽत्र चिदचिद्वेदसत्यताम् ।

एकस्मिन्नपि तद्व्यक्तिर्भागभेदव्यपेक्षया ॥ ७६ ॥

अर्थेन्द्रियगतैस्तद्वदुभयानुभयाश्रितैः ।

विना दोषैरिहाध्यक्षं बाध्यमिच्छन्स्वधीहतः ॥ ७७ ॥

भेदसत्यत्वपक्षस्य भेदमिथ्यात्वपक्षतः ।

विभागो यदि मिथ्या स्याद्व्याहतिः सर्वतोमुखी ॥ ७८ ॥

अनन्यपरवाक्योक्तविभूतिगुणविग्रहान् ।

अबाधित्वेन नेतव्या नेति नेत्यादयः प्रभौ ॥ ७९ ॥

श्रुतिस्तु नित्यनिर्दोषा स्वतःप्रामाण्यशालिनी ।

अलौकिकेऽर्थे न क्षेप्या स्वेष्टदूराद्भुतोक्तिवत् ॥ ८० ॥

मिथोऽशानां सशेषैश्च शेषस्यैक्यं निगृह्णती ।

अखिलोक्तिरनेकान्तवादानपि विलुम्पति ॥ ८१ ॥

विश्वमेतदनेकान्तं वदतो विहितित्यजः ।

न साध्यदूर्ध्यसिद्धान्तरागद्वेषादिसंभवः ॥ ८२ ॥

नञ्प्रयोगश्च सार्थोऽसौ यथाव्युत्पत्ति बोधकः ।
 अभावस्यानुपाख्यत्वं हन्ति निर्वाधबोधतः ॥ ८३ ॥
 भावान्तरमभावोऽसौ पदार्थान्तरमेव वा ।
 द्विधापि नि.स्वभावत्वं तत्स्वभावे कथं भवेत् ॥ ८४ ॥
 चतुर्विधाणुमनसामाकाशादेश्च नित्यताम् ।
 अस्यत्यखिलजन्मोत्तया नित्यमन्यत्तु शास्त्रतः ॥ ८५ ॥
 सज्जायेतेति कण्ठोक्तकार्यसत्त्वापलापिनः ।
 सत्तार्थधातुनिष्पन्नभवनोत्तया निराकृताः ॥ ८६ ॥
 सदसत्कोटिनिर्मुक्तकल्पना हि निरर्थिका ।
 सदसद्रूपपक्षोक्तविरोधस्याविशेषतः ॥ ८७ ॥
 भावाभावविकल्पे तु कोऽन्यन्तरमसंभवि ।
 व्यक्त्यध्यासविसृष्ट्यादि विकारेषु विवक्षताम् ॥ ८८ ॥
 जन्मव्याहरणाद्वाधः कृतः श्रुत्यादिदर्शितात् ।
 अभिव्यक्तेरनादित्वे कारकाणामनर्थता ॥ ८९ ॥
 तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति ।
 विसृष्टिः किंचिदिष्टैव विकासोऽपि दशान्तरम् ॥ ९० ॥
 विकासतद्वतोरैक्ये व्याघातः सांख्यपक्षवत् ।
 एक एव निमित्त चोपादानं चेति सूचनात् ॥ ९१ ॥
 योगवैशेषिकाद्युक्तं युक्त्याभासमभाषत ।
 कर्ता स्वपरसंयोगे समवायी च विश्वकृत् ॥ ९२ ॥
 न च कम्पेषु संयोगं नित्यं भौतेषु भावयेत् ।
 जनयन्स्वसुखादीनि दृष्टो जीवोऽपि तत्र च ॥ ९३ ॥
 कर्तृत्वसमवायित्वे काणादैरपि दुस्त्यजे ।
 बहु स्यामिति मन्तुश्च विकारः परिकल्पितः ।
 शरीरद्वारतः सृष्टेः सूचनात्प्रत्यरुध्यत ॥ ९४ ॥

१. व्यक्तिरभिव्यक्तिः, अध्यासो विक्षेपः, विसृष्टिः विसर्गः; यथा कूर्मादेरा-
 कुक्षितानामवयवानां प्रसारणम् ।

क्रमाज्जन्मादि सर्वेषामेकतस्तदितरीणात् ।
 क्षणभङ्गः प्रवाहेशपक्षश्चात्र पराकृतः ॥ ९५ ॥
 स्थिरापेक्षा ह्यनुमितिः स्थिराभावं न साधयेत् ।
 न च प्रत्यक्षमक्षोभ्यप्रत्यक्षान्तरबाधतः ॥ ९६ ॥
 सर्गप्रलयवादानामान्यपर्यान्मृषार्थता ।
 अर्धलोकायतारूढैरुक्ताप्यत्र बहिष्कृता ॥ ९७ ॥
 अनुप्रवेशादि वदन्निराचक्रे यथाश्रुति ।
 सामानाधिकरण्यस्य बाधैक्यादिप्रयुक्तताम् ॥ ९८ ॥
 विशिष्टविषयानेकसामानाधिकरण्यतः ।
 निर्भेदैकार्थतां तस्य वदन्त इह वारिता ॥ ९९ ॥
 चार्वाकादिमतं चात्र हेत्वाद्युक्त्या निवर्तितम् ।
 निरानन्दोक्तिपक्षश्च सलीलत्वेन खण्डितः ॥ १०० ॥
 निरीश्वरजगत्सर्गः शब्दादेश्च तदुद्भवः ।
 निर्व्यापारेशपक्षश्च तत एव न्यषिध्यत ॥ १०१ ॥
 बहुश्रुत्यादिसिद्धत्वाद्वाधलेशविमुक्त्या ।
 लीलोत्तयैवैक्यपक्षेषु स्रष्टृत्वायोग उच्यते ॥ १०२ ॥
 संकल्पाध्यसनं तावन्न विकल्पं सहेदिह ।
 अचेतनतया नित्यमविद्यावृत्तिमात्रयोः ॥ १०३ ॥
 व्यंशसद्ब्रह्मवादे च सुषुप्तस्येशितुस्तदा ।
 अचिज्जीवसमानस्य न लीलोद्यमसंभवः ॥ १०४ ॥
 नित्यसर्वज्ञताश्रुत्या सुषुप्तिश्चास्य बाधिता ।
 कालाधीनप्रबोधादेरनैश्वर्यं च दुस्त्यजम् ॥ १०५ ॥
 सुषुप्तिश्च प्रबोधश्च प्राक्संकल्पादिति त्वसत् ।
 अनन्तानुभवानन्दजिहासानुपपत्तिः ॥ १०६ ॥

नाचित्संकल्पयेन्नापि जीवोऽसिद्धेन्द्रियादिकः ।
 ईश्वरः शान्तनिद्रोऽपि कुर्यान्नानर्थमात्मनः ॥ १०७ ॥
 नित्यप्रबुद्ध ईशांशोऽप्यतो नेहग्विहारवान् ।
 भोक्तृणां स्वात्मतादात्म्यं न वेत्ति न हि सर्ववित् ॥ १०८ ॥
 विनतादिपदैरत्र जीवानामितरेतरम् ।
 ईशित्रा च स्वरूपैक्यं तत्तन्मानैः परास्यते ॥ १०९ ॥
 असर्वज्ञोऽहमित्यात्मा येनाध्यक्षेण गृह्यते ।
 सर्वज्ञैक्यमतिस्तस्य न तच्छक्त्यापि संभवेत् ॥ ११० ॥
 नानात्मानो व्यवस्थात इत्यन्यैरपि सूत्रितम् ।
 विरुद्धधर्मसंसर्गं व्यनक्ति विविधोक्तिः ॥ १११ ॥
 वर्णधैर्नन्तृवैविध्यादलेपकमतं हतम् ।
 यावज्जीवं मुमुक्षोश्च तद्धर्मो निश्चलीकृतः ॥ ११२ ॥
 अत्याश्रमिभ्य इत्येतत्प्रशस्ताश्रमयोगतः ।
 अलेपश्च श्रुतः पापैः प्रमादात्तैरिति स्थितिः ॥ ११३ ॥
 तदुपर्यादिसूत्रोक्ता सर्वदेवैकसेव्यता ।
 व्यञ्जिता विविधोक्त्यैव तत्तत्पारम्यनुत्तये ॥ ११४ ॥
 व्रातशब्देन जीवानामानन्त्यमपि सूचयन् ।
 इतः प्राक्सर्वमुक्तिः स्यादिति चोद्यमवारयत् ॥ ११५ ॥
 आत्मानन्त्यादमुक्तानां मुक्तानामप्यनन्तता ।
 आनन्त्यतारतम्येन सद्द्रव्यादिनयाद्भवेत् ॥ ११६ ॥
 एको जीव इतः पूर्वममुक्तो हेत्वनागमात् ।
 इति पश्यन्ननेकेषु तथात्वं किं न पश्यति ॥ ११७ ॥
 मुक्तेर्नतिभवत्वोक्त्या नित्यमुक्तिर्निराकृता ।
 स्वरूपस्य न मुक्तित्वं सिद्धसाध्यविरोधतः ॥ ११८ ॥

१ क्रियातच्छब्दपूर्वाद्यैः स्वर्गादीति परोदितम् ।
 नन्तरक्षणदीक्षोक्त्या निरस्तं निगमासया ॥ ११९ ॥
 विध्यपेक्षे तु वैधार्थद्वारे श्रुत्यैव दर्शिते ।
 श्रुतहानादिरन्याय्यो रात्रिसत्रादिनीतितः ॥ १२० ॥
 नतिरक्षादिजीवेशव्यापारप्रतिपादनात् ।
 साक्षिमात्रत्वमनयोस्तत्तदुक्तमपास्यत ॥ १२१ ॥
 वेदानित्यत्ववादश्च वेदोज्झितपथस्तथा ।
 अनुमेयेशपक्षश्च श्रुत्याद्युक्त्या निवारित ॥ १२२ ॥
 ईशितुः सगुणत्वेन भङ्गुत्वादि साधयन् ।
 धर्मिग्राहकवेदान्तविदीप्तिध्वस्तदृष्टिकः ॥ १२३ ॥
 अवेद्यत्वमवाच्यत्वमपि प्रोक्तं कुदृष्टिभिः ।
 निगमान्तविदीप्त्यनिर्देशेन निवर्तितम् ॥ १२४ ॥
 उपासनाद्यनर्हं यत्तद्ब्रह्म श्रुतमित्युगन् ।
 परस्य विद्युपास्यादिविषयत्वोक्तितो हतः ॥ १२५ ॥

१. अत्र विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्ष इति पदेन “वेदवेद्ये परे पुंसि”
 इत्याद्युक्तीत्या वेदान्तरङ्गोपबृंहणभूतश्रीमद्रामायणादिप्रातरक्षकत्वदीक्षोक्त्या कर्मो-
 पासनादिरूपश्चेतनव्यापार एव स्वरूपतो वा शक्तितो वा अपूर्वादिद्वारा वा
 भोगापवर्गादिफलकारणमिति मीमांसकादिमतं निरस्तम् । अनन्तरश्लोके तु
 “फलमतः” इत्यधिकरणे “पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्” इति सूत्रोक्ता अचे-
 तनव्यापारस्य फलकारणत्वाभावापपत्तिः ब्रह्मण एव फलकारणत्वोपपत्तिश्च
 दर्शिता । श्लोकार्थस्तु—विधिः कर्मोपासनादिप्रेरणा, वैधार्थः कर्मोपासनतत्फ-
 लादिः, विध्यपेक्षितं वैधार्थद्वारं नाम प्रेरणाया अवश्यापेक्षितं कर्मोपासनादेस्तत्फ-
 लस्य च परस्परसंबन्धघटकम् । न हि फलसंबन्धेन विना कर्मादिषु चेतनाः
 प्रेरयितुं शक्यन्ते । तथा च तादृशे द्वारे स्वार्थे प्रामाण्यमुपगतया श्रुत्यैव रात्रि-
 सत्रन्यायेन देवतारूपत्वेन दर्शितं सति तादृशश्रुतार्थहानिरन्याय्य इति ।
 “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो स एवैनं भूतिं गमयति” इत्यादिश्रुतिर्हि
 देवताया एव फलकारणत्वं कर्मणां देवताराधनत्वं च प्रत्यक्षं प्रतिपादयति ।
 अतस्तद्धानमन्याय्यमित्यर्थः ।

न विभ्वस्तीति वदतां तत्तन्मानैः प्रणुत्तये ।
 बृहत्त्वमपरिच्छेदं ब्रह्मशब्देन दर्शितम् ॥ १२६ ॥
 भागभेदाद्ययोगेन विभुतत्त्वस्य निहवे ।
 अणुष्वपि स दुर्वारः सर्वासत्त्वे स्ववाग्धतिः ॥ १२७ ॥
 व्यतिरेकग्रहायोगाद्विभु कारणमुज्झतः ।
 अबाध्यश्रुतिसिद्धयैव तत्सिद्धिः समदर्शयत् ॥ १२८ ॥
 कारणत्वादिधर्माणां प्रतियोगिमतामपि ।
 अकाल्पनिकतां प्राह तथा तन्मानबोधनात् ॥ १२९ ॥
 स्वेष्टस्वपरनिर्वाहान्यायात्संबन्ध आश्रितः ।
 नानवस्थितये नातिप्रसक्त्यै चेति भाव्यताम् ॥ १३० ॥
 श्रीनिवासपदेनात्र निर्विशङ्कार्थवाचिना ।
 त्रिमूर्तिसाम्यतादात्म्यव्यक्त्यन्तरजुषः क्षताः ॥ १३१ ॥
 अन्योक्तिः परविद्यासु निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
 तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ १३२ ॥
 बाह्यैः कुट्टिभिश्चोक्तास्त्रिमूर्त्युत्तीर्णकलसयः ।
 ब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परत्वोक्त्या पराहताः ॥ १३३ ॥
 आप्नोति परमित्येतत्सूचयन् परशब्दतः ।
 स्वात्मप्राप्त्यादिमात्रस्य निराचक्रेऽपवर्गताम् ॥ १३४ ॥
 परानुभूतेर्नाभावो न च हासो निरंहसः ।
 अनिशेषितकर्मा तु मुक्त इत्युपचर्यताम् ॥ १३५ ॥
 परत्वमनवच्छिन्नं मुक्तादिभ्योऽपि हि श्रुतम् ।
 ततः सर्वगुणात्यन्तसाम्यवादोऽप्यपोदितः ॥ १३६ ॥
 एकीभावश्रुतिश्चात्र प्रकारैक्यविवक्षया ।
 शुद्धाशुद्धाम्बुयोगे हि तादृक्त्वं श्रुतिदर्शितम् ॥ १३७ ॥
 त्रय्यन्तदीप्ततामुत्तवा भक्तेराशासनात्पुनः ।
 शब्दतोऽध्यक्षसंवित्तेरसंभव उदाहृतः ॥ १३८ ॥

आत्मनोऽनहमर्थत्वं वदतामपनुत्तये ।
 ममेतीरितमात्मानमहमर्थं न्यदर्शयत् ॥ १३९ ॥
 शेमुष्यादिपदाभ्यां तु कर्मधीतद्विकल्पयोः ।
 वाक्यार्थैक्यमतेश्चात्रानुपायत्वं प्रदर्शितम् ॥ १४० ॥
 बोद्धबुद्धिभिदामत्र ममकारेण दर्शयन् ।
 विषयग्राहिणी बुद्धिरात्मेति मतमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
 मम स्वरूपमितिवद्वेदोक्तिरुपचारतः ।
 इत्यसद् बाधविरहादन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ १४२ ॥
 बाधः स्वारसिको नास्ति सविदा बोद्धबोध्ययोः ।
 कुतर्कैर्यदि शेमुष्या प्रतिबन्दीमसूचयत् ॥ १४३ ॥
 विषयेणाश्रयेणापि स्वधर्मेणापि शेमुषीम् ।
 विशिषंस्तन्निराकर्तृन्निरास्थदिति मन्महे ॥ १४४ ॥
 एव तु जीवपरयोः स्वरूपैक्याभिमानिनाम् ।
 अत्र शारीरकारम्भस्त्रयाणामुपरुध्यते ॥ १४५ ॥
 मिथ्याभूतस्य बन्धस्य तत्त्वबुद्धयैव बाधनात् ।
 तत्प्रधानमिदं शास्त्रमारभ्यमिति दुर्भणम् ॥ १४६ ॥
 प्रमितस्यास्य सत्यस्य परमत्तया विनाशनम् ।
 प्रतिपादयतानेन परारम्भो निवारितः ॥ १४७ ॥
 न जिज्ञासेत धीरत्र ज्ञातृत्वादिप्रहाणतः ।
 ज्ञातृभूतोऽहमर्थश्चेन्नारभेत स्वनाशनम् ॥ १४८ ॥
 स्वदुःखशान्तये कश्चित्स्वनाश मूढ इच्छति ।
 न तथात्र गतक्लेशस्वात्मस्थितिसमर्थनात् ॥ १४९ ॥
 इत्थं ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीवपक्षेऽपि दूषणम् ।
 ईश्वरोऽपि न जिज्ञासुः सार्वज्ञ्याध्याससंमते ॥ १५० ॥
 भावाभावात्मकाशेषविशेषोज्झितवर्ष्मणः ।
 जिज्ञासाकर्मताप्यत्र विशिष्टोत्तयैव बाधिता ॥ १५१ ॥

विषयत्वप्रहाणान्च जिज्ञास्यन्व विहन्यते ।
 न ह्यत्रोपहिते चिन्ता न च सा भ्रान्तिशान्तिकृन् ॥ १५२ ॥
 अवेद्ये हि न जिज्ञासा सा चेत्कथमवेद्यता ।
 न च कोटिद्वयोन्मुक्त किञ्चित्स्याद्वाह्यतत्त्वतः ॥ १५३ ॥
 ज्ञेयत्वे चात्मता न स्याद्व्यतिवृत्तिरिति त्वसत् ।
 सह दृष्टेर्द्वयोर्वहेर्वस्तुत्वोष्णत्वयोरिव ॥ १५४ ॥
 कर्मकर्तृविरोधश्च स्वदृष्टौ भङ्गगुम्भितः ।
 न हि दृष्टे विरुद्धत्वं न दृष्टि शक्यनिहवा ॥ १५५ ॥
 अवेद्यमिति वेद्यत्वे वेद्यत्व स्वीकृतं भवेत् ।
 अवेद्यमित्यवेद्यत्वे वेद्यत्वमनपोदितम् ॥ १५६ ॥
 अवाच्यमित्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि च वस्तुनः ।
 वाच्यतैव भवेत्तस्य वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥ १५७ ॥
 प्रोवाचावचनेत्याद्या उक्तयश्च परात्मनः ।
 अपरिच्छेद्यतार्थाः स्युर्न चेत्स्वोक्त्यादिभिः क्षतिः ॥ १५८ ॥
 ज्ञानत्वाज्ज्ञेयता नास्ति ज्ञातृताप्यात्मनस्त्विति ।
 दृष्टश्रुतिविनिर्धूतं ज्ञानत्वं तु स्वभासनात् ॥ १५९ ॥
 किञ्च श्रुतिशिरस्येव विदीप्ति वदता विभोः ।
 परेषां व्यज्यन्तेऽर्थेषु त्रय्यन्तनिरपेक्षता ॥ १६० ॥
 स्वप्रकाशा मतिर्धीत्वाद्द्रश्यत्वाद्विमतं मृषा ।
 इत्याद्यैरेव सिद्धेऽर्थे कृतं त्रय्यन्तचिन्तया ॥ १६१ ॥
 सगुणोपासनादीनां सिद्धयै तच्चिन्तनं यदि ।
 तच्चेदद्वैतधीसिद्धयै तद्वृथा तद्विरोधतः ॥ १६२ ॥
 फलान्तरार्थं तच्चिन्ता यदीष्येत तथा सति ।
 मोक्षप्रधानशास्त्रत्वं गतं शारीरकस्य ते ॥ १६३ ॥
 श्रुतिवाक्यप्रसूता धीर्वाधिका नानुमानिकी ।
 इति वक्तुं न ते शक्यमदृष्टस्यानपेक्षणात् ॥ १६४ ॥

अनुमानाच्च वाक्याच्च रज्जुसर्पादिविभ्रमे ।
 अविशेषेण बाधो हि दृष्टस्तद्विहास्तु ते ॥ १६५ ॥
 प्रत्यक्ष शब्दजन्यं च दु साध निष्फलं च ते ।
 परोक्षादपि शब्दार्थात् कचिद् बाधस्य समते ॥ १६६ ॥
 न चानुमानाशक्तस्य वाक्यमित्यपि युज्यते ।
 सर्वमानान्तरानर्हे शास्त्रमानत्वसाधनात् ॥ १६७ ॥
 अनेकनियमोपेतवाक्यचिन्ताविधेर्वरम् ।
 लोकदृष्ट्यनुसारेण श्रुतादेश्च क्षमानुमा ॥ १६८ ॥
 ज्ञानेदृशानुमानानां भ्रान्तिर्न भ्रश्यतीति चेत् ।
 ज्ञाततादृशवाक्यानां सम तत्संभ्रमादृते ॥ १६९ ॥
 द्वैताद्वैतमनेऽप्येवमारम्भोऽनुपपत्तिमान् ।
 न हि सर्वविदश्चिन्त्य जीवस्य न तदैक्यतः ॥ १७० ॥
 उपाधितः स्वतो वात्र भेदे सत्यपि किं भवेत् ।
 रामादिभेदाद्वैषम्यं सर्वज्ञैक्यसमत्वतः ॥ १७१ ॥
 सर्वेषु चावतारेषु नित्यं सर्वार्थवेदिन ।
 मुमुक्षिभ्रमदुःखाद्यं प्राहुः शैलूषनीतितः ॥ १७२ ॥
 इच्छया संसृतिश्चापि न शक्यमिति भाषितुम् ।
 परेच्छा तव जीवेच्छा तन्मूलश्च भवो यतः ॥ १७३ ॥
 ज्ञातस्वजीवतादात्म्यः शक्तश्चेत्प्रसहेद्भवम् ।
 अशक्तो यदि मोक्षार्थं जिज्ञासेत कथं परम् ॥ १७४ ॥
 अतो जीवेशयोर्भेदमभेदस्पर्शवर्जितम् ।
 बभाषे नन्तुनन्तव्यरक्ष्यरक्षकतादिभिः ॥ १७५ ॥
 इत्थं निवारितो भेदाभेदवादविधायिनोः ।
 द्वयोरपि च शास्त्रस्य प्रारम्भः प्रातिकूल्यतः ॥ १७६ ॥
 स्वमते तु स्वरक्षार्थविशिष्टविषयोत्थितेः ।
 निःशेषमिह निर्धूताः शास्त्रानारम्भहेतवः ॥ १७७ ॥

ज्ञातमज्ञातमपि वा न जिज्ञास्यमिति त्वसत् ।
 विदिताविदिताकारभेदेनैवोपवर्णनात् ॥ १७८ ॥
 सिद्ध धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मविधानतः ।
 इत्थमेवानुमानेऽपि वादिनोऽप्यनुमेनिरे ॥ १७९ ॥
 व्युत्पत्तिद्वारसिद्धेऽपि तद्विशेषेऽपि शास्त्रतः ।
 अलौकिकेऽर्थे समभिव्याहारात्सा हि समता ॥ १८० ॥

नेदं शास्त्र निर्विषयम्, “ श्रोतव्यो मन्तव्य ” इति श्रुत्यनूदितविषयोक्तेः ।
 नाप्यसौ भ्रान्त्या मानान्तरेण वा सिद्धः, निर्वाचे श्रुतिशिरस्येव विदीप्तत्वात् । न च
 निरूपितः, पूर्वकाण्डयोरान्यपर्यात्, शास्त्रान्तरे तु प्रसङ्गाभावाद्विरुद्धोक्तेश्च । न च
 ध्वाङ्क्षदन्तसंख्यावदनिरूप्यः, स्वगृहविनिक्षिप्तबृहन्निधिसाम्यात् तदधीनबृहणत्वपरक्षो-
 क्तेश्च । न च मुक्तिः सिद्धा, प्रत्यक्षादिविरोधात् । नाप्यन्येन साध्या, देहादिसृष्ट्या
 बन्धकस्यैव पुरुषस्य स्वनन्तमुक्तिहेतुत्वात् । नाप्यन्येन निरोध्या, एतस्य स्वायत्ताखिल-
 सत्ताकतया निःसमाभ्यधिकत्वात् । न ततोऽपि सा दुष्प्राप्ता, तस्य तदेकदीक्षितत्वात् ।
 न स्वर्गादिवत्पुनरावृत्त्यादिभिर्दुरन्ता, निग्रहादेर्निःशेषनिवृत्तत्वात् । न च समव्यत्यय-
 फला, सुखोपायेन निरवधिकसुखलब्धे । नाप्यत्राधिकार्यभावः, यथाश्रुति ‘ विनत-
 विविधभूत ’ इति सामान्यत ‘ मम ’ इति विशेषतश्च व्यञ्जनादिति ।

प्रतितन्त्रविहीनत्वादनाभ्यत्वमित्यपि ।

असाधारणरूपेण भाषणेन निराकृतम् ॥ १८१ ॥

श्रूयते हि सर्वशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्याद्यर्थजातमत्रैव । अथवा,

सर्वानिष्टमिहानुक्तं तावतापि किमागतम् ।

तस्मात्प्रामाणिकं चिन्त्यं परेष्टमथवान्यथा ॥ १८२ ॥

आभिमानिकमानैश्च सिद्धान्ताः स्थापिताः परैः ।

साधारण्यं क्व वा न स्याद्वैपुल्याद्देशकालयोः ॥ १८३ ॥

प्रतिपदमिह युक्ति भाष्यकाराशयस्थां

कथयितुमुत मन्तु कः प्रभुस्तां प्रभूताम् ।

तदपि कतिचिदस्मद्दर्शितं किंचिदेत-

च्छ्रुतफलमवयन्तः स्वादयिष्यन्ति सन्तः ॥ १८४ ॥

अत्रैवं परगुरुस्तुत्यादिविशिष्टमङ्गलान्तर्णीतपरमविषयाद्युक्तयास्य शास्त्रस्यानारभ्य-
 त्वमप्यपास्तम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

मूलभावप्रकाशिका ।

येनोपनिषदां भाष्य रामानुजमतानुगम् ।

रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

इह खलु भगवान् भाष्यकारः कुमतिकलुषितं शारीरकशास्त्रं लोकानुजिघृक्षया
पूर्वाचार्यमतानुसारेण व्याचिख्यासुः भाष्यनिर्माणौपयिकशारीरकार्थतत्त्वज्ञानस्य

“ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ”

“ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परतप ॥ ”

इत्यादिप्रमाणैः भगवद्भक्तिसाध्यत्वं मन्यमानः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरि-
समाप्तिप्रचयगमनाय शिष्टाचारप्राप्तं भगवद्भक्त्याशीरूपं मङ्गलमाचरति—**अखिलेत्यादि-**
ना । “ नारायण परं ब्रह्म ” “ नारायणः परं ब्रह्म ” इति तैत्तिरीयमहोपनिषदोः
प्रसिद्ध्या विशेषवाचिनारायणशब्दमन्तरेणैव परब्रह्मशब्दस्य नारायणादिशब्दतुल्यतया
विशेषनिर्देशकत्वसंभवमभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणीति विशेष्य निर्दिष्टवानिति द्रष्टव्यम् ।

“ लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।

रक्षकः सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेषु च गीयते ॥ ”

इत्यादिप्रमाणवशात् लक्ष्मीविशिष्टस्यैव भजनीयत्वमभिप्रेत्याह—**श्रीनिवास** इति ।

“ एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशयनस्य ।

हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याद्भिरेणं जुषतेऽनभीप्सोः ॥ ”

इति भागवतोक्तरीत्या लक्ष्मीवल्लभातिरिक्ते निरतिशयब्रह्मत्वासिद्धिरपि श्रीनिवास इत्यनेन सूचिता भवति । विभूतिः लक्ष्मीरित्यर्थः । “ बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म ” “ बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ” इति श्रुतिस्मृतिसिद्धे बृहत्त्वबृंहणत्वरूपब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते आद्याभ्या विशेषणाभ्या क्रमेण दर्शयति । अखिलानां भुवनानां जन्मस्थेमभङ्गादिलीला यस्य तत् तथोक्तम् । “ जगदुत्पत्तिस्थितिसहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम् ” इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् आदिपदेन अन्तःप्रवेशनियमनादि गृह्यते । “ लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ” इति सूत्रे जन्मस्थित्यादेः लीलैव प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणत्वात् लीलाशब्द तत्साधनलक्षकः । यद्वा “ लोकवत्तु ” इति सूत्रोक्तरीत्या लीलाप्रयोजकस्यापि जन्मस्थित्यादेः परिपूर्णानन्यप्रेर्यस्वच्छन्दचेष्टारूपतया लीलात्वस्यापि संभवान्नानुपपत्तिः । “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ” इति सूत्रे व्यधिकरणबहुव्रीहिसाधुत्वस्यापि ज्ञापितत्वात् भङ्गादिना लीला यस्येति विग्रहः । अनेन विशेषणेन जगत्कारणत्वलक्षणं प्रथमाध्यायार्थः सूचितो भवति । अवाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गाद्यनुपपत्तिः परिहरता लीलाशब्देनाविरोधलक्षणद्वितीयाध्यायार्थः सूचितो भवति । जगज्जन्मादिहेतुत्वाक्षिप्तसर्वज्याद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयतया स्वरूपतो गुणतश्च बृहत्त्वमपि सूचितम् । विनतानां प्रपन्नानां देवमनुष्यादिभेदेन विविधानां भूतानां प्राणिनां व्रातस्य समूहस्य बन्धनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयानन्दाविर्भावरूपरक्षायाम् एका असंभवद्वैकल्यतया मुख्यया दीक्षा संकल्पो यस्य तत्तथोक्तम् । व्रातपदेन विनतानामानन्त्यं सूच्यते । अनेन शरणागतज्ञानविकासहेतुतया वर्धकत्वलक्षणं बृहणत्वमुक्तं भवति । “ बृह बृहि बृद्धौ ” इति धातुः । अत्र विनतरक्षापदाभ्यां तृतीयचतुर्थाध्यायार्थौ साधनफलरूपौ सूचितौ भवतः । ननु “ एको ह वै नारायण आसीत् ” “ तमेव विद्वानमृत इह भवति ” इत्यादि प्रमाणवत् “ न सन्न चासच्छिव एव केवलः ” “ ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ” इत्यादिप्रमाणानां देवतान्तरविषयेऽपि सत्त्वेन बृहत्त्वबृहणत्वयोः कथं नारायणनिष्ठत्वनिश्चय इत्यत्राह—**श्रुतिशिरसि विदीप्ते इति** । अयं भावः—“ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति ” इत्यादिना आकाशादेः जगत्कारणत्वस्य श्रुतत्वेऽपि

“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतेरेवोपायोपेयावगतौ सत्यां किं भवतो वक्तव्यमित्यत्राह—पाराशर्येति । प्रथम-
श्लोके स्वप्रबन्धस्य ^१परमप्रयोजनतया सिद्धरूपः परमविषयो दर्शितः ; साध्यरूपं प्रयोजनं च
रक्षापदेनातिसक्षिप्तम् । अथ द्वितीयेन श्लोकेन स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषयः, परंपरया
ब्रह्मविषयत्वं, स्वप्रबन्ध प्रति सम्यग्ज्ञानस्याव्यवहितावान्तरप्रयोजनत्व, परंपरया मुक्तः
परमप्रयोजनत्वं, स्वव्याख्येयस्य प्रमाणमूलताकथनेन व्याख्येयान्तराणामप्रमाणमूलता, स्व-
व्याख्येयविषयभाष्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं स्वोक्तार्थस्य सांप्रदायिकत्वमित्यादि श्रौतमुच्यते ;
स्तुत्यात्मकगुरुपासनरूपमङ्गलाचारश्चार्थं क्रियते । “ जायमान हि पुरुष य पश्येन्मधु-
सूदन ” “ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” “ ददामि बुद्धियोग तम् ” इत्यादिभिराचार्योपसत्तेरपि
भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमात् परदेवतोपासनानन्तरभावित्वं गुरुपासनस्य युक्तम् , तथा च
श्रुति — “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ” इति । पूर्वैरपि तथाचरितम् ;
यथा भगवता वैशम्पायनेन — “ नमस्कृत्य हृषीकेशम् ” “ नमो भगवते तस्मै व्यासाय ”
इति , तथा च द्रमिडाचार्यै — “ नमः प्रवरगुणैकास्वदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय
भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, ^३नमो जैमिनये वेदरहस्यसप्तपुटनिगूढविष्कारयित्रे न्यायप्रज्वलित-
चेतमे नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः ” इति । पाश्चात्यैश्च — “ विशुद्धज्ञानदेहाय ” “ अभिवन्द्य
गुरूनादौ ” इति “ प्रणम्य हेतुमीश्वर मुनि कणादमन्वान् ” इति च । पाराशर्यशब्देन
जन्मोत्कर्षः , “ स होवाच व्यास पाराशर्य ” इति श्रुतिप्रसिद्धिः, तस्मैव वादरायणसंज्ञत्वं
च विवक्षितम् ^५ । यथोक्तं महर्षिणैव —

१. ‘ परस्मिन् ’ इत्यनेन “ परमतः सेतून्मान ” इत्यधिकरणार्थसूचनादिति
भावः ।

२ यस्य पुरुषस्य देवे आचार्योपकारकतया परदेवतारूपे परा भक्तिः स्यात्
आचार्योपकारकत्वलक्षणगौरवातिशयानुगुण्येन प्रथममुत्कटा स्यात्, तदनन्तरं
देवे यथा भक्तिरुपकार्यवस्तुगौरवानुगुण्येनाभूत् तथा गुरावपि ईश्वरोपकारकत्वल-
क्षणगौरवानुगुण्येन परा भक्तिः स्यात् तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन
इति योजना निर्देशक्रमानुसारिणी विवक्षिता ।

३ शास्त्रैक्यविवक्षया जैमिनेरपि पूर्वाचार्यत्वम् ।

४ “ नपुंसकमनपुंसकेनैकच्चास्यान्यतरस्याम् ” इत्येकशेषैकवद्भावौ ।

“ द्वापे बदरिकामिश्रे वादरायणमच्युतम् ^१ ।

पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परंतपम् ^२ ॥ ” इति ।

यद्यपि ^३ ऋष्यन्तरेऽपि वादरायणशब्दप्रयोगः, तथापि सूत्रकृद्विषयो वादरायणशब्द-
पाराशर्यगोचर एव । तथा च स्कान्दे व्यक्तमुक्तम्—

“ नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।

किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेताया द्वापरे खिलम् ॥

गौतमस्य ऋषे शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।

संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुर सराः ॥

शरण्य शरणं जम्बुनारायणमनामयम् ^४ ।

तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।

अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्या पराशरात् ।

उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥

^५ चतुर्धा व्यभजत्ताश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।

१. अच्युतस्य शक्त्यावेशावतारभूतमित्यर्थः ।

२. पराशरादवतीर्ण-वात् स्वयमपि परान् बाह्यकुट्टिणीन् प्रमाणतर्कशरैराश्र-
णातीत्यभिप्रायेण परंतपमित्युक्तम् ।

३. भद्रणमद्रणवादरायणेति प्रवरखण्डे पूर्वमीमांसासूत्रेषु चान्यत्र वादरायण-
शब्दप्रयोग इति भावः । शारीरकसूत्रेषु वादरायणशब्दप्रयोगस्तु पतञ्जले: “ गोन-
दीयस्त्वाह ” इति महाभाष्ये स्वस्यैव प्रयोगवत् ‘ वाल्मीकिर्भगवान्पि ” “ नान्य
वरं नचिकेता दृणीते ” इत्यादिवच्च वक्तुरेवात्मन आस्तमत्वद्योतनाय परोक्षरूपेण
व्यवहार इति भावः ।

४. देवतान्तरवैलक्षण्यमभिप्रेतम् ।

५. चतुर्धा ऋषयजुःसामाथर्वरूपेण, चतुर्विंशतिधा ऋक्शाखाविभागेन, शत-
धा चैकधा यजुःशाखाविभागेन, सहस्रधा सामशाखाविभागेन, द्वादशधा अथर्व-
शाखाविभागेनेति भावः । अल्पाक्षरमित्यादि—यावद्भिः पदैःक्षरैर्वा विना विचक्षि-
तार्थलाभो न संभवति तावदध्नाक्षरपदादिरहितत्वमल्पाक्षरत्वम् । प्रमाणोपप-

शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तत्सार्थवित्तये ।
 चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमज्ज्ञसा ॥
 अल्पाक्षरमसदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
 अस्तोभमनवद्य च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
 निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यत ।
 सविशेषाणि सूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः ॥
 'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।

त्तिमुखेनार्थनिर्णायकत्वमसंदिग्धत्वम् । अदृष्टहेतुज्ञानविषयार्थदत्त्वं सारवत्त्वम् ।
 एतावतार्थगत प्रयोगोपाधिमुक्त्वा संप्रति सूत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—विश्वतो
 मुखमिति । विश्वस्मिन् कण्ठोक्तार्थोपपादकेषु बहुष्वर्थेषु मुखं तात्पर्यं यस्य
 तदित्यर्थः । सूत्रेणात् सूत्रमिति हि निर्वचनम् । अथ शब्दगत प्रयोगोपाधिमाह—
 अस्तोभमनवद्यं चेति । स्तोभ निरर्थकः शब्दः, 'भूवादयो धातवः' इत्यादिषु
 "भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते" इति महाभाष्योक्तरीत्या निरर्थक-
 प्रयोगदर्शनेन तेषां सूत्रपदस्यार्थव्यव्याप्त्यर्थमिदं विशेषणम् । अनवद्यं वेदविरो-
 धादिरूपावधारितम्, "कृतेर्ढक्" इत्यादौ वेदविरोधदर्शनात् तद्व्यावृत्तिरप्यत्राभि-
 प्रेता । चकारात् "अथ योगानुशासनम्" इत्यादिषु अप्रतिष्ठाधिकारार्थपराथ-
 शब्दादिदर्शनात् तद्व्यावृत्तिः । एवं चाल्पाक्षरत्वादिविशेषणपञ्चकविशिष्टं पञ्चपुर-
 पार्थमोक्षहेतुज्ञानजनकं वाक्यं मुख्यसूत्रम् । तच्च जगच्छरीरकब्रह्मप्रतिपादकं
 शारीरकसूत्रमेवेति भावः ।

१ सूत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन लक्षणसप्त्या च शारीरकसूत्राणां निरूप-
 दसूत्रव्यवहारविषयत्वे साधकं सामान्यन्यायमाह—मुख्यस्येत्यादिना । निर्विशेषेण
 निर्विशेषत्वेन विशेषणराहित्येनेति यावत् । शब्दः प्रयुज्यत इति शेषः ।
 अन्येषामुख्यानाम् । विशेषतः सारवद्विश्वतोमुखम्, विशेषेण उपपदसाहित्येनेति
 यावत् । अयमर्थः—शब्दः स्वमुख्यार्थस्य विशेषणं विना प्रत्यायकः । गौणा-
 र्थानां पदान्तरसमभिव्याहारतः प्रत्यायक इति । वेदविद इत्यस्य सद्ब्रह्मात्मेश्वरे-
 शानपुरुषादिशब्दप्रयोगविद इत्यर्थः । अनेन "अनुपाधिकनिर्देशे ह्यसंकोचो

इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिन ॥
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ।
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु^१ ।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् मोदते परमेश्वरः ॥ ”

इत्यादिना । वचःसुधाम्, ^२वच शब्दस्यार्थे तात्पर्यम्, यथा ‘वेदवित्’
‘शास्त्रवित्’ इत्यादौ वेदादिशब्दानाम्; अर्थाभिधायकं हि वाक्यम् । वचस सुधामिति

मनीषिभि । लिङ्गे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥ ” इति तत्त्वटीकाप्रति-
पादितशब्दप्रयोगमूलभूतन्यायवित्त्वं सूच्यते ।

१ कपोतादीनामपि ब्रह्मविस्वाभिप्रायेण पक्षिग्रहणम् ।

२ ननु सुधाशब्दविवक्षित भोग्यत्व वचःशब्दार्थे सूत्रे सार्वजनीनानुभववाधि-
तमित्यत्राह—अर्थे तात्पर्यमिति । अनेन लक्षणाधीजमुक्तम्, तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणा-
वीजत्वात् । केचित्तु—नात्र लक्षणाभिप्रेता, सूत्रेष्वपि भोग्यत्वस्य संभवेनात्यन्तानु-
पपत्त्यभावात् । किंतु “अनेकपदार्थसंसर्गवाधित्वाच्च वाक्यस्य” इति वेदार्थसंग्र-
होक्तरीत्या वचःशब्दस्यात्र पदार्थानां परस्परसंसर्गबोधकपदसमुदायात्मकसूत्रपर-
तया तज्जन्यप्रतीतिविशेषणीभूते संसर्गविशेषे भोग्यत्वस्यान्वय इत्यभिप्रायः । न
चैतावता ‘स्वर्गी ध्वस्तः’ इत्यत्रेव वचति विशेषणद्वारको भोग्यत्वान्वय इति
मन्तव्यम्, तद्वदत्र विशेष्ये बाधकाभावात् । एतदुक्तं भवति—यथा ‘घटो जातः,
घटो ध्वस्तः’ इत्यादौ सत्कार्यवादे घटशब्दोक्तावस्थाव्यतिरेकेण विशेष्यमात्रस्यो-
त्पत्त्याद्यसंभवात् अवस्थामात्रस्य द्रव्यव्यतिरेकेणापदार्थतयोपस्थित्यसंभवाच्च
‘जातः, ध्वस्तः’ इत्याद्यपरपदार्थानां घटशब्दार्थविशिष्टवेषेऽन्वयः, यथा च तत्र
‘विशेषणभूतावस्थाया एवोत्पत्त्याद्युपपादकतया घटपदजन्यप्रतीतिविशेषणीभूताव-
स्थायामेव घटशब्दस्य तात्पर्यं, तद्वदेवात्रापि संसर्गशक्तिविशिष्टशब्दसमुदायवाचि-
वच शब्दार्थे विशेष्यांशे वीणाशब्दादिष्विव स्वतो भोग्यताया अननुभववाधितत्वेन
भोग्यताया अनन्वयात् तद्विशेषणांशस्य संसर्गशक्तेरपि पृथक्पदार्थत्वाभावेन तदनन्व-
याच्च तादृशसंसर्गशक्तिरूपार्थविशिष्टशब्दसमुदायात्मके विशिष्टवेष एव भोग्यत्वस्या-
न्वयः, न विशेष्यमात्रे न वा विशेषणमात्रे । अथापि विशिष्टवाचिनो वचःशब्दस्य
विशेषणांश एव प्रधानतया प्रतिपिपादयिषितत्वलक्षणं तात्पर्यम् । शक्यार्थैकदे-
शस्य शब्दशक्त्यैवोपस्थितेर्नात्र लक्षणाया अवकाशः । “वचःशब्दलक्षितस्तदर्थः
सुधात्वेन रूप्यते” इति तत्त्वटीकायां लक्षितपदं विवक्षितपरम् इत्यभिप्रयन्ति ।

केचिदाचार्या । ^१रूपकप्रकरणात् सुधाशब्दलक्षणाभयाच्च सुधेव वच इति “उपमितं व्याघ्रादिभिः” इत्यादिसमासमपर आचार्या आद्रियन्ते । सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतम् । एवमवान्तरविषय उक्तः । तर्हि कथं ब्रह्मणो विषयत्वमिति शङ्कायां सद्धारकं ब्रह्मविषयत्वमित्याह—उपनिषदिति । ब्रह्मण्युपनिषणेत्युपनिषत् ; “उपनिषणत्वाद्दोपनिषत्”

१. वचःसुधाशब्दे षष्ठीतत्पुरुषं निराकर्तुं रूपकप्रकरणानुगुण्य सुधाशब्दलक्षणां चोद्भाव्य “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति समासं वदत श्रुतप्रकाशिकाकृतः कोऽभिप्राय इति विवेचनीयम् । आधुनिका आलंकारिका उपमितसमासं रूपकसमासं च भिन्नतया व्यवहरन्तः ‘उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमासं ‘मयूरव्यसकादयश्च’ इत्यनेन रूपकसमासम्, उपामेतसमासे पूर्वपदार्थस्य रूपकसमासे उत्तरपदार्थस्य च क्रियान्वये चमत्कारातिशय च वर्णयन्ति । अत्र सुधायाः ‘पिबन्तु’ इति पानक्रियान्वयस्वारस्यानुगुण्येन रूपकसमास एव वर्णनीय इत्यत्र न भावुका विवदेरन् । षष्ठीतत्पुरुषनिराकरणहेतुतया रूपकप्रकरणस्योद्भावितत्वात् रूपकमेव श्रुतप्रकाशिकाकृतामप्यभिमतमिति गम्यते । परं तु “रूपकप्रकरणात् सुधाशब्दलक्षणाभयाच्च सुधेव वच इति ‘उपमित व्याघ्रादिभिः’ इत्यादिसमासमपर आचार्या आद्रियन्ते” इति रूपकप्रकरणमुद्भाव्यानुपदमेवोपमितसमासवर्णनं कथं संगच्छतामिति विचारणीयम् । अत्रायं श्रुतप्रकाशिकाकृतामभिसंधिरुच्यते—प्रकरणानुगुण्यात् पानक्रियान्वयस्वारस्याच्च रूपकालकार एवात्र स्वरसः । समासस्तु “उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति सूत्रेणैव । उपमायामिव रूपकेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतयो सादृश्यं भाव्यत एव । उपमायां स्फुटभेदं रूपके तिरोहितभेदं तदिति पर विशेषः । तथाच दण्डी—“उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते । यथा बाहुलता पाणिपद्म चरणपल्लवम् ॥” इति । उपमायामिव रूपकेऽपि “उपमित व्याघ्रादिभिः” इत्यनेनैव समासः । अत एव पूर्वोक्तदण्डिकारिकायां बाहुलतापदं बाहु लतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः इति तरुणवाचस्पतिप्रमुखा व्याचरव्यु । “मयूरव्यसकादयश्च” इति समासस्तु यत्र ‘मयूरव्यसकः यवनमुण्डः’ इत्यादावुत्तरपदं गुणवाचि तत्रैव प्रवर्तते । तत्र “उपमानानि समान्यवचनैः” इत्येव समासे सिद्धे स्वरार्थे सूत्रमिति स्थितम् । मयूरव्यसकादयश्चेत्येतदपि उपमानोपमेयभाय एव प्रवर्तते, यथा—मयूर इव व्यसकः, यवन इव मुण्डः इत्यापि केषांचिन्मतं समस्ति । तत्राकृतिगणे वचःसुधाशब्दस्यान्तर्भावनं स्वगतिकगतिः । अत एव “भाष्याब्धिः क्रातिगम्भीरः”

इति हि वाक्यम् ; “ गहने हीयं विद्या संनिविष्टा ” इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । “^१गहने ब्रह्मण्युपनिषणा ” इति तद्विषया वामनटीका । अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वमुपनिष-
णत्वम् । दुग्धशब्देन पूर्वभागादप्युपनिषदः सारत्वं विवक्षितम् ; यथा “ आरण्यकं च
वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथामृतम् ” इति । अविशब्देन आलोचितानामुपनिषदामानन्त्यादि
सूचितम् । मध्यशब्देन सर्ववाक्यानां मुख्यार्थापरित्यागोऽभिप्रेतः । मध्यस्य सर्वपर्यन्त-
देशापेक्षया तुल्या ह्यासत्ति । उद्धृतशब्देनातिनिम्नदेशनिमग्नोद्धरणमभिदधता नि.शेषार्थ-
ग्रहणं सूच्यते । स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषयः पाराशर्यसूत्रं, तस्यावान्तरविषय उपनिषत्,
तद्विषयभूत ब्रह्मेति परपरया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वम् । बादरायणसूत्राणामुपनिषन्मूलकत्व-
कथनेन सांख्यादिग्रन्थानामप्रमाणमूलत्वात्तदनादरेणैतद्व्याख्यानमिति सूचितम् । प्रणाड्या
शास्त्रजन्यं परमप्रयोजनमाह—संसारोति । संसाराशिशब्देन संसारस्य कात्स्न्येन तापत्रय-
रूपता विवक्षिता, यथा—“स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ” इति ।
दीपनशब्देनासकोचात्सन्नाभिज्वलनवाचिना विद्यालब्धे पूर्वं कदाचिदप्यनिर्वाप्यत्वमभि-

इति कैयटप्रयोग विवक्षितसामान्यधर्माप्रयोगेण समादधते शब्दकौस्तुभकारादयः, न
तु मयूरव्यसकादित्वात् । तत्र शब्दोपात्तं गाम्भीर्यरूपं साधारणधर्म परित्यज्यानुपा-
त्तसाधारणधर्मान्तरपरिकल्पनकलेशात् विभ्यता तु नागेशेन मयूरव्यसकादित्वं वर्णित-
मित्यन्यदेतत् । न चात्र वचसः सुधात्वरूपेण सामान्यधर्मान्तरपरिकल्पन-
मसांप्रदायिकम्, ग्रन्थकृतैव सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति स्वविवक्षिताविष्कर-
णात्, तत्त्वटीकायां “ समाससूच्यं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ” इति श्रीभाष्य-
कृदाशयाविष्करणाच्च । तस्मात् रूपकस्थलेऽपि “ उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इत्येव
समास इति प्राचीनः संप्रदायः । तमेव संप्रदायमनुरुध्य श्रुतप्रकाशिकातत्त्वटी-
कादयः प्रवृत्ता इत्यवधेयम् । “ उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिसमासम् ” इति श्रुत-
प्रकाशिकायाः “ उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इत्यारभ्य पठितेन ‘ मयूरव्यसकादयश्च ’
इति सूत्रेण समास इति क्लृष्टगस्यार्थवर्णनं तु तत्त्वटीकादिग्रन्थविरुद्धम् । तत्र हि रू-
पकमुपवर्ण्य सामान्यधर्मप्रयोगात् कथं समास इत्याशङ्क्य परिहृतम् । मयूरव्यसका-
दयश्चेत्यत्र ‘ सामान्याप्रयोगे ’ इत्यस्यानुवृत्तिवर्णनं त्वप्रामाणिकम् ।

१. “ विकर्ता गहनो गुहः ” इति सहस्रनामपाठात् गहनशब्दो ब्रह्मपर इति
भावः ।

प्रेतम् । वैविध्यमाध्यात्मिकादिरूपेण ; तेषु त्रिष्वैकैकस्यापि शरीरमानसादिरूपेण च । आत्मनां प्राण परमात्मा , “ सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति ” “ को ह्येवान्यात्क प्राण्यात् ” इत्यादिश्रुते । गतशब्देन तदलाभः । उपसर्गाभ्या तस्यानादित्वं विविधत्वं च दिवक्षितम् । ज्ञानदर्शनप्राप्तिष्वन्यतमस्याप्यभावादलामस्य वैविध्यम् । संजीवनीमिति , जीवनमुज्जीवनं संसारोन्मोचनम् । ‘ सम् ’ इति कैवल्यव्यावृत्तिः । अथ साप्रदायिकत्वमाह—पूर्वेति । पूर्वशब्देन शकराद्यर्वाचीनव्यावृत्तिः । सुरक्षिताम् ; नोपदेशमात्रेण, ग्रन्थरूपेण चेति भावः । पूर्वाचार्यग्रन्थैरर्थस्वरूपं प्रतिपन्नं चेत् किं भवतः कृत्यमित्यत्राह—बहुमतीति । उद्बुधो मतयः, बहूना मतयो वा ; तासां परस्परव्याघातेन ताभिः समीचीनार्थव्याघातेन चार्वाचीनजनैर्दुरवगाहत्वमाह—दूरस्थितामिति । सुधापक्षे निजाक्षरैर्गायत्र्यवयवमूतैरमृताक्षरैरिति यावत् ; अतो ममाक्षरैरित्यनुक्तिः । सुमनसः “ सारासारविवेकज्ञा ” इत्याद्युक्ताः । अनेनासदपरिग्रहो न दोषायेत्युक्तं भवति । देवादीनां वृत्तिकारग्रन्थादिभिः सुगमत्वात् ‘ भौमाः ’ इत्युक्तम् । पिवन्त्वन्वहमिति ; रस्यतातिशयाच्च वृत्तिकरीति भावः । फलान्तराद्भगवत्प्राप्त्युपाय एव हि स्वादुतमः ; यथोक्तम्—

“ कः नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।

कः जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजननुत्तमम् ॥ ” इति ।

यद्वा गभीरत्वादन्वहः शीलनोयेति भावः ।

भावप्रकाशिका

अथ द्वितीयेन श्लोकेन स्वग्रन्थस्यावान्तरविषय इति ; पाराशर्यवचोरूपसूत्रसमुदाय इत्यर्थः । इत्यादिभिराचार्योपसत्तेरिति , आदिशब्देन

“ विष्णोः कटाक्षमद्वेयं आभिमुख्यं च सात्त्विकैः ।

सभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः ॥ ”

इत्यादिर्विवक्षितः । भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमादिति ; उपदेशकटाक्षादिभिर्भगवत् आचार्यलम्भकत्वेन प्राथमिकोपकारकत्वावगमादिति । ततश्च “ तद्विद्धि ” इत्यादीनां भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमकत्वं नास्तीति चेद्यः । तात्काशः । यस्य देवे

परा भक्तिरिति , भक्तिर्हि उपकारकत्वकृतः स्नेहविशेषः । तत्र भगवद्वक्तेरुपमानकोटौ निवेशादाधिक्यं व्यज्यते । तदाधिक्यं चोपकारकत्वाधिक्याधीनम् । अतो भगवत् आचार्यपेक्षयोपकाराधिक्यलाभ इति भावः । अपाराशर्यशब्देन जन्मोत्कर्ष इति ; ननु गोत्राधिकारे “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञो विधानादनन्तरापत्ये कथं यञ्प्रत्यय उच्यते—गोत्रत्वोपचारात् ‘जामदग्न्यो राम’ इतिवत् । ननु शारीरकसूत्रकारो बादरायण इति हि प्रसिद्धिः , कथं तत्पाराशर्यस्योच्यत इत्याशङ्क्याह—तस्यैव बादरायणसंज्ञत्वं च विवाक्षितमिति । वचःशब्दस्यार्थे तात्पर्यमिति , यद्यपि वचस एव सुधात्वं मुनिरूपम्—तथाहि , उपनिषत्पर्यालोचननिष्पन्नत्वलक्षणमुपनिषद्ब्रह्माधिभ्रमध्वोद्धृतत्वमर्थस्यैव शब्दस्यापि सुवचम् , ससाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसंजीवनत्वमपि तादृशज्ञानविषयतयार्थस्यैव शब्दस्यापि तादृशसंजीवनज्ञानजनकत्वेन सुवचम् , पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वमप्यर्थस्यान्यथाप्रतीतिलक्षणपीडापरिहारमुखेन शब्दस्यापि सुवचम् , दूरस्थितत्वानीतत्वे अप्यनभिव्यक्ताभिव्यक्तार्थकत्वरूपे शब्देऽपि समवत् , उपक्रमगतवचसुधात्वानुसारेणोपसंहारगत चास्वारस्यं सोढव्यम्—तथापि रक्षितत्वानीतत्वादिकमर्थद्वारा शब्द इत्यौपसंहारिकबहुस्वारस्यापेक्षया भूयोऽनुग्रहन्यायेनोपक्रमगतवचः शब्दस्यैकस्यैवार्थलक्षकत्वं न्याय्यमिति भावः । वेदादिशब्दानामिति ; ननु ‘वेदवित्’ इत्यादौ विच्छब्दस्यैवार्थतो ज्ञानपरत्वमाश्रित्य वेदशब्दस्यार्थपरत्वाभावोऽपि वक्तुं सुशकः ; यथा “य सर्वज्ञ सर्ववित्” इत्यत्र सर्वप्रकारतो वेत्तीत्यर्थाश्रयणम् , न हि तत्र सर्वपदस्य लक्षणा ; तथा ‘वेद वेत्ति’ इत्युक्ते वेत्तीति शब्दात् न वेदस्य स्वरूपेण ज्ञानमात्रं प्रतीयते , अपितु तत्तदर्थविशेषप्रतिपादकत्वप्रकारेणापि वेत्तीति ह्यर्थः प्रतीयते ; अत एव “तदधीने तद्वेद” इति सूत्रे “यस्तु सामपाठं पठति नासौ वेदेत्युच्यते” इति “अर्थाभिज्ञ एव वेदेत्युच्यते” इति चोक्तं महाभाष्ये इति चेत्—न , “सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्” इत्यादौ विच्छब्दस्यार्थप्रतीतिपरत्वाभावेन विच्छब्दादर्थप्रतीत्यदर्शनात् । किंच यदि ‘वेदवित्’ इत्यादावसप्रतिपत्तिः , तदा ‘नोदाहरणमादत्तव्यम्’ इति न्यायेन ‘मन्त्रसाक्षात्कारवानयम्’ इत्यादिकं सप्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं भविष्यतीत्यदोषः । न ह्यत्र मन्त्रशब्दस्यार्थपरत्वे विप्रतिपत्तिरस्ति । लक्षणाबीजभूतं

वच शब्दमुख्यार्थमूतवाक्यस्य लक्ष्यमाणार्थसंबन्धमुपपादयति—अर्थाभिधायक हि वाक्यमिति । सुधाशब्दलक्षणाभयाच्चेति ; अर्थे लक्षणाया अभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । ननु रूपकपक्षेऽपि वचःशब्दस्यार्थे लक्षणावश्यकीति तुल्यमिति चेत्—सत्यम् ; त्वन्मते सुधाशब्दलक्षणा वचसः सुधा वच सुधेति वच शब्दस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाप्यभ्युपगन्तव्या ; अस्मन्मते तु वच शब्दमात्रे लक्षणेति भावः । ननु स्वाभिमाने “ उपमित व्याघ्रादिभिः ” “ मयूरव्यसकादयश्च ” इति सूत्रानुशिष्टरूपकसमासेऽपि सुधाशब्दलक्षणा अविशिष्टा, सुधाशब्दस्य तत्सदृशपरत्वात् ; “ विशेषणं विशेष्येण ” इत्यनियमे प्रात आरभ्यमाणस्यास्य सूत्रस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमार्थत्वात् , भिन्नार्थयोर्वच सुधाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य सुधाशब्दे सदृशलक्षणामन्तरेणायोगात् , आपादपरिसमासे “ समानाधिकरणेन ” इत्यधिकाराभ्युपगमाच्च , सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्चेति चेत्—सत्यम् ; अस्त्येव स्वपक्षेऽपि लक्षणा , तथापि सा “ उपमित व्याघ्रादिभिः ” इति सूत्रानुशिष्टा , षष्ठीसमासपक्षे तु सुधाशब्दस्यार्थे लक्षणा न शास्त्रीया, अपि त्वैच्छिकी । अत एव “ इन्द्रपीतस्य ” इति भक्षमन्त्रे बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयसद्भावेऽप्यैच्छिकलक्षणाद्वययुक्ततत्पुरुषपक्षपरित्यागेन शास्त्रानुशिष्टलक्षणाद्वययुक्तबहुव्रीहिरपि एवाश्रितः । इन्द्रेण पीत इति तत्पुरुषाश्रयणे पूर्वपद एका लक्षणा तथा पीतपदे पीतावयवलक्षणा । वक्ष्यति चाचार्य “ अन्तस्तधर्मोपदेशात् ” इत्यत्र “ हृदयपुण्डरीकमिति प्रयोगस्तु ‘ उपमित व्याघ्रादिभिः ’ इति सूत्रविहितसमासत्वान्मुख्य एव ” इति । केचित्तु रूपकसमासे शक्यतावच्छेदकाहार्यारोपस्यैव व्युत्पत्तेस्तत्र मुख्यत्वमेव । अत एव अन्नमयादावात्मशब्दस्य मुख्यत्वमिति “ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ” इत्यादौ क्रियासमभिहारेण ग्रन्थकृद्व्यवहार इति वदन्ति । ननु “ उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ” इति सामान्यधर्मप्रयोग एव समासविधानात् पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वादेश्च सामान्यधर्मस्य प्रयुज्यमानत्वात् कथं समास इत्याशङ्क्य “ पुरुषव्याघ्रोऽभिरूपः ” इत्यादिषु व्याघ्रशब्दविवक्षितशूरत्वरूपसामान्यधर्माप्रयोगेणाभिरूपशब्दप्रयोगेऽपि समासवत् सुधाशब्दविवक्षितभोग्यत्वरूपधर्माप्रयोगात् समास उपपद्यत इत्यभिप्रयन्नाह—सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति । आनन्त्यादीति ; आदिशब्देन गाम्भीर्याद्युच्यते । आध्यात्मिकादीति ; आदिशब्देनाधिदैविकाधिभौतिका-

योर्ग्रहणम् । समिति कैवल्यव्यावृत्तिरिति ; नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनायां कैवल्यस्यापि ससारोन्मोचनकोटानुप्रवेश एवाचार्यागमभिमत इति प्रतीयत इति चेत्—मैवम् , सन्निति कैवल्यव्यावृत्तिरिति वदद्भिः कैवल्यस्य समोचनसंसारनिवृत्तित्वाभावकथनेन ससारानुवृत्तेर-
वाभ्युपेतत्वात् । प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वसमर्थनपूर्वकं परमात्मात्माभे संसारस्य हेतुत्वं कथ्यतामाचार्याणां कैवल्ये संसाराभावस्याभिमतत्वे “ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय ” इति न्यायेन कैवल्ये संसाराभावेन परमात्मलाभस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु व्यपगतप्राणात्मसंजीवनीमित्युक्ते व्यपगतप्राणानां संजीवनी प्रागधारिकामित्येवार्थं प्रतीयते ; जीवनशब्दस्य प्राणधारणार्थत्वात् । ततश्च यः प्राणो व्यपगतः, तत्प्राणलम्बिकामित्यर्थं पर्यवस्यति । ततश्च व्यपगतपरमात्परूपप्राणलम्बकत्वं कैवल्यस्याप्रसक्तमेव । कथं तर्हि समिति कैवल्यव्यावृत्तिरित्युच्यत इति चेत्, इत्थम्—प्राणशब्दो जीवपरमात्मो-
भयपरः, भूमविद्यायां प्राणशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगात्, ततश्च संसाराभिविदीपनेन व्यपगतप्राणानां जीवपरमात्मानुभवशून्यानां जीवनीमित्युक्ते कैवल्यस्यापि तदन्य-
तरजीवरूपप्राणलम्बकत्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं समित्युपसर्गः । ततश्च व्यपगतायावत्प्राण-
लम्बकत्वं समित्युपसर्गसिद्धमिति ग्रन्थाभिप्रायो द्रष्टव्यः । निषादस्थपत्यविकरण-
न्यानेन कर्मधारयमभिप्रेत्याह—बह्वचो मतय इति । एककर्तृकमतिभेदस्य परस्पर-
व्याहत्यसंभवात् कर्तृभेदोऽवश्यं वाच्य इत्यभिप्रायेणाह—बहूनां मतयो वेति । गायत्र्यव-
यवभूतैरिति ; “ कद्रूश्च वै सुपर्णां च ” इत्यनुवाके “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ;
इति मन्त्रे च गायत्र्यामृताहरणस्य प्रसिद्धेरिति भावः । पित्रन्वित्यनेन रस्यतायां स्वरसतः
प्रतीतेः अन्वहमित्यस्य तदतिशयद्योतकत्वं युक्तमिति मत्वाह—रस्यतातिशयादिति ।
ग्रन्थस्य तृप्तिरत्वप्रतिपादनस्य मन्दफलत्वादाह—यद्वा गभीरत्वादिति ।

श्रुतप्रदीपिका

अथ स्वग्रन्थस्यावान्तरविषयं स्वाव्याख्येयस्य व्याख्येयान्तराद्वैषम्यं च वदन् सक्षिप्तं
शास्त्रप्रयोजनं च विशदीकुर्वन् व्याख्यानान्तरेभ्यः स्वग्रन्थस्य वैलक्षण्यं च दर्शयन्नर्थात्
गुरुपासनरूपं मङ्गलमाचरति—पाराशर्येति । व्यासस्यैव बादरायणत्वं श्रुतिसिद्धम् ।
जन्मतः प्रकर्षं सूचयति पाराशर्यशब्देन । वचःशब्दोऽर्थपर्यन्तः, ‘वेदवित्’ इत्यत्र

वेदशब्दवत् । वचसः सुधामिति निर्वाहे रूपकप्रकरणानौचित्यं सुधाशब्दामुख्यत्वं च ।
 अमृतत्वहेतुत्वान् सुधात्वरूपणम् । पूर्वभागादप्यव्यवधानेन ब्रह्मप्रतिपादनरूपा सेत्यभि-
 प्राय उपनिषच्छब्दः । उपनिषदा वेदभारद्वाभिप्रायो दुग्धशब्दः ; यथा “आरण्यकं च
 वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथामृतम्” इति । अङ्घ्रिशब्द आनन्त्यपरः । मध्यशब्देन
 सर्वश्रुतिमुख्यत्वमभिप्रेतम्, मध्यस्य सर्वप्रदेशानुगुण्यात् । अनेन स्वव्याख्येयस्य प्रमाण-
 मूलता अवान्तरविषयश्च दर्शितौ । उद्धृतशब्देनातिनिम्नदेशनिमग्नोद्ग्रहणमभिदधता
 नि शेषार्थग्रहणं सूचितम् । परमप्रयोजनमाह—संसारेति । संसारस्याभित्व तावत्रयात्म-
 कतया । तत्राप्यवान्तरभेदं विद्यालब्धे पूर्व कदाचिदप्यनिर्वाप्यत्वं वैविध्यमनुपरतत्वं च
 द्योतयति पिदीपनशब्दः । अनादिकाल बहुमुत्पन्नवर्णादिप्वन्यतमप्रकारेणालब्धपरमा-
 त्मानो व्यपगतप्राणा । प्राण परमात्मा, “प्राणमेगनिसंविशन्ति” इति श्रौतप्रयोगात् ।
 संजीवनीति परमोक्षहेतुत्वं विवक्षितम् । स्वग्रन्थस्य सत्संप्रदायमूलकतामाह—पूर्वेति ।
 आर्थ गुरुपासनं चैतत्कीर्तनमुत्वेनात्र कृतम् । शकरादिव्युदासाय पूर्वशब्दः । सुराभिताम्;
 न परमुपदेशेन, ग्रन्थनिर्माणेनापीति भावः । सा किमिति न प्रथितेत्यत्राह—बहुमतीति ।
 बहूना या मत्तयः तासा व्याघातो मिथो विरोधः, तेन दूरस्थिताम् । न यथावदप्रतिपत्ति-
 मात्रम्, अन्यथा च प्रतिपत्तिरभूदिति भावः । तुशब्दः स्वग्रन्थवैषम्यपरः । सुधासमा-
 रणानुगुण्याय ममाक्षरैरित्यनुक्तिः, गायत्र्यवयवामृताक्षरैरित्यर्थः । सुमनसः, सारासार-
 विवेकादिविचक्षणा । भौमाः, अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदा श्रुतकर्ममीमासा भूलोकवासिनः ।
 देशकालान्तरादिषु वृत्त्यादिसाफल्यमिति भावः । पिबन्तु, सुधापानवदस्य श्रवणाद्यपि सु-
 स्वरूपमित्यर्थः । अन्वहम्, भोग्यतातिशयात् गभीरत्वाच्च ।

नयप्रकाशिका

पाराशर्येति श्लोकेन तु स्वकीयग्रन्थे श्रोतव्यत्वबुभुत्साजननायोपनिषद्विषयव्यास-
 सूत्रगणस्य सुधात्वरूपणव्याजेन विषयप्रयोजनसंबन्धान् स्वशास्त्राधिकारिणश्च प्रदर्शयद्भि-
 र्भाष्यकारैरथद्विदान्तार्थस्य प्रथमप्रवर्तकत्वेन प्रथमगुरोः कृष्णद्वैपायनस्य तन्मतप्रवर्तकत्वेना-
 परेषां च गुरुणां स्वाचार्यपरंपरात्वेन स्मरणमपि क्रियते । गुरुस्मरणमप्यारम्भेषु मङ्गलत्वेन

पूर्वैराचरितम् । ननु चिरंतनग्रन्थेषु परमगुरुपरमात्मस्मरणादपि गुरुस्मरणस्य प्रथमभावित्वदर्शनात्तत्स्मरणस्य प्रथमभावित्वं युक्तम् ; तथाहि—कथावतारव्याजेन वैष्णवे पुराणे श्रीमता पराशरेण स्वगुरुभूतवसिष्ठपौलस्त्यावनुस्मृत्य^१ पश्चाद्वि परमात्मस्मरणं कृतम् । तथा यामुनाचार्यादिभिरपि स्तोत्रादिषु तत्स्मरणस्य प्रथमभावित्वमाचरितम् । तत्कथमत्र व्यत्यासेन तत्स्मरणमिति चेत्—न, महाभारतादौ परमात्मस्मरणस्यापि प्राथम्यदर्शनादुभयथाप्याचारस्य युक्तत्वात् । स्वग्रन्थस्य व्याससूत्राणि विषय , मोक्षस्तु प्रयोजनम् , सवन्धो व्याख्यानव्याख्येयभावः । ननु व्याख्यानस्य व्याख्येयार्थपरिज्ञानमेव प्रयोजनम् , न तु मोक्ष , तस्य वेदान्तार्थानुष्ठानप्रयोजनत्वादिति चेत्—न , व्याख्येयसूत्राणां वेदान्तार्थनिश्चयप्रयोजनकत्वेन केवलसूत्रार्थज्ञानस्य साक्षादप्रयोजनत्वाद्वाक्यार्थनिश्चयात्मकवेदान्तार्थज्ञानस्याप्यनुसंधानात्मकज्ञानप्रयोजनकत्वेन साक्षादप्रयोजनत्वात्तस्यापि मोक्षप्रयोजनत्वेन तथात्वान्मोक्षस्यैव पुरुषार्थत्वेन प्रयोजनत्वस्य^२ युक्तत्वात् । न हि^३ दुग्धात्मककेवलसूत्रार्थज्ञानप्रयोजनाय पुरुषप्रवृत्तिः । अतः सूत्रतद्विषयादेर्यत्परमप्रयोजनं ग्रन्थस्यापि तदेवेति युक्तम् । अत एव हि संसाराग्निविदीपनेत्याद्युक्तिः । पाराशर्य-वचःसुधाम् ; कृष्णद्वैपायनसूत्रात्मकवचसुधाम् । अत्र वचशब्दः सार्थसूत्रपरः , केवलशब्दात्मकसूत्रगणस्य सुधात्वरूपणानुपपत्तेः । तस्यार्थद्वारा हि पुरुषार्थहेतुत्वम् । केवलवचपरत्वे चोत्तरपदानन्वयः । सुधात्वमेव विशिनष्ट्युत्तरपदैः । उपनिषदां दुग्धा-विश्वत्वरूपेण गाम्भीर्यविस्तृतत्वे सूचिने । ततो न्यायानपेक्षं तदर्थानां दुर्ग्रहत्वमपि सूचितम् । तस्यावधेरुद्धृतत्ववचनात् सारत्वं च । न ह्येतन्न्यायव्यतिरेकेणोपनिषत्सारार्थ-निश्चयः । तदुद्धरणकर्त्रस्फूर्ताविपि सामर्थ्यात् पाराशर्यस्यैव कर्तृत्वम् , अन्यवाक्यस्यान्ये-नोद्धारानुपपत्तेः । ननु सूत्राणां मानुषत्वादुपनिषद्योनित्वमनुपपन्नम् , न च मन्वादिस्मृति-वत् तत्सूत्राणां स्मृतित्वेन तद्योनित्वमिति वाच्यम् , तेषां न्यायत्वेन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवेद-साधारण्येनेतिकर्तव्यतात्वात् ; न्यायस्य चोहापरपर्यायज्ञानत्वान्न वेदमूलत्वोपपत्तिरिति चेत्—न , उपनिषद्वाक्यानां पूर्वापरपर्यालोचनया न्यायात्मकचिन्तोत्पत्तेस्तद्योनित्वस्योप-पन्नत्वात् । तदुक्तं नीतिज्ञैः —

१ दीनुपस्तुत्य A. २. प्रयुक्तत्वात् A. ३ दुःखरूप A.

“ मीमांसासंज्ञकस्तके सर्वो वेदसमुद्भवः ।

स्रोतोवेगरुमाप्राप्तकाष्ठाम्बुलवणत्ववत् ॥ ” इति ।

उद्धृतपदेन सूत्राणामुपनिषद्विषयत्वमपि सूचितम् । ससार एवाग्निः संसाराग्निः, तस्माद्विदीपनानि विशिष्टदीपनानि, अतिशयितताया इत्यर्थः । संसारः कर्मसंबन्धः, तन्निमित्ता ह्याध्यात्मिकादयस्ताया, व्यपगतप्राणा नाशिताभ्यसत्ताका, तेषामात्मनां संजीवनीम् आत्मोज्जीवनकरीम्, अविद्यया विनाशितात्मस्वरूपाणां वेदान्तार्थ एव हि स्वरूपप्राप्तिरूपआत्मोज्जीवनहेतुः । आत्मना नित्यत्वेन स्वरूपानाशेऽपि कर्माख्ययाविद्यया धर्मभूतज्ञानस्य संकोचात्मकनाशात्तद्वद्वारेण नाशो विद्यत एव । सुधापि व्यपगतप्राणत्वेन नष्टसत्ताकदेहोज्जीवनहेतुः । अत एव हि देवानाममरत्वम्, चिरकालेनापि देहक्षरणाभावात् । आत्मानस्तु सर्वत्र नित्याः । अतो न तद्वद्वारामरत्वम् । अत्रापि केवलसूत्रगणस्य तदर्थस्य वा यद्यपि नात्मोज्जीवनहेतुता, तथापि वेदार्थनिश्चयहेतुत्वेन तद्वद्वारा तद्वेतुत्वमस्त्येव । अत एव ह्यत्र तस्य सुधात्वरूपणम् । बहुमतिव्याघातदूरस्थितां पूर्वाचार्यसुरक्षिताम् इत्यन्वयः । वृत्तिकारादिपरपरागतामपि मिथ्यावादिप्रभृतिबहुमतिव्याघातदूरस्थिताम्, बहुमतिभिर्यो व्याघातः—मिथ्यावादिप्रभृतीनामेकैकस्याप्येकप्रियत्वेन परस्परविरुद्धबाहुमत्य बहुमतिशब्देन सूच्यते । तेषामेकविषयबाहुमत्य भाष्ये तत्र तत्रोच्यते । व्याघातो बाधः—तेन दूरस्थितां यथार्थत्वेनाप्रकाशिताम् । तर्हि संप्रदायो विच्छिन्नः, अन्यथैकविषयत्वेन परस्परव्याहतमतोत्थित्यनुपपत्तेरित्यत्राह—पूर्वाचार्यसुरक्षितामिति । द्रमिडाचार्यादिभिः सुरक्षितामप्रमादेन रक्षिताम् । प्रमादे हि संप्रदायविच्छेदः । सुधापि बहुमत्यसुरादिव्याघातदूरस्थिता, देवैः सुरक्षिता च । नन्वस्यैव ग्रन्थस्य व्यासादिपूर्वाचार्यपरपरागतार्थपरत्वं नान्यव्याख्यानस्येत्यत्र किं प्रमाणमित्यत्राह—अनीतां तु निजाभिरिति । तुशब्दः पूर्वोक्तशङ्कानिरासाय^१ । सूत्रस्य वाक्यात्मकत्वात् तस्य च परप्रत्यायनार्थत्वेन प्रयुज्यमानत्वात् स्वरसतो यदर्थपरत्वं युक्तं तदर्थ एव वक्तुरभिमतः, नान्यः । मिथ्यावादिप्रभृतिमतानां तु स्वरसतः सूत्रपदानन्वयः स्पष्ट एव । तच्चोत्तरत्र प्रकाश्यते । अत एव तन्म-

तानां न सांप्रदायिकत्वम् । निजाक्षरैः सूत्रगताक्षरैः । अयमर्थः — बोधायनवृत्तेर्विस्तीर्णत्वात्
टङ्काद्याचार्यपरंपराभिः । संकुचितग्रन्थैरुपदेशपरंपराभिश्च मिथ्यावादिप्रभृतिबहुमतिव्याधा-
तेऽपि सुरक्षितत्वात् गूढामत्यन्ताप्रकाशितां निजाक्षरैः स्फुटं प्रकाशितामिति । सुमनसो
भौमाः ; सात्त्विकगुणाधिका ब्राह्मणाः । “ एने वै देवा प्रत्यक्ष यद्ब्राह्मणाः ” इति
ब्राह्मणानां हि ^१सुरत्वप्रसिद्धिः । ब्राह्मणग्रहणं विद्याधिकास्त्रिवर्णिकोपलक्षणार्थम् । अमृत-
त्वरूपणसिद्धयर्थं तु त उपात्ता । अन्वहं प्रतिदिनम् । पिबन्त्विति प्रार्थनायाम् । सा
च भाष्यकाराणां परदुःखासहिष्णुतया । श्रवणादिवेलायामपि प्रीतिहेतुत्वप्रदर्शनाय
च सुधात्वरूपणम् , न केवलममृतत्वप्रदर्शनाय । अस्य श्रवणादिवेलायामप्यमृतास्वादवत्
सुखं भवतीति तात्पर्यम् । सुधापि निजाक्षरैरानिता , निजाक्षराणि नाम वेदाक्षराणि । वेदस्या-
पौरुषेयत्वान्नित्वम् ^२ । “ कद्रूश्च वै सुपर्णा च ” इत्यनुवाके गायत्र्या सोम आहृत इति
प्रतीतिः । “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् त गायत्र्याहरत् ” इति चान्यत्र श्रूयते ।
गायत्री च छन्दोरूपाक्षरात्मिका । ननु गायत्र्या सोमाहरणे सुधाया किमायात-
मिति चेत्—न, सोमशब्दस्य सुधापर्यायत्वात् । महाभारतादौ वेदमयेन सुपर्णेन
विनतायाः स्वजनन्या दासीत्वमोक्षणाय भूलोकं प्रति स्वर्लोकादमृतमानीतमिति
प्रसिद्धम् । सुपर्णविनताशब्दौ चैकार्थपरत्वेन प्रसिद्धौ । गायत्रीशब्दश्च छन्दोऽधि-
दैवतपक्षिराजपरः । तदनुवाक एव सुपर्णस्य छन्दोमात्रत्वं ^३ श्रूयते । “ दिवं
सुपर्णो गत्वा सोमं वज्रिण आहरत् ” इत्यादौ च सोमाहरणं सुपर्णकृत्यमिति प्रतीयते ।
छन्दोऽङ्गिसुपर्णकृत्यमङ्गभूतच्छन्दस्यारोप्य श्रुतौ गायत्र्या सोमस्याहृतत्वमुक्तम् । अतो
निजाक्षरैरिति तदेवाभिप्रेतम् । अह शब्द एकाहादिक्रतुपरः । प्रतिक्रतु च ब्राह्मणैः
सोमः पीयते । एतेनात्मानं भाष्यकारो ग्रन्थारम्भे स्वेष्टसिद्धयर्थं भगवन्तं सुपर्णं भावयामा-
सेति प्रतीयते , यथा सीतान्वेषणार्थं समुद्रं लिलङ्घयिषुराञ्जनेयः । “ सुपर्णमिव चात्मानं
मेने स कपिकुञ्जरः ” इत्यादौ तस्य तथाविधानुसंधानं स्मर्यते ।

१ सुरत्व G.

२ निजाक्षरत्वं G निजशब्दो नित्यपर इति भावः

३ मातृत्वं A.

तत्त्वटीका

अथ “ नमस्कृत्य हृषीकेशम् ” “ नमो भगवते तस्मै व्यासाय ” इत्याद्याचारक्रमेणाश्वगुरुकीर्तनादिरूपमङ्गलगर्भावान्तरद्विषयाद्युक्त्या विधित्सितस्य स्वप्रबन्धस्यानारयभूता निरस्यति—पाराशर्य इत्यादिना व्याख्यास्यन्ते इत्यन्तेन ।

कुहकोक्तं भ्रमोक्तं वा निष्फल निष्परिग्रहम् ।

स्पष्टं दुर्निर्वहं बोद्धुं न मन्योज्ज्वलं न हि ॥ १८५ ॥

यद्येतच्छास्त्रं लोकायतादिवत्प्रतारकप्रोक्त आन्तिमूलं निष्प्रयोजनमपरिगृहीतं स्पष्टार्थं विवक्षितं नेतुमशक्यमनधिकारिकमन्यतश्चरितार्थं वा स्यात्, न तर्हि व्याख्येयमिति शङ्कात्र क्षिप्यते । परान् बाह्यकुट्टिनीन् प्रमाणतर्कशैराशृणातीति पराशरः ; तस्यापत्यं पाराशर्यं, न तादृशापत्यमतादृक्स्यादिति व्यक्त्यै पाराशर्योक्तिः । श्रुतिश्च—“ स होवाच व्यासः पाराशर्यं ” इति । अत्र स्वगुणः पितृगुणेन ख्याप्यते । नात्र सूत्रकृद्बादरायणनामान्य इति मन्तव्यम्,

“ द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् ।

पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परंतपम् ॥ ”

१. अत्रायमाचार्याणामाशयः—यद्यपि “ गगादिभ्यो यञ् ” इति गोत्राधिकारे यञ् विहितः, तथापि “ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ” इति भगवता पाणिनिना व्यासे पाराशर्यशब्दप्रयोगात् पराशरशब्दादनन्तरापत्येऽपि यञ् भवतीति ज्ञायते । अनन्तरापत्ये गोत्रान्वारोपेण निर्वाहस्तु न प्रकृतानुगुणः । जन्मोत्कर्षपितृगुणेन स्वगुणख्यापनं चानन्तरापत्य एव ह्यतिशयेन स्वरसः । यदि तु औपचारिकतयापि “ पाराशर्यशिलालिभ्याम् ” इति सूत्रे पाराशर्यशब्दप्रयोगनिर्वाहिनानन्तरापत्ये यञो ज्ञापकत्वं तस्येति मन्यते तदैव साधनीयम्—“ स होवाच व्यासः पाराशर्यं ” इति पराशरानन्तरापत्ये व्यासे पाराशर्यशब्दप्रयुञ्जाना श्रुतिरेव पराशरशब्दादनन्तरापत्ये यञ् साधुत्वमनुमन्यते । न हि श्रुतिः कस्मिंश्चिदर्थेऽभिनिविशमानां स्मृतिरुपरोद्धुं प्रभवति, “ विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम् ” इति श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्थापनात् । न चेदं व्याकरणस्य श्रुतिविरोधेऽप्रामाण्यकल्पनमसांप्रदायिकम् । तथाहि—“प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्”

इत्यादिप्रसिद्धे । तस्य च^१ ब्रह्मसूत्रकृत्वं च^२ स्कान्दोक्तम्—

“ अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्या पराशरात् ।
उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिं स्वयम् ॥
चतुर्धा व्यभजत्ताश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ” ॥ इति ।

“ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ” इति भाविदर्शिभगवद्वाक्यं सूत्रश्चाद्भावि वा स्वयमेव भारते न्यबध्नात् । सूत्रविषयतया च तद्वाक्यरूपा प्राक्तनी भाविनी वा कृतिरुदाह्रियत इति न पौर्वापर्यविरोधः ।

अथ वानादिसिद्धत्वात्स्मृतिसूत्रप्रवाहयो ।
परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥ १८६ ॥

आह च परभाष्यव्याख्याता—

“ ब्रह्मसूत्रकृते वेदव्यासायपरवेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरे ॥ ” इति ।

सुधाशब्देनास्यार्थस्य भोग्यत्वं दर्शयतीति विवरणम् । अत्र च—वचसः सुधेति विग्रहे सुधाशब्दस्य गौणी वृत्तिः । रूपकप्रकरणानुरूप्येण वा वच शब्दलक्षितस्तदर्थं सु-

इत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायां—‘ वेदविरुद्धं चेदं व्याकरणम्, “ दृष्टं साम ” इत्यधिकृत्य “ कलेढक् ” “ वामदेवाङ्ङ्यङ्ङपौ ” इत्युक्तम् । वेदे च “ यदकालयत् तत् कालेयस्य कालेयत्वम् ” “ वसु वामं समभवत् तस्माद्द्वामदेव्यम् ” इति । तस्मात् वेदबाधादप्रमाणमिति पूर्वपक्षे कृत्वा सिद्धान्ते वेदविरुद्धांशे काम भवत्वप्रमाणं सर्वेष्टनादिस्मरणवत् ; न तावता सर्वाप्रामाण्यम्, एवं पदानर्थक्यवाक्यस्फोटाभ्युपगमोऽपि न न्यायमूल इति न्यायाभावादप्रमाणमिति वेदस्वारस्यविरुद्धानामप्रामाण्यमेव स्थिरीकृतम् ।

- १ चोऽन्नावधारणे । अयोगान्ययोगव्यवच्छेदावभिप्रेतौ ।
- २ चोऽत्र समुच्चये । वेदोद्धरणविभागादि समुच्चीयते ।

धात्वेन रूप्यते । यद्वा—सूत्रमेव वा सुधेति रूपितम् । उपनिषद्विमर्शोत्थन्यायरूपार्थ-
द्वारा तूद्धृतत्वाद्युक्तिः । ननु श्लेषोपस्कृतनिजाक्षरानीतत्वादिसामान्यप्रयोगे कथमिह “उप-
मितम्” इत्यादिना समासः^१ इत्थम्—समाससूच्य स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ; तदन्यस्य
प्रयोगोऽपि न दोषः, “भाष्याब्धि कातिगम्भीरः” इत्यादिवत् ।^२ वैधर्म्यरूपत्वं वा विशेषणे-
ष्विह सर्वेषु योज्यम् । सुधा हि अमृताक्षरोपचरितैरन्यस्य छन्दसोऽक्षरैरानीता, इयं तु
स्वाक्षरैरेव । सुधा किल केवलदुग्धाब्धिमध्येद्धृता, इयं तु उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्येद्धृता ।
इत्थं शेषमपि योज्यम् ।

साधर्म्यात्स्वादुतासिद्धिस्तथा स्वादुतमत्वधीः ।

वैधर्म्यादिति वैषम्य भाव्यमत्र मनीषिभिः ॥ १८७ ॥

यद् विवक्षितसामान्य तत्प्रयोगो निषिध्यते ।

उक्तिस्तदन्यसामान्यविषया न विरुध्यते ॥ १८८ ॥

विवक्षितं तु सामान्यं स्वादुत्वादिकमिष्यते ।

१ एवं सामान्यधर्मप्रयोगोऽस्तीति शङ्कमानः प्रति तन्मतान्वारोहेण परि-
हारमुक्त्वा “अन्वारुहोक्तिर्दैन्यं नहि सहतः ऋजुः सूत्रकृद्वावदूकः” इतिरीत्या
तदनादरेण मुख्यपरिहारमाह—वैधर्म्यरूपत्वं वेति । अमृताक्षरेति, निजशब्दो
नित्यपर इति भावः । ननु उपनिषदित्यादीनां सुधावैधर्म्यपरत्वे सुधाशब्दप्रयोगा-
नुपपत्तिः, सुधासाधर्म्यविवक्षायां वैधर्म्योक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—साधर्म्यादिति ।
सुधाशब्देनानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिसाधनत्वातिरेकेण स्वतोभोग्यत्वं विवक्षितम् । उप-
निषदित्यादिना तदविच्छेदः भोग्यतमत्वं विवक्षितम् । तथाहि—प्रसिद्धसुधायां दुग्धा-
ब्धिमध्येद्धरणं प्राकृतामरत्वहेतुभूतम्, वचःसुधायां उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्येद्धरणं तु
“तमेव विद्वानमृतं इह भवति” इत्याद्युक्तमृतत्वहेतुभूतम् । प्रसिद्धसुधा प्राकृतप्राण-
प्राप्तिकरी, वचःसुधा तु परमपुरुषरूपप्राणप्राप्तिकरी । प्रसिद्धसुधा देहार्थं सुरक्षि-
ता, वचःसुधा तु आत्मार्थं सुरक्षिता । प्रसिद्धसुधा देहनाशहेतुदूरस्थिता, वचःसु-
धा तु आत्मनाशहेतुदूरस्थिता । प्रसिद्धसुधा कद्रुजयार्थं गायत्र्यक्षरैर्हेतुभिः
सुपणैरानीता, वचःसुधा तु बाह्यकुट्टिनिरसनार्थं सूत्राक्षरैर्हेतुभिर्भाष्यकारैरानीता ।
प्रसिद्धसुधा देवानां कदाचित्पानयोग्या, वचःसुधा तु भौमानामपि सुमनसामन्वह-
मनुभवयोग्येति स्वादुतमत्वसिद्धिरिति भावः ।

तत्पुनर्नोच्यते साक्षात्समासस्तेन सिध्यति ॥ १८९ ॥

अविवक्षितसामान्यप्रयोग काव्यशास्त्रयोः ।

दृश्यते बहुशस्तस्मान्न समासोऽत्र दुष्यति ॥ १९० ॥

“ओषधीभ्यो यथामृतम्” इतिवच्छिरशब्दाभिप्रायव्यक्त्यर्थ उपनिषच्छब्द ।
उप निषीदति अव्यवधानेन नित्यं समन्वेतीत्यनन्यपराशोक्तिः, तथा च वाक्यम्—
“उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत्” इति । तत्र द्रमिडभाष्यम्—“गहने हीय विद्या संनि-
विष्टा” इति । तस्य च वामनटीका—“गहने ब्रह्मणि उपनिषण्णा” इति । भाष्यस्य
सूत्राणि, तेषामुपनिषदः, तासां ब्रह्मेति विषयक्रम । प्रयोजनानि च यथार्हाणि ।
“आरण्यकं च वेदेभ्यः” इति श्रुतिष्वेनुसारभूतस्वादुतमरसतया आनन्त्यगाम्भीर्यादिभिश्च
दुग्धाविवत्त्वोक्तिः । मध्यस्याशेषपर्यन्तासत्तिसाम्यात्तदुक्त्या सर्वश्रुत्यानुगुण्यव्यक्तिः ।
उद्धृतत्वोक्त्यार्थस्याकल्पितत्वमामूलं ग्रहणं च ख्याप्यम् । संसारेत्यादिकमपेक्षिततमावान्तर-
प्रयोजनकथनम्, “अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद” इत्यादिश्रुते, वाक्यार्थनिर्धारणे च सूत्राणां
विश्रमात् । अचिद्धिरेकीकृत्य जन्मादिप्रवाहप्राप्तिं ससार । यद्वा ससरत्यनेनेति संसार
कर्म ; स तु स्वर्गादेरपि तापत्रयमयत्वादग्नितयोक्तः । दीपनं क्लेशकर्मादिज्वालोद्भूतिः ;
सा चापवर्गप्रतिकूलतया स्वसंसृष्टनाशकावस्था । तद्वैविध्यमविद्यादिभेदात्पञ्चधा त्रिधा
द्विधेत्यादि तत्र तत्र कथ्यते । अत्र शरीरादिविविधदुःखावहतया च वैशिष्ट्यं विशब्दार्थः ।
अत्र प्राण प्राणिनां प्राणनहेतु परमात्मा,

“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥”

“प्राणस्य प्राणम्,” “प्राणमेवाभिसंविशन्ति” इत्यादिश्रुतेः । “प्राणस्तु
प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि” इति च पठ्यते । अपगतः अतिदूरस्थः शास्त्रेषु दर्श-
यत्स्वपि कूटयुक्त्यादिभिरद्य यावत् ‘असद्ब्रह्म’ इति वेद्यतां प्राप्तः । विशब्दः श्रवणाद्यन्यत-
मेनाप्यनाप्रातत्त्वपरः । विशेषतो वापगतः, स्वयमवतीर्थः स्वात्मानं दर्शयत्यपि व्यावृत्ततया
दुर्दर्शः । अत्र “प्राणो ज्ञानम्” इति न्यायसुदर्शनम् । आत्मनां तद्गुणसारतया तद-
शोक्तिः । तदा व्यपगतिरतिसंकोचः । व्यपगतप्राणानां संजीवनं नाम बाह्यकुदृष्ट्य-

नपहार्यप्राणस्थापनम् , तन्मुखेन रक्षोक्तिसंक्षिप्तपरमप्रयोजनविवरणं वैतत् । तदा तूपसर्गेण स्वात्मप्रापणादिमात्रव्युदासः । पूर्वाचार्या बौद्धजैनगान्धिम्योऽन्ये । औपदेशिकी रक्षा तदैव तत्रैव , ग्रान्थिकी तु कालान्तराद्यनुच्छेदात् सुरक्षोक्ता ।

रक्षितत्वं तु रामार्थैस्त्वय्यन्तार्थं हि सूचितम् ।

आत्मसिद्ध्यादिभिः प्रोक्तं यामुनार्यनिबन्धनैः ॥ १९१ ॥

सुधासुरक्षितशब्दाभ्यां वक्तृस्तुतिरार्थी । सुधा तु सुरगुरुचक्रयन्त्रादिभिर्दृग्गुप्ता । सुरक्षितत्वेऽपि त्यक्तसंप्रदायैः कुट्टिमिः क्षोभितत्वमाह—बहु इति । बहुय मिथो विरुद्धाः बहूनां वा मतयः, ताभिर्व्याघात विविधा अभिव्याप्ता पीडा ; स्वारसिकधीविरोध इत्यर्थः । तेन दूरस्थिता बोद्धृणा रजस्तमस्तारतम्यादबोधोपासमग्रबोधान्यथाबोधार्हमित्यर्थः ।

अबोधश्चायथाबोधस्तत्त्वबोधविरोधिनौ ।

अनिश्चितावबोधेऽपि तथाबोधकता स्थिता ॥ १९२ ॥

सद्भिर्द्यदि विगीयेत न सगृह्येत पश्चिमैः ।

न तन्मतानुसारश्च सत्यं स्याद्व्याजिहीर्षितं ॥ १९३ ॥

कुट्टिमिभिश्च बाह्यैश्च यदि वाभ्युपगम्यते ।

कः स्वपक्षतया रक्ष्यः परपक्षश्च को भवेत् ॥ १९४ ॥

तदत्र चतुरध्याय्या साधनाक्षेपभागयोः ।

निदानमभिसंधाय निर्दिष्टं भेदतो द्वयम् ॥ १९५ ॥

सुधा तु विरुद्धमतिदैत्यादिव्याघातभयात् दूरस्थिता । यद्वा कद्रूविजिताया सुपर्ण्यास्तथा बहुमतिव्याघातदशायामात्मनिष्कयणार्थमाहर्तव्यतया दूरे तृतीयस्या दिवि स्थिता । स्वव्याख्यानस्याप्यन्यैर्व्याघातादसामर्थ्यापरिहार इत्यत्राह—आनीताम् इति । बुद्ध्यासन्ने स्वार्थे स्थापिताम् । एतेन व्याख्यातद्वतो संबन्धः शोधितः । पण्डितव्यावहारिकसाधकव्यावृत्तयै तद्व्यनक्ति—निजाक्षरैरिति । वचःप्रस्तावात्तदक्षराणि निजाक्षराणि, सूत्राक्षराणीति वक्ष्यमाणत्वात् । यथा विवरणम्—“सूत्राक्षराणि यमर्थं स्वरसतो बोधयन्ति स एव सांप्रदायिकः, वक्तुः स्वसर्माहितार्थवाचकशब्दप्रयोगव्युत्पत्तेः स्वरसतः परप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य” इति । बहूनां व्याख्यानानां मिथो व्याघाते व्याख्येयस्वारस्य

सप्रदायव्यवस्थापकमिति भाव । सुधा तु सोमाख्या सौपर्णाख्यानप्रसिद्धैर्गायत्र्यवयवैर-
मृताक्षरैः सहानीता । मदुक्तिभिरिति वार्थ । तन्त्रत सुधासमाधिसिद्धयै तथानुक्ति ।
सुधाया सुमनसो देवा भोक्तार । यद्वा गायत्र्यभिमानिसुपर्णानीताया सोमलतारूपेण
परिणताया एकाहाद्युपयुक्ताया भौमा सुमनसः प्रतिसमय भोक्तार । वचोरूपायास्तु
“ ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” इतिवत् चोदनानर्हव्यावृत्ता “ सारासारविवेकज्ञा ” इत्यादिना
स्वेनैवान्यत्रोक्ता । एतेन ब्रह्मविद्यासंप्रदानमपि शिक्ष्यते । श्रुतं ह्येतच्छान्दोग्ये—“ इदं
वाव तज्जग्धाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन
यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीता धनस्य पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूय ” इति । प्रणाय्यः
प्राश्रितत्वनसूयुत्वऋजुत्वादिभिर्योग्यः । न हि भौमा सुमनस इति भूसुरमात्रोक्तिर्युक्ता,
अधीतवेदवर्णत्रयाहृतवान्मीमासाया । स्वतो विदुषां स्वर्गादिभुवां प्रायो न सूत्रव्याख्याना-
पेक्षा ; सत्यामपि तस्यां विशालधीयोग्यैर्वृत्त्यादिभिस्ते चरितार्थाः, अतो न वृथात्र भौमत्वो-
क्तिः । पिबन्तु, अयत्नं सुखमनुभवन्तु । यत्नो हि सुधाया मन्थनतस्तदानयनतश्च ।
अन्वहम्, अतिगम्भीरत्वादत्यन्तहृद्यत्वाच्च ।

सुधेय सूत्रकारेण हरिणेव समुद्धृता ।

आनीता भाष्यकारेण द्विजेन्द्रेणेति चाशयः ॥ १९६ ॥

मूलभावप्रकाशिका

प्रेक्षावदुपादेयत्वाय विषयप्रयोजनाधिकारिविशेषान्निर्दिशति—पाराशर्येति । पारा-
शर्यो व्यास, “ स होवाच व्यासः पाराशर्य ” इति श्रुतिप्रसिद्धे । यद्यपि व्यासस्य
पराशरानन्तरापत्यत्वात् गोत्राधिकारविहितो “ गर्गादिभ्यो यञ् ” न सम्भवति, तथापि
‘ जामदग्न्यो राम ’ इतिवत् गोत्रत्वारोपात् यञुत्पत्तिर्द्रष्टव्या । तस्य च वचः शारीरकं
शास्त्रम्, तदेव सुधा, मयूरव्यसकादित्वात्समासः । मध्योद्धृतामित्यनेन सर्वोपनिषत्पर्यालो-
चनलब्धत्वं व्यज्यते । व्यपगतप्राणेति, प्राणशब्दो जीवपरमात्मोभयपरः, भूमविद्यायां
“ प्राणो वा आशाया भूयान् ” इत्यादौ प्राणशब्दस्य जीवे प्रयोगात् ; “ यदिदं किञ्च
जगत्सर्वं प्राण एजति नि सृतम् ” इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रयोगात् । ततश्च
संसारान्निविदीपनेन व्यपगतप्राणानां जीवपरमात्मानुभवशून्यानां सजीवनी प्राणलम्बिका-

मित्यर्थः । “ जीव प्राणधारणे,” इति हि धातु । कैवल्यस्यापि जीवरूपप्राणलाभरूपतया तद्वेतुत्वप्रतीतिव्यावृत्त्यर्थं ‘ सम् ’ इत्युपसर्गः । तेन च व्यपगतयावत्प्राणलम्भकत्व सिध्यति । ततश्च जीवपरमात्मानुभवहेतुत्वं सजीवनशब्देन फलति । पूर्वाचार्यशब्देन बोधायनटङ्क-द्रमिडादयो विवक्षिता । रक्षणं चान्यथाप्रत्यायकत्वरक्षणपीडापरिहारः । प्रसिद्धापि सुधा कैश्चित्सुरक्षिता हि भवति । बहुमतीति, वादिनां बहुविधान्योन्यव्याघातेन दूर-स्थिता यथावस्थितार्थप्रत्यायकत्वरहितामित्यर्थः । आनीताम्, यथावस्थितार्थप्रत्यायिका-मित्यर्थः । वचःशब्दस्यार्थलक्षणापक्षे सुरक्षितत्वदूरस्थितत्वानि साक्षादेव संगमयितुं शक्यानि ; शब्द इव नार्थद्वारा संगमयितव्यानीत्यभिप्रेत्य वचःशब्दस्यार्थलक्षणापक्षमप्याश्रयन्ते । निजाक्षरैरिति, सुधापक्षे निजाक्षरैः गायत्र्यवयवमूतैरमृतबीजाक्षरैरित्यर्थः । “ कद्रूश्च वै सुपर्णा च ” इत्यनुवाके “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ” इति मन्त्रे च गायत्र्यामृताहर-णस्य प्रसिद्धे । प्रकृते तु ममाक्षरैरित्यर्थः । सुमनस इति ;

“ सारासारविवेकज्ञा गरीयांसो विमत्सरा ।

प्रमागतन्त्राः सन्तीति कृतो वेदार्थसंग्रहः ॥ ”

इत्युक्तलक्षणयुक्ता इत्यर्थः । अनेन “ मनुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभैर ” इत्युक्तरात्या असदपरिग्रहो न दोषायेत्युक्तं भवति । देवादीनां शारीरकार्थप्रतीतेः स्वग्रन्थानपेक्षित्वात् भौमा इत्युक्तम् । पिवन्त्वन्वहमिति, “ अनेनातृप्तिकरानुभवविपर्ययसघनत्वं व्यज्यते । निजाक्षरैरानीतां पाराशर्यवच सुधामिति स्वग्रन्थस्य पाराशर्यवचोव्याख्यानत्वाविष्करणेन शारीरकशास्त्रविषयस्यैव स्वग्रन्थविषयत्व तज्ज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वं चोक्तं भवति । संजीवनीमित्यनेन मोक्षस्य परमप्रयोजनत्वमुक्तं भवति । सुमनस इत्यनेन शारीरकार्थजिज्ञासवो मात्सर्यादिदोषरहिता आस्तिक्यादियुक्ता अधिकारिण इत्युक्तं भवति ।

श्रीभाष्यम्

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचि-
क्षिपुः ; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।

१ स्यादलसपुरुषेति पाठान्तरम् । २ अत्र तृतिपदेन अलंभावोऽभिप्रेतः ।

(जिज्ञासाधिकरणम् १) सू ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति ; अतःशब्दो वृत्तस्य हेतु-
भावे । अधोतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्म-
ज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तर-
भाविनी ।

श्रुतप्रकाशिका

तर्हि पुरातनग्रन्था एव वाच्येव्या ; किमपूर्वग्रन्थनिर्माणतत्प्रवर्तनयत्नगौरवेणेति
शङ्कायामाह—भगवदिति । भगवच्छब्देन शकरादिभ्योऽप्यासतमत्वमभिप्रेतम् । बोधा-
यनग्रहणेन पूर्वाचार्यशब्दोऽप्यर्थाद्विवृतः । विस्तीर्णां संचिक्षिपुः इत्यनेन वृत्त्यादीनामत्र-
त्येष्वद्यतनजनेष्वकार्यकरत्वं सूचितम् । बोधायनेन ह्यतिविस्तीर्णां वृत्तिः कृता ;
द्रमिडभाष्यकारादयो हि परपक्षप्रतिक्षेपाद्यनादरेणातिसक्षिप्तान् ग्रन्थानरचयन्, अतिवि-
स्तीर्णातिसंकुचितग्रन्थानां साफल्यमायुष्मद्बहुमज्जनप्रचुरेषु देशकालान्तरेष्वेव भवति ;
न हीदानींतनपुरुषाणां सर्वेषां शतायुष्मद्वावज्जीव ग्रन्थपरिश्रमः सहजधीविशेषाश्च सन्ति ;
तस्मात्परमतनिरासाद्यर्थमनतिविस्तरतया सुग्रहत्वार्थं च सूत्रं व्याख्यातव्यमिति यावत् ।
तन्मतानुसारेण ; न तु स्वोत्प्रेक्षितमतान्तरेण । सूत्राक्षराणि ; सूत्रपदानां प्रकृतिप्रत्यय-
विभागानुगुणं वदामः । न तु स्वोत्प्रेक्षितार्थे सूत्राणि यथा कथंचिद्योजितानीति भावः ।
व्यख्यास्यन्ते ; व्याङ्म्यामुपसर्गाभ्यामपेक्षितविस्तरानपेक्षितसंक्षेपौ द्योतितौ । ननु

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुः ॥”

इति हि भाष्यलक्षणम् ; अतः सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावादखिलेव्यादिकं न
भाष्यान्तर्भावीति चेत्—न ; सूत्रतात्पर्यार्थपरत्वाद्भाष्यान्तर्भाव्येव । सूत्रतात्पर्यार्थपरत्वं च
श्लोकव्याख्याने स्पष्टम् । किंच मङ्गलाचरणं प्रारिप्सितग्रन्थाविघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थतया
तदुपयोगीति तदन्तर्भाव्येव । शाबरशांकरादिभाष्येषु नमस्कारादर्शनादत्र नमस्कारक-

थनमयुक्तमिति चेत्—न, “नम प्रवरगुणैकास्पदाय” इति द्रमिडभाष्ये देवतागुरुन-
मस्कारश्रवणात् । शाबरशांकरयोस्त्वीश्वरानभ्युपगमात् जीवब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च नमस्याना-
दरः । अत्र तु सिद्धान्तानुरूप्यान्नमस्यात्यन्तोपपन्ना । शाकरग्रन्थोपक्रमे च व्याख्यातृभि-
र्नमस्काराद्यभावात्कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य युष्मदस्मदित्यादिग्रन्थे प्रत्यगर्थानुसंधानेनार्थान्मङ्गला-
चारः कृत इति परिह्वाम् ।

पूर्वं पदानि व्याचिख्यासु प्रथममथशब्दं व्याचष्टे—अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये
भवतीति ।

“पदच्छेद पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपस्य समाधान व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥”

इति हि व्याख्यानप्रकारः । ननु नैतौ अथात शब्दौ व्याख्येयौ, प्रयोजनाभावात् । अज्ञानसंश-
यविपर्ययनिवृत्त्यर्थे हि व्याख्यानम्, न तावदत्राज्ञानम्—आनन्तर्ये, प्रकृतस्य हेतुभावे च तयो-
प्रसिद्धत्वात् । नापि संशयः, अर्थान्तरेषु सत्स्वपि तयोरुक्तार्थपरत्वेन प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । न हि
गोशब्द शृण्वतः साक्षादिति संशयो जायते । अत एव विपर्ययोऽपि दूरोत्सारित इति ।
अत्र ब्रूम—आनन्तर्यवृत्तहेतुभावपरत्वनिर्णयस्य पूर्ववृत्तविशेषावगमसापेक्षत्वात्, तदप्रतीत्या
प्रसिद्धिप्राचुर्यस्य सापवादत्वात्, अथशब्दस्याधिकारादिषु एतच्छब्दस्य च ‘एतदुक्तं
भवति’ इत्यादिषु वक्ष्यमाणेऽर्थे तसेश्च सर्वविभक्त्यर्थवाचिनः ‘इत’ इत्यादिषु पञ्च-
मर्थव्यतिरिक्तेऽर्थे च प्रयोगदर्शनात् संशयविपर्ययौ स्यातामिति तन्निरासाय अथात
शब्दव्याख्यानं युक्तमित्यतस्तौ व्याख्यायेते । अत्र तावत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वमु-
क्तम् ; अधिकारो हि प्रस्तावः ; ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तूयत इति वचनं मन्दप्रयोजनम्, प्रार-
भ्यत इत्युक्तिं विनापि प्रारम्भादेव प्रारभ्यमाणत्वावगमात् । उच्यमानं हि वचनं ‘ब्रवोमि’
इत्युक्तिमन्तरेणापि सनिहितपुरुषेण ‘उच्यते’ इत्येवावगम्यते, न तु ‘नोच्यते’ इति ।
प्रस्तोतव्यत्वमुच्यत इति चेत्, तदानीमपि न्यायप्रतिपादकस्य सूत्रस्योपदेशाज्ञापनपरत्वा-
भावात् युक्तिं प्रारम्भयोगेत्यर्थः स्यात् । योग्यत्वमशाब्दम् । नन्वध्याहारेण योजना
स्यात् ; आनन्तर्यपक्षेऽपि ‘कर्तव्या’ इति ह्यध्याहर्तव्यमिति चेत्—न ; अधिकारार्थत्व-
पक्षेऽध्याहृतस्यापि पदस्यान्वयदौर्घ्यात् । यथा ‘च योग्या’ इत्युक्ते समुच्चेतु योग्येत्यर्थो

न शक्याभिधानः, एवम् ‘अथ योग्या’ इत्युक्तेऽप्यधिकर्तुं योग्येत्यभिधानं हि न शक्यम् । अत एव हि महाभाष्ये—“शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्” इत्युक्तम्, न तु ‘अधिकर्तुं योग्यम्’ इति । “अधिकृतम्” इत्यपि फलितार्थकथनम्, न तु वाचनिकोक्तिः, चादीनां द्योतकत्वात् । अत्र तु ‘अधिकृतम्’ इत्यर्थपरत्वे वैयर्थ्यमुक्तम् । शब्दानुशासनोपक्रमे त्वधिकारार्थत्वमगत्याश्रितम् । न ह्युपनीतेन वेदमधीयानेनाध्येतव्यस्य तदङ्गभूतस्य व्याकरणस्यासाधारणो वृत्तिविशेषः संभवति । इह तु प्रयोजनवदर्थान्तरसंभवादधिकारार्थत्वाश्रयणमयुक्तम् । आनन्तर्यपरत्वे प्रयोजनवत्त्वं च वक्ष्यते । मङ्गलं तु नाथशब्दवाच्यम् ; अपितु शङ्खस्वनादिवत् श्रूयमाणोऽथशब्दो मङ्गलावह इत्योकारस्येवार्थान्तरपरत्वेऽपि मङ्गलं सिद्धमिति । ओंकारतुल्यो ह्यथशब्दः स्मर्यते—

“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥” इति ।

मङ्गलवाचित्वाभ्युपगमेऽपि मङ्गलरूपा ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासा स्तुता स्यात् ; ततश्च सूत्रस्यार्थवादता स्यात्, न तु न्यायनिबन्धनत्वम् । जिज्ञासाविशेषणत्वाभावे मङ्गलं भवतीति वाक्यभेदः स्यात् । प्रकृतादर्थान्तरपरत्वं चायुक्तम्, तद्धि प्रकृतमपेक्ष्य वक्ष्यमाणस्यार्थान्तरत्वज्ञापनम् ; तच्च कल्पान्तरोपन्यासविवक्षायामेव दृष्टम् । अत्र तु कल्पान्तरोपन्यासाभावात्तदनुपपन्नम् । प्रश्नपरत्वमप्ययुक्तम्, वचनव्यक्तेः प्रश्नप्रतिवचनरूपत्वाभावात् । तदा हि ‘किं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या’ इत्युक्तं स्यात् ; ‘सा कर्तव्या’ इति वाक्यान्तरेण प्रतिवचनं स्यात् । न च प्रतिवचनरूपं वाक्यान्तरमुपलभ्यते । अथशब्दस्य कात्स्न्यपरत्वे कात्स्न्येन सा कर्तव्येत्यर्थः स्यात्, सोऽनुपपन्नः, एकदेशकर्तव्यतायाः शङ्कितत्वाभावात् । कर्तव्यतामात्रं हि संशयपदम् ; तन्निरासार्थं च सूत्रम् । किंच अधिकाराद्यर्थान्तरपरत्वमतः शब्दान्वयोऽपि निवारयति । अतःशब्दो हि प्रकृतमर्थहेतुतया परामृशन्नथशब्दोपस्थापितं ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्याक्षिप्तं वा परामृशति । तत्र यद्यथशब्दोपस्थापितमधिकृतत्वं हेतुतया परामृशेत्, तदा ‘अधिकृतत्वादधिकर्तव्या’ इति हेतोः साध्याविशिष्टत्वं स्यात् । मङ्गलस्यानभिधेयतया न पदान्तरपरामर्शयोग्यता । वाच्यत्वाभ्युपगमेऽपि तस्य च प्रकृतापेक्षत्वस्य च कात्स्न्यस्य च पूर्वपक्षयुक्तिप्रत्यनीकत्वाभावात् तानि न हेतुतया परामर्शनीयानि । न ह्यमङ्गलत्वप्रकृतानपेक्षत्वाकात्स्न्यैः पूर्वपक्षोत्थानम् ।

नयसूत्राणि च विरुद्धार्थव्युदसनपराणि । प्रश्नवाक्यगतप्रश्नस्तु तस्मिन्नेव वाक्ये हेतुतया परामर्शानर्ह एव, 'किं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इति वाक्येऽपरिसमाप्ते कथं किञ्चिदर्थो हेतु-
 तथा परामृश्येत । अतोऽतःशब्दपरामर्शयोग्यार्थश्चेदथशब्दोऽभ्युपगम्यते, तदाधिकाराद्यर्थत्व-
 न घटते । यदि ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्याक्षिप्तस्य पूर्ववृत्तत्वेन तत्तद्व्याख्यात्रभिमतस्य वस्तु-
 नोऽतःशब्देन परामर्श इष्येत, तदानीं जिज्ञासानुयोगिनस्तदाक्षेप्यत्वायोगात् उपयोग्यर्थ-
 एव तदाक्षेप्य इति तत्परामर्शिनातःशब्देन जिज्ञासोपयोगितया तत्पूर्वभाव्यर्थविशेषोपस्था-
 पनादथशब्दस्य स्वारसिकानन्तर्यपरत्वे समवत्यस्वरसविफलार्थान्तरस्वीकारो न घटते । ततश्चा-
 तःशब्दवत् ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यमप्यधिकाराद्यर्थपरत्वनिवारकं स्यात् । एवमर्थान्तराणा-
 मनुपपन्नतामर्थतो दर्शयन्नानन्तर्यार्थत्वमथशब्दस्योपपादयति—अत्रेति । 'अथशब्द आन-
 न्तर्ये' इति प्रतिज्ञा । तदुपपादकम् 'अत्र अयं भवति' इति पदत्रयम् । तत्र
 'भवति' इति पदेनानन्तर्ये स्वारस्यं सूच्यते । स्वारस्यापवादिकां पूर्ववृत्ताप्रतिपत्तिं परि-
 हरति—अत्रेति । अत्र ; वेदस्योत्तरभागविचाररूपब्रह्ममीमांसारम्भसूत्र इत्यर्थः । ब्रह्मजि-
 ज्ञासापदसामर्थ्यात् पूर्वभागविचाररूपवृत्तविशेष आक्षिप्त इत्यभिप्रायः । हेत्वन्तरमभि-
 प्रयन्नाह—अयमिति । अयमथशब्दः, "अथ शब्दानुशासनम्" "अथ योगानु-शासनम्"
 इत्यादिसूत्रान्तर्गताथशब्दव्यावृत्त इत्यर्थः । अतःशब्दशिरस्क इत्युक्तं भवति । वेदान्तसारे
 ह्ययमर्थः कण्ठोक्तः । प्रकृतपरामर्शिनातःशब्देन पूर्ववृत्तसामान्यमभिहितमित्यभिप्रायः ।
 एवं समभिव्याहृतोभयपदस्वारस्यात् सामान्यतोऽभिहित विशेषत आक्षिप्तं च पूर्ववृत्तं
 सिद्धमिति वृत्तविशेषाप्रतिपत्तिरूपस्य स्वारस्यापवादकस्याभावादथशब्द आनन्तर्यार्थ एवेति
 वाक्यार्थः । एवमथशब्दस्योत्तरभागविचाररम्भसूत्रगतत्वम्, अतःशब्दशिरस्कत्वम्, आन-
 न्तर्ये स्वारस्यं च दर्शयद्भिरानन्तर्योपपादकैः 'अत्र अयं भवति' इति पदैरेवास्मिन् सूत्रे-
 ऽर्थान्तराणां गत्यन्तराभावस्वीकार्याणामनादरणीयत्वं फलितम् । अतःशब्दं व्याचष्टे—
 अतःशब्दो वृत्तस्य हेतुभाव इति । वृत्तस्येति प्रकृत्यर्थ उक्तः; हेतुभाव इति प्रत्य-
 यार्थः । इयं प्रतिज्ञा । 'अत्र अयं भवति' इत्यनुषक्तं पदत्रयमुपपादकम् । प्रकृतिप्रत्य-
 ययोरुक्तार्थपरत्वेन प्रसिद्धिप्राचुर्यं भवतिना दर्शितम् । अत्रेत्यस्य पूर्ववदर्थः । अनेन
 वृत्तविशेष तस्य हेतुभावार्हत्वं चाक्षिप्तम् । तदर्थत्वं चानन्तरमेव व्यक्तं भविष्यति । अयम् ;
 आनन्तर्यस्वरसाथशब्दपूर्वकः । अनेन वृत्तसामान्यमाक्षिप्तम् । नन्वथशब्दार्थनिर्ण-

योऽतः शब्दार्थनिर्णयसापेक्षः, अतः शब्दार्थनिर्णयश्चाथ शब्दार्थनिर्णयसापेक्ष इत्यन्योन्या-
 श्रयः । नैवम्, अथ शब्दस्यानन्तर्ये स्वारस्यं हि नातः शब्दार्थनिर्णयसापेक्षम् ; अत-
 शब्दस्य वृत्तहेतुभावपरत्वस्वारस्यं च नाथ शब्दार्थनिर्णयसापेक्षम् । अथ शब्द-
 आनन्तर्यपरः, स्वस्वारस्यात् समभिव्याहृतपदान्तरस्वारस्याच्च । अतः शब्दोऽपि
 वृत्तस्य हेतुभावपरः, स्वस्वारस्यात् समभिव्याहृतपदान्तरस्वारस्याच्चेति भवत्ययं शब्दाभ्यां
 दर्शितं भवति । इमे चाभ्युच्चययुक्ती, अत्र पदभिप्रेतब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यादेव
 पदद्वयस्योक्तार्थपरत्वसिद्धेः । अतः स्वपरपदस्वारस्याद्ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्याच्चाथातः शब्दौ
 यथोक्तार्थपराविति न दोषः । अथातः शब्दयोरन्यतरेणालमिति चेत्—न, अथ शब्दस्यानन्तर-
 कालमुपस्थापयतो वर्तिष्यमाणब्रह्मजिज्ञासाविशेषणतया अतः शब्दस्य वृत्तहेतुभावपरतया
 चापर्यायत्वात्, प्रतिज्ञाहेतुरूपेण पदयोर्भिन्नप्रयोजनत्वाच्च । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति हि
 प्रतिज्ञेति—चेत् न; ब्रह्मजिज्ञासेति धर्मनिर्देशः ; अथेति साध्यधर्मोक्तिः ; न कर्तव्यतामात्र
 साध्यधर्मः, अपि त्वानन्तर्यविशिष्टं कर्तव्यत्वम् । एवमथातः पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वर्थत्वेन विभागः
 “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि समानः । एवमर्थभेदस्याविवक्षितत्वेन हि “अथ योगानु-
 शासनम्” “अथ शब्दानुशासनम्” इत्यादिष्वतः शब्दस्याप्रयोगः । ननु ब्रह्मजिज्ञासापदसा-
 मर्थ्याक्षिप्ततया बुद्धिस्थस्य कर्मविचारस्य हेतुभावोऽतः शब्दावगन्तव्य इति किमथ शब्देन ?
 नैवम्, आनन्तर्योक्तिमुखेन तस्य हेतोः शास्त्रान्तरश्रवणव्यवधाननैरपेक्ष्यद्योतनार्थत्वादथ शब्दस्य;
 ततश्च वेदान्तश्रवणात्पूर्वं शास्त्रान्तरश्रवणेन विना संपादयितुमशक्यत्वाच्छास्त्रान्तराणां चान-
 वसरग्रस्तत्वाच्च शास्त्रान्तरसापेक्षाणां नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनां पूर्ववृत्तत्वव्युदासः फलित-
 स्यात् । ननु—न यत्किञ्चिदतीतं पूर्ववृत्तत्वेन वक्तव्यम्, अतिप्रसङ्गात् । अतो वर्तिष्यमाणो-
 पयुक्तमेव पूर्ववृत्तमथ शब्दोपस्थापितमिति तस्य हेतुत्वमपि शास्त्रान्तरश्रवणनैरपेक्ष्यवत्तेनैव
 वस्तुसामर्थ्येन सिद्धमिति किमतः शब्देन ? नैवम्, अथ शब्दाक्षिप्तहेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारार्थ-
 त्वादतः शब्दस्य । हेतुश्च विशिष्टः । तस्य विशेषणांशविशेष्यांशयोरसिद्धिशङ्कातत्परिहारप्रकारौ
 सूत्रकाराभिप्रेतौ परस्ताद्दर्शयिष्येते इति प्रयोजनवत्तरं पदद्वयम् । अत्रेति पदसूचितब्रह्मजिज्ञासा-
 पदसामर्थ्यसिद्धं वृत्तं वर्तिष्यमाणं तयोर्हेतुहेतुमद्भावं च विवृण्वन् उक्तमानन्तर्यमुपपादयति
 —अधीतेति । कर्मज्ञानशब्देन वृत्तमुक्तम् । ब्रह्मजिज्ञासापदेन वर्तिष्यमाणमुक्तम् । अल्पा-
 स्थिरफलानन्तस्थिरफलशब्दाभ्यां हेतुहेतुमद्भावो दर्शितः । केवलशब्देन ब्रह्मज्ञानपूर्वककर्म-

व्यावृत्तिः । कर्मज्ञानस्यैव पूर्ववृत्तत्वं कथम् ? अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिश्च कथमिति शङ्काया-
मधीतेत्यादिपदेन तदुपपादनम् । सशिरस्कवेदशब्देन कृत्स्नाध्ययनस्य विहितत्वं व्या-
ख्यानपौर्वापर्यहेतुभूतव्याख्येयपौर्वापर्यनियमो - भागद्वयस्यैकप्रबन्धत्वं च सूच्यते ।
साङ्गशब्देनानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिजनकत्वे हेतुर्दर्शितः । “ कृष्णपक्षे तथाज्ञानि ”

“ उपनीय तु य शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”

इत्यादिवचनान्यधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्येत्यत्राभिप्रेतानि । एवमधीतेत्यादिपष्ठग्रन्तविशेषण-
द्वयेन ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यानुगृहीताथातः शब्दोपस्थापितोऽधिकारिविशेषः प्रदर्शितो
भवति । समधिगतकर्मा सांसारिकफलनिर्विण्णोऽनन्तस्थिरफलाकाङ्क्षी हि शास्त्रमधिकरोति ।
अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासेति , अनन्तस्थिरफलरूपस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यर्थः । अनन्त-
स्थिरफलत्वस्य जिज्ञासाविशेषणत्वे जिज्ञासायास्तथात्वमागमोत्थविवेकादिजन्यज्ञानद्वारेणेति
द्रष्टव्यम् । अनन्तरभाविनी इतिपदेनाथातः शब्दफलितं हेतोः शास्त्रान्तरनिरपेक्ष्यं विवक्षितम् ।
कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे कर्मणामल्पास्थिरफलत्वनिर्णयसहितानन्तस्थिर-
फलापातप्रतीतिरित्ययं विशिष्टो हेतुः , अतः शब्देन वृत्तस्य कर्मविचारस्य हेतुतयोक्तत्वात् ;
कर्मविचारस्य साङ्गाध्ययनजन्यानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिपूर्वकत्वादावृत्तिविधानादिभिः कर्मणा-
मल्पास्थिरफलत्वावगमहेतुत्वाच्च । अयं विशिष्टो हेतुः अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञान-
तया संजातमोक्षाभिलाषस्येत्यनेनोक्तः । अत्राधिगतेति पदेन कर्मणः फलद्वारा हानाय ज्ञात-
व्यत्वं कण्ठोक्तम् । स्वरूपेणोपादानाय ज्ञातव्यत्वमपि कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वे हेतुः ;
अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति
हि वक्ष्यते । तत्र स्वरूपेणोपादेयताप्रतीतिरनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यन्तर्भूता । उपायत-
दितिकर्तव्यताविशेषैः सहैव ह्यनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरिति विशिष्टहेत्वन्तर्भाव उपरितनग्रन्था-
विरोधश्च । ननु कर्मविचारो ब्रह्मविचारस्य निरपेक्षहेतुश्चेत् कृतकर्मविचारैः सर्वैरपि ब्रह्म विचार्ये-
तेति स्वर्गार्थकर्मनुष्ठात्रभावप्रसङ्गः , नैवम् , अश्रुतमीमांसत्वेऽप्युपाध्यायादिवचनाद्येऽनुतिष्ठन्ति
तेषां स्वर्गार्थानुष्ठानाविरोधात् । श्रुत्वापि ये स्वर्गार्थिनः तेषामदृष्टवैगुण्यादसमीचीनव्याख्यान-
श्रवणमूलस्यामुमुक्षुत्वस्य संभवाच्च । साङ्गाध्ययनं कर्मविचारपूर्ववृत्तं चेत् , अधीतसाङ्गवेदैः सर्वैर-
पि कर्म विचार्येत ; न च तथा क्रियते ; वेदेऽधीतेऽप्यश्रुतकर्ममीमांसा हि बहवो दृश्यन्ते ।

तेषां कर्मविचारानधिगतिरदृष्टदेशकालादिवैगुण्यात्, न तु साङ्गाध्ययनस्य पूर्ववृत्तत्वाभावादिति चेत्, तदिहापि तुल्यम् । तथा साधनचतुष्टयादिलाभेऽप्यनधिगतब्रह्मविचारानेकपुरुषदर्शनात्साधनचतुष्टयादेर्ब्रह्मविचारं प्रति नियमेन हेतुत्वं कथमिति परिचोदिते तत्पूर्ववृत्तत्वादभिरप्यदृष्टादिवैगुण्याददोष इति परिहर्तव्यम् । तदिहापि तुल्यम् । दुष्परिहरदूषणान्तरसद्भावस्तेषां वैषम्यम् । तस्माद्वदनिष्पत्तेः कुलालादिवद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारः पूर्वभावित्वेन नियतः । दृष्टादृष्टप्रतिबन्धकविरहितस्य पुंसः समीचीनः कर्मविचारो ब्रह्मविचारसामग्रीति न कश्चिद्दोषः । एवमथातः शब्दार्थो निरूपितः ।

भावप्रकाशिका

पूर्वाचार्यशब्दोऽपीति । पूर्वाचार्यसुरक्षितामिति श्लोकस्थपूर्वाचार्यशब्दोऽपीत्यर्थः । विस्तीर्णा संचिक्षिपु रित्यनेनेति; भवदीयस्य शारीरकव्याख्यानस्य कथं सांप्रदायिकत्वम् ? मूलानुपलम्भात्, न च टङ्कद्रमिडादिभाष्यग्रन्थ एव मूलमिति वाच्यम्, तस्यापि सांप्रदायिकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कापरिहारोऽप्यर्थात्सूच्यत इति भावः । भाष्यव्याख्याने प्रवृत्तस्याचार्यस्य भाष्यानन्तर्गतश्लोकव्याख्यानमनुचितमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—ननु सूत्रार्थ इत्यादिना । मङ्गलाचरणमिति, अखिलेत्यादि श्लोकद्वयमित्यर्थः । अविघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थतयेति, आदिशब्देन विषयप्रयोजनाधिकारिणः कथ्यन्ते । तदन्तर्भाव्येवेति; महाभाष्ये पस्पशाह्निकवदिति भावः । प्रस्तोतव्यत्वमुच्यत इति चेदिति; यथा “त्वामस्मि वच्मि त्रिदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति” इत्यत्र वच्मीत्युक्त्या उच्यमानस्यार्थस्य उपदेश्यत्वमवसीयते, एवमारभ्यत इत्यर्थेनाथेत्यनेनारम्भयोग्यत्वमुच्यत इत्यर्थः स्यादिति शङ्काभिप्रायः । उपदेशाज्ञापनपरत्वाभावादिति; प्रस्तोतव्यत्वमित्यत्र तव्यप्रत्ययस्य “प्रैषातिसर्ग” इतिसूत्रविहितप्रैषार्थककृत्यप्रत्ययत्वासंभवात् “अर्हे कृत्यतृचश्च” इत्यर्थविहितकृत्यप्रत्ययत्वं वाच्यमित्यर्थः । योग्यत्वमशब्दमिति; ननु प्रस्तोतव्यत्वस्य वाच्यत्वमभ्युपगम्य कथं योग्यत्वस्य शब्दत्वं प्रत्याख्यायते ? “अर्हे कृत्यतृचश्च” इत्यनुशासनेन प्रस्तावार्हत्वस्यापि प्रस्तोतव्यशब्दार्थत्वात् । न च प्रस्तोतव्यत्वस्यापि वाच्यत्वं नाभ्युपगतमिति वाच्यम्, तदानीमपीत्यपिशब्देन तदभ्युपेत्यैव प्रवृत्तेरिति चेत्—न, तदानीमपीत्यपिशब्देन न वाच्यत्वमभ्युपेतम्, अपितु तत्पदप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वमात्रं प्रस्तोतव्यत्वस्याभ्युपेतम् ।

ततश्च यथा धूमे बोधिते स्वयमेवासौ वह्निमनुमास्यतीति बुद्ध्या प्रयुक्ते 'धूमोऽस्ति' इति वाक्ये वह्न्यस्तित्वं न शाब्दम्—मुख्यार्थानुपपत्त्यभावेन वह्नौ लक्षणाया धूमशब्देऽभावात्—तद्वत् प्रारम्भयोग्यत्वस्य कथंचिदथपदप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वे सत्यपि न शाब्दत्वमिति भावः । ननु वह्नितात्पर्यके 'धूमोऽस्ति' इतिवाक्ये वह्न्यस्तित्वस्य शाब्दत्वमपि संभवत्येव, तात्पर्यस्यापि लक्षणावीजत्वात्, 'अब्भक्षः' इत्यादौ यथाश्रुतार्थप्रतिपादनमात्रेण प्रयोजनानपत्तिस्तन्मात्र-भक्षणस्य शाब्दत्वाङ्गीकारात् । नद्या सिष्णासुं प्रति प्रयुक्ते 'नद्यां ग्राहा सन्ति' इति वाक्ये 'तत्र मा स्नासीः' इत्यादिवाक्यार्थलक्षकत्वस्य तान्त्रिकैरभ्युपेतत्वादिति चेत्—न, आरम्भयोग्यत्वस्य व्यङ्ग्यार्थतया शक्तिलक्षणान्यतरमूलकत्वाभावेन शाब्दत्वाभावात्, प्रसिद्धानन्तर्यार्थप्रतिपादनमुखेन वक्ष्यमाणप्रयोजनसंभवे अप्रसिद्धमन्दप्रयोजनप्रारम्भार्थकत्वस्यायुक्तत्वाच्च । अथवा, अशाब्दमवाच्यमशक्यमित्यर्थः, योग्यत्वस्य कथंचिदमुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यत्वसंभवेऽपि मुख्यत्वासंभवात्, मुख्यार्थग्रहणे संभवति तत्त्यागस्यानुचितत्वादिति भावः । **एवमथ-योग्येत्युक्ते** इति, यद्यपि अथातो ब्रह्मजिज्ञासा योग्या' इत्यध्याहारे अथेत्यस्याधिक्रियत इत्यर्थः, ततश्च 'अधिक्रियते ब्रह्मजिज्ञासा योग्या' इत्यर्थः स्यात् । योग्यत्वं च सन्निधानात् अधिकार एव लभ्यते, यथा 'योग्या ब्राह्मणा आनीयन्ताम्' इत्युक्ते आनयनयोग्या इत्येव प्रतीयते । ततश्च 'प्रारम्भ्यते योग्या ब्रह्मजिज्ञासा' इत्युक्ते प्रारम्भयोग्येति प्रतीतिः सिध्यति, तथाप्यधिक्रियते योग्येति न शाब्दप्रतीतिः स्यादिति भावः । अत एव वक्ष्यति —“ अधिकृतमित्यपि फलितार्थ-कथनं न वाचनिकोक्तिरिति ” । **चादीनां द्योतकत्वादिति**, निपातानां द्योतकत्वस्य वाक्य-पदीये निर्णीतत्वादिति भावः । नन्विदमानन्तर्यार्थकत्वपक्षेऽपि समानमित्याशङ्क्य सप्रयोजनत्वाप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यमित्याह—**अत्र त्वित्यादिना । माङ्गलिकावुभाविति** ; प्रयोजनार्थे ठक्प्रत्यय इति भावः । यद्यपि भूवादिसूत्रे अन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकस्यापि वाकारस्य मङ्गलार्थत्ववत् सप्रयोजनत्वं संभवति, तथाप्यन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकत्वेन वाक्यार्थान्वयित्वसंभवे गत्यभावस्वीकार्यमङ्गलमात्रप्रयोजनकत्वस्यायुक्तत्वमिति भावः । **प्रकृतादर्थादर्थान्तरपरत्वमित्यत्र** प्रकृतादिति पञ्चमी ल्यब्लोपे, न तु “अन्यारादि-तर” इत्यन्यार्थ इत्याह—**तद्धि प्रकृतमपेक्ष्येति** । अथशब्देन वक्ष्यमाणस्य कल्पा-न्तरस्य प्रकृतविषयत्व हि ज्ञाप्यते ; किं 'ब्रह्म सगुणमथनिर्गुणम्' इत्युक्ते प्रकृतं ब्रह्मापेक्ष्यैव निर्गुणत्वरूपकल्पान्तरमुपन्यस्यत इति प्रतीयते, न तु तदतिरिक्तं जीवं घटं वापेक्ष्येति ; यथा

वा “अथाध्यात्मम्” इत्यादि । ततश्च प्रकृतापेक्षत्वमथशब्दार्थः, अत एवोत्तरत्रापि “न ह्यमङ्गलत्वप्रकृतानपेक्षत्वाकात्स्न्यैः पूर्वपक्षोत्थानम्” इति वक्ष्यति । हेतो साध्याविशिष्टत्वं स्यादिति ; नन्वानन्तर्यार्थत्वपक्षेऽपि तथशब्दोपस्थापितमानन्तर्यं हेतुकर्तुं शक्यम् ; न ह्यानन्तर्यात् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वक्तुं शक्यते, अपितु ब्रह्मजिज्ञासाक्षिप्तो ब्रह्मविचार एवातः शब्देन हेतुतया परामृश्यते, स एवाथशब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगितयाप्यन्वेतीति वाच्यम्, तद्वदिहापि ब्रह्मजिज्ञासाक्षिप्तकर्मविचार एवातः शब्देन हेतुतया परामृश्यताम्, न त्वथशब्दोपस्थापितमधिकृतत्वमिति चेत्—न ;

“उत्तरार्धादिशब्दानां सापेक्षार्थाभिधायिनाम् ।

नापेक्षणीयसंबन्धात् प्रागर्थोऽध्यवसीयते ॥”

इति न्यायेनाथशब्दस्य केवलानन्तर्यप्रतिपादकत्वेन पूर्ववृत्तकर्मविचारविशिष्टानन्तर्यप्रतिपादकतया कर्मविचारस्याप्यथशब्दोपस्थापितत्वेनानन्तर्यार्थत्वपक्षे अथशब्दोपस्थापितस्य कर्मविचारस्य अतः शब्देन हेतुतया परामर्शः संभवेत् ; अधिकारार्थत्वपक्षे तु न तथेति वैषम्यादिति भावः । ननु “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्यैष्वथो अथ” इत्यानन्तर्यादिवन्मङ्गलस्यापि सहपाठात् वाच्यत्वमेव स्यादित्यस्वारस्यादाह—वाच्यत्वाभ्युपगमेऽपीति । पूर्वपक्षयुक्तिप्रत्यनीकत्वाभावादिति ; आनन्तर्यपक्षे तु कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिसहितानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरूपाधिकारिविशेषणासंभवरूपपूर्वपक्षयुक्तौ कर्मविचारहेतुत्वोपन्यासस्य प्रत्यनीकत्वादिति भावः । न ह्यमङ्गलत्वप्रकृतानपेक्षत्वाकात्स्न्यैः पूर्वपक्षोत्थानमिति ; यद्यप्यमङ्गलत्वादिना पूर्वपक्षेण मङ्गलत्वादीनां हेतुतया परामर्शः संभवति, मङ्गलत्वादेस्तत्पूर्वपक्षिभिरनभ्युपेतत्वात्, उभयसंप्रतिपन्नस्यैव हेतूकरणीयत्वात् ; तथापि क्षित्यादिषु सकर्तृकत्वसाधने सावयवत्वसाधितस्य कार्यत्वस्य प्रसाध्याङ्गकस्य हेतुत्ववत् प्रसाध्याङ्गकानां मङ्गलत्वादीनां हेतुत्वं संभवतीति भावः । प्रश्नवाक्यगतप्रश्नस्त्विति ; नन्वथशब्दोपस्थापितत्वेन प्रश्नस्यातः शब्दपरामर्शयोग्यत्वात् कुतो नातः शब्देन परामर्शः ? न च तस्यासिद्धत्वात् न हेतुतया परामर्श इति वाच्यम् ; न हि हेतुतया परामर्शदशायां हेतुतया पराम्रष्टव्यस्य तादात्विकसिद्धत्वमपेक्षितम्, ‘भाविनो वर्षात् फलम्’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्, ‘प्रश्नेनार्थो ज्ञायते किम्’ इति प्रश्नवाक्य एव प्रश्नस्य तृतीयया हेतुत्वदर्शनात् । अन्यत्र

प्रश्नशब्दस्य प्रश्नसामान्यपरतया क्रियमाणप्रश्नादन्य एव प्रश्नस्तृतीयया हेतुत्वेन परामृश्यत इति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्—न, अथकिशब्दादौ प्रश्नस्य प्रयोक्तृधर्मत्वेन सूचने सत्यपि वाक्यार्थान्वयित्वाभावात् ‘हा हन्त’ इत्यादौ विषादवत्-न तु प्रश्नादिशब्दवत् प्रश्नस्य वाच्यत्वमित्यत्र तात्पर्यात्। भवतीति पदेनेति ; केचित्तु अथशब्द इत्यनेनैव स्वस्वारस्यं सूच्यत इति वदन्ति । इत्यादिसूत्रान्तरेति ; “अथशब्दानुशासनम्” इत्यादौ सूत्रत्वोक्तिरौपचारिकीति द्रष्टव्यम् । अथशब्दस्यानन्तर्ये स्वारस्यं हीति । अस्मिन्प्रयोगे तदर्थकत्वस्य सापेक्षत्वेऽपि स्वारस्यमात्रस्य न सापेक्षत्वमिति भावः । यथा गुरुभार्गवावित्यादिषु परस्परसाहचर्यात् ग्रहयोरेव प्रतीतिः, नाचार्यपरशुरामयोः ; यथा च रामकृष्णाविति बलकेशवयोरेव प्रतीतिः, नतु दाशरथ्यर्जुनयोः, एवमिहापीतरेतरसाहचर्यादर्थनिर्णायकत्वेऽपि न दोष इति परिहारान्तरं द्रष्टव्यम् । इमे चाभ्युच्चययुक्ता इति, इमे अथातःशब्दस्वारस्ये । अत्रपदाभिप्रेतेति, ब्रह्मजिज्ञासापदाक्षिसपूर्ववृत्तसापेक्षत्वादिति भावः । नन्वथातःशब्दयोरन्यतरेणालमित्यस्य कोऽभिप्रायः? किमेकाकारप्रतीति जनकत्वादिति ? उत ‘भूतले घटो घटवत् भूतलम्’ इतिवत् प्रयोजनैक्यादिति वेति विकल्पं हृदि निधाय जिज्ञासा-विशेष्यकोत्तरकालकर्तव्यताप्रकारकज्ञानजनकस्य अथशब्दस्य पूर्ववृत्तविशेष्यकहेतुत्वप्रकारकज्ञानजनकस्य चातःशब्दस्य नैकाकारप्रतीतिजनकत्वमिति प्रथमपक्षं दूषयति—अथशब्दस्यानन्तरकालमुपस्थापयत इत्यादिना । द्वितीयं दूषयति—प्रतिज्ञाहेतुरूपेणेति । न कर्तव्यतामात्रं साध्यधर्म इति । ब्रह्मजिज्ञासा विचारितकर्मभिः पुरुषैरनुष्ठेया, कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिसहितानन्तस्थिरफलप्रतीतिर्विचारितकर्मसु पुरुषेषु संभवादिति प्रदर्शनं ह्युचितम् । ततश्च विचारितकर्मत्वरूपपुरुषविशेषणप्रतिपत्त्यर्थमथशब्दोऽपेक्षितः ; तस्मिन् सत्युक्तार्थो लभ्यत इति भावः । शास्त्रान्तरश्रवणेन विना संपादयितुमशक्यत्वादिति ; नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनामिति शेषः । अथशब्दाक्षिप्तेति, अथशब्दाक्षिसकर्मविचाराक्षिस्य विशिष्टहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहारार्थत्वादित्यर्थः । अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयेति भाष्यस्यायमर्थः—अधिगतं प्राप्तम् अल्पास्थिरफलं केवलकर्ममिति ज्ञानं यस्य सोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानं, तत्त्वेनेति । उपनीय तु यद्विशिष्यमिति ; ननु श्रोत्रियोपाध्यायगुर्वादिनामविधानवत् तत्प्रकरणस्थमिदं वाक्यमुपनीयाध्यापयितुराचार्यनामविधानपरमिति ग्रन्थकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् कथमस्य वाक्यस्य साङ्गसशिरस्कवेदाध्ययनकर्तव्यतायां प्रमाणतयोपन्यास इति चेत्—मैवम् ; “कार्यकालं संज्ञा-

परिभाषम्” इति न्यायेनास्य वाक्यस्य ‘आचार्यवान् भवेत्’ इति ‘विधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यसंभवात्, ततश्च कंचिद्गुरुमुपेत्य तस्य सकाशात् सकल्पं सरहस्यं च वेदं स्वी-
कुर्वीतिति हि तस्य वाक्यस्यार्थ इति भावः । गुरुमताभिप्रायेण वा बोध्यम् ; गुरुमते हि
‘सकल्पं सरहस्यं वेदमध्यापयेदाचार्यकामः’ इति श्रुत्युच्चायकत्वादस्य वाक्यस्याध्यापन-
विधिप्रयुक्तवेदाध्ययनवत् कल्पसरहस्याध्ययनस्यापि सिद्धत्वोपपत्तेः । आगमोत्थेति ;
विचारसहकृतवाक्यजन्यमागमोत्थम् ; विवेकविमोकादिजन्यं तु ध्यानादिरूपम् । ‘कर्मविचारस्य
हेतुतयोक्तत्वात्’ इत्यनन्तरं ‘सिद्धः’ इति शेषः । सिद्धिप्रकारः कथमित्याशङ्क्य कारणतया
कार्यतया च सिद्धिरित्याह—कर्मविचारस्येत्यादिना । आवृत्तिविधानादिभिरिति ; यदि
चातुर्मास्यादीनामक्षयफलत्वं तदा पुनस्तदनुष्ठानवैयर्थ्यात् प्रत्यब्द चातुर्मास्याद्यावृत्ति-
विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । ननु—आवृत्तिविधानस्य न कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगमहे-
तुत्वम्, “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” इत्यधिकरणे “आ प्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्” इत्यधिकरणे
च ज्ञानस्याप्यावृत्तिप्रतिपादनेन तत्फलस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्याप्रयाणमहरहरा-
वृत्तिविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मोक्षः फलं, तदात्रापि तथास्तु ; यदि ‘प्रतिवसन्तं सोमयागस्य
पञ्चाब्दपर्यन्तं पञ्चदशाब्दपर्यन्तं प्रत्यब्दं वा चातुर्मास्यानाम्’ इति विहितावृत्तिवैशिष्ट्येन
फलजनकत्वाभ्युपगमे तत्तदावृत्तितारतम्यात्फलतारतम्यं स्यादित्युच्यते, तदा ज्ञानावृत्तेरप्या-
प्रयाणमनुवर्तनीयायाः प्रयाणकालस्याव्यवस्थितत्वात्तारतम्येन फलतारतम्यं स्यादिति
तुल्यम् । नच “कर्मण्यारम्भमाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः” इत्येकादशाध्यायाधि-
करणे कर्मणां कृषिन्यायेन प्रत्यारम्भं फलभेदव्युत्पादनादनित्यफलत्वमिति वाच्यम्, आवृत्ति-
वैशिष्ट्येन येषां कर्मणां फलजनकत्वं तदतिरिक्तविषयत्वात्तस्य । अवश्यं च तथाभ्युपगन्तव्यम् ;
इतरथा दाक्षायण्यज्ञे फलभेदः स्यात् । न च “फलम्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्
परिमाणतो विशेषः स्यात्” इत्यर्थवादाधिकरणसूत्रे बह्वल्पाङ्गकर्मगुरुलघुभावानुसारेण
फलतारतम्यस्योक्तत्वात् “हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते” “अपाम सोमममृता अभूम”
“अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इत्यादिनामृतत्वसाधनतयोक्तानां हिरण्यदान-
सोमयागचातुर्मास्यानां तुल्यत्वावगत्या अल्पास्थिरफलत्वं सिध्येदिति शङ्कनीयम् ; “विक-
ल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इत्यधिकरणे बह्वल्पगुणविधानां प्रपत्तेश्च गुरुलघुभावे सत्यप्येकरूप-
मुक्तिफलताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेव कर्मण्युपपत्तेः । ननु उपासनानामाप्रयाणमावृत्तिविशिष्ट-

तथा फलसाधनत्वं बह्वल्पगुणकोपासनानां प्रपत्तेश्च विकल्पेन साधनत्वं च तृतीये वक्ष्यत इति ब्रह्मविचारारम्भदशायां वक्ष्यमाणन्यायापरिज्ञानादावृत्तिविधानादिमात्रेण कर्मणामल्पा-
स्थिरफलत्वं ज्ञायत इति चेत् ; सत्यमनेन ज्ञायते; तथापि वक्ष्यमाणविरोधादावृत्तिविधाना-
दियुक्तेराभासत्वात् तन्मूला कर्मफलानित्यत्वबुद्धिरप्याभासीभवेत् । किञ्च, आरम्भदशाया-
मपि वक्ष्यमाणार्थानां श्रुतशास्त्रेभ्योऽवगतिसंभवात् तादृशवक्ष्यमाणन्यायावगतिमतां पुरुषाणां
कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगत्यभावेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । किञ्च, अवहननवद्वि-
चारस्य दृष्टार्थत्वेन यावत्फलोदयमावर्तनीयतया पुनर्विचारारम्भदशायां “ विकल्पोऽविशिष्ट-
फलत्वात् ” इति तृतीयाध्यायसूत्रन्यायावगतिसंभवात् । एतेन “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत ” इति स्वर्गार्थत्वेन विहितस्य सोमयागस्योत्तरवेद्या विकल्पितमग्न्याधारस्थण्डिल-
रूपाग्निमाश्रित्य “ इयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः ” इति स्वर्गार्थेन कृतित्वरूपगुणविधान-
सामर्थ्येन तदुणयुक्तसोमयागजन्यस्वर्गात्केवलतज्जन्यस्वर्गस्य न्यूनतावश्यंभावात् अल्पा-
स्थिरफलत्वावगमः सिध्यतीत्यपि शङ्का परास्ता । “ एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाया-
ह्वियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति सर्वफलार्थतया विहितस्य सोमयागस्य “ यो वृष्टिकामो
योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत ” इति फलत्रयसाधनतया विहितस्य सौ-
भरस्य तत्तत्फलविशेषार्थप्रयोगे “ हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ
इति स्वर्गकामाय ” इति निधनविशेषव्यवस्थावत् स्वर्गार्थसोमयागप्रयोगे गुणविशेषव्यवस्थेत्युप-
पत्तेः । न च “ अपाम सोमममृता अभूम ” “ अक्षय्यं ह वै ” इत्यादिमन्त्रार्थवादवर्णितानां फल-
त्वाभावनियमः, सूक्तवाकमन्त्राम्नातानामायुरादीनां रात्रिसत्राम्नातायाः प्रतिष्ठायाश्च फलत्व-
दर्शनात् । न च सोमयागस्य विध्युद्देशे फलश्रवणान्मन्त्रोक्तफलं न ग्राह्यमिति वाच्यम् ,
विध्युद्देशश्रुत एव स्वर्गे नित्यत्वरूपविशेषणस्य “ सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेयं यज्ञं यज-
मानं च वेहि ” इति मन्त्रेण लोकविशेषभोग्यत्वस्यैव समर्पणोपपत्तेः ; “ दिवि ज्योतिरजरमार-
भेताम् ” इत्यैष्टिक एव मन्त्रान्तरे पत्नीयजमानाभ्यां प्राप्यस्य फलस्य नित्यत्वोक्तेश्च ; “ फलवतां
दर्शयति ” इति पत्न्यधिकरणसूत्रे विशिष्यास्य मन्त्रस्य फलसमर्पकतायाः प्रदर्शितत्वात्—
इति चेत् ; उच्यते-यत्तावदुक्तं ज्ञानस्याप्यावृत्तिश्रवणादिति; तन्न, ज्ञानस्यासाधनत्वात् ध्यान-
स्यैव साधनत्वात् तस्य चावृत्तिविशिष्टत्वात् । यद्यपि “ अप्रयाणात् ” इत्यत्र ध्यानस्याप्या-
वृत्तिरुक्ता, तथापि “ प्रायणान्तमोकारमभिध्यायीत ” इति प्रायणान्तमनुष्ठितस्यैव ध्यानस्य

मोक्षसाधनत्वात् कर्मणि तादृशवृत्तिविशिष्टस्य कर्मणो मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यादर्शनात् ; “स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्” इत्यस्य ध्यानविषयत्वात् ; कर्मसु तु पञ्चाब्दपञ्चदशब्दाद्यावृत्तितारतम्यात् फलभेदस्यावश्यंभावात् । न हि ध्यानादावीदृशमावृत्तितारतम्यमस्ति, प्रायणान्तावृत्तस्यैव साधनत्वात् ; न हि प्रायणान्तावृत्ति साधनं कस्यचित् शीघ्रमासीदित्येतावता फललाघवं कल्पयितुमुचितम् ; तथाहि सति कस्यचिद् दृढाङ्गस्य सहकारिपौष्कल्यवतः किञ्चित् कर्म शीघ्रं निर्वृत्तमिति तत्र फललाघवं कल्प्येत ; न हि सेतुदर्शनं कस्यचित् रोगपीडादिकमन्तरेण निष्पन्नमित्यतादृशापेक्षया फलवैषम्यं कल्प्यते । उपसंहार्यगुणाल्पभूयस्त्वादिकमपि न फलवैषम्यकल्पकम्, यथाकथञ्चिदाप्रयाणं निरन्तरकर्तव्यत्वाविशेषेणानुष्ठाने सौकर्यदौष्कर्यासंभवात् । तस्मादावृत्तितारतम्येन फलतारतम्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् मुक्तौ च तदभावान्मुक्तेरन्यदेव कर्मणः फलं वाच्यम् । किञ्च अनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मनिर्मलीकृतान्तःकरणसंपाद्यायाः शान्त्याद्यङ्गिकाया भक्तेः सर्वतो गरीयस्त्वेन तत्साध्यमुक्ते कर्मसाध्यत्वे गुरुरतरभक्तिरूपसाधनविधेर्मेहाविश्वासानुबद्धप्रपत्तिविधेश्चानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् न कर्मणां भक्तिप्रपत्तिसाध्यमोक्षफलकत्वमिति कर्मफलानित्यत्वनिश्चयः कृतकर्मविचाराणां सुलभ इत्यावृत्तिविधानादिभिरित्यस्य ग्रन्थस्याभिप्रायः । कर्मणः फलद्वारा हानायेति, फलद्वारा हानं फलस्यानित्यत्वज्ञानमिति यावत् । ज्ञातव्यत्वं विचार्यत्वमित्यर्थः । कर्मविचारस्य कर्मफलानित्यत्वज्ञानफलकत्वं कण्ठोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेणोपादानायेति ; तृतीयाध्यायकरिष्यमाणविचारापेक्षितकर्मस्वरूपपरिज्ञानायेत्यर्थः । एतेन—कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारोपयोगदशायां कर्मज्ञानस्य हानोपादानोपयोगसमर्थनमसंगतम् ; न हि हानोपादानयोर्विचारोपयोगोऽस्ति, येन तद्वद्वारा कर्मविचारो ब्रह्मविचारोपयुक्तः स्यात् ; उपादेयस्य नित्यनैमित्तिककर्मणो ध्यानाङ्गत्वेन विचाराङ्गत्वाभावात् ; न च विचारे प्रवर्तमानस्यापि चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानमपेक्षितम्, काम्यानां च कर्मणां त्यागोऽपेक्षित इति वाच्यम् ; तर्हि कर्मविचारानन्तरं किञ्चित्कालं कर्मानुष्ठाय विशुद्धचित्तो विचारे प्रवर्तत इत्यव्यवधानेन प्रवृत्तिर्न स्यात्—इति शङ्का परास्ता ; हानोपादानशब्दयोरनित्यत्वनित्यत्वद्वारा हेयत्वोपादेयत्वज्ञापनपरत्वात् । अत एव हि वक्ष्यति—स्वरूपेणोपादेयत्वप्रतीतेरनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यन्तर्भावादिति । ननु कर्मविचारात् कर्मणामल्पास्थिरफलत्वनिश्चयसद्भावेऽपि न हेयत्वनिश्चयः ; उत्तरभागे अनन्तस्थिरफलनिश्चयाभावेन सर्वत्राप्यल्पास्थिरफलत्वसंभावनावतः पूर्वभागप्रतिपक्षे कर्मणि

हेयत्वनिश्चयानिष्पत्तेरिति चेत्—न; उत्कटकोटिकहेयत्वज्ञाननिष्पत्तिसंभवेनादोषात् ।
ग्रन्थाविरोध इति; अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं चेति प्रयो-
जनद्वयसूचकग्रन्थेन कर्मफलानित्यत्वज्ञानरूपैकप्रयोजनप्रदर्शकस्यास्य न विरोध इत्यर्थः ।
कर्मानुष्ठात्रभावप्रसङ्ग इति; अकृतकर्मविचाराणां त्वनुष्ठानौपयिकार्थनिश्चयाभावेनानुष्ठाना-
प्रसक्तेः अनुष्ठानस्य कृतकर्मविचारपुरुषविषयतया तेषां च ब्रह्मविचारप्रवृत्तत्वाद-
नुष्ठात्रभावप्रसङ्ग इत्याक्षेपाभिप्रायः । श्रुत्वापि ये स्वर्गार्थिन इति; ननु कृतकर्मविचा-
राणां सर्वेषां ब्रह्मविचारे प्रवृत्ततया वैराग्यपादश्रवणेन स्वर्गार्थित्वमेव न स्यादित्याक्षिपन्तं
प्रति नेदमुत्तरमिति चेत्—न ; श्रुत्वापि ये स्वर्गार्थिनो दृश्यन्ते तेषामिति तदर्थत्वात् । **ब्रह्म-
विचारसामग्रीति** ; कृतेऽपि ब्रह्मविचारे अदृष्टवैगुण्येनाशुद्धचित्ततया स्वर्गार्थिकर्मानुष्ठान-
संभवादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

श्रुतप्रदीपिका

पूर्वाचार्यग्रन्थाः प्रवर्त्यन्ताम् ; किं ग्रन्थान्तरनिर्माणप्रयत्नगौरवेणेत्यत्राह—**भगव-
दिति** । पूर्वाचार्यशब्दोऽत्र विवृतः । शंकरादिभ्योऽपि ज्ञानाधिक्यपरो भगवच्छब्दः । द्रभि-
डाचार्यादिग्रन्थोऽतिसंक्षिप्तः । तन्मतानुसारेण , न तु स्वोत्प्रेक्षया । सूत्राक्षराणि ; प्रकृति-
प्रत्ययानुगुण्येन ; न तु यथाकथंचिद्योजयितव्यानीति भावः । व्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्याम-
पेक्षितविस्तरानपेक्षितसंकोचौ विवक्षितौ । व्याख्येय पदमुपादत्ते—**अथेति** । पूर्ववृत्ता-
प्रतिपत्तिरूपापवादेन प्रसिद्धिप्रकर्षस्याकिञ्चित्करतया संशयविपर्ययौ स्त इति तद्व्युदासा-
याथशब्दं व्याचष्टे—**अत्रेति** । **अथशब्द आनन्तर्य इति** प्रतिज्ञा । भवतीति स्वारस्यं
सूचितम् । **अत्रायमिति** तदपवादपरिहारः । **अत्र**; वेदोत्तरभागार्थविचारा-
रम्भे । अनेन पूर्वभागार्थविचारस्य वृत्तत्वमाक्षिप्तम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यसूचि-
ताम् “अथ शब्दानुशासनम्” इत्याद्यथशब्दादस्य व्यावृत्तिं सूचयता अयंशब्देन अतःशब्द-
शिरस्कत्वं दर्शितम् । अनेन वृत्तसामान्यस्यातःपदेनाभिधानं ज्ञापितम् , एतच्छब्दस्य
प्रकृतवाचितास्वारस्यात् । एवं वृत्तविशेषाक्षेपकतत्सामान्याभिधायकपदद्वयसमभिव्याहार-
लब्धमथशब्दस्यानन्तर्यपरत्वमित्यर्थादुक्तं भवति । “अतोऽथमौनम्” इत्यादिषु

प्रकृतिप्रत्यययोरनेकार्थसाधारण्यदर्शनादतःशब्दं व्याचष्टे—अत इति । ‘अत्रायं भवति’ इत्यनुषङ्गः । अत्रभवतिशब्दौ पूर्ववत् । अयम्; अथशब्दपूर्वकः ; प्रकृतिप्रत्ययस्वारस्यात् अथशब्दस्वारस्यात् ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यञ्चित्यर्थः । न च अथातःशब्दार्थनिर्णयस्यान्योन्यसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः शङ्क्यः, तयोरानन्तर्यवृत्तपरत्वस्वारस्यस्य व्युत्पत्त्यवगततयान्योन्यानपेक्षत्वात् । अत्रेत्यादिसूचितं वृत्तं वर्तिष्यमाणं तयोर्हेतुहेतुमद्भावं च विवृण्वन् वर्तिष्यमाणस्यानन्तर्यं च घटयति—अधीतेति । साङ्गशब्देनाध्ययनस्यापातप्रतीतिहेतुत्वं द्योतितम् ; सशिरस्कशब्देन व्याख्यानपौर्वापर्यनिमित्तव्याख्येयपौर्वापर्यभागद्वयस्यैकप्रबन्धत्वं कृत्स्नस्याध्ययनं च; कर्मज्ञानब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यां वृत्तवर्तिष्यमाणे; केवलशब्देन ब्रह्मज्ञानवैधुर्यम् ; अरूपास्थिरानन्तस्थिरशब्दाभ्यां हेतुहेतुमद्भावः ; अनन्तरभाविनीति पदेन अथात शब्दद्वयफलितं हेतुपौष्कल्यं च । तस्मिन् सति हि फलानन्तर्यम् । अनन्तस्थिरफलशब्दो ब्रह्मविशेषणम् ; ब्रह्मजिज्ञासाया वा, तस्यास्तथात्वं सद्धारकम् ।

नयप्रकाशिका

ननु भगवद्बोधायनेत्यादिभाष्येण किमुच्यते ? न च स्वग्रन्थप्रयोजनमिति वाच्यम्, पूर्वश्लोके प्रयोजनस्योक्तत्वात् । न चैतन्मतस्य मूलभूतबोधायनादिग्रन्थसद्भावे तैरेव वेदान्तार्थनिश्चयसिद्धेर्महाप्रयासात् ग्रन्थनिर्माणस्य न प्रयोजनसिद्धिरिति स्वग्रन्थप्रयोजनप्रदर्शनस्य कार्यत्वात् तद्ग्रन्थेन तत्प्रदर्श्यते, बोधायनग्रन्थस्यातिविस्तृतत्वात् द्रमिडाचार्यादिग्रन्थस्यातिसंकुचितार्थस्य दुर्ग्रहत्वात् सुग्रहत्वमेवास्मत्प्रवृत्तेः प्रयोजनमिति प्रदर्शनीयत्वमिति वाच्यम् ; एवविधप्रयोजनस्यापि पूर्वश्लोक एव सूचितत्वात् । पूर्वाचार्यसुरक्षितामित्यादिभिस्तदेव हि सूच्यते; स्पष्टपूर्वव्याख्यानसद्भावे निजाक्षरानीतत्वोक्तिर्व्यर्था स्यात् । निजाक्षरानयनं नाम स्पष्टीकरणम् । पूर्वग्रन्थैरेव स्पष्टत्वे किमर्थं तत्स्पष्टीकरणम् ? अतस्तद्ग्रन्थो व्यर्थ इति चेत्—सत्यम् ; तत्रोक्तार्थस्पष्टीकरणार्थत्वान्न दोषः । तत्र केवलं पूर्वाचार्यैरित्येतावन्मात्रमुक्तम् ; पूर्वाचार्याः क इत्याकाङ्क्षा न पूर्णा ; अत्र तु बोधायनशब्देन तत्पूर्तिः । पूर्वाचार्यशब्देनाप्तत्वेनोपादेयवचना द्रमिडभाष्यकारादयो विवक्षिताः । निजाक्षरानयनहेतुश्च न तच्छ्लोके व्यक्तः । पूर्वग्रन्थातिसंकोचातिविस्तृतत्वे हि तद्वेतुः । पाराशर्यवचः-सुधात्वरूपणपरे श्लोके तद्व्यक्तीकरणमशक्यमिति भगवद्बोधायनेत्यादिग्रन्थेन तत् स्पष्टीक्रियते । प्रतिज्ञातव्याख्यानं व्याख्येयसूत्रमुपादत्ते—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । नन्व-

त्राथशब्दस्य मङ्गलारम्भार्थान्तराभिधानानन्तर्यात्मकचतुर्विधार्थपरत्वप्रसिद्धावप्यानन्तर्यार्थ-
परत्वमेव किमिति स्वीकृतमिति चेत्, तस्यैव 'अतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति वाक्यार्था-
न्वयादिति ब्रूमः । तत्र हि जिज्ञासाशब्दस्य ज्ञानपरत्वमेवाभिप्रेतम्, इच्छाया इष्य-
माणार्थप्राधान्यादत्र ज्ञानस्यैवेष्ट्यमाणत्वात् । ननु जिज्ञासापदस्य मुख्यार्थस्वीकारे
कानुपपत्तिरिति चेत्, इच्छाया अविधेयत्वमनुपादेयत्वं चेति ब्रूमः । ननु—ज्ञानस्यैव
विधेयत्वे 'ब्रह्मज्ञानम्' इत्येव सूत्रं स्यात्; तथा च मात्राक्षरयोर्लाभः;

“लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥”

इति हि सूत्रलक्षणम्; ज्ञानवाचकपदस्य प्रयुक्तत्वलाभश्च, न हि जिज्ञासापदस्य ज्ञान-
वाचकता, तत्परत्वं तु तस्य लक्षणया, लाक्षणिकार्थस्य न पदवाच्यत्वम् “लक्षणा पदं
मौनि” इति हि नीतिविदः । अतो ज्ञानस्य विधेयत्वे 'ब्रह्मज्ञानम्' इति सूत्रं स्यात्; न
तु ब्रह्मजिज्ञासेति इति चेत्—न; ज्ञानस्य ज्ञेयैकनिरूपणीयत्वात् ज्ञेयस्य ब्रह्मणो वेदान्तै-
कवेद्यत्वाद्वेदान्तानां चाविचारितानामर्थाप्रत्यायकत्वात्तज्ज्ञानस्य विचारपूर्वकत्वस्यावश्यकत्वात्
ब्रह्मजिज्ञासेत्येव प्रयोज्यत्वात् । तदुक्तं नीतिज्ञैः—

“ज्ञानप्रयोजना चेच्छा विचारोपक्रमात्मिका ।

विचारपूर्वरूपत्वाज्जिज्ञासेत्यभिधीयते ॥” इति ।

एवं ज्ञानपरत्वे आनन्तर्यार्थस्यैव तत्रान्वयः । मङ्गलार्थपरत्वे हि 'अतः' इति पदार्थानन्वयः ।
ननु ब्रह्मज्ञानं मङ्गलमिति यतः, अतो ब्रह्मज्ञानं कार्यमित्यन्वयः स्यादिति चेत्—न; अमङ्गल्य-
शङ्काभावात्; प्रशंसामात्रपरत्वं वा स्यात् । तथारम्भार्थस्यापि न वाक्यान्वयः; ज्ञानस्यानारभ्य-
त्वाच्च । पूर्वभ्रुकृतस्य कर्मविचारस्य विद्यमानत्वात् यद्यपि प्रकृतादर्थार्थान्तराभिधानसंभवात्त-
त्परत्वसंभवः, अतःशब्दस्याप्यानन्तर्य इवोपपत्तिः; तथापि तस्यानन्तर्यादव्यतिरेकादानन्तर्य-
परत्वमेव स्वीकृतम् । अत एव हि 'अत्रायमथशब्दः' इति 'अत्रायम्' इति शब्दयोरु-
पादानम् । अन्यथा 'अथशब्द आनन्तर्ये' इत्येतावदेव स्यात् । कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं
हेतुत्वं चोत्तरत्वं वक्ष्यते ।

‘लक्षणापदं मौनि’ इत्येव मातृकासु पाठो दृश्यते । परं तु स्वरसतरेण
केनचित्पाठान्तरेण भाव्यमित्युच्यते ।

तत्राह—अत्र इति । भवतिना अथशब्दस्य स्वारस्यानूक्तिः । ‘अत्रायं’ पदाभ्या-
मपवादापोहः । अत्र; वेदोतरांशविचार्यत्वार्थे सूत्रे । तेन यतः कुतश्चिद्वा भागान्तरसाधार-
णाद्वा कुतश्चिदानन्तर्योक्तैरानर्थक्यात् कर्मविचाररूपं वृत्तं विविनक्ति । अयम् ; “अथातो
धर्मजिज्ञासा” “अथातः कर्तव्यपुरुषार्थयोजिज्ञासा” इत्यादिष्विवातःशब्दोपेतः, एत-
च्छब्दो हि प्रस्तुते स्वरसः; विभक्तिश्चासौ हेतुत्वे । एवं सामान्यतः ‘अतः’ इत्यभिहिते ब्रह्म-
जिज्ञासया विशेषत आक्षिप्ते वृत्ते सत्यानन्तर्यस्वारस्यं नापोद्यते । ‘अथातः’ इति समुदित-
प्रयोगनिरपेक्षसामर्थ्यव्यक्त्यर्थोऽत्र ‘अयं’ शब्द इति केचित् । अत्रेत्यादिनैवार्थान्तराणा-
मिहानन्वयः सूच्यते; तथाहि—मङ्गलार्थत्वं तावत्प्रतिक्षिपाम् । तत् किमस्याविव-
क्षितार्थस्य संनिधिमात्रेण, तद्वाचकतया वा ? नाद्यः, अबोधकस्य वाक्ये निबन्धायोगात्;
श्रुतिप्रयोजनमात्रस्य मङ्गलस्य पदान्तरार्थेऽनन्वयाच्च, विवक्षितार्थान्तरस्यापि संनिध्युपजीव-
नोपपत्तेश्च । न द्वितीयः, द्योतकमात्रत्वात् । “अथ शब्दानुशासनम्” इत्यादावर्थ-
वदद्विरप्यधिकृतमित्यादिपदमध्याहारेणोक्तम्, न त्वथशब्दवाच्यत्वमभिसंधाय । वाच्य-
त्वेऽप्यत्र मङ्गलस्य वक्तव्या संगतिः । मङ्गलोक्तेः प्रकृतौपयिकत्वेऽप्यनुनिष्पत्त्यैव
तत्सिद्धिर्युक्त्युक्तम् ।

मृदङ्गध्वनिनीति तु वक्ति माङ्गलिकस्मृतिः ।

प्रयोक्तुः श्रोतुरप्येतौ मङ्गलप्रापकविति ॥ १९७ ॥

अन्यथा ब्रह्मशब्देनान्यपरत्वं भिन्नत्वं वाक्यस्य भवत्वित्यध्याहारश्च स्युः; अकृत-
कसर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्ववाचकत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य । न चात्र हेतोः साध्यस्य वा मङ्गलत्वमनूद्यते
विधीयते वा, नैरर्थक्यात् ; न ह्यत्र तद्विरुद्धत्वाशङ्का, अनिषेधात् । न्यायसूत्राणि संशयनि-
रासार्थानि । ननु मङ्गलत्वं विचारस्य ख्याप्यताम् ; अत एव तद्विधिरिति तत्सार्थता । तद-
पि मन्दम् ; अत इति हेतुनैव नैराकाङ्क्षात्, अधिकोक्तेरनुपयोगाच्च । आरम्भार्थत्वमप्य-
युक्तम् ; ‘नारभ्यते’ इति शङ्कानुत्थानात्, साध्यतया बुद्धस्यारम्भस्य कथनानर्थक्याच्च । न
च जिज्ञासाया आरम्भयोग्यत्वमथशब्दो वक्ति द्योतयति वा, अव्युत्पत्तेः ; ‘आरब्धुम्’ इति
क्रियान्तरार्थक्रियानुपस्थानात्, अन्यथा समुच्चयादिद्योतकेष्वपि ‘समुच्चेतुम्’ इत्यादिविवक्षया
योग्यपदान्वयप्रसङ्गात् । ‘आरब्धव्या’ इत्येव च पदमध्याहार्यम् ; तदा किं तदर्थेनाथ-
शब्देन ? न चात्राध्याहारार्थद्योतनम्, साकाङ्क्षतयैव तत्सिद्धेः प्रसिद्धप्रहाणेन क्लिष्टग्रहणा-

योगाच्च । योगशब्दानुशासनयोरानन्तर्यमगत्या त्यक्तम् । अत्र तु न शास्त्रारम्भार्थतापि । अन्यो हि विचारः, अन्यदनुशासनम् । न च तस्यात्रोपादानम् । ननु ज्ञाप्यतया ब्रह्माधिक्रियताम् ; मैवम्—उपसर्जनश्रवणविलम्बात्, व्याख्यानानुशासनशब्दाभावादेव जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसापर्यायत्वाभावेन ज्ञाप्यतानुपस्थापनाच्च । अत एव विचारः कर्तव्यत्वेन बोध्यतयाधिक्रियत इत्यपि न वाच्यम् ; विचारारम्भणीयत्वस्थापनेनैव सिद्धे पदान्तरवैयर्थ्यात् ; अपेक्षिते सत्यनपेक्षितायोगात् ; उभयोक्तया गौरवाच्च । तस्मात् स्वारसिकमनपोदितमानन्तर्यमेवात्र स्थापितम् । अतःशब्दस्य प्रकृतिर्धीस्थे वर्तिष्यमाणेऽपि स्यात् ; प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकः, “अतोऽथ मौनम्” इत्यादिष्वन्यार्थः ; पञ्चम्यर्थोऽप्यनेकः ; अतो नार्थविशेषसिद्धिरित्यत्राह—अतःशब्द इति । इहाप्यत्रायंभवतीनामनुषङ्गः, स्वारस्यात् । उत्तरपदसमभिव्याहारश्च प्राग्वत् । विचारितकर्मणां ब्रह्मविचारहेतुतया वक्ष्यमाणहेतुरनुपलम्भनिरस्तः, ब्रह्मविचारापेक्षया वर्तिष्यमाणस्य तु न तद्वेतुत्वम् ; प्रयोजनमपि न स्वरूपेण हेतुः, मिथःसंश्रयात् । तदिच्छा तु वृत्तैव । प्रत्ययस्य च विभक्त्यन्तरार्थकत्वमपादानत्वादि च प्रकृतानुपयुक्तम् । अयमिति पदस्य स्वरूपमात्रमनुषज्यते । तेनाथशब्दयुक्तत्वमिह विवक्षितम् । न चैवं मिथःसंश्रयः ; शब्दस्वारस्ययोः स्वतःसिद्धतया स्वरूपसिद्धौ मिथोऽनपेक्षणात्, सहकारित्वमात्रस्यैव मिथोऽपेक्ष्यत्वाच्च । अयमिति पदं वा नानुषङ्गनीयम् । नन्वथातःपदयोरन्यतरेणालम् ; सूत्रं ह्येतत् ; मैवम्, योजनाधिक्यात्, कर्मविचारव्यवधायकशास्त्रान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनार्थत्वादथशब्दस्य ; ब्रह्मविचार्यत्वहेतोरनन्यलभ्यप्रयोजनवत्त्वेनापातधीस्थस्य विशेषणविशेष्यांशासिद्धिव्युदासार्थत्वादतः शब्दस्य ।

आनन्तर्येऽप्यहेतुत्वं हेतुत्वेऽपि विलम्बनम् ।

दृष्टमिष्टं च तत्सार्थं द्वयं काण्डान्तरे यथा ॥ १९८ ॥

एकं जिहासतस्त्वत्र द्वितीयं हेयमापतेत् ।

स्वाधिकारं स्वहेतुं च विचारः स्वयमाक्षिपेत् ॥ १९९ ॥

तस्मादारम्भसूत्रेऽस्मिन् धर्मचिन्तादिसूत्रवत् ।

प्रायुङ्क्त प्रातिलोभ्येन प्रतिज्ञादि त्रिकं पृथक् ॥ २०० ॥

अत्र कीदृशवृत्तम् ? यन्त्रियमेनापेक्ष्यम् ; कीदृक् च वर्तिष्यमाणम् ? येन वृत्तविशेषाक्षेपः ; तयोश्च पौर्वापर्येऽपि कथं कार्यकारणभावः ? तत्सिद्धौ च तृणारणिमणिन्यायः

स्यात् । नियमेऽपि तत्त्वधीमुक्तयोरिव मा भूदानन्तर्यमित्यत्राह—अधीतेति । कर्म-
ब्रह्मविचारौ वृत्तवर्तिष्यमाणौ । तयोरल्पास्थिरफलानन्तस्थिरफलशब्दाभ्यां संजातेत्यादिना
च हेतुहेतुमद्भावव्यञ्जनम् । स्थिरास्थिरशब्दाविह नाशराहित्यतद्वत्त्वपरौ । कर्मज्ञानमिह
निर्णयरूपम् । तस्याधिगतिः प्राप्तिः, “परीक्ष्य लोकान्” इत्यादिभिरल्पास्थिरफलतया-
वगमो वा । अनुष्ठानद्वारा कर्मज्ञानस्य फलसंबन्धः । अल्पास्थिरफलत्वं कर्मविशेषणं वा ।
मोक्षविश्रान्तविद्याङ्गकर्मव्यावृत्तयै केवलशब्दः । अनन्तस्थिरफलशब्दः कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्म-
विशेषणम् । बहुव्रीहितया वा परम्परया मोक्षहेतुभूतां जिज्ञासां विशिनष्टि । समित्युप-
सर्गेण हेतुनिरपेक्षमानन्तर्यं च सूच्यते । साख्यादिशीलनजन्या दुःखदृष्टिमात्रजन्या वा
मुमुक्षा हि समीचीं ब्रह्मचिन्तां न सूते । कर्ममात्रेऽनन्तफलदुराशायां निरस्तायां निवृत्त-
तत्प्रतिबन्धतया व्युत्पत्तिभूयस्त्वोपनिपतितधीवृद्ध्या च तीव्रतमे मोक्षाभिलाषे सामग्री-
दशापन्ने ब्रह्मविचारविलम्बो न स्यादित्याशयः ।

विघ्नान्तरविहीने तु स्यादानन्तर्यमत्र नः ।

अतो नातिप्रसक्तिः स्यात्तथान्यैरपि संमतेः ॥ २०१ ॥

अधीतेत्यादिना मुमुक्षोत्तम्भकमतान्तरशीलनानवसरज्ञापनम् । जिज्ञासोत्पादक-
फलापातधीवृद्धयै वेदमात्रनियतव्युत्पत्तिविशेषसिद्धयै वा “निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयः”
इत्यादिसिद्धसाङ्गतोक्तिः । “अङ्गग्रहणं विचारप्रयोजकस्य प्रयोजनालोचनस्य सि-
द्धयर्थम्” इति तूलिका । फलाधिक्याद्विशेषं गृह्यता सशिरस्कशब्देनाध्ययनविधौ स्वा-
ध्यायशब्दस्य नियतक्रमभागद्वयविषयत्वं तद्विचारार्थायास्त्रिकाण्डद्या ऐकशास्त्र्यं क्रमश्च
सूच्यते । न ह्यध्ययनविध्यनालीढं शिरः, येन न विचार्य स्यादिति भावः । वेदशब्द इह
पुरुषार्थतदुपायादिवोधनार्हत्वं व्यनक्ति । तत एव विचारेच्छाजनकापातधीसिद्धिः ।
षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारिनिष्कर्षः । यदुक्तं कैश्चित्कर्मसूत्रारम्भे—

“प्रसिद्धोऽप्यथशब्दादेः किं पदार्थोऽत्र वर्णितः ।

प्रदर्शनार्थमित्येके केचिन्नानार्थवादिनः ॥

समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात् ।

शक्तितोऽवयवस्यैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत् ॥”

इति, तदिह नातीव पेशलम् । प्रसिद्धापवादशङ्कायां पदद्वयव्याख्यानस्यावतारितत्वात् ।

मूलभावप्रकाशिका

भगवद्बोधायनवृत्तिसंग्रहात्मकटङ्कद्रमिडादिपूर्वाचार्यग्रन्थमूलकत्वेन स्वभाष्यस्यात-
थाभूतशंकरभाष्यादिभ्यो वैलक्षण्यप्रदर्शनमुखेन स्वकृतिसाफल्यं प्रदर्शयन् चिकीर्षितं प्रतिजा-
नीते-भगवद्बोधायनेति । विस्तीर्णाभित्यनेन बोधायनवृत्तेराधुनिकजनानुपयुक्तत्वं सूचितम् ।
संचिक्षिपुरिति, अनेन संक्षिप्ततयातिगहनेषु टङ्कद्रमिडादिपूर्वाचार्यग्रन्थेष्वपि न मन्दमती-
नामाधुनिकानामधिकार इति सूचितं भवति । संभवदनेकार्थत्वादथशब्दं व्याचष्टे—अत्रा-
यमथशब्द इति । अत्र, अस्मिन् ब्रह्मविचारकर्तव्यताविधायकसूत्र इत्यर्थः । अयमित्यनेन
चातःशब्दसमभिव्याहृतत्वमुच्यते । अयं भावः—गोशब्दस्य किरणाद्यनेकार्थसत्त्वेऽपि
सास्त्रादिमत्पिण्ड इव अथशब्दस्यारम्भाद्यनेकार्थसत्त्वेऽप्यानन्तर्ये प्रसिद्धिप्राचुर्यं दुरपह्वम् ।
तच्च नियतपूर्ववृत्तासंभवरूपबाधकसत्त्वेऽपोद्यते; यथा ‘ आदित्यस्य गावः प्रकाशन्ते ’ इत्यादा-
वादित्यसमभिव्याहारबलात् प्रसिद्धार्थत्यागः । न चात्र नियतपूर्ववृत्तासंभवः, अधीत-
साङ्गसशिरस्केत्यादिना ब्रह्मजिज्ञासापदसमभिव्याहारलब्धार्थस्यानुपदमेव प्रदर्शयिष्यमाण-
त्वात्; पूर्ववृत्तहेतुत्वप्रत्यायकातःशब्दबलादपि पूर्ववृत्तप्रतीतिश्च; अथशब्दस्य कर्मवि-
चारानन्तर्याभिधानमुखेन कर्मफलानित्यत्वप्रतीतिरूपाधिकारिविशेषणसिद्धिप्रदर्शनमुखेन
ब्रह्मविचाराधिकारिसद्भावसमर्थनपरत्वे संभवति निष्प्रयोजनाधिकाराद्यर्थत्वासंभवाच्च । अधि-
कारो हि प्रारम्भः । ‘ ब्रह्मजिज्ञासा प्रारम्भ्यते ’ इत्युक्तिमन्तरेणापि प्रारम्भस्य ज्ञायमानतया
प्रारम्भार्थकत्वस्य व्यर्थत्वात् । न च ‘ प्रारम्भ्यते ’ इत्युक्त्या ब्रह्मविचारस्य प्रारम्भयोग्यताप्रति-
पादनमुखेन विचाराधिकारसिद्धिराक्षिप्यत इति प्रारम्भार्थकत्वस्य न व्यर्थत्वमिति वाच्यम्,
एतादृशकुसृष्टिमन्तरेण प्रसिद्धानन्तर्यार्थाश्रयणेनाधिकारिसमर्थनपरत्वसंभवे आरम्भार्थत्वस्यायु-
क्तत्वात् । “अथ योगानुशासनम्” “अथ शब्दानुशासनम्” इत्यादौ तु नियतपूर्ववृत्ता-
प्रतीतेरारम्भार्थकत्वमाश्रितम् । न च मङ्गलार्थकत्वं शक्यम्,

“ ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ”

इत्योङ्कारतुल्यतया शङ्खस्वनादिवदथशब्दस्य श्रूयमाणस्योच्यमानस्य वा मङ्गल-

प्रयोजनकत्वेऽपि मङ्गलाभिधायित्वासंभवात् ; माङ्गलिकशब्दस्य “ तदस्य प्रयोजनम् ” इति सूत्रविहितउक्प्रत्ययान्तत्वात् आनन्तर्याद्यभिधानेऽपि मङ्गलप्रयोजनकत्वस्य संभवाच्च ; मङ्गलाभिधायकत्वेऽप्यथशब्दार्थस्य मङ्गलस्य जिज्ञासां प्रति कर्तृत्वकरणत्वादिनान्वयासंभवात् ; न्यायव्युत्पादनसूत्रे ‘ मङ्गलरूपा ब्रह्मजिज्ञासा ’ इति स्तुतेरयुक्तत्वाच्च । ‘ अथैवं मन्यसे ’ इत्यादौ अथशब्दस्य पक्षान्तरपरिग्रहे दृष्टत्वेऽपि प्रकृते पूर्वं कस्यचित् पक्षस्यानुपन्यस्तत्वान्न तदर्थत्वं युक्तम् । अतोऽथशब्दस्य सप्रयोजनप्रसिद्धानन्तर्याद्यर्थत्वमेव युक्तमिति । ‘ एतदुक्तं भवति ’ इत्यत्र एतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणार्थे सर्वविभक्त्यर्थवाचिनस्तत्तेश्च ‘ इतः ’ इत्यादौ पञ्चम्यर्थव्यतिरिक्तेऽपि प्रयोगदर्शनात् संशयविपर्ययो मा भूतामित्यतः शब्द व्याचष्टे-अतः शब्दो वृत्तस्य हेतुभाव इति । ‘ अत्रायम् ’ इति पदमनुषजनीयम् । अत्रेत्यस्य ब्रह्मजिज्ञासासूत्र इत्यर्थः । अयमित्यस्याथशब्दसमभिव्याहृतत्वमर्थः । अयं भावः—एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वं ततश्च हेत्वर्थकत्वं प्रसिद्धम् । न चात्र तत्त्यागे हेतुरस्ति ; प्रत्युत पूर्ववृत्ताक्षेपकब्रह्मजिज्ञासाथशब्दाभ्यां समभिव्याहृतस्यातः शब्दस्य पूर्ववृत्तहेतुभावार्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननु अथातः शब्दार्थनिर्णययोरन्योन्यासापेक्षत्वादन्योन्याश्रय इति चेत्—न ; यथा ‘ गुरुभार्गवौ ’ इत्यादिषु परस्परसाहचर्यात् ग्रहयोरेव प्रतीतिः, नाचार्यपरशुरामयोः, यथा च ‘ रामकृष्णौ ’ इति बलकेशवयोरेव प्रतीतिः, न तु दाशरथ्यर्जुनयोः, एवमिहापि इतरेतरसाहचर्यार्थनिर्णायकत्वेऽप्यदोषः । ननु यस्यानन्तर्यप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमपि सिद्धमित्यतः शब्देन तद्वेतुत्वाभिधानं मुञ्चेति चेत्—न ; कर्मविचारस्यानन्तर्यप्रतियोगित्वसंभवेऽपि न ब्रह्मविचारहेतुत्वं संभवति ; कर्मफलानित्यत्वप्रतीतिसहितानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिविशिष्टरूपब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणीभूतकर्मफलानित्यत्वप्रतीतिद्वारा हि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारोपयोगो वक्तव्यः ; स च न संभवति, षोडशलक्षण्यां मीमांसायां काप्यधिकरणे कर्मफलानित्यत्वसमर्थनाभावेन “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” “ अपाम सोमममृता अभूम ” “ हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते ” इत्यादि-मन्त्रार्थवादप्रतिपन्नकर्मफलानित्यत्वस्यानपोद्यत्वात् । ननु चातुर्मास्यानामक्षयफलत्वे पुनस्तदनुष्ठानवैयर्थ्यात् प्रत्यब्दं चातुर्मास्यविधानमनर्थकं स्यादिति चेत्—न ; आवृत्तिविधानस्य कर्मणामल्पास्थिरफलत्वहेतुत्वाभावात् ; “ आवृत्तिरसद्बुदुपदेशात् ” इत्यधिकरणे “ आ प्रयाणात्तलापि हि दृष्टम् ” इत्यधिकरणे च च ज्ञानस्याप्यावृत्तिप्रतिपादनेन

तत्फलस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाप्रयाणमहरहरावृत्तिविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मोक्षः फलं, तदात्रापि तथास्तु । यदि ‘प्रतिवसन्तं सोमयागस्य पञ्चाब्दपर्यन्तं वा पञ्चदशाब्द-पर्यन्तं वा प्रत्यब्दं वा चातुर्मास्यानाम्’ इति विहितावृत्तिवैशिष्ट्येन फलजनकत्वाभ्युपगमे तत्तदावृत्तितारतम्यात्फलतारतम्यं स्यादित्युच्येत; तदा ज्ञानावृत्तेरपि आप्रयाणमनुष्ठे-यायाः प्रयाणकालस्याव्यवस्थितत्वात् तत्तारतम्येन फलतारतम्यं स्यादिति तुल्यम् । न च “कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः” इत्येकादशाध्यायाधिकरणे कर्मणां कृषिन्यायेन प्रत्यारम्भं फलभेदव्युत्पादनादनित्य फलमिति वाच्यम् ; आवृत्तिवैशिष्ट्येन येषां कर्मणां फलजनकत्वं तदतिरिक्तविषयत्वात्तस्य । अवश्यं तथाभ्युपगन्तव्यम् । इत-स्था दाक्षायणयज्ञे फलभेदः स्यात् । न च “फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतो विशेषः स्यात्” इत्यर्थवादाधिकरणसूत्रे बह्वल्पाङ्गकर्मगुरुलघुभावानुसारेण फलतारतम्यस्योक्त-त्वात् “हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते” “अपाम सोमममृता अभूम” अक्षय्यं ह वै चातुर्मा-स्ययाजिनः सुकृतम्” इत्यादिनामृतत्वसाधनतयोक्तानां हिरण्यदानसोमपानचातुर्मास्यानां तुल्यत्वावगत्याल्पास्थिरफलत्वं सिध्येदिति शङ्कनीयम्, “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इत्यधि-करणे बह्वल्पगुणविधानां प्रपत्तेश्च गुरुलघुभावे सत्यप्येकरूपमुक्तिफलताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेव कर्मण्युपपत्तेः । ननु उपासनानामाप्रयाणमावृत्तिविशिष्टतया फलसाधनत्वं तृतीयाध्याये वक्ष्यत इति ब्रह्मविचारारम्भदशायां वक्ष्यमाणन्यायापरिज्ञानादावृत्ति-विधानादिमात्रेण कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं ज्ञायत इति चेत्—सत्यमनेन ज्ञायते; तथापि वक्ष्यमाणविरोधादावृत्तिविधानादियुक्तेराभासत्वात् तन्मूला कर्मफलानित्यत्वप्रतीतिरप्याभासी-भवेत् । किंचारम्भदशायामपि वक्ष्यमाणार्थानां श्रुतशस्त्रेभ्योऽवगतिसंभवात् तादृशवक्ष्य-माणन्यायावगतिमतां पुरुषाणां कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगत्यभावेन ब्रह्मविचारे प्रवृ-त्त्यभावप्रसङ्गात् । किंच अवहननवत् विचारस्य दृष्टार्थत्वेन यावत्फलोदयमावर्तनीयतया पुनर्विचारारम्भदशायां “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इति तृतीयाध्यायन्यायावगतिसंभवात् । एनेन “स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गार्थत्वेन विहितस्य सोमयागस्य उत्तरवेद्या विकल्पितम-न्याधारस्थण्डिलरूपाग्निमाश्रित्य “श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः” इति स्वर्गार्थश्येनाकृ-तिरूपगुणविधानसामर्थ्येन तद्गुणयुक्तसोमयागजन्यस्वर्गात् केवलतज्जन्यस्वर्गस्य न्यूनतावश्यं-भावात् अल्पास्थिरफलत्वावगमः सिध्यतीत्यपि शङ्का परास्ता । “एकस्मै वा अन्ये यज्ञकतवः

कामायाद्विन्यते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः” इति सर्वफलार्थतया विहितस्य सोमयागस्य “ यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत ” इति फलत्रयसाधनतया विहितस्य सौभरस्य तत्तत्फलविशेषार्थप्रयोगे “ह्रीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाय ” इति निधनविशेषव्यवस्थावत् स्वर्गार्थसोमयागप्रयोगे गुणविशेषव्यवस्थेत्युपपत्तेः । न च “ अपाम सोमममृता अभूम ” “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” इत्यादिमन्त्रार्थवादवर्णितानां फलत्वाभावनियमः, सूक्तवाकमन्त्राज्ञातानामायुरादीनां रात्रिसत्रार्थवादान्नातायाः प्रतिष्ठायाश्च फलत्वदर्शनात् । न च सोमयागस्य विध्युद्देशे फलश्रवणान्मन्त्रोक्तफलं न ग्राह्यमिति वाच्यम्, विध्युद्देशश्रुत एव स्वर्गे नित्यत्वरूपविशेषणस्य “ सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ” इति मन्त्रेण लोकविशेषभोग्यत्वस्यैव समर्पणोपपत्तेः । “ दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ” इति ऐष्टिक एव मन्त्रान्तरे पत्नीयजमानाभ्यां प्राप्यस्य फलस्य नित्यत्वोक्तेश्च । “फलवत्तां दर्शयति” इति पत्न्यधिकरणसूत्रे विशिष्यास्य मन्त्रस्य फलसमर्पकतायाः प्रदर्शितत्वाच्चेति । अतः कर्मविचारस्य कर्मणामलपास्थिरफलत्वावगतिहेतुत्वासंभवाच्च ब्रह्मविचारं प्रति हेतुत्वसंभव इती-
 मामाशङ्कां निर्वर्तयितुमतःशब्दः । अयं भावः—यत्तावदुक्तम् ज्ञानस्याप्यावृत्तिश्रवणादिति ; तन्न, ज्ञानस्यासाधनत्वात् ध्यानस्यैव साधनत्वात् तस्य चावृत्तिविशिष्टरूपत्वात् । यद्यपि “ आ प्रयाणात् ” इत्यत्र ध्यानस्याप्यावृत्तिरुक्ता, तथापि “ प्रायणान्तमोकारमभिध्यायीत ” इति प्रायणान्तमनुष्ठितस्यैव ध्यानस्य मोक्षसाधनत्वात् कर्मणि तादृशावृत्तिविशिष्टस्य कर्मणो मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादनवाक्यादर्शनात् ; “ स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम् ” इत्यस्य ध्यानविषयत्वात् कर्मसु पञ्चाब्दपञ्चदशाब्दाद्यावृत्तितारतम्यात् फलभेदस्यावश्यंभावात् । न हि ध्याने ईदृशमावृत्तितारतम्यमस्ति, प्रायणान्तावृत्तस्यैव साधनत्वात् । न हि प्रायणान्तावृत्तं साधनं कस्यचित् शीघ्रफलमासीदित्येतावता फललाघवं कल्पयितुमुचितम् ; तथाहि सति कस्यचिद् दृढाङ्गस्य सहकारिपौष्कल्यवतः किञ्चित्कर्म शीघ्रं निर्वृत्तमिति तत्र फललाघवं कल्प्येत; न हि सेतुदर्शनं कस्यचिच्चोरपीडादिकमन्तरेण निष्पन्नमित्य-
 तादृशापेक्षया फलवैषम्यं कल्प्यते । उपसंहार्यगुणाल्पत्वभूयस्त्वादिकमपि न फलवैषम्यकल्पकम्, यथाकथंचिदाप्रायणनिरन्तरकर्तव्यत्वाविशेषेणानुष्ठाने सौकर्यदौष्कर्यासंभवात् । तस्मादावृत्तितारतम्येन फलतारतम्यस्यावश्यंभूयतेत्युपेयत्वात् मुक्तौ तदभावात् मुक्तेरन्यदेव

कर्मणः फलं वाच्यम् । किंच अनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मनिर्मलीकृतान्तः-
करणसंपाद्यायाः शान्त्याद्यङ्गिकाया भक्तेः सर्वतो गरीयस्त्वेन तत्साध्यमुक्ते. कर्मसाध्यस्वे
गुरुतरभक्तिरूपसाधनविधे. महाविश्वासानुबद्धैप्रपत्तिविधेश्चाननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यप्रसङ्गात्
न कर्मणां भक्तिप्रपत्तिसाध्यमोक्षफलकत्वमिति कर्मफलानित्यत्वनिश्चयः संभवत्येवेति ।
एवंविधन्यायालोचनसनाथात् “ तद्येह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्त पुण्यचितो
लोकः क्षीयते ” इति वाक्यात्कर्मफलानित्यत्वनिश्चय इति कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारहेतुत्वं
संभवतीति । कृतकर्मविचाराणां सर्वेषां वैराग्याभावो दुष्कृतप्रतिबन्धवशाद् द्रष्टव्यः । अथातः
शब्दयोरुक्तार्थपरत्वं पूर्ववृत्तसंभवेनोपपादयति—अतीतेति ; प्रथमतः साङ्गवेदाध्ययनं, ततो
व्याकरणाध्ययनमहिम्नानन्तफलापातप्रतीतिः, ततः पूर्वभागविचारः, ततः कर्मफलानित्य-
त्वप्रतीतिः, तत ऐहिकामुष्पिकफलभोगपिरागः, ततो नित्यत्वेन प्रतिपन्ने मोक्षे-
ऽभिलाषः, ततस्तत्साधनब्रह्मविचार इति क्रमः “ प्रथमं तावत् ” इत्याद्युत्तरभाष्ये
स्पष्टीकरिष्यते । एवं च साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययनानन्तरभाव्यापातप्रतीतिसम-
नन्तरभाविकर्मविचारोत्तरभाविनित्यानित्यविवेकाधीनमुमुक्षानन्तरभाविव्रह्मविचारे नियतपूर्व-
वृत्तसंभवः कथं स्यात् ? येनाथातःशब्दयोः प्रसिद्धार्थत्यागः स्यादिति भावः ।
अल्पास्थिरफलं केवलं कर्मेति ज्ञानमधिगतं प्राप्तं येन स , अधिगताल्पास्थिरफल-
केवलकर्मज्ञानः ; तस्य भावस्तत्ता ; तयेत्यर्थः । कर्मणः कैवल्यं च ब्रह्मविद्याङ्गत्वराहित्यम् ;
“ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षाण्य-
न्तवदेवास्य तद्भवति ” इति श्रुत्यर्थो विवक्षितः ।

श्रीभाष्यम्

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठो,
“ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति विशेषविधानात् । यद्यपि संबन्ध-
सामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः , तथा-
प्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठो गृह्यते ।
न च “ प्रतिपदविधानां च षष्ठी न समस्यते ” इति कर्मणि

षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः ; “कृद्योगा च षष्ठी समस्यते” इति प्रतिप्रसवसंभवात् । ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः । बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः । स च सर्वेश्वर एव । अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः । तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः , अनेकार्थकल्पनायोगात् ; भगवच्छब्दवत् । तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः । अतः सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म ।।

श्रुतप्रकाशिका

अथ ब्रह्मजिज्ञासापदार्थं विवक्षुस्तदैकपद्यस्य समासनिबन्धनत्वात् प्रथमं समासार्थं निरूपयति—ब्रह्मण इत्यादिना । कर्मत्वकरणत्वादिसंबन्धविशेषेप्वितरविभक्तयः “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिभिः सूत्रैर्विहिताः ; “षष्ठी शेषे” इति सूत्रेण संबन्धसामान्ये षष्ठी विहिता । अत्र तस्याः सामान्यविषयत्वमाशङ्क्य कर्मविषयत्वं निश्चीयते । तत्र सामान्येन समासस्यानेकविभक्तिसाधारणत्वाद्विभक्तयन्तरशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिह तेषामनुपपत्तिमभिप्रयन् पदं विगृह्णाति—ब्रह्मणो जिज्ञासेति । चतुर्थीपरिग्रहे प्रयोजनत्वसिद्धावपि प्रकृतिविकारभावाभावे चतुर्थिसमासायोगात्तदपरिग्रहः । “सप्तमी” इति योगविभागात् ‘ब्रह्मणि जिज्ञासा’ इति समासेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वमात्रं स्यात् , न तु प्रयोजनत्वमिति सप्तम्यपरिग्रहः । ‘शङ्कुलयास्त्रण्डः’ इतिवत् तृतीयासमासे विषयत्वप्रयोजनत्वे न सिध्यत इत्यभिप्रायः । ब्रह्मण इति शब्दरूपस्य षष्ठीपञ्चमीसाधारण्यात् षष्ठ्याश्चानेकार्थत्वात् तन्निर्णयार्थमाह—ब्रह्मण इतीति । कुत इत्यत्राह—कर्तृकर्मणोरिति । षष्ठ्याः कर्तृकर्मसाधारण्येऽपि जिज्ञासाकर्तृत्वं तापत्रयातुरस्यैव ; ब्रह्मणस्तु कर्मत्वमित्यभिप्रायेण ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठ्युक्तम् । कर्मणि षष्ठीस्वीकारे ब्रह्मणो विषयत्वप्रयोजनत्वे सिध्येताम् । ननु तर्हि कथं ‘यद्यपि’ इत्यादेः संबन्धसामान्यपरिग्रहशङ्काविषयस्य भाष्यस्योत्थानं युज्यते ? उच्यते—संबन्धसामान्यस्वीकारेऽपि जिज्ञासापदसामर्थ्याद्ब्रह्मणः कर्मत्वसिद्धेः, परंपरया संबन्धिनामुपायोपासकप्रतिबन्धादीनामपि जिज्ञा-

स्यत्वसिद्धेः, प्रतिपदविहितषष्ठ्याः समासनिषेधाच्च । तत्र सामर्थ्यात् षष्ठ्याः कर्मार्थत्व-
सिद्धिं ब्रह्मानुबन्धिनामपि जिज्ञास्यत्वसिद्धिं च शङ्कते—यद्यपीति । ‘संबन्धसामान्य-
परिग्रहे’ इत्यत्र परिणा ब्रह्मानुबन्धिनामपि जिज्ञास्यत्वसिद्धिः सूच्यते । परितो ग्रहणेन हि
परितः स्थितानामपि ग्राह्यत्वं लभ्यते । अत एव ह्युत्तरत गृह्यत इत्युक्तम्, न तु परिगृह्यत
इति । तदुभयं परिहरति—तथापीति । अत्रायमर्थः—प्रधानस्य ब्रह्मणोऽप्रधानानामन्येषां
च कर्मत्वस्याक्षेपसिद्धत्वादपि प्रधानकर्मत्वस्याभिधानिकत्वमितरेषां प्रधानसंबन्धा-
दाकाङ्क्षावशाच्च कर्मत्वस्य सामर्थ्यसिद्धत्वं च स्वीकर्तुं युक्तमिति । अतः प्रतिपद-
विहिता षष्ठी ग्राह्या, विलम्बितधीहेतोः शीघ्रधीहेतुर्बलीयानिति न्यायात् । षष्ठ्याः संबन्ध-
सामान्यविवक्षायां हि कर्मत्वधीर्विलम्बिता स्यात् ; कृद्योगषष्ठीविवक्षाया तु शीघ्रभाविनी ।
ननु कर्तृकर्मणोरुभयोरप्यर्थयोः सूत्रप्रतिपन्नत्वाद्विलम्बिता कर्मधीरिति चेत्—न ; कर्तुर्जिज्ञा-
सोरधिगतकर्मणः प्रतिपन्नत्वात्कर्मार्थत्वमेव हि प्रथमतः धियमधिरोहेत् । समासनिषेध-
माशङ्क्य परिहरति—न चेति । चः शङ्कासमुच्चये । प्रतिप्रसवोऽपवादापवादः । ‘सर्पिषो
ज्ञानम्’ इत्यादिप्रयोगेषु “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इति सूत्रविहितायां षष्ठ्यां समासनिषेधस्य
सावकाशत्वम् ; ‘सर्पिषा प्रवृत्तिः’ इति हि तस्य वाक्यस्यार्थः । यद्यपि ज्ञानपदं कृदन्तम् ;
तथापि ‘सर्पिषः’ इति षष्ठी न कृद्योगविहिता, ‘सर्पिषो जानीते’ इति तिङन्तपदान्वयार्हत्वात्
धातोर्विभक्तेश्च प्रवृत्तितत्करणार्थत्वाच्च । न हि तत्सर्वं कृद्योगविहितत्वे सिध्यति । अतो नात्र
प्रतिप्रसवप्राप्तिरिति निषेधस्य सावकाशत्वम् । ननु—नेयं षष्ठी व्याख्येया, सूत्रे अप्रयुक्तत्वात् ;
प्रयुक्त एव हि शब्दो बोधकः, न त्वप्रयुक्तः ; बोधकशब्द एव हि व्याख्येयः । अप्र-
युक्तापि स्मृता विभक्तिर्बोधिकेति सा व्याख्येयेति चेत् ; न ; तस्मरणेन विनाप्यर्थप्रति-
पत्तेः । अर्थप्रतिपत्तिश्च प्रातिपदिकेन लक्षणया ; लक्षणा च योग्यतादिना । अतोऽनुशा-
सनेन तद्व्याख्यानमयुक्तम् । उच्यते—अप्रयुक्तविभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकेन लक्षणा हि
समासः । अत्र लक्ष्यार्थोपलक्षणतया विभक्तिरनुप्रविष्टा । अतो लक्ष्यार्थविशेषनिर्णयाय
विग्रहवाक्यस्था षष्ठी व्याख्येया । तर्हि नानुशासनेन सा व्याख्येया, लक्षणिकार्थो हि योग्य-
तादिनावसीयते ; न हि ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्रानुशासनवशात् कूलं लक्ष्यते; अपितु योग्य-
तादिनैवेति । नैवम्, सर्वासु लक्षणासु योग्यतादिनैवार्थनिर्णयनियमाभावात् ।
सं तु नियमः प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकान्तरार्थलक्षणायाम् ; प्रातिपदिकेन विभक्त्यर्थलक्ष-

णायां त्वेतद्विभक्त्यर्थो लक्ष्यः, न विभक्त्यन्तरार्थ इति हि नियमो भवति; स च शब्दानुशासनाधीन इति तदनुरोधेन तन्निरूपणं युक्तम् । तत्र संबन्धसामान्यं लक्षयित्वा तेन कर्मत्वस्याक्षेपादपि प्रथमत एव कर्मत्वस्यैव लक्षणा शब्दानुशासनानुमता युक्ता । अतः समस्तपदलक्ष्यार्थविशेषनिर्णयानुशासनानुरोधेन लक्ष्यार्थोपलक्षणभूता विग्रहवाक्यस्था षष्ठी व्याख्यायेति । यद्वा लुप्तविभक्तिकशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यात्; संबन्धिनो हि लक्षणा दृष्टा, न संबन्धमात्रस्य; विभक्त्यर्थश्च स्वयं संबन्धरूपः । न च संबन्धस्य संबन्धान्तरानपेक्षत्वेन स्वस्मिन् संबन्धकार्यकरत्वाल्लक्षणा संभवतीति वाच्यम्, संबन्धस्य स्वपरनिर्वाहकत्वानभिज्ञानामपि विभक्त्यर्थप्रतीतिः । न हि संबन्धः स्वसत्तया लक्षणाहेतुः, किंतु ज्ञायमानतयैव; न चेदतिप्रसङ्गात् । एवं लक्षणानुपपत्त्या प्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वात्समस्तशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यम्; अमुख्यत्वे वा का नः क्षतिः ? ननु विग्रहवाक्येऽपि कथं कर्मत्वमाभिधानिकम् ? प्रयुज्यमानापि ह्युपपदविभक्तिर्निरर्थिका; तद्विधानं ‘दाराः कलत्रम्’ इतिवत्प्रयोगसाधुत्वाय; अर्थस्त्वर्थसामर्थ्याक्षिप्तः, अत एव हि कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिर्दौर्बल्यम्; समासे त्वप्रयुक्ताया उपपदविभक्तेः कथंतरां कर्माभिधायकत्वमिति । उच्यते—आभिधानिकत्ववत् कृदन्तपदप्रयोगेण शीघ्रधीविषयत्वसाम्यादाभिधानिकत्वोक्तिः । पदान्तरश्रवणापेक्षामात्राक्षेपादिवद्विलम्बाधिक्यम् । सामान्यषष्ठीपक्षे संबन्धसामान्यं प्रतिपद्य जिज्ञासाशब्दार्थगतसकर्मकत्वस्वभावलोचनयार्थविशेषावगमादपि कृदन्तश्रवणमात्रभुवः कर्मत्वधियः शीघ्रत्वादिति कश्चित्परिहारः । “कर्मणि द्वितीया” इतिवत् “कर्तृकर्मणोः कृति” इति सप्तम्यन्तनिर्दिष्टयोः कर्तृकर्मणोरभिधेयत्वमनुशासनस्वारस्यानुगुणमिति भाष्यकाराभिप्रेतः परिहार इति संप्रदायः । कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिवैषम्यं पदान्तरयोगविहितत्वरूपमस्त्येव । न च पदान्तरयोगावगम्यत्वमाभिधानिकत्वविरोधि, तस्य कचिन्मुख्यार्थव्यवस्थापकत्वदृष्टेः; यथा—‘आदित्यस्य गावः प्रकाशयन्ति’ इत्यादिषु । न हि तत्रादित्यादिपदान्तरयोगेन गोशब्दस्य किरणपरत्वं लाक्षणिकम् । पदान्तरपरामर्शसापेक्षत्वेन विलम्बितधीहेतुरुपपदविभक्तिः; कारकविभक्तिस्तु तन्निरपेक्षत्वाच्छीघ्रधीहेतुरिति प्राबल्यदौर्बल्यविभाग एव, न तु सार्थकत्वनिरर्थकत्वाभ्यां वैषम्यम् । विभक्त्यश्रवणादमुख्यत्वं तु परिहृतम् । एवं समासान्तर्गतविभक्त्यर्थे निरूपिते समस्तयोः पदयोः प्रथमं ब्रह्मशब्दं याचष्टे—ब्रह्मशब्देन चेति । ब्रह्मशब्दस्य प्रधानाद्यर्वाचीनार्थान्तरेषु प्रयोगदर्शनादि-

तरव्याख्यातृभिरीश्वरातिरिक्तवस्तुपरत्वेन व्याख्यातत्वाद्देवान्तरपरत्वस्य कैश्चिदभ्युपगमाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थं 'ब्रह्मशब्देन पुरुषोत्तमोऽभिधीयते' इति प्रतिजानीते । पुरुषोत्तमशब्दस्य रूढया ब्रह्मशब्दस्य देवान्तरपरत्वादिव्युदासः । अवयवशक्त्या बद्धमुक्तावस्थचेतनवैलक्षण्यमुक्तम् । स्वेतरवैलक्षण्यमात्रं तृणादेरप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं 'स्वभावतः' इत्यादिना विशेषणद्वयेन वैलक्षण्यं विशिनष्टि । इदं च विशेषणद्वयं शब्दशक्तेरर्थसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वप्रतिपादनोपयोगितयोक्तम् ; न तु प्रवृत्तिनिमित्ततया ; गुणतोऽपि बृहत्त्वे सति शब्दशक्त्यसंकोचसिद्धेः, मुमुक्षोरशेषदोषनिवृत्तिनिरतिशयानन्दप्राप्तिहेतुत्वाच्च । वाद्यन्तरोक्तस्याविद्यादिदोषान्वयस्य निर्गुणत्वस्य च व्यावृत्त्यर्थम्, उपाध्युपहितब्रह्मस्वरूपस्यैव कर्मवश्यत्वदुःखित्वादिव्यावृत्त्यर्थम् ; ज्ञानादिशक्तियोग एवास्य स्वाभाविकः सार्वज्ञ्यनिरतिशयानन्दादियोगस्तु कादाचित्क इति मतस्य च व्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणद्वयमुक्तम् । निरस्तकतिपयदोषत्वं निरस्तनिखिलदोषत्वं च केषांचित् बद्धानां मुक्तानां नित्यानामप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं 'स्वभावतो निरस्तनिरिवलदोषः' इत्युक्तम् ; नित्यसिद्धानामपि भगवन्नित्यसंकल्पाधीनं हि नित्यनिर्दोषत्वम् । 'स्वभावतः' इत्युत्तरत्राप्यनुषङ्गः ; तेन गुणानामविद्याकल्पितत्वपक्षव्यावृत्तिः । "ते ये शतम्" इत्यत्र पूर्वपूर्वगुणभ्य उत्तरोत्तरगुणानामतिशय सावधिक इति तद्व्यावृत्त्यर्थमनवधिकातिशयशब्दः ; तत्र हि ब्रह्मगुणातिशयस्य वाङ्मनसागोचरतयानवधिकत्वमुक्तम् ; सत्यसंकल्पत्वान्तर्भूता वशित्वादिगुणा इति हि वक्ष्यते । अतः कस्मिंश्चिद्गुणे तद्विधामेदरूपतया गुणानां बहूनामन्तर्भावामिप्रायो गणशब्दः । नन्वनवधिकातिशयशब्दस्य गुणविशेषणत्वे गणशब्दसामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यात् ; गणविशेषणत्वमप्ययुक्तम् ; गुणस्वरूपस्य ह्यनवधिकातिशयत्वं, न तु गणस्वरूपस्य । नैवम् ; गण एव विशेष्य इति बहुव्रीहिसिद्धिः । तथाप्यर्थवशाद्गुणान्तर्भूतैकैकगुणव्यक्तेरनवधिकातिशयत्वं फलितं स्यात् ; यथा—'एषा परिषदभिजनवती श्रुतशीलशालिनी' इत्यत्र श्रुतशीलादीनां परिषद्विशेषणत्वे प्रतीतेऽपि तदन्तर्भूतानामेव श्रुताद्यन्वयः न तु समूहस्य, ततो निर्गतानां श्रुताद्यभावप्रसङ्गात् । असंख्येयत्वमपि गणविशेषणं युक्तम् ; गणासंख्येयत्वे गुणासंख्येयत्वं कैमुत्यसिद्धम् । अनवधिकातिशयशब्देन नित्यसिद्धव्यावृत्तिश्च, तद्गुणानां जगद्व्यापाराननुगुणत्वेन भगवद्गुणापेक्षया सातिशयत्वात् ; तेषामीश्वरतद्गुणविभूतिसाक्षात्कारस्यात्यन्तानुकूलस्य निरवधिकातिशयत्वेऽपि तादृशासंख्येयगुणाभावात्तद्व्यावृत्तिः । अनुषक्तेन 'स्वभावतः' इति पदेन वा नित्यसिद्धव्यावृत्तिः ; तेषां तादृश-

गुणकत्वं हि भगवन्नित्येच्छाधीनम् । स्वरूपेणानवधिकातिशयत्वाभावाच्च नित्यासिद्धव्या-
वृत्तिः; ते ह्यणुस्वरूपाः । अत्र स्वरूपस्याप्यनवधिकातिशयत्वं गर्भितम् ; विभुत्वस्यापि
गुणान्तर्भावात्, “ बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च ” इत्युपपादकग्रन्थोक्तेः । अभिधीयते ;
मुख्यवृत्त्या बोध्यते । अस्मिन् ग्रन्थे “ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ” इति श्रुतिश्चैतत्सूत्रा-
र्थानुवादिन्यनुसंहिता भवति ; तत्र हि “ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ” इति पुरुष-
पर्यायतया ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । एवं प्रतिज्ञातमर्थं शब्दसामर्थ्यात् प्रथममुपपादयति—
सर्वत्रेत्यादिना । तत्रार्थान्तरेषु ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यान्यथासिद्धि विवक्षुस्तदुपयुक्तं गुणयोगं
दर्शयति—सर्वत्रेति । सर्वत्र ; ब्रह्मशब्दप्रयोगविषयेषु सर्वेषु, बृहत्त्वगुणयोगोऽस्तीत्यर्थः ।
पुरुषोत्तमे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं च किं न स्यादित्यत्राह—बृहत्त्व चेति । बृहत्त्वगुण-
मात्रयोगिषु सर्वेषु ब्रह्मशब्दप्रयोगाभावात् स्वरूपतो गुणतश्चानवधिकातिशयबृहत्त्व प्रवृत्ति-
निमित्तमित्यर्थः । ननु “ बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म ” “ बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च
तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां बृहत्त्वे बृंहणत्वे च प्रवृत्तिनिमित्ततयावगते
कथमिह बृहत्त्वमात्रं निमित्तमुच्यते ? गुणतो बृहत्त्वे बृंहणत्वस्यान्तर्गतत्वादिति ब्रूमः ।
“ स चानन्त्याय कल्पते ” इति श्रुतिप्रसिद्धसकलसंकोचनिवृत्तिपूर्वकनिरवधिकज्ञानविका-
सरूपानन्त्यावहत्वं हि बृंहणत्वम् ; तद्धि सकलहेयप्रत्यनीकत्वक्षान्तिकारुण्यादिमोक्षप्रदत्वौप-
यिकगुणगणवत्त्वम् ; अत एव हि “ स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषः ” इत्यादिकं प्रतिज्ञा-
वाक्येऽभिहितम् । ननु स्वरूपतो बृहत्त्वमेव निमित्तमस्तु ; किं गुणैरिति चेत्—न ; ब्रह्म-
गुणादेरपि स्वरूपेण बृहत्त्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गात् । तर्हि गुणतो बृहत्त्वमेवास्तु
निमित्तमिति चेत्—न ; शब्दशक्तेरसंकोचस्य स्वतः प्राप्तत्वात् ; स्वरूपेण च बृहत्त्वसद्भावात् ;
“ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ इति हि श्रुतिः । गुणतो बृहत्त्वं नाम सद्धारकबृहत्त्वम् ; गुणद्वारा
हि तत् । स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्ववद्वस्तु पुरुषोत्तमादन्यदपि स्यात्, अन्यदेव
वा स्यादित्यत्राह—स चेति । चः शङ्कानिवृत्तौ । सर्वेश्वरशब्देनैवकारेण च “ तमीश्वरा-
णां परमं महेश्वरम् ”, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ” इति वाक्ययुगलार्थो विवक्षितः ।
ततः किमित्यत्राह—अत इति । अतः ; अनवधिकातिशयबृहति ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात्
सर्वेश्वरस्यैव तादृशबृहत्त्वगुणयोगित्वाच्चेत्यर्थः । कथं तत्रैव मुख्यवृत्तः ? अन्यत्रापि ब्रह्म-
शब्दः प्रयुज्यत इत्यत्राह—तस्मादिति । तस्मात् ; बृहणः । सर्वत्र मुख्यः कुतो न

स्यादित्यत्राह—अनेकार्थेति । परब्रह्मणोऽन्यत्र प्रयोगस्यान्यथासिद्धत्वात् तत्र शक्ति-
कल्पनम्, “ अनन्यथासिद्धः प्रयोगः शक्तिं कल्पयति ” इति न्यायादित्यर्थः । अनेक-
शक्तिकल्पनं गौणत्वं वा न स्यात्, बृहत्त्वगुणयोगिसर्वव्यक्तिष्वेकैव शक्त्या मुख्यत्व-
संभवादित्यत्राह—भगवच्छब्दवदिति । तथा च श्रीमति वैष्णवे पुराणे भगवच्छब्दं
प्रकृत्योक्तम् ।

“ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ”

इति । अनेन प्रस्तुतचोदस्य कः परिहार उक्तो भवति? उच्यते—बृहत्तिधातोर्म-
निन्प्रत्ययान्तत्वेन निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य प्रधानादिषु दृश्यमानः प्रयोगो नावयवशक्तिनि-
बन्धनः, तथाहि सति बृहन्महच्छब्दादिवदापेक्षिकबृहत्त्वयोगिषु सर्ववस्तुषु प्रयोगः
स्यात् ; न च तथा प्रयुज्यते; त्रसरेणुमपि हि ततोऽणिष्ठतयाभिमतद्रव्यान्तरापेक्षया महिम-
गुणशालीति वदन्ति । न च व्यणुकादिषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः । एवं सर्वत्र प्रयोगादर्शनात्
पङ्कजशब्दव्यवस्थापककुमुदादिव्यावृत्तामरसानुवृत्तपद्मत्वजातिवत् ब्रह्मशब्दप्रयोगविषय-
पञ्चषव्यक्त्यनुवृत्तान्यव्यावृत्ताकारादर्शनादनेकशक्तिकल्पने प्राप्ते, अनन्यथासिद्धस्य प्रयोगस्य
शक्तिकल्पकत्वात् ब्रह्मशब्दप्रयोगविषयेष्वन्येषु च बृहत्त्वगुणलेशयोगेन प्रयोगस्यान्यथासिद्ध-
त्वाच्च नानेकशक्तिकल्पनं युक्तम् । तस्मात्पुरुषोत्तम एव प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यवति मुख्य-
त्वम्, अन्यत्रौपचारिकत्वं च ; औपचारिकस्तु प्रयोगः संकोचसह इष्टः, न तु
सार्वत्रिकः इति । तमिमं न्यायमभिप्रेत्य भगवच्छब्दस्य पुरुषोत्तम एव मुख्यत्वमन्यत्रा-
मुख्यत्वं च भगवता पराशरेणोक्तम् ; तथाहि—ज्ञानादिमात्रं वा निरङ्कुशज्ञानादिकं वा
भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ; आद्ये पिपीलिकादावपि भगवच्छब्दः प्रयुज्येत ; द्वितीये
तु सर्वत्र निरवधिकज्ञानाद्यभावात् प्रवृत्तिनिमित्तासिद्धेर्नैकशक्त्या सर्वत्र मुख्यत्वम् ; अनेक-
शक्तिकल्पनं चायुक्तं, प्रयोगान्यथासिद्धेरिति भगवत्पराशराभिप्रायः । ननु

“ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ ”

इति ग्रन्थोक्तेष्वौपचारिकभगवच्छब्दप्रयोगयोग्येषु यदलौकिकार्थसाक्षात्कारित्वमस्ति तदेव

प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य भगवच्छब्दः सर्वत्र मुख्यः स्यात् ; नैवम् ; अलौकिकार्थसाक्षात्करण-
मात्रस्य प्रयोगविषयव्यावृत्तत्वाभावात् । न हि समाधिपर्यन्तयोगकाष्ठानिष्ठेषु केशिध्वज-
खाण्डिक्यप्रह्लादादिषु भगवच्छब्दः प्रयुज्यते । किं च प्रत्यक्षमूलव्युत्पत्त्या गवादिशब्दा-
नामिवागममूलव्युत्पत्त्या समग्रषाड्गुण्यादिमत्येव तस्य मुख्यत्वावगमात् ।

“ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ ”

इति निर्दोषत्वपर्यन्तानां ज्ञानादीनां प्रवृत्तिनिमित्ततया वाच्यत्वमुच्यते; निर्दोषत्वं च
निमित्ततया वाच्यत्वेनोच्यते, अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यात् । न ह्यवाच्यं सर्वं निषेध्यम् ;
अनुक्त्यैव ह्यवाच्यत्वं सिध्यति । न च ज्ञानशक्त्यादिष्वेकैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ; किं
तु ज्ञानादिसमुदायस्यैव; अन्यथा “अशेषतः” इति पदवैयर्थ्यात् । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ”
इत्युक्तत्वात् गवादिष्वतिप्रसङ्गभयाच्च प्रकर्षविशेषवतां ज्ञानादीनां समुदायस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वमुक्तमित्यभ्युपेत्यम् । एवं न्यायसिद्धार्थस्यागमसिद्धोऽर्थो भाष्ये दृष्टान्तीकृतः—“भगव-
च्छब्दवत्” इति । तथा च भगवता पाराशर्येण—“ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ” “ स्याच्चै-
कस्य ब्रह्मशब्दवत् ” इत्यादिसूत्रेषु ब्रह्मशब्दस्य भगवत्येव मुख्यत्वमुत्तरत्रोक्तम् । अतो
यथोक्त एवार्थः । तथा च स्पष्टीकृतं श्रीमति गारुडे पुराणे—

“ वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि ।

तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ॥ ”

इत्यारभ्य

“ यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः ।

तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ”

इति । एवं शब्दसामर्थ्यमुपपादितम् । अथ ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थमुख्यवृत्तत्वेऽप्येतत्सूत्रस्थस्य
तस्यार्थस्वाभाव्यात्पुरुषोत्तमपरत्वमुच्यते—तापत्रयातुरैरिति । ‘स एवामृतत्वाय’ इति
पदैः “ तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्थाः ” इत्यादिश्रुत्यर्थो विवक्षितः ; अत
एव हि ‘पुरुषोत्तमोऽभिधीयते’ इत्युक्तम् । श्रुतेरपि पूर्वोक्तहेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणा-
करत्वविशिष्ट एव तापत्रयातुरैरुपास्यः, न तु तेष्वन्यतम् इति भावः । न हि कारागार-
निगलित एव तन्मोचनार्थिभिरभ्यर्थनीयः । तथा च वैष्णवे पुराणे निर्दोषकल्याणगुणाक-

रस्यैव मुमुक्षूपास्यत्वमुक्तम्—“स सर्वभूतप्रकृति विकारान्” “समस्तकल्याण-
गुणात्मकोऽसौ” इत्यादिना “अज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” इत्यन्तेन । ब्रह्मशब्दव्याख्या
निगमयति—अत इति । निर्दोषमङ्गलगुणकस्य सर्वेश्वरस्यैव तापत्रयातुरैर्जिज्ञास्यत्वादत्र
तापत्रयातुरजिज्ञास्यतयोक्तं ब्रह्म सर्वेश्वर एवेत्यर्थः । यद्वा—अतः ; उक्तशब्दसामर्थ्यात्
अर्थसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । ननु ब्रह्मशब्दोऽव्युत्पन्नो व्युत्पन्नो वा भगवति मुख्यः ; अव्युत्पन्नत्वे
बोधकत्वविरहिणस्तस्य न कचिन्मुख्यत्वम् ; नापि व्युत्पन्नः स मुख्यः, अलौकिकेऽर्थे व्युत्प-
त्त्यसंभवात् ; कथमप्रतीते व्यवहाराविषये बुद्धिपूर्विका यादृच्छिकी च व्युत्पत्तिः संभवति ?
उच्यते—यथा कामिनीचन्दनभवनादिषु प्रयोगेण सुखविषयतया व्युत्पन्नस्य स्वर्गशब्द-
स्य “यस्मिन्नोष्णम्” इत्यार्थवादादपदसमभिव्याहारेणालौकिकसुखतिशेषविषयतया व्यु-
त्पत्तिः, यथा लोके कचिदव्युत्पन्नत्वेऽपि यूपाहवनीयस्फ्यकपालचपालचात्वालादिशब्दानां
वाक्यान्तरपदान्तरसमभिव्याहारात्तत्तदर्थविषयतया व्युत्पत्तिः, एवं ब्रह्मात्मेश्वरादिशब्दानां
च लोके केषुचिदर्थेषु प्रयोगात् व्युत्पत्तौ सत्यामसत्यामपि “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिप्रसिद्धार्थवाक्यान्तरपदान्तरसमभिव्याहारा-
दलौकिकपरमात्मविषयत्वव्युत्पत्तिरुपपद्यते । अतो ब्रह्मशब्दस्योक्तरीत्या भगवत्येव मुख्य-
त्वं युक्तम् ।

भावप्रकाशिका

कर्मत्वकरणत्वादिसंबन्धविशेषेऽपि नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनायां षष्ठ्यर्थभूत-
संबन्धसामान्यावान्तरविशेषरूपत्वं कर्मत्वकरणत्वादेः प्रतीयते ; न च तद् युज्यते वक्तुम्,
“षष्ठी शेषे” इति कर्माद्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके षष्ठ्या अनुशिष्टत्वेन द्वितीया-
तृतीयार्थयोः सामान्यविशेषभावाभाववत् द्वितीयार्थस्य षष्ठ्यर्थस्य च सामान्यविशेषभावा-
भावात् ।

“संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥”

इति हरिणोक्तत्वेन ‘नटस्य शृणोति’ ‘माषाणामश्रीयात्’ ‘अनुकरोति भगवतो
नारायणस्य’ इत्यादावपि कर्मत्वाद्यतिरिक्तस्य क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकस्य शेषशेषिभावादि-

लक्षणस्य संबन्धस्य सत्त्वादिति चेत्—न; ‘भाषाणामश्नायात्’ इत्यादौ कर्मत्वाद्यति-
रिक्तकल्पने प्रमाणाभावात्, द्वितीयादीनां षष्ठ्यपवादतया विधानाभ्युपगमेन सामान्य-
विशेषभावनियमोपपत्तेः । इतरा विभक्तयो विहिता इति ; यद्यपि “कर्तृकर्मणोः कृति”
इति षष्ठ्यपि विहिता, तथापि कर्मादिषु संबन्धविशेषेष्वेवेतरविभक्तयो विहिता ; षष्ठी तु
संबन्धसामान्ये विशेषेऽपि विहितेत्येवकारमपिशब्दं चाध्याहृत्य योजना कार्या । परिणा
ब्रह्मानुबन्धिनामिति ; ननु ‘संबन्धसामान्यपरिग्रहे’ इत्यत्र परिणा संबन्धसामान्य-
परितःस्थितानां तदनुबन्धिनामेव ग्रहणं स्यात्, न तु ब्रह्मानुबन्धिनाम् ; न हि ‘ब्रह्मपरि-
ग्रहे’ इति पठ्यते, येन ब्रह्मानुबन्धिनः परिणा प्रतीयेरन् ; अत एवोत्तरत्र ‘षष्ठी गृह्यते’
इत्युक्तं न तु परीत्यपि ; ‘कर्मणि षष्ठी परिगृह्यते’ इत्युक्तेऽपि न ब्रह्मानुबन्धिनां
ग्रहणं सिध्येत् ; अपितु षष्ठ्यनुबन्धिनामेवेति चेत्—न ; ब्रह्मानुबन्धिनामपि परंपरया
संबन्धसामान्यानुबन्धित्वस्य कथंचित्संभवादित्यभिप्रायात् । प्रधानसंबन्धादिति ;
यथा ‘राजासौ निर्गतः’ इत्युक्ते सपरिवारस्य निर्गमनं प्रतीयते तद्वदिति भावः । समास-
निषेधस्य सावकाशत्वमिति ; “कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यते” इति प्रतिप्रसवानव-
रुद्धोऽवकाश इत्यर्थः । ननु “कर्मणि च” इति समासनिषेधः कस्मान्न भवतीति
चेत्—न ; तस्य “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्रविहितषष्ठीविषयत्वात् ; यथा
‘आश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन गोपालेन’ इति । एतदभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकृता—
“कर्तृकर्मणोः कृति” इति । यद्यपि ज्ञानपदं कृदन्तमिति ; ततश्च प्रतिप्रसवानवरुद्ध-
त्वान्नावकाश इति भावः । सर्पिषो जानीत इति तिङन्तपदान्वयार्हत्वादिति ; तिङ-
न्तयोग इवेयमपि शेषलक्षणा षष्ठीत्यर्थः । न च शेषषष्ठीत्वे “ज्ञोऽविदर्थस्य” इति
विधानवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्, समासनिषेधार्थत्वात्पुनर्विधानस्य ; षष्ठीं श्रूयत एव न लुप्यत
इति ; लोपश्च समासे । उक्तं च हरिणा—

“साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥” इति ।

धातोर्विभक्तेश्च प्रवृत्तितत्करणार्थत्वादिति ; ततश्च सर्पिषः कर्तृकर्मन्यतरत्वा-
भावात् न कृद्योगलक्षणा षष्ठीति भावः । यद्यपि “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इति षष्ठ्याः
शेषषष्ठीत्वेन न करणत्वमर्थः, तथापि करणस्य शेषतया विवक्षितस्यार्थत्वात् कर्तृकर्मन्य-

तरार्थत्वाभावान्न कृद्योगलक्षणषष्ठीसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् । ननु धातोः प्रवृत्त्यर्थकत्व-
 कथनमनुपयुक्तमिति चेत्—न; ज्ञाधातोर्ज्ञानार्थत्वे सकर्मकत्वात् कर्मसंभावनाप्यस्ति,
 प्रवृत्त्यर्थत्वे तु सापि नास्तीति प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ ननु नेयं षष्ठीति ; ननु सूत्रकृता
 प्रयुक्तत्वाभावेऽपि स्वप्रयुक्तत्वात् स्वप्रयुक्तव्याख्यानस्य च भाष्यलक्षणत्वान्न
 तद्व्याख्याने दोषः , इतरग्रन्थेष्वपि ‘ शक्तिः सामर्थ्यं कारणत्वमिति यावत् ’
 इति पर्यायतया स्वप्रयुक्तमपि शब्दं यावत्परप्रतीति व्याकुर्वाणा दृश्यन्त इति
 सर्वजनीनमेतत् ; अतः समासव्याख्यानस्य स्वप्रयुक्तविग्रहवाक्यगतायाः षष्ठ्या
 संदिग्धार्थाया व्याकरणकोशादिनार्थे कथनीये विभक्तिविषये कोशादेरभावात् व्याकरणेनैव
 व्याख्यानं युक्तमिति चेत्—मैवम् ; समासपदव्याख्यानं विग्रहेणैव कर्तव्यमिति नियमा-
 भावेन ‘ ब्रह्मजिज्ञासा—ब्रह्मकर्मकजिज्ञासा कर्तव्या ; ब्रह्मशब्दो ब्रह्मकर्मकपरः ’ इत्येव
 व्याख्यायताम् , किमिति संदिग्धार्थकव्याख्यानसापेक्षविग्रहवाक्योपन्यासेनेति तात्पर्यात् ।
 विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकेन लक्षणा हि समास इति , इदं तु कर्मधारयभिन्नलुप्त-
 विभक्तिकतत्पुरुषाव्ययीभावविशेषविषयं द्रष्टव्यम् । लक्ष्यार्थविशेषनिर्णयायेति ;
 ‘ अस्या विभक्तेरयमर्थोऽनेन प्रातिपदिकेन लक्ष्यते ’ इति प्रतिपादनायेत्यर्थः । ननु ‘ नानु-
 शासन—’ इत्यस्याः शङ्कायाः कथमुत्थानम् ? विभक्तेर्व्याख्येयत्वे सिद्धे कोशादीनां तद्विषय
 उदासीनत्वादनुशासनेन व्याख्यानमुचितम् । ततश्चास्या विभक्तेरयमर्थ इति निर्णये
 सति योग्यतावशेन कर्मत्वरूपोऽर्थो लक्ष्यते इति निर्णयाय युक्तमेव विभक्त्यर्थकथनम् ।
 अत एव हि “ न गङ्गायां घोषः ” इत्युत्तरवाक्यमपि न युक्तम् ; न ह्यत्र लक्षकपदस्य
 लक्ष्येऽनुशासनमुपन्यस्यते ; किंतु योग्यतादिवशेन लक्षणीयस्य कर्मत्वस्य विभक्त्यर्थत्व-
 कथनायानुशासनमुपन्यस्यते । अत एव “ स तु नियमः प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकान्त-
 रार्थलक्षणायामेव ” इति परिहारग्रन्थोऽपि न युक्तः, ब्रह्मणः कर्मत्वकर्तृत्वादीनां मध्ये
 कर्मत्वस्यैव लक्षणीयत्वाय योग्यतादिप्रतिसंधानस्येहाप्यपेक्षितत्वादिति चेत्—न , अन-
 भिज्ञो भवान् वाक्यार्थस्य ; न ह्यत्र “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इत्यनुशासनबलेन षष्ठीव्या-
 ख्यानमसंगतमिति चोद्यते, येनायमुपालम्भः स्यात् ; किंतु “ कृद्योगलक्षणा षष्ठी
 समस्यते ” इत्यनेन कृद्योगलक्षणषष्ठ्यन्तपदस्य लुप्तायां विभक्तौ तदर्थे लक्षणायाः साधुत्वा-
 न्वाख्यानपरेण व्याख्यानं किमर्थं क्रियते ? न हि गङ्गापदस्य तीरे लक्षणया प्रयोगे

साधुत्वमस्तीत्यत्रानुशासनमपेक्षितमित्याक्षेपस्य कचिदर्थविशेषलक्षणया प्रयोगस्य साधुत्व-
मनुशासनसापेक्षमिति परिहारस्य च संभवेनादोषात् । ननु लुप्तविभक्त्यर्थस्य लुप्तिभक्ति-
कशब्दमुख्यार्थत्वे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः, षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाया अप्रसक्तेरित्यरु-
चेराह—अमुख्यत्वे वा का नः क्षतिरिति । ननु पदान्तरयोगविहितविभक्तेरर्थसद्भावे
“नमस्करोति देवान्” इत्यत्र नमःशब्दयोगनिमित्तचतुर्थ्यपेक्षया कर्मणि द्वितीयायाः
प्राबल्यं न स्यादित्याशङ्क्याह—कारकविभक्तेरिति । पदान्तरयोगविहितत्वरूपम-
स्त्येवेति, ननु “कर्तृकर्मणोः” इति विहितस्य कृदन्तपदयोगनिमित्तत्वेऽपि न कारक-
विभक्तित्वक्षतिः, तत्र शाब्दिकानां कारकषष्ठीत्वस्य व्यवहारात्; अत एव “गतिकार-
कोपपदात् कृत्” इति कारकस्वरो भवति, इतरथा स न प्राप्नुयादिति चेत्—सत्यम्;
अस्त्येव कारकविभक्तित्वम्; उपपदयोगनिमित्ततयोपपदविभक्तित्वमप्यस्ति; तस्याश्चोप-
पदयोगनिरपेक्षकारकविभक्त्यपेक्षया दौर्बल्यमप्यनुभवसिद्धम्, ‘घट करोति’ इत्यत्रेव
‘घटस्य कृतिः’ इत्यत्र ‘कर्मत्वस्य शीघ्रप्रतीत्यभावात् । न चैवं “कर्तृकर्मणोः कृति”
इति षष्ठ्या उपपदविभक्तित्वे षष्ठीं बाधित्वा द्वितीया प्राप्नोतीति वाच्यम्, तद्विषय
एवारभ्यमाणत्वेन तदपवादत्वात् । न चैवं ‘कन्याया अलंकर्ता’ इत्यादौ कृद्योगषष्ठ्या अप्यु-
पपदविभक्तित्वाविशेषात् अलंयोगनिमित्तचतुर्थीबाधकत्वं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वेन
बाधकत्वोपपत्तेः । कर्मणि षष्ठ्या अपि कारकविशेषविहितत्वेन कारकविभक्तित्वस्याप्यभ्यु-
पेतत्वेनालंपदयोगनिमित्तविभक्तेः केवलोपपदविभक्तित्वेन ताद्व्याधकत्वोपपत्तेश्च । पदान्तर-
परामर्शसापेक्षत्वेनेति; उक्तं च—“सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात्”
इत्यत्र तृतीये “सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इत्यत्र सूक्तवाकेनेति
तृतीया इत्थंभूतलक्षणे भविष्यतीति पूर्वपक्षे सर्वत्र क्रियाकारकसंबन्धस्यान्त-
रङ्गत्वात् सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणक्रियायां कारकत्वेन संबन्धो वक्तुमुचितः;
इत्थंभूतलक्षणाश्रयणे तु न कारकत्वेन संबन्धः सिध्येत्; न च लक्षणक्रियायां करण-
त्वेनान्वयो युक्तः, सूक्तवाकेन लक्षितं प्रस्तरमिति लक्षणक्रियाया वाचकपदाभावेन
तद्वाचकपदान्तरसापेक्षत्वात्; तस्मान्नेत्थंभूतलक्षणे तृतीया; अपितु करणे तृतीयैवेत्युक्त-
रीत्या उपपदविभक्तेः कारकविभक्त्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति । अमुख्यत्वं तु परिहृतमिति;
का नः क्षतिरिति परिहृतमित्यर्थः । पुरुषोत्तमशब्दस्य रूढयेति; यद्यपि यौगिकार्थ-

स्यातिप्रसक्तौ समुदायशक्तिलक्षणरूढद्यभ्युपगमः ; न तु शचीपतिवाक्पतिश्रीवत्सवक्ष-
प्रभृतिषु प्रोद्गात्रहीनधार्यादिशब्देष्विव रूढिरभ्युपगन्तव्या; तथापि पुरुषोत्तमशब्दस्य
नारायणपर्यायतया पाठात् समानप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्भ्युपगम्योक्तं द्रष्टव्यम् । **चेतनवैलक्षण्य-**
मुक्तमिति ; यद्यप्युत्तमशब्दस्योद्गतार्थावाच्युपसर्गात् ससाधनक्रियावचनात्तमप्रत्यये
निष्पन्नस्य न वैलक्षण्यमात्रमर्थः; अव्युत्पत्तिपक्षेऽपि न वैलक्षण्यमर्थः, वैलक्षण्यमात्रेणोत्त-
मशब्दप्रयोगाभावात् ; अत एव “स्वेतरवैलक्षण्यं तृणादेरप्यस्ति” इति ग्रन्थोऽपि न
युक्तः ; तथापि “अक्षरादपि चोत्तमः” इति प्रमाणानुसारेण पञ्चमीसमासस्य वा
“सप्तमी” इति योगविभागात् सप्तमीसमासस्य वा आश्रयणीयतया “यतश्च निर्वा-
रणम्” “पञ्चमी विभक्ते” इति सूत्राभ्यामेव पञ्चमीसप्तम्योर्विधेयत्वेन निर्धारणस्यावश्य-
कत्वान्निर्धारणस्य च वैलक्षण्यापरपर्यायपृथक्करणवाचित्वाद्वैलक्षण्यमर्थ इत्येतदभिप्रेत्यै-
तदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **प्रतिपादनोपयोगितयेति ;** पुरुषोत्तमस्य निर्दोषत्वकल्याणगुणाकर-
त्वाश्रयतया निरतिशयबृहत्त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तं संभवतीति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः ।
न तु प्रवृत्तिनिमित्ततयेति ; ततश्च ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वव्यतिरिक्तं स्वभावतो निरस्त-
दोषत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमिति न भ्रमितव्यमिति भावः । अर्थसामर्थ्यमाह—**मुमुक्षो-**
रशेषदोषेति । बाह्यमनसागोचरतयानवधिकत्वमुक्तमिति , ननु ब्रह्मगुणानां सर्वाति-
शायितया अतिशयस्य सर्वावधिकत्वेन कथमनवधिकत्वम् ? इन्द्राद्यानन्दातिशयो हि मनुष्या-
नन्दावधिकः, ब्रह्मानन्दातिशयो हि मनुष्यादिप्रजापत्यन्तसर्वानन्दावधिकः ; अत एव सर्वेषा-
मवधित्वात् सर्वेभ्योऽतिशयित इत्यवध्यर्थः पञ्चमीति चेत्—न; अवधिशब्दस्येत्यतार्थक-
त्वात् ; ततश्च ब्रह्मानन्दातिशयोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः । यद्वा स्वसमानाधिकरणापकर्षावधि-
शून्यत्वमेवानवधिकत्वम् ; स्वशब्देनोत्कर्षः परामृश्यते; इन्द्रानन्दादिगतस्य देवाद्यानन्दा-
पेक्षयातिशयस्य बृहत्पत्यानन्दावधिकापकर्षसमानाधिकरणतया स्वसमानाधिकरणापकर्षा-
वधिमत्त्वम् ; ईश्वरगुणनिष्ठोत्कर्षस्य तु स्वसमानाधिकरणापकर्षाभावेन तादृशावधिशून्यत्व-
मिति विशेषात् । अथवा इतरेषामतिशयस्य देवमनुष्याद्यवधिसापेक्षत्वेन सावधिकत्वम् । ईश्वर-
विषये तु उपपदादिनिरपेक्षतया ‘अतिशयित.’ इति प्रत्ययप्रयोगयोर्दर्शनात् तद्वनातिशयस्या-
वधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकत्वाभावेन निरवधिकत्वम् ; अत एव ‘अयोध्येश्वरः, मिथिलेश्वर.’
इतीतरत्रैश्वर्यस्य निर्देशः, ईश्वरविषये तु मर्यादोपन्यासमन्तरेण ‘ईश्वर.’ इत्येव प्रतीतिप्र-

योगौ । अत एव “ शब्दादेव प्रमितः ” इत्यत्र ईशानपदस्यैव निरपेक्षस्य परमात्मप्रतिपादकत्वं, न तु प्रतिसंबन्धिसापेक्षस्येति श्रुतित्वमुपपादितम् ।

“ मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।

इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ॥ ”

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । अन्तर्भावाभिप्रायो गणशब्द इति ; एकस्यैव सत्यसंकरपत्वादर्शगणगणत्वे सत्येव तस्य वक्ष्यमाणरीत्या तद्विशेषणभूतमसंख्येयत्वमुपपद्यते ; इतरथा सर्वेषां गुणानां गण एक एव स्यादित्यसंख्येयत्वविशेषणमनन्वितं स्यात् । इदं च “ नन्वनवधिकातिशयशब्दस्य गणविशेषणत्वे ” इत्यादिग्रन्थेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्यवस्थाप्यमानमनवधिकातिशयत्वस्यासंख्येयत्वस्य च कल्याणगुणगणविशेषणत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । सामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति ; “ समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते ” इत्यनुशासनादिति भावः । तदन्तर्गतानामेवेति ; अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरयं विशेषः—दृष्टान्ते श्रुतशीलादिकं समूहिगतमेव ; दार्ष्टान्तिके त्वनवधिकातिशयत्वं श्रुत्यर्थाभ्यामुभयान्वितं प्रतीयत इति । ततो निर्गतानामिति ; इदमुपलक्षणम् ; श्रुतशीलादेः समूहान्वयित्वे तदन्तर्गतानां समूहिनां श्रुताद्यभावप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् । श्रुताद्यभावप्रसङ्गादिति , श्रुताद्यन्वयप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । भगवद्गुणापेक्षया सातिशयत्वादिति ; भगवद्गुणापेक्षया निरुद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिज्ञातमर्थं शब्दसामर्थ्यादिति ; बृहत्तिधातोर्निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वगुणयोगनिमित्तकतया प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यं यत्र तत्रैव मुख्यवृत्तत्वमित्युपपादयतीति भाष्यार्थ इति भावः । व्याख्यान्तरमाह—तत्रार्थान्तरेष्विति । ब्रह्मशब्दप्रयोगविषयेषु सर्वेष्विति ; पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तेष्विति शेषः । बृहत्त्वगुणयोगोऽस्तीत्यर्थ इति ; अतस्तत्र गौण इत्येतावत्पर्यन्तो वाक्यार्थः । अत एव पुरुषोत्तमे गौणत्वम् , अन्यत्र मुख्यत्वं च किं न स्यादित्याक्षेपग्रन्थसामञ्जस्यम् ; अन्यथा “ सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ” इति वाक्येनैव पुरुषोत्तमे मुख्यत्वप्रतिपादनस्यान्यत्र गौणत्वप्रतिपादनस्य च पर्यवसिततया पुरुषोत्तमे गौणत्वमित्याक्षेपग्रन्थसामञ्जस्यात् ; ‘ ततः किम् ? ’ इत्येवोत्तरग्रन्थस्यावतरणीयत्वात् । अस्मिन्पक्षे “ सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः ” इति भाष्यस्य पूर्वग्रन्थशेषत्वम् ; पूर्वस्मिन्तु पक्षे उत्तरग्रन्थशेषत्वम् । अत एव ‘ सर्वत्रेत्यादिना ’ इत्यादिशब्देनोपादानं कृतम् । यद्वा ततः किमित्येवावतारिका ; ‘ ततः

किम् ?' इत्यस्य हि तावता कथं तव पुरुषोत्तम एव मुख्यवृत्त्याभिधीयत इति प्रतिज्ञा-
 तार्थसिद्धिः ? विपरीतं किं न स्यात् ? इति ह्यभिप्रेतोऽर्थः । स एवार्थः पुरुषोत्तमे गौणत्व-
 मित्यादिग्रन्थेनोच्यत इति न दोषः, नापि व्याख्याद्वयाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । **ब्रह्मगुणा-
 देरपीति**, “बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च” इति प्रमाणानुसारेण द्वयमपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभ्युपगमेन
 ब्रह्मगुणादौ नातिप्रसङ्गः । अवश्यं च तथाभ्युपगन्तव्यम् ; इतरथा ब्रह्मगुणादावतिप्रसङ्गस्य
 तादवस्थ्यात्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् । न हि लाक्षादिरञ्जकद्रव्येण रक्तस्य स्वतश्च
 रक्तत्वाश्रयस्य जपाकुसुमादेरेवासंकोचात् रक्तपदवाच्यत्वं, न तु केवलजपाकुसुमादेरित्यस्ति ;
 न वा पर्वताश्रयस्यैव पर्वतस्य पर्वतशब्दवाच्यत्वं, न तु पर्वतानाधारपर्वतस्य, तस्य स्वरूपतः
 पर्वतत्वाश्रयत्वेऽपि धर्मतः पर्वतत्वानाश्रयत्वादित्यस्तीति चेत्—न, “कस्मादुच्यते ब्रह्म”
 इति “बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः” इति प्रमाणानुसारात् बृहद्गुणकत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् ;
 स्वरूपबृहत्त्वबृंहणत्वे अपि तत्रैवान्तर्गते इत्यत्रैव तात्पर्यात् । यद्वा गुणतो बृहत्त्वमित्यस्य न
 गुणगतबृहत्त्वमित्यर्थः, किं तु बृहद्गुणकत्वकृतः स्वरूपनिष्ठ एव माहात्म्यविशेषो ज्यायस्त्व-
 रूपः ; अतः सर्वतो ज्यायस्त्वं बृहत्त्वम् ; तदेव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
शब्दशक्तेरसंकोचस्येति ; ननु द्वयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगम एव ब्रह्मशब्दशक्तेः
 संकोचः, गुणतो बृहत्त्वस्य ब्रह्मगुणादिव्यावर्तकत्वादिति चेत्—न; न ह्यत्र शब्दशक्तेरित्यत्र
 ब्रह्मशब्दशक्तेरित्यर्थः ; अपितु “बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः” इति ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 प्रतिपादकवाक्यगतगुणशब्दशक्तेरित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मवत् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि शक्यत्वात्
 तत्र बृहत्त्वविशेषरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव शक्यत्वमित्युक्ते. संकोचप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च
 द्वयोरपि शक्यत्वे शक्यव्यक्तिसंकोचप्रसङ्गः, प्रयोगाभावेन व्यक्ति-संकोचस्य प्रागेव सिद्धत्वेनै-
 तदधीनत्वाभावात् । **तस्मात् ब्रह्मण इति** ; ननु तस्मादित्यस्य सर्वेश्वरादित्यर्थो वक्तुमु-
 चित, ‘ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः’ इति पूर्ववाक्ये तत्रैवेति तच्छब्देन सर्वेश्वरस्यैव निर्दिष्ट-
 त्वात् ; तत्र ब्रह्मणः परामर्शे अप्रसक्तप्रतिषेधापत्ते, न हि ब्रह्मशब्दस्याब्रह्मणि मुख्य-
 वृत्तत्वं प्रसक्तम्, येन तन्निषेधः सफलः स्यादिति चेत् ; उच्यते—तस्मादित्यस्य ब्रह्मण
 इति नार्थकथनम्, अपितु शेषपूरणम् । अयमभिप्रायः—स्वरूपेण गुणैश्चानवधिकातिशय-
 शालिनः सर्वेश्वरस्य ब्रह्मत्वं सिद्धम् ; इतः परं तस्मादपि ब्रह्मणोऽन्योऽपि ब्रह्मपदमुख्यार्थः
 इति स्वीकारे अनेकार्थत्वं स्यादिति । केचित्तु—ब्रह्मणः ; निरवधिकबृहत्त्वशालिन इत्यर्थः ;

पूर्ववाक्ये 'तत्रैव' इत्यत्र तच्छब्देनापि निरतिशयबृहत्त्वशाल्येव परामृश्यते, न तु सर्वेश्वरः । तथा " तद्गुणलेशयोगात् " इत्युत्तरत्रापि बृहत्त्वगुणलेशयोगादित्येवार्थ इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे " स च सर्वेश्वर एव; अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः " इत्ययमंशो व्यर्थः । नन्वितरत्र प्रयोगस्यौपचारिकत्वे स प्रयोगः सार्वत्रिकः किं न स्यादित्याशङ्क्य औपचारिकस्यापर्थ-
न्युज्यत्वान्न सार्वत्रिक इत्याह—औपचारिकस्त्विति । ननु

“ एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः ।

तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥ ”

इति बहिराज्याधिकरणन्यायेनाव्यभिचारात् बृहत्त्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे नानेकशक्ति-
कल्पनागौणत्वादित्येषः ; व्यणुकादिषु ब्रह्मशब्दाप्रयोगस्य बृहच्छब्दाप्रयोगवदसंस्कृत-
तृणादिष्वार्याणां बर्हिःशब्दाप्रयोगवच्चोपपत्तिः ; “ पर जैमिनिर्मुग्यत्वात् ” “ स्याच्चै-
कस्य ब्रह्मशब्दवत् ” इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वव्यवहारस्तु ब्रह्मगतबृहत्त्वस्या-
वधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकत्वाभावेनावधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकेतरबृहत्त्वापेक्षया शीघ्रधीस्थत्वात्
“ मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ” इति न्यायेनोपपद्यते । न हि नरेश्वर-
शब्दः स्वभार्यापुत्रादिस्वामिनि प्रयुज्यते, न वा केवलेश्वरशब्दः पृथिवीश्वरादावपि प्रयुज्यत
इत्येतावता स्वामित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमपहाय निरङ्कुशेश्वरत्वमेव तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति
शक्यते वक्तुमिति चेत्—मैवम्; तथाहि सति गोशब्दस्यापि ‘ गच्छति ’ इति व्युत्पत्त्या
“ गमेर्गोः ” इति व्युत्पन्नतया गन्तृत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, इतरत्राप्रयोगस्तु बहिराज्यादि-
शब्देष्विवोपपन्नो न तस्य गन्तृविशेषे रूढि कल्पयतीति स्यात् । यदि च नियमेनेतर-
त्राप्रयोगेण विशिष्य सास्नादिमति रूढि कल्पयित्वा इतरस्यावाच्यत्वं कल्प्यते,
तत्प्रकृतेऽपि समानमिति दिक् । केचित्तु—बृहत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगम्य
तत्पौष्कल्यस्यैव भगवति समर्थनात् बृहत्त्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् ; न हि प्रवृत्तिनिमित्त-
पौष्कल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् ; ततश्च नावयवार्थव्यतिरिक्तरूढ्यर्थस्वीकारः सिद्धान्ति-
संमत इति वदन्ति । औपचारिकभगवच्छब्दप्रयोगयोग्येति चेत् ; ननु “ स
वाच्यो भगवानिति ” इति वाच्यत्वेनोक्तानां वसिष्ठादीनां कथमौपचारिकभग-
वच्छब्दप्रयोगयोग्यत्वकथनमिति चेत्—न; त्वद्रीत्या औपचारिकभगवच्छब्दप्रयोग-
योग्यानामित्यर्थः । ननु खाण्डिक्यादिषु सार्वत्रिकभगवच्छब्दप्रयोगाभावो न स्व-

ध्यवसाय इत्यस्वरसादाह—किं च प्रत्यक्षमूलेति । आगममूलव्युत्पत्त्येति ; ननु “ उत्पत्ति प्रलयं च ” इत्ययमप्यागमो भवत्येवेति तन्मूलया व्युत्पत्त्या वसिष्ठादिष्वपि मुख्यत्वं किं न स्यात् ? “ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य ” इति श्लोकेऽपि “ अशेषतः ” इति सर्वेषामपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुच्यते, न तु मिलितानाम् ; तथाहि सति ‘ वाच्यानि ’ इति बहुवचनं न स्यात् । अत एव ज्ञानादिषु षट्सु प्रवृत्तिनिमित्तेषु कथितेषु ‘ अत्यल्पमिदमुच्यते ’ इति पर्यालोच्य “ विना हेयैर्गुणादिभिः ” इति ज्ञानादिभिन्नानामपि हेयव्यतिरिक्तानां शुभानां गुणानां सर्वेषां प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुच्यते, “ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ” इतिवदिति चेत्—न ;

“ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ ”

इत्याद्युपबृंहणानुगुण्यात् केवलस्य भगवच्छब्दस्यान्यत्राप्रयोगाच्चेति भावः । अत एव हि पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इत्युक्तमिति, यद्यपि “ तमेवं विद्वान् ” इति वाक्ये पूर्वत्र “ वेदाहमेतं पुरुषम् ” इति महान् पुरुष एव प्रस्तुतो न पुरुषोत्तमः, तथापि तयोरेकार्थपर्यवसानमभिप्रेत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । “ अतः सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म ” इति वाक्यगतस्यात शब्दस्य तापत्रयातुरजिज्ञास्यत्वरूपार्थसामर्थ्यमात्रेण संकोचकल्पने प्रमाणाभावादाह—यद्वा अत इति । ‘ अतः ’ इति व्याख्येयं पदम् । अव्युत्पन्नोव्युत्पन्नो वा भगवति मुख्य इति । गृहीतसंगतिक इत्यर्थः । मुख्यया वृत्त्या भगवत्प्रतिपादक इत्यर्थः । बुद्धिपूर्विकेति ; बुद्धिपूर्विका व्युत्पत्तिर्मातापित्रादिभिरङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमम्बातातमातुलादिषु यत्र व्युत्पत्तिर्गृह्यते तत्र ; यादृच्छिकव्युत्पत्तिस्तु ‘ घटमानय ’ इति वाक्यश्रवणात् प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभ्य यत्र व्युत्पत्तिर्गृह्यते तत्रेति द्रष्टव्यम् । इदं चाधिकरणनिरूपणे स्पष्टं भविष्यति । यूपाहवनीयेति ; अत्र कपालशब्दः संपातायातः, तस्य लौकिकत्वात् ।

श्रुतप्रदीपिका

अथैकपद्यहेतुभूतसमासार्थं निरूपयन् विभक्त्यन्तरव्यावृत्त्यर्थं व्यस्य निर्दिशति—ब्रह्मण इति । पञ्चमीमर्थान्तरशङ्कां च व्यपनुदन्नाह—ब्रह्मण इतीति । कुत इत्यत आह—कर्तृकर्मणोः कृतीति । कर्मत्वे सति विषयत्वं प्रयोजनत्वं च सिध्येदिति

भावः । सामान्यविध्यपेक्षया प्रतिपदविधेर्वलीयस्त्वेऽपि प्रतिपदे समासनिषेधात् परंप-
 रासंबन्धस्यापि संबन्धसामान्यान्तर्भावेन ब्रह्मानुबन्धिनामुपायादीनामपि जिज्ञास्यत्वसिद्धेः
 सामर्थ्यात् ब्रह्मणः कर्मत्वाक्षेपाच्च सामान्यपरत्वमाशङ्क्याह—यद्यपीति । ‘परिग्रहे-
 ऽपि’ इत्यत्र परिणा अनुबन्धिनां जिज्ञास्यतासिद्धिर्द्योतिता । कर्मार्थत्वासिद्धिः ; षष्ठ्या
 इति शेषः । आभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वादितीति ; उपपदविभक्तिरपि कारकविभक्ति-
 वत् “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिवत् “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यादिशब्दानुशासनस्वार-
 स्यादर्शवतीति भाष्यकाराभिप्रायः । एवकारेण विलम्बितधीहेत्वपेक्षया शीघ्रधीहेतोर्वलीय-
 स्त्वमभिप्रेतम् । प्रधानस्याप्रधानानां च कर्मत्वाक्षेपादपि प्रधानस्याभिधानिकत्वमितरे-
 षामाक्षिप्तत्वं च युक्तमित्यर्थः । समासनिषेधमाशङ्क्य परिहरति—न चेति । प्रति-
 प्रसवोऽपवादापवादः । अप्रयुक्तविभक्तेरनभिधायकत्वेऽप्यनुशासनाधीनलक्ष्यार्थविशेष-
 निर्णयाय षष्ठी व्याख्याता । प्रातिपदिकेन विभक्त्यर्थलक्षणायां तु न केवलं योग्य-
 तादि कारणम्, अनुशासनं चापेक्षितमिति तदनुसारेण व्याख्यातम् । अथ समस्तयोः
 पदयोः प्रथममनेकार्थसाधारण्येन प्रसिद्धेः परैरन्यथा व्याख्यातत्वाच्च संशयविपर्ययौ स्त
 इति तद्व्युदासाय व्याचष्टे—ब्रह्मेति । “परीत्य लोकान्” इति श्रुत्यनुसारेण पुरुषो-
 त्तम इत्युक्तम् । स्वेतरचिदचिद्विलक्षणत्वं तच्छब्दार्थः । स्वेतरान्यत्वं तृणादेरप्यस्तीति
 तद्व्यावृत्त्यर्थमुभयलिङ्गत्वेन वैलक्षण्यमाह—स्वभावत इत्यादिना । निखिलेति ब्रह्मादि
 व्युदासः । स्वभावत इति मुक्तव्यावृत्तिः । सावधिकातिशयनित्यव्युदासायानवधि-
 कातिशयशब्दः । प्रत्येकं तादृशा गुणा असंख्येयाः । एकस्य गुणस्य विधाभेदरूप-
 गुणपुञ्जाभिप्रायो गणशब्दः । सत्यसंकल्पत्वान्तर्भूता हि वशित्वादयः । अभिधीयते ;
 मुख्यवृत्त्या बोध्यते । शब्दसामर्थ्यादर्थसामर्थ्यवशाच्च भगवत्परत्वं वक्तुं प्रथमं शब्दसा-
 मर्थ्यमुपपिपादयिषुरन्यत्र गौणत्वं हृदि निधाय ब्रह्मशब्दस्य गुणयोगतः प्रवृत्तत्वमाह—
 सर्वत्रेति । सर्वत्र प्रयोगेषु विषयेषु । ततः किमित्यत्राह—बृहत्त्वं चेति । अन्य-
 स्यापि किं न स्यादित्यत्राह—स चेति । चः शङ्कानिवृत्तौ । कथमेवकारः ? अन्यत्रापि हि
 प्रयुज्यत इत्यत्राह—तस्मादिति । सर्वेषां मुख्यत्वं किं न स्यादित्यत्राह—अनेकेति ।
 अनन्यथासिद्धप्रयोगो हि शक्तिकल्पकः । अत्र त्वन्यथासिद्ध इति भावः । नात्रा-
 नेकशक्तिऋत्तिप्रसङ्गः ; न चान्यत्रामुख्यत्वम् ; एकैवावयवशक्त्या सर्वत्र मुख्यत्वादित्य-

श्रुतप्रदीपिका

ब्राह्म—भगवदिति । पङ्कजशब्दस्योत्पलादिव्यावृत्ततामरसानुवृत्तपद्मत्ववत् प्रयोग-विषयानुगततदविषयव्यावृत्तप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनानेकशक्तिकल्पने प्राप्ते प्रयोगस्यान्यथा—सिद्धत्वात् पुष्कलप्रवृत्तिनिमित्त एव विषये मुख्योऽन्यत्रामुख्यश्च अथा भगवच्छब्दो निर्णीतस्तथा ब्रह्मशब्दोऽपीत्यर्थः । अथार्थसामर्थ्यमुपपादयति—तापोति । न हि कारागृह-निगलितो निगलान्मोचनाय याच्यः , किंतु यच्छासनाग्निगलनं तन्निवृत्तौ स एवेत्यभिप्रय-न्ती “ तमेवम् ” इत्यादिश्रुतिरनुस्रियते । निगमयति—अत इति ; अतः शब्दवशादर्थव-शाच्चेत्यर्थः ।

नयप्रकाशिका

‘ब्रह्मणो जिज्ञासा’ इत्यारभ्य ‘विधीयते’ इत्यन्तेन भाष्येण ब्रह्मणो ज्ञान प्रति प्राधान्यं प्रसाध्यते । तच्च ब्रह्मण ईप्सिततमत्वप्रसाधनद्वारा कर्मत्वप्रसाधनात्, ईप्सिततमं हि कर्म भवति, “ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” इति स्मृतेः । ईप्सिततमत्वमेव हि प्रधानत्वम् । ननु—तत्र च ‘यद्यपि संबन्धसामान्य’ इत्यादिभाष्ये ब्रह्मेतिशब्दस्य कर्मार्थत्वेन कर्मत्वस्याभिधेयत्वमभिमतमिति प्रतीयते, तदनुपपन्नम्, समासान्तर्गतविभक्त्यर्थस्यानभिधेयत्वात्; तच्च तत्र विभक्तेरश्रवणात् । विभक्त्यर्थबुद्धिस्तु तत्र लक्षणया प्रातिपदिकादेव । संबन्धानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजम् । असमस्तपदेषु विभक्तिदर्शनात् समासे तदश्रवणात् प्रातिपदिकस्य विभक्त्यर्थलक्षकत्वमुपपन्नम् । अतोऽनभिधेयत्वसाम्यादाक्षिप्तकर्मत्वपक्षादितर-पक्षस्य न वैषम्यम् इति चेत्— न, तत्र ‘आभिधानिकस्य’ इति पदस्य कर्मत्वस्य शाब्दत्वमात्रपरत्वात् । लाक्षणिकार्थस्यापि शाब्दत्वमस्ति, शब्दादेव तदर्थप्रतीतेः । लाक्ष-णिकेतरपदानां तु लक्ष्यार्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वं हि लोके ‘ वटे गावः ’ इत्यादौ-दृश्यते । लक्ष्यार्थस्य वाच्यत्वं तु नास्ति, तद्वाचकशब्दाभावात् । आक्षिप्यमाणकर्मत्वस्य तु न शब्दार्थत्वम् ; संबन्धमात्रपरषष्ठीसमासाश्रयणे वाक्येनान्वितार्थपरिज्ञाननिश्चये जिज्ञासार्थसामर्थ्याद्धि तस्य कर्मत्वेन संबन्धः । “ अनन्यलभ्यः शब्दार्थः, यस्त्वार्थो न स चोदना ” इति हि प्रसिद्धिः । ननु विभक्तीनामनेकत्वेऽपि समासे प्रतिनियतविभक्त्यर्थ-स्वीकारहेतुः क इति चेत्, तत्रान्वययोग्यतानुरूपाणिनिस्मृतिरेवेति ब्रूमः । स्मर्यते हि

समासे विभक्तिस्तल्लोपश्च । अतस्तद्वाच्यं युक्तम् । ननु — ब्रह्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्य-
त्वमन्यत्र गौणत्वं च भाष्य उक्तम्, तदयुक्तम्, ब्रह्मशब्दवाच्यानां सर्वेषां
बृहत्त्वादिगुणयोगाविशेषेऽपि परमात्मन एव मुख्यार्थत्वमित्यत्र प्रमाणाभावात् । न च
परमात्मनो बृहत्त्वातिशयान्मुख्यार्थत्वमिति वाच्यम् ; क्लृप्तशक्तिप्रतियोगित्वस्यैव मुख्य-
त्वप्रयोजकत्वेन बाहुल्यादेरप्रयोजकत्वात् । न हि 'वह्निर्माणवक.' इत्यादौ पैङ्गल्या-
शुद्ध्यादिगुणातिशययोगेऽपि माणवकस्याग्निशब्दमुख्यार्थत्वम् । अग्न्यादिशब्दस्य ज्वल-
नार्थपरत्वनिश्चये हि माणवकादेर्गौणार्थत्वनिश्चयः ; इह गुणयोगाविशेषाच्च कस्यचिन्मुख्य-
त्वनिश्चय इति चेत्—न ; ब्रह्मशब्दस्य तावदेकत्र वाचकत्वशक्तेः कल्प्यत्वात् ; बृह-
दादिशब्दस्य हि निरतिशयबृहत्त्वादिपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । बृहदिति पदस्य बृहत्त्वादि-
परत्वेन व्युत्पन्नस्य सावधिकबृहत्त्वपरत्वे प्रमाणाभावाच्चिरतिशय एव शक्तिः । बृहदित्युक्ते
निरवधिकबृहत्त्वमेव प्रथमं प्रतीयते । आपेक्षिकबृहत्त्वप्रतीतिस्तु प्रमाणान्तरत इति सा
गौणी । ब्रह्मशब्दस्यापि निरतिशयबृहत्त्वादिगुणयोगी मुख्योऽर्थः । जीवादौ च तच्छब्द-
प्रयोगे तस्य निरवधिकबृहत्त्वाद्यभावस्य प्रमाणान्तरतः सिद्धेर्बृहत्त्वादिसादृश्यलेशमात्रात्तच्छब्द-
प्रवृत्तिः । एवं चैकस्य ब्रह्मशब्दस्यानेकशक्तिकल्पनाभावलाभश्च, गौणमुख्याधिकरणनयात् ।
तथाहि--“ अर्थाभिधान ” इत्यत्रदर्शपूर्णमासयोः “ बर्हिर्देवसदनं दामि ” इत्यादिलिङ्गविनियो-
ज्या मन्त्रा मुख्ये गौणे च विनियुज्यन्ते, उत मुख्य एवेति, तदुपोद्धाततया गौणी नाम
वृत्तिर्नास्ति, उत अस्तीति सशयः । ‘ अग्निर्माणवक.’ इत्युक्तेरग्निशब्दश्रवणानन्तरं पैङ्गल्या-
द्यर्थप्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादिष्वपि शक्त्यवगमादविशेषाच्च गौणी-
नाम वृत्तिर्नास्तीति पूर्व पक्षः । क्लृप्तशक्त्या मुख्यार्थसादृश्यनिमित्ततया पैङ्गल्यादेर्माणव-
केऽग्निशब्दप्रयोगस्योपपत्तेः शक्त्यन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् गौणी वृत्तिरप्यस्तीति
सिद्धान्तः । एवं स्थिते गौणमुख्ययोरुभयोः शाब्दत्वाविशेषादुभयत्र तन्मन्त्रा इति पूर्वपक्षः ।
प्रथमावगतमुख्यविनियोगादेव मन्त्राज्ञानस्य चरितार्थत्वात् व्यवहितगौणविनियोगे प्रमाणा-
भावान्मुख्य एवेति राद्धान्त इति । तापत्रयातुरैरिति भाष्येण च मुमुक्षुर्जीवस्य न ज्ञेयत्वे-
नान्वययोग्यत्वम्, किंतु परमात्मन एवेत्युच्यते । अतो ब्रह्मशब्दे परमात्मन एव वाच्यत्व-
कल्पनं नान्येषाम् । अक्षादिशब्दानां त्वगत्यानेकत्र शक्तिकल्पना ।

“ वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि ।
 तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ॥
 यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः ।
 तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥”

इत्यादिस्मृतिस्तु न्यायसिद्धार्थकथनमात्रपरा , न तु मुख्यार्थविशेषनिश्चयप्रतिपादन-
 परा , मुख्यत्वादेः स्मृत्यनियाम्यत्वात् । अत एव हि गुणयोगादित्यादिहेतुनिर्देशः । तथा

“ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
 शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥”

इति स्मृतिरपि भगवच्छब्दस्य परमात्मनि मुख्यवृत्तत्वनियमपरा । पूर्वत्र भगव-
 च्छब्दस्यावयवशः समुदायेन चार्थमुक्त्वा परमात्मनि मुख्यवृत्तत्वाभिधानात् तादृशार्थयो-
 गित्वस्य परमात्मन एव संभवादन्यत्रासम्भवात् भगवच्छब्दवाच्यत्वमिति न्यायसिद्धपरत्व-
 मेव । अतः सर्वेश्वरो जिज्ञासाकर्मभूतमिति, यतः स्वभावतो हेयप्रत्यनीकतादिगुणयोगी
 परमात्मैव ब्रह्मशब्दार्थः, अत ईप्सिततमत्वेन ज्ञानं प्रति कर्मभूत इत्यर्थः ।

तत्त्वटीका

तृतीयपदेऽपि वृत्तेरनेकधा संभवे विशेषव्यक्त्यै विगृह्णाति—ब्रह्मणो जिज्ञासेति ।
 अत्र हि व्यासस्तावन्न घटते, जिज्ञासानन्वयात् ; अत एव न कर्मधारयः, सामानाधि-
 करण्यार्हत्वेऽपि विशेषणविशेष्यव्यत्यासात्, विवक्षितानुपयोगाच्च । द्वितीया तु कृद्योगापो-
 दिता । ब्रह्मणः सर्वहेतुतया तृतीयासमाससम्भवेऽपि विषयाद्युक्तिवृत्तविशेषाक्षेपश्च न
 स्यात् । तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्त्वह समासः प्रतिषिद्धः, “ तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं
 कर्तव्यम् ” इति कात्यायनोक्तेः । आहुश्च—

“ प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते ।
 तादर्थ्ये धूपदार्बादौ तेनास्मिन्न समासता ॥” इति ।

तथा न संप्रदानत्वमपि, ब्रह्मणः संप्रदानत्वाभावात् । सप्तमीसमीसेऽपि विषयत्वमात्रं

सिध्येदिति भावः । तदिह पञ्चमीमर्थान्तरशङ्कां च वारयति—ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति । उक्तं ह्याचार्यैः,

“ असूत्रस्थापि षष्ठीयं समासग्राह्यभावतः ।

विभक्त्यर्थस्य सानिध्याद्व्याख्यातुमिह युज्यते ॥ ” इति ।

अपादानादिः पञ्चम्यर्थो वाक्यानन्वितः, अध्याहारसापेक्षश्च । प्राधान्येन कर्तृत्वानुपपत्तिः “ तद्विजिज्ञासस्व ” इत्यादिकमनुसरता ‘ ब्रह्मणः ’ इत्यनेनैव सूचिता । न हि मुख्यं ब्रह्म स्वमन्यद्वा जिज्ञासेत, स्वतः सर्वदर्शित्वात् । उक्तं च न्यायतत्त्वे—“ यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ” इति । किञ्चिज्ज्ञस्तु कर्ता न वक्तव्यः, अधीत-वेदस्य तदर्थं निर्णिनीषोरादितः प्रभृत्यनुवृत्तेः । कर्मत्वोक्तावीप्सिततमतया प्राधान्येन विषयत्वं प्रयोजनत्वं च सिध्येत् । अतः सदपि स्वस्वामिभावाद्यत्र न वक्तव्यमिति भावः । तथाप्यस्तु सामान्यतः प्राप्ता शैषिकी षष्ठी, विशेषस्त्वौचित्यलब्धेरवाच्य इत्यत्राह—**कर्तृकर्मणोरिति** । संबन्धविशेषेऽपि षष्ठीविधौ सिद्धे साकाङ्क्षसूत्रोक्तात् निराकाङ्क्षसूत्रोक्तं युक्तम् । तत्र विशेषयोर्विधिसाम्येऽपि कर्तुः सकर्मकाकर्मकसाधारण्यात् इह च कर्त्रर्थत्वायोगात् असाधारणाकाङ्क्षिततमकर्मोपस्थापनमुचितमिति भावः । ननु किमर्थलभ्ये शब्दव्यापारेण ? न चैवं प्रतिपदानुशासनवैयर्थ्यम्, तस्य कर्मादिविवक्षायामपि द्वितीयानिषेधेन षष्ठीसाधुत्वे तात्पर्यात्, अतो विशेषविधिर्न शैषिकषष्ठीमपवदेत् । तद्गृहे च व्यवहित-संबन्धस्यापि तदन्तर्स्थितेर्ब्रह्मानुबन्धिनामुपायादीनामपि जिज्ञासासंबन्धात् तत्कर्मत्वस्य चार्थसिद्धेः कृत्स्नशरीरकार्यविचार्यत्वसूचनमधिकं प्रयोजनमित्यत्राह—**यद्यपीति** । **परिग्रहः**, परितो ग्रहः सानुबन्धग्रहणम् ; उत्तरग्रन्थे तु गृह्यते इत्युक्त्या अनुबन्धिसंबन्धस्याशाब्दत्वमात्रमभिप्रेतम् । **कर्मापेक्षत्वेन**, सकर्मकतया प्रथमं कर्माकाङ्क्षाजननस्वाभाव्यात् । कर्मार्थत्वसिद्धिर्नाम कर्तृत्वव्युदासेन षष्ठ्याः कर्मारण्यविशेषेऽर्थतः पर्यवसानम् । परप्रत्यायनार्थं प्रयोगे विलम्बितधीहेतुर्न ग्राह्य इत्यभिप्रायेणाह—**तथापीति** । न ह्यर्थलभ्ये शक्तिक्लृप्तिः, किं त्वाक्षेप्याद्वरं क्लृप्तशक्तिकशब्दोक्तमित्युच्यते । ननु ‘ आक्षेपतः ’ इत्युक्तमयुक्तम्, आकृत्यधिकरणनीत्या सामान्यशक्तेः विशेषपर्यन्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मैवम् ; सा हि विशेषमात्रमुपादत्ते, न कर्मत्वादिकम्, न हि गोशब्दशक्तिर्विशेषतः खण्डत्वादि गृह्णाति । न चात्राभिधानिकग्रहेऽप्यनुबन्धित्याग इति अमितव्यम्, सामान्यतो धीस्थानुबन्धिविष-

यत्वात् सर्वत्र जिज्ञासाया । एवमप्याक्षेपः स्वीकृत इति चेत् ; सत्यम्, अन्यतरकर्मत्व-
स्यापि शाब्दत्वमुभयकर्मत्वाक्षेपाद्वरम्, किमुत प्रधानांशकर्मत्वस्याक्षेपात्, एवकारः शीघ्र-
धीहेतोर्वलीयस्त्वं व्यनक्ति । कथं ब्रह्मणः कर्मत्वं ज्ञावदम् ? “धातोः कर्मणः समानकर्तृका-
दिच्छाया वा ” इति ज्ञानस्यैव कर्मत्वात् ; मैवम्—सन्नन्तत्वेऽपि प्रकृत्यनुसारेण सकर्म-
कत्वाकर्मकत्वविभागः । अत एव हि प्रकृत्यर्थकर्मापेक्षया “कर्तृकर्मणो.” इत्यनुशिष्टिः,
“धर्मो जिज्ञासितव्य ” इत्यादौ च धर्मादेरभिहितकर्मत्वम् । ननु तथापि नाभिधानिक-
त्वम्, उपपदविभक्तेरर्थाभावात् । प्रयोगमात्रात् तस्या सार्थत्वे गाव्यादावपि प्रसक्ते ।
न च तत्र शक्तिरस्ति ।

न शब्दशक्तिर्गाव्यादौ गोपदं स्मर्यते ततः ।

बुद्धिस्थेनैव तेनाथ गोजातिः प्रतिबुध्यते ॥ २०२ ॥

आप्तप्रयोगस्त्वनर्थकत्वेऽपि साधुत्वात् स्यात् ; अन्यत्रापि तथा दृष्टेः संमतेश्च ।
अनुशिष्टिश्च तावद्विशेषव्यक्त्यर्था । तत्तदर्थधियस्त्वन्यथा सिद्धे, अन्यलभ्ये शक्तेरकल्प्य-
त्वात्, गत्यन्तराच्च बहुशक्तिकल्पनायोगाच्च शक्तिरौपयिकी । तत्र ; यथा “कर्तृकरणयो.”
इत्यादिवशात् कारकविभक्तिः सार्था अनेकार्था च, तथा “कर्तृकर्मणोः कृति ” इत्यादि-
बलात् उपपदविभक्तिरपि ; अन्यथातिप्रसङ्गात् । कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिदौर्बल्यं तु
पदान्तरविमर्शसापेक्षतामात्रात् । तथापि न शक्तिभङ्गः । पदान्तरसंनिधिरत्र शक्ति व्यनक्ति,
न त्वाधत्ते ; यथा नानार्थगवादिशब्देषु । यद्वा अत्रानाभिधानिकत्वेऽपि विशेषानुशासनानु-
मतवृत्तिविशेषवद्विभक्तिसिद्धस्य शाब्दसमत्व व्यञ्जयितुमाभिधानिकत्वोक्तिः । कर्मत्वस्य
सूत्राभिधानसिद्धत्वमाभिधानिकगव्देन प्रतीयते, उपपदस्वरूपविमर्शस्य पदबोध्यविमर्शा-
दविलम्बितत्वाच्च । ननु न विग्रहवदिह समस्ते विभक्तिरस्ति, येनाभिदध्याल्लक्ष्येद्वा । न
चाप्रयुक्तापि स्मृताभिधत्ताम्, प्रयोगस्यापि तद्धीमात्रार्थत्वादिति वाच्यम् ; समासतोऽर्थबुद्धौ
विभक्तिस्मरणनियमे मानाभावात्, सर्वत्र च लक्षणाद्युच्छेदप्रसङ्गात् । पष्ठ्या चाभिधानमिति
तद्धिदा । तदेवमभिधायकभावे कर्मत्वस्य कथमाभिधानिकत्वं तत्समत्वं वा ?

१ विशेषानुशासन ‘कृद्योगा च पृष्ठी समस्यते’ इति, तदनुमतो वृत्तिवि-
शेषः समासरूपः, तद्वती विभक्तिः पृष्ठीविभक्ति, तत्सिद्धस्येत्यर्थः ।

मैत्रं सबन्धसामान्ये कर्मत्वे वा समीहिते ।

विभक्तिलोपात्सोढव्या प्रकृत्यैव हि लक्षणा ॥ २०३ ॥

अथानुशासनाधीननिरूढलक्षणाया अभिधानसमत्वाच्छाब्दत्वमिति मतम्, कर्मार्थ-
त्वेऽपि समम् । एवं तु केचित्—व्यासे समासे च सविभक्तिकाविभक्तिकशब्दयोः दधि-
दध्यशब्दन्यायेन सैव शक्तिः ; अतो लुप्तविभक्तिकयापि प्रकृत्या संबन्धो न लक्ष्यः ;
वाच्यसंबन्धिनि वस्त्वन्तरे वृत्तिर्हि लक्षणा , न च संबन्धः संबन्धी । कर्मत्वादिश्च
संबन्धः । एवं स्वपरनिर्वाहकतया संबन्धफलसिद्धावपि तथा विवेकरहितानामप्यत्र
प्रकृत्या विभक्त्यर्थधीर्दृष्टा । सन्नपि चाजानतः संबन्धो न लक्षणाहेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।
अतः प्रयोगस्यानन्यथासिद्धेरन्यथासिद्धिशङ्कायाश्चानुशासनेनोपरोधाद्विभक्त्यर्थः समासेऽप्य-
भिधेयः । एवं विभक्तिव्यतिरिक्तलोपेष्वपि नीतिः । ननु निषादस्थपतिशब्दे विभक्त्यर्थ-
लक्षणादोषापनुत्तयै षष्ठीसमासस्त्यज्यते , तत्कथमाभिधानिकत्वम् ? तन्मुख्यत्वे तु क्लृप्त-
कल्पविरोधे क्लृप्तस्यैव ग्राह्यत्वान्नान्यत्राधिकारक्लृप्तिः । मैवम्—

“ सामानाधिकरण्यस्य प्राग्वैयधिकरण्यतः ।

अविलम्बितधीयोगात् प्राबल्यं प्रतिपादितम् ॥”

इति न्यायेन शैध्याच्छाब्दव्यवहारः । अथानुशासनस्वारस्यादर्थः, तर्हि यथानिर्णये
तु नादरः, अर्थाविरोधादिति । उपपदविभक्तावुक्तमिदं समासेऽपि भाव्यम् ।

सोऽयं वैभववादो वा परमार्थोक्तिरेव वा ।

आभिधानिकतोक्तिस्तु युक्ता धीशैष्यबोधनात् ॥ २०४ ॥

एवं कर्मणि षष्ठ्यामनौचित्यं निरस्तम् ; तत्र समासनिषेधशङ्कामपि निरस्यति—
न चेति । ‘ कर्मणि षष्ठ्याः ’ इत्यनेन साधारणः ‘ प्रतिपदविधानाशब्दः संकोचाहं इति
सूच्यते । “ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ” इत्याद्यनुशिष्टायामेव समासापवादः । अवेदनार्थस्य

१. “ का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? सर्वा षष्ठी प्रतिपदवि-
धाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । ‘ कर्तृकर्मणो. कृति ’ इति तु या षष्ठी सा कृद्योगा ।”
इति महाभाष्यम् । “ साक्षाद्भातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधाने-
त्यर्थः । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगेत्युच्यते ” इति कैयटः ।

जानाते. कृद्योग क्वचित्सन्नापि तत्र करणषष्ठ्या नापेक्ष्य ; “सर्पिषो जानीते” इत्युदाहरणात्^१ । निषेधस्य संकोचमाह—कृद्योगेति । प्रतिप्रसवोऽपवादनिरास , तस्य सद्भावात्^२; न केवलं प्रयोगदृष्टयेति भावः । एवमैकपदहेतु समासः प्रथमं व्याख्यात । तत्राद्यप्रकृत्यंशस्य यौगिकार्थनिमित्तत्वश्रुतेरन्यत्रापि यथादृष्टि मुख्यत्वशङ्कां, निर्विशेषचिन्मात्रभोक्तृभोग्यनियन्तृसमष्टितदंशिसन्मात्रादिपरेष्टार्थं, स्वेष्टे चोपचारवृत्ति क्षिपन् सर्वतः परिवृढत्वाय वृहत्त्ववृंहणत्वे चानवच्छिन्ने विवृणोति—ब्रह्मशब्देन चेति । चस्त्वर्थं शङ्कानिरासे । ‘स्वभावतः’ इत्यादिना परकल्पितैः सदोषत्वनिर्गुणत्वावाच्यत्वावेद्यत्वैरजिज्ञास्यत्प्रसङ्गोऽपास्त । निरस्तनिखिलदोषत्व च वृंहणत्वोपयुक्तो वृहत्त्वविशेषः । गुणादिविधिनिषेधयोस्तुसर्गापवादादिनीतिविषयत्वं विशेषणद्वयेन व्यञ्जितम् ।

विशेषविधिवाधेन तदन्यार्थत्वकल्पनात् ।

सामान्यवृत्तिसकोच वर नीतिविदो विदुः ॥ २०५ ॥

परपक्षे तु मिथ्यात्वसत्यत्वविवादेऽपि निरस्यत्वेनाभिमतानां दोषाणामारोपत उपाध्यवच्छेदतः स्वाभाविकांशतो वा परब्रह्माश्रयत्वात् तत एव सार्वज्ञ्यादिभङ्गाच्च जिज्ञास्यत्वायोगः श्रुत्यादिकोपश्च स्यादिति भावः । स्वरूपतो नामान्तरभजनार्हावस्थावन्तोऽचित्पदार्थाः, तदभावेऽपि क्लेशादिमन्तो बद्धा , कतिपयक्लेशादिरहिता मुमुक्षवः, तदत्यन्तोच्छेदवन्तो मुक्ताः, तदत्यन्ताभाववत्त्वेऽपि पराधीनतयात्वा नित्याश्च बुद्धयवतारक्रमेण ‘निरस्तनिखिलदोषः’ इत्यादिमुखेन प्रथमे विशेषणे व्यवच्छेद्याः । तत्र ‘स्वभावतः’ इति पदेनानादित्वविवक्षायां मुक्ता अनन्याधीनत्वविवक्षाया नित्याश्च व्यावर्त्यन्ते । द्वितीयेऽपि ते सर्वे । अन्यासंभाव्यगुणविधेर्नित्या एव वा ; तेषां ज्ञानादेर्ब्रह्मसाम्येऽपि हि पराधीनत्वं सिद्धम् ; शक्तिस्तु ततो न्यूना । वक्ष्यति च सत्यादिवाक्यानन्तपदव्याख्याने—“सातिशयस्वरूपगुणा नित्या व्यावृत्ताः” इति । न हि ते विश्वव्यापिनः, नापि सर्वशरीरिणः । अतिशयशब्देन धातूक्ता वृद्धिरतिशायनमिति व्यञ्जितम् । अनवधिकविशेषणेन शतगुणितोत्तरक्रम-

१ ‘सर्पिषो जानीते’ इत्यत्र करणषष्ठौ सिद्धयर्थं “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इत्यत्र कृद्योगो न निमित्ततयापेक्ष्यत इत्यर्थः ।

२. अनेन ‘प्रतिप्रसवसञ्ज्ञावात्’ इति मूलपाठ आचार्याभिमत इति गम्यते ।

प्रदर्शितनिरतिशयदशाशिरस्कत्वोक्तिः । ‘ईश्वरस्य ज्ञानानन्दादिगुणयोगः कादाचित्कः, तच्छक्तिस्तु नित्या’ इति पक्ष ‘स्वभावत’ इति पदानुपज्ञात् प्रतिक्षितः । ज्ञानाद्येकैक-गुणविततिरूपावान्तरगुणवर्गख्यापनाय गणशब्दः । उक्तं च षाड्गुण्यविवेके—

“तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः ।

यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ॥” इति ।

अनवधिकातिशयशब्दोऽत्र गणं विशिषन् प्रत्येकमतिशयपरश्रुत्या ‘विदुषी परिषत्’ इति न्यायाच्चावर्धतो गुणान् विशिनष्टि ; अन्यथा अन्यपदार्थासिद्धिः, सत्या गतौ व्यधि-करणबहुव्रीह्ययोगः । “शैलजन्मा” इत्यादिष्वगत्या तत्स्वीकारः । एतत्सूत्रसंवादिन्या “परीक्ष्य” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मपुरुषशब्दोक्तजिज्ञास्यनिष्कर्षः, सर्वोपनिषदां पुसूक्तैकार्थ्यम्, ईश्वरस्याध्यस्तत्वब्रह्मांशत्वासंभवम्, ईदृशस्य गीतानिरुक्त्या प्रकृत्यादेर्देवतान्तरेभ्योऽपि विशेषव्यक्ति चाभिप्रेत्याह—**पुरुषोत्तम इति** । अवधारणमिह ग्राह्यम् ।

यद्यप्यत्र समानाधिकरणसमासे पौर्वापर्यव्यत्ययः, निर्धारणे तु षष्ठ्या न समासः ; तथापि “द्वाविमौ पुरुषौ” इत्यारभ्य “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः” इत्यधमप्रतियोगित्वोक्त्या संबन्धिशब्दतया समासः स्यात्, “अक्षरादपि चोत्तमः” इत्यनेन पञ्चमीसमासो वा सूच्यते । योगविभागस्तु यथाप्रयोगमिष्टः ; अत एव सप्तमी निर्धारणेऽपि समस्यते । नागोत्तमादिशब्दाश्चैवं शाब्दैर्निर्व्यूढाः । “रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु” इति वदन् श्रुत्यादिबाध्यः, “अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति सर्वविदुक्तेः । अभिधीयते ; मुख्यवृत्त्या विषयीक्रियते । एतेन तदेकनाम्नो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव लक्षणा-भिच्छन्तो निरस्ताः ; रूढिविषये कचिल्लक्षणां वदन्तश्च निरस्ताः ।

ननु गवादिशब्दवज्जातिद्वारा, पाचकादिशब्दवत्क्रियाद्वारा, डित्थादिवद्यदृच्छया वान्यत्रापि मुख्यता स्यादित्यत्राह—**सर्वत्रेति** । प्रकृत्यादिष्विव ब्रह्मशब्दस्थलेष्वित्यर्थः । तेषु मिथो विषमेषु तदन्यव्यावृत्ता जातिः क्रिया वा न दृष्टा । बृंहणत्वं तु बृहत्त्वापेक्षम् । अतस्तन्निमित्तत्वे गौरवम् । बृहत्त्वं च किञ्चित्तत्र तत्र प्रकृतं विवक्षितं च । ब्रह्मशब्दवृत्ति-द्वारा तन्निरुपाधिकवृद्धिरूपधात्वर्थप्रसिद्धिश्च नोपेक्ष्या ; अतः संभवद्वत्यन्तरे न यदृच्छा-पीति भावः । हिः प्रसिद्धौ हेतौ वा । तर्हि बृहच्छब्दवदसौ बृहत्त्वमात्रनिमित्तः स्यात् ;

नेत्याह—बृहत्त्वमिति । सर्वतो बृहत्त्वमसंकोचात् स्वरूपतो गुणतश्चेत्युच्यते ; तेन परिच्छिन्नस्वरूपाणां गुणबृहत्त्वरहितस्य गुणादेश्च व्यवच्छेदः। ‘अस्य’ इत्यनेन बृहच्छब्दाद्व्यावृत्तिर्दर्शिता । न ह्यसौ ‘इत इदं ब्रह्म’ इत्यवधिनिर्देशं तरतमप्पयोगं च सहते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्” “अयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” इत्यादिष्वन्येषां तच्छरीरतया ‘देवोऽहम्’ इत्यादिवत् सामानाधिकरण्यम् ; न तु तत्तद्वस्तुषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः । त्रैविध्योक्तिश्च प्रेरितृत्ववैशिष्ट्यं भोक्तृभोग्यवैशिष्ट्यं चापेक्ष्य । “नारायण परं ब्रह्म” इत्यत्र ‘परम्’ इति विशेषणं त्वौपचारिकव्यावृत्त्यर्थम् । अतो बृहत्त्वमात्रं नास्य निमित्तमिति भावः । प्रयोगनियत्या तत्र तत्र काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वं स्यादित्यत्राह—स च इति । अपरिच्छिन्नबृहत्त्वाश्रय इति यावत् । सर्वेश्वर इति समाधिकद्विद्रत्वादिश्रुतिव्यञ्जनी समाख्या ; “अजः सर्वेश्वरः” इति तन्नामपाठात् । एकस्यैव सर्वनियमनादिरूप निरतिशयबृहत्त्वं शास्त्रोक्तम् ; तदन्येषां तु तादधीन्यात्तत्त्वं तादृक्त्वमपि नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः । अन्यत्र निमित्तासंभवाच्चैमित्तिकासंभवस्य फलितत्वमाह—अत इति । कथं तत्तद्वाचकत्वाभावे संबन्धगुणयोगयोश्च सर्वत्र संभवे क्वचित्प्रवृत्त्यादिषु नियतप्रयोग इत्याह—तस्मादिति । अयं भावः—न ह्यत्र संबन्धमात्राल्लक्षणा, न च किञ्चित्ताम्याद्गौणी वृत्तिः ; किं तु तद्गुणो निरतिशयबृहत्त्व, तल्लेशोऽपि लोकोत्तरबृहत्त्वं, तन्निबन्धनोपचारनियमान्नातिप्रसङ्गः । प्रयुञ्जते च यथेष्टं स्तुतिनिन्दाभिप्रायेण मुख्यासन्ने तद्गुणप्रकर्षयोगिनि च तच्छब्दं नामतयेति । ननु मुख्ये लभ्ये नोपचारः ; न चावयवशक्तित्वाद्ब्रह्मशब्दस्यैकत्राप्यन्या शक्तिर्न कल्प्या, किमुतानेकत्रेति वाच्यम् ; तादृशस्यापि प्रयोगनियत्यै रूढेः कल्प्यत्वात् ; पङ्कजादिषु पद्मत्वादिवच्चैकं नियामकं न दृष्टम्, अतो यावत्प्रयोगं शक्तिर्भेद्येत्यत्राह—अनेकेति । क्लृप्तशक्तेः शब्दस्य प्रयोगविमर्शे हि प्रथमं मुख्यानुसार । शक्तिपरीक्षायां त्वेकविषये शक्त्या प्रयोगान्तरान्यथासिद्धौ न शक्त्यन्तरं कल्प्यम् ; गौरवात् ; अन्यथोपचार एव लुप्येत । अस्ति चासाविति गौणमुख्याधिकरणे स्थापितम् । क्वचित्तु अगत्या अनेकशक्तिक्लृप्तिरित्याशयः ।

नैवण्डुकैस्त्वनाहत्य शब्दनिष्कर्षणं गिराम् ।

प्रयोगप्रौढिशिक्षार्थं पठ्यतेऽनेकनामता ॥ २०६ ॥

यदत्र नियामकतयोक्तं लोकोत्तरबृहत्त्वं तेनैवैकेन निमित्तेनान्येष्वपि मुख्यत्वं स्यात् ; अन्यथा विपरिवर्तः किं न स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रयन्,

“ प्रत्यक्षेऽपि विसंवादो येषां क. स्वयमुत्तरम् ।

तेभ्यो दद्यादिति ज्ञात्वा वृद्धानां मतमब्रवीत् ॥”

इति न्यायात् पुराणोक्तीर्निर्दर्शयति—भगवच्छब्दवादिति । तत्र “ शुद्धे महावि-
भूत्याख्ये ” इत्यादिना “ अन्यत्र ह्युपचारतः ” इत्यन्तेन यौगिकार्थपौष्कल्यवत्येव
मुख्यत्वमुक्तम् ।

पुराणान्तरेऽपि—

“ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥” इति ।

दाष्टान्तिकमपि गारुडे स्थापितम्—

“ वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि ।

तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ॥ ”

इत्यारभ्य

“ यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः ।

तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥” इति ।

अस्त्वेकत्रैवास्य शक्तिः ; अस्मिन् सूत्रे भेदकाभावादमुख्यत्वं किं न स्यादित्यत्र

“ नास्ति भेषजमन्यत्र नारायणरसायनात् ।”

“ वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते ।

तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥”

इत्यादिप्रमाणगत्या प्रत्याह—तापेति । न ह्यत्र मुख्यस्य बाधः , भगवतः
स्वतन्त्रस्वामित्वात् । अस्वतन्त्रस्यान्यस्य चायमर्थः सिद्धः , “ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी-
शम् ” इत्यादिभिः सोपबृंहणैः परोपास्तेरेव तापत्रयनिवर्तकत्वोक्तेः । स एव “ मन्तव्यो-
ऽन्वेष्टव्य ” इति विचार्यत्वेन श्रुत इति भावः । “ अनेकार्थत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्यास्मिन्
प्रयोगेऽसावेवार्थ इत्याह ” इति विवरण त्वन्वारोहेऽपि विशेषदार्ढ्यपरम् ; जातिगुणादि-
निमित्तत्वबहुरूढत्वपक्षेष्वपि हि समभिव्याहृतपदान्तरादेरर्थविशेषः सिध्येत् । यद्वा मुख्या-
मुख्ययोस्तन्त्रेणानेकार्थत्वानूक्तिः । अमृतशब्देनैवकारेण च “ तमेवं विद्वानमृतः ”
इति “ तमेव विदित्वा ” इति च वाक्यद्वयसूचनात् द्वयोरविरोधः स्थापितः । ननु

प्रत्यगात्मन्यपि “सोऽन्नेष्टव्यः” इत्यादिदर्शनात् “नात्मा श्रुते” इत्यादौ तस्यापि निरूपयिष्यमाणत्वाच्च ‘स एव’ इत्यवधारणमिहाशक्यम् ; तदिदं निगमनमुखेन व्युद्स्यति— अत इति ; शब्दशक्त्या प्रस्तुतार्थस्वाभाव्याच्चेत्यर्थः । तदुभयं सर्वेश्वर इत्यादिपदद्वयाभिप्रेतम् । जिज्ञासार्कभूतं जिज्ञासया प्राप्तुमिष्टतममित्यर्थः । प्रधानतया ह्यत्र जिज्ञास्यः परः । तद्वत्तयारोहायाहंग्रहोपास्तौ विशेषणतया बोद्धुं च स्वात्मापि चिन्त्यः । प्रजापतिवाक्यादिषु च प्रत्यगात्मज्ञानं प्रकृतपरविद्यार्थतयैवोच्यत इति वक्ष्यते ।

मूलभावप्रकाशिका

अथातःशब्दौ व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदं व्याचष्टे—ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्म-जिज्ञासेति । षष्ठ्या अनेकार्थसंभवादाह—ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति । नन्वेवं “कर्मणि च” इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्या समासनिषेधादत्र समासो न स्यादित्याशङ्क्याह—कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानादिति । अयं भावः—“उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्रविहितषष्ठीविषयोऽयं निषेधः ; यथा ‘आश्वर्यो गवा दोहोऽशिक्षितेन गोपालेन’ इति ; इतरथा “कर्तरि च” इति सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गादिति वैयाकरणैरुक्तम् । नात्र कर्तृकर्मणोरुभयोर्विवक्षाविषयता । अतः “उभयप्राप्तौ” इत्यस्य नायं विषयः । अतः “कर्मणि च” इति समासप्रतिषेधस्य नायं विषय इति । शेषे षष्ठीस्वीकारेऽपि सकर्मक-जिज्ञासासामर्थ्यादेव ब्रह्मणः कर्मत्वसिद्धेर्ब्रह्मानुबन्धुपासनादिजिज्ञासानामपि ब्रह्मजिज्ञासापदेन ग्रहणसंभवाच्च किमनेन समासप्रतिषेधप्रसक्तिविषयेण कर्मणि षष्ठ्याश्रयणेनेति शङ्कते—यद्यपीति । आक्षेपत इति ; प्रतीतिगौरवात् प्रधानभूतब्रह्मविचारप्रतिज्ञैव तदनुबन्धिविचारस्याप्यर्थः प्रतिज्ञातत्वं संभवान्न तदर्थमपि संबन्धसामान्यपरिग्रह इति भावः । प्रकारान्तरेण षष्ठीसमासनिषेधमाशङ्क्य परिहरति—न च प्रतिपदविधानेति । “षष्ठी शेषे” इति सूत्रविहितषष्ठीव्यतिरिक्तषष्ठ्या सर्वस्या अपि प्रतिपदविधानत्वादिति भावः । प्रतिप्रसवसंभवादिति, प्रतिप्रसवोऽपवादापवादः । अयं भावः—“ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इत्यादिसूत्रविहितषष्ठीविषय एव समासनिषेधः । तत्र हि “शेषे” इत्यनुवृत्तेः शेषत्वेन विवक्षितेषु करणादिषु “षष्ठी शेषे” इति सूत्रविषयेष्वेव पुनः षष्ठीविधानस्य षष्ठीलोपाभावप्रत्यायनमुखेन समासनिषेधकत्वात् “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इत्यादि सूत्रविहितशेषषष्ठीविषयः समासनिषेधः । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे “शेषे”

इत्यननुवृत्त्या अप्राप्तषष्ठीविधायकत्वेन विभक्तिलोपाभावज्ञापकत्वाभावेन समासनिषेधा-
प्रसक्तिरिति । न च आवन्तस्य जिज्ञासाशब्दस्य कथं कृदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, “अ
प्रत्ययात्” इति सूत्रविहितकृत्संज्ञकाप्रत्ययस्य आपश्च स्थाने भवत एकादेशस्यान्तादिव-
द्भावेन कृत्संज्ञकत्वस्यापि संभवेन जिज्ञासाशब्दस्य कृदन्तत्वात् । “इदं ब्रह्म याति”
“तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य जीवप्रकृत्यादावपि
प्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे—ब्रह्मशब्देनेति । पुरुषोत्तम इति ;

“यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥”

इति भगवतैव स्वस्मिन् पुरुषोत्तमत्वस्य गीतत्वात् पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इत्यर्थः ।
तस्य ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वे हेतुं विशेषणद्वयेन प्रदर्शयति—स्वभावत इति । ‘स्वभावतः’
इत्येतत् विशेषणद्वयस्यापि समानम् । निरस्ता निखिला दोषा येनेति स्वाश्रितज्ञानसंकोच-
लक्षणदोषनिरासकत्वं तदर्थः । ज्ञानविकासलक्षणानन्त्यहेतुत्वं फलितार्थः । ततश्च बृंहणत्वं
भवति । ‘अनवधिकातिशय’ इत्यनेन गुणतो बृहत्त्वमुक्तम् । विभुत्वस्यापि गुणान्तर्भा-
वात् स्वरूपतो बृहत्त्वमप्यर्थादुक्तं भवति । एवं च बृहत्त्वबृंहणत्वे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्ते दर्शिते भवतः ।

“तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणे ॥”

इति भगवता पराशरेण पुरुषोत्तम एव निर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वयोरान्नात् तस्यैव ब्रह्मत्व-
मिति भावः । यद्यपि बृंहणत्वमपि गुणतो बृहत्त्वेऽन्तर्भवति, तथापि “बृहत्त्वाद् बृंह
णत्वाच्च” इत्यादिस्मृत्यनुसारादादरातिशयोक्तनाय गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तमिति
द्रष्टव्यम् । ननु ‘पुरुषोत्तम एवाभिधीयते’ इत्युक्तम्, ब्रह्मशब्दस्येतरत्रापि प्रयोगदर्शनाद-
क्षादिवन्नानार्थत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यत्राह—सर्वत्रेति । बृहतेर्धातोर्मिनिप्रत्यये निष्पन्नस्य
ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वं यौगिकार्थः । ततश्च कृतयोगवशेनैव जीवप्रकृत्यादिप्रयोगसंभवे, अनेक-
रूढिकल्पनायोगादिति भावः । नन्वेवं जीवादेरपि बृहत्त्वाविशेषात् ‘पुरुषोत्तम एवाभि-
धीयते’ इति कथमित्यत्राह—बृहत्त्वं चेति । लोके हि ‘समर्थः’ इत्युक्ते प्रकरणोप-
पदादिसंकोचकाभावे सर्वसामर्थ्यं प्रतीयते । एवमिहाप्यसंकोचस्य स्वतः प्राप्तत्वात्

श्रीमते रीमानुजाय नमः ।
श्रीवरदनारायणभट्टारकविरचितं
वेदान्तन्यायसुदर्शनम् ।

विश्वं जगद्विषयस्य तमुदारगुणं हरिम् ।
निर्मलाविह्वलानन्तानन्दामृतनिधि भजे ॥ १ ॥
यस्तूदास्त समस्तदेवदितिजैर्दर्पान्मृथेऽधः कृतै-
र्भूयो योद्धुममी मया विसदृशा इत्येव तं लीलया ।
यो लङ्केशमकम्पयत्कपिकुलैरुल्लोलकोलाहलैः
कल्लोलाकुलसागरस्य दमकं तं राघवेन्द्र स्तुमः ॥ २ ॥
येनोदग्रनिसर्गसर्गचिदचिज्जाताधिराज्यश्रियः
श्रीनाथस्य बलिष्ठदुष्टदमने शार्ङ्गासिचक्रादिवत् ।
स्वीयस्वामिविनिह्वव्यसनिदुर्वादिप्रकलप्तान्यथा-
भावाभावकरायुधायितमयं जीयान्मुनिर्लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
ये लक्ष्मणार्थपादाब्जसेवानिष्णातमानसाः ।
तत्पादयुग्मरुक्माब्जपरागाणुत्वमाप्नुयाम् ॥ ४ ॥
अहं लक्ष्मणमिश्रान्तेवासिक्रमसमागतम् ।
हृदि वेदान्तभाष्यार्थं ज्ञापयिष्याम्यनूक्तिभिः ॥ ५ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अस्य शास्त्रस्य विषयो ब्रह्म । तन्निर्णयः फलम् । अत्र सर्वात्मत्वबोधकब्रह्म-
शब्देन विशेषणं, ब्रह्म स्वरूपरूपगुणविभवचेष्टितविशिष्टमिति ज्ञापनार्थः ; तस्य सर्वात्म-
त्वेनात्रत्यार्थान्तरचिन्तानां तच्चिन्तात्वानतिक्रमगज्ञापनार्थं च । पुरुषैरर्थ्यानि सर्वस्वरूपाणि
यदात्मकानि तस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । अनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः
संबन्ध इत्यर्थादुक्तं भवति ।

ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि ।
इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥ ६ ॥

वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तुमतिमान्वापराधनिमित्तसंशयविपर्ययापनो-
दनमनया क्रियत इति न तस्य भङ्गः ।

समन्वयोऽविरोधश्च साधनं च फलं तथा ।

चत्वारोऽर्थाश्चतुर्णां स्युरध्यायानां क्रमान्विताः ॥ ७ ॥

व्युदस्याविषयत्वान्यविषयत्वे समन्वयः ।

वाक्यानां ब्रह्मणि प्राच्याध्यायेनेह प्रदर्श्यते ॥ ८ ॥

आद्यपादे चतु सूच्या शास्त्रारम्भस्य सिद्धये ।

उपोद्धाततयैवैषां विषयत्वं दृढीकृतम् ॥ ९ ॥

व्युत्पत्त्यभावःप्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।

एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥ १० ॥

आभिधानिकमेवान्यविषयत्वं व्युदस्यते ।

प्रथमं प्रथमे पादे लिङ्गादिकमथ त्रिषु ॥ ११ ॥

तत्र प्रथमाधिकरणेन शब्दानां सिद्धार्थे शक्त्यभावेन वेदान्तवाक्यानां परिनिष्पन्नब्रह्मावबो-
धकत्वासंभवात् शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वमाशङ्क्य तत्रापि व्युत्पत्तिसंभवप्रदर्शनेन तदा-
रम्भणीयतोच्यते । तत्र तावदयं संशयः—किं ब्रह्ममीमांसा आरम्भणीया, उत अनारम्भ-
णीयेति । तदर्थमिदं विचार्यते—किं वेदान्तवाक्यानां परिनिष्पन्नब्रह्मावबोधजननसाम-
र्थ्यमस्ति, नेति ; तदर्थं च किं कारकादिगुणान्विते कार्यरूप एवार्थे शब्दशक्तिः, उत वि-
शेषणयोग्येतरान्वितार्थे इति ; तदर्थं च पुनः किं वृद्धव्यवहारेण शब्दशक्तिग्रहणं कार्यार्थि-
वाक्येष्वेव, उत सिद्धार्थवाक्येष्वपि, यदा कार्यवाक्येष्वेव तदा सिद्धार्थे शब्दानां व्युत्प-
त्त्यभावात् तदनुसारेण शब्दानां कार्यार्थि एव शक्तिरिति नियमात् कारकादिगुणान्वित-
कार्यरूपार्थबोधकतयोपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मावबोधजननसामर्थ्यासंभवात् तन्निर्णयहेतुभूतब्रह्म-
मीमांसानारम्भणीया स्यात्, यदा पुनः सिद्धवाक्यार्थेष्वपि व्युत्पत्तिसंभवः, तदा तदनु-
सारेण योग्येतरान्वितार्थे शब्दशक्तिरिति वेदान्तवचसां ब्रह्मावबोधजननसामर्थ्यासंभवात् मीमां-
सारम्भणीया स्यात् । ननु संस्कारकर्मताधीयते स्वाध्यायस्य ; तत्र ईप्सितार्थबोधकत्वे जपा-
द्यालम्बनत्वे च स्वरूपेण जपाद्यर्थत्वं शक्त्यार्थावबोधकत्वमिति रूपभेदाद्विरोधः—न ;
यथाग्नेर्दाहिभासयोरेकेनैव रूपेणानेकार्थत्वेऽपि न विनियुक्तविनियोगविरोधः, तथात्राप्येत्यर्थः ।

विषं भुङ्क्वादिवाक्यानामन्यार्थवचनत्वतः ।

उक्तान्यपरता वेदे जपाद्यर्थे न सा भवेत् ॥ १२ ॥

‘विषं भुङ्क्व’ इत्यादिवाक्यानां ‘निन्दितगृहभोजननिवृत्त्याद्यर्थत्वेनार्थाभिधानशक्तेः पर्यवसितत्वाच्च विषभोजने तात्पर्यमित्यन्यार्थवचनत्वलक्षणान्यपरतोक्ता ; इह तु वेदे स्वरूपमात्रेण जपाद्यर्थत्वेऽप्यर्थान्वबोधकत्वशक्तेरक्षतत्वात् नान्यपरताशङ्केत्यर्थः ।

अतो रूपद्वयेनैव भजतीत्याह सार्थताम् ।

विवक्षितार्थतां नातिक्रामेद्वेद इति स्थितिः ॥ १३ ॥

येषां मते अध्ययनमर्थकर्म, तैर्विवेकधिकापेक्षायां तदर्थमर्थान्वबोधः स्वीक्रियते । येषामिदं संस्कारकर्म, तन्मते संस्कृतस्य स्वाध्यायस्योपयोगापेक्षायां तदर्थं तत्स्वीकारः । पूर्वोक्त-विरोधपरिहारौ चोभयेषामपि समानौ । अनर्थकेषु ‘हुं फट्’ इत्येवमादिषु चाधिका-
रानवाप्युपयोगानवासितः सर्वाः समानाः । इयान्विशेषः—अर्थकर्मपक्षे
“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रूयमाणस्वाध्यायकर्मत्वपरित्यागो वृथैव स्वीकरणीय
इति । स्वाध्यायकर्मत्वपक्षे ब्राह्मणाधिकारबृहस्पतिसवादिषु राजन्यवैश्ययोः,
राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः, वैश्यस्तोमे राजन्यस्य वैश्यस्य चाधिकाराभावात् तत्तद्वेद-
भागेषु तयोः संस्कारवैयर्थ्यम् । जपादेरर्थकर्मत्वात् तस्य च सर्वेषां सर्वस्वाध्यायव्यापि-
त्वाच्च जपाद्यर्थं तत्रापि तयोः संस्कारसंभव इति चेत्—तत्र, धारणजपयज्ञादावपि
“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” “स्वाध्यायमधीयीत” इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् ।
आद्याध्ययनवत् जपाध्ययनादेरपि संस्कारकर्मता इष्यते चेत्, तदा

आद्यं तु सर्वस्वाध्यायानुपयोगादसंगतिः ।

सर्वत्र कर्मताबाधः स्वाध्यायस्य प्रसज्यते ॥ १४ ॥

तेन संस्कार आद्यं स्यादपरे त्वर्थकर्मणि ।

आर्थवादिकमेवात्र फलं स्याद्रात्रिसत्रवत् ॥ १५ ॥

अत्रानीप्सितकर्मत्वं स्वाध्यायस्येष्यते बुधैः ।

आद्ये त्वीप्सितकर्मत्वं तदर्थं च क्रिया मता ॥ १६ ॥

जपादेरपि संस्कारकर्मत्वे सर्वसंस्कारसंस्कार्यस्वाध्यायस्यार्थान्वबोध एक एव भाव्युपयोगः स्यात् । तस्य चानधिकृतकर्मभागे ‘हुं फट्’ आदिषु च वैयर्थ्यात् सर्वाण्यध्ययनान्यर्थकर्मा-

णि स्यु । तदा स्वाध्यायस्य कर्मताभङ्गः स्यात् । तस्माद्यदाध्ययनमेकमेव संस्कारः । तत्संस्कृतस्य स्वाध्यायस्यावघातादिसंस्कृतव्रीहीणा होम इव जपादौ विनियोगः । जपादिश्च सर्वेषां सर्वस्य स्वाध्यायस्य भाव्युपयोगः । अर्थावबोधस्तु यथाधिकारमाद्याध्ययने । एवं वाक्यार्थावबोधः स्वाध्यायेन यत्कर्तुं शक्यते तदर्थं संस्क्रुर्यादिति । न च स्विष्टकृदादिवत् आश्रयित्वेनोभयार्थत्ववर्णना, कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात् संस्कार-कर्मैवाध्ययनम् । ततश्च

साङ्गाध्ययननिवृत्तौ सत्यामापाततः किल ।

ज्ञायते ब्रह्म कर्मापि पुरुषार्थतया नृणाम् ॥ १७ ॥

असंदिग्धाविपर्यस्तज्ञानोपादित्तया स्वयम् ।

तद्विचारेऽधिकुर्वीत श्रेयोऽर्थी गुरुसेवया ॥ १८ ॥

रत्नशैलशृङ्गस्यापातप्रतीतौ तदर्थिनस्तत्र निर्णये स्वयं प्रवृत्तिवत् निखिलपुरुषार्थाकरवेदार्थापातप्रतीतौ सत्यां पुरुषस्य फलरागत एव तद्विचारे प्रवृत्तिसंभवात् नाध्ययनविधौ पर्यवसानं कल्पयित्वा विचारस्य तत्प्रयुक्तताप्रयास इत्यभिप्रायः । अध्ययनानन्तरं “ वेदमधीत्य स्नायात् ” इति स्थित्या स्नायादिति तदनादरे कृतेऽपि फलरागत एव गुरुकुले पुनश्च स्थितिं कल्पयति । स्थित्यन्तरप्रयुक्तिप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि स्थिति धारयतीत्युपशाम्यतु भवान् । स्थितिसद्भावेऽपि स्थितेरध्ययनप्रवृत्तत्वाकारापगमेन सकलब्रह्मचर्यधर्मनिवृत्तेः स्नातकत्वोपपत्तिः ।

अक्षरग्रहणोपायनियमार्थं ह्ययं विधिः ।

तद्गृहावधि तत्कर्मस्थितिरित्यब्रवीत्स्मृतिः ॥ १९ ॥

अधीताद्वेदतः पश्चादर्थज्ञानं स्वतो भवेत् ।

तत्तु नाध्ययनं नापि धर्माणां च प्रयोजकम् ॥ २० ॥

कृतादरमपि यावद्विचारकालमनधिकुर्वाणा विचारितकर्माणमेवाग्निहोत्रादिविधयोऽप्यधिकुर्वन्ति । ततः पूर्वमविद्वत्त्वेनानधिकारित्वात् । “ दशमेऽहन्यादधीत ” इत्यादिकं तु पूर्वमेव विचारितकर्मपुरुषविषयं भवति । अविचारयतः पुनरध्ययनवैयर्थ्यं भवति, प्रत्यवायश्च स्यात् ।

“ अधीत्य वेदान् साङ्गांस्तु विचारं य उपेक्षते ।
 स्वप्रयासं च विस्मृत्य प्रभ्रष्टः स्यात्प्रयोजनात् ॥ ” इति ।
 विचार्य सर्वकर्माणि मुमुक्षुश्चेदिह व्रजेत् ।
 अमुमुक्षुस्तु तत्रैव पर्यवस्यन् प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 अङ्गत्वेनान्वितानीह कर्माणि ब्रह्मदर्शने ।

ऐकशास्त्यमतः सिद्धं कर्मज्ञानाख्यकाण्डयोः ॥ २२ ॥

अङ्गशास्त्राणां प्रधानशास्त्रैरेकशास्त्यमिति य देशपरवाक्यैः सर्वावबोधवत् ब्रह्माव-
 बोधस्यापि शब्दशक्त्यैव जायमानत्वेन कर्मविधीनां तद्विधीनां तत्रान्वयाभावात् । अथा-
 धिवेदाख्यैकप्रमाणेतिकर्तव्यताकमिति मन्तव्यम् , कर्ममीमांसाया, ऐकशास्त्यमप्येव-
 मेव ; तत्रापि सर्वेषां कर्मविधीनां मुक्त्यैकशास्त्यसंभवात् ।

कर्मविज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावसंगतेः ।

प्राग्भावः कर्मणः सिध्येत् पश्चाद्भावोऽपरस्य च ॥ २३ ॥

तयोश्च क्रमवत्त्वे च तद्विचारौ च तादृशौ ।

मुख्यक्रमनयादेव स्यातां सारस्वताङ्गवत् ॥ २४ ॥

यथा “ सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम् ” इत्यत्र युगलोत्पन्नयागद्वये कस्याङ्गानां
 प्राथम्यमित्यनिर्णये सरस्वतीयागस्य याज्यानुवाक्याभ्यां प्राथम्ये सिद्धे तच्छेषभूततद्वि-
 चारस्यैव प्राथम्यम् ।

विद्याकरत्वाद्विद्यैकविषयत्वाच्च तद्विदेः ।

सिद्धब्रह्मविचारोऽपि नान्यो विद्याविचारतः ॥ २५ ॥

अत एकशरीरत्वात् विद्युपश्लेषेण कर्मविद्याविचारयोर्मध्ये तदनुप्रवेशः ।

विचारः प्रमितेः शेषः सानुष्ठानोपयोगिनी ।

अतः प्रणाड्या संबन्धात् तत्क्रमस्तत्क्रमो मतः ॥ २६ ॥

व्याचक्षाणोऽथशब्दार्थ भाष्यकारो विचारयोः ।

श्रुतिन्यायानुसारेणावोचच्छारीरकं परम् ॥ २७ ॥

अल्पास्थिरफलं कर्म ज्ञात्वाथ ब्रह्मचिन्तनम् ।

इत्युक्तः श्रुतितो न्यायोऽप्युक्तः कर्माङ्गतोक्तिः^१ ॥ २८ ॥

१. अङ्गत्वसमर्थनाय न्यायोऽप्युक्त एवेत्यर्थः ।

ज्ञाते सातिशयार्थत्वे कर्मणां ज्ञानशेषता ।

सिध्येदिति तदर्थं वै श्रुत्या तादृक्त्वमादृतम् ॥ २९ ॥

कर्मणां निरतिशयपुरुषार्थहेतुत्वे समत्वेन तेषां ज्ञानशेषता व्याहन्येत । अतो ज्ञानाङ्गत्व-
सिद्ध्यर्थमेव सातिशयार्थत्वपरीक्षा, नादृष्टार्थमित्यर्थः । तत्र पूर्वपक्षः—

कार्यवाक्ये प्रयोज्यस्य प्रवृत्तेर्दर्शनाच्छिशुः ।

एतत्कार्यावबो ..... वापोद्धापतः पुनः ॥ ३० ॥

कालक्रमेण गृहीयादयमस्यार्थ इत्यपि ।

ज्ञातकार्याभिधाशक्तिः पदानां साहचर्यतः ॥ ३१ ॥

प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थाज्ज्ञातुं शक्तास्तु केचन ।

सिद्धार्थवाधे ..... ॥ ३२ ॥

नैवं शक्यं भवेच्छिशोः ।

न चानन्तविकासालिङ्गैरेवानुमाय ताम् ॥ ३३ ॥

तद्वेतुत्वं च शब्दानां गृही

तस्मात्कार्यवाक्येष्वेव व्युत्पत्तिशक्त्या यथा ‘वृक्षः’ इत्येकपदोक्तावेकाकिनि वृक्षार्थे
प्रवृत्त्यनन्वयेन व्युत्पत्तिसोरव्युत्पन्नतया ‘वृक्षस्तिष्ठत्यविरलपर्णशाखापल्लवफलपुष्पाढ्यः’
इत्युक्तेऽपि श्रोतुर्बोधमात्रपर्यवसायित्वेन प्रवृत्त्यनन्वयात् तदनन्तरदृश्यमानतदुपसर्पणादीना-
मार्थतया तदुक्तशब्दार्थत्वाभावेन तैः संबन्धग्रहणायोगात् तथाग्रहणेऽन्यथाग्रहणप्रसङ्गाच्च
न व्युत्पत्तिसंभवः, तथा यथैकवाक्यार्थे व्युत्पत्त्यभावेनान्वितार्थ एव व्युत्पत्तिदर्शनाच्चा-
न्वितार्थाभिधायित्वमेव शब्दानामिष्यते एवमेव केवलान्वितार्थेष्वपि व्युत्पत्त्यसंभवादित-
रान्वितकार्यार्थ एव व्युत्पत्तिदर्शनाच्च यथाव्युत्पत्ति बोधकत्वबलेन लोकवेदयोरितरान्वित-
कार्यमेव शब्दार्थ इत्यभ्युपगन्तुं न्याय्यम् ।

विशिष्टं कार्यमेवातो वाक्यस्यार्थोऽत्र केचन ।

विशेषणानि तत्कश्चित् शब्दा एवं प्रचक्षते ॥ ३५ ॥

इति स्थितः पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु—

अस्यैवं बोधयेत्येवं चेष्टया प्रेरितेन तु ।

चेष्टाज्ञातोक्तशब्दार्थं चेष्टातो बुध्यते शिशुः ॥ ३६ ॥

अस्यैतज्ज्ञापनार्थं सोऽयं व्यातीत्यवगच्छतः ।

तेनोक्ते बोधके वाक्ये तस्मिन्नर्थे भवेच्च धीः ॥ ३७ ॥

विशेषनिष्ठमेवात्र सिद्धे संबन्धबोधनम् ।

तथैवानुमितेऽर्थेऽपि शक्यं भेदग्रहे सति ॥ ३८ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषग्रहणं भवेत् ।

भूयोदर्शनतस्तच्च संभवेदिति निर्णयः ॥ ३९ ॥

व्युत्पत्तेर्लोकतस्तेन कार्ये सिद्धे च संभवात् ।

योग्येतरान्वितार्थेऽपि शब्दशक्तिरिति स्थितिः ॥ ४० ॥

‘अपवरके दण्डः स्थितः इति देवदत्ताय ज्ञापय’ इत्येवंपरया चेष्टया प्रेरितः पुरुषस्तदभिज्ञं परं प्रति ‘अपवरके दण्डः स्थितः’ इति शब्दं प्रयुङ्क्ते ; चेष्टयान्यो व्युत्पित्सुः प्रागेव निर्णीतबोधार्थः तज्ज्ञापने प्रयुक्तं शब्दं तथाविधार्थे बोधनशक्तिमत्त्वेनैवाध्यवस्यति ; अथवा येन केनचित्प्रकारेण ‘एतज्ज्ञापनेऽयं प्रवृत्तः’ इत्यवगच्छन् तदुक्तशब्दं तदर्थबोधनशक्तं निश्चिनोति ; प्रतिपत्तुर्बोधश्च मुखविकासादिभिरनुमीयते ; एवं निश्चित्य पुनरावापोद्वापाभ्यां प्रातिस्विकविशेषशक्तिं चाध्यवस्यति । प्रागेव निर्णीतबोधार्थत्वेन दृष्टगवानयनादर्थेष्विव विशेषनिष्ठमेव संबन्धग्रहणम् । आनुमानिकहर्षादिहेतुभूतार्थेष्वपि येन केनचित् हेतुविशेषनिर्णयेनैव संबन्धग्रहणं सुशकमेव । सुखप्रसवादिकेऽपि ‘पुत्रस्ते जातः’ इति प्रयुज्यमानं वाक्यं पुनः पुनः ज्ञात्वा

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषग्रहणं भवेत् ।

भूयोदर्शनतस्तच्च संभवेदिति निर्णयः ॥ ४१ ॥

व्युत्पत्तेर्लोकतस्तेन कार्ये सिद्धे च संभवात् ।

योग्येतरान्वितार्थेऽपि शब्दशक्तिरिति स्थितिः ॥ ४२ ॥

सहभाव्यर्थान्तरवाचित्वाशङ्कानिवृत्तिरेवमेव हि तस्माल्लौकिकव्युत्पत्तेः सिद्धकार्ययोरविशिष्टत्वात् योग्येतरान्वितार्थ एव शब्दशक्तिरिति यथोक्तप्रकारेण ब्रह्ममीमांसाप्यारम्भणीयेति । अत्र भाष्यारम्भे—पाराशर्यवचःसुधामित्यादिश्लोके व्यपगतप्राणात्मसंजीविनीमिति ;

प्राणो ज्ञानम् । विनष्टज्ञानानामात्मनां संजीविनीं ज्ञानरूपप्राणधारिणीम्^१ । पूर्वाचार्य-
सुरक्षिताम् ; पोषिताम् । बहूनां मतिव्याधानेन दूरस्थिताम् ; अन्यत्र बहूना व्याधानेन
दुःसाधनानुष्ठानेन दूरस्थिताम् । आनीतां तु निजाक्षरैरिति कथममृतश्लेषः^२ उच्यते—“चत्वारि-
चाक्षराणि” इति सोमरूपस्यामृतस्याक्षरैः सहानीतत्वं श्रूयते । तेषां च सोमराजप्रतिपादक-
गायत्र्यन्तर्गतत्वेन निजाक्षरत्वम् ; अतोऽमृतश्लेषसिद्धिः । अतःशब्दो वृत्तस्य हेतुभावे
इत्यत्र वेदाध्ययनकर्मविचारयोरुभयोरपि वृत्तत्वेन हेतुभावो विवक्षितः । अधीतसाङ्गे-
त्यादिना तथैवोपपादनात् । सिद्धार्थेऽपि च शब्दानां व्युत्पत्तिसंभवात् अधीतद्वेदतो
धर्मवत् ब्रह्मणोऽप्यापाततः प्रतीयमानत्वात् विचारमन्तरेण तन्निर्णयासंभवात् ब्रह्मविचारः
कर्तव्य इत्युक्तन्यायेन कर्मणां ब्रह्मविद्याहेतुत्वेन कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचार इति च
शारीरकमीमांसाया आरभ्यत्वे अधीतात् वेदात् ब्रह्मापातावबोधनं हेतुः ।

कर्मणामुपयोगश्च विचारानन्तरोद्भवे ।

अन्यथा कर्मणामेव वृत्तानां हेतुता मता ॥ ४३ ॥

आनन्तर्यप्रसिद्धिः स्यान्न शास्त्रारभ्यतामिति ।

सिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन नारभ्यं शास्त्रमित्ययम् ॥ ४४ ॥

पक्षो बाध्योऽत्र तत्रापि व्युत्पत्तिस्थापनेन हि ।

हेतू सूत्रेण वक्तव्यौ शास्त्रारभ्यत्वसंभवे ॥ ४५ ॥

आनन्तर्ये च सिद्धे व्युत्पत्तिः कर्माङ्गता च तौ ।

उपासनात्मके ज्ञाने विनियुक्ताः शमादयः ॥ ४६ ॥

न वाक्यजन्यज्ञानेऽतो न तेषां पूर्ववृत्तता ।

“तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्”
“सर्वात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति” इत्यादि हि वाक्यम् । एवंविदितवाक्यार्थ-
ज्ञानम् । अत्रत्यब्रह्मापरोक्षज्ञाने हि शमदमादीनां विनियोगः, न ते विचारेऽपेक्ष्याः ।
यत्र विनियोगः तत्रैवापेक्ष्याः । विना शमदमादीन् न भवतीति चेत् धर्मावबोधोऽप्येव
स्यादिति तत्राप्यपेक्षिताः । अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानेत्यत्र केवल-
ग्रहणं कर्मणामेव केवलानां ज्ञानाङ्गभावेनोपादेयत्वात् उक्तप्रकारे च तद्विचारस्य पूर्ववृत्त-

त्वज्ञापनार्थम् । हिशब्देन प्रसिध्या मुख्यक्रमन्यायं द्योतयति । तत एव ब्रह्म ज्ञातव्यम्
इत्यत्र

वाक्यजा धीः क्रमाद्वक्तिरूपा मुक्तिप्रदायिनी ।

तदवस्थामपेक्ष्यैतां कर्मणां हेतुतोदिता ॥ ४७ ॥

न केवलवाक्यादिज्ञानापेक्षया, तस्य न्यायसहकृतवाक्येनैव जन्यत्वात् कर्मवाक्यज्ञानवत् ।
तथापि ज्ञातव्यमिति वाक्यजन्यज्ञानमेवोच्यते, तस्यैव विचारापेक्षत्वात् । वाक्यार्थ-
ज्ञानभक्तिरूपज्ञानयोरन्यत्वप्रदर्शनार्थमिह कथनम् । इह च उपरितनभागावसेयस्य
ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वात् इति ब्रह्मज्ञानं विशेषेण निर्दिष्टम् । प्रथमं शब्दतो
ज्ञातस्य पुनर्भक्त्यात्मना विवृद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वादिति कर्मज्ञानयोर्हेतुहेतुमत्त्वेन
क्रमवत्त्वाद्विचारयोरपि स एव क्रम इति कर्मणो हेतुत्वमत्रोपदिश्यत इत्यर्थः ।

श्रीभाष्यम्

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्य-
माणं ज्ञानमिह विधीयते । मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिर-
फलत्वात् उपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च
पूर्वं वृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति ।
तदाह वृत्तिकारः—“ वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा ” इति ।
वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यम्—“ संहितमेतच्छारीरकं सं^३
जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः ” इति । अतः प्रति-
पिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः ।
मीमांसाशास्त्रम् “ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्यारभ्य “ अनावृत्तिः
शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ” इत्येवमन्तं संगतिविशेषेण विशिष्टक्रमम् ।

श्रुतप्रकाशिका

अथ जिज्ञासाशब्दस्य व्याख्येयत्वस्फोरणाय प्रकृतिप्रत्ययविभागं दर्शयति—
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति । विषयवैलक्षण्याधीनाया इच्छायाः कथं विधेयत्वमित्यत्राह—

इच्छाया इति । ज्ञानस्य विधानार्हतामाह—इष्यमाणप्रधानत्वादिति । सन्वाच्याया इच्छाया धात्वर्थः कर्म ; कर्मणश्च क्रिया शेषभूता, तत्सिध्यर्थत्वात्तस्या ; यथा यागीय-ब्रीह्यादेः प्रोक्षणादिः । कर्तुः क्रियया आत्तुमिष्टमत्वं हि कर्मत्वम्' अतः प्रकृत्यर्थभूत-ज्ञानकर्मिकेच्छा तत्सिध्यर्था । अत इच्छाया इष्यमाणज्ञानप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानं विधेयमित्यर्थः । जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वे प्रतीयमाने कथं ज्ञानस्य विधेयत्वम् ? उच्यते—यथा “स्नात्वा भुञ्जीत, प्राङ्मुखो भुञ्जीत” इत्यत्र भुजिघातोर्विधिप्रत्ययान्तत्वात् भोजनस्य कर्तव्यत्वे प्रतीतेऽपि स्नानप्राङ्मुखत्वनियमयोरेव विधेस्तात्पर्यमित्यर्थस्वभावा-दभ्युपगम्यते—तयोरप्राप्तत्वात् ; अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् ; तत्र भोजनं चान्यतः प्राप्तमनूयते—एवमिच्छाया विधेयत्वासंभवात् तद्विषयभूतं विचारात्मकं ज्ञानमेव तात्पर्यतो विधीयते । “इष्यमाणं ज्ञानमिहाभिप्रेतम्” इति हि सारेऽभिहितम् । सन्नन्तनिर्देशश्च “निदिध्यासितव्यः” “विजिज्ञासितव्यः” “तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण क्रियते । श्रुतिश्चोपायदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वेने-च्छाविषयत्वात्तथा निर्दिशति । यद्वा ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ इति सन्नन्तनिर्देशो विचा-रस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनार्थः । एवमेव “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि । अत्र तर्करूपं ज्ञानं विधेयम् ; तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमितिरूपज्ञानं तु फलत्वान्न विधेयम् । प्रमितिरूपं ज्ञानं विधेयम् ; तर्करूपं ज्ञानमार्थमित्यपि परैरुक्तमन्तर्णीतं विचारमाक्षिपतीति ततोऽपि प्रागुक्तपक्षः साधीयान् । वेदान्तार्थविचारात्मकन्यायनिबन्धरूपं तु शास्त्रं ब्रह्ममीमांसेति प्रसिद्धिः ; प्रमितिश्च फलम् । अत एव हि “ब्रह्मविचारः कर्तव्यः” इति भाष्ये वक्ष्यते । सन्नन्तस्यास्य ज्ञाधातोर्ज्ञानसामान्यवाचिनो विशेषाकाङ्क्षायां समुचितविशेषपर्यवसानं हि न्याय्यम् । ‘ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्या, न तु कपिलसुगताद्यभिमतानां प्रधानादितत्त्वानाम्’ इति ज्ञातव्यविशेषनिर्णयपरमिदं सूत्रं व्याख्यातं यादवप्रकाशाचार्यैः, तद्व्यावृत्त्यर्थमिह-शब्दः । इह ; अस्मिन्नुपक्रमसूत्र इत्यर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमात्रे सिद्धे हि तस्यैव जिज्ञास्यत्वसिद्धिः ; न चोभयं सूत्रप्रतिपाद्यम्, ‘ब्रह्म जिज्ञास्यमेव’ ‘ब्रह्मैव जिज्ञास्यम्’ इति ; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ननु मुमुक्षुभिर्नियमेन ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं तन्त्रान्तरसिद्धानां प्रधानादीनामजिज्ञास्यत्वेन विना न सिध्यतीति ब्रह्मजिज्ञास्यत्वसमर्थने प्रधानादेरजिज्ञास्यत्व-समर्थनमर्थादापततीति न वाक्यभेद इति चेत्—न ; अधीतक्रमेण वेदोर्ध्वे निरूप्यमाणे

पूर्वभागविचारानन्तरमुत्तरभागविचारस्य प्रधानादिनिरासार्नरपेक्षत्वात् । न ह्येकस्य प्रबन्ध-
 स्यैकदेशे निरूपिते तदेकदेशान्तरनिरूपणस्य प्रबन्धान्तरप्रमेयनिराससापेक्षता भवति । न
 हि पूर्वषट्के निरूपिते सति उत्तरषट्कनिरूपणं कपिलसुगतादिमतव्युदसनेन विना न
 संभवति । यदि वेदान्तार्थस्य श्रद्धाद्विधे तदितरपक्षनिरसनमपेक्षितमिह क्रियत इति मतम् ;
 तदनुपपन्नम् , कृतकरत्वप्रसङ्गात् । एतदुक्तं भवति—इह प्रधानादीनामजिज्ञास्यत्वं किं
 वेदान्तानामतत्परत्वोपपादनेन समर्थ्यते ? उत, कपिलसुगताद्यागमप्रामाण्यतत्परमेयदौस्थ्य-
 प्रतिपादनेन समर्थ्यते ? न प्रथमः ; ईक्षत्यधिकरणादिभिर्वेदान्तवाक्यानामतत्परत्वस्य वक्ष्य-
 माणतयात्र वक्तव्यत्वाभावात् । न द्वितीयः ; वेदविरुद्धस्मृतीनामप्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसायामेव
 समर्थितत्वात् , सांख्यसौगताद्यभिमतप्रमेयदौस्थ्यस्य तर्कपादे प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
 “ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ” “ इतरेषा चानुपलब्धे. ” “ एतेन योगः प्रत्युक्तः ”
 “ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ” “ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ” . इत्यादिभिः
 सूत्रैस्तदुक्तमोक्षतदुपायनिरासस्यापि करिष्यमाणतयात्र वक्तव्यत्वाभावात् । किञ्च “ एतेन
 सर्वे व्याख्याता व्याख्याता. ” इत्यत्र “ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ” इति
 शास्त्रान्ते च सूत्राभ्यासफलमनुक्तांशज्ञापनम् ; अनुक्तांशश्च सांख्ययोगावगम्य इति
 वदतां मोक्षस्य सांख्ययोगसमुच्चयसापेक्षत्वं च प्रतिपादयतां सौगतादिवत् सांख्यादिनिरासेन
 शारीरकस्यैवारम्भणीयत्वप्रतिज्ञानमतीव व्याहतम् । सांख्ययोगयोर्विरुद्धाशाभिप्रायमनादर-
 णीयत्वकथनमिति चेत्—न , विरुद्धांशानादरणीयत्वस्य विरोधाधिकरणन्यायसिद्धत्वादेव ।
 अतो यादवप्रकाशकृतं सूत्रतात्पर्यवर्णनमनुपपन्नमितीहशब्दाभिप्रायः । विधीयत इति ;
अज्ञातज्ञापनं विधिरिह विवक्षितं न त्वप्रवृत्तप्रवर्तनम् , रागतः प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । रागतः
 प्रवृत्तस्यापि पूर्वपक्षयुक्त्या नारम्भणीयताबुद्धौ सत्यामारम्भणीयत्वज्ञापनं ह्यज्ञातज्ञापनम् ।
 अतो ‘विधीयते’ इत्यस्य ‘स्वयमेव प्रवर्तते’ इति वक्ष्यमाणग्रन्थेनाविरोधः । इत्थं पदार्था
 व्याख्याता. । अथ सूत्रस्य वाक्यार्थमाह—मीमांसेति । अत्र पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं
 तत एव हेतोः इति अथात.शब्दार्थ उक्तः । ब्रह्म ज्ञातव्यमिति ब्रह्मजिज्ञासापदार्थः ।
ज्ञातव्यम् , विचारयोग्यम् । तत एव इत्येवकारेण शास्त्रान्तराधिगमनैरपेक्ष्यमथशब्दफलित-
 मभिप्रेतम् । उक्तं भवतीति , शब्दतोऽर्थतश्चेति भावः । कथमस्य सूत्रस्यायमर्थ इति
 शङ्काया तदुपपादयति—मीमांसेत्यादिना । अथात इत्यादिपदानां यथोक्त एवार्थः ।

कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यात् । ऐकशास्त्र्यं च नियतपौर्वापर्यभागद्वयात्मकवेदाख्यप्रबन्ध-
 व्याख्यानरूपत्वादित्यर्थः । अत्र व्याख्येयस्य पूर्वापरभावेनावस्थितभागद्वयरूपत्वं तद्वेतुकं
 व्याख्यानस्य पौर्वापर्यविशेषविशिष्टभागद्वयरूपत्वं चोभयं पदयोजनायां वाक्ययोजनायां च
 वक्तव्यम्, तथापि ग्रन्थलाघवार्थं पदयोजनायामधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्येति व्याख्येयस्य
 नियतपौर्वापर्यभागद्वयरूपत्वमुक्तम् ; अत्र तु वाक्ययोजनायां व्याख्यानस्य नियतपौर्वापर्य-
 भागद्वयरूपतयैकशास्त्र्यमुक्तम्, उभयत्रोभयमनुसंधेयम् । भागशब्दाभ्यां मीमांसाद्वयस्यै-
 कावयवित्वं सूचितम् । पूर्वोपरितनशब्दाभ्यां क्रमनियम उक्तः । कर्मब्रह्मशब्दाभ्यां वृत्त-
 वर्तिष्यमाणकथनम् । अरुपास्थिरफलत्वानन्तस्थिरफलत्वाभ्यां तयोर्हेतुहेतुमद्भावोपपादनम् ।
 मुक्त्युपायोपयोगितया कर्मणां स्वरूपेणोपादेयताप्रतीतिरनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यन्तर्भूता ;
 अतः पृथगनुक्तिः । एवं क्रमविशेषविशिष्टैकव्याख्येयव्याख्यानरूपतया कर्मब्रह्ममीमांसयो-
 रैकशास्त्र्यात् सूत्रस्य यथोक्त एवार्थ इत्यर्थः । पूर्वं प्रतिज्ञातं वृत्तिकारमतानुसारं वृत्तिग्रन्थेन
 संवादयति—तदोहेति । कर्माधिगमस्यैव पूर्ववृत्तत्वं न केवलं कण्ठोक्तम्, ऐकशास्त्र्योक्त्या-
 क्षिप्तचेत्यभिप्रेयन्नाह—वक्ष्यति चेति । ‘वृत्तात्’ इत्यादिः ‘संहितम्’ इत्यादिश्च वृत्तिग्रन्थौ ।
 शारीरकं ब्रह्ममीमांसा ; जगच्छरीरकं परमात्मा शारीरः, “ तस्यैष एव शारीर आत्मा ”
 इति श्रुतेः ; तद्विषय शास्त्र शारीरकमित्युच्यते । षोडशलक्षणेन ; षोडशाध्यायेन ।
 संहितमिति ; नियतपौर्वापर्यैकव्याख्येयव्याख्यानरूपतया संगतमिति भावः । “ अर्थे-
 कत्वादेकं वाक्यम् ” इति न्यायेन प्रतिपाद्यैक्याद्व्याख्येयस्य वेदस्यैकप्रबन्धत्वं भवेत् ।
 तच्चोपपद्यते, पुरुषार्थपरत्वाद्देवस्य, ब्रह्मपरत्वाद्वा, “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ”
 “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य ” इति हि श्रुतिस्मृतौ । वेदार्थविचारस्यानुगतत्वान्मीमांसाया
 एकप्रबन्धत्वम् । अनेनैकशास्त्र्येण कर्माधिगमस्य पूर्ववृत्तत्वमाक्षिप्तम् । ननु यद्यैकशास्त्र्य
 कर्मब्रह्मविचारयोः, तर्ह्युपक्रमे साधारणोऽर्थः प्रतिज्ञायेत—‘ अथातो वेदार्थजिज्ञासा ’ इति ।
 न चैवं प्रतिज्ञातम्, किंतु पूर्वभागसाधारण एव प्रतिज्ञातः—“ अथातो धर्मजिज्ञासा ”
 इति । अत्र ब्रूमः—“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा ।
 कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसातृतीयलक्षणचतुर्थपादे संगतः । ब्रह्मविचारान्तर्भावेऽपि पृथक्करण-
 मुपपद्यते ; यथा निग्रहान्तर्भूतच्छलजात्योराहिकभेदेन पृथगुक्तिः ; यथा च निग्रहान्तर्भूत-
 हेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्तिः । पृथक्करणं च बहुग्रन्थप्रतिपाद्यत्वात् । तत्र च पूर्व-

भावित्वमुपजीव्योपजीवकभावादिवक्ष्यमाणहेतुनिबन्धनम् । एतदुक्तं भवति—अर्थक्रमात् ब्रह्ममीमांसातृतीयलक्षणचतुर्थपादेन कर्मविचारः संगतः ; प्रतिपत्तिसौकर्यलक्षणक्रमात् कर्म विचारस्य पूर्वभाव इति । एवं वा साधर्म्यवैधर्म्यसमयोर्जात्योः कथनेन यथा प्रतिधर्मसमो-भयानुयायिन्यर्थसिद्धा, एवं भागद्वयासाधारणार्थप्रतिज्ञाद्वये कृते साधारणार्थप्रतिज्ञानमार्थ स्यात् । साधारणार्थे प्रतिज्ञातेऽप्यसाधारणार्थस्तु पृथगेव प्रतिज्ञातव्यः । धर्मजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायामपि “अथातः शेषलक्षणम्” “अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा” इत्यादौ ब्रह्मसाधारणार्थप्रतिज्ञा कृता । अतो भागद्वयासाधारणार्थप्रतिज्ञानेन तदनुगतसाधार-णार्थप्रतिज्ञानमार्थ स्यादिति प्रथमम् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति प्रतिज्ञातं, न तु ‘वेदार्थजिज्ञासा’ इति । अथवा “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्येव साधारणप्रतिज्ञा । अलौकिकश्रेयःसाधनं हि धर्मः, तदनुयायि प्रतिपाद्यम् । धर्मश्च साध्यसिद्धमेदेन द्विविधः । सिद्धरूपे वस्तुनि धर्मशब्दप्रयोगो महाभारते दृष्टः ; यथा—

“ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥”

इति । तथाभियुक्तैश्चालौकिकत्वे सति श्रेयःसाधनत्वं धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मन्य-मानैः सिद्धरूपेऽर्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः—

“द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥”

इत्यादौ । तत्र द्रव्यादिसद्भावेऽपि क्रियाप्राधान्यात् साध्यधर्मपरः पूर्वभागः ; उपा-सनतदङ्गसद्भावेऽपि ब्रह्मप्रधानत्वात् सिद्धधर्मपर ऊर्ध्वभागः । अत उभयभागविचारसाधारणी प्रथमप्रतिज्ञा । तत्र धर्मशब्दस्य साध्यधर्मविषयतया प्रसिद्धिप्राचुर्येण बुद्धिस्थत्वात्, पूर्व-भागप्रतिपन्नत्वेन प्राथम्यात्, धर्मजिज्ञासापदेनैव तन्नेणार्थतो वा प्रतिज्ञातत्वोपपत्तेश्च तल्लक्षणमुक्तं चोदनासूत्रे । सिद्धरूपधर्मविशेषस्य च साधारणप्रतिज्ञैवार्थतः प्रतिज्ञातत्वेऽपि तस्य बहुग्रन्थव्यवधानात् शब्दाबोध्यत्वशङ्कापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा कृता । तस्य लक्षणमुक्तं जन्मादिसूत्र इति युक्तमैकशास्त्र्यम् । ननु पूर्वभागस्य साध्यधर्मप्रधानतोक्तिरुदा-हृतवचनेन विरुध्यते ; तत्र पूर्वभागेऽपि सिद्धरूपस्य परस्य कर्माराध्यतया प्रधानप्रति-पाद्यत्वावगमात् । तस्मिन्वचने वेदविच्छब्दो हि पूर्वभागाभिज्ञपरः, गोबलीवर्दनयात्,

“विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते” इत्यनेनैकार्थ्याच्च । न च गुणभावेन कर्मणां प्रतिपाद्यत्वमित्यविरोधः; प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वस्य जैमिनेरभिमतत्वात्, भवद्विरपि तथोक्तत्वाच्च । सत्यम्, वस्तुतः प्राधान्यं परमात्मन एव, यथा राज्ञस्तात्पर्यगोचरत्व-लक्षणम्; शाब्दं प्राधान्यं तु कर्मण एव, यथा राजपुरुषस्य; तच्चातिरस्कृतम्, तत्र तस्य परमात्मा राधनरूपत्वानवगमात् । न च तदवगमोऽवश्यं संपाद्यः । अन्तवत्स्वर्गादिफल-दत्वे कर्मणां परदेवताज्ञानैरपेक्ष्यं हि श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते “यो ह वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति” इति,

“अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥”

इति च । अतस्तत्रैरपेक्ष्यलक्षणमपि प्राधान्यमस्ति कर्मण । अतः पूर्वभागे कर्मणः प्रागवगतं प्राधान्यं पश्चादवगन्तव्यं परमात्मा राधनरूपत्वं चाविरुद्धम् । अतः प्रतिज्ञोपपत्तेः शास्त्रैक्यं युक्तम् । यद्यपि कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्र्यमविवक्षितं जैमिनिना, तथापि तदङ्गीकृत्य तदेकशास्त्रतया वादशयणेन ब्रह्मसूत्रप्रणयनं युक्तम् । यतः,

अतदर्थतया कृतमपि योग्यमपेक्षितम् ।

तादर्थ्यमर्हति ग्रामे कल्प्ये पूर्वतटाकवत् ॥

विवक्षितत्वसंभवश्च दर्शितः । अतः शास्त्रैक्यं युक्तम् । नन्विदमयुक्तमैकशास्त्र्यम्, शारीरकशब्दसूचितात् प्रधानप्रतिपाद्यभेदात्, जैमिनीयशब्दसूचितात् कर्तृभेदात्, तदुभयफलितात् प्रयोजनभेदात्, अर्थविरोधाच्चेत्याशङ्कां परिहरति—अतः प्रतिपि-पादयिषितेति । अतः; वृत्तिकारोक्तादेकव्याख्येयव्याख्यानरूपत्वसंबन्धादित्यर्थः । षट्क-भेदः पूर्वमीमांसायामध्यायभेदस्तत्रोत्तरत्र च निदर्शनार्थमुक्तौ; अर्थभेदाभावे ह्येकं षट्कमेकोऽध्यायो वा स्यात् । अत एकावयवित्वे सिद्धे सत्यवान्तरार्थभेदो न महा-वाक्यैकत्वविरोधी, यथा पदार्थभेदो वाक्यार्थैकत्वाविरोधीति भावः । अनेन प्रतिपाद्यभेदः परिहृतः । प्रयोजनभेदश्चार्थात्परिहृतः; षट्कद्वयचिन्तितप्रकृतिविकृतिप्रयोजनभेदस्य शास्त्र-भेदकत्वाभावात् । अनेन वृत्तिग्रन्थगतषोडशलक्षणशब्दतात्पर्यं च दर्शितम् । पूर्वोत्तर-मीमांसाशब्देन जैमिनीयशारीरकशब्दौ च विवृतौ । प्रतिपिपादयिषितशब्देनार्थविरोधः

परिहृतः । प्रतिपादयितुमिष्टं हि प्रतिपादयिषितम् । स च तात्पर्यविषयोऽर्थः । विरुद्धतया प्रतीयमानेषु देवतानिरासादिषु न तात्पर्यमित्यभिप्रायः । नन्वेवं कथमभिधीयते—“ आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् ” इति ? सिद्धपरवाक्यानां तच्छेषत्वं हि सूत्रकारेण कण्ठोक्तम् ; तच्च विरुध्यत एव, अतः शास्त्रभेद इति । नैवम् ; “ पदे जुहोति ” “ आहवनीये जुहोति ” “ न हि स्यात्सर्वा भूताति ” “ पशुमालभेत ” इति वत्, शास्त्रान्तरे “ कर्मण्यण् ” “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इतिवच्चोत्सर्गापवादन्यायेन शास्त्रैक्याविरोधात् । सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य किं विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपराणां क्रियाशेषत्वं स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनां तु सिद्धपरवाक्यानां न तच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम् ; यथा होमस्य सामान्येनाहवनीये प्राप्तत्वेऽपि होमविशेषस्य पदे कर्तव्यत्वनिश्चयः, यथा च सामान्यतो हिसानिषेधेऽपि हिसाविशेषस्य कर्तव्यतोक्तिः, यथा च सामान्येन कर्मण्युपपदे धातोरणि प्राप्तेऽप्याकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययविधिः ; न च तत्र शास्त्रभेदः ; तद्वत् । देवतानिराकरणे च न तात्पर्यम्, अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धानिवारणाय कर्मप्राधान्यपरत्वात्तस्य ; “ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपितु निन्दितादितरत् प्रशंसितुम् ” इति हि न्यायविदः । यद्वा वेदप्रामाण्यकर्मावश्यकर्तव्यतातात्पर्यातिशयात् तत्प्रतिपक्षनिराचिकीर्षया अन्वारुह्य वादो देवतानिरासोक्तिः स्यात् ; अभिमततत्त्वार्थानादरेणापि हि विपक्षव्युदासो दृश्यते ; यथा—

“ अभीष्टार्थव्ययेनापि जयति क्षेत्रहारिणम् ।

लब्धक्षेत्रैर्न दुष्प्रापः स्यादर्थ इति निश्चयात् ॥ ”

एवमभिमततत्त्वैश्वराद्यनादरेणापि वेदप्रामाण्यादिसमर्थने पश्चादभिमतसिद्धिरयत्नलभ्येति जैमिनेरभिप्रायः । तत्सिद्धिप्रकारश्च तदुक्तरात्रिसत्रन्यायाद्यधीन इत्युत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति । न च तत्सिद्धिमभ्युपगच्छतस्तदनादरवादव्याघातः ; तस्यान्वारुह्य कृतत्वात् । कथमन्वारुह्यवादत्वनिश्चयः ? उच्यते—“ संपत्तेरिति जैमिनि. ” “ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ” “ ब्राह्मेण जैमिनि. ” इत्यादिब्रह्मसूत्रैरेव जैमिनेर्ब्रह्मस्वरूपतदुणतदुपासनतत्फलाद्यभ्युपगमस्य प्रतिपन्नत्वात् ; महाभारते च हयशिरउपाख्यानादिषु भगवद्भासोपदेशलब्धपरमात्मतत्त्वज्ञानतावगमाच्चेति । अतो विरुद्धार्थे तात्पर्याभावान्नार्थविरोधः । नन्वर्थविरोधो दुष्परिहरः ;

तथाहि—विशेषातिदेशनिरूपणपरेऽष्टमेऽध्याये विकृतिषु प्रकृतिधर्मातिदेशे कर्तव्ये सति कस्मिन्कर्मणि कस्य कर्मणो धर्मातिदेशः प्राप्त इत्यपेक्षायां यस्य कर्मणो येन कर्मणा द्रव्य-
साम्यं देवतासाम्यं वा भवति, तस्मिन्तद्धर्मोऽतिदेष्टव्य इति स्थितम् । तत्र यस्य केन-
चिद्द्रव्यसाम्यं केनचिद्देवतासाम्यं च भवति तस्मिन् द्रव्यसाम्यवत् एव कर्मणो धर्माति-
देशः, न तु देवतासाम्यवत् इति द्रव्यप्राधान्यमुक्तं जैमिनिना “द्रव्यदेवतासाम्ये द्रव्यं
बलीयः” इति । न च द्रव्यप्राधान्योक्तेरतिवादत्वम्, अनुष्ठानविरोधात्, द्रव्यप्राधान्येन
ह्यनुष्ठानं दृश्यते । अतो द्रव्यप्राधान्यमुक्तं वदतो जैमिनेर्देवतानिरासे तात्पर्यमस्तीति ।
अत्रोच्यते—नात्र द्रव्यदेवतयोः सद्भावासद्भावाभ्यां प्राधान्याप्राधान्ये विवक्षिते, अपि तु
विलम्बिताविलम्बितप्रवृत्तिप्रमाणविषयताधीने । द्रव्यं ह्यविलम्बितप्रत्यक्षगम्यम् ; देवता तु
विलम्बितशास्त्रगम्या । विलम्बाविलम्बावेव हि श्रुतिलिङ्गादिषु प्रत्यक्षानुमानादिषु च
पूर्वोत्तरप्राबल्यदौर्बल्यहेतू । ननु हविष्ट्वं शास्त्रैकगम्यमिति न द्रव्यस्यापि प्राधान्यमिति
चेत्—नैवम् ; चरुपुरोडाशादिकद्रव्यं हि प्रत्यक्षम् ; हविष्ट्वारज्यधर्ममात्रमेव तत्र शास्त्रगम्यम् ।
देवतायास्तु स्वरूपं श्रेयसाधनत्वादिधर्मश्चोभयमपि शास्त्रगम्यम् । अतः स्वरूपतो धर्मतश्च
विलम्बितमानगम्यत्वाद्देवताया अप्राधान्यम् । धर्ममात्रस्य शास्त्रगम्यत्वेऽपि धर्म्यशेनावि-
लम्बितमानगम्यत्वाद्देवतायाः प्राधान्यम् । अतः प्राधान्याप्राधान्ययोः प्रमाणद्वारकत्वेन
स्वरूपासद्भावे तात्पर्यं नास्तीति देवतानिरासोक्तिरन्यपरा । एवमर्थान्तराण्यप्यविरोधेन नेतुं
शक्यानीति नार्थविरोधः । ननु ब्रह्मसूत्रैरेव जैमिनिपक्षमनूद्य प्रतिक्षेपादर्थविरोधो दुष्परिहरः ;
तथाहि—“फलमत उपपत्ते” इत्यत्रेश्वरस्य फलप्रदत्वोक्त्या “धर्मं जैमिनिः” इति
धर्मस्य फलप्रदत्वमनूद्य प्रतिक्षिप्तम्, न श्रुतत्वोपपत्तिभ्याम् ; कालान्तरभाविफलसाधनत्वे
जैमिन्यभिहिते ताभ्यामेवात्र फलसाधनविशेषसिद्धेरुक्तत्वात् । ननु शेषत्वात्पुरुषार्थवादः
यथा “अन्यार्थं तु जैमिनिः” इत्यत्र वेदान्तोदितात्मज्ञानस्य कर्मशेषतयात्मनां कर्मशेष-
त्वोक्तिः “अधिकोपदेशात्” इति सिद्धान्तेन विरुध्यते । न च विकल्पेन निर्वाहः संभवति,
वस्तुनि विकल्पायोगात् । न च जैमिनिना परमतमुपन्यस्तमिति वाच्यम्, जैमिनिमतत्वेन
सिद्धान्तिना प्रतिक्षेपायोगात् । नैवम् ; विपक्षनिरासार्थस्य जैमिनेरन्वारुह्य वादस्य तथो-
पन्यासप्रतिक्षेपोपपत्तेः । अन्यथा “परं जैमिनिः” इत्यादिसूत्राणां मिथो विरोधो भार-
तोक्तिविरोधश्च । जैमिनेरन्वारुह्य वादमजानतां तु तदुक्ते तत्त्वबुद्धिः स्यादिति तन्निवा-

रणाय ब्रह्मसूत्रे तदुपन्यासनिरासौ कृतौ । अत एव “ परामर्श जैमिनिः ” इत्यत्र नैष्ठिकाद्याश्रमप्रतिक्षेपोऽपि परिहृतः ; “ तद्भूतस्य ” इत्यत्र नैष्ठिकाद्याश्रमभ्रशस्य जैमिन्यन-
भिमतत्वाभिधानात् ; न ह्याश्रमानभिमतै तद्भ्रंशानभिमतिसंभवः । अतो वीतरागव्यति-
रिक्तानामभिहोत्रादिष्वश्रद्धानिवारणार्थ आश्रमान्तरप्रतिक्षेपः पूर्ववदन्वारुह्य वादः । स च
पूर्वमीमांसायामसूत्रितः, तथाप्यौडुलोभ्यादिमतवदनूद्य निरस्तः । न च मधुविद्यायां
वस्वाद्यनधिकारोक्तिरधिकारोक्त्या विरुध्यत इति वाच्यम्, अनधिकारोक्तेर्वस्वादिदेवताभ्यु-
पगमचिह्नेन शास्त्रैक्याविरुद्धतया तदुद्धाटनवैयर्थ्यात् । “ भावं जैमिनिः ” इति सूत्रो-
क्ताश्च पक्षाः शास्त्रैक्याविरुद्धाः, कर्मविचारे तेषामसमर्थनादिति न तत्पर्यनुयोगावकाशः ।
तस्मान्नार्थविरोधः । कर्तृभेदपरिहारस्तु प्रसिद्धत्वान्न कण्ठोक्तः ; अतएव चशब्दसूचितो
वा । धूर्तस्वामिकपर्दिकर्तृकस्याप्यापस्तम्बीयसूत्रव्याख्यानस्य व्याख्येयैक्यादेकप्रबन्धत्वं
हि दृष्टम् । पाणिनीयसूत्रपूर्वोत्तरवृत्त्योश्च वामनजयादित्यकर्तृकयोर्व्याख्येयैक्यादेकव्याख्या-
नत्वं दृष्टम् । तस्मादुपपन्नमैकशास्त्र्यम् । अस्त्यैकशास्त्र्यम् ; कथं पौर्वापर्यनियमः ?
इत्याशङ्क्यं परिहरन् वृत्तिग्रन्थस्थं संहितमिति पदं विवृणोति—मीमांसेति । क्रमविशेषान्वितमैक-
शास्त्र्यं संहितमित्यनेनाभिप्रेतम् । ‘ आरभ्य, एवमन्तम् ’ इति पौर्वापर्यनियम उक्तः ।
संगतिविशेषेणेति ; अत्रामी संगतिविशेषा अभिप्रेताः—पाठक्रमः, चेतनानां त्रिवर्गे
प्रथमप्रावण्यसमभवरूपोऽर्थस्वभावः, औपनिषदेष्वङ्गाङ्गिभावप्रतिपादकवाक्येषु यज्ञादिकर्मणः
पदार्थत्वेन संबन्धः, कासुचिद्विद्यासु यज्ञतदुपकरणादीनां दृष्टिविशेषणत्वोक्तिः, कर्मब्रह्म-
विद्ययोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः, विद्याकर्मणोरुत्पाद्योत्पादकभावात्तच्छेषभूतविचारयोस्तत्क्रम-
भाक्त्युपपत्तिः, व्याख्यानभूतमीमांसायां चोत्तरभागस्य पूर्वभागोक्तन्यायसापेक्षत्वं चेति ।
एवं पौर्वापर्यनियामकसंगतिविशेषेण विशिष्टक्रमं क्रमविशेषवदित्यर्थः । ननु भवतु वेद-
प्रामाण्यसिद्धये प्रथमाध्यायस्य पूर्वभावित्वम् ; द्वितीयाध्यायात्पूर्वं ब्रह्मविचारः किं न स्या
दिति चेत्—न ; तत्र तत्रोक्तैः संगतिविशेषैः षोडशलक्षणानुपूर्वीसिद्धेस्तदनन्तरप्राप्तत्वा-
द्ब्रह्मविचारस्येत्यभिप्रेत्य संगतिविशेषेण विशिष्टक्रममित्युक्तम् ।

भावप्रकाशिका

कर्मणश्च क्रिया शेषभूतेति ; ननु प्रधानस्य विधेयत्वे “ ब्रीह्यन्प्रोक्षति ”
इत्यादौ ब्रीह्यादीनां विधेयत्वप्रसङ्गात् प्रत्युत प्रधानत्वस्यानुवाद्यत्वानुबन्धिनो विधेयत्व-

विरोधाच्च “ त्रीहिभिर्यजेत ” “ अरुणया क्रीणाति ” इत्यादौ गुणस्यैव विधेयत्वदर्शनाच्च कथमेतदिति चेत् ; उच्यते—इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्य-
 त्वाभावेऽपीष्यमाणज्ञानस्येच्छाधीनकृतिसाध्यतया पुरुषतन्त्रत्वेन विधेयत्वसंभवादिति
 तदर्थत् । केचित्तु ‘ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम् ’ इति न्यायस्यौपगवादौ
 सामान्यतो दृष्टत्वेऽपि ‘ अश्वेन जिगमिषति ’ ‘ असिना जिघांसति ’ इत्यादौ सन्वाच्ये-
 च्छापेक्षया प्रकृत्यर्थस्यैव स्वतन्त्रोपस्थितत्वलक्षणस्य शब्दतः प्राधान्यस्य समभिव्याहृत-
 पदार्थान्तरान्वयस्य च दर्शनात्, “ ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्यत्र प्रकृत्यर्थज्ञानस्यैवाध्याहृत-
 कर्तव्यपदान्वयसंभव इति भाष्याभिप्रायं वर्णयन्ति । प्रमितिरूपं ज्ञानमिति ; अत्र
 उद्दिश्येति शेषः ; तथाचायमत्रान्वयः—प्रमितिरूपं ज्ञानमुद्दिश्य आक्षिप्तं तर्करूपं ज्ञानं
 मनोव्यापारविशेषरूपं विधेयमिति परैरुक्तमिति । यद्वा, विधेयं शाब्दमित्यर्थः, उत्तरत्र
 तर्करूपं ज्ञानमार्थमित्युक्तेः । आर्थिके च विचारेऽध्याहृतकर्तव्यत्वान्वयः ; “ श्रौतस्तु मुमुक्षा-
 नन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तेत्येष एव ” इति कल्पतरुक्तेः । पूर्वोक्तः साधीयानिति ;
 प्रकृतिप्रत्ययार्थाक्षिप्तस्य विधेयत्वापेक्षया प्रकृत्यर्थविधेयत्वस्य युक्तत्वादिति भावः । प्रधानादि-
 निरासनिरपेक्षत्वादिति ; प्रधानादिनिरासमुखेन प्रधानादिजिज्ञास्यत्वनिरासनिरपेक्षत्वादि-
 त्यर्थः ; ततश्च विचारानपेक्षितं प्रधानादिनिरासमुखेन जिज्ञास्यत्वनिरसनं सूत्रकृतो विफल-
 मिति भावः । भाष्ये वृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरमिति ; अनन्तरशब्दस्य पश्चाच्छब्दपर्याय-
 तया दिक्शब्दत्वमङ्गीकृत्य पञ्चमीनिर्देश इति द्रष्टव्यम् । तद्विषयं शास्त्रं शारीरक-
 मित्युच्यत इति ; शारीरं कायतीति शारीरकम् ; कै शब्दे “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति
 के रूपम् । मीमांसाया एकप्रबन्धत्वमिति ; यद्येवं वेदोपकाररूपैकप्रयोजनसमर्थ-
 त्वेनार्थैक्यात् व्याकरणज्योतिषादीनां तत्प्रयोजने निष्पाद्ये परस्पराकाङ्क्षाया अपि
 सत्त्वादेकाङ्गत्वप्रसङ्गः ; न च तेषामङ्गत्वेनैक्यमिष्टमिति वाच्यम्, तर्हीहापि मीमांसात्वेनैक्यं
 स्यात्, न तु शास्त्रैक्यमिति चेत्—न, तथा सतीदृशप्रतिबन्धा पूर्वोत्तरषट्कयोरपि
 शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । न च तत्र विषयप्रयोजनाधिकारिणामेकत्वात् “ अथातो धर्मजिज्ञा-
 सा ” इति प्रतिज्ञायाः साधारण्याच्चैकत्वमिति वाच्यम्, अत्रापि वेदार्थरूपविषयस्य
 तज्ज्ञानरूपप्रयोजनस्य तत्कामस्य चाधिकारिण एकत्वाद्विचारद्वयानुगतसाधारणप्रति-
 ज्ञाया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । ननु “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इति साधारणप्रति-

ज्ञेत्युक्तम् ; तथा सत्यशब्दस्य कर्मविचारानन्तर्यार्थकत्वं न म्यादिति ‘ वृद्धिमिच्छतो मूलहान्यापत्तिः ’ इति न्यायापातः । न हि कर्मविचारानन्तर्यं विशतिलक्षण्या मीमांसायाः संभवति ; अपितु चतुर्लक्षण्या एवेत्यस्वरसादाह—एवं वेति । प्रतिधर्मसमोभयानुयायिनीति ; साधर्म्यसमरूपोभयजात्यनुयायिनी प्रतिधर्मसमजातिप्रतिज्ञा अर्थसिद्धेत्यर्थः । प्रतिधर्मसमा जातिर्द्विधा—साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा चेति, तत्र “ साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ” इति जातीनां विभागोद्देशसूत्रेण विशेषयोरेवोद्देशः कृतः । अनन्तरं “ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ” इति लक्षणसूत्रं च विशेषयोरेवेति भावः । ननु वेदाध्ययनानन्तरमर्थविचारो न कर्तव्यः, अविवक्षितार्थकत्वादिति सर्ववेदार्थानुगतपूर्वपक्षनिरासाय ‘ अथातो वेदार्थजिज्ञासा ’ इति सूत्रे कर्तव्ये मन्दप्रयोजना विशेषप्रतिज्ञा अयुक्ता, साधर्म्यवैधर्म्यसमजातिस्थले तु सामान्यप्रतिज्ञायाः शिष्यबुद्धिसमाधानमात्रार्थत्वेन निरसनीयपूर्वपक्षाभावेनार्थत्वेऽप्यदोष इत्यस्वरसादाह—अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवेति । अलौकिकश्रेयःसाधनमिति ; वेदैकगम्यश्रेयसाधनताकत्वमित्यर्थः । नन्वेव श्येनादेरपि धर्मत्वप्रसङ्गः, न च बलवदनिष्टाजनकत्वेन विशेषणात् तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति परमात्मनः सर्वकारणत्वेनाधर्मत्वप्रसङ्गादिति चेत्—मैवम्, तथाहि सति ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्व न स्यात्, “ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति तस्य सर्वफलसाधनत्वेन तद्द्वारा बलवदनिष्टाजनकत्वात् । वैरिविपत्तिफलकप्रयोगे तस्य धर्मत्वाभाव इष्ट एव, वैरिविपत्त्यादिफलकप्रयोगानवच्छिन्नस्यैव ज्योतिष्टोमस्य धर्मत्वमिति चेत् ; तथा सति ब्रह्मणोऽननुष्ठेयपदार्थतया बलवदनिष्टानुबन्धिप्रयोगानवच्छिन्नत्वे सत्यलौकिकश्रेयसाधनत्वस्यैव ब्रह्मण्यपि सभवात् “ धर्मजिज्ञासा ” इत्येव साधारणप्रतिज्ञेति भावः । नन्विन्द्रियगम्यानां तेषां कथं धर्मत्वमित्याशङ्क्याह—तेषामैन्द्रियकत्वेऽपीति । ताद्रूप्येणेति ; ऐन्द्रियकत्वरूपेणेत्यर्थः । ननु धर्मशब्दस्य साधारण्यमभ्युपेत्य धर्मद्वयविचारः प्रतिज्ञायत इति वदता नैकस्यापि बुद्धिस्थत्वं वक्तुं शक्यम् ; अतश्चोदनासूत्रे साध्यधर्मस्यैव लक्षणकथने नैतन्नियामकमित्यस्वरसादाह—पूर्वभागप्रतिपन्नत्वेनेति । विशेषप्रतिज्ञाया अप्यावश्यकत्वमभिप्रेत्याह—तन्त्रेण वार्थतो वेति । शब्दबोध्यत्वशङ्कापरि-

जिहीर्षयेति ; सिद्धव्युत्पत्तिसमर्थनार्थमिति भावः । तस्य परमात्माराधनरूपत्वान-
वगमादिति , न च राजपुरुषस्य राजपुरुषपदाद्राजप्रेष्यत्वरूपपारतन्त्र्यप्रतीतावपि यथा न
शाब्दप्राधान्यविरोधः पुरुषस्य विज्ञेयतया प्रतीतेः , एवं परमात्माराधनरूपत्वप्रतीतावपि
कर्मणो विशेष्यतया भानान्न शाब्दप्राधान्यविरोध इति वाच्यम् ; अत्र शाब्दप्राधान्यमि-
त्यस्यान्योपसर्जनतया अप्रतीयमानत्वमित्यर्थात् । न च राजपुरुषे तच्चास्तीति शङ्कनीयम् ,
वस्तुगत्या राजपुरुषस्य पुरुषपदात् प्रतीतिदशायां तदुपपत्तेः । केचित्तु ‘युक्त्यन्तरमाह—
परमात्माराधनरूपत्वानवगमादिति’ इति वदन्ति । ननु “कृष्णं धर्मं सनातनम्” इत्यादौ
धर्मशब्दप्रयोगस्य “प्रणम्रेषु महीपेषु प्रसादो मूर्तिमानयम्” इत्यस्य मूर्तिमत्त्वरूप-
प्रसिद्धप्रसादवैलक्षण्यविशिष्टप्रसादत्वारोप इव “रामो विग्रहवान् धर्मः” इत्यस्य विग्रह-
वत्त्वरूपप्रसिद्धधर्मवैलक्षण्यविशिष्टधर्मत्वारोप इव च सनातनत्वरूपप्रसिद्धधर्मवैलक्षण्यविशि-
ष्टधर्मत्वारोपे तात्पर्येणोपपन्नस्य पौराणिकस्य “यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः” इत्यादिवाक्यतुल्यस्य
वचनस्य “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति विचार्यधर्मशब्दार्थनिर्णयैकप्रयोजनकसूत्रवत् शब्द-
शक्तिनियामकत्वाभावः । अस्तु वा ब्रह्मसाधारण्यं, तथापि जैमिनिनोभयविधधर्मविचारस्य
प्रतिज्ञातत्वे ब्रह्मसूत्राण्यपि तेनैव प्रणेतव्यानि स्युः ; न हि महर्षेर्विघ्नशङ्कोत्प्रेक्षितुं शक्यते ;
स्वाचार्यस्य बादरायणस्य ब्रह्मसूत्रप्रणिनीषा दृष्टोदासामासेति कल्पना तु न, प्रमाणाभावात्
तादृशजनवादानुपलम्भाच्चेत्यस्वरसादाह—यद्यपीति । अश्रुतवेदान्तानामिति ; वाय्वा-
दिदेवताप्रीत्यर्थं कर्मणोऽनुष्ठाने वाद्यवादीनां नश्वरतया कर्मभिः प्रीतस्य वाय्वादेः फलप्रदा-
नात् प्रागपि नाशसंभवेन निष्फलत्वबुद्ध्या अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा जायेत ;
श्रुतवेदान्तानां तु तत्तत्कर्मारब्धस्य तत्तद्देवतान्तर्यामिणः कर्मानुरूपफलप्रदस्य सकलकल्पा-
नुयायित्वेन न तच्छङ्केति भावः । यद्वा—अश्रुतवेदान्तानाम्, अपीति शेषः ; अविरक्ताना-
मपि कर्मण्यश्रद्धा स्यादित्यर्थः , अत एव वक्ष्यति—‘वीतरागव्यतिरिक्तानामग्निहोत्रा-
दिषु’ इत्यादि । ननु महता यत्नेन देवताविग्रहादिकं निराकुर्वाणस्य तत्र तात्पर्या-
भावे देवताविग्रह साधयतो बादरायणस्यापि ‘न हि निन्दा’ न्यायः कुतो नावतरेदि-
त्यस्वरसादाह—यद्वा वेदप्रामाण्यकर्मावश्यकर्तव्यतातात्पर्यातिशयादिति । देवता-
विग्रहवत्त्वे “विरोधः कर्मणीति चेत्” इत्यादिदेवताधिकरणोक्तरीत्या वेदस्याप्रामाण्यं प्रस-
ज्यते ; कर्मणश्च देवताप्रीत्यर्थतया देवता प्रति गुणत्वे कर्मणः फलजनकत्वाभावेन कर्मण

आवश्यकत्वं किञ्चिद्भीयेतापि ; अतो वेदप्रामाण्यकर्मावश्यकत्वयोर्बद्धादरातिशयेन जैमि-
निना देवताविग्रहनिराकरणेऽल्पीयान् कटाक्षः पातितश्चेत् का क्षतिरिति भावः ।
तदुक्तारात्रिसत्रेति ; “ ज्योतिर्गौरायुः ” इत्युत्पन्नस्य रात्रिसत्रस्य फलाकाङ्क्षायां
“ प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति ” इत्यर्थवादसमर्पितप्रतिष्ठाया विपरि-
णामेन फलत्वमात्रकल्पनमेव ज्यायः, न तु विश्वजिन्यायेन स्वर्गस्वरूपमपि कल्पयित्वा
तस्य फलत्वकल्पनमपीति चतुर्थे स्थितम् । ततश्च तेनैव न्यायेनार्थवादिकदेवताविग्रहादि-
ष्वपि तात्पर्यमस्तीति भावः । तस्मिंस्तद्धर्मोऽतिदेष्टव्य इति स्थितमिति ; “ यस्य
लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ” इत्यष्टमाध्यायद्वितीयाधिकरण इति शेषः । नात्र
द्रव्यदेवतयोरिति ; ननु “ विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ”
इति सूत्रे यस्य यत्र द्रव्यदेवतासाम्ययोर्विप्रतिपत्तिरस्ति, यथा ऐन्द्रपुरोडाशे देवतासाम्यात्
सान्नाय्यविध्यन्तः द्रव्यसाम्यात् पुरोडाशविध्यन्तश्च, तत्र द्रव्यसादृश्यमाश्रित्यैव नियमः
प्रवर्तते ; कुतः ? कर्मणो हविष्युपलभ्यमानत्वात्, यागाख्यस्य कर्मणस्त्यागरूपस्य हविष्यु-
पलभ्यमानत्वात् ; हविर्हि त्यज्यमानं दृश्यत इत्येवं द्रव्यस्यान्तरङ्गतया तत्सादृश्य-
मपेक्षितम्, शब्दार्थगतचोदनासादृश्यगवेषणायामन्तरङ्गसादृश्यस्यैवापेक्षितत्वात् ; ऐन्द्र-
पुरोडाशे आग्नेयविध्यन्त एव प्रवर्तते, न त्वैन्द्रसान्नाय्यविध्यन्त इति स्थितम् ; न तु
द्रव्यदेवतयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाभ्यामिति चेत्—अस्त्वेवम् ; तस्याप्यर्थस्योक्तार्थाविरुद्ध-
त्वेन ग्राह्यत्वात् । विपक्षनिरासार्थस्येति ; वेदाप्रामाण्यादिनिरासार्थस्येत्यर्थः । द्विती-
यात्पूर्वं ब्रह्मविचारः किं न स्यादिति ; ननु प्रथमलक्षणार्थप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वमिव
भेदादिलक्षणोक्तस्य शब्दान्तरादेः श्रुतिलिङ्गादेश्वोपजीव्यत्वमविशिष्टमिति कथमयमाक्षेपः ?
नन्वस्मिन् शास्त्रे सर्ववेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपक्रमादन्येव ज्ञातव्यानि, न श्रुति-
लिङ्गादीनीति चेत् उपक्रमोन्मेषार्थं श्रुतिलिङ्गादीनामपेक्ष्यत्वात् ; न हि ब्रह्माभिधान-
श्रुत्यादिकमनुपलभ्य ‘ उपक्रमो ब्रह्मविषयः ’ इति निश्चेतुं शक्यम् ; न चैतावता श्रुतिलि-
ङ्गादिकमेव समन्वयोपयोगि, नोपक्रमादिकमिति वक्तुं शक्यम् ; श्रुत्यादिष्वपि प्रकरणस्यो-
पक्रमादितात्पर्यलिङ्गाधीनात्मज्ञानत्वात् ; साकाङ्क्षप्रवचनवचनं हि प्रकरणम् ; प्राधान्य-
निर्णयश्च तात्पर्यलिङ्गावमेयः । किञ्च येषु वाक्येषु ब्रह्माब्रह्मसमावेशः, तत्र ब्रह्मलिङ्गबलव-
त्त्वस्य तात्पर्यलिङ्गोपक्रमाद्यवसेयत्वात् श्रुतिलिङ्गादिकमुपक्रमादिकं चापेक्षितम् । न चो-

पक्रमादीनां श्रुतिलिङ्गादीनां चान्योन्याश्रयः ; उपक्रमादीनां स्वरूपलभार्थं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षं, बलावलावधारणार्थमुपक्रमाद्यपेक्षणमिति विषयभेदेन परस्परापेक्षाया अदोपत्वात् । तस्मात् श्रुतिलिङ्गादिकमुपजीव्यमेवेति तदर्थं तृतीयाध्यायापेक्षाया अपि सत्त्वात् द्वितीयात्पूर्वमिति शङ्कायास्तत्परिहारस्य चानुत्थानमेव । ननु श्रुत्यादीनामुक्तरीत्योपजीव्यत्वेऽपि न तत्परिज्ञानार्थं पूर्वतन्त्रापेक्षा, इहैव “ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्, ” “ आकाशस्तल्लिङ्गात् ” तच्चैकवाक्योपबन्धात् प्रकरणात् ” इत्यादिसूत्रैः श्रुत्यादिस्वरूपावगमस्य “ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ” इत्यादिसूत्रे श्रुत्यादीनां पूर्ववलीयस्त्वावगमस्य च संभवात् । न हि तत्र श्रुत्यादीनां लक्षणमुक्तमस्ति । कचिद्वाक्यैक्यमात्रस्य लक्षणमुक्तम्— “ अर्थैकत्वादेक वाक्य साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ” इति । यानि तु तद्व्याख्यातृभिरुक्तानि लक्षणानि तानि नोपयुज्यन्ते ; तथाहि—“ निरपेक्षो रवः श्रुतिः ” इति श्रुतिलक्षणमुक्तम्, तत्सर्वत्राप्यसिद्धम्, शक्तिस्मरणादिसापेक्षत्वात् । पदान्तरसमभिव्याहारनिरपेक्षत्वं विवक्षितमिति चेत्—न, धूमवति पर्वते प्रयुक्तस्य ‘ स ’ इति पदस्यानुमानव्यवधानसापेक्षत्वेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारनिरपेक्षत्वेन लिङ्गसमर्पकस्यापि शब्दस्य लिङ्गिनि श्रुतित्वप्रसङ्गात् । “ शब्दादेव प्रमितः ” इत्यधिकरणे विषयवाक्ये “ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः ” इत्यत्र ईशानश्रुतेरङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेति बोधने अङ्गुष्ठमात्रपदसमभिव्याहारसापेक्षत्वेन श्रुतित्वाभावप्रसङ्गाच्च । ननु परमात्मवाचिन ईशानशब्दस्याङ्गुष्ठमात्रपदसामानाधिकरण्यात् वस्तुतोऽङ्गुष्ठमात्रप्रमितपरत्वेन पर्यवस्यतो धर्मिमात्रज्ञापने नैरपेक्ष्यमस्ति, “ ब्रोहीन् प्रोक्षति ” इत्यत्र क्रियेप्सिततमवाचिन्या द्वितीयाविभक्ते प्रोक्षतिपदसामानाधिकरण्यात् प्रोक्षणत्वे पर्यवस्यतः क्रियामात्रस्य ज्ञापन इवेति चेत्—तर्हि “ आकाशस्तल्लिङ्गात् ” इत्यधिकरणविषयवाक्ये “ आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् ” इत्यत्र ज्याय शब्दस्याकाशपदसमभिव्याहाराद्वस्तुत आकाशपरत्वेन पर्यवसितस्य धर्मिमात्रज्ञापने नैरपेक्ष्यमस्तीति तस्याप्याकाशस्य परमात्मत्वे साध्ये श्रुतित्वप्रसङ्गात् । तथा वस्तुसामर्थ्यरूपलिङ्गलक्षणमपि नोपयुज्यते “ आनन्दमयोऽभ्यासात् ” इति वर्ण्यमानानां निरतिशयानन्दादिब्रह्मासाधारणधर्मलिङ्गानां वस्तुसामर्थ्यरूपलिङ्गत्वाभावात् ‘ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् ’ इति पूर्वतन्त्रोक्तं प्रकरणं न ब्रह्मविचारोपयोगि, सिद्धरूपस्य ब्रह्मण इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहादिति स्पष्टमेव । स्थानस्य तु संनिधियथासख्यलक्षणस्य सग्राहकमेकमनुगतं लक्षणं

पूर्वतन्त्रोक्तं न दृश्यते । ‘समाख्या यौगिकी संज्ञा’ इत्येतदपि न युक्तम्, पूर्वतन्त्रे होतृ-
चमसादिसंज्ञाया इह शास्त्रे “स ब्रह्मविद्याम् सर्वविद्याप्रतिष्ठा” इत्यादिषु श्रुताया
ब्रह्मविद्यादिसंज्ञायाश्च समाख्यात्वसंभवेऽपि आध्वर्यवौद्गात्रादिसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-
रूपत्वेन तदभिमतैकपदश्रुतिरूपतया समाख्यात्वासंभवात् । तस्मात् तत्रत्यानां श्रुतिलि-
ङ्गादीनामिहानपेक्षितत्वात् न प्रमाणलक्षणातिरिक्तमपेक्षितमिति चेत्—तर्हि “अत एव च
नित्यत्वम्” इति वेदप्रामाण्यस्य “तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्” इति सूत्रेण मन्त्रार्थवा-
दैर्देवतानां विग्रहवत्त्वस्य सिद्ध्या विद्याधिकारहेतुसामर्थ्यसंभवसाधकेन मन्त्रार्थवादप्रामाण्य-
स्य “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्” इति सूत्रेण स्मृत्यादिषु श्रुत्यनुमापकत्वप्रवृत्तिनिमित्तका-
नुमानशब्दप्रयोगवता स्मृत्यादिषु प्रामाण्यस्य च सिद्धे प्रमाणलक्षणमपि नोपजीव्यं स्यात् ।
ननु पूर्वतन्त्रे पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां स्फुटं वेदादिप्रामाण्यसमर्थनमस्ति ; इह तु न स्फुट-
प्रतिपत्तिरिति चेत्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिसंभवात् ; उक्तं हि—“व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणम्” इति, इति चेत्—सत्यम् ; उक्तरीत्या श्रुतिलिङ्गा-
दिषु तत्रत्येषु च वैषम्यसद्भावेऽपि प्रामाण्ये वैषम्याभावेन तत्र कण्ठरवेण समर्थितप्रामाण्योप-
जीवनेऽपि श्रुत्यादेर्वैषम्यसद्भावेन द्वितीयात्पूर्वं ब्रह्मविचारः किं न स्यादित्याक्षेपः संभवतीति
नानुपपत्तिरिति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन द्वितीयं पदं व्याचष्टे—ज्ञातुमिति । इच्छायाः कार्यत्वे
प्रतीतेऽपि ‘स्नात्वा भुञ्जीत’ इतिवदप्राप्तेऽंशे विधिरित्यर्थः । सन्नन्तनिर्देशो विचारस्य राग-
प्राप्तत्वज्ञापनाय । तथाच “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि ज्ञान विचाररूपं विधेयम् । विचार
कर्तव्य इत्यन्यत्रोक्तेः । प्रमितिस्तु फलतया अर्थसिद्धा । मीमांसा हीयम् । इह—उपक्रम-
सूत्रे । अनेनास्य सूत्रस्य जिज्ञास्यविशेषपरत्वव्युदासः । आरम्भणीयत्वे सिद्धे हि जिज्ञास्य-
विशेषनिर्णयः । स चोत्तरत्र “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इत्यारभ्य क्रियते । अथ वाक्यार्थं योजयति—
मीमांसेति । पूर्ववृत्तादित्यादि प्रतिज्ञा । अन्यदुपपादकम् । पूर्वभागोपरितनभागशब्दा-
भ्यां व्याख्यानस्य क्रमनियमानन्वितभागाध्ययनात्मकत्वं दर्शितम् । तद्धेतुभूतं व्याख्येयस्य
तथात्वं पूर्वं पदयोजनायामुक्तम् । उभयत्रोभयं वाच्यम् । ग्रन्थलाघवायैवमुक्तिः । तन्म-
तानुसारेणेति प्रतिज्ञां वृत्तिग्रन्थेन संवादयति—तदाहेति । कर्मचिन्तानन्तर्याक्षेपकर्मैक-

शास्त्र्य च वृत्तौ दर्शयति—वक्ष्यति चेति । लक्षणमध्यायः । संहितमेकव्याख्येय-
व्याख्यानरूपतया संबद्धमिति भावः । शारीरकं ब्रह्ममीमांसा ; जगच्छरीरकब्रह्मविषय-
त्वात् । षोडशलक्षणेन, षोडशाध्यायेन । शास्त्र्यैक्यप्रत्यनीकमर्थविरोधप्रतिपाद्यभेदं प्रयोजन-
भेदं कर्तृभेदं चाशङ्क्याह—अत इति । अतः, एकव्याख्येयव्याख्यानरूपतया प्रबन्धैक्य-
सिद्धेः । प्रतिपिपादयिषितः, प्रतिपादयितुमिष्ट, तात्पर्यविषय इत्यर्थः । देवतानिराकरणादिकं
देवताज्ञानानपेक्षफलप्रदत्वरूपकर्मप्राशस्त्याद्यर्थान्तरपरम् ; न तु देवतानिरासादौ तात्पर्यम्
“अन्यार्थं तु जैमिनि.” “परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्” इत्यादौ जैमिनेर्ब्रह्माभ्युपगमदर्शनादिति
भावः । द्रव्यदेवतासामान्ये द्रव्यबलीयस्त्वमपि प्रमाणद्वारा, न स्वरूपतः । द्रव्यस्वरूपं हि
प्रत्यक्षं हविस्वरूपं, धर्म एव हि शास्त्रगम्यः, देवतायास्तु स्वरूपं फलप्रदत्वमपि शास्त्रैकगम्य-
मित्याद्यनुसन्धेयम् । अतो विरुद्धार्थे तात्पर्याभावान्नार्थविरोधः । पूर्वोत्तरकाण्डाभिप्रायेण
षट्कभेदवदध्यायभेदवदित्युक्तम् । अनेन प्रयोजनप्रतिपाद्यभेदौ परिहृतौ । षट्कद्वयचिन्तित-
प्रकृतिविकृतिरूपार्थतत्फलभेदस्य शास्त्रभेदकत्वाभावात् । कर्तृभेदपरिहारस्तु स्फुटतया नोक्तः ।
अस्ति हि वैयाकरणपूर्वोत्तरवृत्त्यादौ कर्तृभेदः । अस्त्वैकशास्त्र्यम्, ब्रह्मचिन्ता पूर्व किं न स्या-
दित्यत्राह—मीमांसति । संगतिविशेषाः वक्ष्यमाणाः—पाठक्रमः, चेतनानां त्रिवर्गे प्रथमं
प्रावण्यरूपोऽर्थक्रमः, पदार्थवाक्यार्थभावः, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः, उपजीव्योपजीवकभावश्च ।
एवं पौर्वापर्यनियामकसंगतिविशेषेण विशिष्टक्रम क्रमविशेषवदित्यर्थः ।

नयप्रकाशिका

जिज्ञासाशब्दभाष्यं तु प्रसङ्गात् पूर्वमेवार्थतो व्याख्यातम् । अत्र ज्ञानशब्दार्थस्य
विधेयत्वचोत्तरत्र वक्ष्यते, वेदार्थविचारस्य न विधेयत्वमिति च । ननु मीमांसापूर्वभागेत्यारभ्य
भवतीत्यन्तं भाष्य व्यर्थम्, अधीतसाङ्गेत्यादिभाष्येण गतार्थत्वात् । न च तत्रार्थ-
संकोचात् मीमांसापूर्वभागेत्यादिभाष्येण सूत्रवाक्यार्थयोजनाव्याजेन तदर्थ एव विवृत इति
वाच्यम्, एतद्भाष्येणैव परिपूर्णार्थसिद्धेस्तद्भाष्यस्य व्यर्थताप्रसङ्गात् इति चेत्—न ; संकोच-
विस्ताररूपेण सूत्रार्थविवरणस्य भाष्यस्वभावत्वात् ;

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

इति प्रसिद्धे । स्वपदविवरणमपि वस्तुगत्या सूत्रार्थविवरणमेव । कर्मब्रह्मविचार-
योर्वृत्तिकारोक्तपौर्वापर्यहेतुहेतुमद्भावयोरैकशास्त्रस्य चोपपादनं मीमांसाशास्त्रमित्यारभ्य
पश्यतु भवन्नित्यन्तेन भाष्येण क्रियते । तत्र साध्यमर्थं सिद्धमिव कृत्वा ततः प्रतिपिपाद-
यिषितेत्यादिभाष्येण पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदेन व्यवहारगतिरुक्ता । संगतिविशेषेण
विशिष्टक्रममिति ; संगतिर्येन हेतुना विशिष्यते स संगतिविशेषः ; तेन हेतुना विशिष्ट-
क्रममित्यर्थः । विशिष्टपौर्वापर्यजिज्ञासोत्पत्तिहेतुवशादध्ययनादेः पौर्वापर्यक्रमः ।

तत्त्वटीका

सन्निहानिच्छार्थं इच्छार्थं वा ? नाद्यः, “ गुप्तिजिकिञ्चः सन् ” इत्यादाव-
पाठात् । न द्वितीयः, विचारे विवक्षिते तदिच्छाभिधानविरोधात् सूत्रलक्षणविरोधात्
उपचारायोगाच्चेत्यत्राद्यमनभ्युपगत्यान्त्यं समर्थयितुं विगृह्णाति—ज्ञातुमिति । ननु
प्रत्ययार्थप्रधाने जिज्ञासापदे ज्ञानस्य निमग्नत्वान्न विधेयत्वम्, इच्छा तु न पुरुषतन्त्रा ;
न च सा स्वज्ञानजन्या, विषयानुकूल्यधीनिघ्नतया तदभावे तदनुपपत्तेरप्रतीयमानत्वाच्चेत्य-
त्राह—इच्छाया इति । स्वविषयसिद्धयर्थतया इच्छारूपक्रियायाः प्रोक्षणादेरिव स्वकर्म-
प्रधानत्वं सिद्धम् । “ धातोः कर्मणः ” इत्यत्र च धात्वर्थस्य प्राधान्यमार्थं ग्राह्यम् ;
अप्राप्तमेव विधेयम् ; अत इच्छावाचिना तत्संबन्धिविवक्षात्र न युक्तेति भावः । तर्हि
ज्ञानमात्रं वाच्यम् ; किमजागलस्तनकल्पेन प्रत्ययेनेत्यत्र ‘ अधिकमधिकमर्थं सूचयति ’
इति नीत्या प्रत्युक्तिः—इष्यमाणामिति । संदिग्धसप्रयोजनविषयतया रागप्राप्तं
विचाररूपं ज्ञानं नोपासनादिवद्वैधमिति सूचनात्सार्थकं सन्नित्याशयः । ज्ञानशब्दश्चात्रौ-
चित्यात् उक्तविशेषपरः । रागविषयफलरूपज्ञानमुखेन विचाराक्षेपकलसिस्तु न युक्ता,
धीविलम्बात्, विवक्षितस्य च साक्षाद्वक्तुं शक्यत्वात् । इह ; मीमांसाख्यशास्त्रोत्तरभागारम्भे ।
एवमेव हि “ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्यादिष्वपीति भावः । ननु रागप्राप्ते
विचारे ‘ कथं विधीयते ’ इत्युक्तिः ? नाप्यत्र गुर्वभिगमनादिनियमाशापेक्षया विध्युक्तिः ;
न्यायानुपयोगात्, तादृशनियमनिषेधेन पूर्वपक्षानुत्थानाच्च ; मैवम्—रागप्राप्तस्याप्य-
नारभ्यत्वभ्रमे तन्निषेधपरत्वादत्र विधिशब्दस्य ।

जातापि हि विचारेच्छा पूर्वपक्षोक्तयुक्तिः ।

सीदन्त्युतभ्यते युक्त्या सिद्धे व्युत्पत्तिपूर्वया ॥ २०७ ॥

अत्र 'तापत्रय' इति ग्रन्थे यादवप्रकाशोक्तं पूर्ववृत्तान्तरं सांख्यादिविचारस्यानारभ्यतास्थापनं च विवक्षितमिव प्रतिभाति; तद्व्युदस्यन् वाक्यार्थमाह—मीमांसेति । 'माङ् माने' इत्यत्र सन्नन्तत्वं निपात्य वा, 'मान पूजायाम्' इत्यत्र वा 'मान्वध' इत्यादिना अनिच्छासन्नन्तोऽयं शब्दः । "मानेर्जिज्ञासायाम्" इति वैयाकरणोक्तिस्त्वदूरविप्रकर्षात्; जिज्ञासाविशेषोत्थाप्ये हि पूजितविचारे तदनुबन्धिनि प्रशस्तन्याये वा वृद्धप्रयोगादस्य शक्तिनिष्कर्षः । आहुश्च—“मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्वो वेदसमुद्भवः” इत्यादि । तादृशन्यायनिबन्धात्मनि तु शास्त्रे भाक्तो मीमांसाशब्दः । अतः पूर्वापरभागविभागेन ज्ञातत्वावसेयत्वोक्तिरविरुद्धा । अत्र 'पूर्ववृत्तादित्यादिना वाक्ययोजना । शिष्टं तत्रत्यहेत्वंशसमर्थनम् ।

विचारक्रमनिर्देशः सौत्रस्तद्व्यक्तये त्विह ।

शास्त्रैक्यतत्कमौ प्रोक्तौ सूत्रकाराभिसंहितौ ॥ २०८ ॥

पूर्वभागोपरितनभागशब्दाभ्यां नियतक्रमव्याख्यानरूपप्रबन्धैक्यं व्यज्यते । तन्निदानं व्याख्येयस्य वेदस्य क्रमवत्त्वं पदयोजनायां सशिरस्कशब्देन दर्शितम् । पदवाक्यनिर्वाहयोस्तात्पर्यभेदादपुनरुक्तिः । ज्ञातस्य; निर्णीतस्य । अवसेयस्य; अबाधितापातधीस्थतया निर्णेतव्यस्य । ब्रह्मज्ञानस्य; ब्रह्मोपासनस्य । ब्रह्मस्वरूपमात्रविवक्षायामत्र ज्ञानशब्दाधिक्यात्, 'ज्ञातस्य कर्मणः' इत्येतत्समशीर्षतया साध्यविशेषग्रहणौचित्यात्, विचाररूपस्य निर्णयरूपस्य वा ज्ञानस्यावसेयत्वोक्त्ययोगात्, निर्दिश्यमानफलं प्रत्यचोदितत्वाच्च; तदिह समन्वयनीत्या स्वयमनन्ताक्षयफलत्वेन प्रधानतया ज्ञातव्यमपि ब्रह्म स्वोपासनस्यानन्ताक्षयफलसाधनत्वेन तद्विषयतयापि ज्ञातव्यमिति तदुपसर्जनतयोक्तिरपि सुसंगता । ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यनेन तु तत्प्राधान्यं व्यज्यते । अत्र प्रयोजनवत्तयापातधीस्थत्वं विचार्यत्वे हेतुः । कर्मविचारात् पश्चाद्भावितस्य तु प्रतिबन्धशान्तौ तत्सापेक्षत्वमानन्तर्यस्य च तादृशापेक्षणीयान्तराभावः । अतः श्रुत्युक्तनिर्वेदपूर्तिपर्यन्तविचारविशेषाभिप्रायेण तत एव इत्युक्तम् । अवधारणमिह हेतुवैकल्यनिवृत्त्यर्थम्, सावधारणहेतुनिषेधयोगात् । केचित्तु “हेत्वन्तराद्ब्रह्मविचारेऽनावश्यकत्वशूद्राधिकारत्वयोः प्रसङ्गात् कर्मधीव्यतिरिक्तहेत्वनादरोपदेशोऽयम्” इत्याहुः । अत्र प्रधानप्रतिज्ञा तद्धेतुः प्रतिज्ञान्तरहेतुश्च नोक्तः स्यादिति

१. अनेन 'पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरम्' इति पाठ आचार्याभिमत इति प्रतीयते ।

बह्वनौचित्यम् । आकाङ्क्षितहेतुपूर्वकसाध्यविशेषायोगव्यवच्छिद्यैवार्थतो हेत्वन्तरादिनिरा-
सस्तु युक्तः । ज्ञातव्यम्, विचार्यमित्यर्थः । ‘विचारः कर्तव्य’ इति भाषिष्यते ।
अत्रार्थं कृत्यप्रत्ययः । कर्मज्ञानादित्यत्रापि ज्ञानं विचारः । ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवती-
त्यनेन स्वारस्यं युक्ति च सूचयता ब्रह्मैव ज्ञातव्यमिति वाक्यार्थं वदन्त प्रत्युक्ताः ।
इदं हि सूत्रमविचार्यत्वनिरासार्थम् । ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वस्येतः पूर्वमसिद्धतया तदेव ज्ञातव्य-
मिति नियमो नोदेति । कथं च शब्दानां सिद्धपरत्वसंभवमसाधयित्वा सिद्धविशेषस्य
विचार्यत्वोक्तिः ? समन्वयसूत्रात् तत्साधनम् । साकाङ्क्षयोजना च न युक्ता । अत्र
चोदनासूत्रवच्छब्दतोऽर्थतश्चायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ वाक्यभेदाभावश्चेत्यप्ययुक्तम्, अनुप-
युक्तप्रतिज्ञामात्रानुपपत्तेः, ब्रह्मश्रद्धावर्धकतयान्यनिषेधः प्रस्तुतोपयोगीति च मन्दम् ;
तत्प्रतिज्ञानेऽपि हेतुश्चात्रोक्तः ; तदूहे तु ईक्षत्यधिकरणाद्यैस्तर्कपादान्तैः साधनप्राप्तैः
कृतकरत्वं च स्यात् । किं च शारीरकेऽनुक्तांशस्य सांख्ययोगावगम्यत्वं वदद्भिः कथमिह
तन्निषेधः प्रतिज्ञायते ? वेदविरुद्धांशानादरणीयत्वं तु विरोधाधिकरणतः प्रागेव सिद्धम् ;
अतो ‘ब्रह्म ज्ञातव्यमेव’ इति योजना युक्तेति वृद्धाः । अनेन श्रोतव्यादिश्रुतिरनुसृता
भवति । अत्र स्वोक्तौ पदार्थवाक्यर्थौ वृत्त्यापि द्रढयन् तन्मतानुसारे तत्कृतिसवादां
दर्शयति—तदाहेति । अनन्यथासिद्धपूर्वत्वविवक्षया कर्मविचारस्य हेतुत्वमपि वृत्त्यभि-
प्रेतम् । अधिगम्यनेऽनेनेति अधिगमोऽत्र विचारः । विविदिपोक्तिः जिज्ञासोक्तिवन्नेया ।
स्वोक्तसूत्रार्थसिद्धयै सूचितं शास्त्रैक्यमपि संवादयति—वक्ष्यतीति । व्याख्यास्यमान-
प्रदेशान्तरविषयतया भविष्यन्निर्देशः । ऐकशास्त्र्यमिह न केवलमेकविद्यास्थानत्वम् ;
किंतु ऐकप्रबन्ध्यमपीत्यभिप्रायेण संहितत्वोक्तिः । अधीतकृत्स्नवेदार्थरूपविचार्यैक्यसिद्धौ
कर्मब्रह्मकाण्डयोः प्रत्येकमपूर्णार्थित्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वात् नष्टाश्वदग्धस्थन्यायेन संघटित-
मित्यर्थः । इयं च वृत्तिः शास्त्रभेदभ्रमहेतून् तत्परिहारांश्च सूचयति, सर्वशरीरिगोचरत्वं
दर्शयता शारीरकशब्देन विषयभेदज्ञापनात् । ‘एतत्’ इति प्रयोजनाधिकारिभेदयोरर्थ-
विरोधस्फुरणस्य चाङ्गुल्यैव निर्देशात् । ‘जैमिनीयेन’ इति भेदशङ्काद्योतनम् । परिहा-
रस्तु ‘षोडशलक्षणेन’ इति द्वादशाध्यायीचतुरध्यायीरूपकाण्डद्वयेन । अत्र

“कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्वभौ सूत्रकारतः ।

जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात् ॥”

इति तत्त्वरत्नाकरोक्तेश्च वृत्तेश्च कचिदुपचारेणाविरोधो ग्राह्यः । ‘ षोडशलक्षणेन ’ इति प्रतिबन्दीमभिप्रयतावान्तरविषयादिभेदानां न प्रबन्धैक्यविरोधित्वमिति दर्शितम् । ‘ जैमिनीयेन ’ इत्यनेनैवार्थविरोधशङ्का सूत्रतात्पर्यानिभिज्ञतयेति सूच्यते । सूचयिष्यति हि शारीरकार्थेषु बहुषु जैमिने संवादम् । व्यामोहशान्त्यै “ धर्म जैमिनिरत एव ” इत्यादिषु कचिद्विसवादोक्तितन्निरासौ । “ परामर्श जैमिनि ” इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमाभावो जैमिन्यसूत्रितोऽपि नूनं सकामानां गृहस्थवर्गवैमुख्यनिवारणार्थं कदाचिदुक्तोऽनूद्यापास्तः, अन्यथा “ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि ” इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमप्रच्युतिनिषेधस्य जैमिनिसंवादोक्त्ययोगात् । “ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ” “ भाव जैमिनिर्विकल्पामननात् ” इत्यादिष्वपि न शास्त्रैक्यविरुद्धानूक्तिः, स्वोक्तव्याख्याभेदवत् स्वल्पान्यथोक्तेस्तदविरोधात् । सहितत्वोक्त्या तु कर्तृभेदाभेदयोर्यथादृष्टिः प्रबन्धभेदाभेदानापादकत्वं ख्यापितम् । अर्थसंगतौ सत्यां ह्यन्यतराभिसधेरुभयाभिसधेर्वा संधायकत्वं युक्तम् ।

ब्रह्मसवाददादर्थेन प्रधानार्थाविरोधतः ।

अप्रधानविरोधस्तु तात्पर्यादपनोद्यते ॥ २०९ ॥

परकल्पितसूत्रार्थविरुद्धाशङ्कपोहतः ।

शेषपूरणवद्वात्र संहितत्वोक्तिसंभवः ॥ २१० ॥

कुतस्तर्हि तद्वेदप्रथा ? सति वा भेदे कथं च प्रबन्धैक्यम् ? इत्यनवहितानुयोगे द्वितीयवृत्त्यभिप्रेतं व्यनक्ति — अत इति ; सयुक्तिकसंप्रदायादित्यर्थः । प्रतिपिपादयिषितत्वोक्त्या कर्मकाण्डदेवताधिकरणादेर्देवतातत्त्वनिश्चयरहितानामपि कर्मभ्राशस्त्यादिप्रतिपादनपरत्वेन विग्रहादिनिराकरणादौ तात्पर्याभावः सूच्यते । उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये—“ यथैव हि भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय ” इति । विवृतं चैतत् वेदार्थसंग्रहे—“ अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा ना भूदिति देवताधिकरणेऽतिवादाः कृता ” इति ; अतिवादा अन्यपरोक्तयः, तावतापि बाह्योक्तानित्यसंयोगादिनिमित्तश्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासात् तत एव स्वाभीष्टसिद्धेरित्याशयः । अपि चैव नवमाद्यपादे “ फलदेवतयोश्च ” “ न चोदनातो हि तादृग्यम् ” इति प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि “ देवता वा प्रयोजयेत् ” इत्यादीनि सूत्राणि यानि तानि व्याकुर्म—देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत्, कुतः ? कृप्यादिवत् फलसाधनभूतक्रियाया

एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः; तत्राह—“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” इति । वा शब्दः शङ्कानिवर्तकः; हविर्देष्टव्या देवता फलार्थिनं स्वाराधने प्रयोजयेत्; कुतः^२ भोजनस्य तदर्थत्वात्; भोजनस्य हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात् तच्छेषत्वात् । संप्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते ।

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता ।

तत्तन्मन्त्रादिसामर्थ्यादार्थिप्राधान्यशालिनी ॥ २११ ॥

न च वाच्यं विग्रहादिपञ्चकायोगात्* न प्रयोक्त्री देवतेति, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरबाधितैस्तत्सिद्धेः । अतो यथा विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणं प्रयुङ्क्ते तथा देवतापीति । “अर्थपत्याच्च”—अर्थ्यते प्राप्यत इत्यर्थः विभूतिः, अर्थ्यत इति वा; अतस्तदभावादनाराध्या अनीप्सितप्रदत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनीयम्; परा खलु देवता सर्वस्येष्टे; तन्नियुक्ता चापरा यथाधिकारं तत्तद्विभूतीनाम् । तथापि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित् प्रीयेत, न कंचन प्रीणाति; अतः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह—“ततश्च तेन संबन्धः”; ततः नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन संबन्धः स्मृत्युपचारादिभिरेवं सिद्ध इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु—“अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्”, अत्र ‘अपि वा’ इति सार्धाङ्गीकारे पक्षव्यावर्तनम् । यद्यपि देवताया विग्रहादिपञ्चकं दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम्, यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यम्, सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपादिकमनन्यार्थमानामः; तथापि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुद्धधारोहेण पुरुषं प्रवर्तयति; कृत्स्नं च देवतादि क्रियाशेषभूतम् । ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोश्रूयामहे; अत्राह—“गुणत्वे देवताश्रुतिः”; हविष्प्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुश्रूणुमः; मन्त्रार्थवादोपस्थापितं देवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य क्षणिकस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलद्वारतयोपादीयेत; अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवता फलकामप्रवर्तकशब्दप्राधान्यवत्क्रियागुणीभूता न

टि. “विग्रहो हविरादानं गुणपत्कर्मसंनिधिः ।

प्रीतिः फलप्रदत्वं चेत्येतत्पञ्चकमुच्यते ॥”

प्राधान्येन प्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् ? इत्थमित्याह—“अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्” , अतिथ्यं प्रत्यतिथेः प्रधानत्व प्राप्तम् , अन्यथा हि तदर्थे कर्मणि प्रयोजकाभावात् तदभावः स्यात् । तत्सपर्याविधिरेव तत्प्रयोजक इति चेत् तत्र प्रीत्याह—“ तस्य प्रीतिविधानत्वात्” ; आतिथ्यकर्मणो हि अतिथिप्रीतिविधान-
तयैव चोदना ।

क्रियाप्रवृत्तपुरुषसमाहूता तु देवता ।

संनिधत्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्तता ॥ २१२ ॥

अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वाभीष्टं च प्रयोजयेत् ।

तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना ॥ २१३ ॥

अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिरिति । यथा चातिथेर्विग्रहादिमत्त्वे तदु-
पचरणानुष्ठानस्य न कदाचित् क्षतिः प्रत्युत स्वरूपलाभ एव, एवं देवतायास्तद्वत्त्वेऽपि । न
चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं पश्यामः । गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत्, अनिर्धारित-
वास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धासंवर्धनमिति ।

सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिमपक्षयोः ।

देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम् ॥ २१४ ॥

शाबरे पूर्वपक्षोक्तदेवताविग्रहादिषु ।

स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यः स्वदत्ते न निराकृतिः ॥ २१५ ॥

स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम् ।

न बाङ्मात्रेण निहोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः ॥ २१६ ॥

अदर्शनकृतकर्माभ्यां श्रुतार्थानामपह्नवे ।

चार्वाकादिमतापत्त्या सर्वोपप्लवसंभवः ॥ २१७ ॥

१ मुद्रितेषु शाबरभाष्यशास्त्रदीपिकादिकोशेषु “प्रीतिप्रधानत्वात्” इति,
तालपत्रस्थेषु मीमांसासूत्रपाठकोशेषु “प्रीति विधानत्वात्” इति, तत्त्वटीकाकोशेषु
सर्वेषु “प्रतिविधानत्वात्” इति च पाठो दृश्यते । ‘तदिष्टानुविधानेन’ इत्युत्तर-
कारिकानुसारेण ‘प्रीतिविधानत्वात्’ इत्येव पाठ आहतः ।

श्रुतानां विग्रहादीनां कल्प्यतोक्तिश्च मोहजा ।
 श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः ॥ २१८ ॥
 क्षणिकस्य फलद्वार किं भवेदिति चिन्तने ।
 द्वारकल्लतेर्वरं ह्यत्र श्रुतद्वारपरिग्रहः ॥ २१९ ॥
 देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता ।
 मुखभेदेन सिद्धत्वान्न मिथो बाधमर्हत् ॥ २२० ॥
 आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन्बादरायणः ।
 देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत् ॥ २२१ ॥
 नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते ।
 न च सर्वत्र निर्बाधे कल्प्यो दृष्टिविधिक्रमः ॥ २२२ ॥
 देवतानां तपश्चर्याद्युक्तिश्च न विरुध्यते ।
 स्वाधिकेश्वरतोषार्थप्रवृत्तेरुपपत्तिः ॥ २२३ ॥
 प्रशासितुश्च घृणया धर्मसंस्थापनार्थिनः ।
 तत्तद्धर्मप्रवृत्तिः स्यात्कर्मवश्यानुकारिणः ॥ २२४ ॥
 तिर्थकस्थावरनिर्जीवितत्पतीकगुणक्रियाः ।
 अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम् ॥ २२५ ॥
 हविर्भेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता ।
 प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत् ॥ २२६ ॥
 यदि श्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु ।
 तेनैव तत्तदाराध्यस्वभावस्वीक्रियोचिता ॥ २२७ ॥
 मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते ।
 तन्मूला स्मृतिरप्यत्र न बाधार्हा स्वमूलवत् ॥ २२८ ॥
 पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् ।
 तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ २२९ ॥
 अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्तिकैरास्तिकेष्विह ।
 यैरजल्प्यत मन्दत्वं शोच्यास्ते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ २३० ॥

द्रव्यदैवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि ।
 प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाणप्रस्थितेर्वशात् ॥ २३१ ॥
 द्रव्यस्याध्यक्षसिद्धस्य हविष्टृ शास्त्रगोचरः ।
 देवतायाः स्वरूपं च धर्मत्व चेति मैदतः ॥ २३२ ॥
 प्रत्यक्षाद्युपजीवित्वाच्छास्त्रतो धीर्विलम्बिता ।
 ततो हि परदैर्बल्य श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २३३ ॥
 द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावतः ।
 दैवतं यदि मिथ्या स्यात्कथं भेदादिधर्मभाक् ॥ २३४ ॥
 अर्थोपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा ।
 यथाश्रुतगृहीता वा सत्यैव खलु देवता ॥ २३५ ॥
 मणिमन्त्रौषधाद्यैश्च सिद्धिरुक्ताभ्युपेयने ।
 जन्मसिद्धापि साधीता किं न देवेषु गृह्यते ॥ २३६ ॥
 न वस्तुदेशान्तरयोर्देवदृष्टिविधानवत् ।
 इह कल्पयितुं युक्तं स्वरूपविधिसौस्थ्यतः ॥ २३७ ॥
 रात्रिसन्नादिनीत्या च विध्यपेक्षानुसारतः ।
 फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २३८ ॥
 इत्थं प्राचीनया गत्या क्षिप्तं निर्देवतं मतम् ।
 शेषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २३९ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम्—“अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्” इत्यारभ्य “न
 ह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते, यथाभूतवादि हि शास्त्रम्” इति । नन्वर्थवादानां
 विधिशेषत्वं पूर्वोक्तम् ; समन्वयाधिकरणे त्वन्यथा ; तत्कथमविरोधः ? इत्थम्—
 उत्सर्गापवादतः प्रवृत्तेः । दृष्टं चैतच्छास्त्रान्तरे काण्डान्तरे च । एवमन्यत्रापि कुदृष्टिकल्पितो
 विरोधः शमयितव्यः । षट्कभेदवत् इति कर्मकाण्डे प्रतिबन्दी, अध्यायभेदवत् इति तु
 काण्डत्रयेऽपि ; चकारोऽत्रानुक्तपादादिभेदसमुच्चये । देवताकाण्डाच्छारीरकस्य पृथक्करणं च
 तत्पृथक्करणप्रतिबन्धा निरूढम् । अथ भिन्नक्रमत्वभिन्नप्रबन्धत्वव्युदास वृत्तिसिद्धं
 व्यनक्ति—मीमांसाशास्त्रमिति । संगतिविशेषेण , हेतुहेतुमद्भावादिना संबन्धेनेत्यर्थः ;

स च “विशतिलक्षण्यामेकप्रयोजनसाधनत्वेनैकप्रयत्नसाध्यत्वम्” इति विवरणम् ।
इदं चैकप्रबन्धव्यत्यर्थम् । विशिष्टक्रमम् ; नियतक्रमम् ; न हि शास्त्रान्तरवदवसरमा-
त्रादिह कापि कम इत्याशयः । तत्र विशेषः—

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः ।

अतोऽनधीतवेदस्य विचार श्रुतिवारितः ॥ २४० ॥

क्रमो विशतिलक्षण्या न वैधः कितु यौक्तिकः ।

अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रकाश्यते ॥ २४१ ॥

‘आरभ्य’ इत्यनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा सूच्यते, धर्मशब्देन
सिद्धसाध्यपरावरकृत्स्नवृत्तिहेतुसंग्रहात् । कर्मभागमात्रप्रतिज्ञापि तत्रैव तन्त्रत आवृत्त्या वा
सिध्येत् । तावतैव सारे कर्मविचारार्थत्वोक्तिः । भागद्वयप्रतिज्ञाभ्यां सामान्यप्रतिज्ञा गम्या ;
न्यायसूत्रे साधर्म्यवैधर्म्यसमोक्त्या प्रतिधर्मसमोक्तीतिवत् । तदेतत्सर्वं संगतिमालायामुक्तम् ।
न च वाच्यमाद्यप्रतिज्ञयैव कृत्स्नसिद्धौ किं भूयो विशेषप्रतिज्ञयेति, शङ्काविशेषोद्धारादिप्रयो-
जनवशात् प्राचीनाध्यायेष्विवात्रापि तदुपपत्तेः । न चायम् “अथातो धर्मजिज्ञासा”
इत्यादिरप्रस्तुतार्थः ; यथान्यत्र संगत्या क्रमनियतिस्तथात्रेति तात्पर्यात् । अत्र ह्यमान-
कस्यानिरूप्यतया प्रमाणलक्षणेन प्रथमेनाभावि । कात्स्न्येन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे तदर्थेषु
भेदाभावेऽङ्गत्वादेः सर्वस्यायोगात् मानचिन्तानन्तरं शास्त्रार्थभेदचिन्ता प्रावर्तिष्ट ; शास्त्रभेद-
चिन्तेत्येके । तत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामवैयै । सिद्धे भेदे श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्याभिः शेषलक्षणं प्रवृत्तम् । शेषाणामेव शेषिभिः प्रयोज्यत्वाय चतुर्थे
क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा , विध्यपेक्षारूपोपादानचिन्तेति केचित् । प्रयुक्तेषु श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्ति-
मुख्यकाण्डैः पञ्चमे क्रमोऽनुक्रान्तः । सक्रमे शास्त्रार्थे स्थापिते तत्प्रयोक्ता षष्ठे प्रोक्तः ।
एवमुपदिष्टप्रकृतिनिश्चये विकृतावतिदेशः सामान्यतः सप्तमे स्थापितः । अष्टमेऽपि तदनु-
बन्धिविशेषः । अतिदिष्टमन्त्रादीनां नवमे बहुविध ऊहः । अतिदेशप्राप्तेषु कचित्प्रयोजना-
भावादन्यतो वा तल्लाभात्प्रतिषेधतो वा दशमे बाधः । उक्तेषु पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभय-
गोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये चैकादशे तन्त्रम् । द्वादशेऽपि कस्मिंश्चित्प्रयोगमध्यपातिन्यन्यस्मि-
स्तत्प्रयोगोपजीविनि प्रसङ्ग इति । तदिदं संजगृहुः—

“ धर्मधीमानभेदाङ्गप्रयुक्तिकमकर्तृभि ।
सातिदेशविशेषोहवाधतन्त्रप्रसक्तिभिः ॥ ”

इति । एवं तर्किते कर्मणि संकर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्तत्कर्माध्यदेवतैव स्वरूपभेद-
गुणप्रकर्षैर्निरकृत्यत । तत्समाप्तौ च “ अन्ते हरौ तद्दर्शनात् ” “ स विष्णुराह हि ” “ तं
ब्रह्मेत्याचक्षते ” इति विचारयिष्यमाणमुपचिक्षिप इति तत्त्ववृद्धाः । ततोऽन्तिमे काण्डे
सद्वारकमद्वारकं च यथाहं द्वादशलक्षण्युक्तसर्वधर्मसमाराध्यमनन्तरचतुर्लक्षण्यवधारितसर्वदेव-
तशरीरकं परं दैवतं परीचिक्षिपितम् । तत्र सर्वेषां कारणवाक्यानामयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन
ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमेऽध्याये प्रतिपाद्यते ; तदुक्तं न्यायसुदर्शने—

“ व्युदस्याविषयत्वान्यविषयत्वे समन्वयः ।
वाक्यानां ब्रह्मणि प्राचाध्यायेनेह प्रदर्श्यते ॥ ”

इति । तत्र शङ्कितविरोधोद्धननं द्वितीयेऽध्याये । ताभ्यां स्थापिते ब्रह्मण्युत्पत्तिकमात्
तृतीयचतुर्थाभ्यां साधनफलगोधनमिति विशत्यध्याय्या विशिष्टक्रमत्वं दिङ्मात्रम् । हन्तैव-
मत्र कथं षोडशकचतुष्कपौर्वापर्यम् ? व्युत्क्रमेऽपि हि न विरोधः ; वेदप्रामाण्यादिकं तूप-
जीव्यमपि यथास्थानं शारीरके निबन्धुं शक्यम् , तावन्मात्रं वा संश्रुत्य ब्रह्मचिन्ता स्यात् ;
मैवम् ; अस्मिन् ह्यनाद्यभ्यस्ते त्रिवर्गे कर्मकृत् प्रथममा दोषदर्शनादभिनिविशत इत्यर्थक्रमः ;
उभयत्र परिमितापरिमितफलापातप्रतीत्यविशेषेऽपि “ अत्के चेन्मधु विन्देत ” इति
न्यायात् कर्मसापेक्षविद्याप्रयासतो वरं तन्नैरपेक्ष्यनिर्धूतविकल्पतत्समफलकर्मचिन्ता प्रथम-
मिति च ; यज्ञादिपदार्थसापेक्षश्च तदङ्गकवाक्यार्थवीबोधः । विद्याभेदेषु तत्र तत्र यज्ञतद-
वयवदृष्टिविधिविमर्शश्च दृष्टिविशेषणनिर्धारणापेक्ष । इष्टकचितादिदृष्टान्तधियश्च दार्ष्टान्ति-
कोपजीव्या । कर्मब्रह्मप्रचुरस्वाध्यायभागस्यानादिसंप्रदायनियताध्ययनसंस्कारक्रमेण तद्वि-
चारक्रमोऽपि युक्तः । स चात्र मुख्यक्रम एव , कर्मोपासनारूपाङ्गाङ्ग्युत्पत्तिकमाच्च । तथा
चोक्तं न्यायसुदर्शने—

“ कर्मविज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावसंमतेः ।
प्राग्भावः कर्मणः सिध्येत् पश्चाद्भावोऽपरस्य च ॥

तयोश्च क्रमवत्त्वेन तद्विचारौ च तादृशौ ।

मुख्यक्रमनयादेव स्याता सारस्वताङ्गवत् ॥

यथा ‘सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्’ इत्यत्र युगलोत्पन्ने यागद्वये कस्याङ्गानां प्राथम्यमित्यनिर्णये सरस्वतीयागस्य याज्यानुवाक्याभ्यां प्राथम्ये सिद्धे तत्क्रमेण तदङ्गानामेव प्राथम्यमुक्तम्—‘मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्’ इति ।”

पूर्वकाण्डप्रसिद्धानां न्यायानामिह संप्रहात् ।

ब्रह्मकाण्डो वृथेत्येतत्प्राच्याध्यायेष्वपि स्मर ॥ २४२ ॥

व्युत्पादनमपूर्वाणामाक्षिप्य स्थापनं तथा ।

अपवादः कचिच्चेति सार्थत्वमिह च स्थितम् ॥ २४३ ॥

ननु यदि “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्यन्ता मीमासा तदा शारीरकस्य विरक्ताधिकारत्वस्वीकारात् तत्र निर्दोषानन्तफलनिश्चयाच्च न स्वर्गादिफलसाधनानुष्ठाता कश्चित्सिध्येत्, ततश्च काम्यविधीनामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात्; मैवम्; मोहाद्विन्नाद्वा यः कर्ममात्रं विचार्य विश्रान्तः, यश्च ख्यातिलाभपूजाप्रवचनादिमात्रकामस्त्वयन्तार्थं चिन्तयेत्, यो वा पश्चान्नियतिवशान्निरवृत्तचैराग्यः, ते श्रुतशारीरका अपि प्रवृत्तिधर्मं न जह्युः ।

पण्डितोऽप्यातुरः कश्चिदपथ्येषु प्रवर्तते ।

निषिद्धेष्वपि किं नैवं काम्यं प्राज्ञेऽपि संभवेत् ॥ २४४ ॥

कथ्यन्ते च महान्तोऽपि कामादुभयभावना ।

क्रममुक्तिश्च केषांचित् तत एवाभिधीयते ॥ २४५ ॥

मूलभावप्रकाशिका

जिज्ञासापदं व्याचष्टे—ज्ञातुमिच्छेति । इष्यमाणेति, ‘प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्’ इति न्यायस्य औपगवादौ सामान्यतो दृष्टत्वेऽपि ‘अश्नेन जिगमिषति’ ‘असिना जिघांसति’ इत्यादौ सन्वाच्येच्छापेक्षया प्रकृत्यर्थस्यैव स्वतन्त्रोपस्थितिकत्व-लक्षणशब्दप्राधान्यस्य समभिव्याहृतपदान्तरार्थान्वयस्य च दर्शनात् “ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यत्र प्रकृत्यर्थज्ञानस्यैवाध्याहृतकर्तव्यपदार्थान्वयसंभव इति भावः । इदं चोपलक्षणम् ।

इच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वेन पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावात् इष्यमाणस्य तु ज्ञानस्ये-
च्छाधीनकृतिसाध्यतया पुरुषतन्त्रत्वेन विवेकत्वसंभवादित्यपि द्रष्टव्यम् । विधीयत इति ;
कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । नात्राप्रवृत्तप्रवर्तन विधिशब्दार्थः, रागत एव विचारे प्रवृत्तेर्ध-
क्ष्यमाणत्वात् । न च तर्हि प्रबन्धकर्तव्यताप्रतिपादनैवैफल्यम्, रागतः प्रवृत्तस्यापि पूर्वपक्षि-
युक्तिमूलानारम्भणीयताबुद्धिनिरासकत्वेन साफल्यादिति । एव सौत्राणि पदानि व्याख्याय
संकलय्य वाक्यार्थं दर्शयति—मीमांसेति, पूर्वभागावगतकर्मणामल्पास्थिरफलत्व-
प्रतीतेरित्यर्थः । उपरितनेति ; “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसानाशकेन ” इत्यादिवाक्यविहितयज्ञाद्यङ्गकस्येति भावः । अनन्ताक्षयफलत्वादिति ;
अनन्ताक्षयफलत्वप्रतीते संभवादिति भावः । विचारितकर्मणो हि पुंसोऽनन्तस्थिरफलक-
नित्यनैमित्तिकादिभेदभिन्नयज्ञाद्यङ्गकब्रह्मोपासनप्रतीतिः संभवतीति भावः । ततश्च कर्म-
विचारस्य कर्मफलानित्यत्वप्रतीतिरूपविशेषणे अनन्तस्थिरफलयज्ञाद्यङ्गकब्रह्मोपासनप्रतीति-
रूपविशेष्ये चोपयोग प्रदर्शितो भवति । ततश्च कर्मफलानित्यत्वप्रतीतिविशिष्टानन्तस्थिर-
फलापातप्रतीतिविशिष्टाधिकारिसिद्धिः कर्मविचारार्थीनेति दर्शितं भवति । वक्ष्यति हि—
“ तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाध्ययनगृहीतस्वाध्यायैक-
देशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूप-
शारीरकमीमांसायामधिकरोति ” इति । पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरमित्यनेनाथशब्दार्थः
उक्तः । तत एव हेतोरेत्यनेनात शब्दार्थः उक्तः । ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यनेन ब्रह्मजिज्ञासा-
पदार्थः उक्त इति द्रष्टव्यम् । उक्तार्थस्य सांप्रदायिकत्वं दर्शयति—तदाहेति । ननु ब्रह्म-
विचाराविनाभूतेषु कर्मविचारादप्यन्तरङ्गेषु सर्वसंप्रतिपत्तेषु मुमुक्षादिषु सत्स्वतथाभूतस्य
कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वाश्रयणं किमर्थम् ? प्रायेणाकृतकर्मविचाराणामेव पुंसां ब्रह्मविचारे
प्रवृत्तिदर्शनात् “ संजातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ” इति
मुमुक्षाया अव्यवहितनियतपूर्ववृत्तित्वस्य भाषितत्वाच्चेत्यस्वरसादाह—वक्ष्यति चेति ;
वृत्तिकार इति शेषः । शारीरकमिति ; जगच्छरीरकः परमात्मा शरीरः, तं कायति
प्रतिपादयतीति शारीरकं बादरायणप्रणीतं शास्त्रम् ; ‘ कै गै शब्दे ’ इति हि धातुः ।
षोडशलक्षणेनेति ; जैमिनिः प्रथमतो द्वादशाध्यायीं प्रणीय तत्राविचारितः कर्मविषयः
कियानंशोऽस्तीत्यालोच्य संकर्षणाख्यां चतुरध्यायीं प्रणिनायेति प्रसिद्धिः । इतिहेतौ ।

यतः षोडशाध्यायेन कर्मविचारेण शारीरकं शास्त्रमेकव्याख्येयव्याख्यानतया साक्षात्परंपरया च परमात्मरूपैकार्थपर्यवसायितया संहितमित्यर्थः । ननु शास्त्रैक्ये ‘कर्ममीमांसा’ ‘ब्रह्ममीमांसा’ इति भेदेन व्यवहारः कथमित्याशङ्क्य सोपपत्तिकवृत्तिकारवचनात् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यारभ्य “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्यन्तस्य कर्मविशेषनियामकसंगतिविशेष-विशिष्टस्यैकत्वे स्थिते यथा कर्ममीमांसायामेव प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदाध्याय-भेदव्यवहारः, एवमेकस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपिपादयिषितकर्मब्रह्मरूपार्थभेदेन मीमांसावान्तर-भेदव्यवहारो न विरुध्यत इत्याह—अत इति ; सोपपत्तिकवृत्तिग्रन्थादित्यर्थः । **मीमांसाशास्त्रमिति ; एकमिति शेषः । विशिष्टक्रममिति ; विशिष्टः विशेषितः क्रमः यस्य तत्तथोक्तम् , क्रमविशेषवदित्यर्थः । न च व्यासजैमिनिरूपकर्तृभेदात् कर्मब्रह्ममीमांसयोर्भेदः शङ्कनीयः , वामनजयादित्यकर्तृकवृत्त्योरिवैकग्रन्थत्वोपपत्तेः । ननु कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये उपक्रमे साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमिति चेत् ; उच्यते—“अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्येव साधारणप्रतिज्ञा, अलौकिकश्रेयःसाधनवाचिधर्मशब्दस्य परमात्मसाधारणत्वात् । नन्वेवं श्येनादेरपि धर्मत्वप्रसङ्गः ; न च बलवदनिष्टजनकत्वेन तद्विशेषणात् तद्यावृत्तिरिति वाच्यम् , तथा सति परमात्मनः सर्वकारणत्वेनाधर्मत्वप्रसङ्गादिति चेत्—मैवम् ; तथा हि सति ज्योतिष्टोमादेर्न धर्मत्वं स्यात् , “सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः” इति तस्य सर्वफलसाधनत्वेन वैरिविपत्तिसाधनत्वेन तद्वारा नरकलक्षणबलवदनिष्टजनकत्वात् । वैरिविपत्तिफलकप्रयोगे तस्य धर्मत्वाभाव इष्ट एव, वैरिविपत्त्यादिफलकप्रयोगानवच्छिन्नस्यैव ज्योतिष्टोमस्य धर्मत्वमिति चेत् , तथा सति ब्रह्मणोऽननुष्ठेयपदार्थतया बलवदनिष्ठानुबन्धिप्रयोगानवच्छिन्नत्वे सत्यलौकिकश्रेयसाधनत्वस्य ब्रह्मण्यपि संभवात् ।**

“ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥”

इति महाभारतोक्तेश्च । यदि च “प्रणेषु महीपेषु प्रसादो मूर्तिमानयम्” इत्यस्य मूर्तिमत्त्वरूपप्रसिद्धप्रसादवैलक्षण्यविशिष्टप्रसादत्वारोप इव “रामो विग्रहवान्धर्मः” इत्यस्य विग्रहवत्त्वरूपप्रसिद्धधर्मवैलक्षण्यविशिष्टधर्मत्वारोप इव च सनातनत्वरूपप्रसिद्धधर्मवैलक्षण्यविशिष्टधर्मत्वारोपतात्पर्येणोपपन्नस्य पौराणिकवचनस्य “यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः” इत्यादिवाक्यतुल्यस्य “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति विचार्यधर्मशब्दार्थनिर्णयैकप्रयो-

ननु तथापि जैमिनिना “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते” इति सूत्रेणार्थवादादीनामक्रियार्थत्वेनानर्थक्यं पूर्वपक्षीकृत्य “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्” इति सूत्रेण विध्येकवाक्यतया क्रियार्थतयैव तेषामानर्थक्यं परिहृतम् ; भगवता तु बादरायणेन “तत्तु समन्वयात्” इति सूत्रे अक्रियारूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपादितमिति कथमनयोरविरोध इति चेत्—सत्यम् ; जैमिनिना विधिव्यतिरिक्तानां क्रियार्थतयैव प्रामाण्यमुपपादितम्, बादरायणेन तु ‘पिता ते सुखमास्ते’ ‘नायं सर्प’ इत्यादिवाक्यवत् तादात्विकहर्षभयनिवृत्तिहेतुतया स्वतः पुरुषार्थपर्यवसायिनि वेदान्तभागे तस्य नियमस्यापवादोऽभिप्रेतः । न ह्येतावता तयोरैकशास्त्र्यं हीयते । तथा सति “कर्मण्य” “आतोऽनुपसर्गे क” इत्युत्सर्गापवादसूत्रयोरप्येकशास्त्रता न स्यात् । नन्वष्टमे “विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्” इति सूत्रे ऐन्द्रपुरोडाशे पुरोडाशरूपहविःसामान्यादाग्नेयविध्यन्तः, न विन्द्ररूपदेवतासामान्यात् सांनार्यविध्यन्तः, हविस्त्यागरूपकर्मणो हविष्युपलभ्यमानत्वात्, हविर्हि त्यज्यमानं दृश्यते ; देवता त्वप्रत्यक्षैव परं यागोद्देश्येति प्रतिपाद्य यागस्य देवताराधनरूपत्वात् देवतैव प्रसन्ना फलदात्री प्रधानभूतेति तत्सामान्यं हविःसामान्यात् बलीय इति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रितं “गुणत्वेन देवताश्रुति” इति । बादरायणेन तु “फलमत उपपत्तेः” इति सूत्रेण परमात्मारार्धनरूपतया सर्वं कर्म परमात्मप्रधानकं तत्कर्मारार्धितात्परमात्मन एव फलं न कर्मण इति स्वमतमुक्त्वा “धर्मं जैमिनिरत एव” इति सूत्रेण कर्मैवापूर्वद्वारा फलदायकमिति जैमिनिमतं पूर्वपक्षतया निर्दिश्य “पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्” इति परमात्मैव सर्वकर्मफलदाता, “स एवैनं भूतिं गमयति” इत्यादिकर्मविधिवाक्यशेषेषु वाग्यादिरूपस्य परमात्मन एव फलहेतुत्वव्यपदेशात् ; क्षणविनाशिनः कर्मण फलजनने द्वाराकाङ्क्षायां वाक्यशेषार्पितां देवताप्रीतिमपहाय द्वारान्तरकल्पनायोगादिति जैमिनिमतप्रतिक्षेपयुक्तिप्रदर्शनेन स्वमतं निर्धारितम् । एवं परस्परविरुद्धयोः कथमैकशास्त्र्यमिति चेत्, उच्यते—“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्युत्पत्तिवाक्ये देवतायास्तद्वितार्थद्रव्योपसर्जनतयैव प्रतीतेर्द्रव्यस्य शब्दतः प्रधानत्वेनावगमात् द्रव्यसायुज्यमेव ज्याय इति “गुणत्वेन देवताश्रुतिः” इति सूत्रकृतोक्तम् ; न तु देवतायाः कर्मसमाराध्यत्वलक्षणं प्राधान्यं निराकृतम् । ऐन्द्रपुरोडाशे अवघातादीनां पुरो-

डाशधर्माणामिव सांन्यायधर्माणां दोहादीनामसंभवात् न सांन्यायविध्यन्तप्रवृत्तिरित्यपि युक्तिस्तत्राभिप्रेता । “ धर्म जैमिनिरत एव ” इत्यत्रापि “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादिवाक्ये कर्मण इष्टसाधनत्वश्रवणात् कर्मणः फलहेतुत्वमात्रं जैमिनिनोक्तम्, न तु स्वोक्तरात्रिसत्रन्यायसिद्धार्थवादश्रुतिपत्रपरमात्मप्रीतिद्वारकत्वमपीत्येतावानेव सूत्राभिप्रायः ; न तु परमात्मनः फलदातृत्वं निराकृतमित्येतावत्पर्यन्तमपि ; तथात्वे “ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ” इति परमात्मनः एवाग्नीन्द्रादिशब्दवाच्यतया सर्वकर्मसमाराध्यत्वं जैमिन्यभिमतमिति प्रतिपादनस्यासंगतत्वापातात् । अत एव “ देवता वा प्रयोजयेत् ” इति नावमिकाधिकरणे देवताविग्रहादिनिरासोऽपि नानुपपन्नः ; देवताविग्रहस्वीकारे भिन्नदेशस्थितैर्बहुभिर्यजमानैर्युगपदाहूतानामग्नीन्द्रादीनां सर्वत्र संनिधानासंभवात्, विग्रहस्यानित्यत्वेन वैदिकशब्दानामनित्यार्थसंयोगप्रसङ्गात्, एकस्या एव देवतायाः पयसा प्रीतायाः पशुप्रदत्वं दध्ना प्रीताया इन्द्रियप्रदत्वमित्यादिव्यवस्थाया उपपत्तिशून्यत्वात्, कर्मणां च देवतापूजारूपत्वे स्थण्डिले प्रतिमादिष्वपि तत्पूजासंभवेन तत्कर्मादरे हेत्वभावात्, “ ह्रींकाराय स्वाहा ” इत्यादौ चेष्टितानामदेवतात्वेनाराध्यत्वासंभवाच्च प्रसन्नाया देवताया फलप्रदत्वं न श्रद्धेयमिति मन्यमानानां मन्त्रधियां धियमनुसृत्यैव इन्द्रविरोचनयोः “ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ” इति वाक्यजनितं प्रतिविम्बात्मभ्रममनुसृत्यैवोदशरावब्राह्मणानन्तरम् “ एष आत्मेति होवाच ” इति प्रजापत्युपदेशवत् देवताविग्रहानभ्युपगमेनैव तच्छङ्कां पर्यहर्षीत् । न ह्येतावता शास्त्रैक्यं विहन्यते, प्रतिपिपादयिषितार्थविरोधाभावात् ; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे शङ्कापरिहाराणां बहुविधानां प्रदेशभेदेन बहुलमुपलम्भात् । नन्वारम्भणाधिकरणे अवयवातिरिक्तमवयवव्यन्तरं नास्तीत्युक्तम्, “ अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात् पौर्णमासीवत् ” इति नावमिकाधिकरणे इष्टकातिरिक्तस्याग्निरूपस्यावयविनः सद्भावात् “ हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षति ” इति विधीयमानं प्रोक्षणं न प्रतीष्टकं कर्तव्यम्, अपि त्विष्टकारब्धागनावित्युक्तम् । एवं सति विरोधः सिद्ध इति चेत्—न ; इष्टकास्वेकत्रावस्थाप्राप्तिसदसद्भावमात्रविचाररूपतया तस्याधिकरणस्यैकत्वाश्रयद्रव्यारम्भसदसद्भावविचाररूपत्वाभावात् दुष्परिहरविरोधानुपलम्भात् पूर्वोत्तरवेदभागयोरिव तद्व्याख्यानमीमांसयोरपि सिद्धमैक्यम् । नन्वस्तु शास्त्रैक्यम् ; तथाप्यव्यवहितपूर्ववर्तिषु मुमुक्षादिषु सत्सु व्यवहितानियतपूर्ववर्तिनः कर्मविचारस्याथशब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगित्वाश्रयणं किमर्थमिति शङ्कायाः कः

प्रतिहार. कृतः स्यादिति चेत्; उच्यते—प्रमाणभेदलक्षणविचारशून्यानां शेषलक्षणोप-
युक्तांशमात्रं विद्वद्भ्यः श्रुतवतामपि शेषलक्षणार्थजिज्ञासया शेषलक्षणारम्भदर्शनात् शेषलक्ष-
णार्थजिज्ञासाव्यवहितनियतपूर्ववर्तिभेदविचारस्य “अथातः शेषलक्षणम्” इति सूत्रे अथ-
शब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगित्वाश्रयणं • किमर्थमिति पर्यनुयोगस्यापि सुशक्तत्वात्;
“अथानुमानं निरूप्यते” “अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” इत्यादौ सर्व-
त्राप्यस्याक्षेपस्य सुलभत्वात् । यदि च पूर्ववृत्तस्योपयोगमात्रमभिप्रेतम्; पूर्वापरग्रन्थै-
कवाक्यताप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयसंगतिप्रदर्शकाथशब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगितया
ग्रन्थकृतां व्यवहारोऽस्तीति मन्यसे, तर्हि प्रकृतेऽपि षोडशलक्षण्याः कर्मफलानित्यत्वान-
न्तस्थिरफलप्रतीतिद्वारोपयुक्तत्वात् पूर्वतन्त्रकृतप्रामाण्यादिविचाराणामुत्तरमीमांसायां प्राये-
णापेक्षितत्वाच्च कर्मविचारस्याथशब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगित्वाश्रयणे न काप्यनुपपत्ति-
रित्यलमतिचर्चया ।

न्यायसुदर्शनम्

जिज्ञासापदे धात्वर्थं प्रतीच्छा गुणत्वेनान्विता निर्णयात्मकज्ञानस्य विचारमाक्षि-
पन्ती तदर्थं भवतीत्यर्थः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इत्यत्रा-
पीच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वात् वेदनकर्मणि विनियुज्यते; यथा ‘असिना जिवांसति’
‘अध्वेन जिगिमिषति’ इत्यादिष्वस्यश्वादेर्हेननगमनार्थत्वम्, नेच्छाशेषत्वमित्यभिप्रायः ।

श्रीभाष्यम्

तथाहि—प्रथमं तावत् “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यध्ययने-
नैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते । तच्चाध्य-
यनं किंरूपं कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपन-
यीत तमध्यापयेत्” इत्यनेन

“श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥”

इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षितानि विधीयन्ते । एवं सत्सं-

तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियम-
विशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्य-
वगम्यते ।

श्रुतप्रकाशिका

पूर्वोक्तस्य साङ्गसशिरस्काध्ययनस्य प्रमाण दर्शयन् साधनचतुष्टयसंपादनस्यानव-
सरग्रस्ततां च दर्शयन् प्रतिज्ञातार्थत्रयमुपपादयितुमाह—तथाहीति । प्रतिज्ञातार्थ-
त्रयोपपादनार्थमध्ययनविधि निरूपयति—प्रथमामिति । ननु वेदप्रामाण्यसमर्थनमिव
कर्मविचारसिद्धमध्ययनविधिनिरूपणं किं नोपजीव्यत इति चेत्—न ; अर्वाचीनव्याख्या-
तृभिरर्थज्ञानपर्यन्ततायास्तत्रोक्तत्वात् ; अक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वं हि भगवद्वादराय-
णाभिमतम् ; “अध्ययनमात्रवतः” इति हि वक्ष्यते । अतस्तत्र वक्ष्यमाणोऽर्थः
शास्त्रारम्भणीयत्वायात्र प्रतिपाद्यते । अध्ययनविधेरक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यन्तत्वे निरूपिते
शास्त्रस्यारम्भणीयत्वसिद्धिः ; कृत्स्नविषयत्वनिरूपणेनैकशास्त्र्यपौर्वापर्यनियमसिद्धिः ।
कथमक्षरराशिग्रहणमात्रपरत्वे आरम्भणीयत्वम् ? इत्थम्—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे
सत्यर्थज्ञानस्य “अधीत्य स्थायात्” आचार्यकुलद्वेदमधीत्याभिसमावृत्य” इति यज्ञाद्य-
नुष्ठानशेषत्वेन विनियोगादुपनिषत्सिद्धस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वापत्तेः, तस्य च ज्ञानस्य
“आत्मा वा इदम्” “ब्रह्म वा इदम्” “अयमात्मा ब्रह्म” इति त्रय्यन्तस्थब्रह्म-
शब्दस्यात्मपर्यायत्वेनात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य ब्रीह्यादिद्वारा प्रोक्षणादेरिवात्मद्वारा कर्मशे-
षत्वे सति द्वारभूतब्रीह्यादेरिव द्वारभूतात्मनश्च कर्मशेषत्वं स्यात् । न च समुद्रादि-
ध्यानवदात्मज्ञानस्यादृष्टद्वारा कर्मशेषत्वात् समुद्रवदात्मा न कर्मशेष इति वाच्यम् ;
कर्मशेषतयावकलृप्तस्यात्मनो द्वारभावे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगात् । समुद्रस्य तु
क्रतूपकारकत्वासंभवेन ह्यदृष्टकल्पनम् । नन्वात्मनः फलप्रदतया शेषत्वमस्त्विति चेत्—
न ; संप्रतिपन्नेनात्मनात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वे निरुद्धेऽप्यसंप्रतिपन्नात्मकल्पनायोगात् ; न हि
जीवविलक्षण आत्मा संप्रतिपन्नः, अतोऽनुष्ठानशेषभूत आत्मा कर्मसु कर्तृभूतो जीव एवेति
वेदान्तानां जीवपरत्वेन तदतिरिक्तेश्वरे प्रमाणाभावादप्रामाणिकेश्वरविचाररूपं शास्त्रमना-
रम्भणीयमिति प्राप्नुयात् । अक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यन्तत्वे त्वर्थज्ञानस्यानुष्ठानशेषत्वा-

भावेन कर्मसु कर्तृभूतजीवातिरिक्तात्मप्रतिपादनसंभवात् प्रामाणिकपरमात्मविचाररूपं शास्त्रमारम्भणीयं स्यादित्यतोऽध्ययनविधिर्निरूप्यते । तत्राध्ययनस्य सक्तुहोमवत् प्रधान-कर्मत्वं, स्वरूपेण विधेयत्वम्, अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वम्, उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वं च प्राभाकराभिमतमनादृत्य अध्ययनस्यावघातवत् गुणकर्मत्वम्, नियमस्य विधेयत्वम्, अध्यय-नस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वम्, उपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वं चेति कौमारिलिभिमतमर्थचतुष्टयम्, उभयानभिमतमक्षरराशिग्रहणमात्रपर्यन्तत्वं च संग्रहेण प्रतिजानीते—**प्रथममिति । प्रथमं तावत्** ; प्रथमत एव, “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इति नैघण्टु-काः । प्राथम्यं शास्त्रान्तरश्रवणयोग्यावस्थापेक्षया पूर्वभावितात् ; गर्भाष्टमोपनीतस्य ह्यध्ययनम् ; ततः पूर्वं शास्त्रान्तरपरिश्रमानर्हत्वाद्ध्ययनविधिपरतन्त्रस्य साङ्गाध्ययनानन्तरं कर्म-विचारावश्यंभावस्य स्वरससिद्धत्वाच्च साधनचतुष्टयादिपूर्ववृत्तान्तरनिष्पादनस्यानवसरग्रस्तत्वं ‘प्रथमं तावत्’ इत्यनेन फलितम् । लौकिकाक्षरराशिव्यावृत्त्यर्थो वेदाख्यशब्दः । वेदाख्यशब्देन कृत्स्नाध्ययनं च सूचितम् ; न हि वेदान्तभागमात्रं स्वाध्यायशब्दवाच्यम् । ‘अध्ययनेन’ इति निर्देशेन गुणकर्मत्वं सूचितम्, भावार्थस्यान्यनिष्ठत्वप्रतीतेः । यदि प्रधानकर्मत्वमविवक्षिष्यत् तदा हि ‘स्वाध्यायेनाध्ययनं संपाद्यम्’ इति वचनव्यक्तिर-भविष्यत् । एवकारेण नियमविधित्वं द्योतितम् ; न तु पुस्तकनिरीक्षणादिनेत्यर्थः । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यध्ययनविधिवाक्योपादानेन स्वविधिप्रयुक्तत्वं सूचितम् ; न हि “अध्यापयेत्” इति वाक्यमुपात्तम् । प्राथम्यवचनादध्ययनस्योपनयनाङ्गत्वं च फलितम् ; शास्त्रान्तरपरिश्रमायोग्यगर्भाष्टमवर्षाभिप्रायेण हि प्राथम्यमुक्तम् । अध्ययन-स्य हि प्राथम्यम् “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्युपनयनविषयतयोक्तस्य कालस्योपनय-नद्वाराध्ययनशेषत्वे मत्वेव ह्युपपद्यते । एवमर्थपञ्चकं संक्षेपेण प्रतिज्ञातं भवति । अस्मि-न्नध्ययनविधिवाक्येऽध्ययनस्य प्राथम्यं साङ्गत्वमुपनयनाङ्गकत्वं च न प्रतीयते ; “उपन-यीत तमध्यापयेत्” इति वाक्यान्तरेणाध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्यापनस्योपनयना-ङ्गकत्वं च प्रतीयते इति शङ्कायामाह—**तच्चेति । चः शङ्कानिवृत्तौ । तत् ; स्वाध्या-योऽध्येतव्यः**” इति वाक्यप्रतिपादितमित्यर्थः ।

“आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः ।

धारणे जपयज्ञे च या साप्येवं निवारिता ॥”

इति जपादेरप्यध्ययनशब्दवाच्यत्वात्तेषु प्रस्तुताध्ययनस्याद्याध्ययनत्वनिश्चयायाह—किं रूपमिति, किं सकृदुच्चारणरूपम्, आहोस्विदसकृदुच्चारणरूपम्, किं वा स्वनन्त्रोच्चारणरूपम्, उत परतन्त्रोच्चारणरूपमित्यर्थः । परतन्त्रासकृदुच्चारणरूपत्वे ह्याद्याध्ययनत्वसिद्धिः । कथम्, किमङ्गकमित्यर्थः । ‘इत्यपेक्षायाम् अपेक्षितानि विधीयन्ते’ इत्यन्वयः । प्राथम्यं परतन्त्रोच्चारणरूपत्वमुपनयनाङ्गत्वं च दर्शयितुमाह—अष्टवर्षमिति । अनेन प्राथम्यं सिद्धम्, उपनयनद्वाराध्ययनशेषत्वात् कालस्य । “ब्राह्मणमुपनयीत” इति द्वितीयाश्रुत्या माणवकशेषत्वावगमादुपनयनस्य तद्वताध्ययनाङ्गत्वसिद्धिः, उपनयनस्याकर्त्रभिप्रायसूत्रविहितत्वाच्च नाध्यापनाङ्गत्वसिद्धिः; “अध्यापयेत्” इत्यनेन परतन्त्रोच्चारणरूपत्वसिद्धिः । “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” “अन्नाद्यकामं याजयेत्” “निषादस्थपतिं याजयेत्” इति प्रतिपन्नस्य याजनस्येवार्थाजिनार्थतया रागप्राप्तस्याध्यापनस्याविधेयत्वादध्यापनेऽधिकारिविशेषाश्रवणाच्चाध्ययनस्याध्यापयितृपूर्वकत्वमुच्यते इत्ययमध्ययनाङ्गविधिरिति भावः । उपाकर्मादिब्रतनियमाङ्गत्वसाङ्गत्वं च दर्शयितुमाह—श्रावण्यामिति । ‘अर्धपञ्चमान् । इत्यादि’ इत्यादिशब्देनोपात्तैः

“अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥”

इत्यादिवचनैरङ्गाध्ययनस्य कालो दर्शितः । ब्रतमुपाकर्मकाण्डब्रतादि । नियमः “पद्यु वा एतत् इमं शानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्” इत्याद्युक्तदेशकालभक्ष्याभक्ष्यादिव्यवस्थारूपः । ‘अध्यापयेदित्यनेन’ ‘ब्रतनियमोपदेशैश्च’ इति पृथङ्निर्देशः श्रुतित्वस्मृतित्वविभागाद्विप्रतिपन्नत्वसंप्रतिपन्नत्वविभागाच्च कृतः । उपाकर्मादिब्रतनियमवदुपनयनमप्यध्ययनाङ्गमिति भावः । किरूपम्? कथं च कर्तव्यम्? इत्यपेक्षायामेभिरङ्गविधायकवाक्यैरपेक्षितानि विधीयन्ते इत्यर्थः । ननु “अष्टवर्षं ब्राह्मणम्” इत्यत्रोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वमवगम्यते इत्युक्तम्; तदयुक्तम्; तस्योपनेयासत्तिद्वाराध्येतृसाकाङ्क्षाध्यापनाङ्गत्वं ह्यवगम्यते, “उपनीय तु यः शिष्यः वेदमध्यापयेद् द्विजः” इत्यादिस्मृतित्ववचनाच्च तदवगम्यते । उच्यते—“ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्योपनयनस्य माणवकशेषत्वमवगम्यते । माणवकशेषमुपनयनम्; अध्ययनं च तद्वतम्; तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गन्यायादुपनयनमध्ययनाङ्गमेव । ननु—

“ उपनीय तु य शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”

इति वचने क्त्वाश्रुत्योपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वं युक्तम्, अन्तरङ्गत्वं हि वस्तुसामर्थ्यरूपं लिङ्गम्, ततः क्त्वाश्रुतिर्वलीयसीति चेत्—न; अन्तरङ्गत्वं हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम्; क्त्वाश्रुतिस्तु स्मृतिगता अनुवादवचनस्था च; अतोऽस्याः स्मृतिवचनस्थत्वान्मूलश्रुतिसापेक्षत्वम्, अनुवादरूपवचनगतत्वाद्विध्यन्तरसापेक्षत्वमिति विलम्बद्वयमस्ति; श्रुतिलिङ्गादिषु विलम्बितधाहेतुत्वं हि पारदौर्बल्यहेतुः; अतो विलम्बद्वयोपहता क्त्वाश्रुतिर्न वलीयसी । किञ्च श्रोत्रियोपाध्यायगुर्वादिनामविधानवत् तत्प्रकरणस्थमिदं वचनमुपनीयाध्यापयितुराचार्यनामविधानपरमिति न क्त्वाश्रुतिरुपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति । किञ्च “ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ” इत्यात्मनेपदे प्राप्तेऽपि “ समाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ” इति पुनर्विधानस्याकर्त्रभिप्रायार्थत्वादुपनयनस्य नाध्यापनाङ्गत्वं युक्तम्; “ अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः ” इति हि वृत्तिकारः । ननु कर्त्रभिप्रायत्वं कर्तर्येव फलस्याभिप्रेतत्वम्; तदवधारणनिषेधार्थं पुनर्विधानम्; अतः फलमुभयान्वयि; अतो माणवकद्वारेणाचार्यान्वयुपनयनफलमित्यध्यापनाङ्गत्वं युक्तमिति चेत्—न, “ अग्नीनादधीत ” इत्यत्र कर्त्रभिप्रायसूत्रविहितेऽप्यात्मनेपदे फलस्योभयान्वयितया पुनर्विधानस्य नियमनिषेधार्थत्वाभावेन कर्त्रभिप्रायत्वमात्रनिषेधार्थत्वात् । अतो नाध्यापनाङ्गत्वम् । ननु कर्त्रभिप्रायशब्देन कर्तृव्यतिरिक्ते चेतने फलानन्वयो विवक्षितः; अतो न “ अग्नीनादधीत ” इति व्यभिचारः, पुनर्विधानस्य तन्निवारणार्थत्वे फलस्याचोर्येऽप्यन्वयोपपत्तेरध्यापनाङ्गत्वमिति चेत्—न, “ ऋत्विजो वृणीते ” इत्यत्र “ स्वरितः— ” इत्यादिसूत्रविहितेऽप्यात्मनेपदे फलस्य कर्तृव्यतिरिक्तचेतनान्वयदर्शनेन पुनर्विधानस्य नियमनिषेधार्थत्वाभावात्, अतः कर्त्रभिप्रायमात्रनिषेधार्थं पुनर्विधानमिति नाध्यापनाङ्गमुपनयनम् । ननु क्रियाफलं नाम क्रियानन्तरभावि फलम्; तस्य कर्तर्यन्वितत्वं कर्त्रभिप्रायत्वम्; अत आचार्यकस्योपनयनक्रियानन्तरभावित्वाभावादव्यवहितफलस्य कर्तृगतत्वाभावाच्चात्मनेपदस्याप्राप्तावव्यवहितफलस्याकर्त्रभिप्रायत्वेऽप्यात्मनेपद “ समाननः— ” इत्यादि सूत्रेण विधीयते, अतोऽकर्त्रभिप्रायार्थत्वेऽपि व्यवहिताचार्यकनिष्पत्त्यर्थतयाध्यापनाङ्गत्वमुपनयनस्याविरुद्धमिति चेत्—मैवम्; “ अग्नीनादधीत ”

इत्यत्र “स्वरित—” इति विहितेऽप्यात्मनेपदे अग्निसंस्कारव्यवहितस्याहिताग्नित्वापत्ति-
रूपफलस्य कर्त्रन्वयित्वदर्शनात् । अतोऽकर्त्रभिप्रायार्थं “संमानन—” इत्यादि सूत्रं
फलमात्रस्य कर्त्रन्वयनिवारणार्थम् । संस्कारविशिष्टोऽग्निः फलमित्याधानकर्तरि न व्यव-
हितफलान्वय इति चेत्, तर्ह्युपनयनसंस्कारविशिष्टमाणवकसिद्धिरेवाव्यवहित फलमिति
कर्त्रभिप्रायसूत्रेणैवात्मनेपदसिद्धेरकर्त्रभिप्रायसूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । ननु यद्येव व्यवहितमव्य-
वहितं वा फलमात्रमकर्त्रभिप्रायसूत्रेण निवार्यते तर्ह्युपनेतुः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ; यतः “प्रयो-
जनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति, मैवम् ; उपनयनफलस्य माणवकान्वयित्वेऽपि
“आचार्याय वरो देयः” इति विध्यन्तरप्राप्तदक्षिणाफललिप्सया प्रवृत्त्युपपत्तेः । न च
तेनाकर्त्रभिप्रायत्वविरोधः, असाधारणफलानन्वयावषयत्वादकर्त्रभिप्रायसूत्रस्य । अव्य-
वहितक्रियाफलस्य कर्त्रभिमतत्वं कर्त्रभिप्रायत्वं, तदन्तर्भिमतत्वमकर्त्रभिप्रायत्वमि-
त्यप्ययुक्तम्, क्रियाफलस्य कर्त्रन्भिमतत्वव्याघातात्, आचार्यकनिष्पत्त्युपयो-
गिनो माणवकसंस्कारस्याचार्यानभिमतत्वानुपपत्तेः । अतः उपनयनमध्येऽप्यमाण-
माणवकासत्तिमुखेन नाध्यापनाङ्गम् ; अपि त्वध्ययनाङ्गमेव । अध्ययनं च नाध्यापन-
विधिं प्रयुङ्क्ते । “अध्यापयेत्” इति तु “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इत्या-
दिवदित्युक्तम् । यद्यपि “प्रजाकामम्, अन्नाद्यकामम्” इति वत् प्रयोज्यव्यापारस्याध्ययनस्या-
धिकारिविशेषणं फलं न श्रूयते, तथापि स्वाध्यायसिद्धिरधिकारिविशेषणं स्यात् ;
“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति स्वाध्यायस्याध्ययनसाध्यत्वावगमात्, यथा—“अग्नी-
नादधीतः” इत्यत्राग्नीनामाधानसाध्यत्वावगमादग्निसिद्धिरधिकारिविशेषणं तद्वत् । न च
स्वविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्यानुष्ठात्रभावः, सन्ति हि प्रबुद्धाध्येतारः, तथाच भगवाना-
पस्तम्बः—“तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेत समाहित संस्कर्तारमीप्सेत्” इति । तेषु
परविधिप्रयुक्तत्वे सत्यध्ययनं नोपपद्यते । अप्रबुद्धविषये तु स्वतन्त्रस्याध्ययनविधेरमाणवक-
विषयत्वं ज्ञात्वा हितैषिणो माणवकमध्ययनादि कारयन्ति । अतः प्रबुद्धेष्वप्रबुद्धेषु च
स्वविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य युक्तम् । परविधिप्रयुक्तत्वे नित्यस्याध्ययनस्य काम्यविधि-
प्रयुक्तत्वं स्यात् ; ततश्चानुष्ठाननियमो न स्यात् । आचार्यककामो ह्यध्यापकः ; तस्या-
चार्यककामनाया अभावेऽध्ययनासिद्धेः । अध्यापकबाहुल्यात्तत्सिद्धिरिति चेत्—न ;
अध्यापकेभ्योऽप्यध्येतृबाहुल्यदर्शनात् । आधानस्योत्तरकतुविधिप्रयुक्तत्वेऽपि न काम्य-

विधिमात्रप्रयुक्तत्वम्, “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति नित्यविधिसद्भावादित्येवमाद्यनुसंधेयम् । अतो यथोक्त एवार्थः । अङ्गविध्युपेतेन प्रधानविधिनाङ्गस्वरूपमङ्गिस्वरूपं च कथं प्रतिपन्नमित्यत्राह—
एवमिति । एवम्, अङ्गविधिभिः सह प्रधानविधौ निरूपित इत्यर्थः । **सत्संताने-**
त्यादिना “तस्मिन्नभिजनविद्या—” इत्यापस्तम्बवचनार्थोऽनुसहितः । आत्मगुणा
 अक्रोधादयः ; अनेन समाहितशब्दार्थः उक्तः । वेदविच्छब्देन विद्यासमुदेतशब्दार्थः
 उक्तः । **वेदविदाचार्योपनीतस्येत्याचार्यविशेषणमुपनयनद्वारा माणवकार्थम्** ; यथोपनय-
 नस्याध्यापनाङ्गत्वे माणवकविशेषणमाचार्यार्थः तद्वदिति भावः । **व्रतनियमविशेष-**
युक्तस्य, व्रतनियमविशेषवदाचार्यविशेषणमपि माणवकार्थमिति भावः । **आचार्यो-**
च्चारणानूच्चारणमिति परतन्त्रोच्चारणरूपता दर्शिता । **अक्षरराशिग्रहणफलमिति** पदमस-
 कृदावृत्तिरूपत्वस्याक्षेपकं दर्शयति, यथा “व्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र दृष्टफलत्वस्याप्यपरि-
 त्याज्यत्वेनावहननस्य वैतुष्यपर्यन्तत्वादश्रुताप्यावृत्तिः सिद्धा, तद्वदत्रापि सामर्थ्यादावृत्तिः
 सिद्धा, दृष्टप्रयोजनापरित्यागेनैव नियमस्य विधेयत्वात् । ‘आचार्योच्चारणानूच्चारणम्’ इत्य-
 नेन ‘वेदविदाचार्योपनीतस्य’ इत्यनेन चाध्ययनस्याध्यापयितृसापेक्षत्वेन परतन्त्रोच्चारणरूपत्वं,
 स्वविधिप्रयुक्तत्वम्, उपनयनाङ्गत्वं चोक्तम् । ‘आचार्योच्चारणानूच्चारणमक्षरराशिग्रहण-
 फलम्’ इत्यनेन किरूपमित्याकाङ्क्षा शमिता । ‘वेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेष-
 युक्तस्य’ इत्यनेन कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षा पूरिता । ‘अक्षरराशिग्रहणफलम्’ इत्यनेन
 स्वाध्यायग्रहणकामत्वमध्ययनाधिकारिविशेषणमित्यपि सूचितम् ।

भावप्रकाशिका

आत्मज्ञानस्य व्रीह्यादिद्वारेति ; नन्वात्मनः कर्मशेषत्वे सत्येवात्मज्ञानस्यात्म-
 द्वारा शेषत्व स्यादिति वक्तुमुचितं, न तु व्यत्यासेन ज्ञानस्यात्मद्वारा शेषत्वे सत्यात्मनः
 शेषत्वं स्यादिति चेत्—न ; ‘कर्मशेषत्वे’ इति निमित्तसप्तमी “चर्मणि द्वीपिनं
 हन्ति” इतिवत् ; सतीत्यस्य सामीचीन्यमर्थः ; सामीचीने आत्मद्वारा कर्मशेषत्वे आत्मनः
 कर्मशेषत्वमुपयुक्तं स्यादिति । शेषत्वस्य सामीचीन्यं नाम संनिपातित्वम् । ततश्चा-
 त्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वे व्रीहिद्वारा प्रोक्षणस्येवात्मद्वारा संनिपातित्वलक्षणं सामीचीनं शेषत्वं
 सिध्येदिति भावः । आत्मनो द्वारभावे संभवतीति ; संस्कार्यतया द्वारभावसंभव

इत्यर्थः । फलप्रदतया शेषत्वमस्त्विति चेदिति ; न चैवं देवताया कर्मवत् फल-
प्रदत्वेन कर्मतुल्यकक्ष्यतया समप्राधान्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् , भोक्तृत्वार्थानामपि श्मश्रुव-
पनादीनां यागतुल्यकक्ष्यत्वाभावेन यागाङ्गत्ववदुपपत्तेः ‘ फलप्रदतयाशेषत्वमस्ति ’
इति पाठेऽपि यागशेषिभूतभोक्तृत्वार्थानां श्मश्रुवपनादीनां यागार्थत्ववत् यागशे-
षिभूतपरमात्मार्थानामपि यागाङ्गत्वमविरुद्धमेवेति द्रष्टव्यम् । न तु पुस्तक-
निरीक्षणादिनेति ; अर्थज्ञानेऽध्ययननियमो भाट्टैरुक्तः , स त्वर्थज्ञानकामनाखण्डनेन
प्रत्याख्यातो गुरुणा ; अस्मदभिमतोऽक्षरग्रहणार्थाध्ययननियमो स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वलक्षणा-
क्षरग्रहणकामनासंभवादुपायान्तरसत्त्वेन व्यावर्त्तिसंभवाच्च नियमविधित्वमप्रकम्प्यमिति
भावः । उपनयनद्वाराध्ययनशेषत्वे सतीति , न च प्रथमशब्दाभिप्रेतस्याष्टमवर्ष-
स्याध्ययनं प्रत्यप्याधारतया नोपनयनद्वारा शेषत्वमिति वाच्यम् ,

“ श्रावण्या प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दास्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ”

इत्यष्टमवर्षान्तर्गतनियमशून्यकालविशेषे विहितस्य “ द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत्
प्रतिद्वादश वा सर्वेषु ” इत्यनेकसंवत्सरसाध्यस्याध्ययनस्याष्टमवर्षाङ्गकत्वासंभवेनोपनय-
नस्यैवाष्टमवर्षाङ्गकत्वं वक्तव्यमिति सिद्धम् । ततश्चोपनयनाङ्गभूतकालमध्ययनाङ्गतयो-
पचारतो निर्दिशन् भाष्यकारो ज्ञापयति उपनयनाध्ययनयोरङ्गाङ्गिभावोऽस्तीति । उप-
नयनद्वाराध्ययनशेषत्वात् कालस्येति ; अष्टमवर्षाङ्गकोपनयनाङ्गकस्याध्ययनस्य प्राथम्य
सिध्यतीति भावः । अकर्त्रभिप्रायसूत्रविहितत्वाच्चेति , आत्मनेपदस्येति शेषः ।
अकर्त्रभिप्रायसूत्रं “ समानन— ” इति सूत्रम् । अध्ययनाङ्गविधिरिति ; ननु उप-
नयनस्य दृष्टद्वारसंभवेऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादध्ययनं गुरुच्चारणानूच्चारणमेव,
न स्वतन्त्रमित्यध्यापयितृपूर्वकत्वमाक्षेपसिद्धमित्यध्यापयितृपूर्वकत्वसिद्धयर्थमध्यापयितृपूर्वक-
त्वरूपमध्ययनाङ्गं नानेन वाक्येन विधेयमस्तीति कथमध्ययनाङ्गविधिरिति चेत्—
न ; “ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत् ” इत्यत्राध्यापनस्य रागप्राप्तत्वात्
“ याजयेत् ” इत्यत्र यजनस्यैवाध्ययनस्यैवानेन विधिना विधाने उपनयनस्य तत्समभिव्याहारा-
त्तदङ्गत्वं सिध्येत् ; तदभावे तु “ उपनयीत ” इत्यनेनाध्ययनाङ्गतयोपनयनं विधीयत
इत्यस्यापरिज्ञानाददृष्टार्थमुपनयनं विधीयत इति स्यात् , ततश्च स्वतन्त्रमप्यध्ययनं

प्राप्नुयात् ; ततश्च “अध्यापयेत्” इत्येतदपेक्षितमिति भावः । यद्वा “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” इतिवाक्याक्षेपलभ्ययागविधायकस्य “सोमेन यजेत” इत्यस्य विधित्ववदुपनयनविध्याक्षेपलभ्याध्यापयितृपूर्वकत्वविधायकस्य “अध्यापयेत्” इत्यस्य विधित्वसंभवादिति भावः । यद्यपि “अध्यापयीत” इत्येव मीमांसकग्रन्थेषु लिख्यते, अत्र तु “अध्यापयेत्” इति श्रुतिर्लिख्यते, तथापि “बुधयुधनशजनेङ्” इति सूत्रानुकूलत्वेनास्यैव पाठस्य सामीचीन्यम् । क्त्वाश्रुत्योपनयनस्येति; “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत” इतिवत् क्त्वाश्रुत्या कर्त्रैक्यावगमात् तेन च प्रयोगैक्यावगमादङ्गाङ्गिभावः सिध्यतीति भावः । अन्तरङ्गत्व हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धमिति; उपनयनसंस्कारे माणवकगतत्वस्य प्रत्यक्षद्वितीयासिद्धत्वादध्ययनस्य तन्निष्ठत्वाच्च तत्संस्कार्यनिष्ठत्वमन्तरङ्गत्वं प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धमिति भावः । नाध्यापनाङ्गत्वं युक्तमिति, अध्यापनाङ्गत्वे क्रियाफलस्य कर्तृगतत्वात् “स्वरित-जितः” इत्येवात्मनेपदं सिद्धमितिद व्यर्थं स्यादिति भावः । तदवधारणानिषेधार्थमिति; कर्तर्येवेति नियमेनाकर्तृगामिनि फले आत्मनेपदाप्राप्तौ तन्निवृत्तिः क्रियते; आत्मनेपदं प्राप्यत इत्यर्थः । ऋत्विजो वृणीत इत्यत्रेति; अत्र केनचित् “वृणीते” इति रूपं “वृङ् संभक्तौ” इत्यत एव; नान्यस्मात्, जितः श्वाविकरणपाठाभावात्; तेन “स्वरित-” इतिसूत्राप्रवृत्तिरिष्टप्रसङ्गनमेवेत्युक्तम्, तदसत्, यद्यपि क्रयादौ “वृञ् वरणे” इति धातुर्धातुवृत्तौ न पठितः, तथापि “वृ म् वृञ् वृत्तौ” इति कल्पद्रुमे पठितः^१; तस्यैवात्र विवक्षितत्वात्; “वृञ् वरणे” इति क्रयादौ दीर्घान्तस्य पाठात् तत एव तस्य रूपस्य संभवाच्च । नन्वत्र “वृङ् संभक्तौ” इति धातुर्युज्यते, संभक्तिर्हि प्रार्थना, अत एव हि “अवद्यपण्यवर्या” “एतिस्तुशास्वृ” “ईडवन्दवृशंसदुहां प्यतः” इत्यादिषु वृत्तिकारादिभिरुदाहरणेषु ऋत्विग्विषये “वृङ् संभक्तौ” इत्येवोदाहृतम्, अतः “स्वरित-जितः” इतिसूत्राप्रसङ्गनमिष्टप्रसङ्गनमेवेति चेत्—सत्यम्, संभक्तितात्पर्यमन्तरेण वरण-तात्पर्येण प्रयुक्ते लौकिके प्रयोगे आत्मनेपदाभावप्रसङ्गस्यापादयितुं शक्यत्वात्; ततः

(१) वोपदेवकृते कविकल्पद्रुमे इदं पठ्यते । गकारनकारौ क्रमेण क्रयादित्वस्वादित्वद्योतकौ, जकारः फलस्यात्मगामित्वे आत्मनेपदस्य परगामित्वे परस्मैपदस्य च द्योतक इति तत्र संकेतः कृतः । वृत्तौ वरणेऽर्थे वृधातु क्रयादिः स्वादिश्च आनुबन्धो भवतीति तदर्थः ।

ऋत्विक्ष्वपि वरणेन निरोधनरूपफलसंभवादिति भावः^१ । अग्निसंस्कारव्यवहितस्येति ; अव्यवहितस्याग्निसंस्कारस्य कर्तृगतत्वाभावादात्मनेपदं न स्यादित्यर्थः । आधानकर्तारि न व्यवहितफलान्वय इति ; ततश्चाव्यवहितफलस्य कर्तृगामित्व एव “स्वरित—” इत्यादिसूत्रप्रवृत्तिः, अत्र चाव्यवहितं संस्कारविशिष्टाग्निरूपं फलमाधानकर्तृगतमेवेति “स्वरित—” इत्यादिनात्मनेपदमुपपद्यत इति भावः । असाधारणफलान्वयविषयत्वादिति ; क्रियाया फलं प्रधानभूतं चेत् कर्तृगामि भवति, यदर्थं क्रिया आरभ्यते तच्चेत् फलं कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति तदा आत्मनेपदमित्यर्थः । अत एव ‘यजन्ति याजकाः’ ‘पचन्ति पाचकाः’ इत्यत्र न भवति; तथापि न तदर्थं क्रियारम्भ इत्यदोषः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्रेति ; “क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षोऽतस्तन्निवृत्त्यापवर्गाः स्यात्” इत्येकादशाध्यायाधिकरणे तथैव व्यवस्थापितत्वादिति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

ऐकशास्यकर्मविचारतदनन्तरमाविब्रह्मविचारापेक्षोपयोगित्वेन ‘अधीतसाङ्गसशिरस्क’ इति प्राक् प्रतिज्ञातसाङ्गकृत्स्नवेदाध्ययनकर्तव्यतायां प्रमाणतया स्वाध्यायविधिमुपन्यस्यन् तस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वनिमित्तां ब्रह्मविचारानारम्भशङ्का वादिविप्रतिपत्तिनिमित्तसंशय च व्युदस्यति—तथाहीति । विवेक्षरग्रहणपर्यन्तत्वे सिद्धे ह्यारम्भणीयत्वसिद्धिः । अन्यथा “अधीत्य स्नायात्” इत्यर्थज्ञाने कर्मशेषतया विनियुक्ते सत्यवहन्तव्यव्रीहिवत् ज्ञातव्या-

(१) इदमप्यत्रावधेयम्—वृङ्खलवृजोरर्थभेदः संभक्तिवरणरूप शब्दभेदात्प्रतीयते । संभक्तिः भजनं सेवेति व्याख्यातारः । वरणं च प्रार्थनेति प्रसिद्धिप्राचुर्यादवगम्यते । “ऋत्विजो वृणीते” इत्यत्र ऋत्विजां केवलं प्रार्थनैव, न तु महर्त्विजामिव मधुपर्कादिना भजनम् । अत एव शास्त्रदीपिकायां तृतीये “तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यात्” इत्यत्र ऋत्विग्वरणं प्रस्तुत्य “किं पुनरिदं वरणम् ? उक्तं प्रार्थनम्” इति स्पष्टमभिहितम् । तन्त्रशिखामणावपि दशमद्वितीयपादे “ऋत्विजो वृणीते” इति प्रस्तुत्य “कर्मकरवचनोऽयमृत्विक्शब्दः । कर्मकरता चाभ्यर्थनारूपवरणेन” इति व्यक्तमुक्तम् । तस्मात् “ऋत्विजो वृणीते” इत्यत्र वरणार्थको वृङ्खलातुरेवाश्रयणीयः, न तु भजनार्थको वृङ्खलातुः । “एतिस्तुशास्वृ” इत्यादिसूत्रस्थकाशिका तु वेदार्थविचारैर्दपर्यप्रवृत्ताभियुक्तप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वादनादरणीया । वस्तुतः “वायां ऋत्विजः” इत्यत्र तथात्वेऽपि “ऋत्विजो वृणीते” इत्यत्र वृज आश्रयणे नैव विरोधः ।

त्मनोऽपि कर्मशेषत्वात् “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यात्मब्रह्मशब्दयोस्तुल्यार्थत्वाच्च कर्मसु कर्तृतयावकृतजीवस्वरूपपरा वेदान्ता इति तदतिरिक्ताप्रामाणिकेश्वरविचाररूपशास्त्रस्यानारम्भणीयतापत्तेः । तत्र भाट्टाभिमतान्श्चतुरोऽर्थान् गुरुकुमारिलानभिमतमेकं च संग्रहेण प्रतिजानीते—प्रथममिति । प्रथमं तावत्; प्रथमत एव । प्राथम्योक्त्या शास्त्रान्तरेण साधनचतुष्टयसिद्धययोगः फलितः । शास्त्रान्तराधिगमायोग्यदशापेक्षया प्राथम्यम् ; गर्भाष्टमोपनीतस्य ह्यध्ययनम् । अत एव “अष्टवर्षम्” इत्युक्तकालविशेषोऽप्युपनयनद्वाराध्ययनाङ्गमिति फलितम् । अनेनोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्व, स्वाध्यायविधिवाक्योपादानेनाध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वम्, ‘अध्ययनेन’ इति निर्देशेन संस्कारविधित्वम्, एवकारेण नियमविधित्वं च द्योत्यते । अक्षरराशिमात्रस्य स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वव्युदासाय वेदाख्यशब्दः । वेदाख्येत्यनेन कृत्स्नाध्ययनस्य विहितत्वमप्यभिप्रेतम् । न हि वेदैकदेशः स्वाध्यायशब्दार्थः । नासावर्थावबोधपर्यन्तो विधिरित्यभिप्रायेणाक्षरराशिग्रहणमित्युक्तम् । विधेरक्षरग्रहणपर्यन्ततया “अधीत्य स्नायात्” इत्यत्रार्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभावेन ज्ञातव्यात्मनोऽवहन्तव्यवृत्त्यादिवत् कर्मशेषत्वाभावेन कर्मसु कर्तुर्जीवादित्यस्मिन्प्रमाणसंभावनाया तद्विलक्षणेऽश्वरविचाररूपशास्त्रमारम्भणीयमिति फलितमित्यभिप्रायः । अयं चार्थः “अध्ययनमात्रवतः” इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थः प्रतिपत्तिसौकर्यायात्र दर्शितः । प्राथम्यं साङ्गत्वं च नात्र प्रतीयम् ; अध्यापनविधिश्च वणात्, तत्प्रयुक्तता च प्रतीयत इति शङ्कायामाह—तच्चेति । च शङ्कानिवृत्तौ । किंरूपम्, स्वतन्त्रोच्चारणरूपं परतन्त्रोच्चारणरूपं वा, सकृदुक्तिरूपम्, असकृदुक्तिरूपं वेत्यर्थः । कथम् ? किमङ्गकम् ? अष्टवर्षत्वमुपनयनद्वारा अध्ययनशेषम् । “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इतिवदध्ययनश्रुतिः । न हि तत्र यजनं याजनविधिप्रयुक्तम् । अत्र “ब्राह्मणम्” इति द्वितीयाश्रुत्या माणवकशेषमुपनयनमन्तरङ्गत्वलिङ्गात् तद्वताध्ययनाङ्गम् । “उपनीय” इति क्त्वाश्रुतिस्तु विलम्बद्वयहता ; सा हि स्मृतिरनुवादरूपा च । अतः श्रुतेर्लिङ्गं प्रबलम् । न च कर्त्रभिप्रायफलात्मनेपदवशादुपनयनमुपनेतृगताध्यापनाङ्गमिति वाच्यम्, अकर्त्रभिप्रायार्थेन “संमानन—” इत्यादिसूत्रेणात्मनेपदस्य विहितत्वात् । कर्तार्येव फलान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वमिति तन्निवृत्तौ फलस्योभयान्वयसंभवेनोपनयनफलस्य गुरुगतत्वसंभवाद्ध्यापनाङ्गत्वमिति शङ्का च निरस्ता, “अमोनादधीत” इत्यत्र “स्वरित—”

इत्यादिसूत्रेण विहितेऽप्यात्मनेपदे फलस्योभयान्वयदर्शनात् । अतः कर्त्रभिप्रायत्वं न कर्तर्येव फलान्वयः ; किंतु फलस्य कर्त्रन्वयमात्रमिति तन्निवृत्तौ कर्तरि फलान्वयो न सिध्येदिति नाचार्ये फलान्वयः । न च चेतनद्वयान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम् “ ऋत्विजो वृणीते ” इत्यत्र फलस्योभयान्वयान्वयात् । * न चाव्यवहितफलस्य कर्त्रन्वयः कर्त्रभिप्रायत्वमित्याचार्यकव्यवहितत्वादात्मनेपदाप्राप्तौ “ समानन—” इत्यादिसूत्रेण व्यवहितफलस्य कर्त्रन्वयेऽप्यात्मनेपदं विधीयत इति व्यवहिताचार्यकनिष्पत्त्यर्थतयोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वं कर्त्रभिप्रायत्वविरोधीति वाच्यम् , उत्तरकतुविधीन् प्रत्याधानस्येवाध्यापनं प्रत्यङ्गत्वाभावेऽप्युपनयनस्य तदुपकारकत्वमात्रेणाचार्यकनिष्पादकत्वोपपत्तेः । अतः उपनयनफलं नाचार्यान्वयीति न तदध्यापनाङ्गम् । व्रतम् , उपाकर्मादि । नियमाः ; “ पद्यु वा एतत् श्मशानम् ” इत्याद्युक्तदेशकालमक्ष्याभक्ष्यादिनियमाः । ‘ अनेन ’ ‘ उपदेशैश्च ’ इति पृथङ् निर्देशः श्रुतित्वस्मृतित्ववित्तिसंमतिविभागात् । “ मासान्ध-पञ्चमान् ” इत्यनेनाङ्गाध्ययनकालसिद्धिः । एवमङ्गविधिसहितप्रधानविधिना किं प्रति-पन्नमित्यत्राह—एवमिति ; एवम् , साङ्गे विधौ निरूपिते । ‘ सत्सतान ’ इत्यादिकम् “ अभिजनविद्यासमुदेतम् ” इत्यादिसूत्रानुविधायि । आचार्योपनीतस्य , गुरुविशेषणमुपनयनद्वारा माणवकार्थं यथा पक्षान्तरे माणवकविशेषणमन्यार्थमिति भावः । आत्मगुणाः ; अक्रोधादयः । व्रतनियमविशेषयुक्तस्येति दृष्टान्ततयोक्तिः । अनेन पदद्वयेन कथमित्याकाङ्क्षापूरणम् । उपरितनपदद्वयेन किरूपमित्याकाङ्क्षा च शमिता, परतन्त्रासकृदुच्चारणरूपतासिद्धेः । आद्यत्वं च तेन सिद्धम् । आवृत्त्यश्रवणेऽपि दृष्टफलत्वस्य चापरित्याज्यतयावधातादिवदावृत्तिसिद्धिरिति ।

नयप्रकाशिका

ननु—अध्ययनप्रयुक्तिविचारोऽत्र व्यर्थः, प्रथमकाण्डाद्ये कृतत्वात् । न च शास्त्रैक्यहेतुतया तद्विचारोऽत्रेति वाच्यम् , तत्र सिद्धस्योपयोगेन तदैक्यप्रसाधनस्य शक्यत्वात् । विचारविषयस्य वेदस्य वेदत्वाविशेषादध्ययनविधिगृहीताध्ययनसंस्कृतवेदविषयविचारात्मक-शास्त्रस्याप्यैक्यं साध्यते , तत्राध्ययनप्रयुक्तिविचारस्य कः उपयोगः ? न च पूर्वकाण्डेऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वस्योक्तत्वात्तस्य तथात्वे वेदान्तार्थज्ञानस्यापि कर्तृसंस्कारापादनद्वारा कर्मशेषत्वापत्तेः प्रथमकाण्डप्रथमपादे आत्मस्वरूपस्यापि निरूपितत्वाद्वेदान्तशास्त्रस्यानारभ्य-

ता स्यात्, अतोऽत्रार्थज्ञानपर्यन्तता विधेर्निवार्यत इति वाच्यम्; अध्ययनविधेरर्थज्ञान-
पर्यन्तत्वेऽपि वेदान्तानां कर्मसु कर्तुर्जीवात्मनः स्वरूपपरत्वेनापि शास्त्रस्यारम्भणीयत्वात्
शास्त्रारम्भाक्षेपानुपपत्तेः । प्रथमपादे आत्मस्वरूपनिरूपणमात्रं कृतम्; अत्र तु देहो-
त्तीर्णात्मस्वरूपकथनमात्रपरत्वेनापि योजयितुं शक्यम् । आत्मनस्तु सर्वगतत्वजडत्व-
प्रसाधनं तु व्याख्यातृणां मोह एव । न च परमात्मन एव प्राधान्यतो वेद्यत्वस्यात्राभि-
प्रेतत्वात्तद्विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे तज्ज्ञानस्य कर्मकर्तृजीवद्वारा कर्मशेषत्वे परमात्मनः प्राधान्य-
तो वेदान्तवेद्यत्वं न सिध्यतीति वाच्यम्; शास्त्रारम्भस्य तावताप्याक्षेप्तुमशक्यत्वात्;
प्राधान्यतो वेदान्तवाक्याना जीवपरत्वेनापि निरूपयितुं शक्यत्वात् । वेदान्तवाक्यानां
न्यायैरेव यथाकथञ्चिन्निरूपणीयत्वे शास्त्रारम्भाक्षेपो न सिध्यत्येव, जीवपरत्व-
निश्चयेऽपि हि वेदान्तवाक्यानां प्रधानपरमात्मपरत्वनिरासात् । तत्तु न्याया-
देव साध्यम् । किञ्च आत्मज्ञानस्य वस्तुतः पूर्वमीमांसकैः कृत्स्नस्य कर्मशेषत्व-
स्यानभिहितत्वाच्च; प्रायेण वेदनस्याधिकारिविशेषणत्वेनैव हि स्वीकारः; तस्य चानुपा-
देयत्वान्नाङ्गत्वम् । अथ कर्त्रवस्थतया तस्य शुद्ध्यादिवदन्वयादङ्गत्वमिति चेत्—न;
तस्य सर्वस्य तथात्वानङ्गीकारात् । तच्च “पुरुषार्थोऽतः” इत्यत्रास्माभिः प्रदर्शितम् ।
किञ्च तदधिकरण एव भाष्यकृद्भिरध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि तस्य कर्माङ्गत्वमुक्तम्;
तदनङ्गत्वे च तदनारम्भः । किं च भाष्यादावध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे शास्त्रानारम्भ-
शङ्का न क्वचित् द्योत्यते, अतोऽध्ययनविधिप्रयुक्तिविचारः किमर्थं इति न जानीम इति चेत्—
उच्यते—अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्येष्टतदर्थवबोधस्य तदर्थसशयनिरासाय प्रवृत्तमीमांसा-
विषयस्य सर्वस्यापि वेदस्य वेदत्वाविशेषात् तदितिकर्तव्यतारूपपूजिततर्कस्य मीमांसात्वा-
विशेषाच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमिति तावद्वक्तव्यम्; तदभिधाने चाध्ययनविधेरु-
द्दिस्थत्वात् पूर्वमीमांसाव्याख्यातृभिरन्यथा व्याख्यातत्वात् समीचीनार्थकथनद्वारेण तदै-
क्यादि प्रमाध्यत इति । पूर्वमीमांसकैर्ह्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वात् विधितो मीमां-
साप्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्र प्राभाकरैस्त्वाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्योपनयनस्याध्या-
पनाङ्गत्वमध्ययनस्यापूर्वविषयत्वेन प्रधानकर्मत्वं चोक्तम् । अध्ययनस्यार्थकरणविधि-
प्रयुक्तत्वसिद्धावेव विचारः कृतः । भाट्टैस्त्वध्ययनस्य पूर्वपक्षे फलार्थत्वं राद्धान्ते संस्कार-
कर्मत्वं क्रतुविधिप्रयुक्तत्वं चोक्तम् । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वमुभयोः समानम् ।

अत एव तत्प्रक्षनिरासायारुणाधिकरणस्य समीचीनार्थाभिधानवदध्यनादिविवे- समी-
चीनोऽर्थोऽभिधीयते । अरुणाधिकरणस्य समीचीनार्थ आनन्दमयाधिकरण उक्त ।
नन्वरुणाधिकरणस्य स्वाभिमतविशिष्टवाक्यार्थप्रतियोगितया शाबरोक्तप्रक्रियानिरासो युक्त ;
अत्र तत्प्रक्रियानिरासे तु न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत्—न ; सम्यगर्थज्ञापनस्यैव प्रयोजन-
त्वात् ; यथा वेदान्तवाक्यानां यथार्थाभिधानस्य तज्ज्ञापनमेव प्रयोजनम् । किञ्च
प्रयोजनान्तरमप्यस्ति—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे मीमांसाश्रवणमन्तरेण गुरुगैहान्निवृत्तौ
विध्यतिक्रमजात् प्रत्यवायित्वेन विवाहादिसंस्कारप्रभृतियज्ञादिकर्मस्वनधिकारः, विहिताति-
क्रमे च पातित्य

“ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नर पतनमृच्छति ॥ ”

इत्यादिभि सिद्धम् । रागतो मीमांसाप्रवृत्तौ तु न तत्, काम्यकर्माकरणे हि काम्य-
फलासिद्धिरेव, न तु प्रत्यवाय । ननु विदुष एव कर्मादिष्वधिकाराच्छ्रुत्यर्थज्ञानस्य मीमा-
साधीनत्वात् मीमांसाश्रवणस्य च विवाहादे पूर्वभावित्वस्यार्थसिद्धत्वात् रागसद्भावे तत्र
प्रवृत्तिः, अन्यदा नेति न वक्तु युक्तमिति चेत्—न, ब्राह्मणादे स्वाधिकारोपयोगिवेदस्य
कृत्स्नवेदार्थनिर्णयहेतुमीमांसाशास्त्रस्याप्रयोजकत्वात् । ब्राह्मणादेरध्ययनगृहीतस्वानुष्ठानोपयो-
गिमन्त्राणां सद्भावे तु धनादिरागत प्रवृत्तिविद्वद्याजकादपि प्रयोगानुष्ठानसिद्धेः, तच्च लोक-
त एव सिद्धम् । किं चानधीतवेदमिवाश्रुतमीमांसं ‘ पत्ति ’ इति न स्मर्तारं स्मरन्ति,
विद्वांसोऽपि न गर्हन्ते । अतोऽध्ययनविध्यर्थविचारः प्रयोजनवान् । अस्मत्पक्षे तु
अध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वे, तद्विधेर्नियमपरत्वे, अध्ययनस्याचार्यरागप्रयुक्तत्वे, उपनय-
नस्य च माणवकद्वाराध्ययनशेषत्वे च स्थिते विचारावसरोऽभिमत, वेदस्यार्थपरत्वे
रागत एव मीमांसाप्रवृत्तिरिति च ।

अत्र परमतप्रक्रियातन्निरासौ च व्यज्येते । तत्र गुरुमतं तावदुपन्यस्यते, अत्र
संशयः—वेदार्थनिश्चयहेतु मीमांसाशास्त्रं किमनारम्भणीयम्, उतारम्भणीयमिति, तदर्थमध्य-
यनविधिर्नार्थज्ञानपर्यन्तः, उत तत्पर्यन्त इति ; तदर्थं वेदस्यार्थं तात्पर्यं नास्ति, उता-
स्तीति ; तदर्थमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनमाचार्यत्वार्थम्, उत माणवकस्यार्थज्ञानार्थ-

त्वेन तदर्थमिति । अत्र पूर्व. पक्षः—निरधिकारत्वेन श्रुताध्ययनविधेः साधिकाराध्यापनविधिप्रयोज्यत्वेन प्रथमभावित्वादाचार्यत्वार्थत्वम् । नन्वर्थज्ञानस्य साङ्गाध्ययनकर्तृगतत्वेनान्तरङ्गत्वादध्यापनविधिर्माणवकार्यत्वमध्ययनस्यानुजानात्विति चेत्—न ; अध्ययनविध्यवगतिसमये तस्य माणवकैश्वर्यत्वाप्रतीतेरधीस्थत्वेन दुर्बलत्वात् । नन्वध्ययनस्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वं कथमिति चेत् ; उच्यते—स्वाध्यायाध्ययनविधौ स्वर्गकामादिवाक्येष्विव नियोज्यो न श्रुतः, न च विश्वजिदादिवन्नियोज्यकल्पनम्, प्रयाजादिवदन्यप्रयुक्तत्वेनानुष्ठानसिद्धेः ; अनुष्ठानाय हि तत्कृतिः ; प्रयाजादिविधयो हि न प्रयोजकाः ; किंतु दर्शपूर्णमासविधिरेव ; अन्यतोऽपि विषयानुष्ठानलाभे कल्पकहेत्वभावात् नियोज्यकल्पनावकाशः । एवमध्ययनेऽपि । आचार्यकरणविधिरपि

“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विज. ।

सकल्प सरहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”

इति स्मृत्यनुमितः । उपनयनाङ्गाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति तस्यार्थः । अध्यापनेन चाध्ययनमाक्षिप्तम्, अध्ययनव्यतिरेकेण तदसिद्धेः । ननु लोके अध्यापनकारके लौकिकाचार्यपदप्रयोगादाचार्यत्वस्य लौकिकत्वान्न विध्यर्हतेति चेत्—न ; अध्यापनक्रियानिर्वृत्तावेवाचार्यत्वोत्पत्तेः ; “ आचार्याय वरो देयः ” इत्यादौ तत्समाप्तावेवाचार्यत्वाभिधानात् । न च तत्र भूतपूर्वगत्योपलक्षणत आचार्यपदप्रयोग इति वाच्यम् ; तद्वत्त्वेन लौकिकार्थोपलक्षकत्वस्यानुपपत्तेः । न हि सनियमकाध्यापने तदकरणे वा विशेषः । अतो यूपाहवनीयादिवदलौकिकमेवाचार्यत्वम् ; यूपाहवनीयादिश्च संस्कृतकाष्ठानलादिरेव, न काष्ठानलादिमात्र, अन्यत्र तदप्रयोगात् । अतोऽस्य विध्यर्हता । ननु “ उपनीय तु यः शिष्यम् ” इति यत्पदश्रवणात् “ य एवं विद्वान् ” इत्यादिष्विव न विधित्वप्रतीतिरिति चेत्—न ; विधित्वतात्पर्यावधृतौ तस्य विध्यनुपघातकत्वात् “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिष्विव “ उपनीयाध्यापयेत् ” इति क्त्वात् उपनयनस्याध्यापनसमानकर्तृकत्वप्रतीतेः ; समानकर्तृत्वस्य चैकप्रयोगाधीनत्वात् ; प्रयोगैक्यस्य चाङ्गाङ्गिभावायत्तत्वादध्यापनाङ्गत्वनिश्चयः । अङ्गत्वनिर्वाहश्चोपनेयासत्तिद्वाराध्यापनोपकारकत्वात् । श्रौतो वाचार्यविधिरस्तु—“ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत् ” इति हि श्रुतिः । उपनयने आत्मनेपदं हि श्रूयते । अत्रात्मनेपदस्याचार्यक-

रणप्रयोजनत्वे पाणिनिस्मरणसद्भावादध्यापनविधिरपेक्षिताचार्यकरणविधिरेव । स्मर्यते हि—“समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय ” इत्यात्मनेपदम् । वृत्तौ च स्पष्टीकृतम्—“आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनात्मनः समीपं प्रापयति यथासावुपनेता स्वयमाचार्यः सपद्यते, माणवकमुपनयते—आत्मान-माचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मनः समीपं प्रापयतीत्यर्थ ” इति । न च “अध्यापयेत्” इति “एतयान्नाद्यकामं याजयेत्” इतिवत् प्रयोज्यव्यापाररूपाध्ययनविधिरेवेति वाच्यम्, तत्र “अन्नाद्यकामम्” इति कामिनः श्रुतत्वेन तस्यैव विध्यपेक्षितत्वात् “याजयेत्” इत्यस्यानुवादत्वस्यैव युक्तत्वेऽप्यत्र तदभावात् । अत उपनयनाङ्गकश्रौताचार्यकरणविधिमिद्धिः । ननु “वेदमध्यापयेत्” इत्यत्र परस्मैपदश्रवणादध्यापनस्य नाचार्यकफलकत्वम्, आचार्यकफलकत्वे “कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” इत्यात्मनेपदापत्तेरिति चेत्—न; “बुधयुधनशजनेड्प्रु-द्रुमुभ्यो णेः” इति क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायविवक्षायां विशेषतः परस्मैपदविधानात् । अत एव हि वृत्तौ ण्यन्तादिङ् परस्मैपदे ‘अध्यापयति’ इत्युदाहृतम् । ननु उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे तत्प्रयोगापवर्गत्वं स्यात्; माणवकेऽनुवृत्तिः पुरुषार्थचत्वारिंशत्संस्कारान्तर्भावश्च न स्यात्; स्मृतिषु तत्पाठश्च दृश्यत इति चेत्—न, ब्राह्मणादेः पातित्याभाव इज्याद्यधिकारानुवृत्तौ तत्संस्कारस्थितेः कल्प्यत्वात् । तच्च द्विजानामेव, यज्ञाद्यधिकरणश्रवणात्; द्विजत्वस्योपनयनसंस्कारानुवृत्त्यधीनत्वात् पुनरुपनयनान्तरास्मरणाच्च । यत्र सिन्धुसौवीरदेशाक्रमणादिनिमित्तत्वेन पुनरुपनयनस्मरणं तत्र तु तत्संस्कारनाशः कल्प्यः, अध्यापनादिनिवृत्तौ संस्कारानुवृत्तावपि तस्याध्यापनोपकारकत्वं च न विरुद्धम् । अतः संस्कारान्तरतुल्यत्वात् तस्य तदन्तर्भावोऽपि न विरुद्धः । नन्वध्यापने धनादिरागादेव प्रवृत्तेर्नाचर्याबुभूषोरधिकार इति चेत्—न, धनादिप्रवृत्त एवाध्यापनोपायत आचार्याबुभूषुरिति तदवस्थस्याधिकारान्तरत्वात् । एवमुपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे दृष्टोपनेयासत्तिद्वारेणासन्नस्याध्यपनोपयोगिकर्मपेक्षायां तस्याध्ययनं कर्मत्वेनावगतम् । तदेवमध्यापनविधिः स्वाङ्गोपनयनं प्रयुञ्जानो द्वारभूताध्ययनमपि प्रयुङ्क्त इत्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य सिद्धम् । नन्वध्यापनाङ्गता स्यात्; अध्ययनस्यापि तत्प्रयोज्यत्वादिति चेत्—न; प्रयुक्तेरङ्गत्वाहेतुत्वात् । श्रुत्यादीनामेव हि तद्वेतुत्वम् । प्रयोज्यत्वमात्रादङ्गत्वे तु क्रतुविधि-

प्रयोज्याधानस्यापि क्रत्वङ्गता स्यात् । न चाध्ययनस्यानङ्गत्वेऽध्ययनाङ्गशौचाचाराद्य-
प्रयुक्तिः स्यादिति वाच्यम् ,

“ उपनीय गुरुः शिष्य महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेन शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ ”

इत्यादौ साङ्गाध्ययनकारयितृत्वादेवाचार्यत्वसिद्धिप्रतीतेः । अतोऽध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वेऽप्यु-
पकारकत्वमेव । ननु “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमान्न
साध्यान्तराकाङ्क्षेति चेत्—न, अनीप्सितकर्मणः स्वाध्यायस्य साध्यत्वाभावान् ; तस्यानी-
प्सितत्वं चापूर्वस्यैव भाव्यत्वात् ; “ अध्येतव्यः ” इति हि श्रूयते, तव्यप्रत्ययो हि
नियोगवाचकः, तस्य च स्वतः साध्यापूर्वपरत्वं युक्तम् । न च तस्य क्रतुविध्यनुवाद-
कता, क्रतुविधीनां दूरस्थत्वात् । न च स्वाध्यायस्य कर्मबोधकतया कर्माव्यभिचारात्
कर्मविध्यनुवादकतेति वाच्यम्, ‘ हुम् ’ इत्येवमादिस्तोभाक्षराणां कर्मबोधकत्वव्यभि-
चारात् । अत एव स्वाध्यायस्य न कृत्स्नस्य संस्कार्यत्वम् । न च जपपारायणादिप्रयोज-
नात् संस्कार्यत्वम्, अर्थज्ञानस्याननुरोध्यत्वापत्तेः ; तेनैव कृत्स्नाध्ययनसिद्धेः । यदि संस्कार-
वादिनो जपादिविधेरेव प्रयोजकत्वमिष्टम्, तदा शूद्रादेरप्यध्ययनं स्यात् । विधितः प्रवृत्तौ
शूद्रस्याध्ययने न निषेधावकाशः । निषेधशास्त्रं तु रागतः प्रवृत्तविषयत्वेनापि योजनीयम् ।
इत्यध्ययनविधेर्न संस्कारकर्मपरत्वोपपत्तिः । अतोऽध्ययनस्याचार्यत्वसिद्ध्यर्थत्वा-
दन्यपरत्वेनार्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावाद्वेदस्यार्थपरत्वाभावादस्यार्थपरत्वनिश्चयाभावे चाध्ययन-
विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावात् तदर्थनिश्चयहेतुभूतमीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति ।
राद्धान्तस्तु—तन्माणवकार्यमेव, साङ्गाध्ययनादध्येतृगतत्वेनार्थज्ञानस्योत्पत्तेस्तस्यान्तर-
ङ्गत्वात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म तत्तदर्थमेव युक्तम् । स्वतोऽध्ययनस्यान्यप्रयु-
क्तत्वेन पश्चादवगम्यमानफलद्वाराप्यैश्वर्यधीपूर्वकमधिकारपरत्वमित्यतुल्यकालत्वेऽप्यन्तर-
ङ्गत्वं प्राथम्यादपि बलीयः । अतो वेदस्यार्थवत्त्वेनाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वम् । तस्या-
र्थपरत्वाभावेऽध्यापनविधेरपि वेदान्तर्गतत्वेनाविवक्षितार्थत्वापत्तौ प्रयोजकतैव न स्यात् ।
ननु “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यत्र नियोगस्यैव भाव्यत्वमुक्तम्, अतः स्वाध्यायस्या-
न्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वमिति चेत्—न ; केवलनियोगनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वेनास्वीकारात्,

कित्वर्थज्ञानस्यापि स्वीकारात् । शब्दान्नियोगसिद्धिरेव प्रयोजनत्वेन स्वीक्रियते । अर्था-
दर्थज्ञानं च प्रयोजनमित्यविरोधः । अर्थपरत्वे चार्थनिर्णयाय मीमांसाशास्त्रारम्भः ।
ततोऽध्ययनस्य माणवकार्थत्वात् वेदस्यार्थतात्पर्येऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे च तन्निर्णा-
यकमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति “ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्युच्यते इति ।

तदेतदनुपपन्नम् ; नियोगार्थाध्ययनस्याचार्यत्वप्रयोजनकत्वानुपपत्तेः, एकस्य साध्य-
द्वयासंभवात् । अतो न पूर्वपक्ष उपपन्नः । तथा सिद्धान्तोऽपि, अर्थज्ञानस्य
प्रमाणान्तरतः सिद्धत्वेनाध्ययनविधिप्रयोज्यत्वानुपपत्तेः, अनन्यप्रमाणविषयत्वाच्छा-
स्त्रस्य । साङ्गाध्ययनेऽर्थस्य चापातप्रतीतौ तन्निर्णयरागादेव प्रवर्तते । शास्त्रे रागतं प्रवृत्तौ
न विधिव्यापारः । स्वर्गमोक्षादिपुरुषार्थविबोधकत्वात्तत्र रागोऽपि संभवत्येव । शास्त्रै-
कसमधिगम्यार्थज्ञानं च समभिव्याहारव्युत्पत्त्याभासतो जायते । तदाभासत्वनियमाय शास्त्रा-
रम्भश्च युक्तः । अतोऽर्थज्ञानेऽर्थस्य ज्ञातत्वात् न शास्त्रारम्भः; अज्ञाते च बुभुत्साभावान्न
शास्त्रारम्भ इति न चोद्यावकाशः । अर्थज्ञानस्य प्रमाणान्तरसिद्धता चानधीयानेन
पार्श्वस्थेन पुस्तकनिरीक्षणादिना वा सिद्धेः । न चाध्ययनेनैवार्थज्ञानं कुर्यादिति नियम्यत
इति वाच्यम्, अर्थज्ञानस्यापुरुषार्थत्वात् । न चाचार्यत्वं प्रयोजनमिति वाच्यम्, तादर्थ्ये
शास्त्रानारम्भप्रसक्तेः । क्रत्वादिप्रयोजनकल्पनायां चास्मदीय एव मार्ग आश्रितः स्यात्;
नियोगविषयता चाध्ययनस्य न स्यात् । कार्यपरस्य वाक्यमर्थज्ञानपरत्वं चानुपपन्नम् ।
न चार्थाज्ञातार्थज्ञानपरत्वान्न दोष इति वाच्यम्, आर्थस्याचोदनार्थत्वात् । नन्वाध्य-
यनविधिरेव स्वविधित्वसिद्धयेऽर्थाज्ञातमर्थज्ञानं स्वीकरोति; अन्यथाध्ययनविधेरपि वेदा-
न्तर्गतत्वेनार्थपरत्वाभावे विधित्वहानेरिति चेत्—न, विधेरक्षरराशिग्रहणमात्रपरत्वेनान्य-
परत्वहेत्वभावे विधिव्यापारव्यतिरेकेणार्थपरत्वसिद्धेर्व्यर्थत्वात् । किंच अर्थाज्ञातार्थज्ञान-
स्वीकारे चाचार्यत्वसिद्धिरपि किमिति प्रयोजनं न स्यात्^१ । किंच अध्ययने नियोज्य-
किमिति न कल्प्यः^२ न चान्यतोऽनुष्ठानसिद्धेर्न तत्कल्पनमिति वाच्यम्, कृत्युद्देश्यत्वा-
नभिज्ञाने तदर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । परप्रवृत्त्यानुष्ठाने तु तदर्थत्वेन वा तदुपकारकत्वेन वानुष्ठानं
स्यात्, नापूर्वोद्देशेन । ननु चाचार्यादिभ्योऽध्ययनमपूर्वार्थमिति श्रुत्वापूर्वोद्देशेन प्रवृत्तिरिति
चेत्; न तस्यान्यतोऽनुष्ठानम्, कार्यबुद्धेरेव प्रयुक्तेः । प्रयाजादेस्त्वन्याङ्गतैकस्वभावत्वेनान्य-
तोऽनुष्ठानसंभवः; आधानस्याप्यन्योपकारकत्वेनान्यतोऽनुष्ठानम् । स्वतन्त्रकार्यस्य तु नान्य-
तोऽनुष्ठानं कचिद् दृश्यते । अध्ययनव्यतिरेकेणाध्यापनासंभवात्तत्रात् प्रयोजकत्वकलसावकृत-

प्रथमयज्ञस्योत्तरक्रत्वधिकारासंभवादग्निष्टोमस्योत्तरक्रतुविधिप्रयोज्यता स्यात् । न च तत्र स्वर्गकामो नियोज्यः श्रुत इति वाच्यम् ; नित्याग्निष्टोमस्य तत्प्रयोज्यत्वापत्तेः । नित्ये हि नियोज्यः प्रायेण कल्प्यते ; “ वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” इत्यत्र नियोज्यस्याश्रवणात् । तथा जातकादिसंस्काराणां चोत्तरोत्तरसंस्कारप्रयोज्यत्वं च स्यात् । अतो नियोगविषयत्वे विश्व-जिदादिवत् स्वर्गकामो नियोज्यः कल्प्यः । किञ्च अध्यापनविधेरेव प्रयोजकत्वमिति निर्बन्धोऽपि व्यर्थ , वैपरीत्येनापि संभवात् , अध्यापनविधौ “ अष्टवर्ष ब्राह्मणम् ” इत्यादौ न नियोज्यः श्रुतः ; कल्प्यश्चेदध्ययन एव कल्प्यताम् । तत्र क्लृप्तेऽध्यापनव्यतिरेकेण शास्त्रोपाध्ययनासंभवात् तदाक्षेपः सिद्धः । अध्यापनप्रवृत्तिश्च धनादिरागाच्छोघ्रा । न च “ उपनीय ” इति स्मृतौ नियोज्यः श्रूयत इति वाच्यम् , तत्र कामनाया अश्रवणात् । “ आचार्यं प्रचक्षते ” इत्याचार्यलक्षणकथनमात्रमेव प्रतीयते ब्रह्मचार्यादीनां भिक्षाचरण-गुरुशुश्रूषादिभिर्लक्षणकथनवत् । तच्च दृश्यते स्मृतिषु । तच्च संभाव्यत्वादितारतम्यज्ञाप-नाय , “ आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणाम् ” इत्यादौ तथा दर्शनात् ; अन्यथा श्रेष्ठ्याद्युक्तेर्न प्रयोजनम् । अतोऽध्यापनविधावपि नियोज्यः कल्प्यः । तत्रापि कल्पनाविशेषेऽध्ययने द्वाक् प्रवृत्तिलाभाय नियोज्यकल्पना युक्ता । नियोज्यविशेषणं च स्वर्गादिरस्तु । तथात्वे चान्यार्थत्वेनाध्ययनस्य शास्त्रानारम्भः फलितः । अर्थज्ञानस्य विशेषणत्वे तु नादृष्टसिद्धिः । न चोभयस्य कल्प्यत्वम् , एकेनैवानुष्ठानसिद्धेः । जातेष्टौ पुत्रगतपूतत्वादेर्निमित्तस्य च श्रवणे ह्युभयस्वीकारः । न ह्यन्यत्र तथा । ननु “ अष्टवर्ष ब्राह्मणम् ” इत्यादिश्रुतावुपनयन आत्मनेपदश्रवणादाचार्यकरणस्य श्रौतता गम्यत इति चेत्—न , तत्रात्मनेपदमकर्त्रभिप्राय-मिति तज्ज्ञैरुक्तत्वात् । न चात्र कर्त्रवस्थायां तज्जन्यत इति तदभिप्रायतेति वाच्यम् , संमाननादावपि तथात्वापत्तेः । न हि तदिष्टम् । संमाननादिक्रियाफलस्यान्यगामित्वाभि-प्रायमात्मनेपदम् , उपनयने तु कर्त्रवस्थाभिप्रायमिति वैषम्ये तु न प्रमाणम् । आचार्यत्वोत्पत्तिवचनं तूपनयनक्रियाफलभागित्वमात्रादप्युपपन्नम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽय-मारम्भ इत्युक्तिस्तु कर्मभूतोपनेयाभिप्राया । स्मृतौ चोपनयनमात्रादाचार्यत्वं प्रतीयते , न तु साङ्गाध्यापनात् । “ अध्यापयेत् ” इत्यत्र क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायता स्वेनाप्युक्ता । “ गुरवे वरं दत्त्वोदायुषेत्युत्थाप्याचार्याधोनो भवेत् ” इत्यादौ चोपनयनमात्रादाचार्यत्वमुच्यते ; साङ्गाध्यापनान्ताचार्यत्वोत्पत्तौ न तद्वचनोपपत्तिः । न हि भविष्यतो गुरोर्गुरुत्वव्यवहारः ।

अस्याचार्यत्वे च न तद्वचनोपपत्तिः । अतः साङ्गाध्ययनादेवाचार्यत्वोत्पत्तिरित्युक्तिरपि व्यर्थः । विद्यासमासिगतम् “ आचार्याय वरो देयः ” इत्यादिवचनं च भूतपूर्वगत्याप्युपपन्नम् । अत आचार्यत्वस्य लोकेत एव व्युत्पत्तेर्नालौकिकता, उपनेतरि पूर्वपूर्ववृद्धैराचार्यपदस्य प्रयुक्तत्वात् स्मृतिरपि तन्मूला । एवं च तत्स्मृतेर्दृष्टमूलत्वसंभवे नादृष्टमूलत्वकल्पना । न च दृष्टस्यानियमे चाभेदाद्युपाधिवदलौकिकत्वमेवेति वाच्यम्, पाचकादिष्वपि तथात्वापत्तेः । न हि पाचकादिषु पाकात्किंचिददृष्टमारोप्यते ; तथापि पाकादिनिवृत्तावपि ‘पाचकः’ इति लोको व्यवहरति । भूतपूर्वगतिमात्रेण च “ आचार्याय वरो देयः ” इत्यादिशास्त्रमुपपन्नं पित्रोर्नमस्कारादिशास्त्रवत् । पितृत्वमपि जनकत्वदशायामेव ; जनकत्व च निपेकावस्थायामेवेति न पितृत्वधर्मानुपपत्तिः । त्रिवृदादिवद्वेद एवोपनेतर्याचार्यपदप्रयोगात् व्युत्पत्तिरस्तु ; तथापि नालौकिकार्थता, उपनयनकारके तत्प्रयोगात् । अतो धनार्जनप्रवृत्तस्य ब्राह्मणादिभ्यः प्रतिग्रहादिनियमवत् “ अध्यापयेत् ” इति धनार्जनोपायनियममात्रम् । अध्ययनस्यापूर्वविषयत्वोक्तिरपि व्यर्थः, “ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यादिवत् सस्कारकर्मत्वप्रतीतेः । न चापूर्वस्य भाव्यत्वे स्वाध्यायस्यानीप्सितकर्मत्वमिति वाच्यम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, अत्रापूर्वभाव्यत्वेऽनीप्सितकर्मत्वम्, अनीप्सितकर्मत्वे चापूर्वभाव्यतेति । न च स्वाध्यायस्य क्रतुसंबन्धित्वव्यवहारान्न संस्कार्यत्वोपपत्तिरित्यपूर्वस्यैव भाव्यत्वमिति वाच्यम्, जपादौ कृत्स्नोपयोगात् कृत्स्नसंस्कारोपपत्तेः । “ सक्तून् जुहोति ” इत्यादौ तु सक्तूनां श्रुताद्युपयोगित्वाभावान्नियोगविषयत्वं युक्तम् । तथा “ सुवर्णं भार्यम् ” इत्यादिष्वपि । अतो द्वितीयास्वारस्यात् भावार्थस्य द्रव्यनिष्ठत्वमेव । तत्तु कचिदसंभवादपोदितम् । तत्तु पूर्वकाण्डे द्वितीयलक्षणे उक्तम् । द्वितीयाश्रवणे तु दृष्टार्थसंभवे चापूर्वविषयत्वशङ्कैवायुक्ता । अत एव “ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यादौ द्वितीयाभाव इति कृत्वा चिन्तया “ तानि द्वैधाधिकरणप्रवृत्तिरुक्ता तत्रैव । तच्च “ तानि द्वैधम् ” ; “ व्रीहीनवहन्ति ” “ तण्डुलान् पिनष्टि ” इत्यादिर्विषयः, किमवहननादीनां नियोगविषयत्वम्, उत संस्कारकर्मत्वमिति संशयः । पूर्वः पक्षः—तेषां नियोगविषयत्वं साक्षादपूर्वसंबन्धलाभात् । ननु “ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यादौ द्वितीयाश्रवणात् द्रव्यस्यैव साध्यत्वं प्रतीयत इति चेत्—न ; द्वितीयाभाव इति कृत्वा चिन्तात्वादिति । राद्धान्तस्तु—संस्कारकर्मत्वमेव ; वैतुष्यादिदृष्टकार्यजनकत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेन नियोगा-

न्वयोपपत्तावदृष्टस्वभावस्याकल्प्यत्वादिति । अतः “अध्येतव्य” इति संस्कारकर्मैव । स्वाध्यायस्य साध्यत्वं च प्राप्यत्वात् ; वैयाकरणै कर्मणश्चातुर्विध्यमभिहितम् — उत्पाद्यं विकार्यं प्राप्यं संस्कार्यमिति । सर्वस्यैतस्य संस्कारकर्मत्वाविशेषेऽप्यदृष्टरूपप्रोक्षणादिसंस्कारापेक्षया संस्कारस्य पृथगुक्तिः । उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वोक्तिरपि व्यर्था, “अष्टवर्ष ब्राह्मणम्” इत्यादिद्वितीयाश्रुतेस्तस्य माणवकनिष्ठत्वप्रतीतेः ; स्मृतिषु तस्य संस्कारान्तर्भावात् । संस्कारश्च संस्कारार्थ एव । न चैकस्योभयशेषत्वोपपत्तिः । न च “उपनीयाध्यापयेत्” इति त्वातोऽङ्गत्वप्रतीतेर्द्वितीयाश्रुत्या माणवकनिष्ठताप्रतीतेश्चोभयशेषतेति वाच्यम् , एकस्य युगपदुभयार्थत्वानुपपत्तेः । न चाग्नेयादीनां प्रयाजादिवदध्यापनाध्ययनयोस्तन्त्रेणोपनयनस्य शेषतास्त्विति वाच्यम् , एकापूर्वकरणत्वाभावात्तयोस्तन्त्रेणोपकार्यत्वानुपपत्तेः । एतेन प्रासङ्गिकत्वशङ्कापि निरस्ता । न च माणवकद्वाराध्यापनैकशेषत्वम्, माणवकस्याध्यापनशेषत्वाभावात् । न च दर्गार्थप्रणीताग्ने प्रसङ्गादग्निहोत्रोपकारकत्वशङ्का, यतो नात्र तद्वदुभयकर्मफलभागैक्यम् । न ह्यशेषभूतस्य द्वारत्वम् । न हि माणवकस्य तच्छेषत्वे प्रमाणमस्ति । तच्छेषत्वे चाध्ययनस्य माणवकैश्वर्यत्वाभावाच्च स्वराद्धान्तसिद्धिः । प्रत्युत “तमध्यापयेत्” इति द्वितीयादर्शनान्माणवकशेषत्वमेवाध्यापनस्य, अध्यापकव्यापारस्याप्युत्पत्तिगव्यापारवदध्ययनार्थत्वात् । ऋत्विगप्यानीतो दक्षिणादानादिभिः, आचार्योऽपि तथा । स्वहितकारित्वेन स्वार्थप्रवृत्तौ हि माणवकोऽर्थदो भवति । आचार्यत्वोत्पत्त्यर्थत्वावगतेस्तस्य परार्थत्वान्नार्थदानाद्युपपत्तिः । यद्यपि बालस्याज्ञत्वान्न दानादानविवेकः, तथापि पित्रादयस्तत्कारयन्ति, लोके पित्रादय एवार्थं दापयन्तो दृश्यन्ते । अन्यार्थत्वे तु न दापयितृत्वोपपत्तिः । ननु वरणादिनियमैः ऋत्विक्तोत्पत्तावेव धनादिदानं, तथात्राप्यध्यापनादाचार्यत्वोत्पत्तावेव धनादिलाभ इति तदर्थमाचार्यत्वमुत्पद्यत इति चेत् — न, साङ्गाध्यापननिवृत्त्युत्तरकालं तदुत्पत्तौ तस्य स्वानुपकारकत्वाद्धनदानानुपपत्तेः । ऋत्विक्तवस्य तु प्रयोगसमय एव जातत्वेन प्रयोगोपकारकत्वादस्तु दानोपपत्तिः । अत उपनयनादिद्वाराध्ययनाङ्गत्वमध्यापनस्य याजकत्वादेः प्रयोगशेषत्ववत् । त्वा तु पूर्वकालत्वेऽप्युपपन्नः । “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इत्यादावङ्गत्वव्यभिचारदर्शनात् त्वाप्रत्ययस्य तत्रैव स्वारस्येऽपि तस्य लिङ्गत्वात् स्मृतिगतत्वाच्च विलम्बतोऽङ्गाङ्गिभावेनाङ्गत्वप्रतीतिहेतुत्वात् “ब्राह्मणम्” इत्यत्र द्वितीयायाः श्रुतत्वात् तस्य वेदत्वाच्चोपनयनस्याध्येतृमाणवकद्वारा अविलम्बेनाध्ययनशेषत्वप्रतीतेरध्यय-

नशेषत्वं युक्तम् । त्वातो विलम्बिता चैककर्तृत्वप्रतीतिः, ततः प्रयोगैक्यधी, ततश्चाङ्गाङ्गिभाव इति । द्वितीयाश्रुतिश्च “ऐन्द्रा गार्हपत्यम्” इत्यादिष्विव लिङ्गाद्वलीयसी । “उपनीयाध्यापयेत्” इति वाक्य वास्तु, समभिव्याहारादङ्गत्वप्रतीतिहेतुत्वात्, तदा तु सुतरां दौर्विल्यम् । अत उपनयनस्य माणवकद्वाराध्ययनाङ्गत्वमेव । अध्ययनकर्तृगतत्वेनोपनयनस्यान्तरङ्गत्वाच्चाध्ययनाङ्गत्वमेवोचितम् । न तु बहिरङ्गाध्यापनाङ्गत्वम् । त्वा चोपनयनस्याध्ययनार्थतयानुवादत्वेन समानकर्तृकतयाप्यन्वीयते; पूर्वकालतामात्रपरत्वेन वा; धनादिरागाध्यापने प्रवृत्तो नियमशास्त्रानुसारेण ब्राह्मणादीनध्ययने प्रवर्तयन्ध्ययनाङ्गोपनयनादावपि प्रवर्तत इति समानकर्तृत्वस्यार्थसिद्धत्वात् । अत आचार्यरागत एवाध्ययनप्रयुक्तिः । न च रागतस्तत्प्रवृत्तौ नाध्ययनस्य नित्यतासिद्धिः, रागाभावे तत्प्रयुक्त्यनुपपत्तेरिति वाच्यम्; याजकत्वस्य रागत प्राप्तावपि क्रतूनां नित्यतानुष्ठानसिद्धिवत् तस्यापि सिद्धे । रागतोऽध्ययनप्रवृत्तोऽपि “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इति शास्त्रानुसारात् प्रवर्तत इति शूद्रादीनां नोपनयनादिप्रसक्तिः । अतः शूद्रस्योपनयनाभावादनधीतित्वेनाविद्यत्वान्न कृतावधिकारः । क्रतुविधीनामधीतविद्यब्राह्मणादिलाभे न शूद्रस्य विद्याप्रयोक्तृत्वम् । अध्ययनस्य क्रतुविधिप्रयुक्तत्वे तु शूद्रस्य साङ्गाध्ययनप्रसक्तिरनिवार्या; विध्यधीनप्रवृत्तित्वादानुपेतस्यापि शूद्रस्याध्ययनं स्यात् । निषेधोऽपि न वैवेऽर्थे । निषेधस्मृतेस्तु रागतः प्रवृत्तिविषयतया योजनीयत्वापत्तिः । अत एवाध्यापकरागत एव प्रयुक्तौ विधितः प्रयुक्तिकल्पनमनुपपन्नम् । उपनयनस्य द्वितीयाश्रवणेऽपि त्वातोऽध्यापनाङ्गत्वकल्पनायां “त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोति” इत्यादौ त्रिवृद्रशनादेर्यूपार्थता न स्यात्, किं तु पश्वर्थता स्यात् । द्वितीयाश्रुत्या यूपान्तैवोक्ता चतुर्थलक्षणे । तच्च “पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ।” “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोति” इति श्रूयते । तत्र रशना किं पश्वङ्गम् ? उत यूपान्तमिति संशयः । “परिवीयोपाकरोति” इति त्वाश्रुते समानकर्तृकत्वाभिधानमुखेनाङ्गाङ्गिभावप्रतिपादनपरत्वात् “यूपम्” इति द्वितीयाया अनीप्सिततयाप्युपपत्तेः पश्वर्थोपाकरणार्थत्वाच्च तन्मुखेन पश्वङ्गमिति पूर्वं पक्षः । त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वाक्षेपपूर्वकत्वेन विलम्बितत्वात् “यूपम्” इति द्वितीयाविभक्त्यभिधेयस्य क्रियाजन्यफलाभागिनः क्रियां प्रति प्राधान्यस्यानपेक्षतयाङ्गसावगमादेव प्राबल्याद्यूपार्थपरिव्ययंगमुखेन यूप-

परंपरया तस्यैव भाव्यत्वप्रतीतेः ; दृष्टार्थसंभवे तु नादृष्टार्थकल्पनम् । न चार्थज्ञानस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन विध्यनर्थक्यमिति वाच्यम्, नियमार्थत्वाद्विधेः । ततश्च व्युत्पन्नार्थपरत्वानुरोधलाभः । न चाध्ययनस्य क्रत्वर्थतापत्तिस्तदेति वाच्यम्, तदापादितज्ञानस्यैव क्रत्वर्थत्वात् ; आधानसिद्धान्तेरेव । ननु नात्र 'नियमोपपत्तिः', हुमादिस्तोभाक्षराणामर्थाभावात् ; ब्राह्मणादेरश्वमेधाद्यधिकाराभावाच्चद्विषयब्राह्मणादिज्ञानस्य प्रयोजनाभावाच्च ; अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे न कृत्स्नाध्ययनसिद्धिरिति चेत्—न ; जपयज्ञादिविध्यन्तरोपयोगित्वेन कृत्स्नाध्ययनसिद्धेः । तदुक्तं तै.—

“ दृष्टप्रयोजनालामे सत्यदृष्टं प्रकल्प्यते ।
दृष्टमेव त्विह ज्ञानं विधेश्च नियमार्थता ॥
अक्रत्वर्थतया यत्तु नियमार्थनिवारणम् ।
तत्प्रयोजनमात्रत्वात्त्रियमस्य न दूषणम् ॥
न केवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनम् ।
अपेक्षितं दृश्यते यद्यत् तत्सर्वं फलमिष्यते ॥ ”

इति । अतोऽध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वात् स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे मीमांसाया विषयप्रयोजनलाभादारम्भणीयत्वमिति, तदेतदुच्यते—“ अथातो धर्मनिज्ञासा ” इति ।

एतच्चानुपपन्नम्, स्वाध्यायनिष्ठत्वेन प्रतीयमानभावार्थस्य स्वर्गभाव्यत्वकल्पनाया अनुपपन्नत्वेन पूर्वपक्षस्यानुपपन्नत्वात् । वेदाख्याक्षरराशिमात्रस्य स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वात् स्वाध्यायशब्दस्यार्थपर्यन्तत्वकल्पनाया अनुपपन्नत्वाद्वाद्धान्तोऽप्यनुपपन्न । सर्वप्रकारेणान्वेषणेऽपि दृष्टसाध्यत्वासंभवे ह्यदृष्टसाध्यत्वकल्पतिः । पूर्वपक्षस्यापि नात्यन्ताभासता युक्ता, तथात्वे शङ्काया एवानुत्थानात् ; पूर्वोत्तरपक्षयोस्तुल्यवदाभासमानत्व एव हि शङ्का । एकत्र संशय एव हि न्यायप्रवृत्तिः । तथा स्वाध्यायस्यार्थो न स्वाध्यायशब्दवाच्यः, वेदाख्याक्षरराशावेव हि तत्प्रसिद्धिः ; न तदर्थे । अक्षरग्रहणपरंपरया जायमानार्थपरत्वे परंपरोपजायमानक्रत्वनुष्ठानपरतापि स्यात् । रागतो मीमांसाप्रवृत्तौ न विधिव्यापारकल्पनेत्युक्तम् । किंचाध्ययनस्य क्रतुविधिप्रयुक्ताप्यङ्गीकार्या, क्लेशरूपक्रियामात्रस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । क्रतुप्रयोज्यत्वे च शूद्रस्यापि प्रसक्तिरिति पूर्वमेवोक्तम् । यत्तु विषयप्रयोजनलाभालाभाभ्यां शास्त्रस्यारम्भ्यत्वमनारम्भ्यत्वं चोक्तम्, तच्च असत् ; साङ्गाध्ययनापातप्रतीयमानधर्मादिविषयसद्भावादनुष्ठान-

मेव प्रयोजनमस्तु । नन्वनुष्ठानस्याद्य पूर्वपक्षनयमात्रसिद्धत्वात्प्रयोजनत्वाभावाच्च शास्त्रारम्भ-
सिद्धिरिति चेत्—न ; वेदार्थाविवक्षाया अपि विनियोगादिलक्षणापेक्षत्वात्प्रयाजादिवाक्या-
न्यविवक्षितार्थानीत्येवं शेषत्वादिपरवाक्यानां निरूपणीयत्वात् । अथानुष्ठानप्रयोजनत्वेनारि-
प्सित न सिध्यतीति चेत्—मास्तु, शास्त्रारम्भाक्षेपस्य तावदशक्यत्वात् । न च मीमांसाया
बहुविधान्तराश्रितत्वात् शुश्रूषां प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनं वक्तव्यमिति वाच्यम्, तेषामाप्तपुरुष-
प्रवृत्त्यैव तस्याः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयात् । अतो न विषयप्रयोजनपरता सूत्रस्य । किंतु
साक्षाध्ययनादापातप्रतीयमानपुरुषोपयोगिवेदार्थनिश्चयाय प्रवृत्तस्यान्यपरत्वेन स्वार्थतात्पर्या-
भावबुद्ध्या तन्निर्णयप्रवृत्तिवैमुख्येऽर्थपरत्वनिश्चयात्प्रवृत्तेर्विषयप्रयोजनाभिज्ञविषयतैव । एवं
मतद्वयेऽप्यस्मन्मतविरुद्धार्थनिरास ऊहनोय । ग्रन्थविस्तरभीत्या तु न तन्मतयो कृत्स्नोप-
न्यासनिरासौ कृतौ । अतोऽध्ययनविधेर्नियमविधित्वेऽग्नीनामाधानस्येव स्वाध्यायशब्दवाच्या-
क्षरराशिः संस्कारपरत्वे च स्थित एव विचारोऽभिमतो भगवतो भाष्यकारस्य । आधानं चाग्निसं-
स्कार इति शेषलक्षण उक्तम् । तच्च “तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादा ”, आधानं किं प्रकृत्य-
र्थम् ? उतान्यर्थमिति सशयः । “अग्नीनादधोत” इति द्वितीयाश्रुत्याग्न्यर्थत्वप्रतीतावपि प्रकृत्य-
र्थमाधानम्, अग्न्याधानवाक्यस्यानारभ्याधोतत्वात् । अग्निद्वारा प्रकृत्यन्वयात् द्वितीयाश्रुते-
रविरोध इति पूर्वः पक्षः । आहिताग्नेर्द कर्मस्वधिकारात् कर्मप्रयोगाद्बहिरेवाग्नीनामार्जना-
द्विन्नकालत्वाच्च द्वितीयाश्रुत्याग्न्यर्थमेवाधानमिति राद्धान्तः । अत्राप्यध्ययनस्यानारभ्याधी-
तत्वात्स्वाध्यायसंस्कारपरत्व सिद्धम् । प्रथमाध्ययनस्य नियोगविषयत्वकल्पनाया तत्र माणव-
कस्याधिकारो न स्यात्, कर्मस्विव विदुषोऽधिकारापत्तेः । अतोऽन्नाद्यार्जनादिकथनवद्वि-
द्यार्जनकथनपरत्वमेवाध्ययनविधेः ।

प्रायशोऽस्मदीयराद्धान्तप्रकारः परक्रियानिरास एव प्रदर्शितः; तथापि
शास्त्रारम्भादिप्रक्रियाज्ञानाय किंचिदुच्यते; अत्र सशय —मीमांसाशास्त्रं किमनारम्भणीयम्,
उतारम्भणीयमिति; तदर्थं स्वाध्यायस्यार्थपरत्व नास्ति, उतास्तीति; तदर्थं “स्वाध्यायोऽध्येत-
व्यः” इति विहिताध्ययनसंस्कृतस्य स्वाध्यायस्य जपपारायणादिरेव प्रयोजनम् ; उतार्थज्ञानम-
पीति । अत्र पूर्वः पक्षः—न तावत्तस्यार्थज्ञानं प्रयोजनम्, हुमादेरर्थाभावेन तस्याव्यापित्वात्
कृत्स्नस्य स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वानुपपत्तेः ब्राह्मणादीनामश्वमेधादिष्वनधिकारात्तद्विषयमन्त्रा-
देश्च नाध्ययनं स्यात्, अप्रयोजनत्वात् ; अनुष्ठानद्वारा ह्यर्थज्ञानस्य प्रयोजनत्वम् ; एव-

मचिकीर्षितकर्मविषयमन्त्रादेरपि । अतो नार्थप्रयोजनता, किंतु जपादिरेव प्रयोजनम्, तस्य कृत्स्नस्वाध्यायव्यापित्वात् कृत्स्नाध्यायायनं च सिद्धम् । “प्रतिगृह्य वानशंस्त्रि स्वाध्यायं वेदमधीयीत” “वेदमेव जपेन्नित्यम्” इत्यादौ तद्विधिर्दृश्यते । स्वाध्यायशब्दार्थश्च स्वशाखा कृत्स्नैव, न तु तदेकदेशः । एवं जपादौ विनियोगे तु नार्थपरता । न चार्थज्ञानमपि तस्य प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम्, निरर्थकपदोच्चारणरूपत्वाज्जपस्य; अनेकप्रयोजनकल्पनानुपपत्तेश्च; एकेनैव श्रुतेन प्रयोजनेन कृत्स्नस्वाध्यायसंस्कारसिद्धौ कल्पनानवकाशात् । न हि जपे स्वाध्यायस्य विनियोगवदर्थज्ञाने विनियोगः । ननु साक्षाध्ययनात् पुरुषोपयोगिधर्मतत्साधनादिविधो जायते; अतो लिङ्गात्तस्यार्थे विनियोगो विद्यत इति चेत्—न, तस्य जपश्रुतिबाधितत्वात् । अतो जपद्वारा स्वाध्याय पापनिर्हरणादिकलपर इति नार्थपरः । तात्पर्याभावे प्रतीयमानोऽप्यर्थो हेय एव । ततो मीमांसाप्रवृत्तौ रागो विच्छिन्न एव । अर्थपरत्वनिश्चये हि तदर्थनिर्धारणाय प्रवृत्तिः । अतो जपादेरेव स्वाध्यायाध्ययनप्रयोजनत्वादर्थपरत्वाभावे मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति । राद्धान्तस्तु—अस्योभयमपि प्रयोजनम्, न केवलं जपादिरेव, तथात्वे शब्दानां स्वाभाविकार्थपरत्वहानिप्रसङ्गः । अस्त्विति चेत्—न, चक्रकापातात् । “वेदमधीयीत” इत्यस्यापि वेदान्तर्गतत्वान्न स्वार्थपरत्वम्, ततश्च स्वाध्यायोऽर्थपर इति “त्रि स्वाध्यायम्” इत्यादिजपविधेरप्यर्थपरत्वम्, ततश्च पुन “स्वाध्यायस्यार्थपरत्वहानिरिति चक्रकापातः । अतो जपविधेरपि स्वाध्यायत्वप्रतीतिसिद्ध्यर्थं स्वाध्यायस्यार्थपरतापेक्षितैव । न च जपार्थपरत्वयोर्विस्तुविरोधः, निरर्थकपदोच्चारणरूपत्वाज्जपस्येति वाच्यम् ; जपानुष्ठानकालेऽर्थविवक्षाभावमात्रादपि तदुपपत्ते । किंच जपे स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे को विरोधः? न च द्विपरत्वमेव विरोध इति वाच्यम्, “अध्येतव्यः” इति विधेराकाङ्क्षितत्वेन स्वीकार्यत्वात् । तस्य हि स्वशेषिस्वाध्यायनिरूपणसिद्ध्यर्थं पुरुषोपयोग्यार्थपरत्वमप्यकाङ्क्षितमेव । ततश्च विधेयार्थप्रवृत्तिशैघ्र्यम् । अर्थपरत्वं जपविधेरपीष्टमित्युक्तम्, न चार्थपरत्वस्याव्यापकत्वान्न तत्स्वीकार इति वाच्यम्, अव्यापकस्यापि विध्याकाङ्क्षितत्वेन स्वीकार्यत्वात् । अतः स्वाध्यायेन यद्यत्साध्यं तत्सर्वमध्ययनविधेः प्रयोजनमित्यविवक्षितवान्तरभेदेन प्रयोजनैक्यस्वीकारान्नैकप्रयोजनोक्तिलाभ इति न चोद्यावकाशः । एवं स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे तदर्थनिर्णयाय मीमांसाप्रवृत्तौ न रागविच्छेदः । अतो जपादेरर्थज्ञानस्याप्यध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायप्रयोजनत्वादर्थपरत्वे तदर्थनिर्णयाय मीमांसाशास्त्र-

मारम्भणीयमिति ; तदेतदुच्यते—“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति । एवं शास्त्रप्र-
युक्तिविचारे तु “अवीत्य स्नायात्” इत्यादिस्मृतेश्च न बाधः, विधितः शास्त्रप्रयुक्ते-
रपि रागतः प्रयुक्तिरुत्कटा च । गुरुकुलान्निवृत्तस्यापि द्रव्यार्जनादिवत् शास्त्रश्रवणाव-
काशोऽपि संभवत्येव । यदन्यदस्मन्मीतापेक्षितं तत्सर्वं परपक्षमज्ञ एवोक्तम् ।

ननु पूर्वोत्तराविभागेन मीमांसाशास्त्रस्यारम्भणीयत्वसमर्थनपरत्वे “वेदार्थजिज्ञासा”
इति सूत्रं स्यात्, न तु “धर्मजिज्ञासा” इति; अतस्तत्र कर्मविषयश्रुत्यर्थविचारमात्रा-
रम्भणपरत्वं तस्येति चेत्—न, धर्ममुखेन कृत्स्नवेदार्थविचारारम्भणप्रतिपादनपरत्वात् ; तच्च
वेदानां कर्मविषयत्वेनोपक्रान्तत्वात् । तदुक्तं वेदान्तसारे—“अधीतवेदस्य हि पुरु-
षस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्धेदानां कर्मविचारः प्रथमं कार्यं इति ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’
इत्युक्तम्” इति । ननु “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति धर्मजिज्ञासामात्रस्यैव प्रथमकर्तव्यतोक्ता
तत्रैव, न तु वेदार्थविचारमात्रस्यारम्भणीयत्वमिति चेत्—न ; तस्य भाष्ये स्फुटत्वात् ।
सारग्रन्थस्तु कर्मविचारमुखेन वेदार्थविचारमात्रपरत्वेन योजनीयः । अत्र “अध्येतव्यः”
इत्यध्ययनस्य नियमविधित्वम् ‘अध्ययनेनैव’ इति भाष्याद्गम्यते, एवकारादन्य-
निवृत्तेः । अध्ययनं किंरूपमिति; किंत्वरूपमित्यर्थः । तदाकाङ्क्षापूर्तिस्तु “तम-
ध्यापयेत्” “युक्तश्छन्दास्यवीयीत” इत्याभ्याम् । कथं च कर्तव्यमिति, किमिति कर्तव्य-
ताकमित्यर्थः । तदाकाङ्क्षापूर्तिश्च “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” “श्रावण्या प्रौष्ठपद्यां
वा उपाकृत्य” इत्यादिभिः । अर्थादुपनयनमध्ययनाङ्गमिति चोक्तम् । एवं सत्संताने-
त्यादिभाषेण पूर्वोदाहृतश्रुत्यादीनां सपिण्डितार्थ उच्यते । आचार्याधीनोपनयनपुरस्का-
रेणाध्ययनप्रवृत्त्यभिधानादाचार्यरागादेवाध्ययनप्रयुक्तिरभिमत इति गम्यते; किञ्चित्तरत्रापशूदाधि-
करणे “यथैव हि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्ध—” इत्यादिभाष्ये तथा प्रतीतेश्च “अष्टवर्षं
ब्राह्मणम्” इत्यादिस्त्रैवर्णिकविषयत्वेनाभिप्रेतः, केवल “स्वाध्यायोध्येतव्यः” इत्यत्र
त्रैवर्णिकविषयत्वाप्रतीतेः; भाष्यविवरणे श्रीराममिश्रैरपि तथोक्तत्वाच्च । अक्षरराशिग्रहण-
फलमध्ययनमित्यनेनावहन्त्यादिशास्त्रवदध्ययनविवेददृष्टफलपरत्वमुच्यते । नियमाददृष्टं तु
दृष्टफलपरत्वेऽपि स्वीकृतम् ; केवलदृष्टपरत्वे तु सकृन्मात्रमेवाध्ययनं स्यात् । दृष्टपरत्वं
च भाविनिनियोगापेक्षया ।

प्रकृतस्यैकशास्त्रस्य ब्रह्मचिन्तोद्यमस्य च ।

क्रमादेश्वोपपत्त्यर्थं तथाहीत्यादि भाष्यते ॥ २४६ ॥

अत्र कर्मविचारात्प्रागपि ब्रह्मविचार स्यादिति पश्यन् किमध्ययनादपि तस्य पूर्वत्व-
मिच्छति, उत अधीतवेदस्य कर्मनिरूपणात् प्राच्यत्वमिति विकल्प हृदि निवायाद्य
निषेधति—प्रथममिति । “ तावच्छब्दोऽध्ययनानन्तर्यस्य सर्वसंमतिं दर्शयति ”
इति विवरणम् । एतेन विचारस्याध्ययनानन्तरभावित्वव्याख्येयस्यैकविधिसिद्धाध्ययन-
संस्कारगोचरनियतक्रमैकप्रबन्धत्वम्, अध्ययनस्य विधिवलात्कृत्स्नस्वाध्यायविषयत्वं, तत्
एव तद्विचारस्य तथात्वं च यथावत्कर्मब्रह्मचिन्तकैः सर्वदेस्त्यजमिति व्यज्यते । अवधार-
णार्थो वा तावच्छब्दः । तेन चाष्टवर्षाद्युपनीतस्यानन्तरं शौचाचारशिक्षणपूर्वकेण निय-
तेनाध्ययनेन शास्त्रान्तरावसरनिरोधात् तन्मूलत्वेन संभावनीयसाधनचतुष्टयादिपूर्ववृत्तान्तर-
निरासः । “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति स्वविधि गृह्यता तत्प्रयुक्तिरभिप्रेता । अध्य-
यनेनाक्षरराशिग्रहणमित्यनेन संस्कारलाभः सूचितः । एवकार इह नियमस्य फलितत्वं
द्योतयति । यद्यप्यकरणे प्रत्यवायान्निमित्तादृष्टेः नित्योऽयमध्ययनविधिः, तथापि दृष्टस्य
फलस्यापरित्याज्यतया तत्स्वीकारार्थादध्ययनादक्षरराशिग्रहणे सत्यन्यस्य ग्रहणहेतोर्नात्राव-
काशः । अध्ययनस्य नियोगार्थत्वं वदतापि ह्यर्थात् पुस्तकपाठादि प्रतिषेध्यम्, अतः
एव हि लिखितपाठकनिन्दापि । स्वाध्यायशब्दवाच्येत्यादिभिस्त्रिभिः स्वशान्तै-
कदेशमात्रं वा शास्त्रान्तरं वा विचार्यो वेदार्थो वा न स्वाध्यायशब्दवाच्य इति व्यज्यते,
यथाक्रमाध्ययनं परंपराप्राप्तं विध्यनुमतमिति च भावः । ग्रहणं विधीयते; फलत्वेन
बोध्यते; संभवदुपायान्तरं फलमिदमुपायविशेषतो नियम्यत इत्यर्थः; यत एवकारस्ततो-
ऽन्यत्र हि नियमः । यद्यप्यक्षरग्रहणस्यान्यतोऽपि शक्यत्वान्न स्वरूपतो नियमः, तथापि
जपाद्युपयोगोऽध्ययनगृहीतेनैवेति नियमोपपत्तिः । अर्थज्ञाने नियमं वदतामप्येवमेव
निस्तारः । नन्वध्ययनविधिना स्वाध्यायस्याध्येतव्यत्वमात्रं प्रतीयते, न तावता साधनचतु-
ष्टयसंपत्त्यादिहेतुभूतशास्त्रान्तरावसरनिरोधः; ततः पश्चादप्यध्ययनोपपत्तेः; निरङ्गं वा
सकृदधीत्य वा शास्त्रान्तरमभ्यस्यतामित्यत्राध्ययनस्वरूपकालाधिकार्यादिकं व्यनक्ति—तदिति;
सर्वसंमतनित्यविधिसिद्धमध्ययनमित्यर्थः । किंरूपम्; किं जपादिवत् स्वतन्त्रोच्चारणम्? उत
अनूच्चारणम्? किं वापन्यायमूलगौडाध्ययनवत् पारायणवच्चानावृत्तम्? उत अवघातवच्चावृत्तम्?

इत्यर्थः । “रूपशब्देन फलग्रहणम्” इति तूलिकाया अपि यावद्ग्रहणमावृत्तरूपत्वे तात्पर्यम् ।
कथमिति इतिकर्तव्यतापरम् । अध्यापनार्थशङ्कार्थस्योपबृहणीयस्याध्ययनार्थतया संप्रति-
 पन्नानामुपबृंहणानां च विशेषमैकरस्यावश्यंभावं चाभिप्रेत्य **अनेन उपदेशैश्च** इति
 विभज्य निर्देशः । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्येतत् ‘उपनीतोऽधीयीत’ इति श्रुतिता-
 त्पर्यकृते स्थापकम् । उपनीतस्य ह्यध्ययनार्थतयोपाकर्मादि निर्दिश्यते । **युक्तः** ;
 अवहितः, व्रतादियुक्तो वा । अर्धं पञ्चमं येषां ते अर्धपञ्चमा । आदिशब्देन

“अत ऊर्ध्वं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥”

इत्यादीनि प्रागुक्तसाङ्गाध्ययनानुगुणवचनानि गृह्यन्ते । व्रतविशेषाः सोपाकृतयः
 प्राजापत्यसौम्यादयः । नियमविशेषाः शुक्लकृष्णपक्षार्धपञ्चममासादिविभक्ताङ्गाङ्ग-
 ध्ययनकालभेदविषयाः । ‘शूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्’ इत्याद्युक्तदेशादिविषयाश्च । ननु
 “उपनीतं तमध्यापयेत्” इति श्रुत्या आचार्यकर्तव्यताश्रुतौ कथमध्ययना-
 पेक्षितविधिः ? कथं चात्रोपात्तश्रुत्यादेरपि शास्त्रान्तरावसरनिरोधादिसिद्धिः ? इत्यत्राह—
एवमिति , प्रदर्शितश्रुतिस्मृतिसहकृतस्वविधिसिद्धसाङ्गाध्ययनविधानप्रकारेणेत्यर्थः ।
 “अभिजनविद्यासमुदेतम्” इत्यादिभिराचार्यगुणग्रहणान्नाध्यापनविधिपरत्वं शङ्क्यम्, ऋ-
 त्विगुणोक्तिन्यायादित्यभिप्रायेण **सत्संतानेत्याद्युक्तिः** । अत्राचारात्मगुणौ
 समाहितशब्दाभिप्रेतौ । वेदविदिति विद्यासमुदेतत्वविशदीकरणम् । निषिध्यते
 चायोग्यादध्ययनम् ; तद्गुणहानौ प्रतिसमाधीयते च । तथा च “तमसो वा एष तमः
 प्रविशति” इत्यादिभिः शिष्यस्य हानिरुक्ता । “सस्कर्तारमीप्सेत्” “तस्मिंश्चैव
 विद्याकर्मान्तम्” इत्यादिना च तद्गुणानां माणवकार्थत्वं व्यक्तम् । यथाध्या-
 पनविधिवादिनामष्टवर्षत्वादिमाणवकविशेषणमाचार्यार्थं तद्वदाचार्यविशेषणं माणव-
 कार्यमिति प्रतिबन्दीसूचनाय **व्रतनियमविशेषयुक्तस्येत्याद्युदाहृतम्** । षष्ठ्यन्त-
 पदाभ्यामधिकारिस्वरूपेतिकर्तव्यतयोः सिद्धिः । तेनाध्ययनस्याङ्गाध्ययनसाहित्यं शास्त्रा-
 न्तरावसरनिरोधकत्वं च सिद्धम् ; अङ्गाध्ययनस्यापि नियमविशेषत्वादष्टवर्षाद्युपनीतस्याध्ययन-
 विध्यवरुद्धत्वाच्च । **आचार्योच्चारणानुच्चारणमित्यनेन** स्वतन्त्रोच्चारणं विचारस्याध्ययन-
 शास्त्रार्थानुप्रवेशशङ्का चापास्यते । उपनयनस्य यथाध्यापनानुगुणशिष्यासत्तिर्दृष्टफल-

तयोपकारिका मतान्तरे, तथानूचारणानुगुणप्रत्यासत्तिरस्मन्मते स्यादिति च भावः ।
अस्मिन्प्रथमाध्ययनेऽवधातन्यायात्सकृदसकृद्विस्त्रित्यादिविशेषानादरेण यावत्फलमावृत्ते-
रर्थसिद्धिमभिप्रेत्याह—अक्षरराशिग्रहणफलमिति ; अनेनाक्षरग्रहणकामत्वमधिकारि-
विशेषणमित्यपि व्यञ्जितम् ।

फलत्वेनाश्रितस्यापि तथात्वं वितुषत्ववत् ।

उपयोगश्च यागादौ ग्रहणस्यापि दुस्त्यज ॥ २३७ ॥

विधितोऽनुज्ञया वार्थज्ञानं फलमिहेच्छता ।

फलानुबन्धान्नित्यत्वं प्रहीयेतेति दुर्वचम् ॥ २४८ ॥

ये तु पूर्वपक्षे नित्याध्ययनविधौ विश्वजिन्यायात्सर्वाविशिष्टं स्वर्गं फलमिति कल्प-
यन्ति सिद्धान्ते चार्थज्ञानं, तेऽप्यनेन प्रतिचिक्षिपिरे । अक्षरग्रहणस्य हि दृष्टस्य सुखादन्य-
स्याप्यर्थज्ञानादेरिव सुखादिपर्यवसानात्फलत्वं युक्तम् । तदेवम् ‘अनूचारणम्, अक्षर-
राशिग्रहणफलम्’ इत्युभाभ्यां किरूपमिति बुभुत्सितमाद्याध्ययनभावार्थस्वरूपं प्रदर्शितम् ।
तथा च विवरणम्—“एकफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचये हि धातोर्वृत्तिः”, यथा ‘ओदनं
पचति’ इति ; इतरथा वर्तमाननिर्देशभङ्गप्रसङ्गात्, प्रारब्धोऽपरिसमाप्तो हि वर्तमान-
शब्दार्थः । क्षणभङ्गिन्यास्तु क्रियाया धात्वर्थत्वे शब्दप्रयोगात्पूर्वमेव ज्ञातस्य क्रिया-
क्षणस्य नष्टत्वादुत्तरस्य च भविष्यत्त्वात्समकालस्याज्ञाततया शब्दाविषयत्वाच्चाक्षुषत्वेऽपि
क्षणध्वंसादादिमध्यान्तानिरूपणाच्च न प्रारम्भापरिसमाप्त्योः सिद्धिरित्यतो ग्रहणफलावच्छि-
न्नक्रियाक्षणनिचयेऽध्ययनशब्दस्य वृत्तिरित्याह ” इति । अध्ययनस्याचार्योपनीतकर्तृका-
नूच्चारणत्वोक्तिः “उपनीत, तमध्यापयेत्” इत्युभाभ्यामाचार्यकर्तृकोपनयनादिपूर्वकत्वं
विधीयत इति व्यनक्ति । ननु “अध्यापयेत्” इति वृत्त्युपायनियमार्थत्वं स्यात् ।
मैवम्—अनुपनेतुरपि तदर्थध्यापनदृष्टेरुपनयनविधाननैरर्थक्यात् । नापि ‘उपनीतमेवाध्या-
पयेत्’ इति क्रमनियमोऽपि, तथाहि “अष्टवर्षं ब्राह्मणम्” इत्यादेरनपेक्षितवचनत्वप्रसङ्गात् ;
अन्यार्थमिह तदुपदेशस्त्वसङ्गत एव । न चात्रोपनीतौ नियमः शङ्क्यः, तत्प्रापकान्त-
रादृष्टेः । स्मृतिर्दृश्यत इति चेत्—न, अष्टवर्षाद्युक्तेरनुपयोगादेव । न चात्र वृत्त्युपाय-
द्वयोक्तिः, उपनयनस्य तदुपायत्वेनापरिसंख्यानात् । तथात्वेऽपि प्रापकभावेन नियमानुप-

पत्तिरुक्तैव, दत्तोत्तरत्वाच्च । अतोऽध्ययनापेक्षितविधिरेवायम् । प्रयोजके चात्र विधिः “ याजयेत् ” इतिवत् स्यात्, अध्यापनमपि हि याजनवद्भूत्यर्थतया प्राप्तत्वान्न विधेयम् । तदत्र ‘ अष्टवर्षो ब्राह्मणः स्वाध्यायग्रहणकाम उक्तप्रकाराचार्योपनीतस्तदुपगत्या यथोक्तव्रत-नियमवानधीयीत ’ इति सोपबृंहणाद्यौध्ययनशास्त्रार्थस्थापना । अत एवाध्ययनविधौ नियोज्याश्रवणादन्यप्रयुक्तानुष्ठानत्वकृत्स्निरयुक्ता, अध्यापनविधावप्यश्रवणाच्च ; कृतेश्चोभय-त्राविशेषात् । न चेह तत्कृमि, “ ब्राह्मणम् ” इत्यादेः प्रजाकामादिवद्विभक्तिविपरिणाममात्रेण तत्सिद्धे । ‘ विप्रोऽधीयीत ’ इति स्मृत्यनुग्रहाच्च । बालस्य स्वाधिकाराज्ञानान्न स्वविधिप्रयुक्तिरिति चेत्—न, निषादस्थपतिन्यायादन्यैस्तदभिज्ञैरनुष्ठानोपपत्तेः ; हितैषिण एव हि बालादीनामविदितस्वाधिकाराणां जातकर्मादिसंस्कारानपि स्वयविदितोपयोगाः कुर्वन्ति । अध्ययने तु बालस्याप्याप्तप्रेरणादिभिः साफल्यानुमानात्प्रवृत्तिर्युक्ता ।

नित्यमध्ययनं काम्यप्रयुक्तमिति वादिनाम् ।

कथं तत्र नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ॥ २४९ ॥

प्रबुद्धानां स्वविधिनाऽबुद्धानामन्यतस्त्विति ।

प्रयुक्तिभेदकृत्तौ च स्यादर्धजरतीयता ॥ २५० ॥

यच्च “ निस्तीर्णाध्ययनदुःखे माणवके विचारात्पूर्वमध्ययनविधेरधिकारपर्यवसानाय दृष्टमर्थज्ञानविषयसाध्यप्रयोजनतया स्वीक्रियते ” इति, तदपि मन्दम्, अध्ययनस्यान्यतः सिद्धौ तदप्रयोजकेन सिध्यता कार्येण तस्य प्रयोजनान्तरकृत्स्नरयोगात्, नित्यान्तरवदस्यापि ते नियोगमात्रप्रयोजनत्वोपपत्तेः । दृष्टत्वादन्यदध्ययनुज्ञातमिति चेत्—न, आनु-

२ ‘ विप्रोऽधीयीत ’ इत्यतः पूर्वं ‘ अतः परं लक्षणं प्रबुद्धमित्यारभ्य भगवन्तमित्यन्तं ’ इत्यधिक. पाठः केषुचित् कोशेषु दृश्यते । स तु प्रकृतानन्वितः । कदाचित् २४९ तमश्लोकान्ते दृश्यमानं ‘ लक्षणम् ’ इति पदमारभ्य २०५ पुटे २५ पङ्क्तौ दृश्यमानं ‘ भगवन्तम् ’ इति पदं यावत् यथास्थानं लिखितं प्रमाद्यता पश्चात् प्रबुद्धेन लेखकेनान्येन वा शोधकेन २५० तमश्लोकादौ दृश्यमानं ‘ प्रबुद्धानाम् ’ इति पदमपि संयोज्य ‘ लक्षणं प्रबुद्धानामित्यारभ्य भगवन्तमित्यन्तो ग्रन्थोऽतः परं पठनीयः ’ इति सूचयितुं २४९ तमश्लोके ‘ कृत्युद्देश्यत्व ’ इत्यस्यानन्तरं हंसपादिकया मातृकायां पार्श्वयोरधस्ताद्वा लिखिता पङ्क्तिरन्वधानेन पश्चात्तन्लेखकेनात्र ग्रन्थमध्ये संयोजिता स्यादित्यूहितुं शक्यते ।

षङ्गिकस्य लाभपूजादेरत्र विध्यनुज्ञातत्वेन स्वीकारप्रसङ्गात् । न च धर्मानुष्ठानोपयुक्तत-
यार्थज्ञानमेव विधिरनुजानाति, नान्यदिति वाच्यम्, धनादेरपि तदुपयुक्तत्वेन तस्याप्यनु-
मतिप्राप्ते ।

सर्वविध्युपकारित्वमर्थज्ञानस्य संभवेत् ।

नैतावता विशेषेण दृष्टमन्यदुपेक्ष्यते ॥ २५१ ॥

धनादेरुपकर्तृत्वं स्वशक्त्यैवेति चेन्मतम् ।

अर्थज्ञानं च तद्वत्स्यान्न विधिभ्रूवशवदम् ॥ २५२ ॥

अर्थतस्तदनुज्ञात शब्दशक्त्यैव भावितम् ।

मापेक्षैर्यागदानादिनियोगैरुपजीव्यताम् ॥ २५३ ॥

अपि चैकस्य वैरूप्यं विध्यनुज्ञात्मकत्वतः ।

प्रधानगुणकर्मत्वविषये च प्रसज्यते ॥ २५४ ॥

तस्मादध्ययनारम्भवेलायामेव माणवकस्य हितमाचार्यादयोऽभिसंधाय परबुद्धैरुपदिश्य
वा तत्र प्रवर्तका इति युष्मद्भूमेष्वपि वृत्तान्तः । न पुनरन्यस्याचार्यकं मया भावनीय-
मिति बुद्ध्या कश्चित्प्रवर्तमानो दृश्यते ; शिक्षयन्तश्च हितैषिणो बालम्यैवागामि फलं
व्यपदिशन्ति । छान्दोग्ये च—“ ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेया भगवन्तम् ” इति
जाबालो गौतममाह, तेन च प्रत्युक्तम्—“ समिधं सोम्याहर, उप त्वा नेप्ये ”
इत्यादि ; अतः शिष्यार्थमेवाचार्यं प्रवर्तते, ततस्तु वरादिकं तेन प्राप्यमिति सिद्धम् ।
अत एव ‘द्रव्यार्जनादिलुब्धाचार्यरागप्रयुक्तमध्ययनम्’ इति यत्कैश्चिदुक्तं तत्स्वविधिप्रयुक्त्य-
संभवेऽप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिस्तावदयुक्तेति स्थापयितुम् । न हि माणवकस्य प्रयोजनम-
बोधयित्वा तत्प्रवर्तनतन्मूलद्रव्यार्जनादिसंभवः ; अन्यथा हठात्प्रवृत्तिराचार्यस्य स्यात् ।
अतः साङ्गाध्ययनविधौ कण्ठोक्तो विप्रादि स्वहिताभिसधिकर्तेति नान्यतः प्रयुक्तिः ।
एतेनाचार्यकरणविधिप्रयुक्तचनङ्गीकारे क्रतुविधिप्रयुक्तेरवश्याश्रयणीयतया तत्तत्फलकामशूद्रा-
देरप्यध्ययनाधिकारः स्यादिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम्, आधानवन्नियतकर्तृकेण स्वविधिनैवा-
ध्ययनस्य प्रयुक्तेः । अध्ययनविधावधिकाराश्रवणचोद्यमपि वैतुष्यवत् दृष्टस्याक्षरग्रहणस्य
फलत्वोक्त्या प्रत्युक्तम् । “ उपनीय ” इत्यादिस्मृतिरपि नाध्यापनं विधत्ते, नाध्या-
चार्यकं तत्फलत्वेनोपादत्ते ; अन्यतः प्राप्तविशिष्टाध्यापनानुवादेनाचार्यशब्दव्युत्पादनपर-

त्वात्, उपाध्यायादिशब्दव्युत्पादनवत्, न ह्यत्र तदतिरिक्ततात्पर्यकृतिहेतुः । न चाचार्य-
कमेकमन्यादृशम्, मानाभावात् । निमित्तान्तरादृष्ट्या तत्कृतिरिति चेत्—न ; सनियमको-
पनयनाध्यापनात्यन्तायोगव्यवच्छेदमेलकस्य निमित्तस्य दृष्टे । अत एवोपनयनादेरुत्तर-
कालेऽप्युपाध्यायादिनयादाचार्यशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पूर्वं त्वनागतावेक्षणस्य दुःशक्तया
निमित्तज्ञानसंदेहाभ्यामप्रयोगः । अपि च स्मृतेरत्र शब्दव्युत्पादनमात्रपरत्वे वृद्धव्यवहार
एव मूलं दृष्टम् ; आचार्यकरणविध्यर्थत्वे त्वलौकिकार्थश्रुतिमूलत्वं कल्प्यम्, कृतकल्प-
योश्च विरोधे क्लृप्तमेव ग्राह्यम् । क्त्वादिश्रुतिश्चात्र “ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा ” इत्यादि-
वदनङ्गत्वेऽपि सूत्रोक्तसमानकर्तृक्त्वादिसावर्ध्ममात्रेण घटते । ननु समानकर्तृकत्वस्वार-
स्याद्वाधकाभावाच्चैकप्रयोगतयाङ्गाङ्गित्वसिद्धिः स्यात् ; तन्न—

क्त्वाश्रुते. स्मृतिसंस्थत्वादनुवादतयापि च ।

श्रुतिस्थं लिङ्गमेवात्र बलीयो ह्यविलम्बतः ॥ ३५५ ॥

“ब्राह्मणम्” इति मणवकैकसंस्कारतया श्रुतमुपनयनं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतयाध्य-
यनाध्यापनयोर्द्वयोः फलवतोऽसंनिधावपि कर्मस्थतयान्तरङ्गलिङ्गादुपनीतगताध्ययनाङ्गमेव ;
अन्यार्थत्वे तु प्रणाड्या स्यात् । एवं श्रौतलिङ्गतोऽध्ययने विनियुक्तस्याध्यापनाङ्गत्व-
कृतौ विनियुक्तविनियोगविरोधः ; न हि स्मृतिस्था क्त्वाश्रुतिः श्रौतं लिङ्गं बाधितुं
क्षमा ; स्मृतिः स्वमूलम्, अनूक्तिः पुरोक्तिमपेक्षत इति विलम्बद्वयेन प्रतिरोधात् ।
ननु “स्वरित—” इत्यादिविहितादात्मनेपदादुपनयनमुपनेतृगताध्यापनाङ्गं स्यात् ;
न स्यात्, “संमानन—” इत्यादिसूत्रविहितत्वात् ; “अकर्त्रभिप्रायार्थोऽय-
मारम्भः” इति शाब्दाः । कर्तर्येव फलान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम्, अकर्त्रभिप्रायत्वं तु नियमा-
भाव इति चेत्—न ; “आदधीत” इत्यत्र “स्वरित—” इत्यादिसूत्रोक्तात्मनेपदेऽपि
फलस्योभयान्वयात् । न च क्रियाफलस्य चेतनद्वयेऽनन्वयस्तत् ; “जायापती अग्नि-
मादधीयाताम्” इत्यत्रापि तद्दृष्टेः । कर्तृव्यतिरिक्तचेतनेऽनन्वयस्तदित्यपि निरस्तम्,
प्रामाणिकदृष्ट्या सर्वेषु शास्त्रार्थेष्वकर्तर्यारध्वे प्रीतिरूपफलश्रुतेराराधनादिष्वात्मनेपदलोप-
प्रसङ्गात् ; “अभिचरन् यजेत” इत्यादौ भ्रातृव्येऽपि तदुचितफलसंमतेश्च ; “ऋत्विजो
वृणीते” इत्यत्र च वरणीयेष्वपि फलं सिद्धम् । अव्यवहितफलस्य क्रियाफलशब्देन विव-
क्षितत्वात्तस्य कर्त्रन्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम् ; “संमानन—” इत्यादिसूत्रं तु व्यवहितफलस्य

कर्त्रन्वयार्थं स्यादित्येतदपि दत्तोत्तरम्, “आदवीत” इत्यादावेव व्यभिचारात् । अस्ति ह्यत्राग्निसंस्कारव्यवहितमाधातर्याहिताग्नित्वं फलम् । नन्वागामिनित्यकाम्यादियागोपजीव्यसंस्कृताग्निसिद्धिरेवाधातु फलमिति न व्यवहितफलान्वय, मैवम्, अत्राप्युपनयनसंस्कृताध्येतृसिद्धिरेवोपनेतु फलमिति “सम्पन्नन—” इत्यादिसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अव्यवहितफलस्य कर्त्रभिमतत्वानभिमतत्वाभ्यां सूत्रद्वयसाफल्यमिति चेत्—न ; आचार्यकार्थिनोऽप्युपनेतुरुपनेयसंस्कारानभिमत्ययोगात् । अतः कर्त्रन्वयसिद्धमेवात्रात्मनेपदम् । एवम् “अध्यापयेत्” इत्यनेनापि न फलस्य कर्तृगामित्वम् । तदेवं न विध्यन्तरप्रयुक्तमध्ययनम् । विचारश्च—किमध्ययनविधिना प्रयुज्यते ? उत अध्यापनविधिना ? न प्रथम, विषयफलानुज्ञाया निरस्तत्वात् ; न द्वितीय, यावच्छ्रुतानतिक्रमणात् ।

स्वाध्यायं ग्राहयित्वा हि गुरुणापि विरम्यताम् ।

दयादिप्रेरितत्वे तु प्रागप्येवमिति स्थितिः ॥ २५६ ॥

अतो गुरुमते कृत्स्नमीमांसैव न सिध्यति ।

इति मत्वा विधूत तत्प्रकृतस्थापनार्थिभि ॥ २५७ ॥

मूलभावप्रकाशिका

‘अधीतसाङ्गसशिरस्क’ इत्यादिभाष्यसंगृहीतं क्रममुपपादयति—प्रथमं तावदित्यादिना, ‘प्रथमम्’ इत्यनेन “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्” इति विधिलब्धमष्टवर्षत्वमभिप्रेतम् । अनेन नित्यानित्यविवेकोपयोगिशिक्षान्तरश्रवणानवकाशः सूचितो भवति । “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यनेनाध्ययनस्य विधिप्रयुक्तत्वं सूचितम् । अध्ययनेनैवेत्येवकारेणाध्ययनविवेर्नियमविवित्वं सूचितम् । अक्षरराशिग्रहणमित्यनेनाध्ययनविवेक्षग्रहणमात्रविश्रान्तत्वं नार्थज्ञानपर्यन्तत्वमित्युक्तं भवति । न चाक्षरराशिग्रहणस्य फलत्वे फलस्याविवेयतया कथं ‘विधीयते’ इत्युक्तमिति वाच्यम् ; ‘अध्ययनेनैवाक्षरराशिग्रहणम्’ इति नियमो विधीयत इत्यर्थात् ; “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यत्र स्वाध्यायशब्दवाच्याक्षरराशेरेव तव्यप्रत्ययेनाध्ययनभावनाभाव्यताया प्रतीतेस्तव्यप्रत्ययस्वारस्यभङ्गेन ‘अधीतेन स्वाध्यायेन, स्वाध्यायाध्ययनेन वार्थज्ञानं संपादयेत्’ इति वाक्यार्थवर्णनस्यायुक्तत्वादिति भावः । नन्वाक्षरराशिग्रहणं न पुरुषार्थं इति चेत्,

किमर्थज्ञानं पुरुषार्थः । पशुपुत्रादिवत् पुरुषार्थोपयोगितया गौणपुरुषार्थत्वं तु स्वाध्याया-
वाप्तेरपि तुल्यम् । अथ अर्थज्ञानमन्तरेणानुष्ठानासम्भवात्तस्यानुष्ठानोपयोगितया गौणपुरु-
षार्थत्वं सामर्थ्यादिवगतं, न स्वाध्यायावाप्तेरिति चेत् ; तां विना जपपारायणाद्यसम्भवेन
तस्या अपि तथात्वं सामर्थ्यादिवगतम् । ननु “ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा
तदेव वीर्यवत्तरं भवति ” इति श्रुत्या सामर्थ्यतः शीघ्रगामीत्यर्थज्ञानस्य तथात्वं प्रथमतोऽव-
गतमिति चेत्—न, तस्याः श्रुते प्रकृतोद्गीथविद्याविषयत्वस्य पुरुषार्थाधिकरणे सूत्रकृता
वक्ष्यमाणत्वेनार्थज्ञानपरत्वाभावात् ।

“ धन्यः यश्चैतन्मायुष्यं पुण्यं स्वर्गापवर्गदम् ।

धारणं धर्मशास्त्राणां वेदानां धारणं तथा ॥ ”

इत्यादिस्मृत्या स्वाध्यायावाप्तेरपि तथात्वस्य शीघ्रमवगतेश्च । ननु धारणस्य तत्र
फलार्थत्वमुक्तम्, न त्ववाप्तेरिति चेत्—न, स्वाध्यायस्य धारणमवाप्तिरित्यभेदात् ;
स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं ह्यवाप्तिः । तच्च पुरुषस्य स्वाध्यायोच्चारणेच्छायां सत्याम-
स्खलिततदुच्चारणोपयोगितालुमूर्धादिवर्णस्थानवशित्वसहितविच्छिन्नस्मृतिसंतानजनकयाव-
द्वर्णपदवाक्यावलिषयकसंस्कारदाढ्यमेव । धीशक्तिविशेषेण गुणनिकया च सपादितं
स्वाध्यायस्य धारणमपि तदेव, न वस्त्रभूषणादेरिव तस्य मुख्यं धारणमस्ति । अवश्यं
चार्थज्ञानं फलमभ्युपगच्छतापि कचिदक्षरावाप्तिरपि फलत्वेनाभ्युपगन्तव्या । न खलु
' हुं फट् ' प्रभृतीनां स्तोमाक्षराणामर्थोऽस्ति । न वा निषेधवाक्यानामर्थवत्त्वेऽपि तद-
ध्ययनस्यार्थज्ञानं फलमभ्युपगन्तुं शक्यम् ; तथा सति निषेधोऽपि निषिद्धानुष्ठानपरिहाराय
' हिसानृतपारदारिकत्वादिकं प्रत्यवायकरम् ' इतिज्ञानवदधिकारिसापेक्षं स्वतः सिद्ध-
तज्ज्ञानेषु त्रैवर्णिकेष्वेव पर्यवस्यति न शूद्राणां तज्ज्ञानमाक्षिपतीति त्वदीयकल्पनाप्रसरेण
निषेधवाक्याध्ययनविधेरुक्तरूपज्ञानवतां त्रैवर्णिकानामेव निषिद्धानुष्ठानं प्रत्यवायकरमिति
नियमपर्यवसायितया शूद्राणां हिसानृतादिभिः प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्, त्रैवर्णिकानामपि
वेदाध्ययने सति ' एतानि निषिद्धानि प्रत्यवायकराणि ' इति ज्ञानावश्यंभावात् ' तद-
नुष्ठाने प्रत्यवायो भवेत् ' इत्यनिष्टफलत्वप्रतिसंधानेनाध्ययने प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्च ।
अथोच्येत—निषेधवाक्येषु प्रत्यवायफलकं निषिद्धानुष्ठानं न शास्त्रार्थः ; किंतु प्रत्यवाय-
परिहारफलकं तदननुष्ठानमिति तद्विषय एव नियमः ; अध्ययनपूर्वकनिषेधवाक्यार्थज्ञानवत्

करणीयम् । एवं च दृष्टफलेऽप्यर्थावबोधे विधिरन्यतोऽसिध्यतस्तात्पर्यस्य सिद्धयर्थो न तु स्वाध्यायाध्ययनजन्यार्थज्ञानवत् एव तदर्थकर्मानुष्ठानेन तत्तद्वाक्योक्तं फलं भवतीति नियमार्थ इति निषेधवाक्येऽप्यर्थज्ञानकामाधिकारे न कश्चिद्दोषः । अत एवाध्ययन-विधावपि न दोषः, तदध्ययनजन्यार्थज्ञानवत्तैव तद्विधेयमध्ययनमनुष्ठेयमिति नियमपर्यव-सायी विधिरित्यङ्गीकारे ह्यात्माश्रयदोषः स्यात् । स्तोभाक्षरेषु परं विशिष्टार्थपराणामृचां तदन्तर्गतपदानां तदन्तर्गतवर्णानां च मध्ये प्रविष्टत्वात् कथमप्यर्थपरतया वर्णयितुम-शक्येषु स न सम्भवतीति तेषु जपपारायणस्तोत्रशस्त्रार्थगीतिविरामोपयोगिन्यक्षरावाप्ति-रेव फलम् । न चैवं विधिवैरूप्यदोषप्रसङ्गः, यदेव किञ्चन विध्यन्तरोपयोगि स्वाध्याय-संस्काररूपेणाध्ययनेन शक्य भावयितुं तत्सर्वमनेन भावयेत् ' इत्येकयैव वचनभङ्ग्योभयार्थ-त्वलाभात् । एव च क्रमफलमपि समुद्गीतं भवति । क्रमविशेषविशिष्टवर्णपदवाक्यसंख्यातो हि स्वाध्यायशब्दार्थः । अतोऽध्ययनविधिः क्रमविशेषविशिष्टतयैव स्वाध्यायस्या-ध्ययनं विधत्ते । क्रमविशेषस्य चैतत्प्रयोजनम्—यत्समिदादिविधिव्याक्यपाठक्रमेण प्रयाजाद्यनु-ष्ठानोपयोगी, आग्नेयाद्यग्नीषोमीयादिमन्त्रपाठक्रमेण तदनुष्ठानोपयोगी च स्मृतिक्रमः ; काव्ये-ष्टिकाण्डसमाम्नातानामैन्द्राग्नीनां याज्यानुवाक्याकाण्डसमाम्नातानाम् “ उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै ” इत्यादिमन्त्राणां च यथासंख्यपाठक्रमेणाङ्गाङ्गिभावः ; उच्चैस्त्वादिस्वर-विधिषु वेदोपक्रमेण ऋगादिपदानामृगवेदादिषु लक्षणा, बार्हस्पत्ये सप्तदशशरावे शरावातिदेशिकचतुर्मुष्टिनिर्वापासम्भवादवश्यंभाविनि संख्यामुद्यन्यतरबाधे चरमश्रुतमुष्टिबाध इत्यादि । यत्र तु नैतादृशं फलमस्ति तत्रैव परं क्रमस्य जपयज्ञादिमात्रोपयोगः । तस्माद्युक्तमध्ययनविवेकज्ञानं फलमिति । उच्यते—तव्यप्रत्ययेन स्वाध्याये भाव्यतया बोध्यमाने तदवाप्तिमतिलङ्घ्यार्थज्ञानस्याध्ययनविधिफलत्वकल्पनं न युक्तम्, स्वाभिमत-प्रयोजनसिद्धयर्थं श्रुतफलसाध्यस्यापि वैधफलत्वकल्पनायोगात्, अन्यथा चित्रापुत्रेष्ट्यादि-वाक्यश्रुतेषु पशुपुत्रादिषु फलेषु प्राप्तेष्वपि तैः संपादनीयस्य स्वभोगस्य कदाचिदप्राप्तिः स्यादिति तत्प्राप्तिनैयत्यसिद्धये पशुपुत्रादिप्रयुक्तस्य भोगस्यापि चित्रापुत्रेष्ट्यादिविधिफलत्व-रूपनाप्रसङ्गात् ; लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य शब्दानामर्थपरत्वस्यौत्सर्गिकस्य कश्चित् कचिल्लौ-किकवाक्ये वक्तृदोषादपवादेऽप्यपौरुषेये वेदे तदभावान्निरपवादस्य स्वत एव सतस्त-स्यार्थज्ञानोद्देश्यकशब्दोच्चारणविधिनिरपेक्षत्वाच्च । शब्दानामर्थपरत्वमात्रं व्युत्पत्तिसिद्धमि-

त्यग्निहोत्रादिवाक्यं तत्तदर्थविशेषमुद्दिश्योच्चारणमपेक्षत इति तदर्थोऽध्ययनविधिः स्यादिति-
चेत्—न, अध्ययनविधिनापि तदलाभात्, न ह्यध्ययनविधिः प्रतिवाक्यं तत्तदर्थ-
विशेषज्ञानमुद्दिश्य तत्तद्वाक्योच्चारणविधाने व्याप्रियते । ‘स्वाध्यायाध्ययनेन यद्वावयितुं
शक्यं तदनेन भावयेत्’ इति विधाने सत्यग्निहोत्रादिवाक्याध्ययनेन न्यायलभ्यतत्त-
दर्थविशेषज्ञानमेव भावयितुं शक्यमिति तत्र तत्रार्थविशेषे तात्पर्यमर्थतः सिध्येदिति
चेत्, तर्ह्यग्निहोत्रादिवाक्यानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वमेव न्यायमर्यालोचनेन तत्तदर्थविशेषतात्पर्य-
रूपतया पर्यवस्यतीत्येवास्तु, किमुच्चारणविधिना ? यदि च लोके दृष्टमित्येतावता
वेदेऽप्यर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणमाद्रियेत, तदा स्वतन्त्रवक्तृविवक्षितेतर्थावबोधमुद्दिश्य श्रोतृ-
भिरुच्चारणे कृतेऽपि तस्य वाक्यस्य तत्र तात्पर्यं न दृष्टं किंतु स्वतन्त्रवक्तुर्यदर्थवबोधमुद्दिश्यो-
च्चारणं तत्रैव तात्पर्यं दृष्टमिति वेदस्य तात्पर्यसिद्ध्यर्थं पौरुषेयत्वमपि कल्प्येत । वस्तु-
तस्तु लोके नोच्चारणाधीनं तात्पर्यम्, मौनिना लिखित्वा दत्ते परेणापि लिखितं दृष्ट्वा मन-
सानुसंहिते श्लोकादावुच्चारणाभावात् । किंतु ‘अस्माद्वाक्यादेतदर्थप्रतीतिर्भवतु’ इति
वक्तृविवक्षाधीनं तदिति तात्पर्यसिद्ध्यर्थमध्ययनविधेर्नार्थावबोधकत्वकल्पनायाः कथंचिदव-
काशः । वक्तृविवक्षा त्वपौरुषेये वेदे न संभवति । लोके व्युत्पत्तिसिद्धमर्थपरत्वं
वक्तृविवक्षिते विशेषे पर्यवस्यति ; वेदे तु न्यायलभ्ये विशेषे ; तदनुसारेण च लक्षणादि-
कल्पनमित्येवाभ्युपगन्तुं युक्तम् । अत एव वेदस्य तात्पर्यवत्त्वरूपस्वाभिमतप्रयोजन-
सिद्धिमेव न्याय्यां मन्वानेनापि न्यायतोऽध्ययनविधिरर्थावबोधमपि फलत्वेन गृह्णातीति
तत्तात्पर्यं निश्चित्य तद्वलेन स्वाध्यायावाप्तेरेव फलताप्रत्यायकस्य तव्यप्रत्ययस्य स्वारस्य-
मुलङ्घितम् । न ह्यध्ययनविधेरुक्तार्थतात्पर्यनिश्चयोऽयमर्थवबोधमुद्दिश्योच्चारणविध्यधीनः,
तथाभूतविध्यन्तराभावात् ; अस्यैव विवेरपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः ; किंतु केवलं न्याया-
धीन एव वक्तव्यः । तस्मात् तात्पर्यसिद्ध्यर्थमध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वकल्पनमित्ये-
तत्तावदयुक्तम् । क्रमफलसंग्रहार्थं ‘यदनेन शक्यं भावयितुं तद्भावेत्’ इत्यध्ययनविध्यर्थ-
पर्यवसानादध्ययनेन भावयितुं शक्यमर्थज्ञानमपि तद्भावाव्यकोटावनुप्रविशेदित्येतदप्ययुक्तम्,
अनुष्ठानकालापेक्षितस्य समिद्यागादिस्मृतिक्रमस्याध्ययनगृहीतस्वाध्यायपाठक्रमेणाध्ययनविधि-
फलाक्षरावाप्यनुनिष्पादितया स्वत एव संभवतोऽध्ययनविधिफलत्वेन संग्राह्यत्वाभावात् ।
मीमांसाशास्त्रपाठकालापेक्षितक्रमफलस्यापि तथैव विधिफलत्वेन संग्राह्यत्वाभावात् तत्संग्रहार्थं

‘यदनेन भावयितुं शक्यं तत्सर्वमनेन भावयेत्’ इत्यध्ययनविध्यार्थाङ्गीकारेऽर्थज्ञानवत्
 ख्यातिलाभादीनां चार्वाकापादितफलानामपि तद्भाव्यकोट्यनुप्रवेशप्रसङ्गाच्च, तेषामपि
 लोक्तं “शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद” “अस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद”
 इत्यादिश्रौतलिङ्गतश्चाध्ययनेन भावयितुं शक्यत्वावगमात् ; “शोभतेऽस्य मुखं य
 एवं वेद” इति हि गगेत्रिरात्रब्राह्मणज्ञस्य तज्ज्ञानफलानुवादः ; ‘शिष्यैरुद्धीक्ष्यमाण-
 त्वात् तज्ज्ञस्य मुखं शोभते’ इति तदुपपादनं कृतमर्थवादाधिकरणे । अनेन ख्यातेर-
 ध्ययनावाप्यत्व लब्धम् । “अस्य प्रजायां वाजी जायते” इति वेदानुमन्त्रणमन्त्र-
 ज्ञस्य तज्ज्ञानफलानुवादः ; ‘कुले संतताध्ययनश्रवणात् तज्ज्ञस्य प्रजासु
 मेधावी वेदविज्जायते’ इति तदुपपादनं कृतम् । अनेन कैमुतिकन्यायेन
 साक्षादध्येतुर्धनलाभस्याध्ययनावाप्यत्व लब्धम् । ‘विध्यन्तरापेक्षितं यद्भावयितुं शक्यम्’
 इति विशेषितमिति चेत्, धनलाभोऽपि, स त्वर्थज्ञानवत् क्रतुविधिभिरपेक्षित एव ।
 ख्यातिरपि धनलभनद्वारा क्रतुषूपयुज्यते । तस्मादध्ययनविधेस्तव्यप्रत्ययोपात्ताक्षरावाप्ति-
 फलकत्वमेव, न त्वर्थज्ञानपर्यन्तत्वमिति । न चैवं सति स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वात् स्वीयत्व-
 विशेषणाविवक्षाप्रसङ्गः, सर्वशास्त्रानामध्येतुमशक्यतया संकोचापेक्षासत्त्वेनोद्देश्यस्यापि विशेषण-
 सहिष्णुत्वात्, “यस्योभावन्नी अनुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्राय-
 श्चित्तिः” इति निमित्तान्तर्गततयोद्देश्यविशेषणीभूतस्याग्न्युभयत्वस्याधानेनाग्निद्वयोत्पादकत्व-
 स्वभावेनैकस्याग्निरूपादयितुमशक्यतया विवक्षितत्वस्य “पुनराधेयमोदनवत्” इत्यधिकरणे
 निर्णितत्वात् । ननु ‘अधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं संपादयेत्’ इत्यर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययन-
 विध्यभावे कल्पसूत्रोपद्रष्टृवचनाद्यधीनज्ञानेनैव क्रत्वनुष्ठानसंभवान्मीमांसा नारम्भणीया
 स्यात् ; ‘अधीतेनैव स्वाध्यायेनार्थज्ञानं संपादयेत्’ इति नियमविधिसद्भावे हि

“धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥”

इति न्यायेन मीमांसारम्भणीया स्यादिति चेत्—न ; अध्ययनसंस्कृतस्य स्वाध्यायस्य
 प्रयोजनान्तरासयुक्तस्य भाव्युपयोगमपेक्षमाणस्य हेतुसाकाङ्क्षेषु क्रत्वर्थज्ञानादिषु लिङ्गाद्वि-
 नियुक्ततया स्वाध्यायव्यतिरिक्तकल्पसूत्रादेः क्रत्वर्थज्ञाने नोपायत्वप्रसक्तिः । नन्वेवमाधान-
 संस्कृताग्नीनां विनियोगापेक्षायां लौकिकाग्निसाध्यतया संभवदुपायान्तरेषु लौकिकेषु पचन-

दहनप्रकाशादिष्वपि विनियोगः प्रसज्येनेति विहाराधिकरणविरोधः स्यादिति चेत्—न; आधानसंस्कृतस्याग्नेः “गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति, दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति, आहवनीये जुहोति” इत्यादिवाचनिकविनियोगैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वेन “वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायति” इत्यग्नेरन्यत्र नयने प्रत्यवायश्रवणेन च लौकिकेषु दहनपचनादिष्वग्नेर्विनियोगाभावेऽपीह तादृशबाधकाभावेन तदधिकरणसिद्धान्त-
न्यायानवतारात् तत्पूर्वपक्षन्यायेन संभवदुपायान्तरेष्वपि क्रत्वनुष्ठानौपयिकार्थज्ञानादिष्व-
धीतवेदस्यैव हेतुत्वमिति नियमलाभेन वेदेन साधयितव्येऽर्थज्ञाने मीमांसाया आवश्य-
कत्वात् । ननु तथापि वेदभाष्यादिसहकारेणापि वेदार्थज्ञानसंभवात् कथं मीमांसा-
या नैयत्यमिति चेत् “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमशब्दस्य न कर्मनामत्वं “श्येनेनाभि-
चरन्यजेत” इत्यादौ श्येनशब्दस्य कर्मनामत्वमित्यादिवैषम्यस्य न्यायोपदेशं विना निर्णे-
तुमशक्यत्वात्, दहरविद्याया प्रजापतिविद्याया च “आत्मा अपहतपाप्मा” इत्यादि-
वाक्ययोः साम्येऽपि दहरविद्यावाक्यं ब्रह्मपरं, प्रजापतिविद्यावाक्यं परिशुद्धजीवात्मस्वरूप-
परमिति न्यायमन्तरेण दुर्ज्ञानत्वात् । अतो मीमांसारम्भः सिद्ध एव । अत एव मीमां-
सितवेदजन्यज्ञानस्यैव ज्ञानसाकाङ्क्षकत्वादिषु विनियोगात् तच्छून्यस्य नाधिकारप्रसक्तिरपि ।

नन्वध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वं सिध्यति ; तथाहि—
तस्मिन्पक्षे हि ‘अधीनेन स्वाध्यायेन स्वाध्यायाध्ययनेन वा ज्ञानं भावयेत्’ इति वचन-
व्यक्तिः । ‘अधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेत्’ इति पक्षे स्वाध्यायस्य करणत्वम्, अध्यय-
नस्य मीमांसायाश्च तदङ्गत्वमिति सिध्यति । तत्र पूर्वभाव्यध्ययनस्य प्राथम्यात् पूर्वभाग-
विचार एव प्रवृत्तिक्रमात् प्रथमतः प्राप्नोति । एवं चाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वपक्षे
मीमांसाध्ययनाङ्गं भवति । ततश्च मुख्यक्रमानुरोधात् यदध्ययनं पूर्ववृत्तं तद्विचार एव
प्रथमतः प्राप्नोति । एवं चाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वपक्षे कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्य सूप-
पादत्वात् कर्मविचारपूर्ववृत्तत्ववादिनामर्थज्ञानार्थत्वप्रत्याख्यानमनुचितमिति चेत्—न, पुरु-
षार्थाधिकरणेऽध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्ततया “अधीत्य स्नायात्” इति कृत्स्नाध्ययनजन्यज्ञा-
नस्य स्नानोपलक्षितसर्वकर्मसु विनियोगात् वेदान्तार्थज्ञानस्यापि कर्मविशेषत्वप्रतीतेर्वेदान्तः
सर्वोऽपि कर्मकर्तृजीवाभिन्नब्रह्मप्रतिपादक एवेति न कर्म कर्तुर्जीवाद्ब्रह्मातिरिच्यत इति “तद्व-
तो विधानात्” इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वान्नायं

दोषः प्रसज्यत इति “अध्ययनमात्रवत्” इति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वेनाध्ययनविधेरर्थज्ञान-
पर्यन्तत्वस्य निरसनीयत्वात् । नन्वाध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वे “आचार्यकुला-
द्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य” “अधीत्य स्नायात्” इति
श्रुतिस्मृतिभ्यामक्षरग्रहणानन्तरमेव स्नानस्य प्राप्ततया न मीमासावसर इति चेत्—न;
स्नानानन्तरभाविदारप्रतिग्रहानन्तरकर्तव्याग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानोपयोग्यज्ञानस्य
स्नानपूर्वभाविमीमासामन्तरेणानुपपत्ते “अधीत्य स्नायात्” इति स्नानस्याध्ययना-
नन्तर्यप्रतिपादिका त्वाश्रुतिः कर्मविचारव्यवधानं सहताम्, दारपरिग्रहानन्तरमवश्यकर्तव्या-
नुष्ठानौपयिकधनार्जनादाविव क्रत्वनुष्ठानौपयिकार्थज्ञानार्थकर्मविचारेऽपि गार्हस्थ्य एव प्रवृ-
त्त्युपपत्तेः । ननु “संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूय-
श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतु” इत्यारभ्य “तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्ध निवेशे हि वृत्ते नैयमि-
कानि श्रूयन्तेऽग्निहोत्रमतिथय” इत्यादिना श्रवणं गृहस्थस्य निषिध्यत इति चेत्—न;
साकल्येन मासद्वयं गुरुकुले वासस्यैव नैयमिकविरुद्धस्य निषिद्धत्वात् । न च गुरुशुश्रू-
षाव्यग्रस्य कथमग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानमिति वाच्यम्, शुश्रूषानिरपेक्षगुरुसंभ-
वात्; गृहस्थानामेव युधिष्ठिरादीनां भीष्मादिभ्यः श्रवणस्य भारते प्रतिपादितत्वाच्चा-
ध्ययनस्याक्षरग्रहणार्थत्वे नानुपपत्तिः । स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वलक्षणाक्षरराशिग्रहणस्य गुण-
निकया विना असंभवादसकृदावृत्तत्वमप्यध्ययनस्य सिध्यतीत्यलमतिविस्तरेण ।

किंरूपमिति ; किं स्वतन्त्रोच्चारणरूपम्? उत परतन्त्रोच्चारणरूपम्? इत्यर्थः । कथं
च कर्तव्यमिति ; किमितिकर्तव्यताकमित्यर्थः । तमध्यापयेदिति, अत्र “अध्यापयीत” इति
प्रायेण पठन्ति; तत्र “बुधयुधनशजनेङ् प्रद्रुमुभ्यो णे” इति ण्यन्तात् ‘इङ् अध्ययने’
इत्यतः परस्मैपदस्यैव विधानेनात्मनेपदाप्रसक्त्या “अध्यापयीत” इत्यस्य छान्दसं सा-
धुत्वमाश्रयणीयम् । “अध्यापयेत्” इति पाठे तु नाय क्लेश इति द्रष्टव्यम् । “अति-
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत्” “निषादस्थपति याजयेत्” इत्यादौ याजनस्येव “अध्या-
पयेत्” इत्यत्राध्यापनस्य रागप्राप्तत्वेन णिजर्थस्य तस्याविधेयत्वात् “तमध्यापयेत्” इत्यस्य
‘सोऽधीयीत’ इत्यर्थः । एवं च “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यध्ययनाङ्गतयोपनयने
विहिते उपनयनस्य दृष्टार्थत्वायोपनेयासत्तिं द्वारतया परिकल्प्य तस्याश्च स्वतन्त्राध्ययने

दृष्टद्वारोपकारकत्वासंभवात् गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणलक्षणपरतन्त्रोच्चारण एव दृष्टद्वारोपयोग-
संभवादुपनयनरूपाङ्गमहिम्नाध्ययनस्य परतन्त्रोच्चारणत्वसिद्धिरिति भावः । ननु

“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”

इति स्मृत्या ‘ उपनीयाध्यापनादाचार्यकं भावयेत् ’ इति श्रुत्युच्यते । “ उपनीय ” इति
क्त्वाप्रत्ययस्योपनयनसमानकर्तृकत्वावगमनमुक्तेन प्रयोगैक्यप्रत्यायनद्वाराङ्गाङ्गिभावज्ञापक-
त्वादुपनयनाध्यापनयोरङ्गाङ्गिभावो वक्तव्यः । किञ्च “ समाननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृति-
विगणनव्ययेषु नियः ” इति सूत्रे आचार्यकरणेऽर्थे नयनेरात्मनेपदविधानादुपनयनस्याध्या-
पनफलभूताचार्यकसाधनत्वस्याध्यापनाङ्गत्वेऽसंभवात् “ तमध्यापयेत् ” इत्युपनयनसंस्कार-
विशिष्टस्याध्यापनान्वयावगमाच्चाध्यापनाङ्गत्वमेव प्राभाकररीत्या युक्तम् ; तन्नाध्ययनाङ्गत्व-
मिति चेत्—न, “ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत ” इति द्वितीयाश्रुत्या माणवकसंस्कारार्थत्वा-
वगमात् माणवकसंस्कारस्य चाव्यवहितसमानाधिकरणाध्ययनार्थत्वे संभवत्यध्ययनव्यवहित-
पुरुषान्तरगताध्यापनाङ्गत्वासंभवात्, “ उपनीय तु यः शिष्यम् ” इत्यस्य “ स्यान्निपे-
कादिक्कुरु ” “ ऋत्विग्यज्ञकुरुच्यते ” इत्यादिवदाचार्यशब्दार्थनिर्णयप्रवृत्तस्य यच्छब्दानु-
विद्धस्य ‘ उपनीयाध्यापनादाचार्यकं भावयेत् ’ इति विध्युच्चायकत्वासंभवात्, उपनयनस्या-
ध्यापनाङ्गत्वे क्रियोद्देश्यफलस्याध्ययनस्योपनयनकर्तृगततया “ स्वरितजित ” इत्यनेनैवा-
त्मनेपदसिद्धे “ समानन— ” इत्यर्कत्रिभिप्रायार्थसूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननूपनयनं प्रत्य-
ङ्गित्वेनोद्देश्यस्याध्यापनस्य तत्फलस्याचार्यकस्य च कर्तृगतत्वेऽप्युपनयनजन्यसंस्कारस्याकर्तृ-
गतत्वात् “ स्वरितजित. ” इत्यनेन नात्मनेपदमुपपद्यत इति चेत्—न; यत्प्रधानं फल
मुद्दिश्य क्रियारम्भस्तस्य कर्तृगतत्वाकर्तृगतत्वयोरेव कर्त्रभिप्रायाकर्त्रभिप्रायशब्दार्थत्वात् ।
अत एव वृत्तिकारेण “ स्वरितजित. ” इति सूत्रे यस्य कस्यचित्फलस्य कर्तृगामित्वमात्रे-
णात्मनेपदविधाने ‘ यजन्ति याजका, पचन्ति पाचका. ’ इत्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्या-
शङ्कानिराकरणार्थं “ यदर्थमसौ क्रियारभ्यते तत्क्रियाफलम् ” इत्युक्तम् । हरिणा च—

“ यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभानि प्रयोजनम् ॥ ”

इत्युक्तम् । अत एव “नीचैः सदो मिन्यात्” इति परस्मैपरश्रुत्या “यदि कामयेत वर्षुक पर्जन्यः स्यात्” इति श्रुतस्य वर्षरूपफलस्याध्वर्युरूपकर्तृव्यतिरिक्तयजमानगामित्वमुक्तं “तथा कामोऽर्थसंयोगात्” इति तार्तीयाधिकरणे । ततश्चोपनयनोद्देश्यफलस्याध्यापनस्य कर्तृगतत्वे “समानन—” इत्यादिसूत्रानर्थक्यं प्रसज्यत एव । किञ्च “सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्” इत्याद्युपनयनाश्रितवयोविशेषलक्षणगुणानां माणवकगतफलार्थत्वावगमात्तदाश्रयस्याप्युपनयनस्य माणवकगतफलार्थत्वस्य “तथा कामोऽर्थसंयोगात्” इति तार्तीयाधिकरणन्यायेनावश्यवक्तव्यत्वान्माणवकगताध्ययनरूपफलार्थत्वमेवोपनयनस्य युक्तं, नाध्यापनाङ्गत्वमिति । न चोपनयनजन्यसकारस्य माणवकगतत्वात्तावन्मात्रेणैव गुणतदाश्रयफलयोरेकगतत्वान्न तार्तीयाधिकरणविरोध इति वाच्यम्, क्रियोद्देश्यफलस्यैव गुणफलसामानाधिकरण्यस्य वक्तव्यत्वात् ; अन्यथा दक्षिणादिलक्षणक्रियाफलस्याध्वर्युगतत्वात् “यदि कामयेत वर्षुक पर्जन्यः स्यात्” इति श्रुतगुणफलस्याप्यध्वर्युगतत्वप्रसङ्गात् । न च “तमध्यापयेत्” इत्युपनयनस्याध्यापनान्वयप्रतीतेस्तद्विरोध स्यादिति वाच्यम्, ‘कुशलेन तक्षणा रथं निर्मापयति’ इत्यत्र तक्षगतकौशलस्य रथनिर्माणद्वारा निर्माणोपयोगवदुपनयनस्याध्ययनद्वाराध्यापनान्वयसंभवेनोक्तानुपपत्तेरभावात् अध्ययनाङ्गमेवोपनयनं नाध्यापनाङ्गम् । एतेन—अध्ययनविधेर्नियोज्यासत्त्वान्नानुष्ठापकत्वम् ; अध्यापनविधेराचार्यकामस्य नियोज्यस्य सत्त्वादनुष्ठापकत्वम् ; न च विश्वजिन्यायादध्ययनविधौ नियोज्यकल्पनं युक्तम् ; अनुष्ठानाय हि नियोज्यकल्पनम् ; स्वर्गकामनियोज्यकदर्शपूर्णमासविधिभिः प्रयाजानामिवाचार्यककामनियोज्याध्यापनविधिनैवाध्ययनानुष्ठानसंभवान्नाध्ययनविधौ नियोज्यकल्पनम् । न चाध्ययनमन्तरेणाध्यापनासंभवात् अध्यापनविधिनाध्ययनमात्राक्षेपेऽप्यध्ययनविधिविहितस्य सनियमाध्ययनस्य नाक्षेप इति वाच्यम् ; अध्यापनविधिना ह्युपनयनाङ्गकमध्यापनं प्रयुज्यते ; उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वं चोपनेयासत्तिरूपदृष्टमुत्वेनैव युक्तम् ; उपनेयामत्तेरपि द्वाराकाङ्क्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमेवाध्ययनं द्वारत्वेन कल्प्यते, नाध्ययनान्तरमिति विहितस्य सनियमाध्ययनस्याध्यापनविधिनैवानुष्ठानसिद्धेर्नाध्ययनविधिस्तस्यानुष्ठापक—इति प्राभाकरमतं निरस्तम् । अध्यापनस्य रागप्राप्तत्वेन याजनवद्विधेयत्वाभावान्नियोज्याश्रवणस्याध्यापनविधावपि तुल्यत्वान्नियोज्यकल्पनस्याध्ययनविधावपि संभवात् उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वनिरासाच्च नाध्ययनमध्यापनविधिप्रेयुक्तम् । किञ्च

“ योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ ”

इति नित्यतया श्रुतस्याध्ययनस्य काम्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वासंभवश्च । यत्र ग्रामे जनपदे चार्थवत्त्वादिहेतुभिराचार्यककामो न स्यात्, सन् वा कश्चिदुपनीयाध्यापयितुं प्रवृत्त प्रव्रजनादिहेतुभिर्निवृत्ताध्यापनविधिसंबन्धः स्यात्, ततस्तद्ग्रामजनपदवासिनामध्ययनस्य तेन तेनाचार्येणोपनीतानामेकदेशान्तराध्ययनस्य च निवृत्त्यवश्यंभावेन नित्यत्वविरोधप्रसङ्ग इत्यास्तां विस्तरः । अर्धपञ्चमानिति ; अर्धं पञ्चमं येषां ते तथोक्ताः ; अर्धमासाधिकाश्चतुरो मासानित्यर्थः । इत्यादीत्यादिशब्देन

“ अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतं पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ”

इत्यादिवचनान्यभिप्रेतानि । व्रतशब्देन “ यथाविधि ” इत्यनेन परिगृहीतानि वेदव्रतान्युच्यन्ते ‘ यथाविध्यधीयीत ’ इत्यनेनाप्यन्वयात् । नियमशब्देन “ मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ” इत्युक्तकालविशेषनियमादयो गृह्यन्ते । अङ्गविध्युपेताध्ययनविधिलभ्यार्थमाह—एवमिति । “अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत्” “ इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः—दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति ” “ तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते ” इत्यादिवाक्यानि सत्संतानेत्यत्राभिप्रेतानि । उपनयनविधिलब्धमर्थमाह—आचार्योच्चारणानूच्चारणमिति ।

श्रीभाष्यम्

अध्ययनं च स्वाध्यायसंस्कारः, “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् । संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम् ; धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात्, जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च । एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । अध्य-

यनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात् गृहीतात् स्वाध्यायादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति ।

श्रुतप्रकाशिका

“सक्तून् जुहोति” इत्यत्र पुरुषस्य सक्तुहोमजन्यादृष्टभाक्त्वात् सक्तुहोमो यथा पुरुषसंस्कारस्तद्वदध्ययनस्य पुरुषसंस्कारत्वेऽस्याक्षरराशिग्रहणफलत्वं न स्यात्, अपूर्वसिद्धार्थत्वाभावात्; ततश्चाक्षरराशिग्रहणफलत्वाभावेनावृत्त्यसिद्धेः सक्तुदुष्कारणरूपमेवादध्ययनं स्यादित्याशङ्क्याह—अध्ययनं चेति । उपनयनाङ्गकत्ववत्स्वविधिप्रयुक्तत्ववदिदं चोपपादनीयमिति चार्थः । स्वाध्यायसंस्कारः, न तु सक्तुहोमवदपूर्वविषयतया पुरुषसंस्कार इत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—स्वाध्याय इति । तव्यप्रत्ययात् कर्मत्वावगमः; स्वाध्यायस्य हि कर्मत्वावगमः, न पुरुषस्य; कर्तुः क्रियाप्राप्तुमिष्टतमत्वं हि कर्मत्वम्, अतोऽध्ययनं स्वाध्यायस्य संस्कारः, न तु पुरुषस्येत्यर्थः । निर्वृत्त्यादेरपि साधारणं कर्मत्वं कथं संस्कार्यत्वहेतुतयोच्यत इत्यत्र निर्वर्त्यत्वविकार्यत्वानुपपत्तिमभिप्रेत्य ‘स्वाध्यायस्य’ इति पुनः कीर्तनम्; वस्तुसामर्थ्यसचिवकर्मत्वावगमः संस्कार्यत्वे हेतुरिति भावः । फलान्तरे संभवति प्राप्यत्वमात्रपर्यवसानं चायुक्तम् । ननु न कर्मत्वमात्रावगमात्संस्कार्यत्वम्, “सक्तून् जुहोति” “सुवर्णं भार्यम्” इत्यत्र सक्तुसुवर्णयोः संस्कार्यत्वाभावादिति शङ्कायां संस्कारस्वरूपं शोधयति—संस्कारो हीति । हिनामभ्यां प्रसिद्धिः प्रतियोग्यभ्युपगमश्च सूच्यते; अपि चेतिवदनेकाव्ययतुल्यरूप एकशब्दो वा । यद्यपि “सत उत्कर्षाधानं संस्कारः” इति भूतभाव्युपयोगिसंस्कारानुगतं लक्षणं, तथापि स्वाध्यायस्य भूतोपयोगित्वासंभवात् भाव्युपयोगिसंस्कारलक्षणमत्रोक्तम् । संस्कारलक्षणानुपपत्त्या “सक्तून् जुहोति” इत्या-

दिषु प्रत्ययस्वारस्यावगतमपि कर्मत्वं भग्नमिति भावः । अत्र तु न तथानुपपन्नमित्याह—संस्कार्यत्वं चेति ; चः शङ्कानिवृत्तौ । कुत इत्याह—धर्मार्थेति । पुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनेत्यनेन पूर्वोक्तव्याख्येयैकत्वाय प्रयोजनवदर्थवबोधनमनुगतमिति दर्शितं भवति ; पुरुषार्थपरत्वं वानुगतम् ; इष्टतत्साधनयोरुभयोरपि पुरुषार्थत्वात् । यद्यप्यर्थकामतदुपायेषु केचिल्लोकसिद्धाः, तथापि धनेशमुरेशादिविभूतिरूपातिशयितार्थकामतत्साधनानां लोकसिद्धपशुपुत्रानादेश्वित्रादिसाध्यत्वस्य च लौकिकप्रमाणागोचरत्वात् पुरुषार्थचतुष्टयस्य वेदवेद्यन्वोक्तिर्युक्ता । अवबोधित्वात् ; अनुष्ठानौपधिकबोधजनकत्वादिति भावः । अर्थवबोधकत्वस्य हुमादावव्याप्तत्वादाह—जपादिनेति । स्वरूपेणापि ; अर्थज्ञानानुष्ठानाभ्यामृते जप्यमानेनाक्षरमात्रेणापीत्यर्थः । आदिशब्दादध्यापनग्रहणम् । अनुष्ठानानुगुणं ज्ञानं जपादि चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेनैवेत्युक्तं भवति । यद्वा पुरुषार्थतत्साधनावबोधित्वेन सह तत्साधनत्वं चशब्देन समुच्चीयते । तत्साधनत्वं द्विधा—जपादिना, ध्रियमाणेन स्वरूपेण चेति । अतोऽवान्तरसमुच्चैतव्यसमुच्चयपरोऽपिशब्दः । एवं नियमविधित्वं चोपपादितं भवति । अर्थज्ञानपर्यन्तत्वं किं शब्दस्वारस्यादभ्युपगम्यते, उतार्थानुपपत्त्येति विकल्पमभिप्रेत्य तत्र शब्दस्वारस्यं प्रतिवदन्नध्ययनविधिनिरूपणमुपसंहरति—एवमिति । मन्त्रवदिति पृथङ् निर्देशो व्रतान्तर्भावेन तदनन्तर्भावेन वाध्ययनोपकारकमन्त्राभिप्रायः । अस्ति हि ‘शं नो मित्रा’ दिमन्त्राणां व्रतानुप्रवेशेनापि जपमात्रेणोपकारकत्वम् । नियमाः पूर्वोक्ताः । यद्वा यथा बालस्योपनयनकाले संध्योपासनादिकाले च विधीयमानमुच्चारणं नियमवदक्षरपठनमेव, नार्थधीसंपादनम् ; न हि बालानां पूर्वं मन्त्रार्थवबोधसंभवः ; तद्वदिति । अक्षरराशिग्रहणेति ; सनियमकोच्चारणमध्ययनशब्दस्य मुख्यार्थः । “वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः” “एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः,” “अङ्गाध्याय्यनूचानः” “कल्पाध्यायी ऋषिः” “कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी ब्रूणः” इत्यादिप्रयोगात् । न हि स्वशास्त्रैकदेशाध्यायिनोऽर्थज्ञानसंभवः ; अङ्गाध्ययनस्य पृथगुपादानेन तद्विरहेऽर्थज्ञानप्रसङ्गाभावात् । स्वाध्यायशब्दश्च नार्थज्ञानवाची, अपितु स्वशास्त्रामात्रवाचीति तत्कर्मत्वं स्वाध्यायस्यैव युक्तं, न त्वर्थज्ञानस्य । अध्ययनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगादक्षरग्रहणस्यासन्नत्वात् हुमादिष्वनुगतत्वाच्च तत्स्वीकारो युक्तः, व्यवहितत्वादसार्वत्रिकत्वाच्च नार्थज्ञानमित्यभिप्रायः । सकृदुच्चारणावधिकत्वव्या-

वृत्त्यर्थमक्षरग्रहणे पर्यवसानमुक्तम् । मात्राया विधिव्यापारस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वव्युदासः । पर्यवस्यतीति ; यथा “अग्नीनादधीत” इति वाक्यमाधानमात्रपरं, न तूत्तरक्रतु-विनियोगपरम् ; यथा च “कारीया वृष्टिकामो यजेत” इति वाक्यं वृष्टिसिद्धिपर्यन्त-कर्मविशेषपरं, न तु वृष्ट्युपरितनोपयोगपरं तथेति भावः । एवं शब्दस्वारस्यार्थज्ञान-पर्यन्तत्वं निरस्तम् । अथार्थानुपपत्ति परिहरति ; त्रिधा चानुपपत्तिशङ्का—विधेरक्षरग्रहण-मात्रपरत्वे ग्रहणशेषतया विनियुक्तस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे प्रमाणाभावादविवक्षितार्थत्वं स्यात्, मीमांसायाः प्रवर्तकाभावादनारम्भणीयत्वं स्यात् ; अक्षरराशिग्रहणमात्रस्य दुस्वरूपतया विधेः प्रयोजनपर्यवसानं न स्यादिति । एतच्छङ्कात्रयनिराकरणमुखे-नाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तता, तन्निमित्ता ब्रह्मविचारानारम्भशङ्कां च व्युदस्यन् वेदाख्यै-कप्रपञ्चव्याख्यानरूपतया कर्मब्रह्मविचारयोरैकशास्त्र्यमपि दर्शयति — अध्ययन-गृहीतस्येति । इह साङ्गमध्ययनं विवक्षितम् “अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य” “ननु च साङ्गवेदाध्ययनात्” इति पूर्वापरानुगुण्यात् । तेन हि प्रयोजनवदर्थपातप्रतीति-सिद्धिः । अर्था यज्ञोपासनादयः ; ते स्वर्गमोक्षादिप्रयोजनवन्तः । प्रयोजनवदर्थश-ब्देन काकदन्तवदपरीक्ष्यत्वशङ्काव्यावृत्तिः । प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनादिति ; अनेन विधेः परंपरया पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तं भवति । अध्ययनस्य साक्षात्प्रयोजन-मक्षरराशिग्रहणमित्युक्तम् ‘अध्ययनगृहीतस्य’ इति पदेन । अयमर्थः—किं साक्षा-त्पुरुषार्थपर्यवसायित्वं विवेर्विवक्षितम्, उत परंपरया । साक्षात्प्रयोजनपर्यवसायित्वं विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि नोपपद्यते, अनुष्ठानापूर्वद्वारा स्वर्गस्यैव प्रयोजनत्वात्, अध्ययन-विधेः स्वर्गपर्यन्तत्वानभ्युपगमाच्च । परंपरया चेत्, अस्मत्पक्षेऽपि संभवतीति । स्वभावत इति ; शब्दस्य बोधकत्वशक्तिस्वाभाव्यादित्यर्थः । व्युत्पन्नपदपदार्थं प्रति शब्दस्यार्थाव-बोधकत्वं स्वभाविकमिति लोकसिद्धम् । एवकारो विधिनैरपेक्ष्यपरः । अन्यत्र विनि-योगस्तु न स्वाभाविकं शब्दस्यार्थपरत्वं निरुणद्धि, जपविधिवत् ; “याजयित्वा प्रति-गृह्य वाऽश्नन् स्त्रिः स्वाध्याय वेदमधीयीत त्रिरात्रं वा सावित्रीम्” “वेदमेव जपेन्नित्यम्” इत्यादिविधानं हि न वेदस्यार्थपरत्वं निवारयति । स्वाध्यायः स्वतोऽर्थबोधकश्चेत् किं मीमांसयेत्यत्राह—गृहीतादिति ; गृहीतात् गृहीतमात्रात्, ‘अध्ययनगृहीतस्य’ इत्युक्तेः । तेन मीमांसाख्येतिर्कर्तव्यताराहित्यं विवक्षितम् । आपाततः प्रतीतेः संशय-

विपर्ययसहत्वात्तन्निराकरणाय मीमांसेति भावः । ‘अध्ययनगृहीतस्य’ इत्यादिना वेद-
स्यावबोधकत्वस्वभावत्वमुक्तम् ; तत्र प्रयोजनवदर्थशब्दः परंपरया पुरुषार्थपर्यवसानज्ञाप-
नाय । उपरि तन्निमित्तापातप्रतीतिजनकतायाः सहकारिवैकल्यनिबन्धनत्वमित्यपौन-
रुक्त्यम् । न हि वेदस्यापातप्रतीतिजनकत्व इवभावः, प्रमितिजनकत्वस्वभावत्वात् ।
मीमांसाख्यपरिकरशून्यस्य तदभावो न श्रुतेः प्रमितिजनकत्वस्वभावविरोधी, यथा आलो-
कादिसहकारिविरहे रूपाद्यनुपलम्भश्चक्षुरादीनां रूपादिसाक्षात्कारजनकत्वस्वभावं
न विहन्ति, तद्वत् । आपातप्रतीतावपि प्रयोजनवत्त्वेन प्रतिपत्तिरस्तीति दर्शयितुं
पुनः प्रयोजनवदर्थशब्दः ; प्रयोजनवदरथापातप्रतीतिर्हि तन्निर्णयरागं जनयति ; न हि
निष्प्रयोजनकाकदन्ताद्यापातप्रतीतिस्तन्निर्णयरागं जनयति । ‘आपाततोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वा’
इत्यन्वयः ; अर्थानामवगम्यमानत्वं दृष्टेत्यर्थः, ‘स्वात्मनो बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा’ इतिवत् ।
प्रयोजनवदरथापातप्रतीतेः स्वानुभवसिद्धत्वान्न तदपह्नवः शक्य इति भावः । व्याकरणादि-
फलस्वरूपविलक्षणे मीमांसाफलस्वरूपे दर्शयति—तत्स्वरूपेति । स्वरूपविशेषा
अङ्गिनः ; प्रकारविशेषा अङ्गानि । पूर्वपक्षोक्तस्वरूपप्रकारतः सिद्धान्तितस्वरूपप्रकारयो-
र्वैषम्यं विशेषशब्देन विवक्षितम् । प्रयोजनवदर्थस्वाध्यायवेदमीमांसाशब्दाः पूर्वोत्तर-
भागसाधारणाः । स्वयमेव, न तु विविना । तदुपपादकम् अधीतवेदः पुरुषः
इति पदद्वयम् । ‘अधीतवेदः’ इत्यध्ययनविधिव्यापारस्यानुष्ठितांशे पर्यवसितत्वान्मी-
मासायां तस्याप्रवर्तकत्वं द्योतितम् । चेतनत्वात् फलवदरथापातप्रतीत्या स्वयमेव प्रवर्तते
इति पुरुषशब्दस्याभिप्रायः । नन्वक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वपक्षे रागतः प्रवृत्तिरपि नोप-
पद्यते, “वेदाङ्गानि समस्तानि कृष्णपक्षेषु सपठेत्” “निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयः”
“वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च” इत्यादिविहिताङ्गाध्ययनस्याप्यक्षरग्रहण-
पर्यन्ततया व्याकरणादेरर्थबोधाभावात् प्रकृतिप्रत्ययज्ञानाभावेनापातप्रतीत्यभावात् ;
मैवम् ; व्याकरणादीनां वेदाङ्गत्वात् अकिञ्चित्करस्याङ्गत्वायोगात् दृष्टकिञ्चित्कारे
संभवति तत्प्रहाणेनादृष्टकल्पनायोगात् पदाद्यवबोधरूपदृष्टकिञ्चित्कार एव स्वीकार्य
इत्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यैव व्याकरणाद्यर्थावगमसिद्धेः प्रयोजनवदरथापातप्रतीतिसिद्ध्या मोमां-
सारम्भोपपत्तेः । ‘अधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते’ इत्यनेन “अथातो धर्मजिज्ञा-

सा ” इति सूत्रमप्यर्थाद्व्याख्यात भवति । विधेरक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वे प्रवर्तकाभावात् स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे प्रमाणाभावाच्च मीमांसा नारम्भणीयेति पूर्वः पक्षः । साङ्गाध्ययनानन्तरं शब्दस्य स्वतोऽर्थावबोधित्वदर्शनात् प्रवर्तकान्तराभावेऽपि रागात्प्रवृत्त्युपपत्तेरारम्भणीयेति सिद्धान्त इति ।

ननु कर्मविचारस्य रागप्राप्तत्वे “आधीत्य स्नायात्” इति समावर्तनस्मृतिर्बाधिका स्यात् ; वैधत्वे स्मृतेरपि श्रुतेर्वलीयस्त्वात् स्मृतिरवकाशप्रदा स्यात् ; नैवम् ; अध्ययनविधेरक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वार्थज्ञानपर्यन्तत्वयोः किमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ? यद्यर्थज्ञानपर्यन्तत्वं तर्हि “अधीत्य स्नायात्” इति स्मृतिगताध्ययनशब्दस्य तत्तुल्यार्थत्वान्न विरोधः । यद्यक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वं ततोऽपि तुल्यार्थत्वान्न विरोधः । किञ्च विरोधे सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिरप्यस्ति ; यथा छान्दोग्ये—“आचार्यकुलद्वेद्मवीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इत्यादि ; ततश्च स्मृतिवचनोपेता स्नानश्रुतिर्वलीयसी ; तस्मात् श्रुतिस्मृतिवचनयोः प्राबल्यदौर्बल्यकथनं निरर्थकम् । नन्वेवं श्रुत्यापि रागतः प्रवृत्तिर्बाध्यत इति चेत्—न ; समावृत्तस्यापि रागतः श्रवणोपपत्तेः । नन्वध्ययनानन्तरभावित्वे समावर्तनस्य तत्पूर्वकगृहस्थकर्मानुष्ठानानवरुद्धश्रवणावसरालाभान्मीमांसानारम्भः प्रसज्यते ; नैवम् ; समावृत्तस्यापि श्रोतुः श्रावयितुरिवावसरसंभवात् । आचार्यस्य ह्यध्यापनं विहितम् , न तु गृहस्थस्य श्रवणमिति चेत्—न ; अध्यापनस्य याजनप्रतिग्रहवद्रागप्राप्तत्वात् । रागप्राप्तमपि “प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्” इत्यादिशास्त्रानुमतमध्यापनमिति चेत् ; श्रवणमपि शास्त्रानुमतम् , अनिषिद्धत्वात् ; यज्ञानुष्ठानोपयुक्तत्वाच्च । ननु “संवत्सरे सवत्सरे द्वौ द्वौ मामौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः” इत्यारभ्य “तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ; निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्तेऽग्निहोत्रमतिथयः” इत्यादिना श्रवणं गृहस्थस्य निषिद्धमिति चेत्—न ; साकल्येन मासद्वयं गुरुकुलवासस्यानुष्ठानोपरोधित्वेन तस्यैव निषिद्धत्वात् । “निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्तेऽग्निहोत्रमतिथयः” इति ह्युच्यते ; आचार्यस्याप्यनुष्ठानानुपरोधेन श्रावणस्य हि शास्त्रानुमतत्वम् ; अतोऽनुष्ठानानुपरोधोपरोधप्रयुक्तानुमत्यननुमतिविषयत्वं श्रावणस्य श्रवणस्य च तुल्यम् । अत एव हि युधिष्ठिरादीनां गार्हस्थ्यनिष्ठानामपि भीष्मादिभ्यः श्रवणं-भारतादिषु प्रतिपाद्यते । यद्यपि श्रावणकाल एव श्रवणकालः, तथापि

श्रोतुरुदकाहरणकाष्ठसपादनादिभिरनुष्ठानोपरोध इति चेत्—न; अध्ययनविधिप्रयुक्तोदका-
हरणादेस्तन्निवृत्त्या निवृत्तत्वात्; विच्छेद्यात्यादिप्रयोजनान्तरस्पृहया शिष्यस्नेहेन च
गुरोः श्रावणमुपपद्यते। श्रावयितुर्ज्ञातार्थत्वादनुष्ठानमुपपद्यते, श्रोतुरज्ञातार्थत्वाच्चेति चेत्—
न; उपनयनप्रभृत्यनुष्ठानवद्वितैषिवचनादनुष्ठानोपपत्तेः। तर्हि हितैषिवाक्यमेव स्यात्,
किमर्थं मीमांसाश्रावणमिति चेत्, हितैषिवचनस्य प्रमाणमूलत्वनिश्चयार्थं प्रष्टृणां परेषां
स्वयमुपपादनार्थं च। हितैषिवचनादनुष्ठानसम्भवे शूद्रादीनामप्यनुष्ठानप्रसङ्ग इति
चेत्—न; “न शूद्राय मति दद्यात्” “न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य
व्रतमादिशेत्” इत्यादिनिषेधवचनसद्भावात्। न हि यज्ञादिकं ब्राह्मणाः
शूद्रायोपदिशन्ति। न च शुश्रूषाविरहितशूद्रविशेषविषयत्वेनेदृशनिषेधवचनानां संकोचः
कार्यः, संकोचकाभावात्। न हि शूद्रस्य यज्ञाद्यर्हत्वविषयं वचनान्तरं दृश्यते।
किञ्च यजमानेन कृत्स्नवेदस्य मन्त्रविशेषाणां च जप्यतावचनात् तेषामध्ययनलभ्यत्वात्
अध्ययनस्य चोपनयनसापेक्षत्वात् उपनयनस्य च त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् शूद्राद्यधिकार-
प्रसङ्गः। ननुपनयनविधिरत्रैवर्णिकाध्ययनविषयतया नेतुं शक्यते; अतः शूद्रस्याध्ययन-
मुपनयननिरपेक्षमिति तस्य याजमानाद्युच्चारणसम्भवं इति चेत्—न; “तस्माच्छूद्रसमीपे
नाध्येतव्यम्, अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे जिह्वा-
च्छेदो धारणे शरीरमेद” इत्यादिना शूद्रस्य वेदश्रवणादेर्निषिद्धत्वात्। अध्ययनं
चेदुपनयनाङ्गं तत् त्रैवर्णिकाधिकारमेवेति न तत्र शूद्राद्यधिकार इति मन्त्रविशेषोच्चारणा-
नुपपत्तेर्न हितैषिवचनाच्छूद्रादेः कृत्वनुष्ठानप्रसङ्ग इति नापशूद्राधिकरणविरोधः। किञ्च
यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिविधिः “न स्वाङ्गं स्वव्यवधायकम्” इति
न्यायात् स्वोपयोगिनोऽर्थाजिनादेः रागप्राप्तस्याप्यवसरप्रदः, तथानुष्ठानोपयोगिमीमांसाश्रावणस्य
समावर्तनविधिरवकाशप्रदः स्यात्। क्त्वाप्रत्ययस्य च समानकर्तृकत्वपूर्वकालीनत्वमात्रमर्थः,
न त्वानन्तर्यम्। नन्वानन्तर्यमेव विधेयम्; न चेद्विधिवैयर्थ्यम्, दुःखात्मकगुरुकुलवास-
निवृत्तेः स्वतः प्राप्तत्वादिति चेत्—न; आनन्तर्यपरत्वेऽपि विधिवैयर्थ्यात्; तच्च गुरुकुल-
वासस्य दुःखात्मकत्वादेव। अतः सनियमकसंस्कारविशेष एव स्नानमिति तद्विधेयं, न
त्वानन्तर्यम्। तस्मात् “अधीत्य” इति क्त्वाश्रुतेर्न विरोधः। तस्मात्स्वयमेव
प्रवर्तते। ननु “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण यजति याजयति वाध्या-

पयति वा स्थापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति श्रेयांश्च भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्” इति श्रुत्या

“ अविदित्वा ऋषि छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ ”

इति स्मृत्युपबृंहितयार्थज्ञानविधानं फलितम् , मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताज्ञानस्यात्र विहितत्वात् ; तुल्यन्यायतया दैवतशब्दस्य मन्त्रप्रकाश्यानुष्ठेयार्थप्रदर्शनार्थतया च विध्यादिभगार्थज्ञानस्य विधेयत्वापत्तेः; योगो मन्त्राणां विनियोगः, तज्ज्ञानस्य ब्राह्मणभगार्थज्ञानसापेक्षत्वाच्चेति चेत्— न ; प्रतिग्रहर्तुसंवेशनादेरिव रागप्राप्तत्वानिवृत्ते । न हि “ ब्राह्मण प्रतिग्रहादिना धनमार्जयेत् ” “ ऋतावुपेयात् ” इति वचनं रागतः प्राप्ति प्रतिग्रहादेर्निरुणद्धि । किंचानेनैव वाक्येनार्थज्ञान विहितमित्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वं नाश्रयणीयम् ; यथा क्रतूनां विध्यन्तरसिद्धत्वादाधानविधेरुत्तरक्रतुपर्यन्तत्वं नाश्रीयते, तद्वत् । न चेदं वाक्यमध्ययनस्यार्थधीपर्यन्तत्वमवगमयति ; न च स्वयमर्थज्ञानं विधत्ते ; अर्थज्ञानस्यान्यत सिद्धत्वात्, अत्र मन्त्रमात्रस्य ऋष्यादिविज्ञानविधानप्रतीतिश्च । ततश्च वेदस्य साङ्गतयाध्येयत्व सिध्येत् ; न त्वर्थज्ञानम्, छन्दोदेवतादिज्ञानस्य छन्द कल्पव्याकरणनिरुक्तादिसापेक्षत्वात् मीमांसानपेक्षत्वाच्च । विनियोगविषयसंदेहे सति मीमांसापेक्षा स्यादिति चेत्, तर्हि संदेहापाकरणाय रागतः प्रवृत्तिः स्यात् ।

“ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ ”

इतीदमपि वचनं नार्थज्ञानपर्यन्तत्वमध्ययनविधेरवगमयति, ‘अधीतम्, अविज्ञातम्’ इत्यत्रैवाध्ययनार्थज्ञानयोः पृथङ् निर्देशात् ; रागप्राप्तस्य विधातुमशक्यत्वाच्च । “ वेदानां किंचिदधीत्य ब्राह्मणः ” “ एका शाखामधीत्य श्रोत्रियः ” “ अङ्गाध्यायनूचानः ” इत्यादयः कल्पसूत्रप्रयोगाश्चाध्ययनार्थज्ञानं पृथग्भूतमवगमयन्ति । अतः श्रवणस्य दुःखरूपत्वेन तन्द्रालुतया वा अर्थार्जिनाद्यन्यपरतया वा यो न शृणोति तत्प्ररोचनार्थमिदं “ यदधीतम् ” इत्यादि वचनम् ; यथा “ अक्षैर्मा दीव्यः कृषिवित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ”

इति वाक्यं तन्द्रालुप्ररोचनार्थम् ; प्ररोचनया हि प्रवृत्तिरुत्कटा स्यात् ; न ह्येतावता कृपेरर्थार्जनस्य च रागप्राप्तत्वभङ्गेन सर्वत्र वैधत्वमेव स्यात् ; तद्वदिदमपि वचनं श्रवणस्य रागप्राप्तत्वं न विहन्ति । तस्माद्रागत एव प्रवर्तते । एवमन्यतः प्रवृत्तौ संभवन्त्या शब्दशक्त्युलङ्घनेन मीमांसाश्रवणस्य विवेयत्वकल्पनमशुक्तम् ।

ऐकशास्त्र्यं रागत. प्रवृत्तिश्चास्तु, कथं पौर्वापर्यनियमः^२ इत्यत्राह—तत्रेति । तत्र वेदे । कर्मविधिस्वरूपे निरूपित इति. कर्मभागस्य वेदोपक्रमत्वाद्धीतक्रमेणैव निरूपण प्राप्तमिति कर्मविचारस्य पूर्वभावित्वमिति भावः । ननु न हि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनन्तस्थिरफलत्वं च पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण कचित्रिरूपितम् ; तत्कथमल्पास्थिरफलत्वावगतिः^२ इत्यत्राह—स्वरूपे निरूपित इति । केवलं कर्मविधिस्वरूपमेव निरूपितम् ; अल्पास्थिरफलत्वज्ञानं चावृत्तिविधानादिना फलितमिति भावः । यद्वा कर्मविधिस्वरूपं निरूपितं, न त्वाराध्यपरदेवतेति भावः ; तदाराधनत्वेन कृते ह्यनन्तस्थिरफलत्वसिद्धिः । अध्ययनगृहीतस्वाध्यायेति ; अध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायविषयत्वादुपनिषदश्च स्वाध्यायशब्दान्तर्गतत्वादिति भावः । एकदेशशब्देनैकप्रबन्धाशत्वं सूचितम् । साधारणवेदशब्दनिर्दिष्टे शब्दराशावनन्यपरं प्रदेशं पृथङ् निर्दिशति उपनिषच्छब्देन । वेदान्तशब्देन विचारपौर्वापर्यनियमहेतुर्दर्शितः । मीमांसाशब्दोक्ते व्याख्याने प्रदेशभेदं विशिनष्टि शारीरकपदेन । “अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन” इत्याद्युक्तानुषङ्गिकाल्पास्थिरफलव्यावृत्त्यर्थम् अमृतत्वरूपशब्दः । आनुषङ्गिकाणामल्पास्थिरफलत्वेऽपि प्रधानफलस्यानन्तस्थिरफलत्वेनापातप्रतीतिरस्तीत्यर्थः । कर्ममीमांसासंस्कृतमनस्कत्वादत्राप्यानुषङ्गिक प्रधानं च फलं संभवतीति श्रोतुः प्रतीयत एव । ननु फलत्वाद्विदमप्यनित्यमिति बुद्धिः स्यात्—नैवम् , विपक्षे बाधकाभावान् । यथा भौमसुखान् स्वर्गादिसुखं विलक्षणं प्रतिपन्नं, तत्रापि परस्परवैलक्षण्यं देशकालस्वरूपभेदात्प्रतिपन्नं, तथैव तस्मादपि विलक्षणं सुखं संभवतीत्यतीव रागजननायास्यापि प्रतीतिः स्यात् । अधिकरोति ; अधिकारी भवति । एवं कर्मविचारकृदेवाधिकारी भवति, न तु साधनचतुष्टयवानित्यभिप्रायः ।

भावप्रकाशिका

सक्तुहोमो यथा पुरुषसंस्कार इति ; यथा भूतभाव्युपयोगविधुराणां सक्तूनां होमसंस्कार्यत्वाभावेन सक्तुहोमस्य गुणकर्मत्वाभावेन प्रधानकर्मत्वं तद्वदिति भावः ।

एतदभिप्रायेण पुरुषसंस्कारत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्वाध्यायस्य हि कर्मत्वावगमो न पुरुषस्येति, यद्यप्यध्ययनस्य प्राभाकराभिमतमर्थकर्मत्वमेव निरसनीयम् ; न तु पुरुषसंस्कारत्व, तस्य परानुक्तत्वात्, न चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वाभावे पुरुषसंस्कारत्वमापतेदेव, कोटिद्वयविनिर्मुक्ताकाराभावादिति वाच्यम्, गुणकर्मत्वशून्यानां काम्यानां प्रयाजादीनां च पुरुषसंस्कारत्वस्याभावात्—तथापि प्रधानकर्मत्वनिरासे तात्पर्यम् । प्राप्यत्वमात्रपर्यवसानं चायुक्तमिति ; न चैवं वैदिके “पयो दोग्धि” इत्यत्रापि पयसः संस्कार्यत्वप्रसङ्गः, तत्रापि प्रापणनियमजन्यादृष्टस्याभ्युपेतत्वेन संस्कार्यत्वस्येष्टत्वात् । ततश्चाध्ययनेन वेदानां या प्राप्तिः स्वाध्यायोच्चारणेच्छायां सत्यामस्वलिततदुच्चारणोपयोगितालुमूर्धादिवर्णस्थानवशित्वसहिताविच्छिन्नस्मृतिसंततिजनकवर्णपदवाक्यावलीविषयसंस्कारदाढ्यजनकाक्षरराशिग्रहणरूपा तन्नियमजन्यादृष्टस्य स्वाध्यायनिष्ठस्याभ्युपेयत्वमिति भावः । सुवर्ण भार्यामित्यत्रेति ; तृतीये सुवर्णभरणस्य पुरुषार्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः । प्रातियोग्यभ्युपगम इति, प्रतिवाद्यभ्युपगम इत्यर्थः । सक्तून् जुहोतीत्यादिषु प्रत्ययस्वारस्यावगतमपीति ; ननु “मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इत्यत्रेव “तथा युक्तं चानीप्सितम्” इत्यनीप्सिते कर्मणि द्वितीया भविष्यतीति कुतो व्यत्ययाश्रयणमिति चेत्—न ; तत्र हि दानकर्मभूतेन दण्डेन मैत्रावरुणस्य संस्कारः, न तु दण्डसाधनकेन दानेन ; इह तु सक्तुसाधनकेन होमेनापूर्वं, न होमकर्मभिः सक्तुभिरिति वैषम्यात् । नन्वध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि न कर्मत्वभङ्गः, अर्थसिद्धस्याध्ययनसंस्कार्यत्वस्य “चरमुपदधाति” इत्यत्रेव द्वितीययानुवादोपपत्तेः ; अग्निप्रकरणाम्नातेन “चरमुपदधाति” इति विधिना चरूपधाने स्थण्डिलस्याङ्गतया विनियुज्यमाने तस्य साक्षात्स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वायोगादुपहितेन चरुणा तन्निवृत्तिदर्शनाच्चोपधानस्य स्थण्डिलाङ्गत्वं चरुसंस्कारद्वारकमित्यर्थसिद्धमेव हि चरोरुपधानसंस्कार्यत्वं द्वितीययानूद्यते, एवमिहाप्यध्ययनस्य तत्समाप्त्यनन्तरारम्भणीयमीमासापरिचयोत्तरकालमाविन्यर्थज्ञाने साक्षात्करणत्वायोगात् अध्ययनगृहीतस्वाध्यायेन कालान्तरे स्मृतिसमारूढेन द्वारेणार्थज्ञानदर्शनाच्चार्यसिद्धं स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कार्यत्वं तव्यप्रत्ययेनानूद्यत इत्युपपत्तेरिति चेत्—न ; ‘अध्ययनगृहीतस्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेत्’ इत्यर्थाश्रयणेन भट्टमते दोषाभावेऽप्यध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वानभ्युपगन्तृगुरुमते “स्वाध्यायसाधनकाध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत्”

इत्यर्थाश्रयणेन तद्व्यप्रत्ययार्थत्यागः सिद्ध इति भावः । अर्थावबोधनस्य सप्रयोजनत्वप्रदर्शनार्थमाह—अनुष्ठानौपयिकेति । चशब्देन समुचीयत इति ; यद्यपीदं पक्षद्वयेऽपि समानं, तथापि पूर्वपक्षे अपिर्विरोधसूचकः, द्वितीयपक्षे तु जपादे स्वरूपस्य च समुच्चयपर इति विवेकः । मन्त्राणां स्वाध्यायान्तर्गतानां पृथङ् निर्देशः किंनिबन्धन इत्याशङ्क्याह—मन्त्रवदिति पृथङ् निर्देश इति । उपकारकमन्त्रवत्त्वप्रतिपादनस्य प्रकृतेऽत्यन्तानुपयोगाद्विप्रत्ययान्तत्वमाश्रित्याह—यद्वा बालस्येति । सनियमकोच्चारणमिति; यद्यपि नियमोऽङ्गविधायकवाक्यान्तरप्राप्त्यो नाध्ययनशरीरान्तं पाती, तथाप्यर्थज्ञानस्य तच्छरीरान्तं पातित्वे तात्पर्यम् । अपितु स्वशास्त्रामात्रवाचीति, अध्यायशब्दो वेदपरः, स्वशब्दः पितृपितामहपरंपरागतस्वीयत्ववाची । न च ‘स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशे’ इति भाष्येण विरोध इति वाच्यम्, तस्यापि ‘स्ववेदाख्याक्षरराशे’ इत्यत्र तात्पर्यात् । न च सिद्धान्ते स्वाध्यायस्याध्ययनोद्देश्यतयोद्देश्यगतविशेषणस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वात् स्वीयास्वीयसाधारण्येनाध्ययनं प्राप्नोतीति वाच्यम्, वेदानामानन्त्येन सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वेन संकोचेऽपेक्षिते स्वीयत्वस्योद्देश्यगतस्य विवक्षितत्वोपपत्तेः । मात्रचेति, ननु ‘क्षीरमात्रं पिब’ इत्यादावुत्तरपदत्वनियतं मात्रपदं प्रातिपदिकम्; न तु “प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मात्रचः” इति विहितो मात्रच् प्रत्यय, तस्य प्रमाणार्थ एव विधानादिति चेत्—न; “ऊरुमात्रम्” इत्यादावपि प्रमाणार्थप्रत्यय इतरव्यवच्छेदप्रतीतेर्मात्रच्प्रत्ययव्यतिरेकेणोत्तरपदत्वनियतप्रातिपदिकाभ्युपगमे प्रमाणाभावादित्यत्र तात्पर्यात् *। यथाग्नीनादधीतेति वाक्यमिति;

अत्र प्रमाणस्य प्रत्ययार्थत्वकथनं फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयम्, महाभाष्यादिषु प्रमाणं प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्ते । ये त्वत्र मात्रचः साधुत्वे संदिहते त इत्थं प्रति बोधनीयाः—“प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मात्रचः” इत्यत्र प्रमाण इति प्रकृत्यर्थोपाधिः । प्रमाणं चात्र परिच्छेदकमात्रं विवक्षितं, न पारिभाषिकम्, “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” इत्याकरेष्टेः । एवं च यत् परिच्छेदायावधिनिर्धारणायोपादीयते तद्वाचकात् अस्येत्यर्थे मात्रच् प्रत्ययो भवति । अत एव “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे चतुप्” इत्यत्र ‘प्रमाणे’ इत्यनुवर्तमाने ‘परिमाणे’ इति किमर्थमिति प्रश्ने “मात्राद्यप्रतिघाताय” इति भाष्यमुपादाय “यदि ‘प्रमाणे’ इत्यनुवर्त्य प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुप् विधीयेत तदासौ विशेषविहितत्वात् सामान्यविहितान् बाधेत; परि-

एतच्च “ तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्य वादा ” इति तार्तियाधिकरणे स्थितम् ; तत्र ह्याधान-
विधेः पर्णतादिवत् क्रतुपर्यन्तत्वं पूर्वपक्षीकृत्य अलौकिकस्याहवनीयाद्यग्नेरेव फलाकाङ्क्षा-
शामकत्वसंभवात्तन्मात्रविश्रान्त एवाधानविधिः, न क्रतुपर्यन्त इति स्थापितम् ।
आधानमात्रपरमिति ; अग्निसिद्धयर्थआधानमात्रविधिपरमित्यर्थः । **ग्रहणशेषतयाविनि-
युक्तस्येति ;** ननु सिद्धान्ते न स्वाध्यायस्य ग्रहणशेषतया विनियोगः, स्वाध्यायस्य शेषि-
त्वावगमादिति चेत्—मैवम् ; ग्रहणशेषतया अविनियुक्तस्येति छेदः ; ग्रहणशब्दश्चार्थ-
ग्रहणपरः, अर्थज्ञानशेषतया अविनियुक्तस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।
अयं भावः—अर्थावबोधमुद्दिश्य शब्दोच्चारणेन हि लोके वाक्यानां तात्पर्यमवगम्य तन्नि-
र्वाहार्थं मुख्यासंभवे लक्षणादिकं परिकल्प्यते, न तूच्चारणमात्रेण ; अत एव ‘ गौरैश्च पुरुषो
हस्ती ’ इतिपदानामुच्चारणमात्रेण लक्षणा न कल्प्यते, यदा विशिष्टार्थबोधमुद्दिश्य तेषामुच्चा-
रणमिति तात्पर्यमवगम्यते, तदैव तन्निर्वाहार्थम् ‘ अयं गौर्बलीवर्दः, अश्वो वेगवान्, पुरुषो
नियतचेष्टः, हस्ती महाबलः ’ इति गवादिपदानामध्याहारलक्षणादि कल्प्यते, एवं च वेद-
वाक्यानामर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे तात्पर्यासिद्ध्या तन्निर्वाहार्थलक्षणगौणवृत्त्यनुष-
ङ्गाध्याहारावधारणकल्पनोच्छेदप्रसङ्गादवश्यं वेदेऽप्यर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणस्य वक्तव्य-
त्वात् वेदे च लोक इव तमुद्दिश्य रागप्रयुक्तोच्चारणाभावाद्विधिप्रयुक्तमेव तदाश्रयणीय-
मिति विधिश्चाध्ययनविधेरन्यो न दृश्यत इति तेनैवार्थावबोधमुद्दिश्य गुरुमुखोच्चारणानू-
च्चारणरूपमध्ययनं विधीयत इत्यकामेनापि स्वीकर्तव्यम्, एव च दृष्टफलेऽप्यर्थावबोधे
विधिरन्यतोऽसिध्यतस्तात्पर्यस्य सिद्धयर्थ इति । **शब्दस्य बोधकत्वशक्तिस्वाभाव्या-
दित्यर्थ इति ;** लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य शब्दानामर्थपरत्वस्यौत्सर्गिकस्य कचित्कचिल्लौकिक-
वाक्ये वक्तृदोषादपवादेऽप्यपौरुषेयं तदभावात् निरपवादस्य स्वत एव समर्थस्यार्थज्ञानोद्देश्य-
कशब्दोच्चारणस्य विधिनिरपेक्षत्वाच्च । ननु—शब्दानामर्थपरत्वमात्रं व्युत्पत्तिसिद्धम् ;
न त्वग्निहोत्रादिवाक्यं तत्तदर्थविशेषपरमित्यपि ; तत्तु तत्तदर्थविशेषमुद्दिश्योच्चारणमपेक्षत
इति तदर्थोऽध्ययनविधिः स्यादिति चेत्—न ; अध्ययनविधिनापि तदलभात् ; न
ह्यध्ययनविधिः प्रतिवाक्यं तत्तदर्थज्ञानविशेषमुद्दिश्य तत्तद्वाक्योच्चारणे व्याप्रियते । ‘ स्वाध्या-

माणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वात् बाध्यबाधकभावाभावः । तेन ‘ तन्मात्रं,
यन्मात्रम् ’ इत्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवति ” इति कैयटः प्राह ।

याध्ययनेन यद्भावयितुं शक्यं तदनेन भावयेत्' इति विधाने सत्यग्निहोत्रादिवाक्याध्यय-
नेन न्यायलभ्यतत्तदर्थविशेषज्ञानमेव भावयितुं शक्यमिति तत्तदर्थविशेषे तात्पर्यमर्थत-
सिध्येदिति चेत्—तर्हि अग्निहोत्रादिवाक्यानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वमेव न्यायपर्यालोचनेन
तत्तदर्थविशेषतात्पर्यतया पर्यवस्यतीत्येवास्तु, किमुच्चारणनिधिना? यदि च लोके दृष्टमि-
त्येतावता वेदेऽप्यर्थवबोधमुद्दिश्योच्चारणमाद्रियेत, तदा स्वतन्त्रवक्तृविवक्षितेतार्थावबोध-
मुद्दिश्य श्रोतृभिरुच्चारणे कृतेऽपि तस्य वाक्यस्य तत्र तात्पर्यं न दृष्टं, किंतु स्वतन्त्रकर्तु-
र्यदर्थवबोधमुद्दिश्योच्चारण तत्रैव तात्पर्यं दृष्टमिति वेदस्य तात्पर्यसिद्धयर्थं पौरुषेयत्वमपि
कल्पयेत् । वस्तुतस्तु लोकेऽपि नोच्चारणाधीनं तात्पर्यम्, मौनिना लिखित्वा दत्ते परे-
णापि लिखितं दृष्ट्वा मनसानुसंहिते श्लोकादावुच्चारणाभावात्; किंतु 'अस्माद्वाक्या-
देतदर्थप्रतीतिर्भवतु' इति वक्तृविवक्षाधीनं तदिति तात्पर्यसिद्धयर्थमध्ययनविधेरर्थावबोध-
फलकल्पनायाः कथंचिदपि नावकाशः । लोके व्युत्पत्तिसिद्धमर्थपरत्व वक्तृविवक्षिते
विशेषे पर्यवस्यति, वेदे तु न्यायलभ्ये विशेषे, तदनुसारेण च लक्षणादिकल्पनमित्येवाभ्युप-
गन्तव्यम् । अत एव वेदस्य तात्पर्यवत्त्वसिद्धिमेवाध्ययनविधिफलं मन्वानेनापि न्याय-
तोऽध्ययनविधिरर्थावबोधमपि फलत्वेन गृह्णातीति तात्पर्यं निश्चित्य तद्वलेन स्वाध्यायावाप्ते-
रेव फलताप्रत्यायकस्य तव्यप्रत्ययस्य स्वारस्यमुलङ्घितम् । न ह्यध्ययनविधेरुक्तार्थता-
त्पर्यनिश्चयोऽयमर्थवबोधमुद्दिश्योच्चारणविध्यधीनः, तथाभूतविध्यन्तराभावात्; अस्यैव
विधेरपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः; किंतु केवलन्यायाधीन एव वक्तव्य, तस्मा-
त्तात्पर्यसिद्धयर्थमध्ययनविधेरर्थावबोधफलकत्वकल्पनमित्येतत्तावदयुक्तमिति भावः । अन्यत्र
विनियोगस्त्विति, अध्ययनस्यार्थज्ञानादन्यस्मिन् स्वाध्याये विनियोग इत्यर्थः । गृहीत-
मात्रात्, अध्ययनगृहीतस्येत्युक्तेरिति; ननु 'अध्ययनगृहीतस्य' इति भाष्यस्य
कथमध्ययनगृहीतमात्रत्वमर्थः? येन 'गृहीतमात्रात्' इत्यंशे तदुपपादकं स्यादिति
चेत्—उच्यते—'अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य' इति पूर्वभाष्ये 'अध्ययनगृहीतस्यार्थाव-
बोधित्वदर्शनात्' इत्येव प्रमितिजनकत्वस्वभावस्योपपादितत्वात् तस्यैवापातप्रतीति-
जनकत्वस्य विरुद्धत्वात् पूर्ववाक्यं मीमासापरिकरयुक्तपरम्, अतस्तदविरोधायेदं वाक्यम-
ध्ययनगृहीतमात्रपरमिति भावः । केचित्तु मीमासापरिकरयुक्तस्येत्यनुक्ते. 'सर्वं वाक्यं साव-
धारणम्' इति न्यायात्सिध्यतीत्याहुः । आपाततोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वेत्यन्वय इति;

केचित्तु—अवगम्यमानानर्थान् प्रयोजनवतो दृष्टेत्यपि योजयन्ति । अङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यै-
वेति ; न च “ वेदाङ्गानि च सर्वाणि ” इति द्वितीयाश्रुत्याङ्गानां कर्मत्वावगमात्
स्वाध्यायस्येवाङ्गानां प्राप्यत्व किं न स्यादिति वाच्यम् ; तथा सत्यङ्गाध्ययनस्याक्षरग्रहण-
मात्रपर्यन्तत्वेऽङ्गानां वेदानुपकारकतया अङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गेन मुख्यप्रातिपदिकानुरोधेन “सक्तून्
जुहोति” इत्यत्रेव विभक्तिविपरिणामेन कर्मत्वपरित्यागेन करणत्वस्याश्रयणीयत्वात् ; ‘पाठ-
कर्मभूतैरङ्गैरर्थज्ञानं भावयेत्’ इत्यपि सभवेन प्राप्तपाठकर्मत्वानुवादेनापि दोषाभावाच्च ;
यथा “चरुमुपदधाति” इत्यत्र ‘उपहितेन चरुणा स्थण्डिलं निर्वर्तयेत्’ इत्येवं प्राप्तमुप-
धानकर्मत्व द्वितीययानूद्यते, तद्वदिति भावः । किमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ; किमभिप्रेत्य
श्रुतिस्मृत्योर्बाध्यबाधकत्वमुक्तमित्यर्थः । ननु—“अधीत्य स्नायात्” इत्यादौ ‘अध्ययन-
कर्मिकां भावनां परिसमाप्य’ इत्यर्थः, न तु ‘अध्ययनकरणिकामर्थज्ञानकर्मिकाम्’ इति,
“वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत” “उच्चैः प्रवर्गेण चरन्ति, अप्सववभृथेन चरन्ति”
इत्यादाविव तृतीयानिर्देशाभावेन तत्करणिकाया भावनाया असंप्रतिपत्तेः । ननु
“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्” इत्यत्र चयनभावनाया एव भूताया निमित्तत्वम्,
न धात्वर्थमात्रस्य भूतस्य निमित्तत्वम्, ततश्च क्रत्वन्त एवाग्निचिद्रतानि प्रवर्तन्त इति
पञ्चमे स्थितम्, तद्वदिह किं न स्यादिति चेत्—न ; अत्र “अग्नौ च” इत्यग्नौ
कर्मणि चिनोते किंविधानात् अग्निकर्मिकाया अध्ययनकरणिकाया भूताया एव भावनाया
निमित्तत्वम्, इह तु “वेदमधीत्य स्नायात्” इति वेदकर्मिकाया एव भावनायाः
पूर्वकालत्वत्त्वाप्रत्ययेन प्रतीयते, न त्वर्थज्ञानफलकर्मिकायाः, ततश्चाध्ययनविधेरर्थज्ञान-
फलकत्वपक्षे विरोधः स्यादेवेत्यरुचेराह—किंच विरोधे सत्यपीति । गुरोः कर्माति-
शेषेण, गुरुशुश्रूषानवरुद्धकालेनेत्यर्थः ; यद्वा अतिशेषेण, निःशेषमित्यर्थः । निवेशे
हि वृत्ते नैयमिकानीति ; निवेशो विवाहः । ननु “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत”
इत्यविशेषेण स्वर्गकाममात्रप्रवृत्तत्वात् शूद्रस्यापि स्वर्गकामत्वाविशेषादनुष्ठानप्रसङ्गो दुर्वारः,
“न शूद्राय मतिं दद्यात्” इत्यादिनिषेधस्मृतेः शुश्रूषारहितशूद्रविषयत्वस्य सभवा-
दित्यरुचेराह—किंच यजमानेनेति । अध्ययनलभ्यत्वादिति ; अध्ययनसंस्कृत-
स्वाध्यायस्य प्रयोजनसाक्षात्क्षस्य स्वाध्यायसाध्यसकलकर्मसु विनियोगो भवतीति भावः ।
यो ह वा अविदितार्थेयेति ; “यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण

याजयति वाध्यापयति वा स्थाणु वर्धति गर्त वा पद्यने” इति प्रसिद्धश्रुतिपाठः ।
 अस्यायमर्थः—आर्षेयः ऋषिः; छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादिक, ब्राह्मणं विनियोजकवाक्यम् ; आर्षेयादिकमजानानो याजकोऽध्यापको वा स्थावरतां प्राप्नोति, गर्ते वा पतति, म्रियेत वा ; अस्य छन्दासि निर्वीर्याणि भवन्ति ; जानानस्य तु तद्विपर्ययो भवति; तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति । प्रतिग्रहर्तुसंवेशनादेरिवेति ; न चैतत् “ राग-प्राप्तस्य विधातुमशक्यत्वाच्च ” इत्युत्तरग्रन्थविरुद्धमिति वाच्यम् , रागप्राप्तस्य पाक्षिक्याम-प्राप्तौ सत्यां विधेयत्वदर्शनात् रागप्राप्तत्वविधेयत्वयोर्नात्यन्तविरोध इत्येतत्तात्पर्योऽयं ग्रन्थः ; उत्तरग्रन्थस्तु रागतो नित्यप्राप्तविषय इत्यविरोधोपपत्तेः । ननु—एतद्वद्वृथालोचनायामर्थज्ञानस्याध्ययनविधिविधेयत्वरामप्राप्तत्वविचार इव प्रतीयते; न चैष युज्यते, अर्थज्ञानस्याध्ययनविधिविधेयत्वस्य मीमांसकैरप्यनभ्युपेतत्वात् , अर्थज्ञानस्याध्ययनविधि-फलत्वमेव हि तै स्वीकृतम् , न तु विधेयत्वम् ; फलस्याविधेयत्वात् ; चतुर्थे “ लिप्ता ” सूत्रे “ फलं चाकर्मसंनिधौ ” इति द्वैतीयाधिकरणे “ कर्मस्वप्रवृत्ति स्यात् ” इत्याष्टमिकाधिकरणेऽपि फलाविधेयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ; एकादशाद्ये च फलाविधेय-त्वस्य प्रतिपादितत्वाच्चेति चेत्—न , अत्रार्थज्ञानपदेन विचारस्थैव विवक्षितत्वात् ; विचारवैधत्वस्य मीमांसकैरभ्युपेततया तस्य रागप्राप्तत्वेन प्रतिक्षेप्यत्वोपपत्तेः । किंचाने-नैव वाक्येनेति , “ “ यो ह वा अविदितार्षेय—” इत्यादिवाक्यविहितार्थज्ञानाक्षिप्त-तया विचारमय प्राप्तेर्नाध्ययनाक्षेप्यत्वं विचारस्य युज्यते ; यथा स्वस्वविधिविहितानां क्रतू-नां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादीनामाधानविधिसिद्धैराहवनोयादिभिः स्वसाफल्यसिद्ध्यर्थं ना-नुष्ठाप्यत्व तथेत्यर्थः । ननु न हि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनन्तस्थिरफलत्वं चेति; अत्र ‘ पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण ’ इत्यस्य व्युत्क्रमेणान्वयो द्रष्टव्यः । ‘ स्वरूपे निरूपिते ’ इत्युक्ते ‘ स्वरूपमात्रे निरूपितेऽपि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमावृत्तिविधानादिभिर्ज्ञात्वा ’ इत्य-स्यार्थस्याध्याहारसापेक्षतया विलम्बितप्रतीतिकतया अन्यथा व्याचष्टे—यद्वा कर्मविधि-स्वरूपं निरूपितमिति । अस्मिन्पक्षेऽस्य भाष्यस्येत्यमवतारिका—ननु परमात्माधन-कर्मसु “ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ” इत्यनन्तस्थिरफलतयावगतेषु कथमल्पास्थिरफलत्वावगतिरित्याशङ्क्याह—कर्मविधिस्वरूपे निरूपित इति । अस्मि-न्नपि पक्षे ‘ कर्मविधिस्वरूपे ’ इत्यस्य परमात्माधनविनिर्मुक्तस्वरूपमात्रेऽवगते अल्पा-

स्थिरफलत्वावगतिप्रतिबन्धकपरमात्मा राधनरूपत्वप्रतीत्यभावेनाल्पास्थिरफलत्वमवगम्येत्यस्या-
प्यर्थस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वमविशिष्टमित्यस्वरसो बोध्यः । केचिदेवं व्याचक्षते—तत्र
कर्मविधिस्वरूपे निरूपित इति ; विधिश्च स्वरूपं च विधिस्वरूपम् ; कर्मविधौ
कर्मस्वरूपे च निरूपित इत्यर्थः ; प्रत्यब्दं चातुर्मास्याद्यावृत्तिविधौ निरूपिते चातुर्मा-
स्यानां क्षय्यफलत्वनिश्चयो भवति ; यदि चातुर्मास्यानामक्षय्यफलत्वं तदा पुनस्तदनुष्ठान-
वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यवगते । तथा चातुर्मास्यादिस्वरूपं सहस्रसवत्सरसाध्यविश्वसृजामय-
नादिस्वरूपं च निरूपयता चातुर्मास्यादिष्वल्पवित्तव्ययायाससाध्येषु “फलस्य कर्म-
निष्पत्तेः, तेषां लोकवत्परिणामतो विशेष स्यात्” इति न्यायालोचनसनाथचेतसा नित्य-
नैमित्तिककर्मारहितपरमपुरुषानुग्रहलब्धचित्तनैर्मलयेन पुंसां चातुर्मास्यादिकर्मणामनित्य-
फलत्वस्य सुज्ञानत्वादिति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

“प्रथमं तावत्” इत्यादौ प्रतिज्ञातं संस्कारविधिसुपपादयितुमाह—अध्ययनं
चेति । कुत इत्यत्राह—स्वाध्याय इति । स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमाच्चापूर्वद्वारा
पुरुषसंस्कार इत्यर्थः । “सक्तून् जुहोति” इतिवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्स्व-
रूपं शिक्षयति—संस्कार इति । ततः किमित्यत्राह—संस्कार्यत्वमिति, न
सक्तुवदनुपयुक्तमिति भावः । कुत इत्यत्राह—धर्मेति ; चतुष्टयकीर्तनेन वेदाख्यप्रबन्ध-
स्यानुगतार्थश्च सूचितः । स्वरूपेणापि ; अर्थज्ञानानुष्ठानाभ्यामृतेऽपीत्यर्थः । जपा-
दिना स्वरूपेणापि ; जप्यमानेनाक्षरराशिमात्रेणापीत्यर्थः । अनुष्ठानशेष ज्ञानमदृष्टपर्यन्तो
जपश्चाध्ययनसंस्कृतेनैव, न तु पुस्तकाद्यवगतेनेति नियमविधित्वं च सिद्धम् । अर्थ-
ज्ञानपर्यन्तत्वं किं शब्दस्वारस्यात्, उतार्थानुपपत्त्येति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं शिरः प्रति-
वदन्नध्ययनविधिचिन्तनमुपसंहरति—एवमिति । व्रतानुप्रविष्टाननुप्रविष्टमन्त्राभिप्रायेण
मन्त्रवादित्युक्तम् । अननुप्रविष्टा “शं नो मित्रः” इत्यादयः । नियमाः पूर्वोक्ताः ।
अर्थज्ञानव्युदासाय मात्रशब्दः ; शब्दप्रतिपन्नमेतावत्, तत्र तात्पर्यं च पर्यवस्यतीत्यर्थः ; न
ह्याधानवाक्यमुत्तरक्रतुविनियोगपर्यन्तम्, तद्वदिति भावः । अथ विधेरक्षरग्रहणपर्यन्तत्वे
स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे मानाभावादविवक्षितार्थत्वं, विधेः पुरुषार्थपर्यन्तत्वाभावः, प्रवर्तका-
भावान्मीमांसानारम्भणीयत्वं च स्यात्—इति त्रिविधानुपपत्तिमूलमर्थधीपर्यन्ततां तन्नि-

मिक्तां ब्रह्मविचारानारम्भशङ्कां च व्युदस्य, एकव्याख्येयव्याख्यानतया शास्त्रैक्यमपि दर्शयति—अध्ययनेत्यादिना । स्वभावत इत्यादिना अविवक्षितार्थत्वपरिहार । साक्षात्प्रयोजनपर्यवसानं त्वन्मतेऽपि न ; परपरया चेदस्मन्मतेऽप्यस्तीत्यभिप्रायेण प्रयोजन-
विरह परिहरति प्रयोजनवदर्थशब्दः । स्वर्गमोक्षादिप्रयोजनवन्तोऽर्था यज्ञोपासना-
दयः । पूर्वं श्रुतिस्वभावोक्तिः, पश्चात् तन्निमित्तापातप्रतीति । आपातप्रतीतिसम-
येऽपि प्रयोजनवत्तयैव प्रतीतिसिद्ध्यर्थं प्रयोजनवतोऽर्थानिति पुनः कीर्तनम् । तत्र हेतु —
गृहीतादिति ; साक्षाद्ध्ययनगृहीतादित्यर्थः ; अवगम्यमानान् दृष्ट्वा, अवगतत्वं
दृष्ट्वा । स्वरूपमङ्गि ; प्रकारोऽङ्गम् । विशेष पूर्वपक्षितरूपाद्वैषम्यम् । व्याकरणादि-
व्यावृत्तं शास्त्रशरीर विचार । निर्णय फलम् । स्वयमेवाधीतवेदत्वे सति पुरुषत्वा-
च्चेतनत्वाद्वागत एव प्रवर्तते, न तु विधिनेत्यर्थः । अनेन प्रवर्तकाभावादनारम्भ-परि-
हृतः । श्रुतौ स्मृतौ चाध्ययनशब्दस्य तुल्यार्थतया प्राबल्यदौर्बल्यकल्पनमनर्थकम् ।
श्रुतिश्चास्ति—“ वेदमधीत्याभिसमावृत्य ” इति । रागाप्राप्तस्यापि स्वोपयोग्यार्थाज्जना-
देरिव श्रवणस्यापि विधिरवसरप्रदः । क्त्वाप्रत्ययः समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वपर, न
त्वानन्तर्यपरः । स्नातस्यापि श्रवणं घटने, श्रावयितुरिवावसरसंभवात् । न चोदका-
हरणादिभिरनुष्ठानोपरोधः, अध्ययनविधिप्रयुक्तानां तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । वित्तस्यात्यादि
गुरोः फलम् । यावच्छ्रवणसमाप्तिं हितैषिवचनादनुष्ठानोपपत्तिः । न च तर्हि मीमां-
सानैरपेक्ष्यम्, मूलजिज्ञासया स्वयं प्रतिपिपादयिषया च सापेक्षत्वात् । न च हितैषि-
वाक्यादनुष्ठानेऽपशूदनयविरोधः, “ न शूद्राय मतिं दद्यात् ” इत्यादिभिर्ब्राह्मणैस्तस्यानु-
पदेशात् ; क्रतुषु जप्यमन्त्रादीनां त्रैवर्णिकाधिकारोपनयनाङ्गकाध्ययनसापेक्षत्वाच्च । अतो
रागतः प्रवृत्त्युपपत्तिः । वेदवाक्यविचाररूपशब्देन व्याख्येयैक्याच्छास्त्रैक्यं च
सिद्धमित्यभिप्रेतम् । एवमस्तु ; कथं पौर्वापर्यनियमः ? इत्यत्राह—तत्रेति । निरू-
पिते ; कर्मस्वरूपमेव निरूपितम् ; आवृत्तिविधानादिनाल्पास्थिरफलत्वं फलितमिति
भावः । यद्वा कर्म निरूपितं, न त्वाराध्यपरदेवता ; तज्ज्ञाने सति हि फलस्यानन्त्य-
मिति भावः । “ अन्नवानन्नादो भवति ” इत्यानुषङ्गिकफलव्युदासाय अमृतत्वरूप-
शब्दः । स्वाध्यायमीमांसाप्रयोजनवदर्थदिशब्दा उभयभागसाधारणाः । उपनिषदा-
दयस्त्वसाधारणाः । एवमैकशास्त्र्यं, पौर्वापर्यनियमः, ब्रह्मविचारारम्भणीयत्वं चेत्यर्थ-
त्रयमुपपादितम् ।

नयप्रकाशिका

अध्ययनं चेत्यनेन तद्विधेः संस्कारपरत्वं तदुपपत्तिश्चोच्यते । एवमध्ययन-
विधिरित्यनेनार्थज्ञानपर्यन्तत्वमपूर्वविषयत्वं च तस्य नास्तीत्युच्यते । मन्त्रवदिति
“ प्रणव प्राक् प्रयुज्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । ततोऽधीयीत वेदांस्त्रीन् ” इत्यादाव-
वगम्यमानप्रणवादिमन्त्रा उच्यन्ते । नियमवदिति ; “नीचैरासीत चासनम्” इत्यादा-
ववगम्यमाननीचासनासीनत्वाचार्यमुखेक्षणादयो विवक्षिताः । अध्ययनगृहीतस्ये-
त्यादिभाष्येण प्रतिज्ञातसगतिविशेषसिद्धविषयप्रयोजनज्ञस्यैव मीमासाप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तिश्च
रागत एवेत्युच्यते । ननु तद्विधेः संस्कारविधित्वस्थैर्य एव पूर्वपक्षावकाश इति भाष्यादौ
न द्योतत इति चेत्—न ; वैपरीत्याप्रतीनेस्तस्यैव युक्तियुक्तत्वेन तथाभिप्रायस्यैव कल्प्यत्वात्,
श्रीराममित्रेण तथोक्तत्वाच्च । अत्रास्मदीयैरेव कैश्चिदध्ययनस्य क्रतुविधिप्रयुक्तत्वमुक्तम् ।
क्रतुविधिप्रयुक्तत्वे शूद्रस्यापि स्यादित्याशङ्क्य सामान्यविषयत्वान्निपेधस्य क्रत्वर्थनिपेधस्यापि
शारीरकापशूद्राधिकरणोक्तत्वादित्युक्तत्वा “ संस्कारपरामर्शात् ” इत्यादिसूत्राण्युदाहृत्य
“ पद्भु वा एतत् श्मशानम् ” इत्यादयस्तदधिकरणोक्ताश्चोदाहृताः । “ पर्णमयी
जुहूर्भवति ” इतिवत् पदार्थसंबन्धमुग्धेन नियोगप्रत्यभिज्ञान नानुपपन्नम्, अव्य-
भिचरितक्रतुसंबन्धित्वात् स्वाध्यायस्येति चोक्तम् ; तदनुपपन्नम्—“तच्चाध्ययनं किरूपम् ”
इत्यादिभाष्ये अध्ययनस्योपनयनाध्यापनपुरस्कारेण स्वरूपस्याभिहितत्वादाचार्यरागप्रयुक्त-
त्वमेव भाष्यकाराभिप्रेतमिति गम्यमानत्वात्, वैपरीत्याप्रतीतेश्च, अपशूद्राधिकरणे “ यथैव
हि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसपाद्यज्ञानलाभेन कर्मविधयो ज्ञानतदुपायादी-
नपरान्न स्वीकुर्वन्ति ” इत्यादिष्वप्याचार्याधीनताध्ययनस्याभिमतमिति द्योत्यते । अतोऽत्र
भाट्टप्रक्रियानुसारः । भाट्टैः—“उपनीतै कि कर्तव्यम्” इत्यपेक्षायां तत्सन्निधावनिर्दिष्टक-
र्तृत्वेन श्रूयमाणमध्ययनं तत्कर्तृकं भवतीत्युच्यते । असद्भाष्ये तु मुखत एव त्रैवर्णिक-
विषयतोच्यते । अतः स्वविधिप्रयुक्तता वा क्रतुविधिप्रयुक्तता वा अध्ययनस्य नेष्टा ।
यच्च क्रतुविधिप्रयुक्तत्वे शूद्राधिकारप्रसक्तिपरिहारः शारीरकापशूद्राधिकरणेनेत्युक्तम् ;
तच्चासत्, तदधिकरणे शूद्रस्य क्रत्वर्थप्रवृत्तिनिपेधस्यासाधितत्वात् । “ पद्भु वा एतत्
श्मशानम् ” इत्यादीन्यपि न तन्निपेधप्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि ; किंतु न्यायसिद्धार्थानु-
ग्राहकत्वमात्रेण ; यत एवमुक्तं तत्रैव—“ न्यायसिद्धः शूद्रस्यानधिकारः श्रुतिभिरनुगृह्यते ”

इति । अध्ययनस्य पर्णमयीत्ववत् कृत्वनुप्रवेशोक्तिरप्यनुपपन्ना, पर्णतावन कृत्वङ्गत्वा-
पत्ते । तथात्वेऽन्यत्र “आधानवत्” इति भाष्यविरोधः । अतः पूर्वोक्तैव रीति-
साध्वी । ननु वेदाख्याश्रयराशिग्रहणमात्रपरताध्ययनविशेषस्तु ; रागतो मीमांसाप्रवृत्तिर-
प्यस्तु, ऐकशास्त्र्ये हेतुहेतुमद्भावे च किमायातमिति चेत् ; उच्यते—साङ्गकृत्स्नशास्त्रा-
ध्ययननियमादधीतत्वे तत्र सर्वत्रापातप्रतीतिर्विद्यमानत्वात् पुरुषार्थावबोधित्वाविशेषाच्च
तन्निर्णयाय रागतो मीमांसाप्रवृत्तिरविशेषात् तस्या वेदेतिकर्तव्यतात्वाविशेषात् तथा निर्णय-
मानार्थवेदस्य वेदत्वाविशेषाच्च पूर्वोत्तरयोः शास्त्रैक्यतावत् सिद्धम् । यद्यपि मीमांसाया
इतिकर्तव्यतात्वेन न शास्त्रत्वम्, वेदस्यैव तु शास्त्रत्वम्, तथापि शास्त्रेतिकर्तव्यतात्वात्
शास्त्रव्यवहारो न विरुद्धः । वेदस्य च शास्त्रत्वोपाधिः सर्वत्राविशिष्टः । अवान्तर-
भेदविवक्षया भेदस्वीकारे प्रतिवाक्य भिन्नशास्त्रत्वात् तद्विषयाधिकरणानामपि भिन्नशास्त्रता
स्यात् । एकोपाधिस्वीकारेण हि सर्वत्राध्यायाद्यैक्यम्, तदत्रापि समानम् । वृत्ति-
कारादिभिरैकशास्त्रस्याभिहितत्वाद्वैकशास्त्र्यप्रक्रियैव साप्रदायिकी, उपपन्ना च सा ।

ननु पूर्वकाण्डोक्तार्थैरुत्तरकाण्डोक्तार्थानां विरोधदर्शनाल्लैकशास्त्र्यम्, तथाहि—तत्र
कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वमुक्तम् ; उत्तरकाण्डे त्विष्टसाधनस्य, इष्टसाधनत्व च प्राप्ताप्राप्तविवे-
केन ब्रह्मण एवेष्टम्, ब्रह्म च सर्वनियन्तृत्वादिगुणयोगि जीवातिरिक्तमभिमतम् ।
तत्तु नेष्ट जैमिनीयानाम् । वेदान्तिनां देवतादीनां विग्रहादिमत्त्वात् कर्मारोध्यत्वेन
प्राधान्यं कर्मादिष्वधिकारिता चेष्टा; तत्रेष्टमन्येषाम् । जगतो युगपत्सृष्टिप्रलयावुच्येते
एकत्र ; अन्यत्र तौ निषिध्यन्ते । आत्मना सर्वगतत्वमागन्तुकचैतन्यस्वरूपत्वं चोच्यते
पूर्वत्र ; उत्तरत्राणुपरिमितत्वं ज्ञातृत्वस्वरूपत्वं चोच्यते । ब्रह्मण एव सर्वकारणत्वमभि-
मतमेकत्र ; न तदन्यत्र । एकत्र स्वरूपाविर्भावपूर्वकब्रह्मप्राप्तिरेवात्मनो मोक्ष इत्यु-
च्यते ; अन्यत्र बुद्ध्यादिनवगुणोच्छेद इत्याद्यनेको विरोधः । किञ्च पूर्वकाण्डे शूद्रस्या-
धिकारनिरासेऽप्युत्तरत्र पुनस्तन्निरासाच्च तयोर्भेदः ; सर्वशाखाप्रत्ययादिन्यायैरेव विद्याभेदा-
दिसिद्धावपि “सर्ववेदान्तप्रत्ययम्” इत्यादौ तन्न्यायानामेव पुनरारम्भाच्च ; ऐक्ये
पुनरुक्तिदोषः । सूत्रप्रणेतृभेदश्च । अत एवमादिभिर्न शास्त्रैक्योपपत्तिरिति चेत्—
नैवम् ; कार्यवाक्यार्थाभिधानादेव्याख्यातृविप्रतिपत्तिमात्रमूलत्वेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधाभावात् ।
न ह्यपूर्ववाक्यार्थप्रतीतिः सूत्रे; प्रत्युत “आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्” इत्यादिषु क्रियार्थ-

तैवोक्तान्नायस्य, नापूर्वार्थता । ननु कृत्स्नान्नायस्य क्रियापरत्वेन क्रियाप्राधान्ये ब्रह्म-
प्राधान्यहानिरिति चेत्—न ; तदुक्तेरज्ञाना कर्मश्रद्धाजननार्थत्वात् ; तथैव देवताप्राधान्य-
निराकरणमपि क्रियायाः स्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्त्या कार्यपरत्वस्य जैमिनेरनिष्टत्वेऽपि कर्म-
श्रद्धाजननार्थमेव । अथवा क्रियायाः प्राधान्येऽपि न ब्रह्मणः प्राधान्यहानिः ; क्रिया-
यास्तत्समाराधनत्वेन समाराध्यप्राधान्यस्यार्थसिद्धत्वात् । अथवा शिष्येण राद्धान्तैकदेशि-
मतावलम्बेन क्रियाप्राधान्येऽभिहिते आचार्येण भगवता व्यासेन सम्यग्राद्धान्ताभिधानात्
ब्रह्मणो वेदार्थत्वेन प्राधान्यमुक्तमिति न विरुद्धोक्तिमात्राच्छास्त्रभेदः । सम्यग्राद्धान्तत्वं च
जैमिनिमतादपि तन्मतस्य युक्तिप्रावल्यात् । ब्रह्मणः प्राधान्योक्तिश्च फलप्रदत्वपरमपुरु-
षार्थत्वपराधिकरणेषु । तथा जीवातिरिक्तब्रह्मापि जैमिनेनानुमतम्, “ परं जैमिनिमु-
ख्यत्वात् ” इत्यादौ तस्य परत्वाङ्गीकारप्रतीतिः । वेदसिद्धेश्वरनिरासोऽपि वस्तुतो नानु-
मतस्तन्निष्ठानामपि ; यत एवमुक्तम्—“ परोक्तमनुमानं निरस्तं नेश्वरः ” इति । न च
तत्र तदनुमाननिरासे पुनः शास्त्रयोन्यधिकरणे तन्निरासो न युक्त इति वाच्यम्, अत्रैव
ब्रह्मणः प्रमाणान्तरासिद्धत्वस्य साध्यत्वेन वक्तव्यत्वात् । अत्रोक्तोपजीवनेन वेदप्रामाण्यसिद्धा-
वप्यर्वाचीनव्याख्यातृणां तत्र तन्निरासो भिन्नशास्त्रत्वमोहात् । तथा न पूर्वकाण्डे युगपत्सृष्टि-
प्रलयप्रतिपादकसूत्रोपलब्धिः, तत्परत्वकल्पनायामपि कर्मश्रद्धाजननपरतैव कल्प्या । आत्मनां
सर्वगतत्वप्रतिपादनं न सूत्रेषु, अतः सर्वगतत्वाद्यभिधानं व्याख्यातृणां मोह एव । तथा
प्रवाहानादिताकृत्तिरपि, जगत्सृष्ट्यादेर्जीवाणुत्वादेश्च साक्षाच्छ्रुतावेवोपलब्धेः । तच्छ्रुती-
नामनन्यपरत्वमुत्तरत्र वक्ष्यते । तेषां सूत्रकाराभिप्रायत्वकृतावपि न सम्यग्राद्धान्त इति
पुनस्तावन्मात्रनिरास उत्तरत्र । पूर्वकाण्डे शूद्राधिकारनिरासेऽपि पुनस्तन्निरासः शूद्रेत्या-
मन्व्य विद्योपदेशदर्शनात् विद्यासु तदधिकारित्वशङ्कयेति न दोषः । एवं “ सर्ववेदान्त-
प्रत्ययम् ” इत्यादेरपि पुनरुक्तिपरिहारस्तत्रैव प्रदर्शितः । यथा पूर्वकाण्डेऽल्पशङ्कामात्रात्
तत्र पुनरुक्तिपरिहारः, तथात्रापीति न कश्चिद्विशेषः । विषयभेदश्च नैक्यबाधकः,
आदाविवावान्तरार्थभेदेनापि विषयभेदोपपत्तेः । तावन्मात्रेण शास्त्रभेदे लक्षणानामपि
तथात्वापत्तेः । वेदार्थत्वोपाधितः शास्त्रैक्य चोपपन्नम् । उपदेशातिदेशविषयभेदवदवा-
न्तरभेदश्च । सूत्रकर्तृभेदोऽपि नैक्यबाधकः ; यथा मानवस्मृतेर्मनुनोपक्रान्ताया भृगुणा
शास्त्रार्थकथनेनोपसंहारेऽपि न तद्भेदः, यथा चोपकोसलविद्याया उपदेष्टृभेदेऽपि न भेदः ;

उपकोसलाय हि तदाचार्यो गार्हपत्याद्यग्नयश्च भागशो विद्यामुपदिदिशुरिति छान्दोग्ये श्रूयते । लोकेऽपि वैयाकरणवृत्त्यादौ कर्तृभेदप्रसिद्धावपि शास्त्रैक्यव्यवहारः प्रसिद्धः । किञ्च “ औपसदवत्तदुक्तम् ” इत्यादौ पूर्वकाण्डोक्तानां सूत्रकारैरेव स्वोक्तानामिव स्मारितत्वात् तदैक्यं सिद्धम् ; अन्यथा पुनरेव तदर्थानां वक्तव्यत्वापातः ; श्रुतिलिङ्गवाक्यादयोऽप्यत्र व्युत्पाद्याः । वेदप्रामाण्यमप्यत्र प्रसाध्यम् । फलसयोगरूपचोदनाश्चात्र वक्तव्याः ; किञ्च “ औत्पत्तिकस्तु ” इत्यादौ “ बादरायणस्यानपेक्षितत्वात् ” इति बादरायणोक्तत्वेन स्वीकार्यत्वाभिधानाच्च । यद्यपि यत्र कापि पूर्वोत्तर भागयोः सूत्रेषु परस्परविरोधसंभवः, तथापि न तावता शास्त्रभेदः ; उभयोर्युक्तियुक्तस्यैव ग्रहणादैक्योपपत्तेः ; यथा “ द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव वादरिः ” इत्यादेर्मतस्य पूर्वपक्षत्वम्, इतरस्य राद्धान्तत्वम् । नित्यत्वेनानुष्ठीयमानाग्निहोत्रादिकर्मणां ब्रह्मविद्याशेषत्वेनैकफलत्वाच्च न शास्त्रभेदः । साध्यानुबन्धभेदाद्वि शास्त्रभेदः । एकसाध्यावधातामेयादिशास्त्राभेदवदग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविषयशास्त्रयोरैक्यं सिद्धम् । “ यजेन दानेन ” इत्यादौ यज्ञादीनां तच्छेषतोच्यते । “ सर्वापेक्षा च ” इत्यादौ तच्चोपपाद्यते । अङ्गत्वे च न फलभेदः । “ यच्च शास्त्रं यच्छास्त्रानपेक्षं सत् साध्यं भिनत्ति तत्ततो भिन्नम् ” इति हि नीतिविदः । काम्यफलत्वेन श्रुतानामपि कर्मणां विनियोगभेदादन्यशेषत्वञ्च युक्तम् । प्रकरणान्तरे अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां कर्मान्तरत्ववत् तेषां कर्मान्तरता वास्तु ; तद्वत् सादृश्यात् धर्मप्राप्तिरप्यस्तु । ननु नित्यकर्मणां ब्रह्मविधैक्येऽपि काम्यकर्मणां साध्यानुबन्धभेदात् शास्त्रभेदान्न ब्रह्मविद्याशास्त्रैक्यमिति चेत्— न ; इष्टसाधनत्वस्यैव वाक्यार्थत्वात् ब्रह्मण एव फलदत्वेन सर्वेष्टसाधनत्वाच्छास्त्रैक्यसिद्धेः । न च साध्यभेदाच्छास्त्रभेदस्यावर्जनीयत्वमिति वाच्यम्, साधनधर्मभेदेऽपि तदधिष्ठानस्यैकत्वात् । परमात्मसमाराधनरूपकर्मभेदात् फलभेदसिद्धिश्च । तावतैव शास्त्रभेदव्यवहारोऽप्युपपन्नः ; सर्वशास्त्राणां प्राधान्यतः परमात्मपरत्वात् शास्त्रैक्यं चेत्येवमादयः “ स्मृत्यनवकाशः— ” इत्यत्रास्माभिः प्रतिपादिताः । अतः शास्त्रैक्यं सिद्धम् । एवमैक्येऽप्यव्रान्तरोपाधिभेदात् पूर्वाचार्यैः पादाध्यायादिभेदः कृतः, तद्वत् द्वादशलक्षण्याः कर्मविषयत्वमुपाधि ; अनन्तरचतुर्लक्षण्या देवताविषयत्वम् ; तदनन्तरचतुर्लक्षण्या ब्रह्मविषयत्वम् । तत्र चौपदेशिकार्थपरत्वं पूर्वषट्कस्य ; अतिदेशविषयत्वमुत्तरषट्कस्य । प्राभा-

करैस्तु—औपदेशिकी प्रतिपत्तिः पूर्वषट्कार्थः, कार्यजा तूत्तरषट्कार्थ इत्युक्तम् । आद्ये स्वाध्यायस्यान्यपरत्वशङ्कानिरासद्वारा मीमांसाया आरम्भणीयत्वं सावितमविशेषेण । तत आद्य शास्त्रोपोद्धातत्वेन सगतम् । चोदनासूत्रे शास्त्रमारब्धम् । तत्रैव धर्मस्य साध्यात्मकत्वं वेदैकसमविगम्यत्वं चोक्तम् । अभिचारादिकर्मणामनर्थत्वेनाधर्मत्वं च शब्दानामर्थसंस्पर्शितानिरासश्च कृतः ; कार्यार्थं व्युत्पत्तिप्रकारश्च । “ तस्य निमित्त-परीष्टि ” इत्यध्यायारम्भः । प्रथमलक्षणे वेदप्रामाण्यं निरूपितम् । द्वितीये कर्मो-त्पत्तिविधिभेदः । तृतीये विहितानामङ्गाङ्गिभावः । चतुर्थे कर्तृवर्षपुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेय-परिमाणम् । पञ्चमे तदनुष्ठानक्रमः । षष्ठे विद्याकाङ्क्षिताधिकारिनिरूपणम् । अतः एवं पूर्वषट्के स्वसन्निध्यधीयमानप्रयाजाद्यङ्गवद्दर्शपूर्णमासादिप्रकृतिविध्यपेक्षितकर्म-विचारः कृतः । सप्तमे विकृतीनां विकलाङ्गत्वेनाङ्गाकाङ्क्षावता सौर्यादीनां प्रकृत्युपदि-ष्टानामङ्गानामतिदेशप्रकारः सामान्येन निरूपितः । अष्टमे प्रकृतावाग्नेयादिषूपदिष्टा-ङ्गानां सौर्यादिविकृतौ द्रव्यादिसामान्यविशेषातिदेशः । नवमे प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसंस्कार-कर्मणां विकृतावतिदिष्टानां विकृतप्रयोगात्मक ऊहो निरूपितः । दशमे विकृतावतिदि-ष्टानामवघातादीनां कृष्णलादौ वैतुष्यादिकार्याभावादनुष्ठानबाधः । एकादशेनैकशे-ष्याग्नेयविकृतिप्रयुक्तप्रयाजाद्यनुष्ठानतन्त्रत्वम् । द्वादशे पश्वादिविधिप्रयुक्तप्रयाजादेः पशुपुरोडाशादिषूपकारप्रकारप्रसङ्गः । एव विकृतिगतविचारः उत्तरषट्के कृतः । देवताकाण्डस्त्वस्माभिरदृष्टचरः ; अतस्तत्प्रक्रिया मृग्याः । ब्रह्मकाण्डे चावान्तरार्थभेदात् द्विकभेदः कृतः । तत्र प्रथमद्विकस्योपेयविषयत्वमुपाधिः । द्वितीयस्योपायविषयत्वम् । तत्र प्रथमे लक्षणे ब्रह्मकारणत्वं निरूप्यते । द्वितीये तद्वादर्थमापाद्यते । तृतीये ब्रह्म-प्राप्त्युपायचिन्ता । चतुर्थे ब्रह्मानुभवात्मकफलं निरूपितम् । एवं वेदार्थविषयत्वा-कारेण शास्त्रैक्यम्, अवान्तरोपाधिभेदात् भेद इति सुस्थम् । पूर्वोत्तरयोर्हेतुहेतुमत्ता तु केवलकर्मणां निरूपितत्वात् तत्फलानामल्पत्वेनास्थिरत्वेन च ज्ञातत्वाद्वेदैकदेशोपनि-षत्सु च श्रूयमाणब्रह्मानुभवरूपानन्तस्थिरफलस्यापातप्रतीतिर्विद्यमानत्वात् तत्कर्मज्ञानस्य विरक्तिहेतुतया ब्रह्मविचारप्रवृत्त्युपयोगित्वात् सिद्धा । विद्यातः कर्मणां प्रथममधीतत्वात्

स्वरूपमादौ तज्ज्ञेदस्तदुपासनपूर्वकम् ।

फलं च देवताकाण्डे देवतानां तु कथ्यते ॥ ”

इति देवताकाण्डार्थसंग्रहो नयमयूखमालिकायामुदाहृतः ।

केवलकर्माधिकार्यर्थत्वेन निरूपणीयत्वाच्च मोमासाया सर्वत्र रागत प्रवृत्त्यविशेषेऽपि प्रथममेव निरूपणीयत्वं सिद्धम् । प्रथममधीतार्थनिर्णये हि प्रथमं बुद्ध्यवरोहः । यज्ञानामृणापाकरणायावश्यकर्तव्यत्वेन च प्रथमं निरूपणीयता । ब्रह्मज्ञानस्य तु नावश्यकर्तव्यता, मुमुक्षोरेव हि तत्कर्तव्यता, मुमुक्षोश्च कस्यचिदेव ।

तत्त्वटीका

यद्यप्येवमक्षरग्रहणावधि शास्त्रान्तरावसरो निरुद्धः, तथापि गृहीताक्षरम्यासौ स्यादिति शङ्कायामुत्तरत्रापि तच्चिरोधार्थमध्ययनस्य नियोगविषयत्वपक्षप्रतिश्लेषेण प्राक् सूचितं स्वाध्यायसंस्कारत्वं व्यनक्ति—अध्ययनमिति । चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः, यद्वा भिन्नक्रमः, असकृदनुच्चारणत्वादिना सह संस्काररूपत्वस्य समुच्चयार्थः । “संस्कारः पुंस् एवेष्टो मन्त्रप्रोक्षणादिभिः” इति वदद्विरध्ययनसंस्कारोऽपि कर्तुं गेवेति स्वीकृतम्, तेन विवक्षितासिद्धिरिति शङ्का निवर्तयितुमाह—स्वाध्याय इति । उक्तं च बृहट्टीकायाम्—

“संस्कारगणनाया च युक्तैवाक्षरसंस्क्रिया ।

स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते हि स ॥”

इति ।

पुरुषातिशयाधानं प्रोक्षणाद्यैश्च ये विदुः ।

तेऽपि संस्कारकर्मत्वं तत्र तत्र न तत्त्यजुः ॥ २५८ ॥

तत्कर्मकक्रियाजन्यं संस्कारं पुरुषाश्रयम् ।

तत्तत्सहकृतं कार्यं करोतीत्यवधारणात् ॥ २५९ ॥

अत्राध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वे कर्मत्वं हेतुरिति न वैयधिकरण्यम् । अयं भावः—अत्र हि तव्यप्रत्ययस्यार्थान्तरं न घटते, ततश्च द्वितीयाश्रुतेस्तव्यादेर्वा कर्मार्थत्वे विशेषाभावात्कारकाणां क्रियार्थत्वेऽपि द्रव्यनिष्ठस्य भावार्थस्य द्रव्यार्थत्वादवहन्त्यादिनयोऽत्र युक्तं इति । सिद्धं चावहन्त्यादेस्तत्तद्द्रव्यसंस्कारत्वं भेदलक्षणे “तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि” इति । स्वाध्यायस्येत्यनेन निर्वर्त्यत्वाद्यनुपपत्तिः सूचिता, न खल्वसौ निर्वर्त्यः, अनादिसिद्धकर्मत्वात्; यथापूर्वोच्चारणे वाक्यनिर्माणव्यवहाराभावाच्च; नापि विकार्यः, दुग्धदध्यादिवदन्यथाभावाद्येः; नापि प्राप्यत्वमात्ररूपः, उपयोगान्तरवत्त्वे तदयोगात्; अतः परिशेषसहकृतकर्मत्वावगतिः संस्कार्यत्वे हेतुरिति ।

ननु कर्मत्वावगमेऽपि श्रुत्यादिभिरविनियुक्तस्याद्रव्यस्य स्वाध्यायस्य कथं संस्कार्य-
त्वमित्यत्राह—संस्कार इति । हिः प्रसिद्धौ । नामशब्दः परसंमतिपर्यन्ते तत्प्रकर्षे ;
स्वाध्यायसंभावितभाव्युपयोगिसंस्काराभिप्रायेणात्र कार्यान्तरयोग्यताकरणोक्तिः । यद्वा
‘कस्यचित्सतोऽतिशयाधानं संस्कारः’-इति लक्षणमत्र विवक्षितम् । ततश्च भूतोपयो-
गिन्यपि तदनुगुणोपयोगविवक्षया कार्यान्तरयोग्यताशब्दः कथंचिद्योज्यः । ग्रहता अपि
परिधयस्तेनैव रूपेण भूतोपकाररूपकार्यान्तरयोग्या श्रूयन्ते । अयं भावः—न तावदवि-
नियुक्तत्वादसंस्कार्यत्वम् ; विनियोगाभावेऽप्युपयोगदृष्ट्यैव संस्कार्यत्वसंभवात् । अस्ति
च “ ऋग्वेदेन होता करोति ” इत्यादिभिः सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगः । नाप्य-
द्रव्यत्वादसंस्कार्यत्वम् , यथोक्ताध्ययनगृहीतत्वे विरोधाभावात् ; ग्रहणविषयत्वादेश्च
गुणादावपि सर्वसंमते । चोदितक्रियासाध्यस्यैश्वरानुग्रहरूपस्यातिशयस्य स्वाध्यायाधार-
त्वाभावेऽप्यध्ययनप्राप्ततया आराध्यबुद्धिसंगृहीतेन तेनैव यथाहोत्तरक्रियायाः शास्त्रतो निय-
माच्चातिप्रसङ्गः । ब्रीह्यादिष्वपि प्रोक्षणादिभिरतीन्द्रियातिशयो भवतु वा मा वा ; उक्त-
न्यायः सार्वत्रिक इति । ननु “ सक्तून् जुहोति ” “ सुवर्णं भार्यम् ” इत्यादिषु
निर्वर्त्यत्वादिरहितकर्मत्वावगमेऽपि भावार्थस्य न द्रव्यार्थस्य ; तथा “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ”
“ स्वाध्यायमधीयीत ” इत्यादिजपविधावपि कर्मत्वावगतिरविशिष्टा ; अतस्तत्रानैकान्त्यम् ;
तत्रापि वा संस्कार्यत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—संस्कार्यत्वमिति । अयं भावः—सत्त्वादीनां
भूतभाव्युपयोगसंभवात् जपादेश्च गृहीताक्षरविषयत्वावश्यंभावादनेकसंस्कारकल्पो गौरवा-
ज्जपादिसंस्कारसाध्योपयोगान्तरादर्शनात् फलश्रवणाच्च तत्र संस्कारपरित्यागः ; न त्विह
तथा स्यात् , तथाप्यवगतकर्मत्वस्य निर्वाधत्वादिति । अत्रैव न्यायसुदर्शनम्—

“ आद्याध्ययनमिच्छामः संस्कारं कर्मतामितेः ।

स्वाध्यायस्योपयोगित्वात्फलाश्रवणतोऽपि च ॥

जपादेरपि संस्कारकर्मतेष्येत चेत्तदा ।

आद्यं तु सर्वस्वाध्यायानुपयोगादसंस्कृतिः ॥

सर्वत्र कर्मत्वाबाधः स्वाध्यायस्य प्रसज्यते ।

तेन संस्कार आद्यं स्यादपरे त्वर्थकर्मणि ॥

आर्थवादिकमेवात्र फलं स्याद्वात्रिसत्रवत् ॥

अत्रानीप्सितकर्मत्वं स्वाध्यायस्येप्यने बुधैः ।

आद्ये त्वीप्सितकर्मत्व तदर्थं च क्रिया मता ॥

जपादेरपि संस्कारकर्मत्वे सर्वसंस्कारसंस्कार्यस्य स्वाध्यायस्यार्थावबोध एव भाव्यु-
पयोगः स्यात् । तस्य चानधिकृतकर्मभागे हुमादिषु च वैयर्थ्यात्सर्वाण्यध्ययनान्यर्थ-
कर्माणि स्युः ; तदा स्वाध्यायस्य कर्मतामङ्ग स्यात् ; तस्मादाद्याध्ययनमेकमेव संस्कारः । ”
इति । नन्वत्राप्युपयोगादर्शनादयुक्तिः सिद्धा , संस्कार्यत्वादेवोपयोगकृतावन्योन्याश्रय-
णात् ; आहुश्च—“ संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं विनियुङ्क्ते ; प्रमाणान्तरावसितोपयो-
गस्य संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्पयति ” इति ; तत्राह—
धर्मार्थ इति । उपयोगादर्शनाद्धि मक्त्वादौ कर्मश्रुतिबाधः , स्वाध्यायस्य तु भाविदृष्टा-
दृष्टविविधप्रयोजनदर्शनात्सकत्वादिवन्नासंस्कार्यत्वं युक्तमिति भावः । अत्र पुरुषार्थचतुष्ट-
यस्य वेदवेद्यत्ववचनं सर्वभागानुवृत्तप्रयोजनसामान्यदर्शनेन कृत्स्नस्य मीमांसितव्यत्वव्या-
पनार्थम् ; बाह्यागमोक्तानां तेषामश्रद्धेत्यर्थं च ; अर्थकामतदुपायानां केषांचिल्लोकसिद्ध-
त्वेऽपि त्रैलोक्यविभवादिरूपयोरर्थकामयोस्तत्साधनानां च वेदवेद्यत्वं युक्तम् । लौकिकार्थ-
कामयोरपि कारीर्यादिषूपायेषु शास्त्रव्यापारः सिद्धः ; धर्मस्तु द्रव्याद्यात्मना प्रत्यक्षोऽपि
धृतिसाधनत्वेन शास्त्रग्राह्यः । यथाहुः—

“ श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ ”

इति । मोक्षश्च नास्मदादिप्रत्यक्षः ; आत्मा कदाचित्समस्तविशेषगुणशून्यः , अनि-
त्यविशेषगुणवत्त्वात् घटवत् इत्यादीनां तु विपक्षे बाधकाभावाच्चानुमानत्वम् ; मुक्तिपर-
शास्त्रोपजीवनेन विपक्षे बाधकोक्तौ चानुमाननैः फल्यम् ; निरतिशयानन्दब्रह्मानुभवात्मनि
तु मोक्षे हेतुप्रवृत्तेर्न प्रसङ्गः ; तद्विपरीतसाधने त्वागमबाधः ; अपि च जीवः कदा-
चित्समस्तविशेषगुणशून्यो न भवति , आत्मत्वात् ईश्वरवत् इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।
अत्रार्थस्येव धर्मस्यापि समीहितसाधनतया पुमर्थस्य सतो धर्मविशेषः साधनम् ; अतः
सोऽपि तत्साधनशब्दोक्तः । मन्त्रार्थवाद्योरपि यथाहं चतुर्वर्गबोधकत्वं तद्बोधकोपकारकत्वं
च ग्राह्यम् ।

इत्येनेषु बज्रप्रभृतिष्वपि नानर्थचोदना ।

इष्टस्यारातिभङ्गादेरुपायाशोपदेशतः ॥ २६० ॥

घोरोपायान्तरेभ्यश्च लभ्येतात्र निवारणम् ।

लघुनिष्कृतिनिस्तार्य ह्यभिचारं प्रचक्षते ॥ २६१ ॥

किञ्चानभिचरन् षट्सु पतेदित्यपि शिष्यते ।

तेन धर्मोपयुक्तत्वात्तायिवधे विदुः ॥ २६२ ॥

नन्वलौकिकपुरुषार्थादिवोधकत्वं स्मृत्यादावप्यस्ति ; अतोऽन्यसाध्ये प्रयोजने किं वेदस्य संस्कारेण ? अर्थबोधश्च हुमादौ नास्ति ; पुरुषभेदेनानधिगताचिकीर्षितभाग-
योश्च सन्नप्यसावनुष्ठानपर्यन्तत्वाभावान्नोपयोगी स्यात् ; तदिह स्वाध्यायस्यान्यलभ्यो-
पयोगत्वाद्ध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायसंस्कारत्वायोगादेकदेशसंस्कारस्याशाब्दत्वाच्च “अध्ये-
तव्य.” इत्यस्य संस्कारविधित्वाभावे नियोगार्थत्वपक्ष एव प्राप्त इत्यत आह—जपादि-
नेति ; आदिशब्देन धारणं गृह्यते । स्वरूपेणापि ; न केवलमर्थज्ञानद्वारेणेत्यर्थः ।
यद्वा अध्यापनमादिशब्दग्राह्यम् ; तदा स्वरूपेणापि , धृतस्वरूपमात्रेण चेति यावत् ,
“ऋग्वेदं धारयन्विप्रः” इत्यादिस्मृतेः । अयं भावः—अध्ययनगृहीतस्वाध्यायसाध्य-
मेव ज्ञानं विधिभिरुपजीव्यम् ; उपबृंहणानां तु न स्वातन्त्र्येण धर्मादिसाधनत्वम् । अस्ति
च श्रुतिः—

“वेदाभ्यासेन सततं सत्येन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥”

इत्यादिप्रसिद्धमनन्यसाध्यं जपादि प्रयोजनम् । तेनैवानर्थकानधिकृताचिकीर्षित-
भागेष्वपि संस्कार्यत्वोपपत्तिः । जपविधिश्च निरर्थकोच्चारणविषयोऽपि स्वाध्यायस्यार्थ-
परतां न बाधते, सर्वविधिबाधेन स्वव्याघातप्रसक्तेरिति । न चोभयार्थत्वे विनियुक्त-
विनियोगविरोधः, एकेनैव रूपेणानेकार्थत्वाभावात् । तथाच न्यायसुदर्शनम्—

“स्वरूपेण जपाद्यर्थः स्वशक्त्यार्थावबोधकः ।

रूपभेदाद्विरोधो न यथाग्नेर्दाहभासयोः ॥”

इति । तदिहाध्ययनसंस्कृताद्वेदादनन्तप्रयोजनसंभवे तद्विचारमन्तरेणान्यत्र शास्त्रा-
भ्यासे कः प्रयस्येदिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं विदितोपयोगेनाध्येत्रा अर्थज्ञानमपि विधिफलतया स्वीकार्यम् ; अविदितो-

१ “अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति” इति मनुना अभिचारे
कृच्छ्रत्रयरूपा लघुनिष्कृतिर्विहिता ।

पयोगेन त्वक्षरग्रहणमपि न फलत्वेन प्रतिपत्तुं शक्यम् ; अतोऽनुष्ठान प्रत्यव्यवहितोपयुक्त-
मर्थज्ञानमपि ग्रहणवदध्ययनविधेर्दृष्ट फलमस्त्विति शङ्कां प्रस्तुतोपसंहारव्याजेन प्रातिक्षि-
पति—**एवमिति** ; विधेयस्वरूपफलादिनिरूपणप्रकारेणेत्यर्थः । मन्त्रवत्त्वं नियमवत्त्वं चानू-
च्चारणस्थं तत्फले गृहीतावुपचरितम् । **मन्त्राः** काण्डव्रताद्यङ्गभूताः, अध्ययनदशाजप्याश्च
“ शनो मित्रः ” इत्याद्याः । **नियमाः** प्रागुक्ताः । “ **मन्त्रवत्** ” इत्येतत् दृष्टान्तोक्ति-
रित्येके—यथा मन्त्रे चोद्यमानमध्ययनमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति स्वीक्रियते तथेहापीति ।
अपरे तु—यथोपनयनदशोच्चारणविधेषूपनीतमात्रस्य समिदाधानादिमन्त्रेषु च, तथेहापीति
वेदितव्यमिति । हुमादिवदित्यन्ये, विषहरणादिमन्त्रविशेषवदिति च । मात्रचा पर्य-
वसानशब्देन चाक्षरग्रहणात्पश्चात्पूर्वं च विधिविश्रान्तिर्निषिध्यते^१ । अयं भावः—अध्य-
यनशब्दस्य न तावदर्थज्ञानवाचकत्वम्, अव्युत्पत्तेः ; “ किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः ” इत्यादौ
तस्यार्थपरत्वासंभवाच्च । विधिविषयमध्ययनं प्रत्यव्यवहितसाध्यमभिव्याप्तमवर्जनीयं च
फलं दृश्यते ; तदन्यस्यापि तत्फलत्वकृत्यै गौरवं स्यात् ; व्यवहितसाध्यस्यापि फलत्वकृत्यै
ज्ञानवत्तत्साध्यस्यानुष्ठानस्यापि तत्कृत्यै प्रसङ्गः ; उत्तरविध्यव्यवहितापेक्षितत्वमपि ग्रहण-
ज्ञानयोः समम् । यदि चार्थज्ञानं कर्मविषयतयाम्नातं, तदा त्वव्यापिनि व्यवहितेऽपि
तस्मिन् संप्रत्ययः स्यात् ; न त्वेतदस्ति । अतोऽर्थधिय उपयोगितयैव स्वीकार्या इति ।
ननु समन्वयाधिकरणन्यायादर्थज्ञानस्यैव स्वतः प्रयोजनतया फलत्वकृत्यैर्युक्ता ;
मैवम् ; निरतिशयानन्दब्रह्मप्रतिपादकभागमात्रे तदुक्तेः ; अत्र तु कृत्स्नाध्ययनफलविमर्शात्
विरूपकृत्ययोगाच्च । ननु ‘ वृद्धवाक्यानि शृणु ’ इत्यादौ वाक्यश्रवणविधेरर्थधीपर्यन्तत्वं
लोकदृष्टमिति चेत्—न ; वृक्षादिवन्मार्गलक्षणभूतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य श्रोतव्यत्वोपदेशे
तात्पर्यात्तदभावस्यापि दृष्टेः । किञ्च कचिद्वाक्यश्रवणोपदेशस्यार्थपरत्वमगत्या ; इह तु
न तथा, यथाश्रुते बाधाभावात् । न च वाक्यश्रवणवत्तदनुच्चारणमर्थज्ञानार्थं युक्तम् ।
आहत्य स्वयंप्रयोगानुगुणाक्षरग्रहणार्थतैव लोके दृष्टा । ननु “ यो ह वा अविदि-
ताप्येयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण ” इत्यादिश्रुतिभिः “ अविदित्वा ऋषि छन्दः ” “ यद-
धीतमविज्ञातम् ” इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च विपर्यये दोषोक्त्या अर्थज्ञानमवश्यसंपाद्यत्वेन

१. अनेनात्र “ प्रमाणे द्वयसच् ” इत्यादिना मात्रजिति गम्यते । तदुपप-
त्तिस्तु २२७ पुटे टिप्पण्यां द्रष्टव्या ।

स्थापितम् ; तदभावेऽध्ययनस्य नैष्फल्यं तत्सद्भावे सर्वपुरुषार्थावाप्तिश्चोच्यते—

“ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ”

इति ; तस्माद्वैधो वेदार्थविचारः ; मैवम्—यथा रागप्राप्तस्य ऋतुगमनादेरकरणे दोषो विधिवत्करणे संतत्यादिलाभश्च फलत्वेन स्मर्यते, एवमिहापि स्यात् । विधिवत्समासाध्ययनानुवादेन चार्थज्ञानाभावे दोष वदन्ति वाक्यानि नार्थधीपर्यन्तमध्ययनं विधातुं क्षमन्ते । “ तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ” इत्येतत् प्रयोगकाले प्रतिमन्त्रं प्रज्ञातऋष्याद्यनुस्मरणपरम् । अत एव अविदितार्थेयत्वादिनिषेधश्च तावन्मात्रविषयः । अतः “ यदधीतम् ” “ स्थाणुरयम् ” “ यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ” इत्यादिभिरर्थज्ञान-प्रशंसया स्वतः प्रवृत्तिरुत्तम्यते । एतैश्चार्थज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वेन विधावपि नाध्ययन-विधेस्तत्पर्यन्तत्वं कल्प्यम्, नैरपेक्ष्यम् ; अन्यतः प्राप्ते विधेरौदासीन्याच्च, तावत्पर्यन्त-धावनेऽपि स्वतः पुरुषार्थापर्यवसानाच्च । यत्तु कैश्चित् प्रत्यवस्थीयते—अध्ययनविधेरर्थ-ज्ञानपर्यन्तत्वात् “ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत् ” इत्यादिश्रुतिभिः “ अधीत्य स्नायात् ” इत्यादिस्मृतिभिश्चात्मरूपार्थज्ञानस्यापि कर्मार्थतया तत्कर्तृसंस्कारत्वेन विनियोगात् “ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” “ सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-ज्ञासितव्यः ” इति जिज्ञास्यतयोक्तस्यात्मनोऽवहन्तव्यव्रीहिवत् स्वरसावगतसंस्कार्यत्वाभावेन कर्मशेषत्वसिद्ध्या “ तत्त्वमसि ” “ अयमात्मा ब्रह्म ” इत्यादिभिः कर्मवश्यस्यैव ब्रह्म-त्वोक्तेः विश्वकर्तृत्वस्य च कर्मद्वारोपपत्तेः कृतकल्पविरोधे कृतगृहीतेन्याय्यत्वाज्जीवस्य कर्मसु कर्तृतया प्राप्तस्य तदर्थसंस्कारार्हत्वाच्च जीवपरे वेदान्ते सति तदतिरिक्तेश्वरविषय-शास्त्रासंभवात्कस्यैकशास्त्र्यं क्रमश्च कल्प्यत इति—तदप्यक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानभाषणात्प्र-त्युक्तम् । सूत्रकारोऽप्येतदेव चोद्यं “ तद्वतो विधानात् ” इत्यनूद्य “ अध्ययन-मात्रवत्. ” इति परिहरिष्यति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि “ अधीत्य ”, “ अभिसमावृत्य ” इत्यादिभिरर्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन विनियोगः ; क्त्वाश्रुतेः समान-कर्तृत्वादिमात्रे विश्रमात् । तथा विनियोगेऽपि कर्मानुष्ठानोपयुक्तार्थज्ञानादन्यदेवोपास-नात्मकं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् ; उपास्यश्चात्मा जीवातिरिक्तः श्रुत्यैव सिद्धः, न

तु कल्यः ; जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यं चाचिद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यवदैक्यविरोधादन्यार्थम् । तिष्ठतु च तथाविधज्ञानं, तथापि न विरोधः, कर्तुरिवाराध्यस्यापि कर्मार्थत्वेन विचार्य-
त्वात् तस्य च कर्मवश्यादन्यत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात् तद्विचारार्थकाण्डान्तरादिसिद्धे । यद्यप्य-
त्राप्यर्थज्ञानस्यानुष्ठानशेषत्वेऽपि यथांशं परब्रह्मोपासनशेषत्वमपि स्यादित्युत्तरं प्राप्तं, तथाप्य-
र्थज्ञानपर्यन्ततामूले चोद्ये प्रथमपर्वस्थोद्धटापराधोपेक्षायोगादन्वारुह्यवादमनाहत्य मूलच्छेद-
एवात्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेण सूत्रभाष्ययोर्मात्रशब्दः । ननु—अध्ययनविधावक्षरग्रहण-
पर्यवसितेऽन्यार्थतयैवाधीतस्य स्वाध्यायस्य प्रतीतोऽप्यर्थस्तात्पर्यविषयत्वायोगादविचार्यः ;
ततो निरर्थको वेदः ; अध्ययनविधिश्च न पुरुषार्थपर्यन्तः ; निर्विषयतया “अधीत्य
स्नायात्” इति स्मृतिनिरुद्धावसरतया च मीमांसापि नारभ्येत ; कुतस्तदैक्यादि स्यात् ?
इति शङ्कामपनुदन् एकविषयतया वेदाख्यैकव्याख्येयव्याख्यानात्मकशाल्लैक्यमपि दर्शयन्
मीमांसारम्भसूत्रार्थं च सूचयति—अध्ययनेति । अत्र स्वाध्यायनिर्णयविचाररूपा-
धीतवेदशब्दैर्मीमांसाया विषयफलस्वरूपाधिकायैक्यव्यञ्जनम् । गृहीतस्येत्यनेन विधि-
व्यापारस्य विश्रमोक्तिः । प्रयोजनवदर्थदर्शनोक्तिस्तु पुरुषार्थपर्यवसानज्ञापनार्था ।
स्वभावत एव ; विधिव्यापारमनपेक्ष्येत्यर्थः ; ‘व्युत्पन्नपदपदार्थादि’ इति शेषः । अयं
भावः—

ग्रहणार्थमुपात्तोऽपि स्वाध्यायो बह्वित् स्वयम् ।

प्रकाशयति यत्तत्र स्वतो मानमबाधत ॥ २६३ ॥

जपादध्ययनं श्रौततत्तत्फलसमन्वितम् ।

न रुद्धे शब्दसामर्थ्यं ग्रहणार्थं तु किं पुनः ॥ २६४ ॥

विनियोगविशेषेण वेदेऽर्थपरतां क्षिपन् ।

विनियोगार्थधीवाधात् स्वव्याघातेन बाधितः ॥ २६५ ॥

विवक्षितार्थेन न वा स्यादध्ययनचोदना ।

आद्ये व्याहतिरन्त्ये तु पूर्वपक्षस्य नोल्लिखति ॥ २६६ ॥

अर्थज्ञानफलत्वेन मानत्वं चात्र दुर्भणम् ।

तत्फलत्वे हि तन्मानं तन्मानत्वे च तत्त्विति ॥ २६७ ॥

स्वीकरोत्यर्थपरतां नियोगार्थोऽपि चेद्विधिः ।

संस्कारार्थोऽपि तद्वत्स्यात् स्वसिद्धयौत्सुक्यसामवत् ॥ २६८ ॥

वेदः ; निरपेक्षवेदक , न तु पुवाक्यवन्मूलभूतमानान्तरमपेक्षयेत्यर्थः । अत एव न मूलदोषविचारशङ्कया विचारस्तम्भनमिति भावः । प्रयोजनमत्र चतुर्वर्गः । तद्वन्तोऽर्थास्तदुपायाः कर्मोपासनारूपा । अवबोधित्वमिह निर्णयजननानुगुणत्वं दृष्टं दुरपह्वम् । “ न च दृष्टेऽनुपपन्न नाम ” इत्यभिप्रायेण दर्शनादित्युक्तम् । स्वत एव बोधकत्वेऽपि साव्यानावान्न मीमांस्यमित्यत्राह—गृहीतादिति । ‘ अर्थानापाततोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वा ’ इति तत्कालविशेषणतयान्वयः । आपातधीरेव दृष्ट्वा ; अतः संशयादिनिरासः साध्य इत्याशयः । पूर्वः प्रयोजनवदर्थशब्दः काक-दन्तोक्तिव्यावृत्त्या श्रुतिप्रामाण्यार्थः । उत्तरस्त्वापातधियः स्वविषयविचाररागजननेन प्रेरकत्वज्ञापकः ।

प्रतीतमप्रतीतं वा न मीमांस्येत किञ्चन ।

इति चोद्यमपि क्षिप्तमापातज्ञाततोक्तिः ॥ २६९ ॥

ननु यदि शब्दस्वभावादापातधीः, तर्ह्यव्युत्पन्नानामपि स्यात् ; न चात्र व्युत्पत्तिमतामेव तद्विधिरस्ति ; अङ्गेष्वप्यङ्गिवदक्षरग्रहणान्ते विधौ तदसंभवात्, विध्यैकरूप्ये चाङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे विशेषहेत्वभावात् । अत्र ब्रूमः—

यस्य संस्कृतभाषैव बाल्यात्प्रभृति शीलिता ।

तदा तु तस्य सा तत्र स्यादापातमति स्वयम् ॥ २७० ॥

निरङ्गाध्ययनेऽप्येवं साङ्गाधीतौ तु कि पुनः ।

वेदार्थापातधीवृद्धिमङ्गार्थापातधीर्दिशेत् ॥ २७१ ॥

हितैषिवाक्यजातां च केचिदापातसंविदम् ।

प्राप्नुवन्तो विचारे हि प्रवर्तन्ते मनीषिणः ॥ २७२ ॥

केचित्त्वङ्गुपकारार्हरूपेणाङ्गाक्षरग्रहे ।

सार्थज्ञानत्वमाचख्युर्दृष्टार्थत्व तु लघ्विति ॥ २७३ ॥

अस्त्वेवमापातधीः ; तदतिरिक्तमपि ज्ञानं विद्यास्थानान्तरैरेव साध्यतामित्य-
त्रोक्तम्—तत्स्वरूपेत्यादि । पूर्वपक्षोक्ताव्यावृत्तरूपावधारणमिहान्यैरसाध्यं फलमिति

इत्यादिवत् स्यादिति चेत्—न, विरोधाविरोधाभ्यां विघेषात् । अस्तु तर्हि श्रुति-
स्मृत्योर्द्वयोरप्यर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनानुवाद, तथा सति स्नानविधिर्वैधस्य विचारस्यावसरं
न विरुन्ध्यादिति चेत्; तर्हि रागप्राप्तस्यापि स्वोपयुक्तद्रव्यार्जनादेरिव श्रवणस्यावसरं न
विरुन्ध्यादेव ।

ज्ञात्वानुष्ठानमिच्छन्त स्नानादिविवयः स्वतः ।

प्राचीयेन स्नविषयां मीमांसा परिगृह्यते ॥ २७८ ॥

किंचात्र मानभेदाङ्गक्रमकर्त्राद्यवेदिन ।

न स्नानविधिमप्येक यथावद्वेदितु क्षमाः ॥ २७९ ॥

अगत्याध्ययनादौ प्राग्विचार्य प्रवर्तते ।

स्नाने तु गतिसद्भावाच्च स्यादगतिका गतिः ॥ २८० ॥

अनुज्ञातं च सर्वत्र न स्वाङ्ग व्यवधायकम् ।

अतो मीमांसया नात्र व्यवधानं विरोधकृतं ॥ २८१ ॥

यद्वा अध्ययनस्नाननैरन्तर्येऽपि न विरोधः । अविचारितधर्माणामुत्तरानुष्ठाना-
सिद्धिप्रसङ्गाद्विरोध इति चेत्—न, स्नातस्यापि यावद्विचारं हितकामैर्ब्रह्मचारिण इवा-
नुष्ठानोपपत्तेः । न च हितैषिवाक्यादनुष्ठानेऽपशूदनयविरोधः, तत्तदुचितधर्मेषु हितै-
षिभिः प्रवर्तनात् “न चास्योपदिशेद्धर्मम्” इत्यादिनिषेधदृष्टेश्च । अन्यथाप्यनुष्ठान-
सिद्धौ मीमांसाश्रवणं निरर्थकं स्यादिति चेत्—तत्र, वैपरीत्यशङ्कायां मूलजिज्ञासया पर-
नैरपेक्ष्यप्रवचनख्यात्यादिश्रद्धया च तदुपपत्तेः । एवमेव पूर्वेषामुत्तरेषामपीत्यविच्छेद-
सिद्धिः । कश्चिदालस्यात्पित्रादीनेव सर्वथा प्रमाणयेदिति चेत्, ततः किम्? अनल-
सैरन्यैः शास्त्रश्रवणोपपत्तेः । स्नातस्य शृण्वतो गुर्वर्थव्यापारैः स्वधर्मोपरोधः स्यादिति
चेत्—न; अध्ययनविधिप्रयुक्तानां तेषां निवृत्तेः । यथोक्तं न्यायसुदर्शने—

“अक्षरग्रहणोपायनियमार्थो ह्ययं विधिः ।

तद्गृहावधिका धर्मस्थितिरित्यब्रवीत् स्मृतिः ॥

अधीताद्वेदतः पश्चादर्थज्ञानं स्वतो भवेत् ।

तत्तु नाध्ययनं नापि धर्माणां च प्रयोजकम् ॥ ”

इति । किमर्थं तर्हि मीमांसामाचार्यः श्रावयेत्? लाभाद्यर्थं धर्माश्च वा । गृहस्थधर्मो-

परुद्धस्य कः श्रोतुमवसरः^२ को वाचार्यस्य प्रवक्तुम्^२ तस्य वृत्त्यर्थिनोऽस्मि द्रव्यार्जनकाल इति चेत्, तर्हि विध्यनुज्ञातदृष्टार्थप्रवृत्त्यन्तरवत् श्रवणस्यापि स्यात् । इतिहासाद्यर्थतया च गृहिणोऽप्यस्ति कश्चिद्विचारकालः ; तदा च वेदोपबृंहणैस्तैः स्वसाध्यानुगुणत्वेन मीमांसाप्युपादीयेत । वेदाभ्यासं चैव विभज्जने—

“ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जप ।

तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ ”

इति । कुलक्रमागतधनादेर्देवादागतधनादे कस्यचित् तदार्जनकालोऽप्यपेक्षितश्रवणस्य कालः । गृहस्थादयश्चाविचारितवर्णादिधर्मास्तत्तद्धर्मश्रोतारः श्रुतिस्मृतिषु दृश्यन्ते । गृहस्थस्याप्यतिशयितविद्यार्थं प्रत्यब्दं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुलवासश्च केनचिदनुज्ञातः ; यथानूद्यते—“ निवेशे वृत्ते सवत्सरे सवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ” “ एतेन ब्रह्म योगेन भूय पूर्वस्मात्कालात् श्रुतमकुर्वि ” इति । नन्वत्र “ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्, निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्तेऽग्निहोत्रमतिथयः ” इत्यादिनापस्तम्बः स्वमतमाह ; सत्यम् ; तेनापि तदा मासद्वयं निरन्तरगुरुकुलवासमात्रं निषिध्यते ; न तु प्रवक्तृवत् श्रोतुं सिध्यन् विचारावसरः क्षिप्यते । अस्त्वध्ययनानन्तरं विचारः, स च रागत कृन्मन्विषयश्च ; तथापि,

अवैधत्वे विचारस्य क्रमस्य च यथारुचि ।

अप्रवृत्ते प्रवृत्तेश्च प्राप्तौ तत्रेति भाष्यते ॥ २८२ ॥

दुस्त्यजत्वाद्विचारस्य योगपद्यविरोधतः ।

व्युत्क्रमे दोषदृष्ट्या च क्रमः सौत्रो ब्रूसाविति ॥ २८३ ॥

तत्र : वेदे मीमांसाया वा ; स्वेच्छातः प्रवृत्तौ सत्यामिति वार्थः । कर्मविधिरिह काम्यकर्मचोदना, काम्यानुष्ठानं वा ; अविशेषाद्वा नित्यादेरपि संग्रहः । स्वरूपशब्देन त्यक्तफलस्य परविद्याङ्गविनियोगो न चिन्तित इति सूच्यते । स हि साधनलक्षणे शोध्यः ; तन्निरूपणे ह्यनन्तस्थिरफलपर्यन्तत्वं बुध्येत । यद्वा केवलकर्मणामल्पास्थिर-फलत्वस्य कचिदमीमांसितत्वेऽपीति भावः । निरूपिते इत्यनेन कर्मनिरूपणस्य वृत्त-त्वावश्यभावोऽभिप्रेतः । प्रपञ्चितं चैतत्तात्पर्यतूलिकायाम्—

“ तत्रेदं नियतं कर्म नैव शक्यमुपेक्षितम् ।
 तद्धि सर्वास्ववस्थासु पुमासमनुवर्तते ॥
 बुभुक्षुर्वा मुमुक्षुर्वा यो यो गृह्येत पूरुषः ।
 तस्य सर्वस्य बहुना कर्मणानुगमोऽस्ति हि ॥
 नित्यं नैमित्तिकं कर्म प्रतिषिद्धं च सर्वदा ।
 सर्वैरपि परोक्ष्यं हि प्रत्यवायजिहासया ॥
 न ये विभ्यति दुःखेभ्यस्ते मा कार्षुर्विचारणाम् ।
 इतरेषामियत्कर्म विचार्यमिति तु स्फुटम् ॥
 काम्यं तु कर्म भोगाय विनापि ब्रह्मणा क्षमम् ।
 न कर्मणा विना ब्रह्म मोक्षसामर्थ्यमश्नुते ॥
 सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति हि वक्ष्यते ।
 वेदैकदेशचिन्तापि प्रोक्ता कृत्स्नप्रयोजिका ॥
 तस्मादवश्यचिन्त्यत्वे कर्मैवाग्रे विचार्यते ॥ ”

इति । कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा ; तत्तद्वाक्यैरेवार्थतो विशदं निश्चित्ये-
 त्यर्थः । ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिस्वरूपनिरूपणे हि यथोपायं गुरुलघुस्वर्गभेदकृतिः स्यात् ।
 “ ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः ” इत्यनेन ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमरूपत्वे निश्चिते च तत्साध्यस्य
 स्वर्गस्य “ यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति ” इत्यादिना देशकालादिपरिच्छेदनिश्चयः । तत्रा-
 वृत्तिविधिरप्यनावृत्तस्य फलाल्पत्वे लिङ्गम् । नित्यकर्मणामपि कस्मिंश्चिदधिकारिणि
 “ प्राजापत्यं ब्राह्मणानाम् ” इत्यादिभिर्वर्णाश्रमभेदेन फलतारतम्यं स्मर्यते । वैश्वदेववरुण-
 प्रघासादीनां चातुर्मास्यानां स्वरूपेऽवगते हि “ एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा, एतद्वा एतेषा-
 मवमम्, अतोऽतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति ” इति वैश्वदेवादेर्मितफलत्वदर्शनात्
 “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम् ” इत्यत्र चिरोपभोग्यत्वमात्रे तात्पर्यग्रहः ।
 यद्यप्यक्षय्यफलत्वमिदं विद्याङ्गत्वेन परंपरया नेतुं शक्यम्, तथाप्यत्र तद्विवक्षाविरहान्न
 तथा नीयते । एवं परिमितफलसोमहविष्कर्मस्वरूपनिश्चये सत्येव “ अपाम सोमम् ”
 इत्यादावमृतत्वस्य “ आभूतसंस्तुतं स्थानममृतत्वम् ” इत्यादिस्मृत्या नियमः । स्वर्ग-
 स्वाराज्यादिफलभेदसाधककर्मस्वरूपभेदसिद्धौ च तत्र स्वर्गशब्दोक्तस्याल्पत्वसिद्धिः ।

“यं यं क्रतुमधीते” इत्यादिषु च फलतारतम्यकृत्सिर्गुरुलघुकर्मस्वरूपनिश्चयादेव । उत्पत्ति-
नाशवदाराध्यप्रीणनकर्मस्वरूपनिश्चयाच्च तत्साध्यस्य तत्सायुज्यादेरस्थिरत्वदृष्टिरिति । तदेवं
निरस्तप्रतिबन्धब्रह्मविचारार्थस्य शारीरकस्य विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तस्वरूपफलाभ्यां मीमां-
सैकदेशत्वव्युत्तरार्थं निर्णेतव्यविशेषसिद्धयर्थं च पुन “अध्ययन—” इत्यादिकमुक्तम् ।
अत्रामृतत्वशब्देन त्रय्यन्तप्रधानवेद्यफलोक्तिः ; तेनार्वाचीनानामानुषङ्गिकान्नवत्त्वादीनां
संगत्यन्तरघटितदृष्टिविध्यादिफलानां च व्यवच्छेदः । कर्मभागोक्तममृतत्वमापेक्षिकं
साधितम् ; इदं तु बाधादर्शनात् निर्णीतागसंवादिवेदान्तैकदेशोपप्लव्वाच्च न प्राच्यव-
दिति प्रत्यायितप्रायमित्यभिप्रायेण अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतेरित्युक्तम् । न ह्यत्र
फलत्वाद्यनुमानैरल्पास्थिरफलत्वादिकृत्तिः शक्या, अतिप्रसङ्गादिति । अनवच्छेदादिह
सर्वशरीरः शरीरः, तमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकम् । वक्ष्यति हि आनन्दमयाधि-
करणे—“स एव निरुपाधिकः शरीर आत्मा ; अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं
शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते” इति । सैव मीमांसेति शारीरकमीमांसा, तस्याम् ।
अधिकरोति ; स्वार्थबुद्ध्या तत्रोद्युक्तो भवति, न तु पूर्ववृत्तान्तरादधिकरोतीत्यर्थः । ब्रह्म-
विचारानन्तर्यं युक्तिसिद्धे तद्विषयशास्त्रानन्तर्यमपि सिध्येदिति भावः ।

ग्रहणं च फलत्वं च सार्थता च स्वतः श्रुतेः ।

रागात् कृत्स्नविचारश्चेत्यपूर्वमिह भाषितम् ॥ २८९ ॥

मूलभावप्रकाशिका

येनैव तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमादक्षरादिराशिग्रहणस्य फलत्वसिद्धिः
तेनैव तव्यप्रत्ययेनाध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमेव, न तु प्राभाकराभिमतमर्थकर्मत्वमित्याह—
अध्ययनं चेति । शिष्यानुग्रहाय वक्ष्यमाणशङ्काया अवकाशप्रदानाय च संस्कारस्वरूपं दर्श-
यति—संस्कारो हीति । इदं चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारविषयम् ; ‘अतिशयाधानं संस्कारः,
इति तु संस्कारसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् । ननु “तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्” इत्यत्र
कृत्यप्रत्ययेन हिरण्यस्य कर्मत्वे श्रुतेऽपि भूतभाव्युपयोगशून्यतया कृत्यप्रत्ययस्वारस्याना-
दरेण श्रुतविनियोगं भङ्क्त्वा हिरण्यभरणस्यार्थकर्मत्वमाश्रितम् ; एवमिहापि स्वाध्यायस्य
तव्यप्रत्ययेन कर्मत्वे श्रुतेऽपि भूतभाव्युपयोगविधुरत्वात् श्रुतविनियोगभङ्गेन स्वाध्यायाध्य-

यनस्यार्थकर्मत्वमेवाश्रयणीयमिति शङ्कां निरस्यति—संस्कार्यत्वमित्यादिना । ‘हुं फट्’ प्रभृत्यनर्थकवेदभागे पुरुषार्थतत्साधनावबोधस्य तत्साध्यस्य प्रयोजनस्य चाभावादनुप-
युक्तस्य तदंशस्य न संस्कार्यत्वमित्यत्राह—जपादिनेति । ज्ञानसहितजपादेः प्रयोजनान्तरहेतु-
त्वव्यवच्छेदार्थः स्वरूपशब्दः ; हुंफडादिस्थले जपादिस्वरूपमेव प्रयोजनसाधनं, नार्थप्रत्यया-
पेक्षेति भावः । उपसंहरति—एवमिति । मन्त्रवत् इत्यत्र मन्त्रशब्देन निरर्थकहुंफडादि-
वेदभागा विवक्षिताः ।, सप्तम्यर्थे वतिः । निरर्थकवेदभागेऽध्ययनस्य सनियमाक्षरग्रहण-
फलकत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात्तदेव सर्वत्र फलं, नाव्यापकमर्थज्ञानमिति भावः । नन्वक्षर-
ग्रहणस्यापुरुषार्थत्वादभाव्यत्वम् ; अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावे स्वाध्यायस्य विवक्षिता-
र्थत्वं न स्यादिति शङ्काद्वयं, परिहरति—अध्ययनगृहीतस्येति । लोकव्युत्पत्तिसिद्धं
शब्दानामर्थपरत्वं न विधिमपेक्षत इति स्वभावत एवेत्यस्याभिप्रायः । अर्थज्ञानस्यापि
स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेनानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिजनकतयैव पुरुषार्थत्वस्य वक्तव्यतया अक्षर-
ग्रहणस्यापि प्रयोजनवदर्थज्ञानद्वारा पुरुषार्थत्वं संभवतीति भावः । अयमर्थोऽनागता-
वेक्षणन्यायेन “स्वाध्यायशब्दवाच्याक्षरराशिग्रहणं विधीयते” इति भाष्यव्याख्यानाव-
सरे प्रपञ्चितः । नन्वाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावे प्रवर्तकाभावान्मीमांसाया अनारम्भ-
णीयत्वं स्यादिति शङ्कां व्युदस्यति—अध्ययनगृहीतात्स्वाध्यायादिति । ‘आपात-
तोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वा’ इत्यन्वयः । दृष्टेत्यनेनापाततः प्रतीतेरनुभवसिद्धतया दुर-
पह्वत्वमुक्तम् । स्वयमेव प्रवर्तत इति ; रागादेव प्रवर्तते, न तु मीमांसकमत इवार्थ-
ज्ञानपर्यन्ताध्ययनविधिवलादिति भावः । कर्मविधिस्वरूपे निरूपित इति ; विधिश्च स्वरूपं
च विधिस्वरूपम् ; कर्मविधौ कर्मस्वरूपे च निरूपित इत्यर्थः । प्रत्यब्दं चातुर्मास्याद्या-
वृत्तिविधौ निरूपिते चातुर्मास्यादीनां क्षयिफलत्वनिश्चयो भवति, अक्षय्यफलत्वे आवृत्ति-
वैयर्थ्यात् । तथा चातुर्मास्यादिस्वरूपं सहस्रसवत्सरसाध्यविश्वसृजामयनादिस्वरूपं च
निरूपयता “फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात्” इति न्याया-
लोचनसनाथचेतसा भगवदनुग्रहविषयेण पुंसा “तद्यथा” इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यैः कर्म-
णामनित्यफलत्व सुनिश्चयमिति भावः । अधिकरोतीति ; अधिकारिसिद्धिः कर्मविचा-
राधीनेति भावः ।

श्रीभाष्यम्

तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञान-
 स्य चाक्षयफलत्वं दर्शयन्ति—“तद्यथेह ^{सर्वज्ञानेन} कर्मचितो लोकः क्षीयत
 एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” “अन्तवदेवास्य तद्ववति”
 “न ह्यध्रुवैः प्राप्यते” “प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः” “परोक्ष्य
 लोकान् कर्मचितान् ^{समिपताम्} ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः ^{जित्यः कर्माणा} कृतेन । तद्वि-
 ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै
 स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं
 पुरुषं वेद सत्यं ^{प्रब्रूयात्} प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ।” “ब्रह्मविदाप्नोति
 परम्” “न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति” “न पश्यो मृत्युं
 पश्यति” “स स्वराड् भवति” “तमेवं विद्वानमृत इह भवति ;
 नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट-
 स्ततस्तेनामृतत्वमेति” इत्यादीनि । ननु च साङ्गवेदाध्ययनादेव
 कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं स्वर्गादीनां च क्षयित्वं ब्रह्मोपासनस्यामृतत्व-
 फलत्वं च ज्ञायत एव । अनन्तरं मुमुक्षुर्ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्त-
 ताम् ; किमर्था धर्मजिज्ञासापेक्षा ? एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि
 न प्रवर्तताम्, साङ्गाध्ययनादेव कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात् । सत्यमापात-
 प्रतीतिर्विद्यत एव, तथापि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वा-
 दापातप्रतीतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते ; अतस्तन्निर्णयाय वेदा-
 न्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत् ; तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य
 इति पश्यतु भवान् ।

श्रुतप्रकाशिका

एवमैकशास्त्र्यक्रमनियमारम्भणीयत्वान्युपपादितानि । कैवेदान्तवाक्यैरारम्भणीय-
त्वौपयिकापातप्रतीतिरित्यत्राह—तथा चेति ; यथा सूत्रं व्याख्यातं तथेत्यर्थः । चः
शङ्कानिवृत्तौ, प्रसिद्धौ वा । केवलशब्देन ज्ञानाङ्गकर्मव्यावृत्तिः । ननु कर्मविचारेण
निर्णीतेऽपि कर्मफलक्षयित्वे पुनश्चाल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिजनकवाक्यानि किमर्थमुदाह्रियन्ते ?
अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिजनकान्येव हि वाक्यानुदाहर्तव्यानि । उच्यते—अधिगत-
कर्मणः पुरुषस्य हि निर्णीतार्थसवादिवाक्यदर्शनात् कर्मफलास्थिरत्ववत् ब्रह्मज्ञानफलाक्ष-
यित्वस्य प्रामाणिकत्वं संभवतीति श्रद्धास्थिरीकरणार्थम् । तद्यथेति ; लोक्यत इति
लोकः, फलम् । अन्तवदेवास्य तद्भवति इत्यनेन ज्ञानविधुरकर्मणोऽनेककालानुष्ठि-
तस्य बहुविधस्यापि क्षयित्वमुक्तं भवति, “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि ” इत्येतद्वाक्यपूर्वकत्वात्तस्य वाक्यस्य ।
अन्तवदित्युक्ते क्रियास्वरूपस्यान्तवत्त्वं लोकसिद्धतयानुपदेश्यमिति फलस्यैवान्तवत्त्वमर्थ-
सिद्धं स्फुटीकर्तुं पूर्वं “ तद्यथा ” इति वाक्योपादानम् । सांसारिकफलस्याध्रुवत्वं स्यात् ;
कर्मभिरेव ध्रुवं फलं संपाद्यतामिति शङ्काव्युदासायोपादत्ते—न ह्यध्रुवैः प्राप्यत इति ।
“ ध्रुवं तत् ” इति वाक्यखण्डः । तदुपपादकत्वेन प्रतीयमानं वाक्यान्तरमुदाहरति—
प्लुवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा इति ; संसारपारं तारयितुं नालम्, मध्ये भङ्गुरत्वादित्यर्थः ।
सूत्रयोजनानुगुणतरं कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं ब्रह्मोपासनस्यानन्ताक्षयफलत्वं च दर्शयद्वा-
क्यमुपादत्ते—परीक्ष्य लोकानिति, अस्मिन्वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरूपसत्तिर्वि-
धीयते । कर्मचितान् ; कर्मसंचितान् कर्मसंपाद्यान् । परीक्ष्य, मीमांसान्यायैरिहूप्य ।
ब्राह्मणः, अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदः । ‘यः’ इत्यध्याहार्यम्, ‘सः’ इत्युत्तरत्र श्रवणात् । अकृतः;
नित्यः । अत्र पुरुषो विशेष्यः, लिङ्गवशात् “ अक्षरं पुरुषम् ” इत्यनन्तरेक्तेश्च ।
कृतेन ; कर्मणा । नास्ति ; न सिध्यति । इतिकरणं द्रष्टव्यम् ; इति यो निर्वेद-
मायात् स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण नियमविधित्वं गम्यते ।
समित्पाणिः ; न रिक्तपाणिः ; “ रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम् ” इति
हि स्मर्यते । श्रोत्रियम् ; श्रुतवेदान्तम् । ब्रह्मनिष्ठम् ; ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम्, श्रुत-
वेदान्तोऽपि रुचिमेदादब्रह्मनिष्ठो नोपगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमः

ब्रह्मेन्द्रियनियमनरूप, 'प्रशान्तचित्ताय' इत्यन्तःकरणनियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् ; एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम्, न तूपासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रियजयादि । 'तस्मै स विद्वान् प्रोवाच' इत्यन्वयः । येनेति निर्देशो ब्रह्मज्ञानाभिप्राय, 'तद्विज्ञानार्थम्' इति हि प्रकृतम् । सामान्यतः कारणाभिप्रायो ब्रह्मा ; लिङ्गव्यत्ययो वा । अक्षरम् ; स्वरूपेणाविकारम् । सत्यम्, गुणतोऽप्यविकारम् । आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच ; प्रब्रूयादित्यर्थः । इति वेदान्तसारे व्याख्यातम् । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लिट् । ननु “प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय” इति शमादेः पूर्ववृत्तत्वं प्रतीयते—न; श्रवणोपयोग्यवधानमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नात्रोपासनाङ्गभूतात्यन्तविषयवैतृष्यं विवक्षितम्, तद्वि “शमदमाद्युपेतः स्यात्” इति निरूपयिष्यते । अतो निरूप्य सपाद्यैस्तैर्निरूपणात्प्रागेव विशिष्टत्वमनुपपन्नम् । श्रुतिश्च शास्त्रजन्यज्ञानवतः पुरुषस्य तदुत्तरभाविशमाद्यङ्गकमुपासनं दर्शयति—“तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति । अत्र हि ‘एवंवित्’ इति शास्त्रजन्यज्ञानवत्त्वमुक्तम् । ‘भूत्वा पश्येत्’ इत्युपासनस्य शमाद्यङ्गकत्वं स्थापितम् । केवलानन्तस्थिरफलपरवाक्यानुदाहरति—ब्रह्मविदिति । अत्रानुवाके “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” इति श्रवणादनन्तफलत्वसिद्धिः । प्राप्यस्य ब्रह्मणोऽनन्तस्थिरत्वेऽपि प्राप्तेः कादाचित्कत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमपुनर्निवृत्तिमाह—न पुनरिति । यद्वा विद्ययानन्तस्थिरफलरूपब्रह्मप्राप्तिमाह—ब्रह्मविदिति । विद्यया ब्रह्मप्राप्तेः प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकत्वमाह—न पुनरिति । मृत्युः; प्रमादः, मोहो वा ; “मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम्” “प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि” इत्युभयत्र मृत्युशब्दव्यपदेशात् । प्रमादः यथावस्थितात्मस्वरूपस्याज्ञानम् । मोहो भ्रान्तिज्ञानम्, ‘दिङ्मोहः’ इत्यादिव्यपदेशात् । न मृत्युनिवृत्तिमात्रमेव ; तत्कार्यमपि निवर्तत इत्याह—न पश्यो मृत्यु पश्यतीति । अस्य वाक्यस्योपरि “न रोगं नोत दुःखताम्” इति हि श्रूयते । “न पुनः” इत्यादि वाक्यं ब्रह्मणि दृष्टे मृत्युप्रमुखनिवृत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । “न पश्यो मृत्युम्” इत्यत्रापि पश्यशब्दस्य ब्रह्मदर्शीत्यर्थः, “तदेकं पश्यति” इत्यनन्तरोदाहृतवाक्ये विषयस्य दर्शितत्वात् । स स्वराट् भवतीति ; कर्मवश्यो न भवतीत्यर्थः । “स्वराट् स्वतन्त्रो विज्ञेयः” इति नैघण्टुकाः । “तमेवं विद्वान्” इति वाक्येन निर्विशेषचिन्मात्रज्ञान-

देवतान्तरोपासनाद्युपायान्तरव्यावृत्तिसिद्धिः, पुरुषोत्तमोपासनस्यैवोपायतयोक्तत्वात् । तदु-
पासनरूपज्ञानं च नात्मैक्यविषयम् ; अपितु पृथक्त्वविषयमिति दर्शयति— **पृथगात्मान-**
मिति । मत्वा ; ज्ञात्वा । ततः ; पृथक्त्वज्ञानात् । तेन जुष्टः ; प्रीतिविषयीकृतः ;
अनुगृहीतोऽमृतत्वमेतीत्यर्थः । ‘ इत्यद्वादीनि वेदान्तवाक्यानि ’ इति पूर्वेणान्वयः ।
उदाहृतस्पष्टार्थवाक्यमात्रतुल्यं कश्चिच्चोदयति—ननु चेति । पूर्वत्र चोद्यान्तराणां
कण्ठोक्त्यभावेऽपि परिहारकण्ठोक्त्या तान्यभिप्रेतानि । अतश्चशब्देन तैरर्थसिद्धैः सह
समुच्चयो युक्तः । साङ्गेति ; कर्मज्ञानपूर्ववृत्तत्ववादिनापि साङ्गाध्ययनस्यापेक्षितत्वं स्वीकृत-
मिति तदधिकव्युदासार्थ एवकारः । अध्ययनस्य साङ्गत्वादङ्गानां चार्थज्ञानहेतुत्वान्मीमां-
सानिरपेक्षं स्वर्गादेरेव केवलकर्मफलत्वं, स्वर्गादिश्च क्षयित्वं, ब्रह्मोपासनस्याक्षयफलत्वं च
ज्ञायत इत्यर्थः । ब्रह्मोपासनस्येत्यादिग्रन्थो दृष्टान्ताभिप्रायः । ज्ञायत एवेत्येव-
कारो ज्ञातत्वसप्रतिपत्तिस्त्वचः ; ज्ञानसामग्री हि सिद्धेति भावः । ततः किमित्यत्राह—
अनन्तरमिति ; कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वज्ञानेन मुमुक्षासिद्धयर्थं हि कर्मविचारः ; तन्नि-
रपेक्षमेवाल्पास्थिरफलत्वज्ञानान्मुमुक्षासिद्धेर्ब्रह्मजिज्ञासैव कर्तव्या, धर्मविचारे प्रयोजनाभावा-
दित्यर्थः । परिहरति—एवमिति । एवं तर्हि ; उदाहृतवाक्यमात्रतुल्योऽसि चेत् ।
कृत्स्नस्येति ; ब्रह्मणोऽपीति भावः । वेदान्तवाक्यान्यपि स्फुटार्थानि ह्यस्माभिरुदा-
हृतानि ; तेषामर्थोऽपि मीमांसानपेक्षं ज्ञायते ; अतोऽनन्तस्थिरफलज्ञानाय न ब्रह्मविचारः
कर्तव्य इत्यर्थः । सत्यावित्यर्थाङ्गीकारे ; आपातप्रतीतावभ्युपगमः, ब्रह्मविचारनैरपेक्ष्येऽन-
भ्युपगमः । आपातेति ; आपातप्रतीतिरज्ञाननिवृत्तिमात्रेण संशयविपर्ययसह ज्ञानम् ।
संशयविपर्ययौ च कारणवाक्यगतसद्ब्रह्मात्माकाशप्राणवैश्वानरादिशब्दैरर्थतत्त्वस्य दुर्निश्च-
यत्वात्, “ विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ” “ असद्वा
इदमग्र आसीत् ” इत्यादिभिरात्मानित्यत्वादिप्रतीते, “ अन्नवानन्नादो भवति । महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ” इत्यादिनाल्पास्थिरफलत्वावगमाच्च स्याताम् । अतः
साङ्गाध्ययनमात्रेण तयोरनिवृत्तेस्तद्व्युदासस्य न्यायानुगृहीतवाक्यफलत्वाच्च ब्रह्मविचारः
कर्तव्य इति चेदित्यर्थः । भवान् ; अनुदाहृतवाक्यान्तरपर्यालोचनायामपि प्रवृत्तस्त्वमिति
भावः । तथैव ; एतया दृष्ट्यात्रापि संशयविपर्ययनिरासस्यापेक्षितत्वं जानन्ननुदाहृत-
वाक्यानि पश्येदित्यर्थः । “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” “ पूर्णा-

हुत्वा सर्वान् कामानवाप्नोति ” “ सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयति ” “ अपाम सोमममृता अभूम ” “ अनन्त ह वा अपारमश्रयं लोकं जयति ; योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ” “ नास्येष्टापूर्ते क्षीयेने ; योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ” इत्यादीनि हि “ अमृतत्वं भजन्ते ” “ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ” “ इमान् लोकान् कामात्री कामरूप्यनुसं चरन् ” इत्यादिब्रह्मवेदनफलवाक्यैस्तुल्यानि वाक्यानि दृश्यन्ते । अत औपनिषद्वाक्येष्विवानुदाहृतवाक्येषु संग्रहविपर्ययब्राहुल्यात्तन्निरासाय कर्मविचार कर्तव्य इत्यर्थः ।

भावप्रकाशिका

येनेति निर्देशो ब्रह्मज्ञानाभिप्राय इति ; तत्रश्च “ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्म-विद्याम् ” इति प्रतिनिर्दिश्यमानाया एव ब्रह्मविद्याया यच्छब्देन पराम्रष्टव्यतया गयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न प्रसजनीय इति भावः । अतो निरूप्य संपाद्यैस्तैरिति ; ननु “ शमदमाद्युपेतः स्यात् ” इत्यत्र न शमादिस्वरूपं निरूप्यते, अपितु शमादेरुपासनाङ्ग-त्वम् ; तच्च श्रुतिबलप्राप्तस्य श्रवणं प्रत्यङ्गभावस्य नोपजीव्यमिति चेत्—न ; तत्राविहित-विषयव्यापारोपरमः शम इत्यस्यार्थस्य तदधिकरणे व्युत्पाद्यत्वादिति भावः । “ ब्रह्म-विदाप्नोति ” इत्यस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तप्रामाण्यसंभवे अनन्तस्थिरफलत्वमात्रप्रति-पादनपरत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह—यद्वा अनन्तस्थिरेति । विषयस्य दर्शितत्वादिति ; ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः । ततश्च “ पश्य ” इति ब्रह्मदर्शनमेव पर्यवस्यतीति भावः । समुच्चयो युक्त इति ; अत्र केचित्—‘ ननु च ’ इति निपातसमुदायोऽयं नन्वर्थक एव, ततोऽति-रिक्तार्थाप्रतीतेः ; ननुशब्दस्य प्रयोक्तृधर्मभूतशङ्काद्योतकत्वेन ‘ ननु च ’ इत्यस्य ‘ शङ्का च ’ इतिशब्दतुल्यार्थत्वाभावात् ; अतोऽत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वप्रसाधने नातीवाभिनिवेष्टव्यमिति मन्यन्ते । ननु कर्मविचारनैरपेक्ष्यसिद्धयर्थं कर्मणां वाक्यजन्य क्षयिफलत्वज्ञानमेव वक्तव्यम् ; न तु ब्रह्मोपासनस्याक्षयफलत्वज्ञानमित्यत्राह—ब्रह्मो-पासनस्येत्यादिग्रन्थ इति ।

श्रुतप्रदीपिका

आपातधीजनकवाक्यानि सन्तीत्याह—तथा चेति । यथा सूत्रं व्याख्यात तथेत्यर्थः । ‘ क्षयिफलत्वपरवाक्योपादानं कचिन्निर्णीतार्थनवाददर्शनादर्थान्तराणामपि श्रद्धे-यत्वाय । लोक्यत इति लोकः फलम् । फलद्वारान्तवत्त्वमुक्तम् । अन्तवदिति वाक्यं केवल-

कर्मपरम्, “अविदित्वा” इति हि प्रकृतम् । ध्रुवफलासाधनत्वमाह—न हीति; “ध्रुवं तत्” इतिवाक्यखण्डः । तदुपपादयति—प्लवा हीति । इति कर्मफलक्षयित्वपराणि । अथोभयपरम्—परीक्ष्येति । ब्राह्मणः; ब्रह्म वेदः, तदधीत इत्यण् । ‘यः’ इत्यध्याहार्यम्, ‘सः’ इत्युक्तेः । अकृतः; मरमपुरुषः । इतिरध्याहार्यः । एवेति नियमविधिः । श्रोत्रियम्; श्रुतवेदान्तम् । ब्रह्मनिष्ठम्; ब्रह्मसाक्षात्कारिणम् । शमदमौ श्रवणौपयिकतादात्विकावधानमात्रहेतू, न त्वत्यन्तब्राह्मन्त.करणविषयप्रावण्यत्यागः; स हि निरूपयिष्यते । अक्षरं सत्यम्; स्वरूपतो गुणतश्चाविकारमिति चिदचिद्व्यावृत्तिः । प्रोवाचः; प्रब्रूयात् “छन्दसि लुङ्लुङ्लिट्” इति विधौ लिट् । अथानन्तस्थिरफलवाक्यानि । ब्रह्मविदिति वाक्येनानन्त्यसिद्धिः; “यतो वाचः” इति हि प्रकरणम् । न पुनरित्यादिकं मृत्युतत्कार्यनिवृत्तिपरम् । “न रोगं नोत दुःखताम्” इति ह्यनन्तरं श्रूयते । पश्यशब्दविषय उक्तः—तदेकमिति । स्वराट्; अकर्मवश्यः; स हि स्वतन्त्रः । तमेवमित्युपायान्तरनिवृत्तिः । पृथक्त्वज्ञानस्योपायत्वं पृथगिति । जुष्टः; प्रीतिविषयीकृतः । उदाहृतवाक्यमात्रतृप्तश्चोदयति—ननु चेति । क्षयिफलत्वज्ञानाय हि कर्मविचारः; तत् साक्षाध्ययनसिद्धमित्यनन्तफलेच्छोस्तदेव जिज्ञास्यमिति चोद्यम् । एवं तर्हि; उदाहृतवाक्यमात्रतृप्तोऽसि चेत् । कृत्स्नस्य; ब्रह्मणोऽपीति भावः । सत्यमिति; आपातप्रतीतावभ्युपगमः । “अन्नवान्” इत्याद्यवगताल्पास्थिरफलादाकाशप्राणादिशब्दैः “तान्येवानुविनश्यति” इत्यनित्यत्वादिभिश्च संशयाद्यनतिवृत्तिः । भवान्; अनुदाहृतास्पष्टार्थवाक्यान्तरजिज्ञासुः । “अक्षय्यं ह वै” “अपाम सोमममृता अभूम” इत्यादिक पूर्वभागेऽपि पश्येत्यर्थः । उदाहृतवाक्यैः तृप्तिश्चेत् पूर्वत्रापि स्यात् । सान्तानन्तादिविरुद्धार्थधीरुभयत्र तुल्येति विचार्यत्वमविशिष्टमित्युक्तं भवति ।

नयप्रकाशिका

“तद्यथेह” इत्यादिश्रुत्यैव केवलकर्मणः क्षयिफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्याक्षयफलत्वं हेतुहेतुमद्भावश्च प्रतीयते । “पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति हि तस्य क्षयित्वं श्रूयते । “परीक्ष्य लोकान्” इत्यत्रापि कर्मसंपादितलोकपरीक्ष्यत्वमुच्यते । तत्परीक्षणं च मीमांसयैव, व्यवहितत्वेनायोग्यत्वेन प्रत्यक्षादिना परीक्ष्यत्वानुपपत्तेः । किं तु न्यायसहितश्रुत्यैव; न्यायश्च मीमांसेति पूर्वमीमांसयैव तत्परीक्षणम् । कर्मणां फलपरत्वादिर्हि न्यायैक-

साध्यः । ननु श्रुत्यैव तेषां फलपरता सिद्धा ; किमर्था न्यायापेक्षेति चेत्—न ; “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति” इत्याद्यन्यपरवाक्येष्वपि फलश्रवणात् तस्यापि ग्राह्यत्वापत्ते ; अश्रुत-फलविश्वजिदादौ फलाभावश्च स्यात् । ननु नित्याग्निहोत्रादेर्न फलमिति चेत्—न ; फलाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किंतु फलविशेषसंकल्पाभाव एव ; तस्याप्यपरिमितफलत्वमेव । अपरिमितफलत्वेऽपि प्राकृतफलत्वेन विनाशः सिद्धः । तेषामपरिमितफलत्वोक्तिस्तु भूयस्त्वाभिप्राया । तच्च मीमांसयैव ज्ञायते । नास्त्यकृतः कृतेनेति ; कृतेन ; केवलकर्मणा, नित्यार्थस्यासंपाद्यत्वमुच्यते । निर्वेदमायादिति ; एवंविधकर्मज्ञानस्य निर्वेदहेतुत्वमुच्यते । तथाविधनिर्वेदयुक्तस्य हि गुरोः सकाशद्वेदान्तश्रवणं श्रूयते । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति ; अक्षरवेदनस्यात्र फलानन्त्याश्रवणेऽपि “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “न पुनर्मृत्यवे तदेकम्” इत्यादौ तद्वेदनस्य फलानन्त्यश्रवणात् तदानन्त्यं सिद्धम् । ‘अक्षरं सत्यं पुरुषं वेद’ इति श्रवणाच्चाक्षयफलता सिद्धा, तत्कतुन्यायात् । तस्मै प्रोवाच ; ब्रूयादित्यर्थः, अन्यथा ‘अभिगच्छेत् प्रोवाच’ इत्यनन्वयात् ; अप्राप्तार्थत्वाच्च । अतोऽत्र लिट् विध्यर्थे, “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति स्मृतेः । ननु साङ्गाध्ययनाच्छब्दार्थव्युत्पत्तेः कर्मणां क्षयिफलत्वावगतेः ब्रह्मवेदनफलानन्त्यावगतेश्च प्रथमत एव वेदान्तश्रवणोपपत्तेर्न कर्ममीमांसापेक्षेति चेत्—न ; उत्तरमीमांसायामप्यप्रवृत्त्यापत्तेः, साङ्गाध्ययनादेवार्थावगतेः । अथ वेदान्तवाक्यानामनेकार्थप्रतीतेस्तन्निर्णयाय तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्—न ; कर्मपरवाक्यानामपि तथात्वात्तन्निर्णयाय तत्प्रवृत्त्यापातात् “पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति” “अक्षय्यं ह वै” इत्यादौ सर्वकामावाप्त्यक्षयफलत्वादि श्रूयते कर्मणामपि । तादृशवाक्यानामर्थानिश्चये तु न कर्मणां क्षयिफलत्वनिश्चयः । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादयस्त्वन्यस्तुतिपरा इत्यपि भ्रमः स्यात् । अत उभयत्रापि संशयाद्यविशेषात् प्रवृत्तिरविशिष्टा, निवृत्तिरप्युभयत्र समेति न कर्ममीमांसातो व्यावृत्ता ब्रह्ममीमांसाप्रवृत्त्युपपत्तिः । किंच कर्मणां विद्याङ्गत्वेन विनियोगादङ्गत्वेनानुष्ठाने तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादुपादेयतयापि पूर्ववृत्तता सिद्धा । ननु “विविदिषन्ति” इति विविदिषोत्पत्तावेव विनियोगात् विद्याङ्गत्वमिति चेत्—न, ज्ञानसाधनत्वेनैव तेषां विनियोगात् ; वेदनप्रधाना हि विविदिषा । विविदिषन्ति ; वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः, “असिना जिघांसति” इत्यादाविव ; असेर्हेननसाधनत्वनिश्चये हि तथा व्यपदेशोपपत्तिः ।

अतो यावज्ज्ञानप्राप्तिस्तावत् द्वयोरप्युपयोगः । ननु “ब्रह्मविदानोति” इत्यादौ ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षसाधनत्वश्रवणात् कर्मणां विद्योपकारकत्वाभावाच्च तेषां न विद्याङ्गत्वमिति चेत्—न, विनियोगप्रतीतेः । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इत्यादौ दर्शादिवाच्याग्नेयादिप्रधानस्यैव स्वर्गसाधनत्वश्रवणेऽपि वाक्यान्तरविहितप्रयाजाद्युपकृतस्यैव स्वर्गसाधनत्वं तथा कर्मणां पापनिवर्हणद्वारा विद्योत्पत्तिहेतुत्वात्, उपकारकत्वसंभवाच्च । निष्पापस्यैव विद्योत्पत्तिः, न पापिनः, “न मा दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते” इत्यादिस्मरणात् “सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” इति श्रुतेश्च । सत्त्वशुद्धिश्च न सपापस्य । एवं केवलवेदनस्यैव मोक्षसाधनत्वे शमादेरप्युपादनं न स्यात्, परेषां शमादयोऽङ्गत्वेनेष्टाः । “विद्यां चाविद्यां च” इत्यादौ विद्यायाः कर्मणा सहानुष्ठानप्रतीतिश्च । अत्र मृत्युशब्दो ज्ञानोत्पत्तिविरोधिपरः । अविद्याशब्दः कर्मपरः । अत एव हि “इयाज सोऽपि” इत्यादिस्मृतिः । ननुभयोरत्र फलभेदश्रवणान्नाङ्गित्वमिति चेत्—न; अविरुद्धफलत्वेन तदविरोधात् । फलविरोधे हि साध्यभेदाच्छास्त्रभेदः । साध्यभेदमात्रात् शास्त्रभेदस्वीकारेऽवघाताग्नेयादिशास्त्राणामपि भेदः स्यात् । अत्र ज्ञानं च ध्यानरूपमेव । तच्च यावज्जीवमहरहरावर्तनीयम् । तदावृत्तौ चाङ्गावृत्तिरावश्यकः । न च वाक्यजन्यं ज्ञानमात्रविधेयम्, विधिव्यतिरेकेणापि तत्सिद्धेः । श्रवणमननयोरपि न विधेयता, श्रवणे रागत एव प्रवृत्तेः; श्रुतार्थप्रतिष्ठापनार्थत्वान्मननस्य । अतो वेदनं ध्यानादिपर्यायमेवात्र विधेयम्, “मनो ब्रह्म” इत्यादौ वेदनस्योपासनपर्यन्ततया प्रतीतेः । एतत्सर्वमुत्तरत्र प्रपञ्चितम् । चिरन्तनैर्वाक्यकारादिभिश्च वेदनस्योपासनात्मकत्वमहरहरनुष्ठेयत्वं पञ्चमहायज्ञादेस्तदङ्गतयानुष्ठेयत्वं च “वेदनमुपासनं स्यात्” इत्यादावुक्तम् । अतोऽपि कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वमुचितम् । उद्धृथादिकर्माङ्गाश्रयोपासनानां ब्रह्मदृष्टिरूपत्वेनात्रैव निरूप्यत्वात् तेषां च कर्मज्ञानापेक्षत्वाच्च तदज्ञाने तत्र तददृष्टेरशक्यत्वात्, प्रस्तारप्रतिहारोद्धीथोपद्रवनिधनात्मकसामादिस्वरूपे न्यायतो निरूपिते हि तच्छक्यत्वम् । ननु च तेषामैहिकफलार्थत्वादपेक्षया पूर्ववृत्तत्वसंभवेऽपि ब्रह्मविद्यायाः न तदपेक्षेति चेत्—दृष्ट्युपासनानामपि कर्मणां प्रतिबन्धफलहेतुत्वादनभिसंहितफलत्वेनानुष्ठाने शीघ्रफलापादकत्वेन विद्योपकारकतया विद्यापेक्षितत्वात्; वेदप्रामाण्यस्यापेक्षितत्वात् संयोगरूपचोदनाख्यानां शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रकरणान्तराणां चापेक्षितत्वात् तेषां च पूर्वकाण्डप्रथमद्वितीयलक्षणयोरेवो-

क्तत्वात्, श्रुतिलिङ्गावयवप्रकरणस्थानसमाख्याना तत्प्राबल्यदौर्बल्ययोरप्यपेक्षितत्वात्
 तेषां च तार्तीयत्वात्, क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरपेक्षितत्वात् तयोश्च चातुर्थिकत्वात्,
 श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डानां चापेक्षितत्वात् तेषां च पाञ्चमिकत्वात्, अधिकारज्ञानस्या-
 पेक्षितत्वात् तस्य च षष्ठलक्षणसिद्धत्वात्, आभिन्दादिगुणानामेकत्र श्रुताना विद्या-
 न्तरेषु संबन्धसाधनात् तस्य चातिदेशाधीनत्वात् अतिदेशेऽप्यपेक्षितप्रतिपत्ते सप्तमाष्ट-
 माधीनत्वात्, कर्मधीद्वाराप्यूहस्यापेक्षितत्वाच्च तस्य च नावमिकत्वात्, विद्यासु बाधसमुच्च-
 योक्तिदर्शनात् तस्य च दशमिकत्वात्, तन्त्रोक्तेरपि तत्र तत्र दर्शनात् विद्याङ्गकर्मसु स्फुट-
 त्वाच्च तन्त्रानुष्ठानस्य चैकादशलक्षणसिद्धत्वात्, विद्याङ्गकर्मानुष्ठाने गृहस्थस्याप्यधिकारसिद्धेः
 प्रासङ्गिकत्वाभिधानात् प्रसङ्गस्य द्वादशलक्षणाधीनत्वात्, देवतासु ब्रह्मदृष्ट्यादिविधानात् दे-
 वताज्ञानस्य देवताकाण्डाधीनत्वाच्च पूर्वकाण्डस्य कृत्स्नस्य हेतुत्वमुत्तरकाण्डस्य हेतुमत्त्वं
 च सिद्धम् । एकदेशतोऽपि हेतुता युक्ता, किमुत बहुत । अत्रापौरुषेयत्वादिपरिहाणेन वेदस्य
 प्रामाण्यं प्रसाध्यते । ननु—“शास्त्रयोनित्वात्” “अत एव च नित्यत्वम्” इत्यादौ तत्प्रामाण्यं
 प्रसाध्यत इति चेत्—न, ब्रह्मण शास्त्रैकसमविगम्यत्वपरत्वाच्छास्त्रयोन्यधिकरणस्य, तर्हि वेदः
 प्रमाणमप्रमाणं वेति विचार । “अत एव च नित्यत्वम्” इत्यत्रापि जगतः प्रवाहा-
 नादित्वाभावे वेदस्यानित्यत्वशङ्कायां तत्परिहारमात्रस्य कृतत्वात् । न हि वेदस्य प्रामा-
 ण्याभावे तदर्थविचारोपपत्ति । अथ तावन्मात्रापेक्षास्त्विति चेत्, तर्हि हेतुत्वं सिद्धम्,
 एकदेशतोऽपि हेतुत्वात् । फलसंयोगादय शब्दान्तरादयश्च गुणोपसंहारपादे कृत्स्नश
 उपयुज्यन्ते, श्रुतिलिङ्गादयस्तु सर्वत्र, क्रत्वर्थपुरुषार्थता उद्गीथविद्यादौ ; श्रुत्यर्थादयस्तु
 गतिचिन्तायाम् ; अविकारिता च साङ्गविद्यानुष्ठाने, विद्याविशेषेषु गुणविशेषाद्विकृतानुष्ठानरूप
 ऊहो विद्यत एव । नन्वेवं हेतुत्वसिद्धौ पाणिनिस्मृत्यादेरपि हेतुता स्यात्, शब्दलक्ष-
 णस्य तदपेक्षितत्वादिति चेत्—सत्यम् ; तस्यापि मीमासाहेतुत्वेन स्वीकारात् ; अङ्गि-
 स्वाध्यायज्ञानहेतुभ्योऽङ्गज्ञानस्यार्थसिद्धत्वात् । अतः काम्यकर्मज्ञानस्य विरक्तिहेतुतया वेदा-
 न्तार्थविचारप्रवृत्तिहेतुत्वात् कर्मज्ञानमात्रस्य विद्याङ्गत्वेनोपयोगाद्वेदप्रामाण्यादेरुपयोगाच्च
 पूर्वोत्तरयोर्हेतुहेतुमत्ता सिद्धा । अत्र हेतुहेतुमद्भावोपपादनमभ्युच्चययुक्त्यपेक्षयोपन्यास-
 सौकर्याय ।

तत्त्वटीका

ननु कर्मफलाल्पत्वादौ लिङ्गमात्रं दृष्टम् ; यथाश्रुतविरुद्धप्रत्ययदाढर्थाय प्राप्तिरपि चक्षव्या ; कर्मस्वरूपनिरूपणं चात्र स्वयं प्रवृत्तेः प्रतिबन्धशान्त्यर्थम् , हेतुस्त्वनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव, सा कुतस्त्येत्यत्राह—तथैति, उक्तप्रकारेणास्य सूत्रस्याप्यैदमर्थं यथा स्यात्तथेत्यर्थः। चोऽवधारणे । अत्र क्षयित्वोक्तिरक्षयित्वोक्तिश्चाल्पत्वादेरुपलक्षिका । निश्चितसंवादेनानिश्चितेऽर्थान्तरेऽपि श्रद्धासंवृद्धयै पूर्वं “तद्यथा” इत्यादिवाक्योदाहृतिः। लोकः , लोक्यः, भोग्यः । देशपरत्वे तु ‘इह, अमुत्र’ इत्याभ्यामनन्वय । कर्मचितः ; लौकिककर्मलब्धः । पुण्यचित इत्यविशेषोक्त्या निवृत्तिधर्मसाध्यस्यापि क्षयित्वभ्रमं निवारयितुमाह—अन्तवदिति । उपात्तवाक्यैकार्थ्यात् क्रियास्वरूपान्तवत्त्वस्यानपेक्षितवचनत्वाच्च फलद्वारात्रान्तवत्त्वोक्तिः । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि” इति पूर्ववाक्यात् “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः” इत्युत्तरवाक्याच्च ‘अन्तवत्’ इत्यस्य ब्रह्मवेदनरहितकर्मविषयत्वसिद्धौ ‘पुण्यचितः’ इत्यत्रोत्तरेषु च तद्विषयत्वं सुगमम् । ज्ञानरहितकर्मसु स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदवत् केषुचिन्नित्यफलभेदसंभवात् “सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः” इति श्रवणाच्चात्रोपात्तं वाक्यं प्राथिकविषयं स्यादित्यत्राह—न हीति । अध्रवैः ; अध्रवफलसाधनतया चोदितैरित्यर्थः ; “ध्रवं तत्” इति वाक्यखण्डान्वयान्नित्यफलार्थत्वाभावः ख्याप्यते । पुनरावृत्तिनियमवतः सर्वकर्मनिर्मूलनत्वायोगेन ध्रुवफलसाधनत्वाभावं द्रढयति—पुत्रा इति । अदृढाः ; तमसः पारं गमयितुमक्षमाः । “अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ।” इति ह्यत्र वाक्यशेषः । अथ सूत्रार्थानुगुणं कर्मणां नित्यफलसाधनत्वाभावनिश्चयस्य निर्वेदहेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्यानन्तफलत्वं च समुचित्यचदद्वाक्यमाह—परीक्ष्येति । इयं श्रुतिः सारे व्याख्याता—“ब्राह्मणः ; वेदाभ्यासरतः । कर्मचितान् ; कर्मणा संपादितान् । लोकान् ; आराध्यक्षयित्वेन क्षयस्वभावान् । कर्ममीमांसया परीक्ष्य । अकृतः ; नित्यः परमपुरुषः । कृतेन ; कर्मणा । नास्ति ; न संपद्यते । इति यो निर्वेदमायात् , स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः । श्रोत्रियम् ; वेदान्तवेदिनम् । ब्रह्मनिष्ठम् ; साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम् । स च गुरुः सम्यगुपसन्नाय तस्मै येन विद्याविशेषेण तमक्षरं सत्यं परमपुरुषं विद्यात् तां ब्रह्मविद्यां

प्रोवाच ; प्रब्रूयादित्यर्थः, ‘स गुरुमेवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान् प्रोवाच’ इत्यनन्वयात् अप्राप्तत्वाच्च ; विधावपि लिटो विधानात् ‘छन्दसि लुङ्लुङ्लिट् इति’ इति । अत्र न्यायसिद्धानुवादांशे जातिवाचिनोऽपि ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतकर्मपरीक्षणौपयिकसाङ्गाध्येतृ-समर्पणेनाजहलक्षणया त्रैवर्णिकविषयत्वार्थं “वेदाभ्यासरतः” इत्युक्तम् । ब्रह्म अण-तीत्यपि ब्राह्मणशब्दं निर्ब्रुवन्ति । “आराध्यक्षयित्वेन” इति सुकृतविनाशोपलक्षणम् । “कर्ममीमांसया” इत्यर्थलभ्योक्तिः । अकृतशब्दस्य पुंलिङ्गतानुरोधात् वाक्यशेष-शक्त्या च परमपुरुषो विशेष्यो दर्शितः । अत्र नास्तिशब्देनाकृतस्य स्वरूपनिषेधायोगात् कर्मणेत्यनेन चानन्वयात् उत्पत्तिनिषेधस्यानपेक्षितत्वात् “न सपद्यते” इत्युक्तम् । कृत-शब्दस्य भावार्थव्यत्ययै कर्मणेति प्रतिपदम् । तद्विज्ञानार्थम् ; आपातधीस्थस्याकृतस्य तस्य विशदबोधयेत्यर्थः । समित्पाणित्वमिह ब्रह्मविद्याश्रवणार्थोपनयनान्तरव्यञ्जनार्थमिति केचित् । उक्तं हि छान्दोग्ये जाबालं प्रति गौतमेन—“नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये” इति । अन्ये त्वाहुः—अनुपनीते जाबाले युक्तमुपनय-नम् ; अन्यत्र तु समित्पाणित्वोक्तिररिक्तपाणित्वोपलक्षणार्था ; दृश्यते हि वैश्वानर-विद्यायाम्—“ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच” इति । प्रजापतिवाक्ये चैकस्यैवेन्द्रस्य बहुषु प्रश्नेषु “समित्पाणिः पुनरेयाय” इत्या-वर्त्यते । न हि तत्र बहुवारमुपनयनं दृष्टमिष्टं वा । सूत्रकारश्च “संस्कारपरामर्शात्” इत्येतावन्मात्रं वक्ष्यतीति । “एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः” इत्युक्तस्याधीतस्वाध्याय-मात्रस्य प्रकृतानुपकारकतया “वेदान्तवेदिनम्” इति श्रोत्रियशब्दस्यात्राकामहतश्रोत्रिय-परत्वं दर्शितम् । स्फुटप्रवचनक्षमत्वमदृष्टत उपकारकतमत्वं च ब्रह्मनिष्ठशब्दाभिप्रेत-मित्याह—“साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम्” इति । “प्रशान्तचित्ताय” इत्युक्तत्वात् शमोऽत्र बाह्यकरणव्यापारान्तरनिवृत्तिः । शमदमाविह श्रवणौपयिकावधानार्थः ; “तस्मा-देवंविच्छान्तो दान्तः” इत्यादौ तु श्रवणतो विदितार्थस्य विद्यार्थः । ‘येन’ इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययस्य क्लिष्टत्वात्सामान्योपक्रमत्व द्योतयति—“विद्याविशेषेण” इति । तथा च प्रयुज्यते “तत्र बाधकमभवत् क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा” इत्यादि । स्व-रूपतः स्वभावतश्च विकारं निवर्तयद्ब्रह्मक्षरसत्यपदाभ्यां प्रधानक्षेत्रज्ञव्यवच्छेद इत्यभि-प्रायेणाह—“परमपुरुषम्” इति । संशयविपर्ययाहवचनमपूर्णवचनं च क्षेप्यं ‘तत्त्वतः’

इति विशेषणम् ; “ आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ” इति स्मरन्ति ।
 वृत्तार्थकथनभ्रमनिरासायाह—“ प्रब्रूयात् ” इति । ‘ अभिगच्छेत् ’ इत्युपक्रमप्रतीति-
 विविधाधेन व्यत्ययानुसरणं क्लृष्टम् , अतः ‘ प्रोवाच ’ इत्यस्य भूतपरत्वेऽनन्वय इत्यभि-
 प्रायेणाह—“ स गुरुमेव ” इति । नियमविधित्वमवधारणेन व्यञ्जितम् । प्रोवाचेत्यस्य
 विधिपरत्वे हेत्वन्तरमाह—“ अप्राप्तत्वात् ” इति । यद्यपि लाभाद्यपेक्षया कस्यचिद्रागतः
 प्रवृत्तिः, तथापि तन्निरपेक्षस्य गुरोः सच्छिष्यविषये धर्माधिभेदं विधीयत इति
 न विरोधः । लिटो लिङ्गत्वस्य विशेषतोऽनुशिष्टत्वमप्याह—“ विधावपि ” इति ।
 ब्रह्मज्ञानस्य परशब्दनिर्दिष्टब्रह्मप्रापकतया प्राकरणिकनित्यनिरतिशयानन्दप्रापकत्वमभिप्रे-
 त्याह—ब्रह्मविदिति । ब्रह्म प्राप्तस्यापि स्वर्गादिन्यायात् “ इमान् लोकान् ”
 इत्यादिभिश्च पुनरावृत्त्यादिशङ्कां परिहर्तुमाह—न पुनरिति । मृत्युरिह मरणम् , “ मोहो
 मृत्यु संमतो यः कवीनाम् ” इत्याद्युक्तं वा । पाप्मना नि शेषक्षये मृत्यूपलक्षितं सर्व-
 मनिष्टं न स्यात् , लोकानुसरणं चैच्छमिति भावः । तदेकदर्शनमिहोपायः, फलं वा । “ न
 प्रेत्य संज्ञास्ति ” इति विद्याप्रकरणस्थवाक्येन मुक्तस्य ज्ञानलोपशङ्कां निवर्तयन् मृत्युतत्कार्य-
 निवृत्तिं च व्यनक्ति—न पश्य इति । मुक्तस्य तदातनपरदुःखप्राक्तनस्वदुःखदर्शनेऽपि
 तयोः स्वाश्रितत्ववर्तमानत्वाभावाच्च तं प्रति प्रतिकूलत्वम् । एवं हि बन्धदशायामपि
 दृष्टम् । तत्र तु परदुःखदुःखित्वं गतानुशोचनं च कर्मोपाधिकमेव ; “ न रोगं नोत
 दुःखताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति ” इत्यादिना विशेषेण दृश्यमानेष्वपि स्वप्रातिकूल्य-
 दर्शनं नास्तीति हि स्थाप्यते । पश्योऽत्र “ तदेकं पश्यति ” इति समानप्रकरणात्
 ब्रह्मदर्शी जीवः । पश्यतीति व्युत्पत्त्या परमात्मन्यपि, “ पश्यः पश्यति पश्यन्तम् ” इत्यादि-
 प्रयोगदृष्टेः । ब्रह्मात्मकतया सर्वस्य दर्शनात्तदेकदर्शनसर्वदर्शनयोर्न विरोधः । न
 केवलं निर्व्यापारसर्वज्ञमात्रम् , “ अन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति ” इत्याम्नातकर्म-
 मूलानीश्वरपारतन्त्र्यनिवृत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह—स स्वराडिति ।
 अत एवेश्वरपारतन्त्र्यस्थितावपि “ स्वराट् स्वतन्त्रः ” इति नैषण्डुकोक्तिर्न विरुध्यते ।
 अमृतत्वस्योपायान्तरनिषेधश्रुत्या कर्मसाध्यामृतत्वोक्तेरन्यपरत्वं द्रढयति—तमेवमिति । अत्र
 च गुणविभूतिविशिष्टमहापुरुषपरामर्शात् जीवस्यैव निर्विशेषस्वरूपधिया पुरुषान्तरधिया वा
 मुक्तिः स्यादिति परेष्टं निरस्तम् । ऐक्यभेदाभेदबुद्धयोरमृतत्वहेतुत्वं श्रुत्यैव क्षिप्तमित्याह—

पृथगिति । ततः; उपासनरूपात् पृथक्त्वमननादित्यर्थः । तेन जुष्टः, प्रेरकेण प्रीतिविषयी-
कृतः । अनेन स्थिरस्य परानुग्रहस्यैव फलद्वारतोक्तिः, “धातु. प्रसादात्” इति च श्रूयते ।
नन्वत्र “आमानं प्रेरितारं च” इति समुच्चित्य मननमुक्तम्; अतोऽन्यज्ञानस्यापि मोक्ष-
हेतुत्वं भाति; सत्यम्; न तावता प्रेरकप्राधान्यमपह्नियते । “कश्चिद्वीरः प्रत्यगात्मा-
नमैकदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” इत्याद्यपि परविद्याङ्गजीवदर्शनपरम् । आदिशब्दो
“भूयसां स्याद्वलीयस्त्वम्” इति न्यायेन वाक्यान्तरैरप्युक्तदृढीकरणार्थः । अथैभिरेव वाक्यैर-
पेक्षितज्ञप्ति यथारुचि विचारप्रवृत्तिसंभवं च मन्वान कश्चिद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारान-
पेक्षत्वं चोदयति—**नन्विति** । चकार उद्गन्धैरपि प्रत्युक्तिव्यञ्जितैः पूर्वचोदैः समुच्चयार्थः ।
आद्य एवकारो विचारनैरपेक्ष्यपरः; द्वितीयस्तु ज्ञानानुत्पत्तिनिरासार्थः । मुमुक्षुः, प्राग्भ-
वीयपुण्यमहिमक्षीणकाम्यरुचिरित्याशयः । किमर्था; न दृष्टार्था, अन्यथापि मुमुक्षुत्वस्य
ब्रह्मविचारस्य च संभवात्; नाप्यदृष्टार्था, अवैधत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबन्धा प्रति-
वक्ति—**एवं तर्हीति**; धीमात्रतुष्ट्या त्यक्तकर्मविचारश्चेदित्यर्थः; ‘एवं न प्रवर्तताम्’
इति वान्वयः । अपिशब्दाभिप्रेतं हेतुं विवृणोति—**साङ्गेति** । त्वदुक्तादेवेत्यवधारणाभि-
प्रायः । कृत्स्नस्य; ब्रह्मतदुपास्त्यादेः । अत्रापातधीश्चेदिष्टप्रसङ्गः; न तया विचार्यत्वा-
भावः; निर्णयस्त्वमीमांसिते कथं स्यादिति मत्वा चोदकः पुनराह—**सत्यमिति** ।
अङ्गीकृतमर्थं व्यनक्ति—**अपातेति** । तावतापि न्यायैरनिर्णीततया “अन्नमत्ति” इत्या-
दिभिरल्पास्थिरफलधीः, असकृदव्याकृताकाशप्राणादिकारणत्वसंशयः, “तान्येवानुविन-
श्यति” इत्यादिभिरात्मनाशभ्रमश्च न निवर्तेतेत्यभिप्रायेणाह—**तथापीति** । अनिस्तीर्णा
प्रतिबन्दिरिति पश्यन् तत्फलत्वेनोत्तरमाह—; तथैवेति । भवान्; कचिदप्यापातधीमात्रा-
दतृप्तो वाक्यान्तराण्यपि निर्दिधारयिषुस्त्वमिति भावः । अत्र हि कर्मभागेऽपि “अनन्तं
ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति; योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते” इत्यादिभिरापाततोऽनन्त-
स्थिरफलधीरस्ति । ब्रह्मज्ञानफलं चानुविनाशादिश्रुत्या आत्यन्तिकप्रलयस्मृत्या चान-
र्थरूपमिव भाति । अतः स्वरसवृत्त्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्कर्मविचारनैरपेक्ष्यहे-
तुर्नास्ति; तदिदमभिप्रेत्योक्तं सारे—“अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रम-
त्वाद्देवानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्युक्तम्” इति ।

मूलभावप्रकाशिका

तथा चेति ; चस्त्वेवकारार्थः । यथा कर्मविचारन्यायानां कर्मफलानित्यत्वावगम-
 कत्वं तथैवेत्यर्थः । दहरविद्यावाक्यमुदाहरति—तद्यथेति । कर्मचितः ; राजसेवादि-
 कर्मणा चित्तं आर्जितः । लोकः ; लोक्यत इति लोकः, फलमित्यर्थः । अक्षरब्राह्मण-
 गतवाक्यमुदाहरति—अन्तर्वदेवेति । “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके
 जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तर्वदेवास्य तद्भवति ” इति श्रुतिः ; भगवत्स-
 माराधनत्वज्ञानपूर्वकमनुष्ठितमनभिसंहितफलं कर्म ब्रह्मविद्यां निष्पाद्य मुक्तिहेतुर्भवति, नान्य-
 दित्यर्थः । ‘ न ह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुव तत् ’ इति कठवल्लीश्रुतिः, अध्रुवैः कर्मभिः
 ध्रुवं नित्यं तद्ब्रह्म न प्राप्यत इत्यर्थः । आथर्वणश्रुतिमुदाहरति—प्लवा ह्येत इति ।
 अहदाः प्लवाः ; संसारसागरतारणासमर्था इत्यर्थः । आथर्वणवाक्यान्तरमाह—परीक्ष्येति ।
 कर्मचितान् ; कर्मसचितान् कर्मसपाद्यान्, लोकान् परीक्ष्य ; मीमांसान्यायैर्निरूप्य ;
 ब्राह्मणः ; अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदः । ‘ यः ’ इत्यध्याहार्यं ‘ सः ’ इत्युत्तरत्र श्रवणात् ।
 अकृतः ; नित्यः ; अत्र पुरुषो विशेष्यः, लिङ्गवशात् “ अक्षरं पुरुषम् ” इत्यनन्तरेक्तेश्च ।
 कृतेन ; कर्मणा ; नास्ति ; न सिध्यति, न लभ्यते । इतिकरणं द्रष्टव्यम् ; इति यो निर्वेद-
 मायात्स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण नियमविधित्वमवगम्यते । समित्पाणिः ;
 न रिक्तपाणिः ; “ रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम् ” इति हि स्मर्यते । श्रोत्रियम् ;
 श्रुतत्वेदान्तम्, ब्रह्मनिष्ठम् ; ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम् ; श्रुतवेदान्तोऽपि रुचिभेदाद्ब्रह्मनिष्ठो नो-
 पगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमः बाह्येन्द्रियनियमनरूपः, ‘ प्रशान्तचित्ताय ’
 इत्यन्तःकरणनियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् । एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम्, न
 तूपासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रियजयादिः । तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यन्वयः । येनेति निर्देशो
 विज्ञानाभिप्रायः ; तद्विज्ञानार्थमिति हि प्रकृतम् ; सामान्यतः कारणाभिप्रायो लिङ्गव्यत्ययो वा ।
 अक्षरम्, स्वरूपेणाविकारम् । सत्यम् ; गुणतोऽप्यविकारम् ; आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्तिः । तां
 ब्रह्मविद्यां प्रोवाच ; प्रब्रूयादित्यर्थः । इति वेदान्तसारे व्याख्यातम् । कर्मफलानित्यत्वप्रतिपाद-
 कवाक्यान्युत्त्वा ज्ञानफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यान्युदाहरति—ब्रह्मविदिति । न पुनरिति ;
 मृत्युः प्रमादो मोहो वा ; “ मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनम् ” “ प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि ”
 इत्युभयत्र मृत्युशब्दव्यपदेशात् । प्रमादो यथावस्थितात्मस्वरूपाज्ञानम् ; मोहो भ्रान्तिः ।

तत् ब्रह्म एकम् ; नि.समाभ्यधिकमित्यर्थः । “ न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोग नोत दुःखताम् ” इति भूमविद्यावाक्यम् । पश्य ; ब्रह्मदर्शी । दुःखताम् ; जगतः प्रतिकूलतामित्यर्थः । “ स वा एष एव पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति ” इति भूमविद्यावाक्यम् । अत्र भूमशब्दितपरमात्मविषयकमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारवानात्मरतिर्भवति ; आत्मन्येव रतिर्यस्य स तथोक्तः । सक्चन्दनादिजन्यप्रीतिस्तु रतिः । उद्यानादिजन्या प्रीतिः क्रीडा । स्त्रीसंभवा प्रीतिर्मिथुनम् । विभूतिजन्या प्रीतिरानन्दः ; सर्वविधमुखानुभवोऽप्यात्मसुखान्तर्गत इत्यर्थः । स्वराद् , स्वयमेव राजा, विधिनिषेधाकिङ्कर, अकर्मवश्य इति यावत् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति; तच्छब्देन “ वेदाहमेतं पुरुषम् ” इति पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषः परामृश्यते । एवंशब्देन “ आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे ” इति पूर्वनिर्दिष्टादित्यवर्णत्वतम पारवर्तित्वादिप्रकारः परामृश्यते । अमृतः ; मुक्तः । ईयते प्राप्यत इति अयनं मोक्षः । श्वेताश्वतरवाक्यमुदाहरति—पृथगान्मानमिति । आत्मानं नियन्तारमीश्वरं च नियाम्यत्वनियन्तृत्वादिना पृथङ् मत्वा । ततः ; पृथक्त्वज्ञानात् । तेन ; परमात्मना । जुष्टः ; प्रीतिविषयीकृतः ; अनुगृहीतोऽमृतत्वमेतीत्यर्थः । नन्वित्यादिग्रन्थो निगदव्याख्यातः । परमुखेन समाधातुं प्रतिबन्दीमाह—एवं तर्हीति ।

लघुपूर्वपक्षः

श्रीभाष्यम्

ननु च ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः, अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः । कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनान्यत्रैव चिन्त्यन्ते ; तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत्—अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य ; अस्मिन् शास्त्रेऽनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शननिमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलमिथ्याज्ञाननिबर्हणायात्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम् ; अस्य हि भेदावलम्बिकर्मज्ञानं कोपयुज्यते ? प्रत्युत विरुद्धमेव । उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते । स तु न साक्षात्संगतः । अतो यत्प्रधानं शास्त्रं तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम् । बाढम् ; तदपेक्षितं च कर्मविज्ञानमेव, कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानादपवर्गश्रुतेः ; वक्ष्यति च “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेश्चवत्” इति । अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते केन समुच्चयः केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम् । अतस्तदेव पूर्ववृत्तम् । नैतद्युक्तम् ; सकलविशेषप्रत्यनोकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः । अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत् ?

श्रुतप्रकाशिका

एवं फलद्वारा हानाय कर्मज्ञानापेक्षा दर्शिता । अथ स्वरूपेणोपादानाय च नियमेन कर्मज्ञानापेक्षास्तीति दर्शयितुं मुमुक्षोः कर्मणो नियमेनानपेक्षितत्वलक्षणं परपक्षमुपक्षिपति—ननु चेति । नियमेनापेक्षितत्वस्य विवक्षितेतरगामित्वव्युदासार्थः प्रथम

एवकारः ; द्वितीयस्तु नियमेनानपेक्षितस्य पूर्ववृत्तत्वनिवृत्त्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—
 न धर्मेति । कुत इत्यत्राह—अधीतेति । ये ब्रह्मविद्याधिकारिणस्तेषां सर्वेषामपेक्षितं
 हि नियमेनापेक्षितम् ; वेदान्तमात्राध्यायिनस्तु तत्रैवापातप्रतीतिर्बुभुत्सा च स्यात् ; तस्य
 कर्मविषयापातप्रतीत्यभावाच्च कर्मविचारस्य नियमेनापेक्षेत्यर्थः । यद्वा अधीतकृत्स्नवेदस्यापि
 जन्मान्तरसुकृतवशाद्वेदान्तवाक्य एव बुभुत्सा जायते चेत्तस्य न कर्मविचारापेक्षेति । तदा
 ‘अधीतवेदान्तस्य’ इति पदमयोगव्यवच्छेदपरं, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरम् । कृत्स्नवेदाध्यय-
 नादपेक्षितवेदान्तभागोऽप्यधीत एवेत्यर्थः । एवं हानार्थमपि कर्मणो ज्ञातव्यत्वं निषिद्धम् ।
 उपादानार्थमपि न ज्ञातव्यमित्युपपादयितुं वेदान्तमात्रबुभुत्सोरपि कर्मविचारापेक्षां शङ्कते—
 कर्माङ्गेति । एकस्य साम्नः पञ्च भागाः सन्ति ; ते प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रव-
 निधनाख्याः । एते भागा भक्तिशब्दाभिधेयाः । तासु पञ्चसु भक्तिषु प्रस्तावो हिंकारपूर्व
 गीयते ; उद्गीथं प्रणवपूर्वं गीयते । तत्र पञ्चविधसामोपासनमपि क्वचिद्विधीयते
 “ लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत ” इति । क्वचित्सामावयवेषु पञ्चस्वेकैकावयवोपासनं
 विधीयते । क्वचिच्चावयवावयवभूतप्रणवाद्युपासने विधीयते—“ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ-
 मुपासीत ” इति । कर्माङ्गाश्रयाणि ; कर्माङ्गभूतोद्गीथादिविषयाणि । अनधिगत-
 कर्मण उद्गीथाद्युपासनचिन्तनं न शक्यं कर्तुमिति प्रतिज्ञा । ‘कर्माङ्गाश्रयाणि’ इति
 हेतुगर्भविशेषणम् । ‘कर्माङ्गोद्गीथाद्याश्रयाण्युपासनानि’ इत्युक्ते सति हेतावुद्गीथ-
 शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; उपासनमात्रस्य च पक्षीकारः प्रतीयेत । अतो यथोक्तैव
 वचनव्यक्तिर्युक्ता । अनधिगते कर्मण्युद्गीथादिविषयोपासनचिन्ताया अशक्यत्वात् कर्म-
 विचारोऽपेक्षित इति चेदित्यर्थः । सोपालम्भं परिहरति—अनभिज्ञ इति । शास्त्रे
 प्रधानतया प्रतिपाद्यं ज्ञानम् ‘इदम्’ इति त्वया न ज्ञातमित्यर्थः । अत्र किं प्रधान-
 प्रतिपाद्यं ज्ञानमित्यत्राह—अस्मिन्निति । भेदो ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपः । वैविध्यं तद-
 वान्तरविधाबाहुल्यम् । एवंविधभेददर्शनस्य हेतुरविद्या ; तस्याः को हेतुरित्यनवस्था-
 परिहारार्थमनादिशब्दः । एवमविद्याकृतभेददर्शननिमित्तकं जन्मजरामरणादिकमेव सां-
 सारिकं दुःखम् । आदिशब्देन नरकगर्भवासादिग्रहणम् । संसारः प्रकृतिसंबन्धः, तत्प्रभवं

१. ‘विधीयते’ इत्यस्यानन्तरं क्वचित्कोशेषु ‘तत्रोद्गीथावयवभूतप्रणवोपासनं
 विधीयते’ इत्यधिकः पाठो दृश्यते ; स तु न संगत इति भावप्रकाशिकार्थामुक्तम् ।

सांसारिकम् ; निरसनीयत्वाय दुःखरूपत्वोक्तिः । सागरशब्दस्तदानन्त्यपरः । निमग्नस्येति दुःखनिवृत्त्युपायापेक्षाहेतुतयोक्तमधिकारिस्वरूपमुक्तम् । प्रयोजनमाह—निखिलेति । मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिज्ञानम्, “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायात्” इति प्रयोगात् । भ्रान्तिज्ञानं च भेददर्शनम् । यद्वा मिथ्याभूतमज्ञानं मिथ्याज्ञानम् ; ज्ञाननिवर्त्यत्वाय मिथ्याशब्दः ; तस्य निवर्हणाय । तन्निवर्हणमेव मोक्ष इत्यभिप्रायः । तत्साधनं किमित्यत्राह—आत्मैकत्वविज्ञानमिति । सर्पभ्रमस्य रज्जुयाथात्म्यज्ञानं हि निवर्तकं, न तु कर्मविशेषः ; एवं भेददर्शनस्याविद्याकृतत्वादैक्यज्ञानमेव तन्निवर्तकमिति तत्रैव तात्पर्यं वेदान्तवाक्यानामित्यर्थः । तत किमित्यत्राह—अस्य हीति । कोपयुज्यते ? न कुत्रचित् ; ज्ञानस्वरूपोत्पत्तौ, तत्फलोत्पत्तौ, ज्ञानोत्पत्तिसाधनानुग्रहे वा नोपयुज्यत इत्यर्थः । न केवलमुपयोगाभावः, प्रतिकूलफलत्वमपीत्याह—प्रत्युतेति ; द्वैतवासनाजनकत्वादित्यभिप्रायः । तथाप्युपनिषत्स्वधीतत्वात् ब्रह्ममीमांसायां निरूप्यमाणत्वाच्चोद्गीथाद्युपासनं ब्रह्मविद्यापेक्षितमित्युद्गीथादिविचारः साक्षात्संगत इत्यत्राह—उद्गीथादीति । तर्हि कथमुपनिषत्स्वध्ययनं, ब्रह्मविचारे तद्विचारश्च ? इत्यत्राह—ज्ञानरूपत्वाविशेषादिति । ज्ञानरूपत्वसाम्याद् बुद्धिस्थितया कृतं, न तु प्रधानार्थोपयोगित्वादित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह—स त्विति । तुशब्दद्वयं शङ्काद्वयव्यावर्तकम् । प्रधानप्रतिपाद्योपयुक्तस्यैव पूर्ववृत्तत्वं निगमयति—अत इति । किमपि, कर्मविचारादन्यदिति भावः । प्रधानार्थोपयोगित्वेन संगतिः साक्षात्संगतिः ; येन केनाप्याकारेण साम्याद्बुद्धिस्थत्वं प्रसंगात्सङ्गतिः । अतः प्रासङ्गिकोद्गीथाद्युपासनचिन्तापेक्षितस्य प्रधानार्थविरुद्धस्य कर्मविचारस्य न पूर्ववृत्तता युक्ता, अपितु प्रधानप्रतिपाद्यात्मैकत्वविज्ञानापेक्षितमेव किमपि पूर्ववृत्तं वक्तुं युक्तमित्युक्तं भवति । अत्र भास्करीयाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—बाढमिति । बाढमित्यर्धाङ्गीकारे ; यत्प्रधानं शास्त्रं तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तमित्येतावन्मात्रविषयोऽङ्गीकारः । तदपेक्षितं चेति प्रतिज्ञा । त्वया यदनपेक्षितमित्युक्तं तदेवापेक्षितमित्येवकाराभिप्रायः । कुत इत्यत्राह—कर्मसमुच्चितादिति ; समुचितशब्दः साहित्यमात्रपरः, न समसमुच्चयपरः । “अस्मद्विद्यात्मविद्या चेति समुच्चित्योपदेशात्” इत्यत्र समुच्चित्यशब्दवत् । ‘कर्मज्ञानाभ्याम्’ इति न निर्दिष्टम् ; अपि तु ‘कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्’ इति विशेषणविशेष्यभावेन निर्दिष्टम् ; अतो ज्ञानप्रधान्यमवगम्यते ; कर्माङ्गाज्ज्ञानादित्यर्थः । श्रुतिश्च “यज्ञेन दानेन” इत्यादिर्विवक्षिता ।

कर्मणो विद्याङ्गत्वे सूत्रकाराभिर्मातिं दर्शयति—वक्ष्यति चेति । चः प्रतिपादकसमुच्चये । अङ्गतया कर्मणोऽनुष्ठानमपेक्षितमस्तु, तज्ज्ञानस्य कथं पूर्वभावित्वम् ? कर्मज्ञानं ब्रह्मविचारपाश्चात्यं किं न स्यात् ? इत्यत्राह—अपेक्षिते चेति । प्रयाजादिवन्निष्पन्नस्य करणस्य फलोत्पत्तिदशायामनुग्राहकत्वेनाङ्गतयापेक्षा विवक्षिता । तृतीयस्य चतुर्थे पादे समावृत्ताकृतदारमृतदारादीनामाश्रमविशेषवर्तिनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानां कर्मस्वनुष्ठेयाननुष्ठेयविभागस्य निरूपयिष्यमाणत्वमभिप्रेत्योक्तम्—केन समुच्चयः केन नेतीति । यद्वा नित्यनैमित्तिकयोः समुच्चयः, न तु काम्यनिषिद्धयोरिति विभागो न ज्ञायत इत्यर्थः । अयमर्थः—पदार्थज्ञानपूर्वकं हि वाक्यार्थज्ञानम्, “ यज्ञेन दानेन ” इत्यादिवाक्ये यज्ञादिकर्मणां पदार्थभूतत्वात्, वाक्यार्थज्ञानस्य च पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्यज्ञादिकर्मविचारस्य पूर्वभावित्वम् ; न हि “ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यादि वाक्यार्थज्ञानं व्रीह्यादिपदार्थज्ञानेन विनोपपद्यते, पदार्थसंसर्गरूपत्वाद्वाक्यार्थस्य । ननु ‘ गामानय ’ इत्यादिवाक्यात् व्युत्पत्तौ गवानयनादिरूपं वाक्यार्थं पूर्वं प्रतिपद्यावापोद्वापमुखेन पश्चात् पदार्थप्रतिपत्तेर्न पदार्थपूर्वकत्वनियमो वाक्यार्थज्ञानस्य । उच्यते—व्युत्पन्नाच्छब्दादर्थप्रतिपत्तौ सर्वत्र पदार्थज्ञानपूर्वकमेव वाक्यार्थज्ञानम् । व्युत्पत्तिदशायां तु प्रमाणान्तरेण शब्दान्तरेण वा वाक्यार्थावगमः पूर्वं स्यात् ; न तु तस्मादेव शब्दात्, तस्यागृहीतसंबन्धत्वेन बोधकत्वायोगात् । व्युत्पत्तावपि न वाक्यार्थधियः पूर्वभावनियमः, अम्बातातमातुलादिपदानां पदान्तरासंस्पृष्टानामेव प्रथमव्युत्पत्तिदर्शनात्, ‘ अस्य शब्दस्यायमर्थः ’ इति व्युत्पत्तौ वाक्यार्थज्ञानस्य पूर्वभावाभावाच्च । न चास्मिन्नेव वाक्ये यज्ञादिशब्दव्युत्पत्तिसंभवः, विविदिषानिष्पत्तिरूपवाक्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वेन गवानयनादाविव व्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । अतः पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमित्युक्तम् । बाढमित्यादिकं सिद्धान्तितश्चोद्यपरमिति च व्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् ; तदानीमपि पदार्थवाक्यार्थभावः क्रमविशेषहेतुतया विवक्षितः । किञ्च ‘ अपेक्षिते च ’ इत्यङ्गतयापेक्षितत्वस्य विवक्षितत्वात्, कर्मणां च ज्ञानोत्पादकतया तदङ्गत्वात्, उत्पादकोत्पाद्ययोः पौर्वापर्यनियमाद्विचारविषययोः कर्मज्ञानयोः पूर्वापरभावेन तच्छेषभूतयोर्विचारयोरपि तत्क्रममात्तवं न्याय्यमिति चाभिप्रायः । शेषभूतस्य शेषिक्रमानुरोधित्वं हि न्यायसिद्धम् ; यथा—“ सारस्वतौ होमौ भवतः ” इति युगपदुत्पन्नयोरपि सारस्वतहोमयोर्याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्रानुसारेण सरस्वतीयागस्य पूर्वभावे सरस्वद्यागस्य पश्चाद्भावे च प्राप्तौ तदङ्गा-

नामपि तेनैव क्रमेणानुष्ठानं निर्णीतम् । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च शेषिणोः क्रमनिश्चायक-
हेतुवैषम्यमेव । तयोः क्रमे निश्चिने शेषस्य शेषिक्रमानुरोधित्वं तत्र चात्र च तुल्यम् ।
एवं चोपासनस्यैव विचारं प्रति शेषित्वात् तृतीयलक्षणे कृतस्योपासनचिन्तन-
स्यैव कर्मविचारपेक्षया पश्चाद्भाव इति न वाच्यम् ; विद्याविषयतत्फलचिन्तनस्यापि
तदपेक्षितत्वेन कृत्स्नाया अपि ब्रह्ममीमांसायाः कर्मविचारपश्चाद्भावप्राप्तेः । निगमयति—
अत इति । बाढमित्यादेः सिद्धान्तिचोद्यपरत्वादपि भास्करमतपरत्वं तूचितम् ; “कर्म-
समुच्चिताज्ज्ञानादपवर्गश्रुतेः” इत्यस्य ग्रन्थस्य भास्करीयभाष्ये श्रूयमाणत्वात्, अङ्ग-
भावस्य तदभ्युपगतत्वेन तद्विषयसूत्रोपादानाविरोधाच्च शब्दतोऽर्थतश्च भास्करमतप्रत्यभिज्ञा-
नात्, सिद्धान्तिचोदयस्यापि तदन्तर्भावाच्च । भास्करपक्षं यादवपक्षं चोपजीव्य बाढमित्या-
दिना पार्श्वस्थश्चोदयतीति च निर्वाहः साप्रदायिकः । तत्रैव योजना—कर्मसमुच्चितादिति ;
समसमुच्चयो विवक्षितः । कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानादिति विशेषणविशेष्यभावेन निर्देशो
ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वप्रसिद्धिप्राचुर्यनिबन्धनः । श्रुतिश्च “विद्यां चीविद्यां च” इत्यादिः ।
अस्मिन्वाक्ये मृत्युशब्द उपेयप्राप्तिविरोधिकर्मवाची । प्रतिबन्धनिवृत्तिः ब्रह्मप्राप्तिश्चेति
साध्यद्वयम्, क्रमेण कर्म ज्ञानं चेति साधनद्वयमिति हि यादवप्रकाशीयैरभ्युपगतम् ।
अतो “विद्यां चाविद्यां च” इति वाक्ये पूर्वखण्डः साधनद्वित्वपरः, उत्तरखण्डस्तु
साध्यद्वित्वपर इति तेषां निर्वाहः । वक्ष्यति चेति चशब्दः प्रतिपाद्यसमुच्चये ; अङ्गभावं
च वक्ष्यतीत्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तेः पश्चात्कर्मणो ब्रह्मप्राप्तौ प्रतिबन्धनिवर्तकत्वं, ज्ञानात् पूर्वं
कर्मणो ज्ञानोत्पादकतया तदङ्गत्वमपि हि तदभ्युपगतम् । अङ्गभावपरं सूत्रमुपादत्ते—
सर्वापेक्षेत्यादि । इदं सूत्रमङ्गाङ्गिभावपरम्, “सहकारित्वेन च” इति सूत्रं सम-
समुच्चयप्रतिपादकमिति हि तेषां प्रक्रिया । अङ्गभावे समुच्चये च श्रुतिवाक्ये सूत्रे चोदा-
हर्तव्येऽपि ग्रन्थलाघवार्थं समुच्चये श्रुतिरङ्गभावे सूत्रं चोदाहृतम् । अङ्गभावप्रतिपादक-
वाक्यविषयसूत्रोपादानेन भास्करमतं चावलम्बितं भवति । एवमुभयथा कर्मणोऽपेक्षा
दर्शिता ; ततः किमित्यत्राह—अपेक्षिते चेति ; समप्रधानतया अङ्गतया
चापेक्षित इत्यर्थः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यद्यपि यादवप्रकाशमते कर्मविचारस्य
पूर्ववृत्तत्वमनभिमतं, तथापि समुच्चयेनाङ्गतया च कर्मणोऽपेक्षितत्वस्य तदुपपादि-
तत्त्वात्तावन्मात्रमुपजीव्य पार्श्वस्थेन मतद्वयावलम्बिना चोदयित्रा पूर्ववृत्तत्वापादनमुखेन

चोदितमिति न निगमनग्रन्थविरोधः । समुच्चयशब्दस्य प्रधानतयान्वयस्वारस्यात् अङ्ग-
त्वपरसूत्रोपादानात् तदनन्तरं साध्यद्वित्वस्य साधनद्वित्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वाच्च
मतद्वयावलम्बेन चोदितमिति निर्वाहः पूर्वाचार्यैः कृतः । अत्र प्रतिवदति—नैतद्युक्तमिति ।
हानार्थं कर्मणां ज्ञातव्यत्वं प्रागेव प्रतिक्षिप्तम् । वेदान्तमात्राध्यायिनः कर्मविषयापात-
प्रतीत्यभावेन कर्मविचारनैरपेक्ष्यवचनात् तुल्यवदाद्वेदान्तमात्रबुभुत्सावत् कर्मज्ञानानपेक्षा-
वचनाच्चात्रोपादानार्थं कर्मणो ज्ञातव्यत्वं निराचिकीर्षुः समसमुच्चयेनाङ्गभावेन च द्विविधेऽप्यु-
पादाने समसमुच्चयार्थमुपादानं प्रथमं निराकर्तुं साधनद्वित्वं साध्यद्वित्वं च वाक्यद्वयेन
प्रतिक्षिपति—सकलविशेषेत्यादिना । यदा वादमित्यादिग्रन्थो भास्करमतेन सिद्धान्तिमतेन
वा चोद्यपरः, तदानीं पूर्वपक्षी संभावितसमस्तप्रकारेण कर्मणोऽपेक्षां प्रतिक्षेप्तुकाम किं त्वया
समसमुच्चयो विवक्षितः, उताङ्गभाव इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं समसमुच्चयपक्षं प्रतिक्षि-
पतीति निर्वाह्यम् । सकलविशेषाः, सजातीयविजातीयस्वगतव्यावृत्त्यन्वयरूपविशेषाः; तेषां
प्रत्यनीकं सर्पाद्याकाराणां रज्जुत्वमिव तेषां निवर्तकमिति भावः । चिन्मात्रमिति; मात्राचा^१
ज्ञातृत्वज्ञेयत्वव्यावृत्तिः । यद्वा सकलविशेषप्रत्यनीकशब्देन सजातीयविजातीयभेदप्रत्यनीकत्वं,
चिन्मात्रमिति मात्राचा स्वगतभेदशून्यत्वं च विवक्षितम् । प्रत्यनीकशब्देन नित्यानर्हत्वं
विवक्षितम्; न हि शुक्तिशकल कदाचिद्रजतत्वसंबन्धाहम्; नित्यानर्हत्वादेव हि शुक्ति-
ज्ञानस्य रजतत्वनिवर्तकत्वम् । ब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिरिति; रज्जुत्वज्ञानादेव
हि सर्पत्वनिवृत्तिः, न तु कर्मणेति भावः । एवं साधनद्वित्वं निरस्तम् । कथं साधन-
द्वित्वनिरासः^२ साध्यद्वित्वं हि विद्यत इति शङ्कायां साध्यद्वित्वं व्युदस्यति—अविद्या-
निवृत्तिरेव हि मोक्ष इति; ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात् प्रतिबन्धनिवृत्तिरेव हि साध्या, न
तत्प्राप्तिः । हिशब्दस्यायमभिप्रायः—या प्रतिबन्धनिवृत्तिः कर्मसाध्या त्वयोक्ता, सैव
ज्ञानसाध्या श्रुतिस्मृतिसूत्रैरभिहिता “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते
सर्वपाशैः ” “ निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ” “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे ” “ एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथा ” “ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोः ” इत्यादिभिः । तस्माद्वाक्यद्वयेन
साध्यसाधनद्वित्वं नास्तीत्युक्तं भवति । अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षोऽस्तु; ततः किं कर्मनै-

रपेक्ष्यस्य ^२ इत्यत्राह—वर्णाश्रमेति ; अनेन पदेन पूर्वोक्त कर्मणो भेदावलम्बित्वं विवृतं भवति । आदिशब्देन निषिद्धानि प्रायश्चित्तकर्माणि च विवक्ष्यन्ते; अनन्तशब्देन वर्णादीनां बाहुल्यम् । विकल्पो भेदः । सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेरिति ; मूलाज्ञाननिवृत्तेः फलं हि भेददर्शननिवृत्तिः ; अतो भेददर्शननिवृत्तिरज्ञाननिवृत्त्यन्तर्गतेत्यर्थः । कथमिव साधनम् ^२ न कथंचिदपीति यावत् ।

भावप्रकाशिका

विवक्षितेतरगामित्वव्युदासार्थः प्रथम एवकार इति , विवक्षितं साधनचतुष्टयम्, तदितर कर्मविचारः । अत्र केचित्—यच्छब्दान्वित एवकारः तावत्स्वल्पादिशब्दवत् वाक्यालङ्कारार्थ एव , न हि ‘ब्रह्मजिज्ञासा यन्नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्’ इत्यस्मादधिकस्यार्थस्यैवकारसहिताद्वाक्यात्प्रतिपत्तिरस्ति , अस्य वाक्यस्य नियमेनापेक्षितकर्मविचारपूर्ववृत्तत्वव्युदासमात्रपरत्वेन कर्मविचारे नियमेनापेक्षितत्वव्युदासपरत्वाभावादिति वदन्ति । तदेतदेवकारार्थानभिज्ञानविजृम्भितम् । ‘विशेष्यसंगतो ह्येवकारो विशेषणस्य तदितरयोगव्यवच्छेदार्थः ; ‘पार्थ एव धनुर्धरः’ इत्युक्ते हि धनुर्धरत्वरूपविशेषणस्य पार्थेतरगामित्वं व्यवच्छिन्नत्येवकारः ; ‘पार्थ एव धनुर्धरः’ इति वाक्यस्य ‘पार्थादन्यो धनुर्धरो न’ इत्यर्थः । अत एव “षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्यत्र एवकारोपबन्धात् षड्विंशतिमन्त्रो न विधीयते ; अपि तु तदितरमन्त्रो निषिध्यत इति पूर्वतन्त्रे निर्णीतम् । ततश्च ‘यदेव नियमेनापेक्षते’ इति वाक्यस्यायमर्थः—यद्यतिरिक्त नियमेन नापेक्षितं तद्यतिरिक्तं न पूर्ववृत्तमिति । ततश्च प्रथम एवकारो नियमेनापेक्षितत्वस्य यच्छब्दार्थातिरिक्तगामित्वव्यवच्छेदार्थकः , द्वितीयस्तु यच्छब्दनिर्दिष्टात् तच्छब्दार्थादतिरिक्तस्य पूर्ववृत्तत्वव्युदासकः । इयास्तु विशेषः—प्रथम एवकारोऽनुवादी; द्वितीयस्तु पुरोवादीति । वेदान्तमात्राध्ययनस्याशास्त्रीयत्वादाह—यद्वा अधीतकृत्स्नवेदस्थापीति । न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमिति ; पूर्वभागाध्ययनव्यवच्छेदपरं नेत्यर्थः । ननु “साम्ना स्तुवीत” इति साम्न एव स्तोत्रद्वारा कर्माङ्गत्वं नोद्गीथादेरिति शङ्कासुद्गीथादिस्वरूपप्रकाशनेन निराकुर्वन्नादिपदग्राह्यं चाह—एकस्य साम्न इत्यादिना । ननु कथं साम्नः पञ्चभागात्मकत्वम् ^२ हिकारः, प्रस्तावः, आदिः, उद्गीथः प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनम्, इति सप्तविधत्वं दृश्यते ; अत एव हि “सप्तविधं

सामोपासीत” इति विधिरित्याशङ्क्य हिकारस्य प्रस्तावेऽन्तर्भावात्, आदिशब्दितस्यो-
 कारस्य चोद्गीथेऽन्तर्भावात् पाञ्चविधे नानुपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह—प्रस्तावो हिंकारपूर्व
 गीयत इति । एकैकोपासनं विधीयत इति ; “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
 प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहने सैषा देवता प्रस्तावमन्वायता, सैषा देवतोद्गीथम-
 न्वायता” इत्यादिष्विति शेष । ‘कचिच्चावयवावयवभूतप्रणवाद्युपासनं विधीयते-
 ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति’ इति पाठः समीचीनः । मध्ये ‘तत्रोद्गीथावयवभूत,
 प्रणवोपासनं विधीयते’ इति कचित्पठ्यते, न तस्य सामीचीन्यं पश्याम । “ओमित्येतद-
 क्षरमुद्गीथमुपासीत” इति वाक्यस्योद्गीथावयवप्रणवोपासनविधिपरत्वं च “व्यासेश्च समञ्जसम्”
 इत्यत्र स्पष्टीभवति । केचित्तु कर्माज्ञाश्रयेति भाष्यस्यायमर्थः—कर्माज्ञाश्रयोद्गीथस्या-
 दिरुद्गीथादि प्रणवः, तस्योपासनमिति ; अत एवैतदभिप्रायेण ‘तत्रोद्गीथावयवभूतप्रण-
 वोपासनं विधीयते’ इत्युक्तमिति वदन्ति । “स्वायत्ते शब्दप्रयोगे” इति न्यायेन
 ‘कर्माज्ञोद्गीथादिविषयगुण्युपासनानि’ इति वक्तव्ये ‘कर्माज्ञाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि’ इति
 भाष्ये वचनव्यक्तिः किमर्थमाश्रितेत्याशङ्क्याह—कर्माज्ञोद्गीथाद्याश्रयाण्युपासनानीत्युक्त
 इति । उपासनमात्रस्य च पक्षीकारः प्रतीयेतेति, ननु कर्माज्ञाश्रयत्वस्य हेतूकरणा-
 देव यावति हेतुर्विश्राम्यति तावत् एव ग्रहणं भविष्यति, ‘यथा पर्वतो धूमवत्त्वाद्वहिमान्’
 इत्यत्र धूमवतः पर्वतस्य ग्रहणं तथेति चेत् ; सत्यम् ; तादृगन्यायप्रतिसिद्धानाभावदशाया-
 मुपासनमात्रपक्षीकारप्रतीतिर्जायते । अत एव ‘प्रतीयेत’ इति प्रतीतिमात्रमापादितम् ।
 भाष्ये—अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्मेति, शास्त्रप्रतिपाद्यं विज्ञानं शास्त्र-
 विज्ञानम् ; मध्यमपदलोपी समासः ; तदेतदाचष्टे—शास्त्रे प्रतिपाद्यमित्यादिना ;
 प्रतिपाद्यशब्द उत्पाद्यपरः ; “आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” इति परव्यवहारानुसारा-
 दुत्पत्तिः प्रतिपत्तिशब्देन व्यवहृता । वक्ष्यति च—“प्रतिपादकानि निष्पादकानि”
 इति । अतो लाक्षणिकप्रयोगो न दोषायेति द्रष्टव्यम् । मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिज्ञान-
 मिति ; मिथ्याविषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति मध्यमपदलोपी समास इति भावः । मूला-
 ज्ञाननिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वमभिप्रयन्नाह—यद्वा मिथ्याभूतमज्ञानमिति । तुशब्दद्वयं
 शङ्काद्वयव्यावृत्त्यर्थमिति ; उपनिषत्स्वधीतत्वात् ब्रह्ममीमासायां निरूप्यमाणत्वाच्चोद्गीथा-
 द्युपासनं ब्रह्मविद्यापेक्षितमित्येका शङ्का ; “ततः किम्” इत्यनेनाभिप्रेता संगतत्वशङ्का

द्वितीया ; एतच्छङ्काद्वयस्य यथाक्रमं व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । अत्र भास्करीयाः प्रत्यव-
तिष्ठन्त इति ; अत्र च हेतुरुत्तरत्र स्पष्टः । न समसमुच्चयपर इति ; तन्मते
“ तमेतं वेदानुवचनेन ” इत्यत्र “ सहयुक्तेऽप्रधाने ” इति तृतीयया वेदानुवचनादीनां
“ विविदिषन्ति ” इति निर्दिष्टवेदनपेक्षया अप्राधान्याभ्युपगमेन कर्मणां विद्यायाः फलोप-
कार्यङ्गत्वमात्रस्याभ्युपगतत्वेन तैरपि समसमुच्चयस्यानभ्युपगमादिति भावः । समुच्चि-
त्योपदेशादित्यत्र समुच्चित्यशब्दवदिति ; इदं हि वाक्यम् “ अन्तर उपपत्तेः ”
इत्यधिकरणभाष्यस्थमग्निविद्यात्मविद्याविषयम् ; तयोः समुच्चयानभ्युपगमादिति भावः ।
विशेषणविशेष्यभावेन निर्दिष्टमिति ; न च समुच्चितशब्दो वैषम्यं न सहत इति
वाच्यम् , अङ्गाङ्गिसमुच्चयेऽपि समुच्चयशब्दप्रयोगदर्शनात् ; न ह्यत्र समसमुच्चयः श्रूयत
इति भावः । चः प्रतिपादकसमुच्चय इति ; श्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादकयोः समुच्चय
इत्यर्थः । तज्ज्ञानस्य कथं पूर्वभावित्वमिति ; ब्रह्मविचारपूर्वभावित्वमित्यर्थः । निरूप-
यिष्यमाणत्वमभिप्रेत्योक्तमिति , “ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ” “ सर्वापेक्षा च यज्ञादि-
श्रुतेरश्वत् ” इत्यादावधिकारिविशेषे ब्रह्मविद्यायाः कर्मविशेषैः समुच्चयतदभावयोः
प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । अधिकारिविशेषनिष्ठब्रह्मविद्याया अनिर्दिष्टत्वासमुच्चय-
तदभावयोः सामान्येन विद्याविषयत्वमेवोचितमिति मत्वाह—यद्वा नित्यनैमित्तिकयो-
रिति ; विद्यायाश्चेति शेषः । नित्यनैमित्तिकाभ्यां समुच्चयः , न काम्यनिषिद्धाभ्यामि-
त्यर्थः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादिति ; यद्यपि यज्ञादिपदार्थावगमाय न मीमांसापेक्षा,
व्याकरणकोशास्रवाक्यादिभिर्व्युत्पत्तिसंभवात् , मीमांसाया अपि लोकप्रसिद्धपदार्थव्यवहारि-
तया पदार्थावगतिप्रयोजनकत्वाभावाच्च ; तथापि ग्राह्याग्राह्यकर्मविभागो मीमांसाधीन इति
भावः । यद्वा पूर्वमीमांसायामपि “ यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये ” इत्यादि-
दर्शनात् ‘ व्यापन्नादिपदार्थनिर्णयदर्शनाच्च पदार्थनिर्णायकत्वमपि संभवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ।
आशयमजानानश्चोदयति—ननु गामानयेति वाक्यादिति । वाक्यार्थं पूर्वं प्रतिपद्येति ;
प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य ‘ इयं च गवानयने
प्रवृत्तिर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नगवानयनप्रवृत्तिवत् ’ इति

१. “ व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत ” (मी ६. ५. ४८)
इति सूत्रे यदार्याणामभोज्यं केशकीटावपन्नादि तत् व्यापन्नमिति शब्दार्थनिर्णयः कृतः।

तस्या. प्रवृत्तेर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्यतां निश्चित्य 'तच्च ज्ञानं वाक्यात्पूर्वमजातत्वात् वाक्या-
नन्तरं जातत्वाच्च वाक्यजन्यम् ; तस्मात् गवानयनं वाक्यार्थः' इति प्रतिपद्येत्यर्थः । ततश्च
'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इति वाक्यार्थत्वज्ञानपूर्वकमेव 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति ज्ञानम्, न
तु 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति पदार्थत्वज्ञानपूर्वकम् 'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इति वाक्यार्थ-
त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः । शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वमित्येतदेव
हि वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वम् ; न तु वाक्यार्थत्वज्ञानस्य पदार्थत्वज्ञानपूर्वकत्वम्,
येनास्याक्षेपस्यावकाशः स्यादिति स्वाशयमाविष्करोति—उच्यते ; व्युत्पन्नात् शब्दादिति ।
व्युत्पन्नावापि न वाक्यार्थाधिय इति ; यद्यपि शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने पदजन्यपदार्थोप-
स्थितेर्हेतुत्वकथनेनैव प्रकृतोपयोगसिद्धेर्व्युत्पत्तिदशायां वाक्यार्थत्वज्ञानस्य पूर्वभावप्रत्याख्यानं
न प्रकृत उपयुज्यते, तथापि पराभिमानखण्डनार्थतयोपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । याज्या-
पुरोनुवाक्यामन्त्रानुसारेणेति ; सरस्वतीदेवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययोः प्राक् पठितत्वादिति
भावः । तेनैव क्रमेणानुष्ठानं निर्णीतमिति ; श्रुत्यर्थपाठादिक्रमनियामकाभावाद-
नियम इति प्राप्ते प्रधानप्रत्यासत्तिसिद्धये मुख्यक्रमात् स्त्रीदेवत्यस्य यागस्य निर्वापादय-
श्चोदकप्राप्ता धर्मा प्रागनुष्ठेया इति निर्णीतं पञ्चमे “अज्ञानां तदर्थत्वात्” इत्यत्र ।
क्रमनियामकहेतुवैषम्यमेवेति ; दृष्टान्ते याज्यापुरोनुवाक्याक्रमः शेषिक्रमनियामकः ;
दार्ष्टान्तिके तु कार्यकारणभाव इति हेतुवैषम्यमिति भावः । उपासनस्यैव विचारं प्रति
शेषित्वादिति, उपासनस्य स्वविचारं प्रत्येव शेषित्वात् शेषिक्रमादापतन् शेषयोः क्रमः
शारीरकतृतीयाध्यायकर्मविचारविषय एव स्यात्, न तु कृत्स्नशारीरककर्ममीमांसाविषय
इत्यर्थः । तदपेक्षितत्वेनेति ; उपासनापेक्षितत्वेनेत्यर्थः । कृत्स्नाया अपि ब्रह्म-
मीमांसायाः इत्यस्यानन्तरम् ‘उपासनशेषत्वेन’ इत्यध्याहर्तव्यम् । यादवपक्षं चोप-
जीव्येति ; समसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावयोस्तदभिमतयोरपि प्रतीतेरिति भावः । पार्श्वस्थ-
श्चोदयतीति ; यादवानभिमतकर्मविचारपूर्ववृत्तत्वोपन्यासात् सिद्धान्तिग्रन्थत्वे साधनसाध्य-
द्वित्वनिरासकपरिहारग्रन्थासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्चेति भावः । चशब्दः प्रतिपाद्यसमुच्चय
इति ; द्वितीयान्तेनाध्याहृताङ्गभावशब्देन चशब्दस्यान्वय इति भावः । ननु यदा
“बाढम्” इत्यादिग्रन्थो भास्करसिद्धान्त्यन्यतरचोद्यपरः, तदा साध्यसाधनद्वित्वनिरासक-

१. “मुख्यक्रमेण वाङ्मानां तदर्थत्वात्” (मी ५. १. १४) इति संपूर्ण सूत्रम् ।

भाष्यग्रन्थस्याप्रसक्तप्रतिषेधकत्वं स्यादित्याशङ्कं प्रतिक्षिपति—यदा बाढमित्यादीति । व्यावृत्त्यन्वयरूपा विशेषा इति, भावाभावरूपा इत्यर्थः । सकलविशेषप्रत्यनीकमित्यत्र विशेषशब्देन स्वगतधर्मस्यापि ग्रहणे तत एव ज्ञातृत्वज्ञेयत्वव्यावृत्तेरपि सिद्धत्वान्मात्राच्च ज्ञातृत्वज्ञेयत्वव्यावृत्तिकथनमस्वरसमित्यस्वरसादाह—यद्वा सकलविशेषप्रत्यनीकशब्देनेति । अज्ञाननिवृत्त्यन्तर्गतेत्यर्थ इति ; कार्यकारणयोरभेदोपचारादविद्यानिवृत्तेर्भेददर्शननिवृत्तिरूपत्वोक्तिरिति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

अथ स्वरूपेणोपादानाय निरूप्यत्वमुपपादयितुं नियमेनानपेक्षितत्वमुखेन चोदयति—ननु चेति । प्रथम एवकारोऽपेक्षितद्वित्वव्युदासाय, द्वितीयस्त्वनपेक्षितस्य पूर्ववृत्तत्वव्युदासाय । तत किमित्यत्राह—न धर्मेति । कुत इत्यत्राह—अधीतेति ; वेदान्तमात्राध्यायिनस्तत्रैवापातप्रतीतेरित्यर्थः । यद्वा कृत्स्नाध्यायिनोऽपि सुकृतवशादुत्तरत्रापेक्षोत्पत्तेरिति । तदा अपेक्षितांशस्याप्यधीतत्वमधीतेतिपदार्थः । शङ्कते—कर्मति । प्रस्तावोद्धीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्येषु सामावयवेषु द्वितीय उद्धीथः । उपासनस्य कर्माङ्गताप्रतीतिव्युदासायाश्रयशब्दः । हेतुगर्भं पदमिदमशक्यत्वे । सोपालम्भं प्रतिवक्ति—अनभिज्ञ इति ; प्रधानप्रतिपाद्य ज्ञानं न वेत्सीत्यर्थः । तत्किमित्यत्राह—अस्मिन्निति । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपो भेदोऽवान्तरमिदया विविधः । सोऽविद्याकृतः । अनवस्थापरिहारोऽनादिशब्देन । आविद्यभेददर्शनहेतुकजन्मजरादिनिरसनीयत्वाय दुःखसागरशब्दः । मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिज्ञानम्, मिथ्याभूतमज्ञानं वा । ज्ञाननिवर्त्यत्वाय मिथ्यात्वोक्तिः । आत्मैकत्वविज्ञानम् ; चन्द्रैकत्वज्ञानं हि तद्वेदभ्रमनिवर्तकं, न कर्मेत्यर्थः । क्व, न कापि ; ज्ञानोत्पत्तितत्साधनानुग्रहतत्कलेषु न कापीत्यर्थः, प्रत्युत भेदवासनाहेतुत्वादिति भावः । उद्धीथादिधियामौपनिषदत्वात् ब्रह्मविद्यापेक्षितास्ताः ; अतः शारीरके तच्चिन्तनं साक्षात्संगतमित्यत्राह—उद्धीथेति । कुत इह चिन्तेत्यत्राह—ज्ञानेति । तुशब्दौ शङ्काद्वयव्यावर्तकौ । अत इति ; प्रासङ्गिकापेक्षितं न पूर्ववृत्तं, किंतु प्रधानापेक्षितमेवेत्यर्थः । अत्र भास्करीयाः प्राहुः—बाढमिति । सिद्धान्तिन इति च संप्रदायः, अङ्गत्वोपगमसाम्यात् । पूर्वं तूचितम्, कर्मत्यादेस्तद्वन्त्यस्थत्वात् । बाढमिति ; नियमापेक्षितस्य वृत्तत्वे संमतिः, न कर्मेत्यत्र विमतिः । किं नियतापे-

क्षितमित्यत्राह—तदिति ; त्वदनभिमतमेवेति भावः । कुत इत्यत्राह—कर्मैति । श्रुतिश्च “ यज्ञेन ” इत्यादि । कर्मसमुच्चयः कर्मसंवन्धमात्रम् । च प्रतिपादकसमुच्चये । ततः किमित्यत्राह—अपेक्षिते चेति , पदार्थाप्रतिपत्तौ न वाक्यार्थधीरिति भावः । केनति ; नित्यनैमित्तिकयोः समुच्चयः , न तु काम्यनिषिद्धयोरिति विभागो न ज्ञायनेत्यर्थः । निगमयति—अत इति । समसमुच्चयवादिमतावलम्बेन पार्श्वस्थश्चोदयति—बाढमित्यादिनेति च निर्वाहः सांप्रदायिकः । तदा समप्रधानतयान्वयलक्षणः समुच्चयो विवक्षितः । श्रुतिश्च “ विद्यां चाविद्या च ” इत्यादि । च प्रतिपाद्यसमुच्चये ; अङ्गभावं च वक्ष्यतीत्यर्थः ; ज्ञानोत्पत्तेः प्रागङ्गभावस्य तदभ्युपगमात् । उपरि पूर्ववत् । यद्यपि यादवप्रकाशमते कर्मधियः पूर्ववृत्तत्वमनभिमतं तथापि तदभिमतं कर्मण उभयथापेक्षितत्वमुपजीव्य पार्श्वस्थेन चोदयित्रा पूर्ववृत्तत्वमापाद्यत इति निगमनग्रन्थाविरोधः । मृषावादी प्रतिवदति—नैतदिति । कथमयुक्तत्वमित्यपेक्षायां कर्मणोऽपेक्षितत्वे संभावितकृत्स्नं प्रकारं दूषयिष्यन् किं समुच्चयशब्देन समप्रधानतयान्वयो विवक्षितः , उत समुच्चयशब्दस्य संवन्धमात्रपरत्वं विवक्षित्वा तेनाङ्गतया संवन्धोऽभिधित्सित इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे शिरसि साध्यद्वित्वं साधनद्वित्वं च ग्रन्थद्वयेन व्युदस्यति—सकलेत्यादिना । सकलभेदाः सजातीयविजातीयस्वगता , तेषां प्रत्यनीकं सर्पादीनां रज्जुवत् । मात्रा व्यावृत्तिरूपभेदव्युदासः । कर्मसाध्यतयाभिमतप्रतिबन्धनिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वस्य “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इत्यादिभिः प्रतिपादनाच्च साधनद्वित्वमित्यर्थः । अविद्यानिवृत्तिरेव , प्रतिबन्धे निवृत्ते नित्यप्राप्तस्य प्राप्तिर्न साध्येति भावः । ततः किमित्यपेक्षायां कर्मणो मोक्षविरोधित्वं ‘ प्रत्युत विरुद्धमेव ’ इति प्रागुक्तं विवृणोति—वर्णेति । आदिशब्दो निषिद्धादिपरः । भेददर्शननिवृत्तिरूपेति ; कारणाज्ञाननिवृत्तिः कार्याज्ञाननिवृत्तिर्गर्भेति तद्रूपत्वम् । कथमिव ; न कथंचित् ।

तत्त्वटीका

अथ विद्यापेक्षितमेव तत्त्वविवेकादिकं विचारापेक्षितमिति आम्यन् कर्मणश्च विद्याविरुद्धतया तद्विचारवृत्तत्वायोगं मन्वानो गूढाभिप्रायः परश्चोदयति—नन्विति । यदेवेति स्वाभिमतचतुष्कव्यतिरिक्तनैरपेक्ष्यपरम् । तस्य परंपरयोपयोगेऽपि विचारजन्मनि तन्नियमो नास्तीति व्यक्त्यै नियमशब्दः । नियतापेक्षितचतुष्कव्यतिरिक्तस्यापि न सूत्रसूच्य-

त्वमित्यभिप्रायेण तदेवेत्युक्तम् । तदिहानपेक्षितमेव त्वदुक्तमित्याह—न धर्मेति । स्वेष्टमपेक्षितांशं सूचयितुमाह—अधीतवेदान्तस्येति । अवयुत्याध्ययने मानाभावेऽप्यापदि वेदान्तमात्राध्यायिन इत्यर्थः । तस्य हि न कर्मण्यापातधीः, नतरां बुभुत्सा, नतमां विचार इति नियमभङ्गः । यद्वा कृत्स्नाध्येतुरपि स्वापेक्षितांशस्याप्यधीततया सुकृतविशेषमृदितकषायतया च ब्रह्मविचारस्य शक्यत्वाद्धीतत्वमात्रेण हानार्थमपि न कर्मणश्चिन्त्यत्वमपीति भावः । एतेन “ धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ” इति ब्रह्माज्ञानवादिभाष्योक्तमनूदित मन्तव्यम् । सिद्धान्तिसंमतां प्रधानयुक्तिमप्रधानीकृत्य तत्तदष्टिविधीनां साक्षाद्ब्रह्मविद्यापेक्षितत्वं प्रकल्प्य वा कर्मविचारवृत्तत्वं शङ्कते—कर्मैति । उद्गीथाद्युपासनानीति पक्षोक्तिः; अनधिगतकर्मणोऽशक्यचिन्तनत्वं साध्योऽर्थः; कर्माङ्गाश्रयाणीति हेत्वंशपरम् । आश्रयशब्द इह विषयार्थः; प्रणयनाश्रयगोदोहनादिवदुद्गीथादिकमङ्गमाश्रित्य प्रविशत उपासनस्य फलान्तरार्थतया कर्मानङ्गत्वसूचनपरश्च । आदिशब्देनोद्गीथैकदेशभूतप्रणवस्य पञ्चविधसामादेश्च ग्रहणम् । अत्रैव ; न तु कर्मकाण्डे चिन्तितानीति भावः । अनधिगतकर्मण इत्यनेन कर्मतदङ्गरूपपदार्थानवगमे वाक्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वं सूच्यते । ननु “ अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम् ” इति कैश्चिदुक्तम् । अन्यैरनङ्गीकारात् तत् तथा न । अथापि प्रकृताविरोधं ब्रूम.—न हि ते ‘ गोसदृशो गवयः ’ इत्यादिवाक्ये गवयत्वादिविशिष्टः पिण्डः पदार्थतया अन्वेतीत्याहुः, ‘ गोमादृश्यवान् गवयशब्दवाच्यः ’ इत्येतावति तात्पर्यात्; गवयशब्दादयस्तु पदेन बोधितास्तत्रान्वीयेरन्निति । ननु चाद्यव्युत्पत्तिदशायामविदितपदवाक्यमेदस्य वाक्यार्थधीरस्ति । ततः किम्? तत्र हि प्रत्यक्षादिसिद्धे विशिष्टार्थेऽनुमानतो वाक्यस्य बोधकत्वग्रहः, न तु व्युत्पत्तिसोस्तत्र वाक्याद्वाक्यार्थधीः । कर्मणि विचारिते तदन्तर्गतोद्गीथादिधीः, ततस्तद्विषयोपास्तिधीः स्यात् । न ह्यत्र कर्मानङ्गेषूद्गीथादिषूपोपास्तिर्विधीयते, गोदोहनादिवद्गुणफलाधिकारत्वादिति भावः । उक्तमशक्यत्वं दुष्परिहरं संछाद्य धाष्टर्थात् स्वकपोलकल्पितप्रकारेण समाधित्पुरूपालभते—अनभिज्ञ इति । शारीरकस्य खल्विदं शास्त्रम्; अत आत्मविज्ञानप्रधानमिति भावः । “शरीरमेव शरीरकं, तत्र निवासी शरीरको जीवात्मा ” इति हि वाचस्पतिः । तद्विज्ञानप्राधान्यं विवृणोति—आस्मिन्निति । शुद्धस्याविद्यान्वये हेत्वनुयोगमुपरोद्धमनादिशब्दः । मत-

भेदादविद्यायाः स्वरूपतः प्रवाहतो वानादित्वम् । प्रवाहपक्षेऽनवस्था बीजाङ्कुरा-
दिनयनिरूढेत्याकृतम् । भेदः ‘अहमिदं जानामि’ इति ज्ञात्रादिरूपः । स
प्रत्येकमवान्तरभेदैर्विविधः । तस्य मिथ्यात्वं व्यङ्क्तुमविद्याकृतत्वोक्तिः ; तद्दर्शनं
वा तत्कृतमित्युच्यते ; तदध्यस्तमित्यर्थः । भेददर्शनं निमित्तं येषामिति विग्रहः ।
निर्विकारस्य जन्मादिकमात्मभ्रान्तिविषयदेहधर्मारोपात् । आदिशब्देन निरयादिग्रहः ।
तैर्दुःखम् ; सांख्यवन्मृषावादिनां तादृशोऽन्तःकरणविकारः । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकूलतया
जिहासितव्यत्वाय जन्मादिषु वा दुःखत्वोक्तिः । तद्भ्रान्तिप्रवाहाविच्छेदव्यक्त्यै सांसारिक-
शब्दः । अनात्मभिरात्मानमेकीकृत्य पौनः पुन्येन सरणं हि संसारः । मोक्षप्रयत्नत्व-
परो निमग्नत्वोपचारः, उन्मिषद्भ्रान्तिश्च । मिथ्याज्ञानमिहात्मनि भेदग्रहः, अनिर्वाच्य-
रूपमज्ञानं वा । अज्ञानतत्प्रतिभासयोस्तत्कार्यप्रतिभासप्रवाहस्य च मिथ्यार्थत्वात् तत्त्व-
धीमात्रेण बाध्यत्वे किमत्र कर्मणेति भावः । चन्द्रद्वित्वादिधीर्हि तदैक्यधीर्वाध्या, तद्व-
दिहेत्यभिप्रायेणात्मैकत्वविज्ञानोक्तिः ।

अशुद्धस्य प्रसिद्धत्वाच्छुद्धस्यावाच्यभावतः ।

अज्ञातं त्वतदोरैक्यं ख्याप्यमित्यत्र मन्यते ॥ २८४ ॥

स्वाध्यायस्य हि कात्स्न्येन मानत्वे सत्यपि स्वतः ।

नावाद्ये नानुवाद्ये च नापवाद्ये च मानता ॥ २८५ ॥

अविचारितबुद्ध्यादिव्युदासार्थो विज्ञानशब्दः । एवमिहाधिकारिप्रयोजनसाध-
नानि ज्ञापितानि । प्रतिपिपादयिषितम् ; प्रदातुं प्रापयितुं वेष्टम् । शब्दजन्यज्ञा-
नादेव ह्यपवर्गः । यद्वा आत्मैक्यज्ञानमवैधमपि मोक्षसाधनतया शारीरके प्रतिपाद्यम् ।
तस्य प्रधानतात्पर्यविषयत्वाय सन्प्रयोगः । ततः किं प्रकृतस्य ? तत्राह—अस्येति ;
हिशब्दोऽनुपयोगस्थैर्यार्थः । भेदावलम्बीति विरोधपरम् । कर्मज्ञानमिह विचाररूपं
तत्फलरूपं वा । क इत्येतत् स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वेति विवरिष्यते । तच्च तत्साधनानु-
ग्राहकस्याधुपलक्षणम् । द्वैतवासनाहेतुतयात्यन्तहेयत्वाय वैपरीत्यं प्रथयति—प्रत्युतेति ।
अंशतो वा फलसङ्गादिगुणतो वा निर्वैतत्वं दुर्वचमित्यभिप्रायेणाह—विरुद्धमेवेति । उक्तं
च नैष्कर्म्यसिद्धौ—

“ अयथावस्त्वविद्या स्याद्विद्या तस्या विरोधिनी ।
समुच्चयस्तयोरेवं रविशर्वरयोरिव ॥ ”

इति,

“ तमोऽङ्गत्वं यथा भानोरग्नेः शीताङ्गता यथा ।
वारिणश्चोष्णता यद्वज्ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता ॥ ”

इति च । यदि कर्म विरुद्धं, तर्हि तदङ्गाश्रयोपासनचिन्ताप्यत्र विरुद्धत्वान्न संगच्छेत ; कर्मचिन्तायामेव तु निविशतामित्यत्राह—उद्गीथादीति । इहोद्गीथाद्युपासनं लक्ष्यते, तत्स्वरूपस्यात्रामीमांस्यत्वात् । गुणफलसंबन्धमपहुत्य तद्विचारस्य कर्मशेषत्वोक्तिः, फलान्तरार्थत्वेऽपि न परविद्याङ्गत्वमिति च भावः । यद्वा शिष्यत इति शेषः ; कर्मविचारैः परिशिष्ट इत्यर्थः । अत्र विचार्यमाणानामुद्गीथाद्युपासनानां ज्ञानरूपत्वं विवक्षितम् ; न तु तद्विचारस्य, अतिप्रसङ्गात् । इहैव ; विरुद्धशास्त्र एवेत्यर्थः । ननु साजात्याधीन-प्रसक्त्यापि समुद्रध्यानवत्प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च न चिन्त्यम् ; अतः परविद्याप्रकरणे पाठाद्विचाराणाञ्चाश्रमादिवत् गत्यादिवच्च तदुपयुक्तत्वं कल्प्यमित्यत्राह—स इति । तु-शब्दौ शङ्कानिवर्तकौ । यद्यपि साक्षात् प्रधानोपयुक्ततया वा न संगतिः, तथापि ज्ञानरूप-त्वसाम्यात् तदन्वितस्य वीर्यवत्तरत्वोक्त्या चापरिच्छिन्नफलत्वशङ्कोदयमपाकृत्य धूमादिमार्ग-वज्जिहासादादर्थमुत्पादयितुमिह तच्चिन्तेति भावः । तर्ह्यन्तानुपयोगाभावात्तदुपयुक्तमपि पूर्ववृत्तमस्तु ; तत्राह—अत इति । यत्प्रधानम् ; यदुपपादनप्रधानम् । एवकारेण प्रासङ्गिकापेक्षितमपि प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च व्यावर्त्यते । प्रधानापेक्षितानुक्तिश्च न युक्ता । अप्रधानापेक्षितस्य च वृत्तत्वे वक्तव्ये दूष्यमतविचारादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः । किमपि ; त्वदुक्तात्कर्मविचाराद्विलक्षणम् ।

अत्र भास्करादिमतस्थो वा सिद्धान्ती वा सर्वावमर्शी पार्श्वस्थो वा परोक्तेस्तात्पर्य-विषयांशानङ्गीकारेण प्रतिवक्ति—बाढमिति । भास्करोक्तमत्र हेतुग्रन्थतः साध्यतश्च प्रत्यभिज्ञायते । अनङ्गीकृतमर्थं विशिषन्ननिष्ठं च क्षिपति—तदिति । एवकारोऽन्य-नैरपेक्ष्यं, प्रासङ्गिकापेक्षितस्यैव प्राधान्येनाप्यपेक्षितत्वं, विरोधाभावं च व्यनक्ति । प्रधानो-त्पत्त्यादावनुपयुक्तस्य विचारः कथं तद्विचारापेक्षित इत्यत्राह—कर्ममिति । अयं भावः—

अत्कमधुलाभशङ्कामतिक्रम्य यथाविधि कर्मसमुच्चिते ज्ञाने प्रवृत्तिः केवलकर्मणामनन्तफल-
साधनत्वाभावनिश्रयपूर्विकेति । एतेन 'अधीतवेदान्तस्य' इत्यादि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम् । इह
भास्करपक्षे "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिः श्रुतिः । समुच्चितत्वं चात्र "सहयुक्तेऽप्र-
धाने" इति तृतीयाश्रुत्या गुणप्रधानतया सवन्धः । गुणत्वं च प्रयाजादिवत् । प्रकृतानु-
पयोगातिरोधानेन समुच्चयोक्तिः । यादवप्रकाशमते "सर्वापेक्षा" इति सूत्रमङ्गाङ्गिभाव-
परम् । "सहकारित्वेन च" इति सूत्रं तु समुच्चयार्थम् । तत्र तु "विद्यां चाविद्या
च" इत्यादिका श्रुतिः । समुच्चितत्वं तु विशदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तदुपपादकतया कर्मणां
ज्ञानाङ्गत्वेन ; पश्चात्तु मृत्युतरणब्रह्मप्राप्तिरूपफलभेदात्समत्वेन । सिद्धान्ते तु संनिपत्यो-
पकारित्वविवक्षया समुच्चयशब्दः । स्वरूपेण कर्मणोऽपेक्षितत्वे सूत्रकृतसंमतिमप्याह—
वक्ष्यतीति । न ह्यस्मिन् सूत्रे साध्यत्वेन विविदिषोपात्ता, येन तदर्थेयमपेक्षोक्तिः स्यात्,
विद्या तु प्रकरणसिद्धा । अतो "विविदिषन्ति" इत्यत्र न विविदिषा विवक्षितेति
भावः । चकार कचिद्धमते सिद्धान्ते च प्रतिपादकं समुच्चिनोति । मतान्तरे तु प्रतिपाद्यम-
प्रधानत्वं समत्वेन सह संघटयति । अस्तु ज्ञानस्यानुष्ठाने यथामतं कर्मापेक्ष्यम् ; तद्विचारे तु
किं कर्मविचारेणेत्यत्र दत्तोत्तरत्वेऽपि युक्तिवैभवादुत्तरान्तरमाह—अपेक्षिते चेति । यथा-
मतं यथाधिकारमपेक्षितत्वम् । केन समुच्चयः ; साधनलक्षणसमर्थयिष्यमाणस्वाधिकारानु-
गुणनित्यनैमित्तिकवर्गेण । केन न ; निबन्धककाम्येन स्वाधिकारनिषिद्धेन चेत्यर्थः ।
अयं भावः—अनुष्ठानदशायां समुच्चेतव्यस्य तथा निर्णयाय विमर्शदशायामपि बुद्धघारो-
होऽवश्यंभावी । अतः पदार्थभूतकर्मविचारपूर्वकस्तदन्वितविद्याविधिवाक्यार्थविचारः ।
ततश्च विषयविशेषावच्छिन्नब्रह्मोपासनचिन्तनस्य कर्मचिन्तासापेक्षतया कृत्स्नस्य शारीरक-
चतुरध्याय्यर्थविचारस्य कर्मविचारः प्राग्भावीति । तदिह कर्मनिरूपणस्य फलान्तरार्थकर्म-
परिहारः फलं, विद्यानुबन्धेन कर्मस्वरूपमात्रोपादानं चेति न मोघप्रवृत्तित्वम् ; नापि विरोधः ।
यद्यपि विद्यापेक्षितो यज्ञादिपदार्थः साधनलक्षणे स्वयमिह सूत्रकृता चिन्तयितुं शक्यः,
तथापि कृत्स्नवेदार्थनिश्चायके मीमांसाशास्त्रे कामाधिकारस्यापि कचिच्चिन्त्यत्वादत्र प्राक्
चिन्तिते कर्मस्वरूपे लाघवाद्विनियोगपृथक्त्वमात्रस्थापनं युक्तम् । तापत्रयपूर्ववृत्तत्वमतेऽपि
विषमत्वेन समत्वेन च कर्मणः समुच्चेतव्यत्वार्थम् । ततः कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं दुस्त्यज-
मित्यभिप्रायेण मतचतुष्टयेऽपि फलितमाह—अत इति । कर्मपरामर्शी तच्छब्दस्तच्चि-

न्तनं लक्षयति ; दूरस्थमपि कर्मविज्ञानं वा परामृशति । अवधारणं विरोधाभावद्यो-
तकम् । अत्रात्यन्तनैष्कर्म्यवादी प्रतिवक्ति—नैतद् युक्तमिति । श्रुतिप्रतीतमप्ययुक्तं
त्याज्यम् ; अन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः । कुत इत्यत्र समुच्चयवादिकल्पित साधनद्वित्वं
तावन्निरस्यति—सकलेति । भास्करसिद्धान्तिपक्षयोरिह संप्रतिपन्नस्थापनार्थं स्वकल्पित-
विकल्पकोटिनिष्कर्षणार्थं वा ब्रह्मेत्याद्युक्तम् । विशेषाः ; भेदाः सजातीयविजातीयस्व-
गताः । स्वगतभेदो हि श्रुतोऽप्याविद्यैरुपासनविधिभिः कल्प्यत इत्यभिप्रायेण सकल-
शब्दः । प्रत्यनीकत्वमिह शुक्त्यादिवदारोप्यात्यन्ताभावाश्रयत्वं तत्स्वरूपत्वं वा, स्वगोचर-
ज्ञानेन स्वाध्यस्तनिवर्तकत्वं च । ईदृशस्य मानार्हस्य शून्यत्वं परिहर्तुं चिच्छब्दः । चिद्रू-
पतया स्वप्रकाशस्य मानान्तरापेक्षया च द्वैतप्रसङ्गः । असद्व्यावृत्त्या च भ्रमाधिष्ठानत्वसिद्धिः ।
मात्रत्रा चिच्छब्दोत्थापितज्ञातृज्ञेयादिसंबन्धशङ्काव्युदासः । प्रत्यनीकत्वमप्यन्ततः कल्पित-
मनतिरिक्तं वेति च भावः । ब्रह्मशब्देन “ ब्रह्म वेद ” इत्यादिसूचनम् । विज्ञानात् ;
श्रवणाद्यनुगृहीतवाक्यजन्यप्रत्यक्षात् । अवधारणेनाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्यासत्यनिवर्तने
कर्मनैरपेक्ष्यं व्यज्यते । “ तमेव विदित्वा ” इत्यादिभिः प्रतिबन्धकमृत्युतरण-
स्यापि ज्ञानैकसाध्यत्वोक्तेः “ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा ” इत्येतन्न मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वार्थ-
मिति । अत्र ‘अविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थितः’ इति तु योजना । साधनद्वित्वनिदान-
तयेष्टं साध्यद्वित्वमप्यत्र नास्तीत्याह—अविद्यानिवृत्तिरिति । एवकारः कण्ठचामीकर-
नयात् प्राप्तप्राप्तेरसाध्यत्वं व्यनक्ति ; हिशब्दस्तु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यतया श्रुतिस्मृतिसूत्र-
प्रसिद्धत्वं मोक्षशब्दस्वारस्यं च । ज्ञानकार्ये कर्मणोऽनुपयोगं सर्वथा विरोधं च प्रागुक्तं
विवृणोति—वर्णेति । आदिशब्देन निमित्तगुणादेर्वर्णाद्यवान्तरभेदस्य च संग्रहः ।
अनन्तशब्दो व्यक्त्यानन्त्यं बाहुल्यं वा विवक्षति । विकल्पः ; भेदः, तद्भ्रमो वा ।
भ्रमपक्षे त्वास्पदशब्दो विषयार्थः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वव्यत्यै सकलशब्दः । कारण-
निवृत्ते, कार्यनिवृत्त्यभेदोपचारेण तद्रूपत्वोक्तिः, तन्निरूप्यत्वाद्वा । अविद्ययैव हि भेदधीः ।
अतस्तथा तन्निरूप्यत्वाच्च तत्सदसद्भावौ निरूप्यौ । कथमिव ; न कथंचित् । अत्य-
न्तासंभावितं कर्मणामविद्यानिवर्तकत्वम् ; प्रत्युत तदनुवृत्त्या संसारप्रापकत्वमेव स्यादिति
भावः ।

सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथ.” इति पुरुषसंबन्धिषु यज्ञावयवत्वकल्पन-
रूपायास्तैत्तिरीयकाम्नातपुरुषविद्यायाश्च भेदाभेदौ विचार्येते । न ह्ययं विचारः कर्म-
विचारशून्यस्य हृदयमधिरोहति । तथा “ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ”
इत्यत्र “ षट्त्रिंशत् सहस्राण्यपुण्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित्, ते मन-
सैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवन्त मनसाशंसन् ”
इत्यादिवाक्यविहितेषु मनोव्यापारविषयकेषु सांपादिकेषु स्थण्डिलान्याधाना-
दिग्रहस्तोत्रलोकंपृष्ठादिषु क्रियमाण. क्रियामयक्रत्वर्थतदभावविचारो वा अविचा-
रितकर्मणां कथं धियमधिरोहेत् ? अतः कर्मविचारो ब्रह्मविचारापेक्षित इति भावः ।
तदिति ; चिन्तनमित्यर्थः । अनभिज्ञ इति, शारीरकशास्त्रजन्यं ज्ञानमेतद्विषयकमिति
त्व न जानासीत्यर्थः । अनाद्यविद्येति ; अनवस्थापरिहारायाविद्याया अनादित्वविशे-
षणम् । अनेन भ्रान्तिलक्षणाविद्यापि निरस्ता । मिथ्याज्ञानेति, मिथ्या च तदज्ञानं
चेति विग्रहः, ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रदर्शनाय मिथ्यात्वविशेषणम् । प्रतिपिपादयिषितमिति ;
उत्पिपादयिषितमित्यर्थः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तेर्व्यवहृतत्वात्
विज्ञानं प्रतिपिपादयिषितमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । कोपयुज्यत इति; आत्मैकत्वज्ञानस्वरूपे
अविद्यानिवृत्तिरूपतत्कोर्यं वानुपयोगादित्यर्थः । प्रत्युत विरुद्धमेवेति ; साध्यसाधनेतिकर्त-
व्यताद्यनन्तभेदास्पदकर्मज्ञानस्य भेदवासनाजनकत्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वात्मैक्यमस्मिन् प्रति-
पिपादयिषितम् ; तद्वेदोद्गीथविद्यादीनामपि विचार्यतया तदुपयुक्तत्वेन कर्मविचारोपयोग-
किं न स्यादित्यत आह—उद्गीथादीति । कर्मशेषभूत एवेति ; उद्गीथाद्युपासनस्यापि
कर्मान्तर्गतत्वात् तद्विचारोऽपि कर्मविचारान्तर्गत एवेत्यर्थः । तर्हि तद्विचारो ब्रह्ममीमां-
सायामसंगत एव स्यादित्यत आह—ज्ञानरूपत्वेति ; उद्गीथाद्युपासनस्य कर्मविचारान्तर्ग-
तत्वेऽप्युपासनत्वरूपावान्तरधर्मसामान्यात् ब्रह्मोपासनविचारात्मकेऽस्मिन् शास्त्रे प्रसङ्गात्त-
च्चिन्ता कृतेत्यर्थः । तदपेक्षितमेवेति ; प्रासङ्गिकविचारोपयुक्तस्यापि पूर्ववृत्तत्वे “ न संख्यो-
पसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ” “ एतेन योगः प्रत्युक्तः ” “ योगिनः प्रति स्मर्यते
स्मार्ते चैते ” इत्यादिविचारापेक्षितकर्मानुष्ठानस्य विचाराधीननिर्णयाधीनत्वात् कर्मविचा-
रस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तमिति तदस्थश्चोदयति—बाढमिति । अपवर्गश्रुतेरिति ; विद्यां
चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ” इति श्रुतिस्वारस्याद्विद्याविद्याशब्दितयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्च-

योऽस्तीति भावः । सर्वापेक्षेति ; “ विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ” इति श्रुतेः । ब्रह्म-
विद्या यज्ञादिसर्वकर्मापेक्षा तज्जन्या, अश्वगमने परिकरापेक्षावदिति सूत्रार्थः । ब्रह्म-
विद्यास्वरूपोत्पत्तावपि कर्मण उपयोगोऽस्तीति भावः । उत्तरत्र “ ब्रह्मज्ञानादेवाविद्यानि-
वृत्तेः ” इति कर्मणो ज्ञानेन समुच्चयस्य, “ यदपि चेदमुक्तम् ” इत्यादिना ज्ञानं प्रति स्व-
रूपोपकार्यङ्गत्वस्य च निराकरणात् फले स्वरूपे चोपकारित्वमिह शङ्काग्रन्थे विवक्षितम् ।
समुच्चयस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात् तदस्थचोद्यमेवेदमिति द्रष्टव्यम् । ननु कर्मज्ञानस्यापेक्षि-
तत्वं प्रतिज्ञाय कर्मणोऽपेक्षितत्वप्रतिपादनमसंगतमित्याशङ्क्याह—अपेक्षिते चेति । कर्म-
स्वरूपाज्ञाने ज्ञानेन समुच्चैतव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपं नान्यदिति कृत्वा अपेक्षितकर्मानुष्ठा-
नासंभवात् समुच्चैतव्यकर्मानुष्ठानोपयोगिकर्मनिर्णयाय कर्मविचार प्राक् कर्तव्य इत्यर्थः ।
कर्मसमुच्चयं दूषयति—सकलोति । चिन्मात्रब्रह्मेत्यनेन निर्विशेषज्ञानस्यानाद्यविद्यानिवर्त-
कत्वमित्युक्तं भवति । सकलविशेषप्रत्यनीकेत्यनेन मात्रपदं विवृतं भवति । न हि
ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये उपायान्तरमपेक्षितमिति भावः । ननु यद्यप्यविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानै-
कसाध्या ; मोक्षस्य तु ज्ञानकर्मसाध्यत्वं संभवतीति मन्दाशङ्कां निरस्यति—अविद्या-
निवृत्तिरेव हीति । अविद्यानिवृत्तेः कर्मसाध्यत्वे को दोष इति शङ्कां निरस्यति—
वर्णाश्रमेति । विकल्पास्पदमिति ; भेदज्ञानगर्भमित्यर्थः । कथमिवेति ; भेदवा-
सनाजनकत्वात् प्रत्युत विरुद्धमेवेति भावः ।

श्रीभाष्यम्

श्रुतयश्च कर्मणामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं ज्ञानस्यैव मोक्ष-
साधनत्वं च दर्शयन्ति—“ अन्तवदेवास्य तद्वदिति ” “ तद्यथेह
कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ”
“ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” “ तमेव विदि-
त्वातिमृत्युमेति ” इत्याद्याः । यदपि चेदमुक्तं यज्ञादिकर्मापेक्षा
विद्येति, तत् वस्तुविरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तःकरणनैर्मल्य-
द्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ ; “ विविदिषन्ति ”

इति श्रवणात् । विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह—“शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति । तदेवं जन्मान्तरशतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्ममृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यां “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” “अयमात्मा ब्रह्म” “तत्त्वमसि” इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादविद्या निवर्तते । वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि । श्रवणं नाम ‘वेदान्तवाक्यान्यात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानि’ इति तत्त्वदर्शिन आचार्यान्न्याययुक्तार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मनि ‘एवमेव युक्तम्’ इति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम् । एतद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनायास्यैवार्थस्यानवरतभावना निदिध्यासनम् । श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्यापेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत्, इहामुत्रफलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्येतत् साधनचतुष्टयम् । अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेरर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति—*ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम्; बन्धश्चापारमार्थिकः; स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते; निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम्; तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्व-

* अत्र सुधीभिः प्राचीनश्रीकोशानवलोक्य समीचीनः पाठो निर्णयः ।

अधिकं भावप्रकाशिकाटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

रूपोत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणो नोपयोगः ; विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः ; स च पापमूलरजस्तमोनिवर्हणद्वारेण सत्त्वविवृद्ध्या भवतीती-
ममुपयोगमभिप्रेत्य “ ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” इत्युक्तमिति । अतः
कर्मज्ञानस्यानुयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम् ।

श्रुतप्रकाशिका

“ न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवतीति ” नयात् श्रुतिसिद्धं कर्मणोऽपेक्षितत्वं
न बाध्यमिति शङ्कायामुक्तोपपत्तेः श्रुत्यानुकूल्य दर्शयति—श्रुतयश्चेति । न केवलोप-
पत्तिः, तदनुब्राह्मणमप्यस्तीति चशब्दस्य भावः । पूर्व भेदावलम्बितया विरोध उक्तः,
अत्र तु फलानित्यतया विरोधश्च युक्त्यन्तरत्वेन दर्शितः । अनित्यफलत्वेनेति ;
नित्यफलस्य मोक्षस्य कथमनित्यफलदं कर्म साधनमित्यर्थः । श्रुतय इत्येकस्मादनेकवा-
क्याना प्राबल्यं विवक्षितम् । दर्शयन्तीत्यनेनास्फुटार्थात् स्फुटार्थानाम् । अन्तवदे-
वास्तेति ; कर्मसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं, नित्यत्वे कर्मणस्तत्साधनत्वं वा न स्यात् ;
कर्मणोऽन्तवत्फलत्वनियमादिति भावः । अनेन वाक्येन कर्मणामनित्यत्वमुक्तम् ।
तद्यथेत्यनेन कर्मक्षयस्य फलद्वारकत्वमुक्तम् । पूर्ववाक्यमनेककालानुष्ठितसकलकर्म-
णामन्तवत्त्वज्ञापनार्थम् ; “ अस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्रा-
प्यन्तवदेवास्य तद्भवति ” इति हि श्रूयते । तत एव कर्मनैरपेक्ष्यवादेऽस्य वाक्यस्य
प्रथमतः उपादानम् । ब्रह्मविदाम्प्रोतीति ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । प्राप्यप्राप्त-
भेदनिषेधार्थः “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इत्युपात्तम् । तमेवेति प्रतिबन्धनिवृत्तेर्ज्ञानफलत्वं
ज्ञापितम् । ज्ञानव्यतिरिक्तस्य कर्मादेरुपायत्वनिषेधश्चानेन सिद्धः ; “ नान्यः पन्थाः ”
इति ह्यनन्तरवाक्यम् । एवं ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वपरतर्कानुगृहीतस्पष्टाथनिकवाक्यो-
पादानेन “ विद्या चाविद्यां च ” इति समसमुच्चयपरत्वेन परोक्ता श्रुतिश्चातदर्थेत्युक्तं
भवति, तस्या एकत्वादस्फुटार्थत्वादतर्कोपेतत्वाच्च श्रुत्यन्तराविरोधेन वर्णनीयत्वात् । एवं
ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वे प्रमाणतया श्रुतय उपपत्तयश्च दर्शिताः ; अथ यज्ञादिश्रुतेः कर्मापे-
क्षितत्वपरतां व्युदस्यति—यदपि चेत्यादिना । सिद्धान्तिभास्करयादवप्रकाशाना
त्रयाणामपि कर्माभिमतमितीदृशं प्राधान्यं सूचयत्यपिशब्दः । समुच्चयपरवाक्यस्य

श्रुत्यन्तरानुगुणेन निर्वाहे सति यज्ञादिश्रुतिश्च निर्वाह्येति समुच्चयाभिप्रायश्चशब्दः । अपिचेत्यखण्डोऽयं शब्दो वा ; तदानीमप्युक्तप्रकारेण समुच्चयपर । यदुक्तम् ; ‘ यज्ञा-
दिकर्मापेक्षा विद्या ’ इत्यनया वचनव्यक्त्या समुच्चयेन विद्यापेक्षितं यत्कर्मोक्तमित्यर्थः ।
वस्तुविरोधः ; द्वैतवासनाजनकत्वम्, अनित्यफलदत्वं च । श्रुत्यक्षरपर्यालोचना ;
सम्प्रत्ययार्थनिरूपणम् । चः समुच्चये । विविदिषोत्पत्तावुपयोगप्रकारमाह—
अन्तःकरणेति । न फलोत्पत्तौ ; न मोक्षोत्पत्तौ । “ यज्ञेन दानेन तपसाना-
शकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ” इति हि श्रुतिः, न तु ‘ मुच्यन्ते ’ इतीति
भावः । अक्षरपर्यालोचना कथमित्यत्राह—विविदिषन्तीति श्रवणादिति ; एवं च
यज्ञादिश्रुतिपर्यालोचनया च ज्ञानकर्मणो समुच्चयः प्रत्युक्तः । ‘ न फलोत्पत्तौ ’ इति
फलशब्दस्य मोक्षे स्वारस्यादेवं योजना कृता । यद्वा यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति वचो-
भङ्ग्या अङ्गतयापेक्षितं यत्कर्मोक्तमित्यर्थः । न फलोत्पत्तौ ; न वेदनोत्पत्तावित्यर्थः ;
विविदिषापेक्षया हि फलं वेदनम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । अस्यां योजनायां ‘ यज्ञादि-
कर्मपेक्षा विद्या ’ इति निर्देशस्वारस्यमस्ति, अङ्गाङ्गिभावसूत्रसारकत्वादस्य निर्देशस्य ।
अथवा यज्ञादीति प्रयाजादिवन्निष्पन्नस्य करणस्य फलोत्पत्तिदशायामनुग्राहकतयाङ्गं
यत्कर्मोक्तं तन्नोपयुक्तमित्यर्थः । न फलोत्पत्तौ ; न मोक्षोत्पत्तौ ; करणभूतविद्यानु-
ग्राहकत्वेन नोपयुक्तमित्यर्थः । अस्यां योजनायामङ्गाङ्गिभावसूत्रसारकनिर्देशस्य फलो-
त्पत्ताविति निर्देशस्य च स्वारस्यमस्ति । विविदिषन्तीत्युक्तिः ‘ असिना जिघांसति ’
इतिवदिति यज्ञादेर्वेदनोपयोगित्वं स्यादिति शङ्कायां, वेदनोत्पत्तौ हेतुत्वे कर्मण इति-
कर्तव्यतात्वं करणत्वं चानुपपन्नमित्याह—विविदिषायामित्यादिना वाक्यद्वयेन ।
तत्र शमादिभिः सह समुच्चयेन विकल्पेन चेतिकर्तव्यतात्वं प्रथमं व्युदस्यति—विविदि-
षायामित्यादि । एवकारद्वयेन कर्मणः समुच्चयो विकल्पश्च व्युदस्यते । शमादीनामि-
न्द्रियव्यापारोपरतिरूपत्वेन यज्ञादिकर्मणस्तत्प्रवृत्तिरूपत्वेनान्योन्यविरोधित्वान्न समुच्चय उप-
पद्यत इत्यभिप्रायेण शमादीनामेवेत्युक्तम् । तुल्यबलयोर्हि विकल्पः ; “ भूत्वात्मानं
पश्येत् ” इति शमादीनामात्मदर्शनं प्रति साक्षात्साधनत्वस्य न्यायनैरपेक्षयेण शीघ्रप्रति-
पन्नतया बलीयस्त्वात् “ विविदिषन्ति ” इति यज्ञादेरिच्छासाधनत्वे स्वरसतः प्रतिपन्नेऽपि
स्वारस्यभङ्गेन ‘ असिना जिघांसति ’ इत्यादिदृष्टान्तपर्यालोचनरूपन्यायसापेक्षतया कर्मणो

विद्यासाधनत्वस्य विलम्बेन प्रतिपन्नतया दुर्बलत्वाच्च न विकल्प इत्यभिप्रायेणाह—श्रुति-
रेवाहेति । तथापि विविदिषापेक्षितत्वात् कर्म च ज्ञानोपयोगि; तत्कथमेतत् त्यज्यते ?
शमादिरुपादीयते ? इति शङ्काया कर्मणः शमादेर्वैषम्यमाह—अन्तरङ्गोपायतामिति ;
'भूत्वा पश्येत्' इत्यन्तरङ्गत्व स्पष्टम् । विविदिषायाः पूर्वं हि कर्मोपयोगः, शमादि
तु पश्चादप्युपयुज्यत इत्यभिप्रेत्य जातायामित्युक्तम् । ज्ञानं प्रति कर्मणः करणत्वमपि
नास्तीत्याह—तदेवमिति ; करणत्वं संभवतीत्याशङ्क्य निरस्यते, न त्वभ्युपगतत्वात् ।
विशुद्ध मनो हि करणम् "मनसा तु विशुद्धेन" इति श्रुतेः । तत् ; उक्तेभ्यो हेतुभ्यः ।
एवम् ; समुच्चयेन विकल्पेन चेतिकर्तव्यतात्वेऽनुपपन्ने । स्वर्गादिसाधनस्य कर्मणो विवि-
दिषासाधनत्वानुपपत्तिपरिहाराय अनभिसंहितफलशब्दः । विविदिषाया अपि
तत्साध्यत्वेन फलत्वात्स्यानभिसंहितत्वव्यावृत्त्यर्थं फलविशेषेत्युक्तम् । विविदिषासिद्ध्यर्थ-
मिदानीमप्यनुष्ठानाय कर्मज्ञानापेक्षाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं जन्मान्तरशब्दः । "अनेकजन्म-
संसिद्धः" इत्यादिवज्जनादिदानीमप्यनुष्ठेयमित्याशङ्कापरिहारार्थः शतशब्दः । कार्यकल्प्यं
हि कारणम्, इदानीं विविदिषोत्पत्तिदर्शनेन जन्मान्तरशतानुष्ठानं कल्पनीयमिति भावः ।
तेन कर्मणा मृदितकषायस्य ; नष्टपापस्य ;

“कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।”

“कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥”

इति हि स्मृतिः । एवं विविदिषोत्पत्तौ सत्यां ज्ञानोत्पत्तिकरणमाह—सदेवेति ।
सदेवेत्यादि कारणवाक्यम् । सत्यं ज्ञानमिति शोधकवाक्यम् । सत्यज्ञानादिवाक्य-
फलितव्यावृत्तिविशदीकरणाय निष्कलमित्यादि वाक्यमुपात्तम् । अयमात्मा ब्रह्मैक-
व्यवाक्यम् । उपक्रमादिषु द्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतमैक्यवाक्यं दर्शयति—तत्त्वमसीति ।
अस्मिन्वाक्ये ब्रह्मणा जीवविशेषस्यैक्यं श्रुतम् ; श्रुतमैक्यं सर्वात्मनामिति ज्ञापनार्थम्
“अयमात्मा ब्रह्म” इति वाक्यम् । इत्यादि वाक्यं ज्ञानोत्पत्तौ करणं, न कर्मेत्यर्थः ।
वाक्यजन्यज्ञानमविद्यानिवर्तकं चेत् श्रवणादिपूर्वकध्यानविधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—वाक्या-
र्थेति । चः शङ्काव्यावर्तकः । तेषां स्वरूपमाह—श्रवणं नामेति । प्रतिपादकानि ;
निष्पादनक्षमाणि ; 'वाक्यजन्यज्ञानात्' इति ह्युक्तम् । एतद्विरोधिः, आत्मैकत्वविद्या-
विरोधिः । श्रवणादीन्येवरूपाणि स्युः ; कथमेवा वाक्यार्थज्ञानोपयोगः ? इत्यत आह—

श्रवणादिभिरिति ; वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिविरोधिनिरसनमुपयोग इत्यर्थः । इति ;
 उक्तहेतोः , ज्ञानकर्मसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तिहेतुभ्य इत्यर्थः । **एवंरूपस्य ;**
 बन्धनिवृत्तौ कर्मनिरपेक्षवाक्यार्थज्ञानोपक्रमभूतस्य । **श्रवणस्य ;** न तु प्रास-
 ङ्गिकार्थस्य । **अवश्यापेक्षितम् ,** नियमेनापेक्षितम् । अपेक्षितं च किमित्यत
 आह—तच्चेति । कुत एतदपेक्षितमित्यत्राह—अनेन विनेति । **जिज्ञासानुपपत्तेः ;**
 विचारानुपपत्तेः । अनुपपत्तिमुपपादयति—**अर्थस्वभावादिति ।** कथमर्थस्वभावः ?
 इत्थम्—नित्यानित्यवस्तुद्विवेकादनित्यसासारिकफलभोगविरागो नित्यपुरुषार्थेच्छा च
 स्यात् : ततः श्रवणादौ प्रवृत्तिः ; मनोऽवधानहेतुतया तदुपयोगिनी शमादिसंप-
 त्तिरिति । **अर्थस्वभावादेव ;** पूर्वप्रकृतादेवेत्येवकाराभिप्रायः । ज्ञानस्यैवोपायत्वं कर्मणो
 ऽनपेक्षितत्वं चार्थस्वभावाद्धि पूर्वमुक्तम् । यद्वा ‘अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेः’ इति
 शमाद्यर्थस्वभावादित्यर्थः । शमादि पूर्ववृत्तमस्तु , कर्म च पूर्ववृत्तं स्यादित्यत आह—
अर्थस्वभावादेवेति , येनार्थस्वभावेन शमादेः पूर्ववृत्तत्वं, तेनैवार्थस्वभावेनान्यस्य पूर्ववृत्तत्व-
 निषेध इति प्रथमस्यैवकारस्य भावः । पूर्ववृत्तान्तरस्य व्यावृत्त्यर्थं द्वितीय एवकारः ।
अत्रार्थस्वभावशब्देन शमाद्यर्थस्वभाव उक्तः । ज्ञानार्थस्वभावः कर्मार्थस्वभावश्चाभिप्रेतः,
 ज्ञानस्य कर्मनिरपेक्षोपायत्वस्वभावव्यात् , कर्मणो भेदावलम्बित्वेन विरुद्धस्वभावत्वाच्च ।
 शमादेर्निवृत्तिरूपत्वेन प्रवृत्तिरूपकर्मविरोधिस्वभावत्वाच्च साधनचतुष्टयमेव पूर्ववृत्तं न
 त्वन्यदित्युक्तं भवति । इदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायत इति ; इदमेवशब्दावयोगान्ययो-
 गव्यवच्छेदपरौ ; इदंशब्दो हि साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वपरः , एवकारः कर्मव्युदासपरः ;
 शमाद्यर्थस्वभावात्तदयोगव्यवच्छेदः , तस्माज्ज्ञानकर्मणोरर्थस्वभावाच्चान्ययोगव्यवच्छेदः ।
 सकलविशेषप्रत्यनीकं ब्रह्म चेत् कथं संसारप्रवृत्तिः ? कथं वाक्यार्थज्ञानादेवाविधानिवृत्तिः ?
 अन्तःकरणस्य केन वा मालिन्यम् ? कथं कर्मणा नैर्मल्यम् ? ते चायोगान्ययोगव्यव-
 च्छेदहेतुभूतार्थस्वभावाः कथम् ? इति शङ्कायामुक्तार्थं संकलय्य दर्शयन् शङ्काश्च परि-
 हरति—**एतदुक्तमिति ।** ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाशब्देन सकलविशेषप्रत्यनीकत्वेऽपि
 स्वरूपतिरोधानाद्भेददर्शनं संभवतीत्युक्तम् । भेदः ; ज्ञातृज्ञेयादिः । अपारमार्थिकं
 भेददर्शनमेव बन्धमूलम् ; न कर्मेत्यर्थः । कर्मापि भ्रान्तिमूलमिति भावः । यद्वा,
अपारमार्थिकं भेददर्शनमेव ; न सत्यभूतं किञ्चिदपीति भावः ; तथा सति हि कर्मा-

पेक्षा । बन्धो जन्मजरामरणादि । बन्धश्चापारमार्थिक इति , अविद्यामूलापारमार्थिकभेददर्शनकार्यत्वादिति भाव । ततः किं कर्मनिरपेक्षस्येत्यत्राह—स चेति । अपारमार्थिकत्वादेवेति ; पूर्वोक्तादेवापारमार्थ्यान् कर्मनिरपेक्षसिद्धिस्तियेवकागमिप्राय । ज्ञानेनेव , न कर्मणेत्यर्थ । न ह्यपरमार्थसर्पनिवृत्तौ, रज्जुज्ञानेन विना वैननेयोपासन-कर्मपेक्षा । एव समसमुच्चयः प्रत्युक्त । ज्ञानं प्रत्यपि कर्मणो न साधनत्वमित्याह—निवर्तकं चेति , निवर्तकबोधः प्रमाणजन्य इति यावत् ; प्रमाणजन्यशुक्तिज्ञानं हि रजत-निवर्तकम् । अत्र शमादेरितिकर्तव्यतात्वेन कर्मण इतिकर्तव्यतात्वमपि विरोधान्नैतदभिप्रेतम् । ततः किमित्यत्राह—तस्येति । तस्य ; कर्मनिरपेक्षस्य । एतस्य , अद्वैतविषयस्य । तदेतच्छब्दयोः प्रस्तुतवाचित्वाविशेषेऽपि दूरस्थान्निकस्यविशेषणविशिष्ट-परामर्शित्वं ह्युचितम् । अद्वैतविषयत्वे हेतुमाह—वाक्यजन्यस्येति ; तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यत्वादद्वैतविषयत्वमित्यर्थ । कार्यं , मोक्षे । तर्हि कुत्रोपयोग इत्यत्राह—विविदिषायामिति । तुशब्देन करणेतिकर्तव्यतात्वव्युदासः । उपयोगः कथमित्यत्राह—स चेति । पापमूलेत्यादिना ‘अन्नं करणनैर्मल्यद्वारेण’ इति पूर्वोक्तं विवृतं भवति । रजस्तमोनिवर्हणादिकं नास्मिन्वाक्ये श्रुतमित्यत्राह—इतीममिति । अभिप्रेत्यशब्देन शङ्कापरिहारः । इतिहेतौ , वस्तुविरोधादितिकर्तव्यतात्वकरणत्वानुपपत्त्यादिहेतुभ्य इत्यर्थः । इममुपयोगम् , रजस्तमोनिवर्हणसत्त्वविवर्धनरूपं परपरयोपयोगमित्यर्थः । विविदिषन्तीत्युक्तमिति ; एतदुक्तं भवतीत्यन्वयः । प्रकृतमुपसंहरति—अतः कर्म-ज्ञानस्येति । अतः ; हानार्थमुपादानार्थं च कर्मज्ञानस्यानपेक्षितत्वादित्यर्थः । अत्र व्याख्या-तुभिरुक्तौ संग्रहश्लोकौ—

“ विरोधादप्रमाणत्वाच्चित्तशुद्ध्युपयोजनात् ।

ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वश्रुतेः सामर्थ्यतोऽपि च ॥

शमाद्यङ्गकतान्नान्न धीकर्मसमुच्चयः ।

श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा धीर्विमोचिका ॥ ”

इति । विरोधादिति ; कर्मणामनित्यफलतया भेदवासनाजनकतया च विरोधो विवक्षितः । सामर्थ्यत इति ; ज्ञानस्य मिथ्यार्थनिवर्तकत्वे कर्मनिरपेक्षत्वरूपं वस्तुसामर्थ्यं विवक्षितम् ।

भावप्रकाशिका

एकस्मादनेकवाक्यानामिति; “विद्यां चाविद्यां च” इति वाक्यमेकमिति भावः । अस्फुटार्थात् स्फुटार्थानामिति ; ‘प्रावलय विवक्षितम्’ इत्यनुषङ्गः । ननु कर्मणोऽन्तवत्त्वे श्रयमाणे कथं तत्फलस्यान्तवत्त्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह—अनेन वाक्येनेत्यादिना । फलद्वारकत्वमुक्तमिति ; कर्मणः स्वत एवान्तवत्त्वेन तस्यानुपदेष्टव्यत्वात् “तद्यथा” इत्यादिश्रुतेवशाच्च फलस्यैवान्तवत्त्वम् “अन्तवदेवास्य तद्वति” इत्यादेवाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः । समुच्चयपरवाक्यस्य श्रुत्यन्तरानुगुण्येनेति ; यद्यपि ‘यदपि चोक्तम्’ इत्यत्र ‘साध्यसाधनद्विचवत् कर्मापेक्षितत्वमपि यदुक्तम्’ इत्युक्तिक्रियायामेव समुच्चयः प्रतीयते, न निर्वाहक्रियायाम्, तथाप्येतत्फलितार्थकथनमिति द्रष्टव्यम् । ‘यदपि चेदमुक्तं यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति’ इत्यत्र ‘यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति यदुक्तम्’ इत्युक्ते ‘यद्विद्यायां कर्मसापेक्षत्वमुक्तम्’ इति सापेक्षत्वस्यैव यच्छब्दनिर्दिष्टतया स्वरसतः प्रतीयमानत्वात् तस्योत्तरवाक्ये विविदिषोपयोगप्रतिपादनमनुचितमित्याशङ्क्य “यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या” इत्यनया वचनव्यक्त्या अर्थाद्विद्यापेक्षितत्वेन यत्किञ्चित्कर्मोक्तमिति कर्मण एव यच्छब्दनिर्दिष्टत्वात् तस्य विविदिषोपयोगप्रतिपादनमविरुद्धमित्यभिप्रायेणाह—अनया वचनव्यक्त्येति । निर्देशस्वारस्यमस्तीति ; फलपदस्वारस्यमात्रं नास्तीत्यर्थः । यादवमतप्रतिक्षेपकतया प्रथमव्याख्यानम् ; अस्मिन् पक्षे फलपदस्वारस्यमस्ति, ‘यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या’ इति निर्देशस्याङ्गाङ्गिभावसूत्रस्मारकस्य न स्वारस्यम् । सिद्धान्तिमतप्रतिक्षेपके द्वितीयव्याख्याने ‘यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या’ इति निर्देशस्वारस्यमस्ति, फलपदस्वारस्यं नास्ति ; अत उभयपदस्वारस्यसिद्धयर्थं भास्करपक्षप्रतिक्षेपपरतया व्याचष्टे—अथवा यज्ञादीति । प्रयाजादिवदिति । ननु भास्करेण यज्ञादेवाक्यस्य वेदनं प्रति फलोपकार्यङ्गस्वमात्रप्रतिपादकत्वाभ्युपगमेऽपि फलार्थत्वानभ्युपगमान्मोक्षार्थप्रतिपादनपरत्वनिषेधेऽप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादिति चेत्—न ; प्रयाजादीनां करणानुग्राहकाणां करणानुग्रहद्वारा फलपर्यन्तत्वसंभवादित्यभिप्रायान्नात्यन्ताप्रसक्तप्रतिषेध इति ध्येयम् । असिना जिघांसतीति ; असेर्हनेने करणत्वं प्रतीयते, न जिघांसायाम्, एवं “विविदिषन्ति” इति वाक्येन वेदानुवचनशब्दितस्य ब्रह्मयज्ञस्य यज्ञस्य दानस्य कामानशनरूपस्य तपसश्च वेदनहेतुत्वं प्रतीयत इति भावः । वाक्यद्वयेनेति ; ‘विविदिषायां जातायाम्—’

इत्येकं वाक्यम् ; 'तदेव जन्मान्तरशत—' इत्यपरम् । अन्तरङ्गत्वं स्मष्टमिति ; विद्यासंयोगश्रवणादिति भावः । उक्तं च शाकरभाष्ये सर्वापेक्षाधिकरणे—“विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात् बाह्यतराणि यज्ञादीनि” इति । विविदिषायाः पूर्वं हि कर्मोपयोग इति ; .

“प्रत्यक्प्रवणता बुद्धे कर्माण्यापाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥”

इति तदुक्ते । प्राग्बीजावापात्कर्षण तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यामङ्कुरादि-निष्पादनवत्

“आरुरुक्षुर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥”

इत्यादिवचनानुसारेण चेत्तसः शुद्ध्या विविदिषारूपप्रत्यक्प्रावण्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः संन्यास इति कर्मतत्संन्यासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्युपगमादिति भावः । इदानीमप्यनुष्ठानायेति ; अत्र केचित्—अनुत्पन्नविविदिषस्य पुंसो यावद्विविदिषोत्पत्त्यस्मिन्नपि जन्मनि कर्मानुष्ठानस्येष्टत्वाच्चैतच्छङ्काव्यावर्तको जन्मान्तरशब्दः, अपितु अन्तःकरणशुद्धिरनेकजन्मानुष्ठित-नित्यनैमित्तिककर्मसाध्येति दर्शयितुमेवेति वदन्ति । अनेकजन्मसंसिद्ध इति, जन्मान्तरशब्दस्त्वारस्यादव्यवहितजन्मन एव ग्रहणं स्यात्, तत्र चानेकजन्मन्वासंभवादस्थपि जन्मनो ग्रहणं भविष्यतात्यभिप्रायः । शोधकवाक्यमिति, कारणत्वशङ्कितदोषव्युदासकं वाक्यमित्यर्थः । न कर्मैत्यर्थ इति, यज्ञादिकं कर्म न करणमित्यर्थः । भाष्ये—न्याय-युक्तार्थग्रहणमिति; तात्पर्यनिर्णायकोपक्रमादिन्यायानुसंधानपूर्वकं सर्वाण्यपि वेदान्तवाक्या-न्यात्मैकत्वतात्पर्यकाणीत्येव तात्पर्यरूपार्थग्रहणमित्यर्थः; न तु वाक्यार्थग्रहणं, तस्य तन्मते श्रवणफलत्वात् । पूर्वप्रकृतादेवेत्येवकाराभिप्राय इति, यद्यपि ज्ञानकर्मार्थस्वभावः प्राक्प्रस्तुतः, न तु शमाद्यर्थस्वभावः, व्यक्तिभेदात्—तथाप्यर्थस्वभावत्वेनैक्यमाश्रित्य एवकारः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । जिज्ञासानुपपत्त्युपपादकतया 'अर्थस्वभावादेव' इत्युत्तरग्रन्थं व्याख्याय अधुना 'कर्म च पूर्ववृत्तमस्तु' इति शङ्कापरिहारपरतया व्याचष्टे—यद्वा अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेरिति; 'अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेः' इत्यंशस्य फलितमर्थः-

माह—शमाद्यर्थस्वभावादित्यर्थ इति । प्रथमस्यैवकारस्य भाव इति ; अर्थस्वभावातिरिक्तस्य हेतुत्वप्रतिशेपक इत्यर्थः । शमाद्यर्थस्वभाव उक्त इति , इदमुपलक्षणम् ; तयोरपि स्वभाव इत्यर्थः । तत्र ज्ञानकर्मार्थस्वभावद्वयस्यात्यन्ताप्रकृतत्वमभिप्रेत्याभिप्रेतत्वोक्ति , न त्वर्थस्वभावशब्दानुक्तत्वात् , अत एवार्थस्वभावशब्दितस्येतरनिरपेक्षस्य साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वायोगान्ययोगव्यवच्छेदहेतुत्वं वक्ष्यमाणमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । इदंशब्दो हि साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वपर इति, 'इदमेव पूर्ववृत्तम्' इतीदंशब्दो हीत्यर्थः । तस्मादिति , शमाद्यर्थस्वभावादित्यर्थः । भाष्ये ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमिति ; आच्छादिका च सा अविद्या चेति न कर्मधारयः, येन पुंवद्भावात् 'आच्छादकाविद्या' इति स्यात्, किंतु "धात्वर्थे ण्वुल्" इति भावे ण्वुलि कारिकाशायिकादिवदाच्छादिका; ततस्तादर्थ्यचतुर्थीसमासः, आच्छादनकारिण्यविद्येत्यर्थ इति । एव निर्वाहान्तरमपि द्रष्टव्यम्^१ । यद्वा अपारमार्थिकं भेददर्शनमेवेति , बन्धमूलभेददर्शनमपारमार्थिकमेवे-

१. अत्रेदमवधेयम्—“ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलम्” इत्येवोपलभ्यमानेषु कोशेषु पाठो दृश्यते । श्रुतप्रकाशिकायामपि “ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाशब्देन” इति प्रतीकग्रहणेन 'आच्छादिका' इत्येव पाठ आहत । अत्र ब्रह्मस्वरूपाच्छादिका च सा अविद्येति कर्मधारयं कृत्वा सा मूल यस्येति यदि बहुव्रीहिर्विवक्षितः, तदा ब्रह्मस्वरूपाच्छादकाविद्यामूलमिति स्यात्, आच्छादिकाशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेन “पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” इति पुंवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । न च “न कोपधायाः” इति निषेध शङ्कनीय, “प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः” इति भाष्ये पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रांतप्रसवार्थताया सिद्धान्तितत्वात् । अत एव 'पाचिका च सा स्त्री च पाचकस्त्री' इति सिध्यति । अतः आच्छादिकाविद्येत्यत्र पुंवद्भावविरहः क्लिष्टगत्या कर्मधारयानाश्रयणेनैव साधनीयः । तत्र द्वयी विधा—आच्छादिकाशब्दो न कर्तरि ण्वुलन्तः ; किंतु भावे ण्वुलन्तः ; आच्छादनमाच्छादिका ; ततस्तादर्थ्यं संबन्धसामान्यषष्ठ्या समास इत्येका । आच्छादिका अविद्या मूलं यस्येति त्रपदो बहुव्रीहिरित्यपरा । तत्र प्रथमपक्षे “तादर्थ्यचतुर्थीसमास” इति भावप्रकाशिका यथा-कथंचित् संबन्धसामान्यषष्ठीसमासपरंतया नेया, तादर्थ्यचतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेराकरादौ सिद्धान्तितत्वात् । 'चतुर्थी' इति योगविभागस्तु न भाष्यारूढः । “सुष्णुपा” इति समासवर्णनं तु सुतरामगतिकगतिः । अत एव “सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे” इत्यादिवार्तिकं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता 'धर्मनियमः' इति पदे 'धर्माय नियमः' इति विगृहीते, तद्भाष्यं “चतुर्थ्यां तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते;

त्यभिप्राय । “ एषोणुरात्मा चेतसा देदितन्य ’ ‘ दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या ’
इत्यादिप्रमाणानुमाराद्व्यर्थभावनापरिपाकसहितमन्त करणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षतत्पदार्थता-
माविर्भावयति” इति वाचस्पतिवचनानुमारेण मनस एव ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमिति मन्य-
मानमप्यनुगृह्णन्नाह—निवर्तकबोधः प्रमाणजन्य इति यावदिति । दूरस्थान्ति-
कस्थविशेषणविशिष्टेति ; ‘ सोऽयं देवदत्त ’ इत्यादिवन्न वैयर्थ्यमिन्यर्थ । अभिप्रेत्य-
शब्देन शङ्कापरिहार इति , अनुक्तशङ्कापरिहार इत्यर्थ । “ धर्मेण पापमपनुदति”
“ कषायपक्ति कर्माणि ” इत्यादिप्रमाणान्यभिप्रयन्नाह—परंपरयोपयोगमिति ।

सबन्धसामान्ये तु षष्ठी विधाय समास कर्तव्य , चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकृति-
भाव एव विधानात् ” इति कैयटो व्याख्यत् । तत्त्वटीकायां ब्रह्मजिज्ञासापदं विवृण्व-
ना श्रीमन्निगमान्तगुरवोऽपि “ तादर्थ्यं चतुर्थ्यांस्त्विह समासः प्रतिषिद्धः, तादर्थ्य-
समासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनोक्ते । आहुश्च—

‘ प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते ।

तादर्थ्यं यूपदार्वादौ तेनास्मिन्न समासता ॥’

इति” इति तत्र चतुर्थीसमासं निरास्थन् । (१२३ पुटे द्रष्टव्यम्) त्रिपद-
बहुव्रीहिरिति द्वितीयपक्षे यद्यपि “ स्त्रियाः पुंवत् ” इति पुंवद्भावः
शक्यशङ्कः ; तथापि स्त्रीलिङ्गोत्तरपदपरकत्वाभावाच्च भवति । “ अलुगु-
त्तरपदे ” इत्यधिकृत उत्तरपदशब्दो हि समासचरमावयवे रूढः । अत्र
समासचरमावयवस्य मूलशब्दस्य न स्त्रियाः परत्व नापि स्त्रीलिङ्गत्वम् । अवि-
द्याशब्दो यद्यपि परः स्त्रीलिङ्गश्च, तथापि न स समासचरमावयवरूपमुत्तरपदम् ।
अतएव चित्रा जरत्यो गावो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ ‘ चित्राजरद्गुः’ इति भाष्यम् ।
तथा कृत्वा चिन्तायामपि “ न कोपधायाः ” इति निषेधो जागर्ति । अयं त्रिपदबहु-
व्रीहपक्षोऽपि ‘ एवं निर्वाहान्तरमपि द्रष्टव्यम्’ इति वदतो भाष्यप्रकाशिकाकृतो विव-
क्षित एव स्यादिति मन्यामहे । मूलभावप्रकाशिकायाम् ‘ आच्छादिकाहेतुरविद्या
आच्छादिकाविद्या ’ इति मध्यमपदलोपिसमासरूपं प्रकारान्तरमुपन्यस्तम् । तच्च
“ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ” इति
वार्तिकरीत्या ज्ञेयम् । “ शाकभोजित्वात् तत्साहचर्यात् तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तर-
पदलोपेनेत्याहुः ” इति कैयटरीत्या तु आच्छादिकाहेतोरप्याच्छादिकाशब्देन
व्यपदेशात् कर्मधारय एव । अत एव “ धर्मार्थो नियमो धर्मनियमः ” इति भाष्यं
“ धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयते ” इति कर्मधारयपरतया तेन
योजितम् । यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तारोपो लक्षणेति वैयाकरणसिद्धान्तात् आच्छा-

श्रुतप्रदीपिका

श्रौतोऽर्थो न तर्कबाध्य इत्यत्राह—श्रुतयश्चेति । पूर्वं वस्तुविरोध उक्तः । अनित्यफलत्वेनेति , फलद्वारा विरोधः । अन्तवादिति , बहूनां बहुकालानुष्ठितानामप्यन्तवत्त्वम् । तद्यथेति फलद्वारा विरोधो दर्शितः । ज्ञानस्योपायत्वं, प्राप्तृप्राप्यभेद-विरहः, प्रतिबन्धनिवृत्तेरेव साध्यत्वम्, उपायान्तरनिषेधश्च “ ब्रह्मवित् ” इत्यादिवाक्यैः सिध्यति । एव तर्कानुगृहीतस्फुटार्थनिकश्रुत्यनुगुणार्था “ विद्यां चाविद्यां च ” इति श्रुतिरिति भावः । अथ यज्ञादिश्रुतेर्विद्यायाः कर्मसापेक्षत्वपरतां व्युदस्यति—यदिति । ‘ यज्ञादिकर्मपेक्षा विद्या ’ इति वचनव्यक्त्या समप्रधानतया वाङ्मतया वा यत्कर्मपेक्षितमुक्तं, तद्वेदवासनाहेतुत्वात् सन्नन्तपदश्रवणाच्च मनःशुद्धिद्वारेणोच्छार्थमित्यर्थः । समसमुच्चयप्रतिपादकताव्युदासपरत्वे फलशब्दो मोक्षपरः । अङ्गत्वपरताव्युदासपरत्वे वेदनपरः । “ विविदिषन्ति ” इत्येतत् ‘ असिना जिघांसति ’ इतिवत् स्यादिति शङ्कायां प्रथममिति-कर्तव्यतात्वेन ज्ञानोत्पत्त्युपायतां व्युदस्यति—विविदिषायामिति । शमादीनामेव ; निवृत्तिरूपशमादेः प्रवृत्तिरूपयज्ञादिभिर्विरोधान्न समुच्चय इति भावः । विविदिषन्तीति शब्दस्वारस्यभङ्गकन्यायनिरीक्षणविलम्बेनातुल्यत्वान्न विकल्प इत्यभिप्रेत्य श्रुतिरेवेत्युक्तम् । क्त्वाश्रुत्या हि शीघ्रप्रतिपत्तिः । इच्छार्थमपेक्षितत्वेऽपि कथं कर्म त्यज्यते? शमादि स्वीक्रियते? इत्यत्राह—अन्तरङ्गेति, कर्मपेक्षा ज्ञानस्येच्छाद्वारेण व्यवहिता ; उत्पन्नयामपीच्छायां ज्ञानोत्पत्तौ शमाद्यपेक्षितमिति तदन्तरङ्गमिति भावः । अथ विवि-

दनरूपे समाने प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसमप्याच्छादिकाशब्दो भाषितुं समर्थ इति भाषितपुंस्कत्वात् कर्मधारयपक्षे पुंश्चन्द्रावः शक्यापादनं, तथापि शक्यता भाषितपुंस्कत्वस्य विवक्षणाच्च दोष इति ज्ञेयम् ।

एवावति विचारपदे जोषंभूयमातस्थुषां श्रुतप्रकाशिकाकृतां तत्त्वटीकाकृतां च को वाभिप्राय इति विमृश्यमाने, ब्रह्मस्वरूपाच्छादकाविद्यामूलमिति वा ; ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्या, अविद्यामूलमपारमार्थिकमितिरित्या वा, ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्या, तन्मूलमपारमार्थिकमित्यादिरित्या वा, पाठस्तेषामभिमतः स्यादिति शक्यते वक्तुं, तथापि ऋते मूलभावप्रमाशिकां न कोऽपि श्रीभाष्यकोशो मुद्रितोऽमुद्रितोवा तत्र हस्तावलम्बं ददातीति ततो विभीमः। मूलभावप्रकाशिकाकारः ‘ आच्छादकाविद्यामूलम् ’ इत्येव प्रधानपाठमवालम्बतेति स्पष्टं तद्विदाम् ।

दिषार्थं कर्मज्ञानं पूर्ववृत्तं स्यादिति शङ्का च व्युदस्यन् जानोत्वत्तौ कर्मण्यव व्युदस्यति—
तदेवमित्यादिना । इदं समवतीति निरस्यते न त्वभ्युपेतमिति । एवम्, उक्तोपप-
त्तिभिः, समुच्चयेन विकल्पेन चेतिकर्तव्यतात्वेऽनुपपन्न इत्यर्थः । इच्छार्थं तज्ज्ञानस्या-
स्मिन् जन्मनि सपाद्यताव्युदासाय जन्मान्तरशब्दः । अनेकजन्मसंसिद्धयपेक्षत्वेनेह
जन्मन्यप्यनुष्ठेयत्वशङ्काव्युदासाय शतशब्दः । कार्यकल्प्यं हि कारणमिति भावः ।
स्वर्गादिप्रदस्य कथमिच्छार्थत्वमित्यत्राह—अनभिसंहितेति । मृदितकपायस्य ;
मृदितपापस्य । “ सदेव ” इति कारणवाक्यम् । “ सत्यम् ” इत्यादि शोधकम् ।
व्यावृत्तिवैशद्याय निष्कलमित्यादि । ऐक्यवाक्यम्—“ अयमात्मा ” इति । ता-
त्पर्यलिङ्गपुष्कल—तत्त्वमसीति ; सामान्यतो विशेषतश्च ऐक्यसिद्धिः । वाक्यं कारणमिति
न कर्मेत्यर्थः । निदिध्यासनवैयर्थ्यमाशङ्क्याह—वाक्यार्थेति । अवैयर्थ्यज्ञापनाय
तानि शिक्षयति—श्रवणमिति । विद्याप्रतिपादकानि ; विद्यानिष्पादकानीत्यर्थः ।
इति, समुच्चयाङ्गाङ्गिभावयोरनुपपन्नत्वात् । एवंप्रसङ्गस्य ; बन्धनिवृत्तौ कर्मानपेक्ष-
वाक्यार्थज्ञानोपक्रमभूतस्य । तच्च किमित्यत्राह—तच्चेति । साधनचतुष्टयस्य वृत्तत्वे
हेतुं वस्तुसामर्थ्यमाह—अनेनेति । नित्यानित्यविवेकान्नित्येच्छा अनित्यजिहासा च ;
तदुपयोगी शमादिरिति कथमनेन विना जिज्ञासेति भावः । शमादिकं वृत्तमस्तु ; कर्म
चापेक्षितमस्त्विति शङ्कायामाह—अर्थस्वभावादेवेति । अयोगव्यवच्छेदहेतुरर्थस्वभाव
एवान्ययोगव्यवच्छेदस्यापि हेतुरित्यर्थः । शमादिकं हि निवृत्तिरूपत्वात्कर्मप्रतिषेधकम् ।
कर्मणो भेदावलम्बित्वं, ज्ञानस्य कर्मानपेक्षत्वं चेति ज्ञानकर्मणोरर्थस्वभावौ गर्भितौ । कथं
विशेषप्रत्ययनीकेऽध्यासः ? कथं तन्निवृत्तौ कर्मानपेक्षा ? मनसः कथं मालिन्यनैर्मल्ये ?
कश्चार्थस्वभावः ? इत्याशङ्कायामुक्तं संकलय्य दर्शयति—एतदुक्तमिति । स्वरूपतिरो-
धेरध्यासः । भेददर्शनमेव ; न सत्यं किमपि ; तथा सति हि कर्मापेक्षा । तत् किं
बन्धस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे ? इत्यत्राह—बन्धश्चेति । समूलः ; अविद्याभेददर्शन-
सहितः । ज्ञानेनैव ; न तु कर्मणा । न हि सर्पभ्रमनिवृत्तौ रज्जुधीः कर्मापेक्षा ।
एवं समुच्चयव्युदासः । अथ करणत्वं व्युदस्यति—निवर्तकं चेति । तस्य ; कर्मान-
पेक्षस्य । एतस्य ; अद्वैतविषयस्य । तत्र हेतुर्वाक्यजन्यत्वम् । कार्यम् ; बन्ध-
निवृत्तिः । तर्हि कुत्रेत्यत आह—विविदिषायामेवेति ; श्रुतिप्रतिपत्तायामेवेति भावः ।

स च कथमित्यत्राह—स चेति । नैः श्रुतमित्यत्राह—इतीममिति । इति ; वस्तुविरोधा-
दिभिः करणतिकर्तव्यतात्वायोगात् । इमम् ; प्रणाद्योपयोगम् ; अभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः ।
प्रकृतमुपसंहरति—अत इति ; अतः , हानार्थमुपादानार्थं च कर्मज्ञानस्यानपेक्षि-
तत्वादित्यर्थः । अत्र व्याख्यातारू आहुः—

“ विरोधादप्रमाणत्वाच्चित्तशुद्ध्युपयोजनात् ।

ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वश्रुतेः सामर्थ्यतोऽपि च ॥

शमाद्यङ्गकताम्नानान्न धीकर्मसमुच्चयः ।

श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा धीर्विमोचिका ॥ ”

इति ।

तत्त्वटीका

ननु कथं वचनविरुद्धे न्यायः स्यात् ? युक्तिविरोधाद्धीतस्य च ते श्रुतिविरोधापत्ति-
रित्यत्राह—श्रुतय इति ; युक्तेरनुप्राद्यमप्यस्तीति चकाराभिप्रायः । स्वरूपतो विरुद्धत्वं
यौक्तिकं प्रागुक्तम् ; फलतस्तु श्रौतमिहोच्यते—अनित्यमेव हि कर्मफलं, नित्यस्तु मोक्ष
इति । ज्ञानस्यैव, न तु कर्मभिः समुचितस्य विकल्पितस्य अनुगृहीतस्य चेत्यर्थः ;
युक्त्यनुगुणस्यैवेति वा । दर्शयन्तीत्युक्त्या स्पष्टस्य तर्केणानुसंधानमप्यधिकम्,
अस्फुटार्थश्रुत्यन्तरं च दुर्बलमिति सूच्यते । “ अविदित्वा ” इत्यस्य वाक्यस्य मोक्ष-
साधनवित्तिरहितो हि कर्म करोतीति तात्पर्यं मत्वाह—अन्तवदिति । बहूनां चिर-
कालानुष्ठितानामपि कर्मणामनित्यफलसाधनत्वमित्यवधारणाभिप्रायः । तद्यथेत्यादौ पुण्य-
शब्दो न संकोचाह इत्याकूतम् । ब्रह्मविदाप्नोतीति वाक्येऽप्यवधि कर्मसमुच्चयश्च न
श्रुत इति ज्ञानस्य नैरपेक्ष्यसिद्धिः । नन्वत्रापि वेद्यत्ववेदितृत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वैर्भेदधीरस्ती-
त्यत्राह—ब्रह्म वेदेति ; अनेन नित्यं ब्रह्मभूतस्य भ्रान्तिसिद्धाब्रह्मत्वनिवर्तके वाक्ये
कर्मकर्तृव्यपदेशः काल्पनिक इति ख्याप्यते । न केवलं कर्मसमुच्चयस्याश्रुतत्वं, प्रतिबन्ध-
निवृत्तेर्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वकण्ठोक्तेर्बाधश्चास्तीत्यभिप्रायेणाह—तमेवेति । वेद्यावधारणमप्यत्र
वेदनस्य नैरपेक्ष्यमभिप्रेति । सनत्सुजातवाक्यान्मृत्युरिहाविद्या । आदिशब्देन “ किमर्था
वयं यक्ष्यामहे ” “ न कर्मणा न प्रजया ” इत्यादिसंग्रहः ।

एताः सयुक्तिका बहुधा स्फुटार्था प्रतिरुन्धने ।

अन्यामनुपपन्नार्थामव्यक्तविषया श्रुतिम् ॥ २८६ ॥

विषयसमसमुच्चयद्वये सिद्धान्ते च श्रुतिसूत्राभ्यामुक्तमपेक्षितवमनुवक्ति—यदिति । अपिरत्र गहार्थः, यथाभिमान पक्षत्रयपरिग्रहप्रयुक्तप्राधान्यपरो वा । च.प्रतिक्षिप्तश्रुत्यन्तरोक्तसमुच्चये । स्वेष्टश्रुत्यादेर्दुर्वारत्वादत्र तात्पर्यान्तरकृप्योत्तरमाह—तदिति । ‘यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या’ इति स्वरूपोत्पत्तौ फलोत्पत्तौ वापेक्षितत्वेन यत्कर्म्मोक्तं तदित्यर्थः । उक्तिमात्रपरामर्शे तु न फलोत्पत्तौ कर्म्मोपयुज्यत इत्येवंप्रकारेण तत्परिहर्तव्यमिति योज्यम् । उक्तार्थगोचरश्रुतिसूत्रपरामर्शे तु “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा” इत्यादिवदर्थान्तरकल्पनानर्हमपीत्यपिशब्दार्थः । अध्याहारश्च प्राग्वत् । वस्तुविरोधात् ; भेदवासनासंबर्धकतयान्तवत्फलतया चात्मद्वैतज्ञानस्य तत्फलस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः ; यद्वा द्वैताद्वैतवासनयोस्तत्फलभूतबन्धमोक्षयोश्च वस्तुनोर्मिथो मिथ प्रातिभट्टादिति । अधीतस्य सन्प्रत्ययस्य वैयर्थ्यमयुक्तमित्यभिप्रायेण श्रुत्यक्षरपर्यालोचनयेत्युक्तम् । अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेणेति, इदं तावत् सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतम् । तथोत्तरत्राप्युपयुज्यतामित्यत्राह—न फलेति, फलशब्द इह शास्त्रफलं ज्ञान तत्साध्यमोक्षं च सामान्यतो ब्रूते । विद्याया अपि हि फलत्वं वदन्ति—“ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवहणात्” इति । वित्तिमोक्षयोः कर्म्मोपयोगे श्रुत्यक्षरविरोधव्यनक्ति—विविदिषन्तीति ; न हि ‘विदन्ति’ इति श्रूयते, न च ‘अपवृज्यन्ते’ इति । ननु यदि श्रुतत्वाद्विविदिषासाधनत्वं तर्हि “क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इत्यादिश्रुत्या विविदिषायाः पश्चात् वेदनसाधनत्वमपि स्यात् ; तत्राह—विविदिषायामिति । कर्मणां शमादीनां च विद्यार्थतया श्रुतत्वाविशेषेऽपि श्रुत्यैव व्यवहिताव्यवहितहेतुत्वेन व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण जातायामित्युक्तम् । शमादीनामेवेत्यवधारणेन तेषां कर्मनिवृत्तिरूपतया कर्मसमुच्चयानर्हत्वं व्यज्यते । उत्पत्तिशिष्टशमदमादिगुणावरोधे हि न कर्मणां ज्ञाने विनियोगः शक्यः, किं पुनर्विरुद्धगुणावरोधे ; “क्रियावान्” इत्यादि वाक्यं तु कर्मणः स्तावकं, न विनियोजकम् । यद्वा “यज्ञेन” इत्यादौ च वेदनसहयोगलक्षणतृतीयाकृप्तिर्न समीचीना ; अतः कर्मणां वित्त्यर्थविनियोगासिद्धौ न तादर्थ्येन सत्त्वशुद्धिलक्षणद्वारकृप्तिः ; विविदिषायां तु विनियोगात्तत्कृप्तिर्युक्तेति-

भावः । कर्मण इव शमादेर्न द्वारसापेक्षत्वमित्यभिप्रायेण अन्तरङ्गोपायतामित्युक्तिः । अतोऽपि शमादिभिः कर्मणः समुच्चयकृत्यनर्हतां श्रुतिरेवाह ; न तु वहिष्ठ-युक्त्या श्रुतेर्लिङ्गादिभिर्वा साध्यत इत्यर्थः । यद्वा श्रुत्या हि कर्मपेक्षत्वशङ्का , श्रुतिरेव तद्विरुद्धत्वं वक्ति , अविशिष्टं च श्रुतित्वमनयो ; युक्त्यनुग्रहात्तु बलीयस्त्वमस्याः “विविदिषन्ति” इत्यत्र वेदनलक्षणा च पदान्तरविमर्शपेक्षिणी वाक्यकक्ष्यानिवेशाद्वि-प्रकृष्टा , श्रुतिस्तु प्रथमकक्ष्याया स्थितेति भावः ।

समुच्चयवदेवात्र विकल्पोऽपि न कर्मणः ।

शमाद्यैरव्यवहितैरसाम्यादिति मन्यते ॥ २८७ ॥

भूत्वेति क्त्वाश्रुतेरेषां साक्षादङ्गत्वमीयते ।

हित्वा विविदिषादीनां कल्प्यमन्यतु कर्मणः ॥ २८८ ॥

दान्तः ; विषयदोषदृष्ट्या काम्यादिषु निवृत्तबाह्याक्षः* । “मनसो दमनं दमः” इति दान्ति स्मर्यते ; “मनसो विजयः शमः ; विजितस्य तस्य तत्त्वविषयनियोगयोग्यता दमः” इति वाचस्पतिः । उपरतः , देहयात्रायामपि यदृच्छालाभसंतुष्ट्या नाति-प्रवृत्तः । तितिक्षुः ; ‘दुर्निवाराणि द्वन्द्वानि’ इति शेषः । समाहितः ; ब्रह्मण्येकाग्रधीः । आत्मनि , शरीरे ; अवधारणमासत्त्यतिशयपरम् । ‘राहोः शिरः’ इति-चद्वा भेदकृत्या ‘आत्मन्येवात्मानम्’ इत्युच्यते , न हि वस्तुतः स्वस्मादन्योऽन्यत्र वा मृग्य इति भावः । पश्येत् इत्यनेन प्रत्यक्षभ्रमस्य तादृशमेव बाधकमिति सूच्यते । यदि न कर्मणा धीः , केन तर्हि स्यात् ? विद्योत्पत्तौ चानपेक्षितमपि कर्म “स खल्वेवं वर्तयन्” इत्यादिश्रुतिबलाद्विद्यया विकल्पतः समुच्चयतः प्रधानतयानुग्राहकत्वेन वा मुक्तावपेक्ष्यतामित्यत्राह—तदिति ; स्वरूपफलविरोधादित्यर्थः । एवम् , यज्ञादीनां तृतीयाश्रुत्या विविदिषायां विनियुक्तानां विद्यासाधनत्वासंभवप्रकारेणेति यावत् ।

* “दमः बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम् । शमः अन्तःकरणस्य तथा नियमनम्” इति गीताभाष्यम् । अत्र तात्पर्यचन्द्रिका—शमदमशब्दयोरेकैकस्थोभयाभिधानसामर्थ्येऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्ये नियमन-क्रमेण दमशमयोर्बाह्यान्तरकरणविषयत्वोक्तिरिति । (गीता. 10. 4).

जन्मान्तरशनेत्यादि कचित्तादृशसमवे ।

अस्मिन् जन्मनि धर्माणामनाग्राणाय भाषितम् ॥ २८९ ॥

अतो विविदिषार्थत्वं नास्मिन् जन्मनि कर्मणः ।

विचारवृत्तता सूत्रे वक्तव्येत्यभिमन्यते ॥ २९० ॥

ननु फलतो बन्धक कर्म कथं विविदिषासाधनमपि स्यादित्यत्राह—अनभिसंहित-
फलेति ।

अनिष्टोऽपि भवेद्दण्ड प्रतिषिद्धेषु लोकवत् ।

काम्येषु तु फलं तत्तद्विनियोगानुसारत ॥ २९१ ॥

चित्तशुद्ध्यादिव्यवच्छेदाय विशेषशब्द “ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ”
इत्यादि स्मृतिवाक्य श्रौतैर्विनियोगवाधाच्चवधानसहमित्यभिप्रायेणोक्तम्—मृदितकषायस्य
विविदिषोत्पत्तौ सत्यामिति । कषाय, कल्मष रागादिश्च । नात्र कर्मणामव्यवधानेन
प्रमाजनकत्वम्, प्रपाणेष्वनन्तर्भावात्; अनो निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यधोस्तत्त्वावेदकवाक्यजन्ये-
त्यभिप्रायेण तादृशवाक्योपादानम् । तत्र कारणत्वेन लक्ष्यत्वाद्वह्मणः प्रथम कारणवाक्य-
माह—सदेवेति । अवधारणाभ्यामद्वितीयपदेन चौचित्याद्विजातीयसजातीयस्त्वगतमेद-
निरासः । षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतसद्विद्याबलाद्गुणाक्तिमत्कारणवाक्यानि स्तुत्यादिपराणि वेति
भावः । सद्विद्योक्तमीक्षणादिकमपि बाध्यमित्यभिप्रायेण शोधकैरपि निर्विशेषत्वमाह—
सत्यमिति; अनृतजडपरिच्छिन्नत्वव्यावृत्तिरिहाभिप्रेता । सत्यादिवाक्यस्य व्यावृत्ति-
परत्वव्यक्त्यै शब्दं विशेषनिषेधमाह—निष्कलमिति; निरशमिति यावत् ।
निष्क्रियम्, निष्पदं निर्व्यापारं वा । शान्तम्; वस्तुतः षड्भिर्विकारैरूर्मिभिश्च
त्यक्तम् । सर्वजीवोद्देशेन तद्व्यापकतया ब्रह्मैक्यविधिमाह—अयामिति । सद्विद्या-
यामप्याप्ततमेन पित्रा पुत्रं प्रति तात्पर्यभूम्ना तद्विधिं वक्ति—तत्त्वमिति । आदि
शब्देन “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” “आनन्दो ब्रह्म” “यत्तद्द्रेश्यम-
ब्राह्मम् ” “ तद्योऽहं सोऽसौ ” इत्यादिग्रहः । वाक्यादेव जन्म यस्य तद्वाक्यजन्म,
तस्मात् ज्ञानात्, प्रत्यक्षरूपादिति शेषः । तत एवाविद्या निवर्तते; राजत्वोपदेशेन
व्याधत्वादिभ्रमनिवृत्तिवदिति भावः ।

* अनेन ‘वाक्यजन्मज्ञानात्’ इति मूलपाठ आचार्याभिमत इति प्रतीयते ।

ज्ञानादेवेति निर्धारः कर्मणो मुक्तिसाधने ।

समुच्चयविकल्पाद्भवानत्वापनुत्तये ॥ २९२ ॥

“ स खलु ” इत्यादिकमन्यपरम् । ध्याननियोगजन्यज्ञानपक्षं तु दूषयिष्यति । नन्वदृष्टस्य सर्वकार्यहेतुतया कर्मणो वाक्यसहकारित्वादविधेयज्ञानान्मुक्तिरिति पक्षे श्रवणमननपूर्वकध्यानविधेस्त्रयाणां वा विधीना वैयर्थ्यं च स्यादित्यत्राह—**वाक्यार्थ** इति । अदृष्टं हि दृष्टोपनायकम्, तत्सिद्धौ श्रवणादिभिः शमादिभिश्च वाक्यं चरितार्थम्, ततो विश्वबाधकज्ञानोत्पत्तौ दृष्टोपकारितया श्रवणादित्रयसाफल्यमित्याशयः । ननु नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशे शास्त्रवैयर्थ्यम्, “ ब्रह्मवित् ” इत्यादिषु कर्मकर्त्रादिभेदोक्तिविरोधः, ऐक्यतत्त्वदर्शी च न शिष्य पश्येत्, भेदभ्रमोपेतश्च कथं वाक्यं श्रावयेदित्यत्राह—**श्रवणमिति**, अत्रेत्युपस्कार्यम् । **तत्त्वदर्शिन** इत्यपि स्वाभीष्टविशेषाभिप्रायम् । **प्रतिपादकानि**; प्रदायकानि उत्पादकानीति वा । कर्ममीमांसा ह्यविद्वदार्था कर्तव्यस्थापिका; ब्रह्ममीमांसा तु तत्त्वबोधोत्पादनेन सर्वकर्तव्यनिवर्तिकेति विशेषः । आपातधीव्यावृत्त्या मीमांसाफलव्यञ्जनाय न्याययुक्तत्वोक्तिः । वस्तुतोऽत्र न्याययुक्तत्वं स्वरूपत एव ग्रहणमिति केचित् । भेदभ्रमनिवर्तकधीहेतुतया शास्त्रादेः सफलत्वम् । आविद्यभेदानुवादेन तन्निषेधे तात्पर्यादविरोधः । ऐक्यदर्शिनोऽपि बाधितानुवृत्तेराचार्यत्वाभिमानेन श्रावकत्वमिति भावः । न्याययुक्तग्रहणे किं पुनर्मननेन? अत आह—**एवमिति** । **स्वात्मनि**; स्वचित्ते । **हेतुतः प्रतिष्ठापनम्**; संशयादेरपुनरङ्कुरत्वाय युक्तिसंस्कारपटिन्ना दृढावस्थापनमित्यर्थः । ननु ताभ्यामेव विपरीतविसम्भो निवर्तेत, अन्यथा तद्वैफल्यात्, किमत्र ध्यानेनेत्यत्राह—**एतदिति** । एतदुपकृतवाक्यजन्याद्वैतसाक्षात्कारविरोधिनीनां भेदवासनानां निरासकतया ध्यानसफलमिति भावः । श्रूयते च—“ तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः ” इति । स्यादेतत्—ध्यानपर्यन्तोपकारेण शास्त्रे कृतकृत्ये योगबलान्निवर्तकधीः; अन्यथा चक्रकं स्यादित्यत्राह—**श्रवणादिभिरिति** । निवृत्ते हि प्रतिबन्धे हेतूनां यथावत्कार्यकरत्वम्; हेत्वन्तरान्वेषणे तु गौरवम्; अतो वाक्यत एव वैशद्यवती निवर्तकधीः; श्रवणात्पूर्वमिव श्रवणतोऽप्यविशदधीरेव; तदुपजीवनेन मननादिक्रमेण ज्ञानान्तरस्य साध्यत्वान्न चक्रकमिति भावः । इतिहेतौ; एतेषु पर्वसु कथंचिदपि कर्मनैरपेक्ष्यादित्यर्थः; **एवंरूपस्य** ।

कर्मनिरपेक्षनिवर्तकज्ञानमूलकारणस्येति यावत् । साधारणानियतानुपयुक्तानां व्यावृत्त्यै श्रवणस्यावश्योपेक्षितम् इति पदत्रयम् । तादृश त्वदिष्टं किमित्यत्र हार्दमुद्गिरति— तदिति । “ नास्त्यकृत कृतेन ” “ शान्तो दान्तः ” “ येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् ” “ त मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु ” इत्यादिभिर्गतचतुष्टयसिद्धिः । अस्यावश्योपेक्षितत्वं कुतः ? तत्राह—अनेनेति । अनित्यजिहासा नित्योपादिता च तद्विवेकतः । तत्पूर्वको विचारस्तु स्वरूपफलयोश्चित्तविक्षेपनिवर्तकशमाद्यपेक्षः । अन्य- विरागश्च शमाद्यर्थः । एतेषां न कर्मविचारवत् व्यभिचारो व्यवधानं वा । एतदन्यतमवै- कल्येऽपि त्याज्योपादेयजिहासोपादितसयोरसिद्धेरुक्तप्रकारश्रवणं न सिध्येदिति भावः । कर्मविचारोऽपि विवेकोपयोगाद् वृत्तत्वेन वक्तव्य इत्यत्राह—अर्थेति । शमादे कर्मनि- वृत्तिरूपत्व, कर्मणोऽनुपयुक्तविरुद्धत्वे, तत्त्वज्ञानस्याध्यस्तनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं चार्थस्व- भावः । ज्ञानस्यैवापेक्षितत्वे तत्साधनचतुष्कस्य वृत्तत्वे च यो हेतुस्तस्मादेवेत्याद्या- वधारणम् । एवं शक्यद्वयेन चतुष्कस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदावुक्तौ । नन्वज्ञानादि- प्रत्यनीकस्वमात्रप्रकाशे निर्विशेषे नित्यमुक्ते ब्रह्मणि कथमविद्यातिरोधानभेददर्शनबन्ध- तन्निवृत्तिनिवर्तकादीनां संभवः ? कर्मकृतस्य बन्धस्य निष्कृतिनयात् कर्मविशेष एव निवर्तकः स्यात् । निवर्तकज्ञानं च “ ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इति स्मरणात् कर्मसाध्यम् । कथं च बन्धकस्वभावस्य कर्मण क्वचिन्मुमुक्षोपयोगः ? अन्तःकरणस्य कुतः कीदृक् मालिन्यम् ? कुतश्च कीदृक् नैर्मल्यम् ? कर्मणश्च प्रमाणतन्त्रं ज्ञानं प्रतीव विषयानुकूल्यधीनिम्नां विविदिषां प्रत्यपि कारणत्वं न दृष्टम् । निवृत्तिधर्मस्य मोक्षहेतु- त्वाभावे तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यादिशङ्काशङ्कानुद्धरन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिक च संकलय्य दर्शयति—एतदिति ।

प्रपञ्चितस्य संक्षेपः संक्षिप्तस्य प्रपञ्चनम् ।

एतदुक्तं भवतिना समाधिर्व्याकुलस्य च ॥ २९३ ॥

आच्छादकत्वोक्त्या भावरूपत्व सूच्यते । तत एव तदुपहितस्योपादानत्व- संभवः । अविद्यया मनागिव छन्नत्वाद्ब्रह्मण्यध्यासाद्युपपत्तिः । स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरादि- भेददर्शनसाम्यसूचनाय अपारमार्थिकशब्दः । भेददर्शनमेवेत्यत्र देहात्मैक्यबुद्धावपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदेवत्वमनुप्यत्वादिभेददर्शनमन्तर्णीयते । तेन देहातिरिक्तत्वज्ञानमेवालं, कि-

मकर्तृत्वादिविशेषितब्रह्मज्ञानेनेति च शङ्का निरस्ता । कर्मणोऽपि न स्वयं बन्धकत्वम् , हृष्टोपनायकसाधारणनिमित्तत्वात् । अतो भेदभ्रमसिद्धस्य कर्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वात् भेदभ्रमद्वारेणैव बन्धकत्वाच्चात्र ज्ञानेतरनिवर्त्य सत्य किमपि न बन्धकमस्तीत्यवधारणाभिप्रायः । नन्वसत्यात्सत्यसिद्धिस्त्वन्मतेऽस्तीत्यत्राह—**बन्धश्चेति** । बन्धस्याबाधितत्वे हि सत्यत्वशङ्का , ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वविरोधश्चातं भावः । निष्कृतिन्यायपरिहारा-याह—**स चेति** । सत्कर्मणा पापनिवृत्तिश्च भ्रान्तिसिद्धा । अतो मूलभूताविद्याप्रभृति बन्धपर्यन्तं कृत्स्नं मन्त्रनिरपेक्षरज्जुसर्पनयात् कर्मनिरपेक्षाद्वैतबुद्धयैव बाध्यमित्यभिप्रायेण ज्ञानेनैवेत्युक्तम् । मोक्षसाधनस्य कर्मसमुच्चयाभावेऽपि स्मृतिवशात्तदुत्पादकस्य स्यादित्यत्राह—**निवर्तकमिति** । अयं भावः—विगीतं प्रमाणजन्यं निवर्तकज्ञानत्वात् अविगीतवत् , न कर्मजन्यमिति वा साध्यम् । स्मृतिस्त्वन्यपरा । परिशेषाद्वाक्यहेतुकत्वं स्वोक्तयुक्तिबलादिति परोक्त कर्मोपयोगः प्रमाणशून्य इत्यभिप्रायेणाह—**तस्यैतस्येति** । तस्य ; अद्वैतगोचरस्य कर्मव्यतिरिक्तकरणतदनुग्राहकवतः । एतस्य ; स्वविषयविरुद्धबाधे स्वयमेव समर्थस्य । अन्वयव्यतिरेकवतः कारणान्तरव्यपोहाय वाक्यजन्य-स्वोक्तिः । “यज्ञेन विविदिषन्ति” इति श्रुतेर्यज्ञादीनां विनियोगपृथक्त्वेन पृथक्फलत्वो-पपत्तिरिति ख्यापयति—**विविदिषायामिति** । यथाश्रुतायामित्यवधारणाभिप्रायः । तत्राप्यव्यवहितहेतुत्वं तुशब्देन व्यावर्त्यते । ‘असिना जिघांसति’ इत्यादिवत् क्लिष्टग-तिर्बाधसिद्धौ । अथ मनोमालिन्यादिकं विवृणोति—**स चेति** । धर्मस्य पापनिवृ-त्त्यादि साध्यान्तरं विहितम् । श्रद्धाया सत्त्वरूपसाध्यान्तरं च शास्त्रसिद्धम् । सत्त्वस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तिश्च परंपरया स्यात् । पापमूलरजस्तमोविवृद्धिर्मनोमालिन्यम् । धर्मेण तदपनुत्त्या सत्त्वशुद्धिर्नैर्मल्यम् ।

कर्मभिः शुद्धचित्तस्य तत्त्वे स्यादनुकूलधी ।

निर्णिनीषा ततस्तस्मिन् कर्मजैवं भवेदिति ॥ २९४ ॥

अत्र प्रथमं इतिहेतौ ; सोपबृंहणश्रुतिस्वारस्यानुगुणनिर्वाहादित्यर्थः । **इमम्** ; विविदिषो-त्पत्तावपि त्रिचतुरकक्षयाव्यवहितमिति यावत् । **अभिप्रेत्य** ; शाब्दत्वाभावेऽपि श्रुत्यन्त-रेण स्मृत्या च स्वीकृत्य । ईदृशोपयोगान्निवृत्तिधर्मविधेश्च साफल्यमिति भावः । अत्रो-पायशोधने वक्तव्यशेषं न किंचिदित्यभिप्रायेण निगमयति—**अत इति** । उपादातुं हातुं

वा ज्ञानतद्विचाराभ्यां कर्मतद्विचारयोरनपेक्षणादित्यर्थः । अत्रायं सग्रहन्तूलिकान्ध —

“ विरोधादप्रमाणत्वाच्चित्तशुद्ध्युपयोजनात् ।

ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वश्रुते सामर्थ्यतोऽपि च ॥

शमाद्यङ्गकताम्नानात्र धीकर्मसमुच्चयः ।

श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा वीर्विमोचिका ” ॥

इति । विरोधात् ; स्वरूपतः फलतश्चेति शेषः । अप्रमाणत्वात् ; कर्मणां ज्ञान-
तत्फलयोः साधनत्वे प्रमाणशून्यत्वात्, यद्वा प्रमाणत्वाभावात् । सामर्थ्यतः, मिथ्याभू-
तत्वादेव ज्ञानस्यैव पर्याप्तत्वात् । धीकर्मसमुच्चयः ; मतत्रयोक्तप्रकारः । उन्निद्रत्व प्रति-
बन्धनिवृत्त्या पुष्कलत्वम् ।

मूलभावप्रकाशिका

“वक्ष्यति च—सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इति भाष्योक्तं कर्मणः
स्वरूपोपकार्यङ्गत्वं निरस्यति—गदपि चेदमुक्तमिति ; यच्छब्दः कर्मपरामर्शी ; ‘कर्म-
पेक्षा विद्या’ इति यत्कर्म विद्याहेतुत्वेनोक्तं तत्कर्मैत्यर्थः । वस्तुविरोधादिति ;
अनन्तविकल्पास्पदं कथमिव साधनं भवेदिति प्रागुपन्यस्ताद्वस्तुविरोधादित्यर्थः । अन्तः-
करणेति, “ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इत्यादिप्रमाणानुसारादिति भावः । न
फलोत्पत्ताविति, विविदिषाफलभूतज्ञानोत्पत्तावित्यर्थः । श्रुत्यक्षरपर्यालोचनयत्युक्तं दर्शयति—
विविदिषन्तीति । न हि विदन्तीत्युक्तमिति भावः । विविदिषायामिति ; ‘सत्याम्’ इति
शेषः* । अन्तरङ्गेति ; विविदिषासाधनकर्मपेक्षयेत्यर्थः । उक्तं च शाकरभाष्ये सर्वापेक्षाधि-
करणे—“विद्यासयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि ; विविदिषासंयोगात् बाह्य-
तराणि यज्ञादीनि” इति । शान्त इति ; शमः ; अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । दमः ; बहिरिन्द्रिय-
निग्रहः । उपरतिः ; कर्मत्यागलक्षणः संन्यासः, परमते उपरतिशब्दन्यः संन्यासार्थकत्वात् ।

“ आरुरुक्षोर्भुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ”

इत्यादिवचनानुसारेण चेतसो विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं, ततः कर्म-
संन्यासस्यैव विद्यानिष्पादकत्वमित्यभ्युपगमात् कर्मणो विद्याहेतुत्वप्रसक्तिरिति भावः ।

* अनेन ‘विविदिषायां जातायाम्’ इति स्थाने ‘विविदिषायाम्’ इत्येव मूल-
भावप्रकाशिकाकृदादत्तो मूलपाठ इति गम्यते ।

तितिक्षा ; क्षमा । समाहितत्वम् ; अवहितचित्तता । “आत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति” इति प्रसिद्धः श्रुतिपाठः । सर्वमात्मस्थमात्मनमेव पश्यति आत्माभिन्नं पश्यतीति परेषामभिमतोऽर्थः । नन्वस्तु शमदमादिरन्तरङ्गोपायः ; किं तदविद्यानिवर्तकब्रह्मप्रमितिकारणम् ? इति जिज्ञासायामाह—तदेवमिति । जन्मान्तरशतेति ; अत्र “अनेकजन्मसंसिद्धः” इत्यादिवाक्यान्यभिप्रेतानि । सदेवेति ; इदं जगत् अग्रे सृष्टेः प्राक् एकमेवाद्वितीयं सजातीयविजातीयभेदरहितं सद्ब्रह्मैवासीदिति पराभिमतार्थः । सत्यमिति ; अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तमित्यर्थः । निष्कलमिति ; कलोऽवयवः । शान्तम् ; अशनायाद्यूर्मिषट्करहितमित्यर्थः । तर्हि श्रवणादिविधिवैयर्थ्यमित्यत्राह—वाक्यार्थेति । प्रतिपादकानि ; निष्पादकानीत्यर्थः । तच्चदर्शिन आचार्यात् इत्येतत् “स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रवणाङ्गोपसदनविधिलब्धमभिप्रेत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । न्याययुक्तार्थग्रहणमिति ; तात्पर्यनिर्णायकोपक्रमादिन्यायानुसंधानपूर्वकं सर्वाण्यपि वेदवाक्यान्यात्मैकत्वतात्पर्यरूपार्थप्रतिपादकानीत्येवंरूपार्थग्रहणमित्यर्थः ; न तु वाक्यार्थग्रहणम्, तस्य तन्मते उक्तरूपश्रवणफलत्वात् । आचार्योपदेशजन्यमात्मज्ञानमेव श्रवणम् ; “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यात्मविषयतया निबध्यमानस्य श्रवणस्य तात्पर्याविधारणरूपत्वासंभवादिति वाचस्पतिमतावलम्बनेन न्याययुक्तार्थग्रहणं श्रवणमित्युक्तम् । हेतुत इति ; “मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः” इति स्मृत्यनुसारादिति भावः । एताद्विरोधीति ; श्रुतात्मैकत्वविरोधीत्यर्थः । निरस्तेति ; भेदवासनाया असंभावनाविपरीतभावनाख्यचित्तविक्षेपहेतुतया अविद्यानिवर्तकवाक्यार्थावगतिप्रतिबन्धकत्वात्तन्निरासोऽपेक्षितः । अद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्याविधारणरूपेण वा तात्पर्याविधारणानुकूलन्यायानुसंधानात्मकचेतोवृत्तिविशेषरूपेण वा श्रवणेनाद्वैते प्रमाणासंभावना निरस्यते ; उपपत्त्यनुचिन्तनात्मकेनानेन प्रमेयासंभावना निरस्यते ; अनवरताभेदभावनालक्षणनिदिध्यासनेन विपरीतभावना निरस्यत इति परेषा मतम् । एवंप्रस्येति ; भेदवासनानिरासकस्यात्मैकत्वतात्पर्याविधारणरूपश्रवणस्येत्यर्थः । शमदमादिसाधनसंपादिति ; यद्यपि नित्यानित्यविवेकस्य वैराग्यहेतुत्वाद्विवेकानन्तरं वैराग्यस्यैव पाठ उचितः, तथाप्यत्र पाठक्रमो न विवक्षित इति द्रष्टव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेरिति ; ब्रह्मजिज्ञासाशब्दितब्रह्मविचारानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु साधनचतुष्टयवत्कर्मापि पूर्ववृत्तमस्त्विति शङ्कां निरस्यति—अर्थस्वभावादेवेदमेवेति । यथा शम-

दमादेरन्तरङ्गोपायत्वलक्षणार्थस्वभावात् पूर्ववृत्तत्वमवसीयते, एवमेव कर्मणां ब्रह्मात्मैकत्वज्ञान-
विरोधित्वलक्षणार्थस्वभावादेव न पूर्ववृत्तत्वमिति भावः । ननु मृषावादिमते ब्रह्मणः
'अहम्' इति भासमानत्वात् कथं तद्विषयकाज्ञानसंभवः ? संभवे वा ज्ञानेनाज्ञानमात्रस्य
निवृत्तावपि कर्तृत्वादिवन्धस्य कथं निवृत्तिः ? कर्मणां कथं विविदिषायामुपयोगः ? इति
जिज्ञासां शमयन् बुद्धिसौकर्यायोक्तमर्थं निष्कृष्य दर्शयति—एतदुक्तमिति । भासमा-
नेऽपि चन्द्रे 'कश्चन्द्रः' इत्यज्ञानकार्यभूतजिज्ञासाया अनुभूयमानत्वाद्भासमानत्वमात्रं
नाज्ञानविरोधीति ब्रह्मस्वरूपाच्छादकेतिभाष्याभिप्रायः । 'आच्छादिकाविद्या—'
इति क्वचित्पाठो दृश्यते ; तत्पक्षे आच्छादनमाच्छादिका ; 'कारिका, गायिका' इति
वत् "धात्वर्थे ण्युल्" इति भावे ण्युल् ; तद्वेतुरविद्या आच्छादिकाविद्येति मध्यमपदलोपी
समासः ; न तु कर्मधारयः, येन "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इति पुंवद्भावादा-
च्छादकाविद्येति स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

। इति लघुपूर्वपक्षः ।

लघुसिद्धान्तः

श्रीभाष्यम्

अत्रोच्यते—यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति ; तदभ्युपगम्यते । अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम्—किं वाक्याद्वाक्यार्थ-^{चर प्रत}ज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति । न तावद्वाक्यजन्यं ज्ञानम् ; तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च । न च वाच्यम्—भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यायानिवर्तकं ज्ञानं न जनयति ; जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय, चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत् ; अनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति—^{प्र}सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरोतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । सत्यपि वाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासनया मात्रया भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न शक्यते वक्तुम्, भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात् कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अथ चानुवर्तत इति ^{प्र करणकार्ये}बालिशभाषितम् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसंनिधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानुवृत्तिरविरुद्धा ; प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादि कार्यं तु निवर्तते । अपिच भेद-

वासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति, भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात् तद्विरोधिभावनयाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् ।

श्रुतप्रकाशिका

राद्धान्तमारभते—अत्रोच्यत इति ; अस्मिन् पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तेष्वर्थेष्वविरुद्धांशाभ्युपगमेन प्रतिवदति—यदुक्तमिति । अविद्यानिवृत्तिः ; प्रतिबन्धनिवृत्तिः ; साध्यसाधनद्वित्वनिरासोऽभिमत इत्यर्थः । य. प्रतिबन्धनिरासकर्मसाध्य उक्तः, तस्य “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इत्यादिषु ज्ञानसाध्यत्वमुक्तम् । ब्रह्मप्राप्तिस्तु स्वतः सिद्धा । एवकाराभ्या साध्यान्तरं साधनान्तरं च व्यावर्त्यते । यद्यप्यनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च द्वयमस्ति, तथापीष्टतमब्रह्मप्राप्ते स्वतः सिद्धायाः पृथगुपायः साध्यत्वाभावात् प्रतिबन्धनिवृत्तिरेव साध्या । स्वत एव सर्वसाक्षात्कारक्षमं ज्ञानं प्रतिबन्धके निवृत्ते सति ब्रह्मस्वरूपरूपगुणविभवादिकं सर्व साक्षात्कारोति, यथा सेतौ भग्ने जलं स्वयमेव गच्छति न केनचिन्नेतव्यं तद्वत्, यथाश्मापनयने मार्गसमीकरणतत्प्रापणे उभे अपि पृथग्यत्नसाध्ये, न तथेत्यर्थः । यद्वा भावान्तरस्यैवाभावत्वादविद्यानिवृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । साध्यसाधनद्वित्वनिरासोऽभ्युपेतश्चेत्, विप्रतिपत्तिविषयः क इत्यत्राह—अविद्येति ; साधनस्वरूपविशेषे विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंरूपम् ; किं कर्माङ्गत्वानर्हं भवदुक्तं ज्ञानम्, उत कर्माङ्गत्वार्हमस्मदुक्तं ज्ञानमित्यर्थः । किंरूपमित्यभिप्रेतं विवृणोति—किमिति ; ‘किं वाक्यात्’ इत्यादिना परमतं स्वमतं चानुवदति, न तु परमतविकल्पः । प्रथमं परपक्षप्रतिषेधः क्रियते, स्वपक्षस्थापनं तु पश्चादित्यभिप्रेत्याह—न तावदिति ; न तु दूष्यशिरसोरन्यतरदूषणं क्रियते । कुत इत्यत्राह—तस्येति । विधानमन्तरेणापीति ; प्रमाणज्ञान वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रम्, कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं चाशक्यत्वात् ; अतः पुरुषतन्त्रत्वाभावाच्च तद्विधेयमिति तैरेवोक्तमिति भावः । वाक्यादेव ; ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यादेव । व्युत्पत्तिमन्तं पुरुषं प्रति न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थबोधकत्वं स्वतः

सिद्धं, न तु विध्यधीनम् ; तच्छ्रवणे पुरुषस्य प्रवृत्तिश्च रागादेवेत्युपपादितम् । यद्यपि न रागात्, तदप्यध्ययनविधिरेवाधीतकृत्स्नवेदवाक्यविचारे प्रवर्तक इति “ प्रज्ञा कुर्वीत ” इत्यादिविधिर्निरर्थक एव । न च प्रमाणजन्यज्ञानस्य श्रेयसाधनत्वमलौकिकमिति ताद्रूप्येण तस्य विधेयत्वम्, शुक्तिरूप्यादिभ्रमनिवर्तकज्ञानस्येव बन्धनिवर्तकज्ञानस्य दृष्टार्थ-त्वाभ्युपगमात् । अतो विधिवैयर्थ्यम् । तेनासकृदावृत्तिसाक्षात्कारभक्तिरूपात्वयाव-ज्जीवानुष्ठेयत्वपराणां, “ यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्त्ये ” इत्यादीनां मुक्तेः शरीरपातानन्तर-भावित्वपराणां, नाडीविशेषनिष्क्रमणवादिनीनां मार्गपराणां चानेकश्रुतीनां नैरर्थक्य प्रसज्ये-तेति । एवमनेकश्रुतिविरोधस्य प्रदर्शनार्थं तस्य विधानमन्तरेणापीत्युक्तम् । अथ प्रत्यक्षविरोधं दर्शयति—तावन्मात्रेणेति । तावदंशस्ततोऽधिकेऽप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं तावन्मात्रेणेत्युक्तम् । बहुशास्त्रविरोधप्रत्यक्षविरोधरूपमिदं दूषणद्वयं वदता भगवतापस्त-म्बेनापि वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं निरस्तम् ; यथा—“ बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छा-स्त्रैर्विप्रतिषिद्धिम् ; बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत् ; एनेन परं व्याख्या-तम् ” इति ; शास्त्रैरिति बहुवचनेन पूर्वोदाहृतानेकश्रुतिविरोधोऽभिप्रेतः । विप्रतिषेधोऽधि-कबलेन प्रतिषेधः, न तु प्रकरणसमवतुल्यबलेन प्रतिरोधः ; बहुशास्त्रविरोधः प्रबलतरः ; “ भूयसा स्याद्वलीयस्त्वम् ” इति न्यायादित्यभिप्रायेण विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् । यत्तु परैरस्य दूषणस्य प्रतिवचनं द्वेधा कृतं, तदनुभाष्य दूषयति—न च वाच्यमिति । वाक्यं ज्ञानोत्पत्तिमिदानीं न जनयतीति कश्चिन्निर्वाहः, तमाह—भेदेति । इदानीं ज्ञानोत्प-त्तिर्दृश्यत इति चेत्, तत्परिहारायाह—अविद्यानिवर्तकमिति । पश्चादपि वाक्यादेवा-विद्यानिवर्तकविशदज्ञानोत्पत्तिश्चेदिदानीमेव जनयत्वित्यत्राह—भेदवासनायामिति ; प्रतिबन्धकाभावश्च सामग्र्यन्तर्भूतः ; अतः सामग्रीवैकल्यात् ज्ञानमनुत्पन्नम् ; ध्यानादि-विधयः प्रतिबन्धनिरासौपयिका इति भावः । अनेन शास्त्रप्रत्यक्षविरोधो परिहृतो भवति । सनकाद्युनां ज्ञानाधिकत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धानामपि ज्ञानानुदयोऽनुपपन्न इति शङ्कायां निर्वाहान्तरमाह—जतेऽपीति ; अविद्याया एकत्वात् प्रपञ्चप्रतिभासस्यैकस्य ब्रह्मणः स्वरूपत्वाच्च सर्वस्येत्युक्तम् । न दोषाय ; अनिवर्तकत्वं दोषाय न भवति । ज्ञानो-दयेऽपि भ्रमनिवृत्तौ दृष्टान्तं दर्शयति—चन्द्रैकत्व इति । अनिवृत्तं चेत् भेददर्शनं बन्धकं स्यादित्यत आह—अनिवृत्तमपीति । छिन्नमूलत्वेन ; छिन्नाविद्यारूपमूलत्वेन

कार्यकारि, यथा दग्धः पटः पूर्वसंनिवेशेन प्रतीयमानोऽप्याच्छादनादिकार्यायोग्यः क्रमेण विनश्येत्, यथा कुलालभ्रमितं चक्रं भ्रमयितृव्यापारोपरमेऽपि पूर्ववेगवशात् कचित्कालं स्वयमेव भ्रमत् क्रमेणोपरमेत तद्वदिति भावः । अत्रेतिकरणस्य 'न च वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । प्रथमं ज्ञानानुत्पत्तिं दूषयति—**सत्यामिति** । न्यायानुगृहीतवाक्यमेव सामग्री । प्रतिबन्धिका भेदवासनास्तीति चेत्, तत्राह—**सत्यामपीति** । निवर्त्या वासना निवर्तकोत्पत्तिप्रतिबन्धिका न भवतीत्यर्थः । आदिशब्दादिन्द्रियं गृह्यते । यथा चिरतरतिमिरवासितगुहायां प्रदीपो न नोत्पद्यते, तस्मिन् दीप्तिमति दीपिते सद्य एव तमो विनश्येत्, यथा कचिद्देशे 'सर्पः' इति वाक्याच्चिरभ्रमितोऽपि पुरुषो 'न तत्र सर्प' इत्याप्तोपदेशाज्जानाति, यथा च 'वनं न दग्धम्' इति श्रुत्वा चिरं भ्रान्तस्य पश्चात्तत्र गत्वाङ्गारादिलिङ्गदर्शनेन, 'दग्धम्' इति ज्ञानं जायते, यथा चिरं सर्पत्वेन वासिते वस्तुनि समीपगमनानन्तरमिन्द्रियव्यापारेण रज्जुज्ञानं सहसैव जायते, तद्वदित्यभिप्रायेणाप्तोपदेश-
लिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्युक्तम् । वेदान्तवाक्यं हि दार्ष्टान्तिकम्, अत आप्तोपदेशस्य प्रथमोपादानम् । अथ द्वितीयनिर्वाहमनूय निरस्यति—**सत्यपीति** । मात्रया ; अल्पमित्यर्थः । भवता; ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्नमिथ्यात्ववादिनेति भावः । भवतेति सूचितमर्थं विवृणोति—**भेदेति** । वासनाया अपि मिथ्यात्वाविशेषात्तस्या अपि ज्ञानेन निवृत्तत्वमवश्याश्रयणीयमिति भावः । किं ज्ञानोत्पत्तावपि वासना न निवृत्ते-
त्युच्यते, उत तन्निवृत्तावपि निर्हेतुकं भेददर्शनं भवतीति शङ्काद्वयं हृदि निधाय प्रथमां परिहरति—**ज्ञानोत्पत्तावपीति**; ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वाद्वासनापि ज्ञानैकनिव-
र्त्या, नो चेन्नवर्तकान्तरमपि ज्ञानत्वाविशेषाच्च निवर्तयेदित्यर्थः । स्वयमेव वासना नश्यतीति चेत्, तदयुक्तम्; स्वयमेवेति बाधकज्ञाननैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वे, वासनाया नश्यन्त्या अपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । स्वयमेव नश्यतीति स्वेनैव स्वविनाशकरणं विवक्षितं चेत्, व्याघातः । फलोपान्त्यकारणनाशादिनाशयत्वेऽपि सत्यत्वप्रसङ्गोऽवर्जनीय एव; कर्मशब्दादिषु तथैव वैशेषिकैर्वर्णितत्वात्, तेषां च पारमार्थ्यदर्शनात् । किं च स्वाप्नार्थोत्पत्त्यादिवद्वासनाया अपि मिथ्यात्वेन तदुत्पत्तिस्थिती अपि मिथ्याभूते इति तद्विनाशोऽपि मिथ्याभूतः; अतो विनाशविषयभ्रम पुनस्तिष्ठतीति निःशेषभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् । अथ द्वितीयां शङ्कां परि-
हरति—वासनेति । छिन्नमूलम् ; छिन्नवासनाख्यमूलम् । बालिशभाषितमिति ;

अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्यकारणं भेददर्शनं भवति, तर्हि मुक्तिरपि ज्ञान-
 निरपेक्षा स्यात् ; श्रवणादिभिर्विना वाक्यार्थज्ञानं स्यात् ; अविद्यया विना जगद्भ्रमश्च
 स्यात्, अविद्यानेन विना अविद्यापि कार्यकरी स्यादिति भावः । कथं सत्यपि बाधक-
 ज्ञाने चन्द्रद्वित्वानिवृत्तिरित्यत्राह—द्विचन्द्रेति । तुशब्दो विवक्षितार्थवैषम्यपरः । बाधक-
संनिधावपि; तज्ज्ञानसंनिधावपि । तिमिरादिदोषस्य पारमार्थ्याज्ज्ञानबाध्यत्वाभावः ।
 तत्पारमार्थ्यं च व्यावहारिकतयापि परेणाभ्युपगन्तव्यम् ; अन्यथासोपदेशानन्तरं रज्जुसर्प-
 व्यवहारोच्छेदवद्दोषो मित्येति वचनानन्तरं दोषनिवृत्त्या चन्द्रद्वित्वादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ;
 अतो दोषस्य विद्यमानत्वात् भेदभ्रमस्य समूलत्वम् । अनेन—बाधकसंनिधौ बाध्य-
सम्भावः, अकारणकार्योत्पत्तिश्चेति दूषणद्वयं दृष्टान्ते परिहृतं भवति । परमते तु
 दूषणद्वयं तिष्ठत्येव । तर्ह्यसोपदेशादिवैयर्थ्यमित्यत्राह—प्रबलेति । रज्जुसर्पादिभ्रान्ति-
 मत्पुरुषापेक्षया भयादिकार्यनिवृत्तिः फलत्वेनोक्ता । आदिशब्दात् पलायनादि गृह्यते । द्वि-
 चन्द्रज्ञाने च स्वस्यादुष्टकरणत्वधीनिवृत्तिरौषधादिप्रवृत्तिश्च फलम् । ऐन्द्रजालिकभ्रमादिषु
 भ्रमहेतोः प्राबल्यात् वस्तुतो भ्रमत्वेऽप्यसत्यविषयत्वनिश्चयप्रतिबन्धः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थः
 प्रबलप्रमाणशब्दः । निवर्तत इति, प्रतिभासे विद्यमानेऽपि विषयसत्यत्वाभावनिश्चय-
 द्वारा भयादिनिवृत्तिहेतुरासोपदेशादिरित्यर्थः । यद्वा यथावदर्थस्वरूपापरोक्ष्यप्रवृत्तिद्वारा
 भयादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । तुशब्दः शङ्काव्यावर्तकः । ज्ञानानुत्पत्तिपक्षस्य बहुभि-
 मतत्वाम् सिहावलोकितकेन तं दूषयति—अपि चेति । ‘नायं सर्पः, रज्जुः’ इति-
 वत् दृष्टद्वारा हि भेदनिरासः ; अदृष्टमुखेन चेद् भेदसत्यत्वप्रसङ्गात् । अतो भूयत्या भेद-
 वासनाया अल्पीयस्याऽद्वैतवासनया निरासोऽनुपपन्न इत्यर्थः । नन्वदृष्टद्वारा निवर्त्यत्वे
 निवर्त्यसत्यत्वं नानिष्टम्, ध्याननिवर्त्यसर्पवद्व्यवहारदशायां वासनायाः सत्यत्वाभ्युपगमात् ;
 उत्पन्ने तु ज्ञाने तदुत्पत्तिस्थितिविनाशाश्च बाधिताः स्युरिति ; नैवम्—ध्याननिवर्त्यसर्प-
 स्यानित्यत्वमेव, न कदाचिदपि बाध्यत्वं सिद्धमिति तद्वदेवादृष्टनिवर्त्यवासनाया अपि वास्त-
 विकसत्यत्वप्रसङ्गात् । नन्वैक्यभावानुरूपं निदिध्यासनं प्रतिबन्धनिवर्तकं चेदुक्तदोषः
 स्यात् ; तत्तु न प्रतिबन्धनिवृत्त्यै, किं तु वाक्यार्थज्ञानोदयसहकारीति ; नैवम्—
 स्मृतिरूपस्य निदिध्यासनस्यानुभवसापेक्षतया तस्य वाक्यार्थज्ञानजननसहकारित्वायोगात् ।
 ननु यद्यपि परेक्षानुभवस्य ध्यानमनुपकारकं, तथापि निदिध्यासनसहकृतं वाक्यमपरोक्षधीहेतुः

स्यात् ; नैवम्—निदिध्यासनसहकृतत्वेऽपि शब्दत्वादेवापरोक्षधीहेतुत्वायोगात् , ज्यो-
तिष्टोमवाक्यवत् । एवं शास्त्रप्रत्यक्षविरोधात्तदविरोधनिर्वाहानुपपत्त्या च वाक्यार्थज्ञान-
मात्रस्य निवर्तकत्वासम्भवात् पारिशेष्यात् वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव मुक्त्युपायज्ञानं विधित्सित-
मित्याह—अत इति ।

भावप्रकाशिका

पूर्वपक्षोक्तेष्वर्थेष्वविरुद्धांशाभ्युपगमेन प्रतिवदतीति ;

मिथ्या संप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा ।

प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ”

इति संप्रतिपत्तिशब्दितस्त्रप्युत्तरत्व सम्भवतीति भाव । पराभिमतसदसदनिर्वचनीया-
विद्यानिवृत्तेरभ्युपगमानर्हत्वादाह—प्रतिबन्धकनिवृत्तिरिति । कर्मसाध्य उक्त इति ;
साध्यद्वित्ववादिनेति शेषः । मार्गसमीकरणतत्प्रापणे इति; मार्गे प्रतिबन्धकाभाव-
संपादनलक्षणसमीकरणमात्रेणाश्मनो विशिष्टदेशप्राप्त्यभावात् तत्प्रापणार्थं तत्र पृथग्यत्नोऽपे-
क्षित इति भावः । ननु प्रतिबन्धकनिवृत्तिरेव ज्ञानसाध्या, ब्रह्मप्राप्तिस्तु स्वत एवेत्युक्तं ,
“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति ब्रह्मस्वरूपप्राप्तेरपि ज्ञानसाध्यत्वावगमादित्याशङ्क्य प्रति-
बन्धकनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्त्योरैक्याश्रयणेन परिहरति—यद्वा भावान्तरस्येति । परमतं
स्वमतं चानुवदतीति ; ननु वाक्यजन्यं ज्ञानमविद्यानिवृत्तये वेदान्तैर्विधित्सितमिति
न परमतम् , ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्य लोकसिद्धत्वेन विध्यनपेक्षणात् , ज्ञानस्य प्रमाण-
परतन्त्रतया पुरुषतन्त्रत्वाभावात् “ द्रष्टव्यः ” इत्यनुवाद इत्यभ्युपगमाच्च ; अत एव
‘तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः’ इति भाष्यग्रन्थो न युक्त , विधानस्यानभ्युपगमे
सिद्धवत्कृत्य व्यवहारस्यायुक्तत्वादिति चेत्—सत्यमेतत् ; तथापि “ द्रष्टव्यः ” “ आत्मानं
पश्येत् ” इति विधिप्रत्ययश्रवणात् तन्मतेऽपि विधेयत्वं बलादभ्युपगमनीयमित्यभिप्रेत्यै-
तदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमाणपरतन्त्रत्वेन विधेयत्वासंभवेऽपि
तदनुकूलश्रवणरूपव्यापारस्य विधेयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तच्छ्रवणे पुरुषस्येति ;
अध्ययनविधिरेवेति ; वाचस्पतिमते अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभ्युपगमादधीतेन स्वा-
ध्यायेनार्थज्ञानसंपादनस्य विचारमन्तरेणासंभवात् प्राप्नोत्येव विचारः । उक्तं च मीमांसकैः

“ धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ ”

इति । ततश्च पूर्वभागविचारवदुत्तरभागविचारोऽप्यध्ययनविधिवशादेव सिध्यति । यद्यप्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रफल , तथापि पूर्वभागतुल्यशीलत्वादुत्तरभागविचारोऽपि सिध्यत्येवेति विधिवैयर्थ्यमिति भावः । न च प्रमाणज्ञानस्य श्रेयःसाधनत्वमलौकिकमिति ; वेदनादेः रागप्राप्तस्यापि “ अक्षैर्दीव्यति ” इति क्रत्वपूर्वार्थितया विधानवदिति भावः । यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ; “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य ” इति हि श्रुतिः । तस्य ; ब्रह्मविदः । तावदेव चिरम् ; तावानेव विलम्बः । यावन्न विमोक्ष्ये ; यावत् शरीरारम्भकप्रारब्धकर्मणा न विमोक्ष्यत इत्यर्थः । अथ संपत्स्ये ; अथ संपत्स्यत इत्यर्थः , पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । यद्वा तस्य ; ‘ मे ’ इत्यध्याहारः ; अतो न पुरुषव्यत्ययः । नैरर्थक्यं प्रसज्येदिति ; वाक्यजन्यज्ञानस्यैव निरपेक्षतया अविद्यानिवर्तकत्वादित्यर्थः । विधिवाक्यविशेषिकीर्तनं विना ‘ विधानमन्तरेणापि सिद्धेः ’ इति सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमाह—अनेकश्रुतिविरोधस्य प्रदर्शनार्थमिति । विप्रतिषेधोऽधिकबलेन प्रतिषेध इति ; विशब्दो हि विशिष्टवाची ; विशिष्टः प्रतिषेधो विप्रतिषेधः , तस्य च विशिष्टत्वमधिकबलनिरूपितत्वम् । यद्यपि “ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ” इत्यत्र विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोध एव लोकप्रसिद्धोऽर्थ इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टीकृतं , तथापि प्रकृते विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोधरूपप्रसिद्धार्थाश्रयणे शास्त्रैरिति तृतीयानुपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्तेः कः प्रसङ्ग इत्यत आह—अविद्याया एकत्वादिति । अनिवर्तकत्वं दोषाय न भवतीति ; ‘ ज्ञानस्य ’ इति शेषः । ननु—एकैवाविद्या, एकमुक्तौ सर्वमुक्तिः, अथापि कस्यचित् ज्ञानमुत्पन्नम् , अथापीदानीं वर्तमानः सर्वस्य पुंसः प्रपञ्चप्रतिभासो दग्धपटन्यायेनानुवर्तत इति केनापि नाभ्युपगतमिति चेत्—सत्यम् ; ‘ सर्वस्य पुंसः ’ इत्यत्र सर्वशब्दः कायव्यूहस्थलीयैकाविद्योपाधिकैकजीवसंबन्धिनानान्तःकरणोपाधिकप्रदेशभेदाभिप्राय इत्यदोषात् । केचित्तु ‘ सर्वस्य ’ इति पदं न सर्वपुरुषपरम् , अपितु उत्पन्नज्ञानपुरुषमात्रपरमिति व्याचक्षते । छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेनेति ; न च कथं मूलनिवृत्तौ मूल्यनुवृत्तिरिति वाच्यम् , अविद्यासंस्कारादपि तदनुवृत्त्युपपत्तेः । न च क्रिया-

ज्ञानयोरेव स इति वाच्यम्, निःसारितपुष्पायां संपुटिकायां पुष्पवासनानुवृत्तिदर्शनात् संस्कारनाशव्यतिरिक्तनाशमात्रस्य संस्कारव्याप्ततया अविद्यानाशस्यापि संस्कारव्याप्ततया अविद्यानाशस्थलेऽपि संस्कारावश्यभावेन तद्वशेन भेदप्रतिभासोपपत्तेरित्यर्थः । परैर्हि जीवन्मुक्तौ त्रयः प्रकारा वर्णिताः—अविद्या सर्वात्मना नष्टा, संस्काररूपा तद्वासनानुवर्तते, तन्मूलोऽयं देहादिप्रतिभास कुलालचक्रवदित्येकः । आवरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मणा वर्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेपशक्त्यंशोऽविद्यालेशरूपोऽनुवर्तते, तन्मूलोऽयं प्रतिभास इत्यपरः । दग्धपटन्यायेन मूलाविद्यैवानुवर्तते, तन्मूलोऽयं प्रतिभास इत्यपरः । एतत्सर्वं 'छिन्नमूलत्वेन' इति भाष्ये 'छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेन' इति टीकायां च विवक्षितम् । आसोपदेशादीनां क्रमेणोदाहरणान्याह—**क्वचिद्देशे सर्प इति वाक्यादित्यादिना ।** भ्रमित इति ; प्यन्तात् कर्मणि क्तः । न च कथं वाक्यस्य चिरतरानुवृत्तभ्रमहेतुत्वमिति वाच्यम्, वाक्यार्थस्मृतिपरंपरासमवेन चिरानुवृत्तभ्रमहेतुत्वसंभवादिति भवः । अत्र साक्षात्कारिभ्रमस्य साक्षात्कारिविशेषदर्शननिवर्त्यत्वेनासोपदेशनिवर्त्यत्वाभावात् 'सर्प इति वाक्याच्चिरभ्रमितः' इत्युक्तम् । **निवर्तकान्तरमपि ज्ञानत्वाविशेषादिति ;** न चेष्टापत्तिः, त्वया वासनाया अप्यावृत्तात्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाभ्युपगमादिति भावः । **स्वेनैव स्वविनाशकरणं विवक्षितं चेदिति ;** पूर्वपक्षे एवकारेण बाधकज्ञानमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यत्वम् ; इह तु स्वव्यतिरिक्तं सर्वं व्यवच्छेद्यमिति विवेकः । **व्याघात इति ;** प्रतियोगिव्यतिरिक्तनिरपेक्षत्वे वासनायाः स्थिरत्वव्याघातः, स्वस्य स्वनाशे निरपेक्षकारणत्वे अपेक्षणीयान्तराभावात् क्षणिकत्वमेव स्यादिति । केचित्तु स्वस्यैव नाशयत्वाशक्तयोरभ्युपगमे कर्मकर्तृव्याघात इत्यर्थः इति वदन्ति । **फलोपान्त्येति ;** अपूर्वादिकं फलनाशम् ; उपान्त्यनाशः शब्दः, सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्त्योपान्त्यनाश इत्यभ्युपगमात् ; आश्रयनाशजन्यरूपादिनाशस्थले कारणनाशनाशयत्वमिति द्रष्टव्यम् । **विनाशविषयभ्रमः पुनस्तिष्ठतीति ;** मिथ्यात्वस्य प्रतीतिव्याप्तत्वादिति भावः । **छिन्नवासनाख्यमूलमिति ;** यद्यपि 'छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवति' इति भाष्ये 'छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेन' इत्यर्थः उक्तः, स एवेह दूषयितुमुचितः ; तथापि वासनाकार्यत्वकथनात् वासनाया एव मूलत्वं वक्तव्यमिति तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **व्यावहारिकतयापि परेणाभ्युपगन्तव्यमिति ;** यद्यपीदं व्यावहारिकत्वं दार्ष्टान्तिके वासनादावप्य-

स्येव, तथापि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य विश्वबाधकत्ववत् चन्द्रैकत्वविज्ञानस्य तिमिरादिदोषा-
धिष्ठानयाथात्म्यानवगाहिनस्तिमिरादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् । द्विचन्द्र-
ज्ञानस्य विस्मयादिजनकस्य भयाद्यजनकत्वमभिप्रयन्नाह—**रज्जुसर्पादिभ्रान्तिमत्पुरु-**
षापेक्षयेति ; द्विचन्द्रस्योत्पादिकतया भयहेतुत्वेऽपि न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । आसो-
पदेशस्यापरोक्षविषयासत्यत्वनिश्चयाधायकत्वे ‘शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षप्राबल्यम्’
इति सिद्धान्तो व्याकुप्येतेत्यस्वरसादाह—**यद्वा यथावदर्थस्वरूपेति**, आसोपदेशेन संदि-
हानः सावधाननिरीक्षणे प्रवर्तने ; निरीक्षणेनैव तादृशस्थले भ्रमनिवृत्तिरिति भावः ।
दृष्टद्वारा हि भेदनिरास इति, अदृष्टद्वारत्वे ब्रह्मस्यापि निदिध्यासनस्य भूयोवासनानिवर्त-
कत्वं स्यात् ; दृष्टद्वारको हि वासनारूपभेदनिरासः । अतश्चिरानुवृत्तवासनानिवर्तकत्वं न
संभवतीत्यर्थः । ततश्च ‘नायं सर्पः’ इत्यस्य साक्षान्निवर्तकत्वात् दृष्टद्वारत्वं नास्तीति
शङ्का पराकृता, अदृष्टाद्वारकत्वमात्रस्यैव दृष्टद्वारेत्यनेन विवक्षितत्वात् । नन्वादृष्टद्वारा
निवर्त्यत्वे किं व्यवहारदशायां बाधाभाव आपाद्यते ? उत सर्वदा ? नाद्यः, इष्टापत्तेः ; न
द्वितीयः, दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः,

“ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ ”

इत्युक्तरीत्या ध्याननिवृत्तसर्पस्यापि चरमज्ञानेन बाधादिति शङ्कते—**नन्वादृष्टद्वारेति** । न
कदाचिदपि बाध्यत्वं सिद्धमिति ; यद्विषयकज्ञानेन यददृष्टद्वारा निवर्त्य, न तत्
तज्ज्ञानबाध्यमिति हि व्याप्तिः ; ततश्चादृष्टद्वारा गरुडध्याननिवर्त्यसर्पस्य तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्यचरमज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि न गरुडज्ञानबाध्यत्वम् । बाधो हि मूलभूताज्ञानेन सह
निवृत्तिः, न गरुडज्ञानात् सर्पमूलाज्ञाननिवृत्तिः, येन बाधः स्यात् । ततश्च भेदवासनाया
अदृष्टद्वारा ध्यानरूपब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वे चरमवृत्तिरूपब्रह्मज्ञानबाध्यत्वं न स्यात् ; इष्यते च
त्वया तज्ज्ञानबाध्यत्वमिति भावः । यद्वा भेदवासनाया अदृष्टद्वारा ध्यानरूपब्रह्मज्ञान-
निवर्त्यत्वे सत्यत्वमात्रमापाद्यते, उत अदृष्टाद्वारकज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणमिथ्यात्वाभावो वा ।
नाद्यः, इष्टत्वात् ; न द्वितीयः, निवृत्ताया अपि भेदवासनाया अदृष्टाद्वारकचरमवृत्तिनिव-
र्त्यत्वेन ध्याननिवर्त्यसर्पवन्मिथ्यात्वसंभवादित्याशङ्कते—**नन्वादृष्टद्वारेति** । अदृष्टद्वारा पूर्व-
निवृत्तसर्पस्य चरमवृत्तिनिवर्त्यत्ववाचोऽसंगतत्वात्, नष्टस्य नाशनासंभवात् । भेदवासनायाः

अदृष्टाद्वारकचरमवृत्तिनिवर्त्यत्वासंभवेन मिथ्यात्वं न स्यात् । न च मुद्गरप्रहरादिविनष्ट-
घटस्यापि सत्यत्वप्रसक्त्या ध्याननिवर्त्यसर्पमात्रदृष्टान्तीकरणमसंगतमिति वाच्यम्, तद्दृ-
ष्टान्तस्यापीष्टत्वात् । ततश्च मुद्गरादिनिवर्त्यघटवत् ध्याननिवर्त्यसर्पवच्च सत्यत्व स्यादित्य-
भिप्रेत्य परिहरति—नेति । ज्योतिष्टोमवाक्यवदिति ; इतरथा भावनासहकृतज्यो-
तिष्टोमवाक्यस्यापि ज्योतिष्टोमादिधर्मप्रत्यक्षजनकत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

अस्मिन् पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यत इत्याह—अत्रेति । साध्यसाधनद्वित्वनिरास-
मभ्युपगमेन प्रतिवक्ति—यदिति । तर्हि कुत्र विमतिरित्यत्राह—अविद्येति । किंरूपम् ;
किं कर्माङ्गत्वाहं मदुक्तं ज्ञानम् ? उत तदनर्हं त्वदुक्तम् ? इति साधनप्रकारविशेषे विमतिः ।
परमतं स्वमतं चाह—किं वाक्यादिति, न तु परमतविकल्पः । त्वन्मतमयुक्तमित्याह—
न तावदिति ; न तु दूष्यशिरसोरन्यतरदूषणम् । कुत इत्यपेक्षायां विधिवैयर्थ्यं हेतु-
माह—तस्येति । न हि व्युत्पन्नशब्दश्रवणादर्थबोधो विध्यपेक्षः । विरोधं च हेतुमाह—
तावदिति । इदं दूषणमापस्तम्बेन चोक्तम्—“बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ;
बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत” इति । उपासनध्रुवानुस्मृतिदर्शनभक्त्याव-
ज्जीवानुष्ठानादिविशेषमार्गविशेषपरबहुशास्त्रविरोधः शास्त्रैरिति विवक्षितः । विशेषतः प्रति-
षेधो विप्रतिषेधः, प्रबलैः प्रतिषेधः ; न समैरुपरोध इत्यर्थः । अनयोः परिहारद्वयं
परोक्तमनूद्य निरस्यति—न चेति । इदानीमुत्पद्यमानज्ञानव्यावृत्त्यर्थमाह—अविद्याया
निवर्तकमिति । पश्चादपि तद्वाक्यतश्चेदद्यैव ततस्तत्स्यादित्यत आह—भेदेति । व्यासादी-
नामपि ज्ञानानुदयः श्रोतृधियो दुरारोह इति बाधितानुवृत्तिमाह—जातेऽपीति । सर्व-
मूलाविद्यैक्यात् सर्वस्येत्युक्तम् । न दोषाय ; मूलाज्ञानानिवर्तकत्वं न दोषाय । ज्ञानो-
दयेऽपि भ्रमानिवृत्तौ दृष्टान्तं दर्शयति—चन्द्रैकत्व इति । तर्हि बन्धक स्यादित्यत्राह—
अनिवृत्तमिति । छिन्नमूलत्वेन, छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेन । श्रवणादेर्वाक्यार्थज्ञा-
नोपयोगाच्छास्त्रविरोधपरिहारश्चार्थात्सिद्ध इत्यभिप्रेतम् । अनुत्पत्तिपक्षं दूषयति—सत्या-
मिति । न्यायानुगृहीतव्युत्पन्नपदपङ्क्तिरूपं वाक्यं सामग्री । प्रतिबन्धस्थित्या तद्वैक-
ल्यमाशङ्क्याह—सत्यामपीति । बाधकोत्पत्तौ बाध्या वासना न प्रतिबन्धकेत्यर्थः । यथा
क्वचिद्देशे ‘सर्पः’ इति वाक्याच्चिरभ्रमितः पुरुषो ‘न तत्र सर्पः’ इत्याप्तोपदेशाज्जा-

नाति ; यथा च ' वनं न दग्धम् ' इति श्रुत्वा चिरं भ्रान्तस्य पश्चात्तत्र गत्वाङ्गारादि-
लिङ्गदर्शनेन ' दग्धम् ' इति ज्ञानं जायते, तद्वदित्यभिप्रायेण आप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाध-
कज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् इत्युक्तम् । अथ बाधितानुवृत्तिं दूषयति—सत्यपीति । मात्रया ;
अल्पमित्यर्थः । भवता ; कृत्स्नमिथ्यात्ववादिना । भवतेत्यभिप्रेतं विवृणोति—भेदे-
ति । ऐक्यज्ञानोदयेऽपि किं वासना स्थिता, उत तन्निवृत्तावपि भेदधीरिति शिरोद्वये
प्रथमं दूषयति—ज्ञानोत्पत्तावपीति । स्वयं नाशे तत्कृत्स्नश्रमस्तस्य वितथ इति भावः । द्वितीयं
दूषयति—वासनेति । छिन्नमूलम्, छिन्नवासनाख्यमूलम् । बालिशभाषितमिति ;
अकारणककार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा सति मुक्तिर्विना ज्ञानेन स्यात्, तच्च श्रवणादिभि-
र्विना स्यात्, विनाप्यविद्यया जगद्भ्रमः स्यात्, सा च विनाधिष्ठानेन स्यादिति भावः । तर्हि
कथं सत्यपि बाधकज्ञाने द्विचन्द्रज्ञानानुवृत्तिरित्यत्राह—द्विचन्द्रेति । तिमिर परमार्थं न
मिथ्या, तस्य ज्ञानाबाध्यत्वात् । तर्ह्युपदेशवैयर्थ्यमित्यत्राह—प्रबलेति । ऐन्द्रजालिक-
कृतभयादिव्युदासाय प्रबलेत्यादि पदम् । रज्जुसर्पादिभ्रान्तिमत्पुरुषापेक्षया भयादिनिवृत्तिः
फलत्वेनोक्ता । द्विचन्द्रज्ञाने च स्वस्यादुष्टकरणत्वधीनिवृत्तिरित्यादि फलम् ; यथावदर्थ-
परोक्ष्यार्थप्रवृत्तिद्वारा वा सार्थत्वम् । एवं परपक्षे बाधकस्थितौ बाध्यस्थितिरहेतुककार्योदयश्च ;
स्वपक्षे तदुभयाभाव इति वैषम्यं दर्शितम् । सिंहावलोकितकेन ज्ञानानुत्पत्तिपक्षं दूष-
यति—अपि चेति । अदृष्टद्वारा चेन्नित्यर्थत्वं सत्यं स्यादिति दृष्टद्वारा अनिवर्त्यत्वे
दूषणमिदम् । अतः पारिशेष्यान्मुक्त्युपायज्ञानं वाक्यार्थधियोऽन्यदित्याह—अत इति ।

तत्त्वटीका

“अविरोधविहीनत्वात् ख्यातत्वादुपपन्नवत् ।

पक्षेऽस्मिन् दूषणं वाच्यमत्रोच्यत इतीर्यते ॥ २९५ ॥

इह तावत् साध्यसाधनद्वित्वनिरासं विरुद्धांशभङ्गाय 'यदुक्तम्' इत्यादिना
सामान्यतोऽनुमन्यते । अविद्यातन्निवृत्तिब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्तत्पकारविशेषतो विमतिरस्त्येव ।
स्वमते ह्यविद्यानिवृत्तिर्नाम स्वाभाविकधीप्रसरप्रतिबन्धकस्य कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः ; स च
भावान्तररूपः ।

* 'अविरोध' इत्येव सर्वकोशेषु पाठः । 'अवरोध' इति भाष्यमिति भाति ।
अवरोधो विरोधः । 'विरोधादप्रमाणत्वात्' इत्यस्योत्तरमिदम् ।

प्रतिबन्धनिवृत्त्यंशोऽनिष्टमङ्ग इहोदित ।

धीविकासः एवतः सिद्ध्यन्निष्टप्राप्तिर्विवेचकैः ॥ २९६ ॥

अतो नावधारणविरोधः । ब्रह्मतद्विज्ञाने च परमार्थवह्वाकारे, न वयं तद्विज्ञानस्य कारणत्वाभाव कर्मसमुच्चित्तत्वं फले तत्सहकृतत्वं वाभ्युपगच्छाम इत्यभिप्रायेण ब्रह्मविज्ञानादेवेत्युक्तम् । अभ्युपगम्यते चेत् किं दूष्यमित्यत्र निवर्तकज्ञानप्रकारे तावद्विज्ञानमाह—अविद्येति । विधित्सितम् ; स्वमते साधनतया चोदयितुमिष्ट, परमते तूत्पिपादायिषितम् । एव तन्त्रोक्त विभजने—किंरूपमिति, कर्मनिरपेक्षतया त्वदुक्तम्, उत कर्माङ्गतयास्मदुक्तमित्यर्थः । विवेचनीयम्, अन्यतरकोटिनिरासेन कोट्यन्तरतया परिशेषणीयमिति यावत् । संकलितं विविङ्क्ते—किमिति । वाक्यार्थगोचरस्मृतिरूपविवेयव्यावृत्त्यै वाक्यादित्युक्तिः । इन्द्रियसबन्धाद्वाक्यतस्तत्स्वरूपधीः स्यात्, पुत्राद्यनुमा च; तद्व्यवच्छिद्यै वाक्यार्थग्रहणम् । ध्यानादिद्वारनैरपेक्ष्य मात्रचोक्तम् । परस्य वाक्यार्थज्ञानं जीवपरयोरैक्यधीः ; स्वस्य तु प्रकारप्रकारित्वबुद्धिः ; अतस्तन्मूलत्वोक्तिरिविरुद्धा । मननादिव्यावृत्त्यर्थमुपासनात्मकत्वोक्तिः । परेष्ट दूषयति—न तावदिति । तिष्ठतु पक्षान्तरम् ; इदं तु नैवेत्यर्थः । परकल्पितपश्चिमवाक्यार्थज्ञानस्यासम्भवं वक्ष्यन् सर्वसमतप्रथमवाक्यार्थज्ञानस्योपायत्वे “द्रष्टव्यः” इत्यादिविविधवैयर्थ्यप्रसङ्गं विधित्सितपदसूचितमुद्धाटयति—तस्मेति । विवे शब्दजन्यज्ञाने निर्व्यापारत्वं परैरेवोक्तम्, “प्रमाणजज्ञानं वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं चाशक्यत्वात्” इत्युक्तेरित्याशयः । वाक्यात्, स्वरूपपरवाक्यादिति यावत् । एवकारो विधिनैरपेक्ष्य बाध्यवासनायाः प्रतिबन्धकत्वायोगश्च व्यनक्ति । सिद्धेः ; उत्पत्तेः । न तावदिह वाक्यजन्यं ज्ञानं तत् एव वाक्याद्बोध्यम्, संसर्गतया संसृष्टतया वा प्रवेशाभावात् ; नापि “प्रज्ञा कुर्वीत” इत्यादिवाक्यान्तरैः, सिद्धस्याविवेयत्वात् । साधनत्वेन बोधनं चानपेक्षितम्, अदृष्टार्थत्वानभ्युपगमात्, कल्पितबाधे च सामर्थ्यतः साधनत्वावगते । अतो विधिवैयर्थ्यमित्याशयः । ननु विध्यनुसारित्वान्न वैयर्थ्यमिति चेत्, तथापि तादृशान्नानवैयर्थ्यं दुरतिक्रमम् । विधिवैयर्थ्योक्तिराप्रायणानुष्ठेयविवेयाकारवर्गवादिना ब्रह्मनाडीनिष्क्रमणदेवयानगत्यादिवादिनां च शास्त्राणां वैयर्थ्यमप्युपलक्षयति । अत्र प्रत्यक्षविरोधमप्याह—तावन्मात्रेणेति । न ह्युत्पन्नं ज्ञानमविद्यानिवर्तनेऽन्यदपेक्ष्य विलम्बेत, यतोऽनुप-

लब्धिरबाधिका स्यात्, सा च स्वपरयोः प्रत्यक्षानुमानसिद्धा; प्रत्यक्षविरुद्धा च न शास्त्रवेद्यम्; न च तादृशविज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिः, अन्वयव्यतिरेकासिद्धेरिति भावः । अत्रैवमापस्तम्बेन शास्त्रविरोध उक्तः — “ बुद्धेः क्षेमप्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ” इति । विशेषेण प्रतिषिद्धमित्यर्थः, न हि तुल्यबलविरोधोऽत्र धटते । प्रत्यक्षविरोध-श्चाक्तः — “ बुद्धेः चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत, एतेन परं व्याख्यातम् ” इति । श्रुतिप्रत्यक्षविरोधयोर्द्विधोत्तरमनूद्य निषेधति — न चेति । न्यायोपेतश्रवणे पश्चादिव प्रागपि कथं ज्ञानानुत्पत्तिरित्यत्रोक्तम् — भेदवासनायामिति । प्रतिबन्धकवासनानिरासे विधीनामुपयोगः, दिग्भ्रमादयो हि उपदेशलिङ्गाभ्यामनिवृत्ताः कदाचित् कुतश्चिद्वासना-विच्छेदे निवर्तन्ते, तद्वदिहेति भावः । दृश्यमानपरोक्षज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् अविद्याया निवर्तकमित्युक्तम् । न जनयतीत्यनेनाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धिविरोधोऽपि परिहृतः ।

अत्रैवमद्वैतमप्रदायरहस्यम् — आपातिकं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, अनिश्चयात्म-कत्वात् । विचारजन्या तु धीः परोक्षाध्यवसायरूपा भेदसत्यत्वभ्रमजनकमविद्यां निवर्त-यति । तथाप्यपरोक्षानादिभेदभ्रमोपचिता तद्वासना तादृश भ्रममाधत्ते । तदवष्टम्भो-ऽन्विद्यां न स्वद्वैतसाक्षात्कारेण निवर्तते । निवृत्तेऽपि तस्मिन् प्राग्बन्धकार्यकर्मावष्टम्भः कश्चि-दविद्यांशोऽनुवर्तते, ता दशां जीवन्मुक्तिमाहुः । सोऽप्यंशोऽन्तिमाद्भोगसवेदनादात्म-संवेदनाद्वा निवर्तते । ईदृशाविद्याशभेदाभिप्रायेण “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः ” इत्यु-च्यते । उक्तक्रमेण मायाज्ञाना निवृत्तिमभिप्रेत्य “ भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ” “ विमुक्तश्च विमुच्यते ” इति श्रुतिराहेति । तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्तः । अथ परोक्षरूपस्यैव ज्ञानस्य निवर्तकत्वमन्वारुद्धापि प्रत्यक्षविरोधः परिहरति — जातेऽपीति । यद्वा सर्वविदां सनकादीनामनुत्पन्नसाक्षात्कारत्वमविद्यावत्त्वं च न युक्तम्, उत्पन्नसाक्षा-त्काराणां तु शिष्यादिप्रतिभासायोगादुपदेष्टृत्वादिकं न स्यात् । न हि परोक्षज्ञानमात्र-

अनेन ‘अविद्याया निवर्तकं ज्ञानम्’ इत्येवाचार्याभिमतो मूलपाठ इति गम्यते । “ तृजकाभ्यां कर्तरि ” इति समासनिषेधात् युक्तोऽयं व्यस्तपाठः । श्रुतप्रकाशिकायां ‘अविद्यानिवर्तकमिति’ इति प्रतीकग्रहणात् “ तत्प्रयोजको हेतुश्च ” इत्यादिप्रयोगावगतसमासनिषेधानित्यत्वमूलकः समस्तपाठोऽपि सांप्र-दायिको ज्ञेयः ।

वासनैव प्रतिबन्ध. प्रतिबन्धिका वा स्यात्, तदा अनिरस्तसंस्कारे रज्जुसर्पादिभ्रमे कदा-
 चिदपि बाधकधीनोदियात्, उदेति चासाविति प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां व्यतिरेकव्यभिचारदृष्टेर्न
 विरुद्धवासनानिवृत्तिरत्र हेतु, रज्जुसर्पवासनानुवृत्तावपि हि 'नाय सर्प.' इत्याप्तवाक्येन
 दण्डसघट्टनादिनिरूपितेन निश्चेष्टत्वादिलिङ्गेन च परोक्ष बाधकज्ञान जायते । चन्द्रभेदवास-
 नानुस्यूतावज्जुल्युपष्टम्भादिदोषापगमे चन्द्रैक्यप्रत्यक्षधीरपि भवति । न च वाक्यादपरो-
 क्षबुद्ध्युत्पत्तौ विरुद्धवासनानिवृत्तिरपेक्षितेति वाच्यम्, अविशिष्टशक्तेर्वाक्यस्य परोक्षधी-
 जननेऽपि तदपेक्षाप्रसङ्गात्, अमेदवासनया भेदवासनानिवृत्ति वदतश्चक्रं च स्यात्—
 अमेदाध्यवसाये तद्भावना, तया भेदवासनानिवृत्ति ; तत एवाभेदाध्यवसाय इति ।
 अध्यवसाये वासनानिवृत्तिरनपेक्षितेति चेत् साक्षात्कारेऽपि नापेक्ष्येत, अविशेषात् ।
 दशमान्वेषिणश्च दशमाभाववासनास्थितावपि 'दशमस्त्वमसि' इत्युपदेशेन प्रत्यक्षधी-
 जननं च त्वयैवोक्तम् " तत्त्वमसि " 'दशमस्त्वमसि' इत्यनयोर्वाक्ययोरपरोक्षात्मविष-
 यत्वं च समान त्वमेवास्थेति । अथ प्रत्यक्षविरोध परिजिहीर्षितो "बाधितानुवृत्तेरसंभव-
 मभिप्रेत्याह—सत्यपीति । मात्रया, न तु कात्स्न्येन, आत्मभेदसत्यत्वाध्यवसायादे-
 र्निवृत्तत्वात् बाह्येषु भेदधिय. किंचिदिव स्थितत्वादिति भावः । भवतेत्यशक्यताहेतु-
 गर्भम्, न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचित्सत्यमिच्छसीति भाव । हेतुं विवृणोति—भेदेति ।
 सामग्रीशब्द इह प्रारब्धकर्मावष्टम्भपौष्कल्यसूचकः । अविद्याविनाशे कर्मवासना च
 कथं तिष्ठेत् ? न हि मृगतृष्णिकानिवृत्तौ तदीयतरङ्गाद्यनुवृत्तिः, अत उपदेष्टृत्वाद्यनुपपत्तिश्च
 स्यादिति भावः । ननु मिथ्यात्वाविशेषेऽप्येकाधिष्ठानेषु च भ्रमेषु किंचिदेव केनचिद्
 बाध्यते, तद्वत्स्यादित्यत्रोक्तम्—ज्ञानोत्पत्त्यैवेति । सद्यतिरिक्तं सर्व मिथ्येति बाधकधी-
 ईदृशज्ञानोत्पत्तौ वासनास्थितिस्ते विरुद्धा । न च वासनावान्तरभेदाद्वति, मिथ्यात्वान-
 पायात् । न हि 'रज्जु.' इत्यवगते सर्पाद्यन्यतमधीरनुवर्तेत । किं च निरस्ताया-
 मेव भेदवासनायां बाधकज्ञानोत्पत्ति वदतस्ते तदुत्पत्तौ कथं सा तिष्ठेत् ? स्थिता का-
 चित् केन निवर्तेत ? यदि ज्ञानान्तरेण ; तन्न, अविशेषात् ; अथ भोगक्षयात्, तर्हि
 ज्ञानबाध्यत्वाभावात् सत्या स्यात्, एवं कर्मापि । अद्वैतसाक्षात्कारेऽपि वासनानुवृत्ताव-
 निर्मोक्षप्रसङ्गमभिप्रेत्याह—ज्ञानोत्पत्ताविति । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाय मिथ्यारूपत्वोक्तिः ।
 निवर्तकान्तराभावात् ; सत्यत्वप्रसङ्गभीतैर्ज्ञानितरबाध्यत्वस्यानभ्युपगमात् स्वकल्पितान्तिम-

भोगसंवेदनादिज्ञानशतागमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवन्निवर्तकत्वायोगादिति भावः । अस्याः ,
मूलाविद्याबाधकप्रवलज्ञानेनापि दुर्वाधाया इत्यर्थः । अहेतुकविनाशस्तु न कापि नैगमि-
कैरिष्यते । तदभ्युपगमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवासनाविनाशादेर्भ्रान्तिसिद्धत्वेन नित्य भ्रमानु-
वृत्त्या पुनरपि वासनासंततेरनिवार्यत्वमभिप्रेत्य कदाचिदपीत्युक्तम् । न हि वासना-
निवृत्तिः सतः स्वरूपम्, साध्यत्वात् । अतिरिक्ता च न सत्या, अद्वैतभङ्गात् । अभावसत्य-
त्वेऽपि सदद्वैतः सिद्धमिति चेत्—न, कचिद्वेदसत्यत्वे अन्यत्राप्यविशेषाद्वावान्तरसत्यत्वेऽपि
तद्वदेव ब्रह्माद्वैतानपायाच्चेति । ‘अनिवृत्तमपि’ इत्यादिनोक्तं स्वव्याघातेनोपालभते—वास-
नेति । स्वोक्तिविरोधानभिज्ञः किमन्यद्वेत्स्यतीत्यभिप्रायेण बालिशत्वोक्तिः । अयं भावः—
छिन्नमूलमित्यत्र किं मूलशब्देनाविद्या विवक्षिता, ^१ उत भेदवासना ? आद्ये मूलभूताविद्या-
च्छेदे तत्समानबाधकस्य संस्कारस्यापि बाधाद् भेदभ्रमो दुर्वच इत्युक्तम् । द्वितीये कथं
वासनोच्छेदे तत्कार्यं सतन्येत । यदि हेत्वभावेऽपि कचित्कार्यं स्यात्, तदा स्वपरमत-
साधारणैः स्वाभिमतैश्चाविद्यादिभिर्विनापि तानि तानि कार्याणि स्युः । अतो नेदं
यौक्तिकवाक्यमिति । बाधितानुवृत्तौ परोक्तो दृष्टान्तश्छिन्नमूलत्वाभावादसमञ्जस इत्याह—
द्विचन्द्रेति , तिमिरादिदोषस्य सत्यतया बाधकधीशतैरप्यबाध्यत्वात् त्वया तस्य व्यावहा-
रिकसत्यत्वेनाभ्युपगमात् असत्यत्वेऽपि चन्द्रैकत्वज्ञानस्य तदधिष्ठानगोचरत्वाभावेन तद्बाध-
कत्वायोगाच्चेति भावः । यथा तत्र दृष्टान्ते भयादिनिवृत्त्या बाधकसाफल्यं, न तथा
त्वदिष्टे स्यादिति सूचयन् ‘न बन्धाय’ इत्युक्तं निरस्यति—प्रबलेति ; प्रमितप्रामाण्य-
प्रमाणबाधितत्वादित्यर्थः । अत एवात्र कुहकोत्पादितभयादिव्यावृत्तिः । त्वत्पक्षे तु
बाध्यबाधकधियोर्द्वयोरपि दोषोत्थत्वेन ज्ञातत्वान्न बाधफलसिद्धिः । लोके बाधितानु-
वृत्तेरन्यतरविलम्बफलहीनमयं यथावन्निरूपणार्थप्रवृत्तिहेतुत्वं च बाधकस्य फलमित्याशयः ।
सर्पादिभ्रमापेक्षया भयादिकार्योक्तिः । आदिशब्देन विस्मयादिग्रहणम् । एवं भयाद्य-
नुत्पादकत्वमभिप्रेत्य न्यायतत्त्वे “बाधितानुवृत्तिदशाज्ञानमकिञ्चित्करत्वादुदासीनम्” इत्यु-
क्तम् । तुशब्देन परोक्तद्वैषम्यं द्योत्यते । न ह्यत्र नाशकसामग्र्यां सत्यां नाश-
सद्भावः ; न च हेत्वभावे कार्योदय इति । ननु भयाद्यपि क्षणिकत्वाद्भ्रमवन्न बाधक-
विनाश्यम् ; उत्तरभयानुत्पत्तिश्च भ्रमान्तरानुत्पत्तिवत्प्राक् सिद्धैव, तर्हि बाधतः कथं
भयादिनिवृत्तिर्भाष्यते ^२ उच्यते—बाधके सति सामग्रीवैकल्याद्भयान्तरानुत्पत्त्यनुवृत्तिमपेक्ष्य

भयादिनिवृत्तिभाषणमिति । ‘जानेऽपि’ इति पक्षस्य मन्दत्वव्यत्यये सिंहावलोकितेन बहुव्याख्यातृसंमताया ज्ञानानुत्पत्तौ दूषणान्तरमाह—अपिचेति । कदाचिदपि, ध्यानात्प्रागिव पश्चादपीत्यर्थः, कल्पकोटिसहस्रध्यानेऽपीति भावः । ननु यज्ञादिभिः परिमितैरेवानाद्युपचितापरिमितकल्मषनिवर्हणेन ज्ञानोत्पत्तिमिच्छतामिव श्रवणादिभिर्वासनानिरासेन ज्ञानोत्पत्तिरस्यादित्यत्राह—भेदवासनाया इति । न ह्यत्र “सकृत्स्मृतोऽपि” इत्यादिन्यायः, अदृष्टद्वारा निवर्तकत्वे निवर्त्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । न च मन्त्रनिवर्त्यवत् व्यावहारिकसत्यत्वाददृष्टनिवर्त्यत्वोपपत्तिः, तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि तदुपपत्तौ बाधकधीगपेष्णवैयर्थ्यात् । स्वरूपत एव निवर्तकत्वे तु तादृशशक्तिवैचित्र्ये प्रमाणाभावेन भूयस्त्वादेर्वलाबलप्रयोजकत्वात् । न च भावना स्वरूपत एव वाक्यस्य सहकारिणी, परोक्षानुभव इवापरोक्षानुभवेऽपि तदन्वयव्यतिरेकादृष्टे, अदृष्टद्वारा सहकारित्वस्यानभ्युपगमात् ; अभ्युपगमे तु वाक्यमनपेक्ष्य तस्यैव मनसहकारिण साक्षात्कारजनकत्वोपपत्तेः । अतः कथंचिदपि न वाक्याद्वाधकप्रत्यक्षोदय इत्याशयः । किमित्यादिना प्राग्विकल्पिते मतद्वये दूषितस्य दूषणान्तराण्यवधारणेन सूचयन् स्वमतपरिशेषं तावदाह—अत इति; वाक्यजन्यज्ञानस्य विधेयत्वनिवर्तकत्वादेर्युक्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थज्ञानादन्यदेवेति ; अयं भावः—वाक्यार्थबोधमात्रस्योपायत्वविधाने स्वतस्तत्प्रवृत्तौ दुस्तरं चक्रकम्, न हि ब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चाविदित्वा तज्ज्ञानकामना स्यात् । तद्रहितस्य च न तदर्थोपायविविधप्रवृत्ती स्त । न चोपायानुष्ठानमन्तरेण ब्रह्मधीसिद्धिरिति । ननु स्वाध्यायाध्ययनवद्वितैषिप्रेरणया प्रवृत्तिरस्तु ; मैवम्—हितैषिभिरपि ‘निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मज्ञानं संपादय’ इत्युपदेष्टव्यम् ; तदा ह्येवंविधब्रह्मधीसदसद्भावयोस्तदुपायानुष्ठानं न स्यात् । अस्मत्पक्षे तु ब्रह्माकारविशिष्टे ब्रह्मण्यावृत्तिनैरन्तर्यादिविशिष्टकालान्तरभाव्यतिशयितज्ञानार्थप्रवृत्तौ यथालोकं न विरोधः । लोकसिद्धप्रक्रियानभ्युपगमे स्वप्रवृत्त्यादिविरोधः स्यात् । न च नित्यप्रत्यक्षनिर्विशेषवस्तुवादिनस्तव वाक्यतोऽन्यतो वा तद्विषयातिशयितधी शक्येति ।

मूलभावप्रकाशिका

कर्मनिरपेक्ष वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे हि कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वासंभवः, कर्माङ्ग-कोपासनस्य मोक्षसाधनत्वात् कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं संभवतीति सिद्धान्तयति—अत्रोच्यत इति । विधित्सितमिति, ननु—अविद्यानिवृत्त्यै वेदान्तवाक्यैर्ज्ञानं विधीयत इति

न परमतम्, अनिच्छतोऽपि दुर्गन्धज्ञानादिदर्शनात्प्रमाणवस्तुतन्त्रत्वेनाविधेयत्वालिङ्गादयः श्रूयमाणा अपि शिलातलप्रयुक्तेयुक्षुरतैक्ष्ण्यवत् कुण्ठीभवन्तीति परैर्ज्ञानविधेर्निरस्तत्वादिति चेत्—न, “पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति” इत्यादौ दर्शने विविदर्शनात्। न च तत्र दर्शनानुकूलेन्द्रियसंयोगो विधेयः, अनिच्छतोऽपि प्रतिकूलविषयेन्द्रियसंयोगदर्शनेन तस्याप्यविधेयत्वप्रसङ्गात्। भक्षमन्त्रे “नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवस्थेषम्” इत्यवेक्षणप्रकाशकमन्त्रभागस्यावेक्षणे विभज्य विनियोगः, अवेक्षणस्यानुष्ठेयत्वात्, मन्द्राभिभूति” इत्यादितृप्तिप्रकाशकमन्त्रभागस्य तु न तृप्तौ विभज्य विनियोगः, तृप्तेरनुष्ठेयत्वादिति शेषलक्षणे स्थितत्वाज्ज्ञानस्वरूपस्यावेक्षणस्य कृतिसाध्यत्वसिद्धम्। किञ्च ज्ञानस्याविधेयत्वे ‘न चाविहितमङ्गं भवति’ इति न्यायेन कर्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं न स्यात्। विधेयत्वेन पराङ्गीकृतस्य ध्यानस्य ज्ञानात्मात्मकत्वे ध्यानेन ध्येयविषयव्यवहारस्मृत्योरभावप्रसङ्गात्, तयोर्ज्ञानकार्यत्वात्, “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इति विधेयत्वेन पराङ्गीकृतायामुपासनायां “य एव वेद” इति ज्ञानार्थविदिधातुप्रयोगस्य बहुश उपलम्भात्, सर्वस्य ज्ञानस्य पुतन्त्रत्वाभावेऽपि शास्त्रार्थज्ञानस्य पुतन्त्रत्वदर्शनात्, ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात्, दुर्गन्धादिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्वात्, ज्ञानान्तराणामनियमादसाध्यत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्यत्वसंभवात्, श्रोत्रगतानेकगकारेषु वुमुत्साप्रयत्नाभ्याममीष्टगकारज्ञानदर्शनेन ज्ञानविशेषस्येच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, वृथैव वैदिकलिङ्गादेरस्वारस्यकल्पनायोगादिति। न चाक्रियार्थत्वेन ज्ञानस्याविधेयत्वमिति वाच्यम्, ज्ञानस्यापि ज्ञातृत्वार्थक्रियात्वात्, परिस्पन्दरूपक्रियात्वाभावस्य यागादावपि तुल्यत्वात्। तस्मादकामेनापि परेण ज्ञानविधेरभ्युगन्तव्यत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम्। अत एव विधानमन्तरेणेत्युत्तरग्रन्थस्यापि नानुपपत्तिः। वस्तुतो ज्ञानविधेः परानभ्युपगमात् दूषणान्तरमाह—**तावन्मात्रेणेति**। ननु—किं श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनानां शुक्लवसिष्ठवामदेवापान्तरतपःप्रभृतीनां वाक्यार्थज्ञानादविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धिरुच्यते? उतातथाभूतानाम्? नान्त्यः, सत्या भेदवासनाया वाक्यस्य सत्तानिश्चयरूपाविद्यानिवर्तकज्ञानानुत्पादकत्वात्, दूरे सत्तानिश्चयानात्मकजलप्रत्यक्षे सत्यप्यज्ञानकार्यसंशयादिदर्शनेन सत्तानिश्चयरूपज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, भेदवासनादशायां वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षब्रह्मविषयत्वेन ‘दशमस्त्वमसि’ इतिवाक्यजन्यज्ञानस्येवापरोक्षे सत्यपि भेदवासना-

रूपप्रतिबन्धकमहिम्ना सत्तावधारणात्मकाविद्यानिवर्तकज्ञानानुत्पत्तेः । नाद्यः, वसिष्ठा-
दीनामविद्यानिवर्तकज्ञानमुत्पन्नमेव, अविद्या च नष्टैव । न च सद्यः शरीरतत्प्रतिभा-
सादिनिवृत्तिप्रसङ्गः, नष्टायामप्यविद्यायां तत्संस्काराद्वा देहादिप्रतिभासोरुपविक्षेपहेत्वविद्या-
लेशानुवृत्त्या वा दम्बपटन्यायानुवृत्ताविद्यया वा देहादिप्रतिभासोऽनुवर्तते इति “तस्य
तावदेव चिर यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये” इति ज्ञानानन्तरमपि प्रारब्धकर्मणो ब्रह्म-
प्राप्त्यन्तरायत्वप्रतिपादकशास्त्रमहिम्नाङ्गीक्रियते । दृश्यते च चन्द्रैकत्वनिश्चये सत्यप्य-
ङ्गुल्यवष्टम्भादिदोषमहिम्ना द्विचन्द्रभ्रमानुवृत्तिः । न चैवं नष्टायामप्यविद्यायां तन्मूल-
देहप्रतिभासादिलक्षणभेददर्शनानुवृत्तौ तस्य निवृत्तिः कदापि न स्यात्, तन्मूल-प्रति-
भासमानदेहादौ सत्यत्वभ्रमरूपबन्धश्च स्यादिति शङ्क्यम्, अविद्यासंस्कारस्य वा तल्ले-
शस्य वा भेददर्शनानुवृत्तिहेतुभूतस्य प्रारब्धावसानवृत्त्यभिव्यक्तेन ब्रह्मचैतन्येन वा तत्का-
लोत्पन्नवृत्त्या वा नाशे भेदप्रतिभासस्यापि नाशान्निवृत्तिप्रसङ्गः; सत्यत्वभ्रमहेतुभूता-
विद्यानाशान्न बन्धप्रसङ्गोऽपीति जीवन्मुक्तिशास्त्रानुसारेणाभ्युपेयते । अत एव श्रूयते —
“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति; अनुवृत्ताविद्यालेशस्यापि निवृत्तिर्भवतीति हि
तदर्थः । इति मृषावादिचोद्यं निरस्यति—न च वाच्यमिति । सर्वस्येति;
उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्य सर्वस्येत्यर्थः । छिन्नमूलत्वेनेति; अच्छिन्नमूलस्यैव भेददर्शनस्य
तत्सत्यत्वभ्रमरूपबन्धहेतुत्वादिति भावः । ननु भेदवासनायाः सत्तावधारणात्मकाविद्या-
निवर्तकज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् सामर्थ्येव नास्तीत्याशङ्क्याह—सत्यामपीति ।
चिरानुवृत्तभ्रमवतः सत्यामपि वासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिना सत्तावधारणात्मकज्ञानोत्पत्ते-
रित्यर्थः । मात्रया, अल्पश इत्यर्थः । भवतेति; ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमित्यतएववादि-
नेत्यर्थः । निवृत्तत्वादिति; ननु संस्कारस्य कार्यत्वेऽपि ध्वंसवन्निरुपादानत्वाभ्युपग-
मेऽविद्यावच्चिदचिदाश्रितत्वेनाविद्यासापेक्षत्वेऽविद्यासंस्कारत्वभङ्गप्रसङ्गेन चाविद्यानिरपेक्ष-
स्थितिकत्वात् तत्त्वज्ञानेन नष्टायामप्यविद्यायां तत्संस्कारानुवृत्तिः संभवति । न च
ज्ञानक्रिययोरेव नाशः संस्कारनियतः, नान्यस्य; नाशमात्रस्य संस्कारव्याप्तत्वे संस्कार-
नाशस्यापि तथात्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्; अनवस्थापत्त्या तत्र संस्कारानभ्युपगमेऽपि संस्का-
रनाशातिरिक्तस्य सर्वस्यापि नाशस्य संस्कारव्याप्तत्वात्; क्षालितलशुनभाण्डे गन्धोपलम्बेन
लशुनद्रव्यसंस्कारानुवृत्तेरभ्युपेयत्वेन ज्ञानक्रिययोरेव संस्कार इत्यस्यासंभवादस्येवाविद्या-

संस्कार, तन्महिम्नैव कुलालचक्रभ्रमानुवृत्तिवत् देहतत्प्रतिभामादेराविद्यकम्यानुवृत्तिरिति चेत्—न, क्षालितलग्नभाण्डे सूक्ष्मलग्नावयवानुवृत्त्यैव गन्धोपलब्ध्युपपत्तेर्ज्ञानक्रियादिव्यतिरिक्तनाशस्य संस्कारव्यासत्वाभावात्, भावकार्यस्य सर्वस्याप्यविद्योपादानकत्वनियमेनाविद्यासंस्कारस्य निरुपादानकत्वकल्पनायोगात्, जीवन्मुक्तस्य निरतिशयानन्दस्फुरणप्रसङ्गात् संस्कारस्यानावारकत्वात्, ‘कार्याभिन्न कारणमुपादानम्, अभिन्नसत्ताक कारणमुपादानम्’ इति वदतां मृषावादिनां मते नष्टेऽप्युपादाने उपादेयसत्तावार्ताया वा उपादेयदेहादिप्रतिभासोत्पत्तिवार्ताया वा असम्भवादिति । न च कुलालचक्रसंस्कारवत् स्वयमेव वा वृत्त्यभिव्यक्तानुवृत्तब्रह्मचैतन्येन वा तत्कालोत्पन्नवृत्त्या वा अविद्यासंस्कारनाशः स्यादिति वाच्यम्, स्वयमेव नाशे ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गात् । न च दण्डनिवृत्तघटस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽपि मिथ्यात्ववत् संस्कारस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वेऽपि मिथ्यात्वमुपपन्नमिति वाच्यम्, दण्डनिवृत्तघटस्य खोपादानाविद्यायां लीनस्याविद्यया सहैव ज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवात्, अविद्याया स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन च सहैव ज्ञानान्वितवृत्तिरित्यभ्युपगमात्, अविद्यासंस्कारे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तथा निर्वोढुमशक्यत्वात् । अज्ञानाधीनप्रतिभासस्य संस्कारस्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वायोगेनानुवृत्तसाक्षात्कारेण वा तत्कालोत्पन्नवृत्त्या वा निवर्त्यत्वायोगात् । प्रारब्धावसानसमये नियमेन तत्त्वमसीत्यादिशब्दप्रमाणावश्यभावेन

“ तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टमृत्तिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्त कैवल्यं याति गतशोक ॥ ”

इति भवदुदाहृतवचनविरोधप्रसङ्गेन च तत्कालोत्पन्नवृत्त्या संस्कारनिवृत्त्ययोगाच्च, प्राथमिकवृत्त्यभिव्यक्तब्रह्मचैतन्यस्यैवानुवृत्तस्य कालान्तरेऽज्ञाननिवर्तकत्वे कदाचिदुत्पन्नघटाकारवृत्त्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्यस्य कालान्तरेऽपि तद्वृत्तिं विना तदज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गात् । न च कालान्तरीयघटावच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वकालावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तवृत्त्यनभिव्यक्तत्वादज्ञानान्तरेणावृत्तत्वाच्च कालान्तरेऽज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मसाक्षात्कारेण चैतन्यस्य सर्वात्मनाभिव्यक्तत्वादज्ञानान्तरेणानुवृत्तत्वाच्च कालान्तरेऽप्यज्ञाननिवर्तकत्वं युक्तमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सर्वात्मनानुवृत्तत्वे जीवन्मुक्तस्य निरतिशयानन्दस्फुरणापातात् संस्कारस्यानावारकत्वात्, आवारकत्वे चावृत्तस्य चैतन्यस्य प्रारब्धावसाने निवर्तकत्वासम्भवात् । छिन्नमूलमिति ; छिन्नाविद्याख्यमूलमित्यर्थः । ननु संस्कारपक्षे एतद्वोष-

सद्भावेऽपि प्रपञ्चे परमार्थसत्यत्वप्रतिभासहेत्वविद्याशनाशेऽपि देहादिप्रतिभासहेत्व-
विद्याशोऽनुवर्तन इति पक्षे दग्धपटन्यायेनाविद्यानुवर्तत इति पक्षे वा नायं दोष
इति चेत्—न; निरवयवे लेशस्य दग्धपटन्यायस्य चासंभवात्, दग्धपटस्य नष्ट-
तथानुवृत्त्यसंभवाच्च, अनुवृत्तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वेन सत्यत्वापाताच्च । ननु लेशो नाम
आकार एव, “इन्द्रो मायाभि” इति श्रुत्या अविद्याया अनेकाकारत्वेन प्रपञ्चे
परमार्थसत्यत्वभ्रमहेत्वाकारनिवृत्तावपि देहाद्यपरोक्षप्रतिभासहेत्वाकारोऽनुवर्तते, प्रारब्धव-
शादिति चेत्—न, आकारिनिवृत्तावाकारानुवृत्त्ययोगात्, किंच आकारस्याविद्याभिन्नत्वे
तस्यानुपादानत्वे देहादिप्रतिभासाद्युत्पत्त्ययोगात्, उपादानत्वेऽविद्यात्वप्रसङ्गात्, अविद्या-
रूपत्वे ज्ञानेन निवृत्त्यवश्यमावात्, अनिवृत्तस्य तस्य तदनधिकविषयेणानुवृत्तेनावृत्तेन
वाप्युत्तरेण ज्ञानेन निवृत्त्ययोगात् । अन एव कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण प्रपञ्चे
परमार्थसत्यत्वप्रतिभासहेतुभूताविद्याशक्तिमात्रस्य प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्ध इति निरस्तम्,
ज्ञानस्याविद्ययैव विरोधात् । पूर्वज्ञानस्य शक्तिमात्रप्रतिबन्धकत्वे तदनधिकविषयस्य
चरमस्यापि तत्त्वापत्त्या कदाचिदप्यज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात् । न च प्रारब्धकर्मप्रति-
बन्धनिवृत्तावप्रतिबन्धसाक्षात्कारेणानुवृत्तस्याज्ञानस्य निवृत्तिरस्ति वाच्यम्, ज्ञाननिवृत्तस्य
प्रारब्धकर्मणस्तत्प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । ननु—प्रारब्धकर्म न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानेनाज्ञाने
निवृत्ते उपादाननिवृत्त्या उपादेयप्रपञ्चनिवृत्त्यभ्युपगमात् । न च प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे
मिथ्यात्वं न स्यादिति वाच्यम्, उपादाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वेन साक्षात्परंपरासाधारण-
ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकस्य सत्त्वात् । ततश्च ज्ञानानिवर्त्यस्य प्रारब्धकर्मणः
स्वोपादानाविद्यालेशनिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वसंभव इति चेत्—न; सत्तानिश्चयात्मकज्ञानस्य
स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तौ प्रतिबन्धासंभवात् । न च दर्पणाद्युपाधिसंनिधानप्रति-
बन्धस्य बिम्बज्ञानस्य तदज्ञानानिवर्तकत्वमवश्यं वक्तव्यम्, इतरथा दर्पणस्थत्वप्रत्यङ्मुखत्व-
बिम्बभेदादिभ्रमो न स्यादिति वाच्यम्; उपाध्यसंनिधिकालीनबिम्बतत्त्वसाक्षात्कारेण
निवृत्ततदज्ञानस्यापि पुंसः तदुत्तरक्षण एवोपाधिसंनिधाने भ्रमदर्शनेन सोपाधिकभ्रमस्य
बिम्बाद्यावारकावस्थानोपादानकत्वासंभवेन मूलाज्ञानोपादानकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । न
चैवं सोपाधिकभ्रमस्य व्यावहारिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, अविद्यातिरिक्तोपाधिसंनिधानादि-
लक्षणदोषजन्यत्वेन प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः । तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ प्रतिबन्धस्य

कुत्राप्यदर्शनात् प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकत्ववादो न सम्भवति । ननु “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सपत्स्ये” इति श्रुतेरज्ञाननिवृत्तौ प्रारब्धस्य प्रतिबन्धकत्वमुपेयत इति चेत्, तदनुसारेण ज्ञानानिवृत्त्यज्ञानभिन्नत्व सत्यत्वं चोपेयताम् । न च “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति श्रुतिबलात् किञ्चिदज्ञानं नश्यति किञ्चिदनुवर्तते, तस्य च प्रारब्धावसाने निवृत्तिरिति प्रतीयत इति वाच्यम्, “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेष-विनाशौ” इति सूत्रोक्तन्यायेन केषाचित्कर्मणा विद्योदये विनाश, अवशिष्टानां च कर्मणा भगवत्सकलरूपाणां विचित्राश्चर्यशालितया मायाशब्दवाच्यानां “सांपराये तर्तव्या-भावात्” इति सूत्रोक्तरीत्या शरीरपातसमये नाशो भवतीत्यर्थो “भूयश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्तिः” इति श्रुत्योच्यते । नात्र पराभिहितजीवन्मुक्तिप्रत्याशा । “अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” इत्यत्रापि विनष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितत्वलक्षणममृतत्वमत्रत्य-ब्रह्मसाक्षात्कारश्चोच्यत इति न जीवन्मुक्तौ प्रमाणं पश्यामः । अत एव “तद्यथा-हिनिल्वयनी वल्मीके* मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीर शेते, अथायमशरीरोऽमृतः” इति वाक्यशेषे ब्रह्मविच्छरीरस्य वल्मीकप्राप्तनिष्प्राणसर्पनिर्मोकसादृश्यप्रतिपादनं ब्रह्मविदोऽशरीरत्वप्रतिपादनं च ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरभाविनिरूढदेहात्मविवेकस्तुतिपर-मिति न पराभिमतजीवन्मुक्तौ प्रमाणं पश्यामः । अत एव विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतोऽप्यविद्यानुवृत्त्यसम्भवं मन्यमानैः कैश्चिदद्वैतिभिर्जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यार्थवादत्वमेवा-श्रितमित्यलमतिचर्चया । ननु पारमार्थिकदोषानुवृत्त्या भ्रान्तेरनुवृत्तौ तत्कार्यभय-

* तथा च संक्षेपशारीरकम्—

“जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं

जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् ।

तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः

सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतो ॥” 4-39.

जीवन्मुक्तिबोधकं “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये” इत्यादि शास्त्रं वस्तु-त्तोऽसंभावितेऽपि कल्पिते जीवन्मुक्ते योजनीयम् । श्रुतेः कल्पितविषयत्वेऽप्रामाण्य-प्रसङ्ग इति चेत्, नैष दोषः, अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वादित्याह—तावन्मात्रेणेति । स्वार्थे फलवत्त्वाभावेऽपि विद्यास्तुत्यर्थत्वेन कल्पितजीवन्मुक्तविषयत्वाच्चाप्रामाण्यमिति तदर्थः ।

तत्रैवैतदुपरि सप्त कारिका जीवन्मुक्तिविषया अत्रावगन्तव्याः ।

कम्पादेरप्यनुवृत्तिः स्यादिति तटस्थशङ्का वारयति—प्रबलेति । चन्द्रैकत्वज्ञानस्य प्राबल्य दोषाजन्यत्वेन निश्चितत्वम् । बाधितत्व च भ्रमत्वेन निश्चितत्वम् । निवर्तत इति , एतेन निश्चिताप्रामाण्यदेहेन्द्रियान्त करणकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणजगत्प्रतिभासकार्यस्य भिक्षाटनादेरनुवृत्तिर्जीवन्मुक्तस्य न स्यादित्युक्तं भवति । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेवेति , अनेन वाक्यजन्यब्रह्मज्ञानस्य परोक्षतया अपरोक्षप्रपञ्चाध्यासनिवर्तकत्वं नास्तीति दर्शितं भवति । ननु—“तद्धास्य विजज्ञौ” इति सद्विद्याया “तमसः पार दर्शयति” इति भूमविद्यायां चाचार्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिपादनात् , “विजज्ञौ” इति शब्देन ज्ञानसाक्षात्त्वस्य प्रतिपादनात् , “आचार्यवान् पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये” इत्यादिश्रुतिपञ्चाचार्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदये जीवन्मुक्तिश्रवणात् , “वेदान्तविज्ञानपुनिश्चितार्था” इति ज्ञानान्तरनैरपेक्ष्य-श्रवणात् , “त त्वौपनिषदम्” इति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्चौपनिषदं महा-वाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणम् । न च मनस करणत्वं शङ्कनीयम् , “यन्मनसा न मनुते” इति तस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधात् ; न च “मनसैवानुदृष्टव्यम्” इति श्रुते. “यन्मनसा न मनुते” इत्येतदपक्रमनोविषय भविष्यतीति वाच्यम् , “येनाहुर्मनो मतम्” इति वाक्यशेषगतमनशब्दस्य मनोविषयतया “यन्मनसा” इत्यत्रापि मनो-मात्रविषयत्वावश्यभावात् । न च “यद्वाचानभ्युदितम्” इति शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञान-करणत्वं निषिध्यत इति शङ्क्यम् , परोक्षज्ञानकरणत्वस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् , “यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्यनुरोधेन शब्दस्यार्थप्राप्तिरूपशक्ति-मुखेन तत्करणत्वनिषेधे “यद्वाचानभ्युदितम्” इति श्रुतेस्तात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसंबन्ध-रूपलक्षणामुखेन शब्दस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वाविरोधात् , “मनसैवानुदृष्टव्यम्” इत्यस्य शब्देन साक्षात्कारे जननीये चित्तैकाग्र्यस्य हेतुत्वमात्रप्रतिपादनपरत्वेन करणत्वप्रतिपादनपरत्वाभा-वात् । न च चक्षुषः श्रोत्रज्ञान इव शब्दस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वं विरुद्धमिति शङ्क्यम् , केवलस्य होमस्यापूर्वाजनकत्वेऽपि शास्त्रीयसंस्कारसंस्कृताग्न्यधिकरणकस्य होमस्यापूर्वजनकत्व-वत् श्रवणादिसंस्कृतचित्तानुगृहीतस्य शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कल्प्यते । “तरति शोक-मात्मवित्” इति शास्त्रानुरोधादपरोक्षस्य कर्तृत्वाध्यासलक्षणशोकस्य परोक्षज्ञानान्निवृत्त्य-संभवादौपनिषदे च ब्रह्मणि मानान्तराप्रवृत्तेः शब्दादप्यपरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्मोक्ष एव

स्यात् ; भावनाप्रचयसाहित्ये सति बहिरममर्थस्यापि मनसो नष्टवनितासाक्षात्कारजनकत्व-
दर्शनात्, निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य युक्तत्वाच्च । कि-
चापरोक्ष्यं न तावज्जाति, ‘दण्डययमासोत्’ इति सस्कारोपनीतदण्डविशिष्टपुरुषवि-
षयस्य चाक्षुषज्ञानस्य दण्डाग्रेऽपि चाक्षुषज्ञानरूपतया तद्विषयगताज्ञाननिवृत्त्यापने,
‘दण्ड साक्षात्करोमि’ इति तदग्रेऽप्यपरोक्ष्यानुभवापाताच्च । अननुभवेऽपि सस्कार-
संनिकर्ष परिकल्प्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यतया तत्र काल्पनिकापरोक्ष्याभ्युपगमेऽनुमित्यादावपि
लिङ्गज्ञानादिक संनिकर्ष परिकल्प्य तदङ्गीकारापत्ते, दण्डाग्रे आपरोक्ष्यासत्वेऽप्यप्य-
वृत्तित्वेन जातित्वायोगात् ; अवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेनाव्याप्यवृत्तिजातित्वस्याप्यभ्युप-
गन्तुमशक्यत्वात् । नाप्युपाधि, तदनिर्वचनात् । इन्द्रियजन्यत्व तदिति चेत्, न,
साक्षिप्रत्यक्षाव्यापनात्, उपनीतगुरुत्वादिविशिष्टघटादिप्रत्यक्षे विशेषणाग्रेऽतिव्याप्तेश्च, कर-
णान्तराभावेन तदग्रे परोक्षेऽप्युपनयसहकारिसामर्थ्यादिन्द्रियस्यैव जनकत्वात्, अनुगत-
जन्यतावच्छेदकाग्रहेऽन्वेकेन्द्रियजन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वात्, तद्गृहे तस्यैवापरोक्ष्यरूपत्वोपपत्तौ
प्रत्यक्षानुभवयोग्यस्येन्द्रियजन्यत्वस्य तदयोग्यापरोक्ष्यरूपत्वकल्पनायोगात् । एतेन इन्द्रिय-
संनिकर्षजन्यत्वमापरोक्ष्यम्, उपनयसहकृतेन्द्रियजन्यपरोक्षाग्रे च न संनिकर्षजन्यत्वम् ;
अनुमितावप्युपनीतमानत्वेन प्रमाणान्तरसाधनस्योपनयस्यासंनिकर्षत्वादित्यपि शङ्का निरस्ता,
संयोगादिष्वनुगतस्य संनिकर्षत्वस्यानिर्वचनात् । किं तर्ह्यपरोक्षत्वं ज्ञानस्येति चेत्,
अपरोक्षार्थविषयत्वस्यैव तथात्वात् । अर्थस्यापरोक्ष्यं च तत्तत्प्रमातृचैतन्याभेद एव,
अन्तःकरणतद्गर्माणां साक्षिणि कल्पिततया तदभेदसत्त्वात् ; बाह्यचैतन्यकल्पितानां
घटादीनां बाह्यचैतन्ये वृत्तिगततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्या प्रमातृचैतन्याभेदसत्त्वाच्च ।
न चान्तःकरणधर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्माधर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वाविशेषा-
दापरोक्ष्यापत्तिः, तेषामनुद्धूतत्वात्, उद्धूतस्यैव चैतन्याभेदमापरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात् । एवंच
सर्वदा सर्वप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वात् “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” इति श्रुत्युक्तीत्या स्वतः
एवापरोक्षं ब्रह्मेत्यपरोक्षब्रह्मविषयत्वात् शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्वं युक्तमेव, तस्मा-
च्छब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे कानुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते “तद्वास्य विजज्ञौ” इत्यादेः
परोक्षज्ञानेनापि चारितार्थस्य “तद्दर्शयति” इत्यादेश्च मार्गोपदेष्टरि ‘ग्रामं दर्शयति’ इतिवत्
परपरया साक्षात्कारसाधनत्वेनापि चारितार्थात् ; अन्यथा “एषोऽणुरात्मा चेतसा

वेदितव्य ” दृश्यते त्वद्ग्यया बुद्ध्या ” “ मनसैवानुद्दृष्टव्यम् ” इति मन करणत्वप्रतिपादक-
बहुश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् , विवरणे “ मन एव ब्रह्मसाक्षात्कारकारण, तस्यैव सोपाधिका-
त्मन्यहंवृत्तिरूपप्रमाकरणत्वकृते ” इति प्रतिपादितत्वात् । “ वाक्यार्थभावनापारंपाक-
सहितमन्त करणं त्वपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामाविर्भावयति ”
इति वाचस्पत्युक्तेश्च । “ अहमेवेद सर्वोऽस्मीति मन्यते ; सोऽस्य परमो लोक. ”
इति श्रुत्युक्ते स्वप्ने ब्रह्मसाक्षात्कार एव मनसः करणत्वप्रतिपत्तेश्च, तदा करणान्तराभावात् ।
तस्मात् भावनाप्रचयसंस्कृत मन एव ब्रह्मसाक्षात्कारकारण “ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्त-
तस्तु त पश्यते निष्कलं ध्यायमान. ” इति श्रुतौ विशुद्धान्त करणस्य दर्शनसाधनत्वप्रती-
तेश्च परोक्षज्ञानजननैकस्वभावस्य शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वकल्पने मूल न पश्यामः ।
यदुक्तम्—अपरोक्षकर्तृत्वादिलक्षणप्रपञ्चाध्यासस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् ब्रह्मसा-
क्षात्कारजनकस्यान्यस्याभावादगत्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व कल्पयते, “ तरति शोक-
मात्मवित् ” इति श्रुतिबलात्, अन्यथा अनिमोक्षप्रसङ्ग इति—तत्र ,

“ एवं ज्ञाते तु भगवाननादि पुरुषोत्तम. ।

प्रसीदत्यच्युते तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ ”

इति बन्धस्य परमात्मप्रसादनिवर्त्यत्वात्, मानससाक्षात्कारसंभवाच्च । “ यद्वाचानभ्युदि-
तम् ” “ यन्मनसा न मनुते ” इत्यनयोश्च “ यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह ”
इति श्रुत्यनुसारेण वाङ्मनसापरिच्छेद्यत्वमर्थः । ‘ अप्राप्य ’ इत्यस्य शब्दस्य विषये
शक्तिरूपमुख्यसंबन्धनिषेधपरत्वे सहपठितस्य मनसोऽप्युपकरणोपकरणिलक्षणमुख्यसंबन्धस्य
वा उपादानभूते ब्रह्मणि जीववत्सयोगलक्षणमुख्यसंबन्धस्य वा निषेधपरतया “ यन्मनसा न
मनुते ” इत्यत्र तदनुरोधेन तेन संबन्धेन मनसो ब्रह्मप्रतीतिहेतुचनिषेधेऽपि संबन्धान्तरेण
ब्रह्मप्रतीतिहेतुत्वसंभवाच्च ; युक्त्यानुचिन्तनात्मकब्रह्ममनने करणान्तराभावेन मनसः करण-
त्वस्य निषेद्धमशक्यतया ब्रह्मपरिच्छेदहेतुत्वस्यैव निषेद्धव्यत्वाच्च । यदुक्तम्—‘ अप्राप्य ’
इति शक्तिर्निषिध्यत इति—तत्र ; तथा सति लक्ष्यपदाशक्यतया कर्मार्थविहितकृतप्रत्यया-
शक्यतया च लक्ष्यत्वस्य कर्मत्वस्याप्यनापाताच्च । यदुक्तम्—“ दशमस्त्वमसि ” इत्यस्य
वाक्यस्य साक्षात्कारहेतुत्वं दृष्टमिति—तन्न ; संशयोत्तरप्रत्यक्ष इव समाने विषये प्रत्यक्ष-
सामग्र्या प्रारब्धत्वात् परामर्शसहकृतेन्द्रियस्य प्रत्यक्षजनकत्ववत् प्रत्यक्षसामग्री रक्तत्वप्रत्यक्ष

इव सहकृता प्रत्यक्ष जनयति, प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे तु न प्रत्यक्षप्रसक्तिरिति नात्र वक्तव्य-
मवशिष्यते । यदुक्तम्—प्रमातृचैतन्याभेदोऽर्थस्यापरोक्षत्वम्, अन्यानिरुक्तेरिति—तत्र ;
पराभिमतवृत्तिक्रमव्यवस्थाया एवाप्रामाणिकत्वेन वृत्तिकृतसाक्षिब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तौ
प्रमाणाभावात्, तत्संभवेऽपि जडाजडयोरभेदासमवेन घटादेरर्थस्य प्रमातृचैतन्याभेददर्शना-
सम्भवात् । आरम्भणाधिकरणे भामत्या “ न खलु तदनन्यत्वमित्यभेद ब्रूम, किंतु भेद
व्यासेधाम ” इत्यभेदस्य प्रतिषिद्धत्वात् । यदुक्तम्—धर्मादिश्रुतिप्रसङ्गवारणार्थमु-
द्भूतत्वविशेषणं देयमिति—तत्र, उद्भूतत्वस्य त्वदभिमतमात्रवर्तिनो निर्वर्तुमशक्यत्वात् ;
तस्यानावृतप्रकाशसमर्गे सत्यप्युद्भूतत्वाभावापराधेन परोक्षत्वे ब्रह्मवृत्त्यापरोक्ष्य न स्यात् ।
किंच इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गेण शुक्तिरूप्यप्रकाशवत् चन्दने तद्रूपाकारचाक्षुष-
वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गिणो गन्धस्यापि प्रकाशापातात् । न च गन्धाकारवृत्त्यभावेन
गन्धावच्छिन्नचैतन्यानभिव्यक्त्या तदप्रकाश इति वाच्यम्, चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्य-
भावेनैकद्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्य वर्तमानानां पृथक् पृथक् गगनावच्छेदकत्वस्येव
चैतन्यावच्छेदकत्वस्यासंभवात्, अन्यथा इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येन रूप्यस्याप्य-
प्रकाशापत्तेः । अत एव—“ साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” इति श्रुते स्वतोऽपरोक्षत्वमात्मन एव ;
विषयस्य च तत्तादात्म्यादपरोक्षत्वप्रतिभासः, जगति सत्ताप्रतिभासवत् रूप्ये इदत्वप्रति-
भासवच्च, न च सर्वस्यापरोक्षब्रह्मतादात्म्यात् सर्वस्य सर्वदा सर्वं प्रत्यपरोक्षत्व स्यादिति
शङ्क्यम्, यज्जडमुद्भूतं यदा यदभिन्नचैतन्याभिन्नं तदा तस्यापरोक्षमित्यभ्युपगमात्
वृत्तिकृताभिव्यक्तिदशायामेव त प्रमातारं प्रति तस्यार्थस्यापरोक्षत्वम्, अपरोक्षार्थविषयतया
वृत्तेरापरोक्ष्यमिति वादो निरस्तः । “ साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” इति श्रुतेर्ब्रह्मापरोक्षत्व
एव प्रमाणत्वेनात्मसंविदपरोक्षत्वेऽप्रमाणत्वात् । ब्रह्मणश्च वृत्तिव्यवधानमन्तरेण साक्षादे-
वापरोक्षत्वे सर्वान् प्रत्यपि वृत्तिमन्तरेण ब्रह्मापरोक्ष्यं स्यात् । न चाज्ञानावृतत्वान्नापरो-
क्ष्यमिति वाच्यम्, स्वतोऽपरोक्षत्वस्याज्ञानावृतत्वाविरोधात् ; अनुद्भूतजडे ईश्वरयोगि-
जनापरोक्षे चैतन्याभेदमनादृत्यान्यस्यैवापरोक्षत्वस्य वक्तव्यतया तस्यैवोद्भूतस्थलेऽपि
संभवात् ; उद्भूतानुद्भूतयोरपरोक्षत्वभेदकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् ; चन्दनाकार-
चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्याभिन्नगन्धापरोक्ष्यस्य दुर्वारत्वाच्च ; ‘ साक्षात्करोमि ’ इति
ज्ञानस्योद्भूतत्वादिघटितापरोक्षत्वाविषयत्वाच्च ; अपरोक्षत्वस्यान्यस्य निर्वर्तुमशक्यत्वा-

चैतन्याभिन्नार्थविषयत्व वृत्तेरापरोक्ष्यम्, तच्छब्दजन्यज्ञानेऽप्यस्तीति वादस्य प्रतियोगित्वादिघटितव्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यत्वात्सामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः, सा च व्यभिचारिण्यप्यस्तीति वादे तुल्यत्वात्, अनुमितित्वशाब्दत्वानधिकरणानुभूतित्वस्यैव जन्याजन्यप्रत्यक्षसाधारणप्रत्यक्षलक्षणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । ‘सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः, न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्’ इति न्यायेन लोकमर्यादाविरुद्धलक्षणोक्त्यसम्भवाच्च नापरोक्ष शाब्दज्ञानमिति भावः । ध्यानोपासनादीति, आदिशब्देन दर्शनादिशब्दा विवक्षिता ।

श्रीभाष्यम्

तथा च श्रुतयः—“विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” “अनुविद्य विजानाति” “ओमित्येवात्मानं ध्यायथ” “निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” स विजिज्ञासितव्यः” इत्येवमोद्याः । अत्र ‘निदिध्यासितव्यः’ इत्यादिनैकाध्यायत् “अनुविद्य विजानाति” “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” इत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वात् “अनुविद्य” “विज्ञाय” इत्यनूद्य “प्रज्ञां कुर्वीत” “विजानाति” इति ध्यानं विधीयते । ‘श्रोतव्यः’ इति चानुवादः, स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात् । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य ‘मन्तव्यः’ इति चानुवादः । तस्माद्ध्यानमेव विधीयते । वक्ष्यति च—“आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति । तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते ; विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात्—“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यत्र

“भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद” ;
 “न स वेद ; अकृत्स्नो ह्येषः । आत्मेत्येवोपासीत” ; “यस्तद्वेद
 यत्स वेद स मयैतदुक्तः” इत्यत्र “अनु म एतां भगवो देवतां
 शाधि यां देवतामुपास्ते” इति । ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्न-
 स्मृतिसंतानरूपम्, “ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां
 विप्रमोक्षः” इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् । सा च
 स्मृतिर्दर्शनसमानाकाराः^४

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ”

इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति “आत्मा वारे द्रष्टव्यः” इत्यनेन
 निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावना-
 प्रकर्षादर्शनरूपता । “वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् । “वेदनमुपा-
 सनं स्यात्तद्विषये श्रवणात्” इति सर्वसूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया
 विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । “सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य
 कृतत्वात्प्रयाजादिवत्” इति पूर्वपक्षं कृत्वा “सिद्धं तूपासनशब्दात्”
 इति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतम् । “उपासनं
 स्याद्ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्च” इति तस्यैव वेदनस्योपासनरूप-
 स्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम् । सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा
 प्रतिपादिता । दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः ।

श्रुतप्रकाशिका

न केवलं पारिशेष्यम्, तदनुग्राह्याः श्रुतयश्च सन्तीत्याह—तथा चेति ।

‘विज्ञाय’ इत्यादिवाक्यद्वये ज्ञानसामान्यशब्दः । वाक्यद्वयोपादानं चोपसर्गभेदेऽपि

४ वाक्यकारोऽत्र ब्रह्मनन्दी ।

विधिप्रत्ययान्तत्वतद्राहित्ययोश्चार्थभेदो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । **ध्यायथेति** विशेषशब्दः । **निचाय्येति** ध्यानस्य प्रत्यक्षसामानाकारता दर्शिता ; “चायू दर्शने” इति हि धातु । **उपासीतेत्यनेन** ध्यानस्योपासनशब्दवाच्यत्वं सिद्धम् । **अन्वेष्टव्य** इति मननशिरस्कश्रवणोक्तिः । ‘निदिध्यासितव्य.’ ‘विजिज्ञासितव्य.’ इत्युपादानेन सन्नन्तत्वेऽपीष्यमाणज्ञानपरं वाक्यमिति दर्शितम् । सन्नन्तपदद्वयस्योपादानं सामान्यविशेषशब्दत्वात् । **इत्येवमाद्या** इति ; इतिशब्द उपात्तश्रुतिवाक्यस्वरूपमात्रपरः । एवंशब्दः सन्नन्तत्वविधिप्रत्ययान्तत्वतद्राहित्योपसर्गभेदादिप्रकारपरः । उदाहृतवाक्येषु ज्ञानसामान्यवाचिपदानां विशेषाकाङ्क्षायां वाक्यार्थज्ञानरूपो विशेषः पर्यवसानभूमिः स्यादिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—अत्रेति । अत्र , उपात्तेषु वाक्येषु । ‘इत्येवमादिभिर्ध्यानं विधीयते’ इत्यन्वयः । **निदिध्यासितव्य इत्यादिनेति** , आदिशब्देन सन्नहितज्ञानविशेषवाचि वाक्यान्तरं विवक्षितम् । ऐकार्थं च सर्वशाखाप्रत्ययन्यायात् , स ह्यनुक्ताकाङ्क्षितस्वीकारफलः । तत्र “छागो वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायात् सामान्यवाचिशब्दानां विशेषे पर्यवसानम् । “अनुविद्य विजानाति” “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” इत्यत्र केन पदेन वाक्यार्थज्ञानमनूद्यते ? केन वा ध्यानं विधीयते ? इत्यपेक्षायामाह—**अनुविद्य विज्ञायेत्यनूद्येति** । अनुवादः किमर्थः इत्यत्राह—**ध्यानोपकारकत्वादिति** । “प्रज्ञा कुर्वीत” “विजानाति” इति वाक्यद्वयोपादानस्य पूर्वोक्तमेव फलम् । एवं स्मृतिष्वपि सामान्यशब्दः सति विशेषोपस्थापके तत्पर्यवसितो दृष्टः ।

“निषिद्धभक्षणं जैह्वद्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥”

इत्यत्र निषिद्धसामान्यस्य भक्षणसामान्यं पातित्यहेतुरवगतम् ।

“छत्राकं विडूराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ॥”

इत्यत्र निषिद्धविशेषस्य भक्षणविशेषः पातित्यहेतुर्दृष्टः ; अत्र पूर्वग्रन्थश्चरमग्रन्थार्थे पर्यवस्यति । भवतु सामान्यशब्दो विशेषपर्यवसायी , अत्र तु ज्ञानसामान्यवाचिनः शब्दाः ‘श्रोतव्यः’ इति श्रवणरूपज्ञानविशेषे पर्यवस्यन्त्वित्यत्राह—**श्रोतव्य इति चेति** ; च. शङ्कानिवृत्तैः समुच्चये वा । ‘विज्ञाय’ ‘अनुविद्य’ इतिवदयं चानुवाद इत्यर्थः ।

तत्संक्षेपेणोपपादयति—स्वाध्यायस्येति । आपातप्रतीत्या स्वतः प्राप्तिः श्रवणस्य स्यात्, मननस्य तादृशहेत्वभावात्तत्र पर्यवसानमस्त्वित्यत्राह—श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वादिति । चः पूर्ववत् । तस्माद्वाच्यमनेवेति, न तु वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः । ननु “श्रोतव्य” इति पुस्तकनिरीक्षणादिव्यावृत्त्यर्थो विधिः किं न स्यात् ? नैवम् ; वेदान्तवाक्यानामपि पुस्तकनिरीक्षणादिव्युदासस्याध्ययनविधिसिद्धत्वात्, ब्रह्ममीमांसाया विलेखनपठनादेरप्रतिषिद्धत्वात्, गुरूपसत्तौ श्रवणशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात् ; तस्याश्चात्राविहितत्वेऽपि “गुरुमेवाभिगच्छेत्” इति वाक्यान्तरसिद्धत्वाच्च । ननु न्यायोपेतवाक्यमात्रानवगम्य-केवलपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं “श्रोतव्य” इति विधेयमिति चेत्—न, मननपूर्वभावितयास्य श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यज्ञानरूपत्वावगमात्, शब्दस्वारस्याच्च । न च “मन्तव्य” इत्यारम्भणसंशीलनरूपमननविधिरिति वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मन्तव्यशब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिप्राचुर्यात्, तस्य चापवादाभावात्, उभयोरप्राप्त्यर्थद्वयविधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्, सति गत्यन्तरे विशिष्टविधानाश्रयणस्यान्याय्यत्वाच्च । विधिर्हि पदावगतेष्वर्थेष्वेकत्रोपक्षीणशक्तिर्लाघवाय तदितरेषु स्वतोऽनुवादमपेक्षमाणः प्रापकाभावाद्विशिष्टे तात्पर्यं भजते ; अत्र त्वनुवादसंभवान्न विशिष्टविषयत्वकल्पनं युक्तम् । तस्मादनुवादः । अनेन श्रवणशब्दस्य यादवमिश्रोक्तनिर्वाहो निरस्तः । अत्र द्रष्टव्यशब्द उपायोपेयदशासाधारणत्वादुपरि नियामकस्फुटार्थवाक्यान्तरेण सह व्याख्यास्यते । ननु न साधारणत्वम्, “द्रष्टव्य” इति तव्यता दर्शनस्य विधेयत्वप्रतीतेः, फलस्य चाविधेयत्वात्, उच्यते—निदिध्यासनवत् दर्शनस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्, निश्चितानुवादश्रवणमननसाहचर्याच्च विधित्वनिश्चयप्रतिबन्धात् ; उपायस्य दर्शनरूपत्वविषयप्रमाणादर्शने विशिष्टविधित्वाश्रयणायोगात्, “मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते” “य एते ब्रह्मलोके परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” इत्यादिभिः फलदशायां दर्शनस्य प्रामाणिकत्वाच्च । “श्रोतव्य” इतिवत् तव्यदर्थमनादृत्य फलसमर्पकत्वं द्रष्टव्यशब्दस्य शङ्कितुं युक्तमित्यत उपरिष्ठाव्याख्येयत्वम् । अथोपासनस्य विधित्सितत्वद्रष्टिन्ने सूत्रकारोक्तिः दर्शयति—वक्ष्यति चेति । तादृशसूत्रासंभवव्युदासाय सूत्रमुपादत्ते—आवृत्तिरिति । उपासनशब्दाश्रवणात् सूत्रस्य तत्परत्वमस्फुटमिति तस्यार्थमाह—तदिदमिति । आवृत्तिद्वयत्रयव्यावृत्त्यर्थम् ‘असंकृत’ इति

सौत्रं पदम् । कस्यावृत्तिरित्यपेक्षायामाह—तदिदं वेदनमिति ; तदिदम् ; तृतीया-
ध्यायावसाने “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते ” इति प्रस्तुतं मोक्षफल ज्ञानमित्यर्थः ।
यद्वा “ प्रज्ञा कुर्वीत ” इत्यादिसामान्यशब्दोक्तं वेदनमसकृदावृत्तिरूपमुपासनमित्यर्थः ।
अवगम्यते इत्यन्नेन ‘ आवृत्तिरसकृत् ’ इति सूत्राशो व्याख्यातः । ‘ उपदेशात् ’ इति पदं
व्याचष्टे—विद्युपास्योरिति । स्थलत्रयमुदाहरति—मन इति । “ मनो ब्रह्म ” इति वाक्यं
“ रात्रिरुपेयात् ” इतिवत् “ प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रिरुपयन्ति ” इत्यत्र “ य
एता रात्रीः ” इति सत्रानुवादवत् “ य एव वेद ” इति पूर्वविहितोपासनस्य फलार्थम-
नुवादः । वितरणविक्रमादिहेतुभेदात् कीर्तियशसोर्भेदः । “ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ”
इत्यादिप्रकरणे “ यस्तद्वेद ” इत्यादिप्रकरणे च वेदनोपासनवाचिशब्दयोर्विप्रकर्षात् प्रक-
रणैकत्वज्ञापनाय अत्रेत्युक्तम् । अनु म इति , यां देवतामुपास्ते एता देवतां
मेऽनुशाधि, अनुपूर्वं शासिर्विविच्य ज्ञापनार्थं, विविच्य ज्ञापयेत्यर्थः । “ व्यवहिताश्च ”
इति सूत्रेण छन्दस्युपसर्गाणां व्यवहितप्रयोगः । “ न स वेद ” इत्यत्र सनिकर्षात्
‘ अत्र ’ शब्दाप्रयोगः । “ न स वेद ” इत्यस्य “ अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ”
इत्येतद्वाक्योपक्रमत्वादुपक्रमोपसहारयोरुपासनशब्दः, मध्ये वेदनशब्दः । इदं च पूर्व-
स्मिन्वाक्ये उपक्रमोपसहारदर्शनादित्यनेनाभिप्रेतम् । यस्तद्वेद, तस्य ब्रह्मणो वेदिता
यो रैकः, यत् स वेद, तस्य रैकस्य वेद्यं यद् ब्रह्म, सः वेदिता रैकः, एतत् वेद्यं
च, उभयं तव मयोक्तमित्यर्थः । सामान्यविशेषन्यायेन प्रकरणान्तरोक्तज्ञानसामान्य-
वाचिनां शब्दानां प्रकरणान्तरोक्तविशेषपर्यवसायित्वं पूर्वमेव स्वयमेव भाष्यकारेण
दर्शितम् । सूत्रव्याख्याने त्वेकैकप्रकरणे व्यक्तिकरेणोपक्रमोपसहारदर्शनम् ‘ उपदेशात् ’
इति पदस्यार्थत्वेनोक्तम् । उभयत्रोभय हेतुत्वेन वाच्यम्, तथाप्यविस्तरार्थमेकैकमुक्तम् ।
अत एव हि चतुर्थाध्याये उभयमपि हेतुत्वेन वक्ष्यते । ‘ तदिदम् ’ इत्यादिक सूत्रव्याख्या-
नम् ; अन्यथा ‘ तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनम् ’ इति नोच्येत ; किंतु
‘ ध्यानमुपासनम् ’ इत्येवोच्येत ; इतरथा शृङ्खलितोक्तिप्रकरणानौचित्यात् , पश्चादपि
‘ ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपम् ’ इति पूर्वप्रकृतध्यानशब्देन निर्देशात् ।
पूर्वग्रन्थे ध्यानस्योपासनरूपत्वं विवक्षितं चेत्, पश्चात् ‘ उपासनमविच्छिन्नस्मृति-
संतानरूपम् ’ इत्युपासनशब्देनोच्येत । एवं प्रकृतसूत्रार्थेऽवधृते पूर्वप्रकृतस्य ध्यानस्य

ध्रुवानुस्मृतिवमुपपादयति—**ध्यानं चेति** । वेदनस्यासकृदावृत्तिं वदत सूत्रकार-
स्याय भाव —यथा ज्ञानसामान्यवाचिना शब्दानां विशेषपर्यवसायित्वेनामकृदावृत्ति-
रूपज्ञानपरत्वं सिद्धम्, एव विशेषान्तरोपस्थापकेषु सत्सु तत्तद्विशेषपर्यवसायित्वं न्याय्य-
मिति । तस्मात् सूत्रकारेण कण्ठोक्तां ज्ञानस्यासकृदावृत्तिरूपतामुपपाद्य, नेनाभिप्रेत
श्रुत्यन्तरोपस्थापित विशेषान्तरमाह --**ध्यानं चेति** । अनेन ग्रन्थेनासकृदावृत्तेर्व्यवहित-
त्वशङ्कानिरासार्थं विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वमुक्तम् । अत्र विच्छिन्नाविच्छिन्नस्मृति-
संततिसाधारणो ध्यानशब्दश्चेत् ‘ध्यानं च’ इत्यादिना विशेषान्तरे पर्यवसानमुक्तं भवति;
ध्यानशब्दस्याविच्छिन्नस्मृतिसंतत्यसाधारणत्वे ध्यानशब्दो व्याख्यातो भवति । अविच्छिन्न-
स्मृतिसंततित्वे वचनमाह—**ध्रुवेति** । स्मृतेर्ध्रुवत्वं नाम विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहित-
संततित्वम्, स्मृतिव्यक्तीना क्षणिकत्वात् । अपवर्गोपायत्वश्रवणादिति, तत्रापवर्गोपाय-
भूतवेदनस्यासकृदावृत्तिरुक्ता, अत्रापि तदुपायत्वप्रत्यभिज्ञानात्तस्यैवाविच्छिन्नस्मृतिरूपत्वं
विवक्षितमिति भावः । तस्या दर्शनरूपत्वमुच्यते—**सा चेति** । न केवलं विषयैक्यतः
साम्यम्, अपि त्वापरोक्ष्येणापीत्याकारशब्दस्य भावः । **हृदयस्य** मनसः, ग्रन्थयो-
रागादयः । यद्वा ‘मञ्चा क्रोशन्ति’ इतिवत् हृदयशब्दस्तत्स्थजीवपरः, हृत् स्थानमय-
तीति व्युत्पत्तेर्वा, तस्य ग्रन्थि प्रकृतिसन्धः; हृदयशब्दोपलक्षितः वा शरीरं ग्रन्थिः ।
संशयशब्दो विपर्ययस्यापि प्रदर्शनार्थः, देहात्माभिमानादिरूपाविद्येत्यर्थः । **कर्माणि**
पुण्यपापरूपाणि, अविद्यासंचितकर्मकृतप्रकृतिसंबन्धनिवृत्तिर्दर्शनसमानाकारोपासनेनेत्यर्थः ।
एवं च सतीति; उपायदशापन्नज्ञानस्य दर्शनरूपत्वे स्फुटार्थवाक्यान्तरसिद्धे सतीत्यर्थः ।
चशब्दो द्रष्टव्यशब्दस्य फलदशाभिप्रायत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थः । दर्शनशब्दस्य ज्ञानसामान्य-
परत्वसंभवेऽपि “द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “आत्मनि खल्वरे दृष्टे
श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्” इति श्रवणादीनां पृथगुक्तत्वात् ‘द्रष्टव्यः’ इति
पदं साक्षात्काररूपत्वपरम्; दृष्टशब्दश्च तत्तुल्यार्थः; स चोपायदशाभिप्रायः, तस्मिन्
दृष्टे हृदयग्रन्थिर्भिद्यत इत्युक्तत्वात्, “येनाहं नामृता स्याम्” “अमृतत्वस्य तु
नाशास्ति वित्तेन” “एतावदेवारे खल्वमृतत्वम्” इति पूर्वापरवाक्येषु फलस्य निर्दिष्ट-
त्वात्, प्रकरणान्तरोक्तस्य साक्षात्कारत्वस्येहापि वक्तुमपेक्षितत्वात्; अपेक्षितविधेरनपेक्षि-
तविधानदौर्बल्याच्च । ननु ध्रुवानुस्मृतेरेव दर्शनरूपत्वविधिरुक्तः, ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयो-

भिन्नप्रकरणान्नातयोर्दहरशाण्डिल्यादिवेदनानामिव परस्परनिरपेक्षोपायत्वं हि प्रतीयते, नैवम् ;
 ‘द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्येकवाक्यविहितत्वात् । न च तत्रापि विद्याद्वयविधानं
 शङ्क्यम्, रूपभेदाभावात्, तत एव वाक्यैकत्वे संभवति वाक्यभेदाश्रयणायोगात् ;
 विद्यान्तराणामिव तयोर्विकल्पप्रसङ्गाच्च । तयोर्निरपेक्षोपायत्ववादिनो विकल्प इष्ट इति
 चेत्—न, तस्याष्टदोषदुष्टस्य सति गत्यन्तरेऽभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । दृश्यते हि ब्रीहि-
 यवशास्त्रयोस्तस्याष्टदोषदुष्टत्वम्—ब्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रस्य प्रामाण्यत्यागः (१), अविद्य-
 मानाप्रामाण्यकल्पनम् (२), यवानुष्ठाने तस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः (३), स्वीकृता-
 प्रामाण्यत्यागश्च (४) इति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । यवानुष्ठानवेलायामेव प्रथम-
 प्रयोगे स्वीकृतब्रीहिशस्त्रप्रामाण्यत्यागः (१), तदप्रामाण्यकल्पनं च (२), तृतीये प्रयोगे
 ब्रीहिषूपादीयमानेषु द्वितीयप्रयोगे स्वीकृतब्रीहिशस्त्रप्रामाण्यत्यागः (३), त्यक्तप्रामाण्य-
 स्वीकारश्च (४) इति ब्रीहिशस्त्रे चत्वारो दोषाः । इहापि यथासंभवं दोषप्राप्तिः ।
 यद्वा प्रतिपत्तिबाधः (१), अनुष्ठानबाधः (२), अपूर्वबाधः (३), फलबाधश्च (४)
 इत्येकैकशिरसि दोषचतुष्टयादष्टदोषदुष्टत्वम् । अतो गत्यन्तरे सति विकल्पायोगाच्च न ध्रुवा-
 नुस्मृतिदर्शनयोः पृथगुपायत्वम् । नापि समुच्चयः ; चशब्दाश्रवणात्, दर्शपूर्णमास-
 योरिव द्वन्द्वनिर्देशाभावाच्च । परमात्मनोऽतीन्द्रियत्वात् तत्साक्षात्कारस्य चक्षुषा शब्दग्रह-
 णस्येव प्रक्रान्तयोगं प्रत्यक्षक्यविधानत्वाच्च शब्दविषययोः स्मरणचक्षुषज्ञानयोरिव समुच्च-
 योऽनुपपन्नः । ननु परमात्मनो योगपरिशुद्धमनोप्राप्तत्वाच्च तद्दर्शनस्य चक्षुषा शब्दज्ञान-
 तुल्यतेति दर्शनोपायभूतस्य व्यापारस्य विधेयत्वोपपत्तेः समुच्चयः संभवति—सत्यम् ;
 कस्तद्दर्शनोपायः ? “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इति श्रुतेर्ध्यानमेवेति चेत्,
 तर्हि द्रष्टव्यनिदिध्यासितव्यपदयोः पुनरुक्तिः स्यात्, उभयोरपि दर्शनोपायध्यानविधिपरत्वा-
 विशेषात् । ‘द्रष्टव्य’ इति दर्शनोपाये विहिते ‘क उपायः’ इत्यपेक्षायां निदिध्यासनं
 विधीयते ; द्रष्टव्यपदाभावे निदिध्यासनस्य तदुपायत्वं न जायत इति तज्ज्ञापनार्थत्वाच्च
 पुनरुक्तिरिति चेत्—न ; द्रष्टव्यपदश्रवणेऽपि दर्शनस्य ध्यानसाध्यत्वाप्रतीतिः । न हि
 दर्शनकामेनेति श्रूयते ; तथा सति हि स्वर्गयागयोरिव साध्यसाधनभावावगमः स्यात् ।
 न च ध्यानं प्रति श्रवणमननयोरिव दर्शनं प्रति ध्यानस्य दृष्टिकिञ्चित्कारः । अतो न
 मानान्तरेण तथैव साध्यसाधनभावावगम इति वैयर्थ्यम् । किं च ध्यानसाध्यं दर्शनं

चेत्, ध्यानदर्शनयोः समुच्चयश्च न संभवति, दर्शनं प्रति समुच्चये दर्शनस्य दर्शनसाधन-
मित्यात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च मोक्षं प्रति समुच्चयसंभवः; ध्यानस्य स्वसाध्यदर्शनव्यव-
हितस्य मोक्षं प्रति दर्शनेन सहाव्यवहितकिञ्चित्कारायोगात्; न हि यागनिष्पत्त्यर्थानां
प्रोक्षणावघातादीनामपूर्वनिष्पत्तौ यागेन सह समुच्चयः । यदि साक्षात्कारं प्रति ध्यानेन
सहाव्यवहितकिञ्चित्कारोपपत्तये दर्शनसमानाकारं ज्ञानान्तरं विधेयमित्युच्यते, तदयुक्तम्,
स्वर्गं प्रति ज्योतिष्टोमस्येव निदिध्यासनस्य स्वसाध्यं प्रति निरपेक्षोपायताप्रतीतिस्वारस्य-
भङ्गप्रसङ्गात्, न हि “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यप्रतिपन्नं ज्योतिष्टोमस्य
स्वर्गसाधनत्वं कर्मान्तरसापेक्षमवगम्यते । न चात्र चशब्दो द्वन्द्वसमासो वा । अतो
दर्शनसमानाकारतारूपविशेषणस्य ‘किं विशेष्यम्?’ इत्याकाङ्क्षायां विशेष्यान्तरं च न
दृश्यते; निदिध्यासनं च सनिहितम्, अतस्तदेव दर्शनसमानाकारतया विधि-
त्सितमिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । ततश्च वाक्यभेदोऽपि न स्यात्, निदिध्यासन-
स्य निरपेक्षोपायताप्रतीतिस्वारस्य च न बाध्येत । ननु विशिष्टविध्याश्रयणं चेदु-
पदेशैकगम्यार्थश्रवणशुभाश्रयमननदर्शनरूपताविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किं न स्यात् ?
नैवम्; चतुर्ष्वशेषेषु तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य लघुत्वात्, लघुपक्ष-
संभवे गुरुपक्षाश्रयणायोगाच्च । न चास्मिन् वाक्ये विधानाभावादौपदेशिकार्थावि-
गमारम्भणसंशीलनयोरसिद्धिः शङ्कनीया, “तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य
बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः” इत्यनन्यथासिद्धवाक्यान्तर-
सिद्धत्वात् । तद्धि निरूपयिष्यते—“सहकार्यन्तरविधिः” इति सूत्रेण । तस्मादर्शन-
समानाकारत्वगुणविशिष्टनिदिध्यासनविधिः । नन्वेवमपि न सर्वोपासनानां दर्शनसमाना-
कारनिदिध्यासनरूपतासिद्धिः, “द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः” इति वाक्यस्य मैत्रेयीब्राह्मणे
सत्त्वात्, अतस्तत्र प्रतिपाद्यस्यैवोपासनविशेषस्य तादृग्रूपता प्रतिपाद्या स्यात्—नैवम्;
“आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इति तत्रत्येनैव वाक्येन
जगत्कारणविषयसर्वोपासनानां दर्शनसमानाकारनिदिध्यासनरूपतावगमात् । न हीदं
वाक्यं विद्याविशेषविधायकम्, कारणज्ञानेन सर्वज्ञातताप्रतिज्ञापरत्वात् । कारणमेव
सर्वविद्योपास्यम्, “कश्च ध्येयः?” इत्युपक्रम्य “कारणं तु ध्येयः” इति कारणस्यैव
ध्येयत्वविधानात् । कारणविषयं चोपासनमत्र दर्शनसमानाकारनिदिध्यासनरूपमवगम्यते ।

अरिमन्वाक्ये विज्ञातशब्दो हि निदिध्यासनपरः, “द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते” इति स्थानप्रामाण्यात् । अतोऽस्य वाक्यस्य सर्वविद्यासाधारणकारणमात्रविषयत्वात् जगत्कारणोपासनं चेत् दर्शनसमानाकारनिदिध्यासनरूपमित्यवगम्यते । किञ्च—नानाविधानां विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुरुपक्षविषयशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गेन गुरुलघुयत्नविकल्पायोगात् वस्तुसामर्थ्यस्य प्रकरणाद्वलीयस्तथा च ध्रुवानुस्मृतिरूपत्वं दर्शनरूपत्वं वक्ष्यमाणभक्तिरूपत्वं च सर्वविद्यासाधारणाकारा भवितुमर्हन्ति । नन्विन्द्रियजन्मनोऽनुभवस्य ह्यपरोक्षरूपत्वम्, तत्कथं स्मृतेः सम्भवतीत्यत्राह—भवति चेति । भावना, वासना । दर्शनरूपता, दर्शनसमानाकारता । “वृक्षे वृक्षे च पश्यामि” इत्यादिष्वपि दर्शनसमानाकारत्वं स्मृतेश्च दृष्टमिति भावः । तच्च विशदतरावभासरूपत्वम् । न चैतदनुभवासाधारणम्, स्मृतेरपि तत्त्वाभाव्यस्य प्रामाणिकत्वात् । ननु दर्शनसमानाकारत्वविधानमयुक्तम्, दर्शनवाचिशब्देन तत्समानाकारोपस्थानस्यामुख्यत्वात्, “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायविद्वद् इति चेत्—न, तैरेव “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र दर्शपूर्णमासशब्दयोर्लक्षणाया, श्येनादिवाक्ये श्येनादिशब्दानां गौण्या वृत्त्या कर्मनामधेयत्वाभ्युपगमात्; “अधिमन्तेर्वेदि मिनुयादर्धं बहिर्वेदि” इत्यत्रापि मध्यदेशलक्षणाया अङ्गीकृतत्वाच्च । विशदतरत्वस्य फलरूपत्वादपुरुषतन्त्रस्य कथं विधानमिति चेत्—न, आज्यावेक्षणस्येव विधानोपपत्तेः । तत्राज्यसाक्षात्कारहेतुभूतव्यापारविषयो विधिरिति चेत्, इहापि विशदतरत्वावहस्मृतिसंततिविषयमनोव्यापारविधिरित्युपपन्नम् । अथ सूत्रकाराभिप्रायविदां वचनं दर्शयति—वाक्यकारणेति । एतत्सर्वमिति ; सूत्रकारेण कण्ठोक्तमभिप्रेतं चेत्यर्थः । प्रपञ्चितमिति, पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेणोक्तमित्यर्थः । प्रपञ्चनं च “वेदनमुपासनं स्यात्” इत्यादिना वाक्यचतुष्टयेन । वाक्यमेकैकं व्याचष्टे—सर्वासूपनिषत्स्विति, न केवलं छान्दोग्य इत्यर्थः । मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमिति घटादिज्ञानव्यावृत्तिः । विहितमित्यनूदितश्रवणादिव्यावृत्तिः । अस्यार्थस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण स्फुटीकरणार्थं, “सकृत्प्रत्ययं कुर्यात्” इति वाक्यश्रवणेन “वेदनमुपासनं स्यात्” इति वाक्यस्य पूर्वपक्षपरत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं च “सकृत्” इत्यादिकं व्याचष्टे—सकृदिति । “सकृत्” इत्यादि वाक्यमेव पूर्वपक्षपरं, न तु “वेदनमुपासनं स्यात्” इति वाक्यम्; अनन्तरमेवोपासनरूपत्वस्य सिद्धान्ति-

तत्वादिति भावः । तथा सिद्धान्तितत्वं दर्शयति—सिद्धं त्विति । सिद्धं तु, सिद्धान्तस्त्वित्यर्थः । यद्वा वेदनमुपासनं सिद्धमित्यर्थः । उपासनशब्दादित्येतद्व्याचष्टे—वेदनमसकृदावृत्तमिति । अस्याविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपत्वं सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्यकारेण कण्ठोक्तं दर्शयति—उपासनं स्यादिति । दर्शनात्, लोके दर्शनात् । निर्वचनान्, श्रुतिवाक्यात् । तस्यैवेति, मोक्षसाधनतया विहितस्येत्यर्थः । उपासनरूपस्येति हेतुगर्भम्, उपासनरूपत्वात् उपासनशब्दवाच्यत्वादसकृदावृत्तस्येत्यर्थः ; असकृदावृत्तं ज्ञानं ह्युपासनम् । एवमविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपत्वं मुपपादितम् । सूत्रकारकण्ठोक्तमसकृदावृत्तिरूपत्वं तदभिप्रेतं च वदतो वाक्यकारस्यायं भावः—एतत्तुल्यन्यायतया विशेषान्तरोपस्थापकवाक्ये सति वेदनादिशब्दास्तत्पर्यन्ता स्युरिति, तस्मात् पूर्वोक्तं दर्शनसमानाकारत्वमपि वाक्यकाराभिप्रेतमित्यभिप्रयन्नाह—सेयमिति । सेयम्, असकृदावृत्तिरूपा ध्रुवानुस्मृतिरूपा चेत्यर्थः । दर्शनशब्दस्य ‘अर्थदर्शी तत्त्वदर्शी’ इत्यादिप्रयोगात् परोक्षापरोक्षसाधारण्यमाशङ्क्याह—दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिरिति, प्रत्यक्षसमानाकारतापत्तिरित्यर्थः । “आत्मनि रवल्बरे दृष्टे श्रुते मने विज्ञात इदं सर्वं विदितम्” “आत्मा वारे द्रष्टव्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिध्यासितव्यं” इति श्रवणादिपरोक्षज्ञानपर्वसूक्तेष्वपि पृथङ् निर्देशादिति भावः ।

भावप्रकाशिका

ध्यानस्य प्रत्यक्षसमानाकारता दर्शिता, “चायृ दर्शने” इति हि धातुरिति, “चायृ पूजानिशासनयो” इति पठितत्वादिति भावः । सन्नहितज्ञानविशेषवाचि वाक्यान्तरं विवक्षितमिति, “ओमित्यात्मानं ध्यायथ” इति वाक्यं विवक्षितमिति भावः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति, ननु नानाशाखापठितानामग्निहोत्रज्योतिष्टोमादीनां संभवत्यैक्यम्, संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्, इह चोदनाया अविशेषाभावादाख्यैक्याभाच्च कथमेतन्न्यायप्रवृत्तिः ? इतरथा “श्रोतव्यं” इत्यनेनैकार्थ्यं किं न स्यादिति चेत्—न ; सर्वशाखाप्रत्ययन्यायस्य प्रत्यभिज्ञापकसद्भावो हि मूलयुक्तिः, अस्ति चेहापि मोक्षरूपफलसंयोगसाम्यं, ब्रह्मविषयत्वलक्षणरूपसाम्यं च, तथा “मन्तव्यं निदिध्यासितव्यं” “विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत” इति निदिध्यासनप्रज्ञाशब्दयोः स्थानसाम्यम्, अतस्तदेव प्रत्यभिज्ञायते । अत एवेक्षत्यधिकरणे “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति सच्छब्द-

शब्दित ब्रह्मैव, गतिसामान्यात्, सर्ववेदान्तेषु “आत्मा वा इदमग्र आसीत्” “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” इत्येव गतिसाम्यादिति वर्णितम् । तदेव गतिसामान्यं सर्वशाखा-
प्रत्ययन्याय । किंच प्रज्ञाशब्दितज्ञानसामान्यस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वे ध्यानलक्षणगुरू-
पासनानर्थक्यप्रसङ्गश्च, तस्मात्तत्र पर्यवसानं वक्तव्यमित्यैकार्थ्यं सम्भवतीति भावः ।
स ह्यनुक्ताकाङ्क्षितस्वीकारफल इति ; न तूक्तपरित्यागफल, एव च “निदिध्या-
सितव्य” इत्यत्र ज्ञानमात्रविधिवुक्तपरित्याग एव सिद्ध्यत् । अतो ज्ञानसामान्यवाचि-
नापि शब्देन विशेष एव विधेय इति भावः । ननु सामान्यवाचिशब्देन विशेषाभिधाने
लक्षणा स्यादित्याशङ्क्य सामान्यस्य प्रतिव्यक्ते पर्यवसितत्वात् सामान्येन विशेषाभिधानं
न दोषायेति “छागो वा मन्त्रवर्णात्” इत्यत्र निर्णोतमित्यभिप्रयन्नाह—**तत्र छागो वा**
मन्त्रवर्णादिति । “छागो वा मन्त्रवर्णात्” इत्यत्र विधिवाक्यस्थसामान्यशब्दानां
मन्त्रवर्णप्रतिपाद्यविशेषे पर्यवसानमात्रं विषयः, अतः कथं विधिवाक्यस्थसामान्यशब्दानां
विधिवाक्यस्थविशेषे पर्यवसानमित्याशङ्क्य न्यायस्य न केवलं विधिमन्त्रमात्रविषयत्वम्,
अपि तु सर्वसामान्यविषयत्वमिति दर्शयितुं स्मृतिष्वपि सामान्यशब्दानां विशेषपर्यवसानं
दृष्टमित्याह—**एवं स्मृतिष्वपीति । विलेखनपठनादेरप्रतिषिद्धत्वादिति**, अप्रतिषे-
ध्यत्वादित्यर्थः ; एतद्वाक्यबोध्यनियमेनाव्यावर्त्यत्वादिति यावत् । यद्वा अप्रतिषिद्ध-
त्वादिति, अनुमतत्वादित्यर्थः । अत्र लेखनोपन्यासो दृष्टान्तार्थः । ननु गुरु-
मुखानधीनविचारव्यावृत्त्यर्थं श्रवणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**गुरुपसत्ताविति । ननु**
श्रवणशब्दस्य गुरुपसत्त्यर्थकत्वाभावेऽपि श्रवणस्य गुरुपसदनाङ्गत्वाद्भविष्युपेत-
श्रवणविधिवलादेव गुरुमुखानधीनविचारव्यावृत्तिः सिध्यतीत्यरुचेराह—तस्याश्चात्रावि-
हितत्वेऽपीति । न चाङ्गिविध्यभावे कथं तदनुवादेनोपसदनविधिरिति वाच्यम्,
‘स्नात्वा भुञ्जीत’ इत्यत्र रागप्राप्तभोजनानुवादेन स्नानविधानवदुपपत्तेरिति भावः ।
“सहकार्यन्तरविधि” इत्यत्र विधेयत्वेन समर्थयिष्यमाणयोः पाण्डित्यमौनयो-
“श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्याभ्यां विधिरस्तिवत्याक्षिप्य परिहरति—**न्यायोपेतेत्यादिना ।**
सति गत्यन्तरे विशिष्टविधानाश्रयणस्यान्याय्यत्वाच्चेति ; ननु श्रवणमननयो-
पाण्डित्यमौनरूपयोः परस्परविशेषणत्वं न सिद्धम्, येन विशिष्टविधिः स्यात् ;
यदि हि “श्रुत्वा मन्तव्यः” इत्याकारा वचनव्यक्तिः स्यात्, तदा विशिष्टविधि-

शङ्का, इतरथा “विष्णुरुपांशु यष्टव्य” “प्रजापतिरुपांशु यष्टव्य” “अग्नी-
प्रोमावुपांशु यष्टव्यौ” इत्यादावपि यागद्वयविशिष्टतृतीययागविधिभवात् वाक्य-
भेदेन सिद्धान्तोऽनुपपन्नः स्यात्, “समिधो यजति” इत्यादावपि समिदादिचतुष्टय-
विशिष्टस्योत्तमप्रयाजस्य विधिरित्यापाद्येतेत चेत्—अत्र केचित्—“ओषधे वृणीते
त्रीन् वृणीते” इत्यत्राख्यातभेदसत्त्वेऽपि त्रित्वविशिष्टार्पणवरणविधानवत् “श्रोतव्यो
मन्तव्य” इत्यत्रापि श्रवणविशिष्टमननविशिष्टाद्या उत्थितिसमवादिति वदन्ति । यादव-
मिश्रोक्तनिर्वाह इति, श्रवणमनने अदृष्टार्थतया विधीयेते इति निर्वाह इत्यर्थः । स तु
“नानाशब्दादिभेदात्” इत्यत्र स्पष्टीभवित्यति । व्याख्यास्यतीति ; अधुना भाष्ये
तद्व्याख्यानं न दोषायेति भावः । द्रष्टव्य इति तव्यतेति ; यद्यपि तव्येनापि रूप-
सिध्यति, अथापि स्वरविशेषमभिप्रेत्याचार्यैस्तव्यत्पत्यय उपात्तः । केचित्तु—बृहदारण्य-
कवाक्ये स्वरासप्रतिपत्तेस्तव्यतेति तित्त्वमविवक्षितम्, तव्यत्तव्ययोरन्यतरस्मिन् प्रत्यय उपादा-
तव्येतव्यतः प्रथमोपदिष्टत्वात्तदुपादानमिति मन्यन्ते । आवृत्तिद्वयत्रयव्यावृत्त्यर्थमसकृ-
दिति सौत्रं पदमिति ; यद्यप्यसकृच्छब्दोऽनेकत्वमात्रपरः, अनेकत्वं च द्वित्रादिसाधा-
रणम्, तथापि बहुतेष्वेव प्रसिद्धिप्राचुर्यादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ‘सूत्रमुपादत्ते—
आवृत्तिरिति । आवृत्तिद्वयत्रयव्यावृत्त्यर्थमसकृदिति सौत्रं पदम् । उपासनशब्दाश्रव-
णात् सूत्रस्य तत्परत्वमस्फुटमिति तस्यार्थमाह—तदिदमिति’ इति पाठः समीचीनः ।
केचित्तु मिहावलोकितकेनाह—आवृत्तिद्वयत्रयेतीति वदन्ति । रात्रीरुपेयादिति वादिति ।
यद्यपीदं वाक्यं नास्त्येव, “ज्योतिर्गौरायु” इत्येव रात्रिसत्रोत्पत्तिवाक्यम्, तत्रापि सत्र-
विषये उपेयादित्येकवचनं च न सम्भवति, उपेयुरित्येवं बहुवचनान्ततयैव वाक्यस्य
कल्पनीयत्वात्—तथापि नोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन “वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति” “यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति” इति वाक्यद्वयं दृष्टान्ततयोदाहर्तव्यम् ।
एतद्वाक्यपूर्वकत्वादिति, “अथ योऽन्या देवतामुपास्ते ‘अन्योऽसावन्योऽहमस्मि’ इति
न स वेदः । अकृत्स्नो ह्येष, आत्मेत्येवोपासीत” इति हि श्रुतिः । मिहावलोकितकेना-
व्याख्यातच्छान्दोग्यवाक्यांशं व्याचष्टे—यस्तद्वेदेत्यादिना । “यथा कृतायविजि-
तायाधरेऽयाः सयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद-
यत्स वेदः स मयैतदुक्तः” इति हि श्रुतिवाक्यम् । इदं च “यो नु कथं सयुग्वा

रैकैः ?” इति हसेन रैकस्वरूपं पृष्ठय हसान्तरस्य प्रतिवचनम् । यथा कृतायविजिताय, कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्धः, स यदा जयति तदा इतरे त्रिव्येकाङ्का अधरे अया सयन्ति संगच्छन्ते, अन्तर्भवन्ति, चतुरङ्के अये कृते त्रिव्येकाङ्कानां तत्र विद्यमानत्वात् तस्मिन्नन्तर्भवन्तीत्यर्थः । एवमेतन् रैकं कृतायस्थानीयं सर्वं तदभिसमेति संगच्छते । यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं कर्म कुर्वन्ति धर्मजातं कुर्वन्ति, तत्सर्वमेतस्य धर्मेऽन्तर्भवति, तस्य फले सर्वप्राणिफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । यस्तद्वेदेत्यादि, अत्रायमन्वयः — यत्स वेदः, स रैको यद्वेद्यं वेदः तद्वेद्यं योऽन्योऽपि वेदः, एनमपि रैकमिव सर्वशुभधर्मजातफलमप्यभिसमेतीत्यनुषङ्गः । स मयैतदुक्तं, स रैकं मया एतत् इत्थमुक्त इत्यर्थः इति रैकवेद्यब्रह्मवेदितृमाहात्म्यकथनाद्वैकस्य ब्रह्मणश्च माहात्म्यं कथितं भवतीत्यभिप्रायेणाचार्यै रैकस्तद्वेद्यं ब्रह्म चोभयं मयोक्तमित्यर्थः इत्युक्तम्, न तु स मयैतदुक्त इति शब्दार्थतयेति द्रष्टव्यम् । असकृदावृत्तेर्व्यवहितत्वशङ्कानिरासार्थमिति ; ‘मासस्य द्विरधीते’ इति न्यायेन विच्छिद्य विच्छिद्यं कृतस्मृतेर्न ध्यानत्वमिति भावः । रागादीनां जीवधर्मत्वेनान्तःकरणधर्मत्वाभावादित्यस्वरसादाह — यद्वा मन्त्राः क्रोशन्तीतिवदिति । “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयम्” इति वाक्यमभिप्रयन्नाह — हृत्स्थानमयतीति । हृदयग्रन्थिशब्दे कर्मधारयमभिप्रयन्नाह — हृदयशब्दोपलक्षितमिति । ननु “तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्येतदुपायदशायां ज्ञानस्य दर्शनरूपता कथमवगमयेत् ? तत्रत्यदर्शनशब्दस्य ‘शास्त्रार्थदर्शी’ इत्यादाविव ज्ञानसामान्यपरतयाप्युपपत्तेरित्यत्राह — दर्शनशब्दस्य ज्ञानसामान्यपरत्वसंभवेऽपीति । श्रवणादीनां पृथगुक्तत्वादिति, ततश्च सामान्यवाचिप्रदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । न चैवं निदिध्यासनदर्शनयोरपि “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” इति न्यायेन पार्थक्यापत्तिः, परमात्मनो दर्शनायोभ्यत्वात् दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञान एव मुख्यत्वात् गौणत्वस्याश्रयणीयत्वादिति भावः । दृष्टशब्दश्च तत्तुल्यार्थ इति, “तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्यत्र दृष्टशब्दश्च तत्तुल्यार्थः साक्षात्कारार्थः, तत्प्रत्यभिज्ञानात् । न च “तस्मिन् दृष्टे” “द्रष्टव्य” इत्यनयोरर्थनिर्णये परस्परसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, “तस्मिन् दृष्टे” इत्यत्र दृष्टशब्दस्य न ज्ञानसामान्यपरत्वमित्यत्र द्रष्टव्यादिपदसापेक्षत्वम्, द्रष्टव्यादिशब्दस्योपायदशापन्नवृत्तित्वमित्यत्र “तस्मिन् दृष्टे” इति वाक्यसापेक्षत्वमिति

द्वारभेदेनान्योन्याश्रयस्यादोषत्वात् । पूर्वापरवाक्येषु फलस्य निर्दिष्टत्वादिति ; “ आत्मा वारे द्रष्टव्य ” इत्यस्य पूर्वापरवाक्येष्वमृतत्वस्यैव फलस्य निर्दिष्टतया न साक्षात्कार एव फलमित्यर्थः । तस्याष्टदोषदुष्टत्वमिति , विकल्पस्येत्यर्थः । ब्रीहियवयोरेकेनानुष्ठात्रा प्रयोगभेदेनोपादानसंभवाद्युक्तमष्टदोषदुष्टत्वम् , एकेन विद्याद्वयोपादानायोगात् कथमत्राष्टदोषदुष्टत्वमित्याशङ्क्याह—इहापि यथासंभवं दोषप्राप्तिरिति , अनुष्ठातृभेदेनैकैकस्मिन् दोषद्वयप्राप्त्या चतुष्टयसंभव इति भावः । तद्दर्शनोपायभूतव्यापारस्येति ; यद्यपि दर्शनस्यैव विधेयत्वसंभवात् दर्शनध्यानयोः समुच्चयसंभवातीत्याक्षेप एवोचितः , न च दर्शनस्य विधानायोग्यत्वम् , “ पत्न्यवेक्षितमाज्यम् ” इत्यादाविव ज्ञानविधेरभ्युपेतत्वात् , तथापि पररीतिमनुसृत्य व्यापारविधेयत्वमुपक्षिप्तमिति द्रष्टव्यम् । अतो न मानान्तरेण तयोः साध्यसाधनभाव इति , मानान्तरसत्त्वे तत एव साध्यसाधनभावप्रतीतेस्तत्सापेक्षमिदं व्यर्थमित्यत्र तात्पर्यम् । यदि साक्षात्कारं प्रति ध्यानेन सहेति, साक्षात्कारमित्युपलक्षणम् , साक्षात्कार मोक्ष प्रति वा ध्यानेन सह समुच्चित्य दर्शनसमानाकारज्ञानान्तरं दृष्टमित्यनेन विधेयमिति यद्युच्येतेत्यर्थः । तस्य च ध्यानस्य द्वारद्वारिभावानापन्नतयैकत्र किञ्चित्कारान्वयः संभवतीति समुच्चयसंभवः । न च दर्शनसमानाकारज्ञानस्य ध्यानमाध्यतया द्वारद्वारिभावापन्नत्वादेकत्र किञ्चित्कारान्वयः कथं सिध्येदिति वाच्यम् , तत्रास्तीत्यभिमानवत् शङ्केयमिति संभवादिति । चतुर्ध्वशेषु तात्पर्यरूपनादपीति , औपदेशिकार्थाधिगमार्म्भणसशीलदर्शनसमानाकारत्वध्यानरूपेष्वित्यर्थः । ननु “ द्रष्टव्य ” इति दर्शनसमानाकारध्यानविधाने “ निदिध्यासितव्यः ” इत्यत्रापि निदिध्यासनसमानाकार मननं विधीयत इति किं न स्यात् ? “ स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष ” इतिवत् “ मत्वा धीरो न शोचति ” इति मननानन्तरमेव मोक्षप्रतिपादनात् । यदि मनननिदिध्यासनशब्दयोर्भिन्नार्थत्वादेकस्य गौणत्वे प्रमाणाभावाच्च निदिध्यासनशब्दस्य गौणत्वमाश्रयणीयमिति, तर्हि “ निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ” “ तं दृष्ट्वा मुच्यते योगी ” “ तस्मिन् दृष्टे परावरे ” “ ततस्तु त पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ” इत्यादिश्रुत्यनुग्रहाय विशुद्धमनोजन्यसाक्षात्कारस्यापि विधेयत्वसंभवात् “ विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ” इति न्यायेन विधेः स्वीकर्तव्यात् प्रकृते विस्पष्टविधिश्रवणाच्चेति चेत्—न, मानससाक्षात्कारे चाक्षुषज्ञानवाचिनो दृशेर्गौणत्वस्य तथाप्यविशेषात् मान-

ससाक्षात्कारस्य मोक्षकालसाक्षात्कारसदृशस्य फलरूपत्वेनाविधेयत्वाच्च ध्यान दर्शनसमानाकार विधीयत इत्येव युक्तमिति भावः । जगत्कारणविषयं चेत् दर्शनसमानाकार-
निर्दिष्टासनरूपमित्यवगम्यत इति, ननु कथमनेन वाक्येनास्यार्थस्य प्रतीतिः ? आत्म-
मननश्रवणादिकमेव सर्वविषयम्, उपादानोपादेययोरभेदादित्यर्थः परमनेन प्रतीयते, न तु
जगत्कारणविषय सर्व दर्शनसमानाकारमितीति चेत्—न, आत्मनि दृष्टे विज्ञाते दर्शन-
समानाकारध्यानविषये सत्येव सर्वं विदितं भवति, सर्वज्ञं भवति, मोक्षो भवतीत्यस्यार्थस्य
प्रतीयमानतया तथोक्त्युपपत्तेः । एतदस्वरसादेवाह—किं च नानाविद्यानामिति ।
सामर्थ्यस्य प्रकरणाद् बलीयस्तया चेति, अत एव सत्यत्वज्ञानत्वादीनां विद्यावि-
शेषप्रकरणपठिनानामपि “आनन्दादयः प्रधानस्य” “अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतद्वा-
वाभ्याम्” इत्यधिकरणेषु सर्वविद्यासाधारण्यं वक्ष्यति । दर्शपूर्णमासशब्दयोर्लक्षणयेत्यादि;
कालविशेषवाचिनो दर्शपूर्णमासशब्दयोः कर्मलक्षकत्वदर्शनात्, तथा “श्येनाभिचरन्
यजेत” इत्यादौ श्येनादिशब्दानां “यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते” इति वाक्यशेषेण
निपत्यादानरूपगुणयोगेन कर्मणि श्येनशब्दो गौण इत्यभ्युपेतत्वाच्चेत्यर्थः । मध्य-
देशलक्षणाया अङ्गीकृतत्वाच्चेति, “अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि” इत्यत्रान्त-
र्वेदीति वेद्येकदेशो यूपान्नत्वेन चोद्यते, उत बहिर्वेदिसहितो यूपमानदेशः लक्ष्यतीति विशये,
वेद्येकदेशो यूपान्नत्वेन विधीयते, लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, “अर्धं बहिर्वेदि” इति
चार्थसिद्धानुवाद इति पूर्वपक्षः कृत्वा, “अर्धमन्तर्वेदि” इत्येकस्य यूपार्धस्यान्तर्वेदिमाने
यूपार्धान्तरस्यान्तर्वेदि बहिर्वेदि वा मानमिति शास्त्रस्याभावेनार्धान्तरमपि कदाचित्पुरुषे-
च्छावशादन्तर्वेद्यपि प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः, “अर्धं बहिर्वेदि” इत्यस्य पाक्षिकानु-
वादत्वप्रसङ्गात्, तस्यापि विधाने वाक्यभेदः, अतो यस्मिन् देशे मीयमाने अन्तर्वेद्यर्धं
भवति बहिर्वेद्यर्धं च, तादृशे देशे मिन्यात्, “हुमिज् प्रक्षेपणे” इति हि धातुः ;
प्रक्षेपेदित्यर्थः इति देशविशेषलक्षणेति पूर्वतन्त्रे शेषलक्षणे स्थितमिति भावः । वाक्य-
चतुष्टयेनेति, “वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणात्” “सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दा-
र्थस्य कृतत्वात् प्रयाजादिवत्” “सिद्धं तूपासनशब्दात्” “उपासनं स्याद् ध्रुवानु-
स्मृतिर्दर्शनाच्चिर्वचनाच्च” इति वाक्यचतुष्टयं द्रष्टव्यम् । न केवलं छान्दोग्य इत्यर्थः
इति, “ध्रुवी स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति छान्दोग्ये भूमवि-

द्यायां श्रूयते, । संवर्गविद्यायां “या देवतामुपास्ते” इति श्रूयते । नेन तत्रैव तदिति न मन्तव्यमित्यर्थः ।

श्रुतप्रदीपिका

तथा चेति, न परं पारिशेष्यादवगम्यते, श्रूयते चेत्यर्थः । उपसर्गविशेषसन्विधि-
प्रत्यययोगायोगयोरप्यैकार्थ्यज्ञापनार्थं सामान्यशब्दानां छागपशुन्यायाद्विशेषपर्यवसानज्ञाप-
नार्थं चानेकवाक्योपादानम् । निचाय्येति ; “चायृ दर्शने” इति धातुः । इत्येवमाद्या
इति, एवशब्द उपसर्गयोगादिप्रकारे । “प्रज्ञा कुर्वीत” इत्यादिषु ज्ञानमात्र विधेय
प्रतीयते, न ज्ञानविशेष इत्यत्राह—अत्रेति । अत्र, उदाहृतवाक्यसमुदाये । आदि-
शब्दात् “आत्मानं ध्यायथ” इत्यादेर्ग्रहणम् । छागपशुन्यायाद् ध्यानरूपविशेषे पर्य-
वसानमित्यर्थः । तर्हि ल्यबन्तपदाभ्याम् “अन्वेष्टन्य” इत्यनेन च किमुच्यत
इत्यत्राह—वाक्यार्थेति । सामान्यशब्दः श्रवणे विशेषे पर्यवस्येदित्यत्राह—
श्रोतव्य इति । श्रवणादिपर्यवसाने विध्यानर्थक्यादप्राप्तस्य ध्यानस्य विधेयत्वमाह—
तस्मादिति । उक्तार्थस्य सौत्रतामाह—वक्ष्यतीति । सूत्रार्थमाह—तदिदमिति ।
तृतीयलक्षणभावसाने प्रकृत श्रुतिषु सामान्यशब्दोक्तं वा तदिदमित्युक्तम् । हेतुमाह—
विदीति । स्थलत्रयमुदाहरति—मन इति । “न स” इत्यादौ व्यवधानाभावाच्च
‘अत्र’शब्दः । अत्रादौ चोपासि. श्रुतः । “अथ योऽन्या देवतामुपास्ते” इति
कचिदादौ कचिदाद्यन्तयो कचिदन्ते च विशेषशब्दः, कचिदन्ते कचिन्मध्ये कचिदादौ
च सामान्यशब्द इत्युदाहरणत्रयविभागः । इदं वाक्यं रात्रिसत्रवाक्यवद् द्रष्टव्यम् ;
तत्र हि विधिवाक्यनिर्दिष्टा रात्रीरर्थवादे “य एता रात्री” इत्यनूय फलत्वेन प्रतिष्ठा
समाप्यते, तद्वदत्रापि विधिवाक्यनिर्दिष्टमुपासनमर्थवादे “य एव वेद” इति
विदिनानूय तत्फलत्वेन “भाति च” इत्यादिना भानतपने समाप्यते । यस्तदिति ;
यो वेदिता रैक, यत्तद्वेद्य ब्रह्म, स एतच्चोभयं तवोक्तमित्यर्थः । ‘मे अनुशाधि’
इत्यन्वयः । कस्मिंश्चित्प्रकरणे सामान्यशब्दनिर्दिष्टस्य तत्तुल्यप्रकरणान्तरे विशेष-
शब्देनोक्तिः । प्रागुक्तैकैकस्मिन् प्रकरणे व्यतिकरेणोक्तिरत्रोक्ता । एतद् द्वयमपि
सूत्रे पूर्वत्र च हेतुतया विवक्षितम् । एकत्रैकैकोक्तिर्लाघवाय । तदिदमित्यादि सूत्रव्या-
ख्यानम्, न चेत् अपवर्गोपायतया विधीयमानं ध्यानमित्युच्येत, न तु वेदनमिति ; अन्यथा

शृङ्खलितोक्तिप्रकरणवैरूप्यात् । पूर्वप्रकृतं ध्यानं विगिनष्टि—**ध्यानं चेति** । स्मृतीनां ध्रुवत्व विजातीयस्मृत्यवयवानम् । अत्रगोपायत्वश्रवणात् “निदिभ्यासितव्य.” इत्यादिविहित ध्यानमेव ध्रुवा स्मृतिरित्यपि फलैक्यादवगतमित्यर्थः । कतिपयविशेषं प्रदर्शयत. सूत्रकृतोऽभिप्रेत विशेषान्तरमाह—**सा चेति** । समानाकारत्वं विशदावभासरूपत्वम् । कुत इत्यत्राह—**भिद्यत इति** । हृदयग्रन्थिरज्ञानम्, यद्वा हृदयः हृद्गत आत्मा, तस्य ग्रन्थि प्रकृतिसंबन्धः । उपायफलानुभवदशासाधारण्यात् प्रागविवृतस्य “द्रष्टव्य” इति पदस्यार्थमाह—**एव सतीति**, निर्णायकवाक्यान्तरे सतीत्यर्थः । कथं स्मृतं दर्शनरूपतेत्यत्राह—**भवतीति** । “वृक्षे वृक्षे च पश्यामि” इतिवदिति भावः । अयमर्थः सूत्रतात्पर्यज्ञैरप्युक्त इत्याह—**वाचयेति** । प्रपञ्चितम्, पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेणेत्यर्थः । तद्विषये श्रवणात्, व्यतिकरेण प्रयोगादित्यर्थः । वाक्यव्याचष्टे—**सर्वास्विति**, न पर छान्दोग्य इति भावः । **मोक्षसाधनतया विहितमिति**; अर्थान्तरधीश्रवणादिव्युदासः । उक्तार्थस्य पूर्वपक्षत्वशङ्काव्युदासायाह—**सकृदिति** । **सिद्धम्**, सिद्धान्तः । द्वित्रावृत्तिमात्रव्युदासायासकृच्छब्दः । सूत्राभिप्रेतस्य वाक्यकारकणोक्तिं दर्शयति—**उपासनमिति** । तस्यैव, मोक्षसाधनस्यैव । उपासनशब्दवाच्यत्वादसकृदावृत्तत्वं वाक्यकृतोऽप्यभिप्रेतम् । विशेषान्तरं प्रागस्मदुक्तमित्याह—**सेयमिति** । वाक्यकारैरेव तुल्यन्यायतयार्थादुक्तमिति वार्थः । **सेयम्**, असकृदावृत्ता ध्रुवा च । ‘दीर्घदर्शी’ इतिवत् दर्शनशब्दस्य धीसामान्यपरत्वं मा भूदित्याह—**दर्शनेति**, प्रत्यक्षसमानाकारतापत्तिरित्यर्थः । “श्रोतव्य” इत्यादिधीविशेषान्तरवाचिपदै समभिव्याहारात् “द्रष्टव्य.” इत्यस्यापरोक्षरूपधीविशेषपरत्वमेव न्याय्यमिति भावः ।

तत्त्वटीका

ननु मोक्षोपाये विधिस्मितत्वोक्तिरयुक्ता, विधिशब्दानामिह पुरुषार्थभूतवाक्यजन्यज्ञानानुवादिष्ठत्वात्, ध्यानादेस्तु तदर्थतया चोदनात्, न चान्यानुपपत्तिमात्रात्तदन्यत्सर्वमुपपद्यते, विविधानि च ज्ञानानि स्मृतिदर्शनादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्त इत्यत्राह—**तथा चेति** । यथा वाक्यजन्यज्ञानादन्यो मोक्षोपायो “द्रष्टव्य.” इत्यादिभिर्विधित्सितः, स च ध्यानाद्यनेकशब्दोपात्तोऽप्येकतया सिध्येत्, तथैवेत्यर्थः । चः पारिशेष्येण सह समुच्चयार्थो वा । अत्र वेदनादिशब्दानां ध्यानादिशब्दोक्तविशेषपरतामुपसर्गभेदसन्निधि-

प्रत्ययसदसद्भावैरर्थभेदाभाव च व्यङ्क्तुमीदृशवहुवाक्योपादानम् । उपात्तवाक्यप्रकारवै-
चित्र्यपर इति शब्दः । तेषां विधिपरत्वसाम्यार्थ एव शब्दः । अनुपात्तेष्वपि न्याय-
संचारार्थम् आद्योक्तिः । “ प्रज्ञा कुर्वीत ” “ विजानाति ” इत्यादौ न वाक्यार्थज्ञाना-
दन्यत्वाभातीत्यत्र “ छागो वा मन्त्रवर्णात् ” इति न्यायमभिप्रेत्याह—अत्रेति, श्रुतेषु
तेषु वाक्येष्विवत्यर्थः, निर्धारणे सप्तमी । ऐकार्थ्यमिहैकप्रयोजनत्वमेकविषयत्व वा ।
तच्च शाखान्तरनयपुरस्कारेण सामान्यविशेषन्यायसिद्धम् । प्रथमेनादिशब्देन “ ध्यायथ ”
इत्यादेः, द्वितीयेन “ विजिज्ञासितव्य ” इत्यादेश्च ग्रहणम् । अनुवादे तात्पर्यसिद्धय-
र्थमनुवाद्यस्य विधेयान्वयार्थः च ध्यानोपकारकत्वोक्तिः । तच्च ध्येयोपस्थापकत्वम् ।
नन्वत्र “ अनुविद्य ” इत्यादौ “ दध्ना ” इत्यादिवहुणविधिरस्तु, सगुणकर्मश्रवणे हि
वाक्य गुणपरमिति नीतिविदः, विशिष्टविधौ गौरवान्, कर्ममात्रविधौ गुणश्रुतिवैयर्थ्यात्;
कर्मपदं तु विधेयस्य गुणस्याश्रयार्पणेन सार्थकं स्यादिति—मैवम्, होमवदिह ज्ञानार्थस्य
प्राप्तत्वे ह्यनूद्य गुणो विधीयेत । तर्ह्यगत्या विशिष्टविधिरस्त्विति शङ्कानिरासार्थम् अनूद्ये-
त्युक्तम् । अयं भावः—क्त्वान्तस्याख्यातान्तस्य चैकार्थ्ये पौर्वापर्यविरोधः । कस्य च
केन वैशिष्ट्यम् ? सजातीयाभ्यासे तु ज्ञानमभ्यस्येदित्येवालम् । उपसर्गभेदश्च विफलः
स्यात् । भिन्नार्थत्वे “ विजानाति ” इत्यादेश्च प्राप्तविषयस्य ध्यानवत् पश्चात्पठितस्य
पश्चाद्भाविनि विधेये ध्याने विश्रान्तिर्न्याय्या । वाक्यार्थधीस्तु प्राप्तत्वाच्च विधेयो गुणः ।
तत एव न तदर्थं श्रवणादि, तत्प्रधानध्यानविधानस्य युक्ततमत्वाच्च । न चान्यत्किमपि
ज्ञानमिह गुणत्वेन विधेयतया शङ्कनीयम् । यदि तु “ विजानाति ” इत्यादेर्वाक्यार्थ-
ज्ञाने विश्रमः, तदा “ अनुविद्य ” इत्यादेर्न विधेयमनुवाद्यं वा ज्ञानान्तर-
दृश्यते । न च ध्यानं तद्गुणतया विधेयम्, परोक्षं प्रत्यक्षं वा वाक्यार्थ-
ज्ञानं प्रति तत्साधनत्वासंभवस्य दर्शितत्वादिति । स्थानैक्याद्विधिप्रत्यय-
रहितेऽपि विधिपरत्वव्यक्त्यै बुद्धिस्थक्रमेण “ प्रज्ञा कुर्वीत ” इत्यस्य पूर्वं पाठः ।
ध्यानस्य “ निचाय्य ” इत्याद्युक्तवैशद्यविशिष्टत्वादुपास्युक्तप्रकर्षविशिष्टत्वाच्चोपसर्ग-
द्वयसाफल्यम् । अनुवादयोरप्युपसर्गद्वयमनुवाद्यस्याभ्यासः स्पाष्ट्यं च व्यनक्ति ।
“ अविज्ञातः, विज्ञातः ” इति विज्ञानशब्दस्य “ निदिध्यासितव्यः ” इत्यस्य स्थाने
पाठात् श्रवणानन्तरभाविमननविषयान्वेषणशब्दानन्तरपाठाच्च “ विजिज्ञासितव्यः ” इत्ये-

तन्निदिध्यासनस्थानापन्नम् । उपायविषयविज्ञानवेदनादिसामान्यशब्दानां तद्व्यप्रत्ययान्तोक्तश्रवणरूपज्ञानविशेषे विश्रम किं न स्यादित्यत्राह—श्रोतव्य इति । कथमत्राहेतुकस्तद्व्यप्रत्ययबाध इत्यत्राह—स्वाध्यागस्येति । अयं भाव—श्रुतेरर्थपरत्वाभावाद्वा विचारस्य प्रवर्तकाभावाद्वा तदवसराभावाद्वा मोमासानारभ्येति शङ्का निरस्ता । ‘श्रोतव्य’ इत्यस्य च गुर्वभिगमनादौ शब्दशक्तिर्नास्ति । अतो निर्णयार्थव्यापारपरत्वे प्राप्तार्थत्वमिति । नन्वस्ति विधेयमारम्भणसशीलनरूपं मननम्, तच्च “मन्तव्य” इति विवक्षितं युक्तम्, तत्र वेदनादीना विश्रान्ति स्यादित्यत्राह—श्रवणेति । अप्रतिष्ठितस्य श्रवणस्य ध्यानानुपकारित्वात्तत्प्रतिष्ठापकतयाकाङ्क्षित तदनन्तरपठित यौक्तिक मननम् । अतस्तदपि रागाद्यनुवृत्त्या प्राप्तत्वाद्नुवाद्यमेवेति भावः । एतेन श्रवणादित्रिकं दर्शनसाधनतया विधीयत इति कैश्चिदुक्तस्य युक्तिविरोधः ख्यापितः । ननु “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्येताभ्यामुपदेशैकगम्यार्थश्रवणमात्रं विधेयस्तु, आहुश्च केचित्—“सांख्ययोगोपदेशश्रवणादिकम्” इति, अत्राह—तस्मादिति । प्राप्ताप्राप्तविवेकात् तत्सिद्धाद्वा परिशेषादित्यर्थः । एवकारः श्रवणमननयोजनमात्रस्य सन्प्रत्ययवाच्येच्छायाश्च व्यवच्छेदार्थः, “द्रष्टव्य” इत्यभ्यापि ध्यानविशेषणवादितया पृथग्विधितात्पर्यव्युदासार्थो वा । अयं भावः—“श्रोतव्यो मन्तव्य” इत्यनयोरवैधप्रसिद्धोपकारकत्वसंभवे तद्विपरीतकृतेरयुक्तत्वात्, “श्रोतव्य” इत्यादेः श्रवणादिचतुष्टयविधिपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः, अत्र विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया गुरुलघुविषयतया चात्यन्तासम्भवात्, क्रमभाव्युपकारस्य श्रवणादेः समाधिरूपाङ्गिना समुच्चयासम्भवात्, विशिष्टविधेरित्यन्तराभावनियतत्वात्, ध्यानस्य दर्शनरूपताया श्रुत्यन्तरानुसारेण साधयिष्यमाणत्वात्, अत एव निपूर्वस्यापि ध्यायतेरिह पदान्तरस्फुटोपात्तदर्शनरूपतावैशिष्ट्योक्तावुदासीनत्वात्, “द्रष्टव्य” इत्यस्यानुवादसम्भिव्याहारेऽपि स्वरसावगतविधिपरत्वप्रहाणेन फलानुवादपरत्वकल्पनानुपपत्तेः, “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः” इत्यादिश्लोकेऽपि श्रवणादित्रिकस्य क्रमाद्दर्शनहेतुत्वमात्रोक्तौ साध्यस्यापि विधेयत्वे विरोधाभावाच्च रागप्राप्तश्रवणादिपूर्वकं विधिपदान्तरोपात्तदर्शनाकारविशेषितध्यानमेवात्र विधेयमिति । एव वेदनादिशब्दानां स्वोक्तविशेषविधिविश्रमानभ्युपगमे सूत्रविरोधमपि सूचयति—वक्ष्यति चेति । चिन्तनार्थो हि ध्यायतिरेकविषयमसकृदावृत्तं ज्ञानं वक्ति । अतो ध्यानविषये उपदिष्टं वेदनं ध्यानमेवेति

प्रकृतसिद्धि । तथोपास्तिरपि “ तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् ” इत्यादिभिरुपात्त । अतो यज्ञादिसापेक्षत्वानुगुणम् ‘ उपदेशात् ’ इत्यनेनैव संगृहीतम् । प्राक् प्रति ज्ञातमुपासनाख्यविशेषे वेदनादिसामान्यशब्दानां विश्रममाह—तदिति । तन् , तदुक्तावनिर्धारितविशेषम् । इदम् , गुरुतरध्यानादिसाध्यसाधनतया विधानाद्विशेष-दृष्टौ तदेकतापत्त्यर्थम् । तद्वेतु व्यनक्ति—अपवर्गोपायतया विधित्सितमिति । उपासनमित्यवगम्यत इति , तुल्यप्रकरणस्थोपासिसमानविषयवेदनादिशब्दनिर्दिष्टत्वादिति भावः । “ उपदेशात् ” इति सूत्रितमेकप्रकरणस्थविशेषमन्यमपि हेतुमाह—विद्युपास्योरिति । “ मन ” इत्यादावुपासिरादौ, विदिरन्ते । “ यस्तत् ” इत्यत्र तु तद्विपरीतम् । “ न स वेद ” इत्यत्र तूभयत उपास्ति , “ अथ योऽन्या देवतामुपास्ते ” इत्युपक्रमात् । • एवं मिथ स्थानाक्रान्तिरिह व्यतिकरः । नन्वत्र ‘ मनो ब्रह्म ’ इति दृष्टिविधि ; अन्यच्च वाक्यद्वय विद्याविशेषस्थम् ।

एकत्र शब्दवृत्तिर्या स्थिता सान्यत्र संचरेत् ।

तत्तुल्येऽपीत्यभिप्रेत्य दर्शनादिति भाष्ये ॥ ३९९ ॥

“ य एवं वेद ” इति न शास्त्रार्थवेदनमात्रोक्तिः, विहितस्याकाङ्क्षितं फलमनिर्दिश्याविहितान्यानुवादेन तत्फलोक्तेरयुक्ते । ननु भूमविद्योपक्रमे “ स यो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गत तत्रास्य यथाकामचारो भवति ” इति फलविशेष उक्त , तेनैव नैराकाङ्क्ष्य स्यात्—मैवम् , तृतीयप्रपाठकस्थस्यास्योपासनप्रकरणभेदात् पुन श्रुतिवैयर्थ्याच्च विवेचान्तरत्वे सिद्धे सनिहितफलेनैव समन्वयोपपत्ते । अतोऽस्मिन्नर्थवादे विदिनोपासनमनूद्य तत्फलविधिर्युक्तः । रात्रिसत्रन्यायश्चात्राभिप्रेतः । दानादिजन्या प्रथा कीर्ति । पराक्रमादिजन्या तु यशः । कीर्त्या यशसा च भाति, ब्रह्मवर्चमेन तपतीति योज्यम् । मध्यमवाक्ये ‘ अत्र ’ इत्यनुक्तिरासन्नत्वात् । “ यस्तत् ” इत्यादौ यस्तत् ब्रह्म वेद, यच्च ब्रह्म स वेद स वेदिता रैकः तद्वेद्यमेतत् ब्रह्म चेति द्वितयं तवोक्तमित्यर्थः । “ गामश्च पुरुष जगत् ” इत्यादिष्विव चकारानुक्तिः । नपुसकसमभिव्याहारादुक्तमिति विपरिणमनीयम् । वेद्य प्रति स वेदितृत्वेनोक्त इति वा नेयम् । अथवा यत् स रैको वेद, तदेवान्यो यो वेद, एन सर्व तदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजा साधु कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ; “ स मयैतदुक्त ” इत्यत्र ‘ एतत् ’ इति क्रियाविशेषणम् , ‘ स मयैवमुक्त

इत्यर्थः । अस्या व्याख्यायां प्रकरणानुगुण्यात् रैकशिष्येण भवितव्यमिति जानश्रुतेः सूच्यते । अनुशाधि ; विविच्य ज्ञापयेति यावत् । एव वेदनस्य प्रस्तुतध्यानोपासनशब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् , न तु ध्यानस्योपासनत्वमिहोच्यते , ‘वेदनमुपासनमित्यवगम्यते’ ‘विद्युपास्यो.’ इत्यादिभाषणात् , “ वेदनमुपासन स्यात् ” इति प्रदर्शयिष्यमाणवाक्यसवादाच्च । ध्यानोपासनशब्दयोरेकविषयत्व ध्यानस्य प्रतिकूलध्यानाद्यावृत्तिश्चेहाथदिव सिध्यत । यदि ध्यानमिहोपासनत्वेन शब्दतो विशेष्यते , तदा ध्यानस्य पुनराकारान्तरोक्तौ शृङ्खला भज्येत । ननु ध्यानशब्दः चिन्तामात्रवाची व्यवहितस्मृतिसतानेऽपि स्यात् , स्मृतिमात्रे च कचित्प्रयुज्यते , सूत्रे च ध्यानोपासनशब्दाभ्यामसकृदावृत्तिमात्रमुक्तमित्यत्र तदभिप्रेत श्रौतं नैरन्तर्यरूपविशेषमाह—**ध्यानं चेति** । यावज्जीवाभिहोत्रनयाद्वा स्वरूपेण चिरकाल-स्थायितया वा ध्रुवत्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय सदृष्टान्त सतानशब्दः । एव विच्छिन्नाविच्छिन्नवेदनसाधारणस्य ध्यानस्य विशेषे विश्रम उक्तः , अविच्छिन्नासाधारण्य वा स्थापितम् । स्वस्थाने चैतत् सूत्रयिष्यति—“ ध्यानाच्च । अचलत्वं चापेक्ष्य ” इति । “ उपासनशब्दस्याविच्छिन्नविषयत्ववत् ध्यानशब्दस्याप्यविच्छिन्नविषयत्वमिह स्थाप्यते ” इति तूलिका । उक्तं श्रुत्योपपादयति—**ध्रुवेति** । स्मृतेर्ध्रुवत्व विसदृशबुद्धिव्यवधानरहितप्रवाहत्वम् , “ तद्रूपप्रत्यये चैका संततिश्चान्यनिस्पृहा ” इत्यादिना तथोक्तेः । यद्यपि “ नाना शब्दादिभेदात् ” इत्यत्र फलसंयोगैक्यमात्राच्च विधैक्यमिति वक्ष्यते , ध्यानत्वोपासनत्वध्रुवत्वादयश्च विशेषा विद्यान्तरपठिता —तथापि साधारणाना वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वाभावे फले च तारतम्यरहिते गुरुलघूपायभेदविधिदौस्थ्यम् , गुरुलघुविकल्पायोगलक्षणं च वस्तुसामर्थ्यं प्रकरणाद्वलीयः , अतः स्मृतेर्ध्रुवत्वमिदमेकत्र श्रुतमपि सर्वासु विद्यासु योज्यमित्यभिप्रायेण **अपवर्गोपायत्वश्रवणात्** इत्युक्तम् । **स्मृतिलम्भे** , आहारशुद्ध्यादिक्रमेण प्रस्तुतध्रुवानुस्मृतिसिद्धावित्यर्थः । ग्रथयत एभि क्षेत्रीति ग्रन्थय —धर्माधर्मरागद्वेषमोहादयः कर्मोपनीताश्च त्रिगुणविकारभेदाः ; ते च मायापाशग्रन्थितयाप्तागमोक्ताः । **विप्रमोक्षः** , विभज्यात्यन्तिकमोचनम् । ननु भ्रान्त्या बन्ध सर्वेष्ट , तस्य कथमप्रमा स्मृतिर्वाधिका ? भ्रान्त्यधीनकर्मजन्यस्य स्वयं भ्रान्तिविषयत्वासिद्धेर्भ्रमोत्थस्यापि भयशङ्काविषजन्यज्वरादेरिव बन्धस्य सत्यतया

युक्तोऽयमीदृश प्रतीकारविधि । मिथ्यात्वपक्षेऽपि प्रायश्चित्तादिन्यायो दुस्त्यज ।
अतो निवर्त्यस्य सत्यमिथ्यात्वे निवर्तकस्य मानामानत्वे अनादृत्य चोदितत्वात् स्वफल-
साधनत्व ग्राह्यम् । भेदवासनायाश्च ध्यानरूपा स्मृतिर्नाशनी त्वयैवोक्ता । तदत्र
शुक्तिरजतवन्न बन्धस्य बाध , नाशस्तु यथाविधि स्मृत्या प्रमित्या वा स्यात् । न चेय
स्मृतिरप्रमाप्ययथार्था, स्वहेतुप्रमित्यनन्यविषयत्वात् । उक्तं च सामान्यत श्रीमद्गीता-
भाष्ये—“ स्मृतिर्नाम पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रज ज्ञानम् ” इति । पूर्वानुभूत-
विषयत्व न लक्षणप्रविष्टम् , किं तु विषयसत्यत्वासत्यत्वयोः स्वहेतुधीसामान्यज्ञप्त्यर्थम् ।

निवृत्ततदवस्थस्य तदवस्थतया स्मृतौ ।

याथार्थ्यं न प्रतिश्लेष्यं भूतभाविप्रमाक्रमात् ॥ ३०० ॥

स्मृतिप्रमोक्षे चार्थस्य तादवस्थ न भासते ।

अयाथार्थ्यं कथं तत्र तत्रेदताविवर्जिते ॥ ३०१ ॥

अतो मूलानुसारेण यथादर्शनमिष्यताम् ।

यथार्था चायथार्था च स्मृतिरप्यनुभूतिवत् ॥ ३०२ ॥

अन्यदृष्टिस्तथान्यत्र क्ष्वेदध्वंसादिक्रमता ।

परविद्यास्वपि ह्येषा कचिदशेषे गृह्यते ॥ ३०३ ॥

अत श्रुतिस्मृतिशतैश्चोदिता स्मृतिरूपिणी ।

भाष्यते परविद्येय भवारम्भस्य निष्कृति ॥ ३०४ ॥

ननु ध्यानमेवेत्याद्युक्तम् , तदपि धारणावत्समाध्यर्थतयोक्तम् , समाधिरेव तु
दर्शनात्मक. “ आत्मानं पश्येत् ” इत्यादिभिर्मुक्तिहेतुरुक्त , न च योगिप्रत्यक्षमनभ्युपग-
तम् , तस्य बहुषु प्रदेशेषु भाषिष्यमाणत्वादित्यत्राह—सा चेति , ध्रुवत्वविशेषितेत्यर्थः ।
आकारान्तरेणापि सूत्रसूचितगत्या विशेष्यत इति व्यक्त्यै चकार , एवार्थो वा । सैव
हि स्मृतिर्वैशद्यतिशयात्समाध्याख्या , न तु ध्यानफलमन्यद् दर्शन “ पश्येत् ” इत्यादिषु
च विधेयमित्यर्थः । स्मृतेर्दर्शनत्वव्याघातशमनाय समानत्वोक्ति ; परोक्षेऽप्यपरोक्षत्वो-
पचार इति भावः ।

परोक्षा चापरोक्षा च स्मृतिर्द्वेधा स्वमूलवत् ।

कृत्स्ना वा स्यात्परोक्षैव द्विधाप्यत्रापरोक्षता ॥ ३०५ ॥

विधौ च परशब्दार्थो गत्यभावेऽनुमन्यते ।

लक्षणेष्टा हि दर्शादौ गौणी श्येनादिनामसु ॥ ३०६ ॥

अर्धमन्तर्बहिर्वेदि मिनुयादिति च श्रुतौ ।

मध्यदेशस्य लक्ष्यत्वं सर्वत्रैव यथायथम् ॥ ३०७ ॥

नन्वत्र स्ववाक्ये ध्रुवत्व न दर्शनरूपत्वं विशेषणतयोपात्तम्, यतः समाधे. पार्थक्यं परिह्रियेतेत्यत्राह—**भिद्यत इति** । अत्र ग्रन्थिशब्द उपात्तकर्मादिव्यतिरिक्तविषय ; हृदयस्य मनस सम्यक्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया ग्रन्थयो रागाद्या । यद्वा हृच्छब्दोक्तं स्थानमयतीति हृदयो जीव , तात्पर्याद्वासौ तच्छब्देन लक्ष्यते , तस्य ग्रन्थि. पूर्वोक्तस्त्रिगुणविकारवर्ग । हृदयं वा ग्रन्थि , उपलक्षणमिदम् । यत्तु निरुच्यते छान्दोग्ये—“ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवविस्वर्ग लोकमेति ” इति , तदुपास्यब्रह्मपरम् । न च तदेवात्र हृदयशब्दवाच्यमिति अमितव्यम् , ग्रन्थिसशयादिविरुद्धधर्माध्यासात् । सर्वविषया. सशया , सर्वे वा सशया , संशयशब्दोऽत्र विपर्ययस्याप्युपलक्षकः , ते छिद्यन्ते हेतुच्छेदान्न संतन्यन्त इत्यर्थः । **कर्माणि** , बन्धकसुकृतानि दुष्कृतानि च । प्राप्तिविरोधिक्षयस्यात्र विवक्षितत्वान्न विद्योत्पत्तिकर्मनिवृत्त्योरन्योन्याश्रयः । परावरे , परत्वं सर्वातिशायिता , अवरत्वं सौलभ्यार्थेन्द्रानुजत्वाच्चै । यद्वा “ सद्ब्रह्म ” “ ब्रह्म दाशा. ” इत्याद्युक्तपरावरजन्तु-शरीरके । अपरावरे वा ; निम्नोन्नतविश्वविलक्षणे । अथ वा परा एवावरा भूत्या यस्य स परावरः ।

इदमत्राकृतम्—“ दृष्टे ” इत्यत्र दर्शनशब्दो न तावन्मुक्त्यवस्थाभाविदर्शनपरः , ध्रुवस्मृतिशब्दवत् ग्रन्थिमोक्षसाधनविषयत्वात् । न च साधनविषयत्वेऽपि स्मृतिदृष्टयोर-पवर्ग प्रति समुच्चयः , दर्शपूर्णमासादिवत् द्वन्द्वस्य चकारस्य वानुपलब्धेः । न चात्र समुच्चयः शक्यः , प्रक्रान्तयोगेन ब्रह्मणः साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात् , शक्यत्वेऽपि यौगपद्य-स्यासम्भवात् ; क्रमस्य च व्यवस्थापकाभावात् । न च प्राचीनं ध्रुवस्मरणं पश्चिमं च योगिप्रत्यक्ष करणतया समुच्चियेत , धारणावत्तादर्थ्योपपत्तौ समुच्चयकृत्ययोगात् , अन्यथाति-असङ्गात् , ध्रुवस्मृतेर्व्यवहितसाधनत्वकृतौ श्रुतहानादिप्रसङ्गाच्च । प्रमाणफलं च दर्शनं न स्वरूपेणोपादातुं शक्यम् , येन समुच्चित्य विधीयत । ननु संस्कारोद्बोधफले स्मर-

णेऽपि समानमेतत् , अत आज्यावेक्षणन्यायात्तदुपायभूतशक्यव्यापारार्थो दर्शनविधिरिहा-
स्त्विति चेत्—न , तथा सत्येकस्मिन्वाक्ये द्रष्टव्यनिदिध्यासितव्यपदयो पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ,
अन्ततो निदिध्यासनार्थचित्प्रेरणभ्यैव पुरुषतन्त्रस्य दर्शनोपायतया विधातव्यत्वात् ,
अन्यस्य चादृष्टे । नन्वेक एव दर्शनोपाय सामान्यतो विशेषतश्च पदद्वयोक्त इत्यपुनरुक्ति
स्यात् ; हन्तैव सति समुच्चयं त्यक्त्वास्मत्पदवीमासीदसि , “ द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य . ”
इत्युभाभ्यामेकस्यैव विधेयत्वात् । अस्मदुक्ते तु ध्यान वैशद्यतो विशेष्यत इति वैषम्यम् । न
च दर्शनसमानाकारध्यानान्तरेण ध्रुवस्मृते समुच्चय , तादृशस्यान्यस्यादृष्टे . , तत्कृत्तौ च
गौरवात् , ध्रुवस्मृतेर्निरपेक्षसाधनत्वश्रुतिभङ्गाच्च । न च मोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्मृत्योर-
नेकदोषदुष्टो विकल्पः स्वीकार्यः ।

विकल्पबुद्ध्यनुष्ठानपूर्वतत्फलबाधतः ।

कोटिभ्यामष्टदोषत्व प्रयोगद्वितयेऽनुवन् ॥ ३०८ ॥

प्राज्ञाप्यत्यागतोऽङ्गस्य स्वीकृतेस्त्यक्तसंग्रहात् ।

स्वीकृतत्यागतश्चान्ये प्रयोगद्वितये विदुः ॥ ३०९ ॥

गुरुलघुवैषम्याच्चात्र न तत्संभव , अन्यथातिप्रसङ्गात् ; विषमफलेष्वेव तद्धेतुत्वदृष्टे ।
न चात्र द्वारद्वारिता , मानाभावात् । न हि श्रवणमननयोर्ध्यानोपकारकत्ववत् ध्यानस्य
दर्शनोपकारकत्व दृष्टम् । परोक्त भावनावलजप्रत्यक्ष तु शास्त्रयोन्यधिकरणे निरसिष्यते ।
न चात्र श्रुतम् , एव क्रमाद्यनुक्ते । “ ततस्तु त पश्यते निष्कल ध्यायमान . ”
“ ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देव पश्येन्निरूढवत् ” इत्यादिकमस्तीति चेत्—सत्यम् , ध्यान-
फलं ह्येतद्दर्शनमणिमादिवत्सिद्धद्यन्तरमस्तु , न साधनम् , तथानुक्ते । परविद्याप्रकरणे
क्वचित्तदुक्तिस्तु तत्तत्प्रभावप्रदर्शनार्था “ तमक्रतु पश्यति वीतशोक ” “ पुरिशयं पुरुष-
मीक्षते ” इतिवत् ध्यानसाध्यतयोक्त दर्शन मुक्तस्यास्तु , ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शन मुमुक्षो-
श्चेत् विशदध्यानरूपं स्यात् , तथाहि—दर्शनशब्दस्य श्रावणज्ञानादिष्वप्रयुज्यमानस्य
चाक्षुषज्ञानमेव हि मुख्यम् , तत्तु “ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ” “ मनसा तु
विशुद्धेन ” इत्यादिभिरिह प्रतिक्षिप्तम् ; अतो मनोजन्यज्ञानविशेषे दर्शनत्वोपचार इति
वाच्यम् ; तथासति वर मोक्षसाधनतया कण्ठोक्तस्यैव ध्रुवानुस्मरणस्य तादृशवैशद्यविव-
क्षया तदुपचार इति । ननु दर्शनशब्दः स्मृति साक्षात्काररूपत्वेन विशिनष्टुः

मैवम्—तस्य स्मृतावसम्भवात्, मूलभेदानुसारेण सम्भवाभिमानिनामपि परोक्षानुभवसाध्य-
 स्मृतौ तदसिद्धे । “मनसा ध्याननिष्पाद्य समाधि सोऽभिधीयते” इति समाधेर्ध्या-
 ननिष्पाद्यत्वोक्तिश्च विशदाविशदवैषम्यात् । उक्तं च समाधवस्थाद्वयं तस्यैव योगाङ्ग-
 त्वमङ्गित्वं च निर्वहद्वि । अस्त्वेवमिह स्मृतिदर्शनवाक्ययोरैकार्थ्यम्, तथापि स्मृति-
 शब्देन दर्शनमुपचर्यताम्, तन्न—मुख्यार्थबाधाबाधाम्या विपरिवर्तस्यैव स्थापितत्वात् ।
 किं च स्मृतिर्हि वैशद्योक्त्या स्तूयेत, दृष्टिस्तु स्मृतित्वोक्त्या निन्दिता स्यात् । परोक्ष-
 ज्ञाने च वैशद्यविवक्षया “तमसः पारं दर्शयति” इत्युच्यते । लोके च ‘पारदर्शी,
 दूरदर्शी’ इत्यादि । नन्वपरोक्षस्य ससारस्य दर्शनसमानयापि परोक्षया स्मृत्या कथं
 बाधः, न कथञ्चित्, मिथ्यात्वासिद्धे । अपरोक्षस्यापि ज्वालैक्यदेहात्मत्वचन्द्रद्वित्वादेरनु-
 मानादिना बाधो दृष्टः, सर्वैश्चाभ्युपगतः । अतः “तस्मिन् दृष्टे” इत्यनेनापवर्गोपाय-
 विषयेण स्मृतेर्वैशद्यलाभात्तादृशी सैव समाधिरिति नाष्टमलोपप्रसङ्गश्चेति । तथापि
 “द्रष्टव्यः” इत्यादौ ध्यानसामर्थ्याक्षिप्तश्रवणमननयोर्ध्यानार्थत्ववत् अग्र्यप्रायन्यायेन
 ध्यानस्यापि दर्शनार्थबुद्ध्यन्तरत्वोपपत्तेर्न दर्शनशब्दस्तद्विषयः स्यादिति शङ्काया “ध्यानमेव”
 इत्यत्राभिप्रेतं विवृणोति—**एवं च सतीति**, ध्रुवस्मृतित्वेनेव दर्शनसाम्येनापि निदिध्या-
 सनस्य विशेषितत्वे श्रुत्यन्तरसिद्धे सतीत्यर्थः । चः शङ्कानिवृत्त्यै, स्वतः प्राप्तविधिपर-
 त्वयुक्त्या सह स्फुटार्थश्रुत्यन्तरानुगुण्यसमुच्चयार्थो वा । अयं भावः—ध्यानस्यापि श्रवणा-
 दिवदविधेयत्वे यज्ञादिभिरेवादृष्टद्वारेण दर्शनसिद्धिः कल्प्येत, तथा च मध्ये ध्यानं विफलं
 स्यात्, भावनावलजप्रत्यक्षानुपपत्त्या तादृशदृष्टोपकारकाभावात् । विधेयत्वे तु ‘एकत्र निर्णीतः
 शास्त्रार्थः सर्वत्र स्वतः प्राप्तः’ इति न्यायात् ध्रुवानुस्मृतिवाक्यवदिहापि निदिध्यासनं दर्श-
 नसमानतया विशेष्यम् । “द्रष्टव्यः” इत्यत्र परोक्ते फलपरत्वे तु प्रत्ययवैध्वन्यम् ।
 पूर्वपरवाक्येषु च “येनाहं नामृता स्याम्” “अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन”
 “एतादेव खल्वरे अमृतत्वम्” इति फलस्योक्तत्वात्तदुक्तिरत्रानपेक्षिता । वैशद्यं त्वन्यत्रोक्तम-
 त्राप्याकाङ्क्षाबलात्तत् । अतः उपायपरतया “तस्मिन् दृष्टे” इतिवद्विधेयविशेषकत्वे
 संभवति विकल्पसमुच्चयश्रुतहानादेरयोगादेकफलसिद्धयर्थविशिष्टैकसाधनविधितात्पर्यसंभवे
 पृथक् फलविधिभेदस्याग्राह्यत्वात् “दद्या” इतिवदनूद्य विधाने विशिष्टविधेयैक्यसंभवाच्च
 वैशद्यविशेषितध्यानविधिपरमिदं ‘द्रष्टव्यः’ इत्यादि वाक्यमिति । अतः एवास्य युगप-

च सादरं निरन्तरं च कर्तुं शक्या । ततः स्मृतिवैशद्यसिद्धिः । ‘दर्शनस्य रूपमिव रूपं यस्याः सा’ इत्युपमानबहुव्रीहिरत्र ग्राह्य । भीतकामुकादिप्रतिभाश्चात्र निदर्शयितव्याः । परैरप्युच्यते—“दृष्टं परोक्षमपि ध्यायमान साक्षाद्भावमापन्नं कामाद्युपप्लवे” इति । “वृक्षे वृक्षे च पश्यामि” इत्यादिषु भ्रान्तिमिश्रत्वं दोषायत्तम्, इह तु यथाश्रुतचिन्तनान्न दोषबाधाविति भावः ।

यदि स्याद्भावनाभूम्ना स्मृतेर्दर्शनतुल्यता ।

किमत्र कर्मणा मैवं मानसिद्धोभयग्रहात् ॥ ३११ ॥

उक्तस्य न्यायवर्गस्य दाढर्घाय सूत्रे शाब्दमार्थं च सर्वं मुख्यभेदेन तदभिप्रायविद्धि-विमृश्य निर्धारितमित्याह—वाक्यकारेणेति । तद्विषये श्रवणात् ; उपासनशब्दस्थाने वेदनशब्दस्यैकत्रान्यत्र च प्रकरणे प्रयोगादित्यर्थः । अत्रोक्तस्य प्रायिकत्वशङ्काव्युदासाय वाक्य व्याचष्टे—सर्वास्त्विति । “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इति दृष्टिविधावुक्तमपि न्यायसाम्यात्परविद्यास्वपि योज्यम् ; किं पुनस्तास्वेवैकत्र दृष्टमिति व्यक्त्यै मोक्षसाधनतया विहितमित्युक्तम् । एतेनापातधीश्रवणमनननिर्णयादेर्व्यवच्छेदः । “वेदनमुपासनम्” इत्युक्तस्योत्तरवाक्यासत्त्या मन्दानां पूर्वपक्षत्वशङ्कां स्पष्टोक्त्या निवर्तयितुमाह—सकृदिति । विधिर्हि स्वतः प्रवृत्त्युन्मुखं पुरुषं प्रेरयन् स्वसिद्धयै प्रयाजादिशास्त्रेष्विवात्रापि सकृत् प्रवर्तयेत् ; विशेषवचने सति खल्ववृत्तिभरः सोढव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—शब्दार्थस्य कृतत्वादिति ; विधिविषयस्य धात्वर्थस्य तावतैव पूर्णानुष्ठितत्वादित्यर्थः । उत्तरवाक्यस्थेन तु शब्देन सूचितमाह—पूर्वपक्षं कृत्वेति । तत्प्रतिक्षेपोक्तिं दर्शयति—सिद्धमिति, न्यायत उपासनं सिद्धमित्यर्थः । सिद्धम् ; सिद्धान्त इति वा । उपासनशब्दात् ; न हि सकृद्बहुवुपासनशब्दस्य प्रख्यातिरिति भावः । एतद्वाक्यं व्याचष्टे—वेदनमित्यादिना । उपासनशब्दादित्यनेन “वेदनमुपासनम्” इति वाक्यस्यापि शब्दप्रत्यभिज्ञया सिद्धान्तपरत्वं दर्शितं भवति । ध्यानस्य ध्रुवत्वं सूत्रानुक्तमपि न्यायसाम्यात्सूचितं प्राक् स्वेन विवृतम् । वाक्ये तु ध्यानादभिन्नस्योपासनस्यापि तदुक्तमुपादत्ते—उपासनमिति । दर्शनम् ; स्वारसिकी लोकदृष्टिः । निर्वचनम् ; निर्णायकतया प्रागुक्तं श्रुतिवाक्यम् । यद्वा दर्शनम् ; प्रत्यक्षश्रुतिः । निर्वचनम् ; निष्कृष्य वचनमुपबृंहणम् । तस्यैव ;

मुक्तिसाधनतया विहितस्यैव, न तु परोक्षस्य मुक्तिसाधनहेतोरित्यर्थः । सकृदावृत्तावुपासनेः प्रयोगाभावात् ‘उपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य’ इति वाक्यस्थोपासनशब्दविवक्षितत्वोक्तिः । ननु ‘एतत्सर्वं प्रपञ्चितम्’ इति पूर्वोक्तम्, तत्र दर्शनरूपत्वं न दृष्टमित्यत्र तस्यानुक्तस्यापि तदुक्ताभ्यामावृत्तिरूपत्वध्रुवत्वाभ्यां, तुल्यन्यायत्वव्यक्त्यर्थमन्यविधानार्थं चानुभाषते—**सेयमिति**, ध्यानत्वोपासनत्वाभ्यामसकृदावृत्ता वाक्यान्तरेणोक्तध्रुवत्वविशिष्टा चेत्यर्थः । **प्रतिपादिता**; दर्शनरूपत्वमपि वाक्यकारेणार्थादुक्तमिति भावः । यद्वा न्यायसाम्यादभिप्रेतमिदमस्माभिः प्रागुक्तमिति । ननु यद्यप्यन्यस्यान्यत्वं न विधातुं शक्यम्; स्मृतिदर्शनयोश्च सामग्रीनियमात् विरुद्धजातीययोरन्यत्रैक्यमसंभवि, तथापि संस्कारमात्रजन्ये स्वप्नज्ञानेऽदृष्टविशेषसहकारात्साक्षात्काररूपत्वमिवात्रापि चक्षुर्जन्यत्वासंभवेऽपि तदविनाभूतप्रत्यक्षत्वेऽपि ध्रुवानुस्मृतेर्धौत्वमात्रसाम्यात् दर्शनशब्दोपचारः कथं न स्यादित्यत्राह—**दर्शनरूपतेति** । **प्रत्यक्षतापत्तिः**; न तु साक्षात्प्रत्यक्षत्वम्, असंभवात् । अयं भावः—स्वप्नधीरपि न तावन्मुख्यदर्शनम्, चक्षुर्व्यापाराभावात्, किंतु तत्र बाह्यकरणवृत्तिनिरोधे सत्यनन्यसंचारिणा मनसा संस्कारपटिम्ना प्रागनुभूतेषु विशदस्मृतिराधीयते, तदतिरिक्ताधीकल्पनेऽनन्यथासिद्धहेत्वभावात् । ‘तत्र चक्षुराद्यजन्येऽपि तज्जन्यत्वधीरसत्सृष्टधीश्च दोषवशान्मानसमग्नान्ति । संध्याधिकरणानुरोधे तु संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादसंकीर्णं दर्शनत्वम् । अतो न स्वप्ननिदर्शनेन प्रस्तुते प्रत्यक्षत्वकृत्तिः शक्या । धौत्वमात्रेण दर्शनसाम्यादुपचारश्च वाच्यासन्नतमस्तुत्यनुगुणविशेषसिद्धौ न युक्त इति ।

मूलभावप्रकाशिका

निचाय्योति, दृष्टेत्यर्थः, “चायृ पूजानिशामनयो” इति हि धातुः । **अनुविद्य विज्ञायेत्यनूयेति**; अनुवादार्हत्वात् श्रवणमननात्मकं वाक्यार्थज्ञानं ‘विज्ञाय अनुविद्य’ इत्यनूद्य विधानार्हं निदिध्यासनमेव “प्रज्ञां कुर्वीत” “विजानाति” इति विधीयते । “श्रुते मते विज्ञाते” “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इत्यादौ विपूर्वस्य जानातेर्निदिध्यासने प्रसिद्धत्वाच्च ‘विजानाति’ इति निदिध्यासनमेव विधीयत इति भावः । **श्रवणस्य प्राप्तत्वादिति**; अध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यन्तत्वेन कर्मविचारे यथा रागत एव प्रवृत्तिः, तथा कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतौ सत्यामनन्तस्थिर-

फलरागादेव ब्रह्मविचारस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । न च गुरुमुखानधीनविचारव्यावृत्त्यर्थं श्रवणविधिः किं न स्यादिति शङ्क्यम्, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इति गुरुपसदनविधिनैव गुरुमुखानधीनविचारव्यावृत्तिसिद्धेः । न चैवमुपनयनविधिनैव लिखितपाठादिव्यावृत्तिसिद्धेरध्ययनविधिर्व्यर्थः स्यादिति शङ्क्यम्, अध्ययनविध्यभावे विधीयमानस्योपनयनस्याक्षरावाप्त्यर्थत्वेनाविधानात् गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणसिद्धेः । प्रकृते तु “तद्विज्ञानार्थम्” इति विज्ञानार्थत्वश्रवणादेव गुरुमुखाधीनविचारस्य द्वारत्वसिद्धेः भाषाप्रबन्धपुराणादिविचारव्यावृत्तरपि कर्मकाण्डे कल्पसूत्रादिव्यावृत्तिवत् सिद्धे श्रवणविधिवैयर्थ्यमिति भावः । ध्यानमेव विधीयत इति, ननु विषयानुकूल्यात् कामिनीध्यानवद्भगवद्भयानमपि प्राप्तमेव, न च ध्यानमात्रस्य प्राप्तत्वेऽपि सत्यकामत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशेषविशिष्टस्याप्रयाणमनुवर्तनीयस्य दर्शनाकारस्याप्राप्तत्वाद्भयानविधिरुपपद्यत इति वाच्यम्, तथा सति ध्यानानुवादेन तेषां गुणविधित्वप्रसङ्गेन ध्यानस्याविधेयत्वादिति चेत्—न, कामिनीवदत्यन्तानुकूलविषय एव ध्यानप्राप्तेर्भगवतोऽत्यन्तीनुकूलत्वस्य ध्याना-नन्तरभावित्वात् । अतो ध्यान विधेयमिति भावः । ननु “ब्रह्मविदामोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” “तमेव विद्वानमृत इह भवति” इति वेदनमात्रं श्रूयते, कथं ध्यानं विधीयत इत्याशङ्क्य छागपशुन्यायेन वेदन ध्याने विश्रान्तम्, ध्यानं च ध्रुवस्मृतौ, सा च दृष्टित्वमभ्येति, दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छतीति प्रतिपादयति—वक्ष्यति चेत्यादिना । “आवृत्तिरसकृत्” इति सूत्रार्थमाह—तदिदमिति । उपासनमित्यवगम्यत इति, इदमुपलक्षणम्—ध्यानमित्यप्यवगम्यत इत्यपि द्रष्टव्यम्, ‘तस्माद्भयानमेव विधीयते’ इति पूर्वं भाषितत्वात् ‘ध्यानं च तैलधारावद्विच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपम्’ इति भाषिष्यमाणत्वात् तन्मध्यपातिनोऽस्य भाष्यस्य ध्यानत्वसमर्थनार्थत्वावश्यभावात्, “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति सूत्रभाष्ये “निदि-ध्यासितव्यः” “निष्कलं ध्यायमानः” इत्यादिवाक्योदाहरणपूर्वकं वेदने ध्यानरूपत्वस्यापि समर्थनाच्च । विद्युपास्योरिति, “मनो ब्रह्म” इत्यत्रोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसहारस्य “न स वेद” “यस्तद्वेद” इत्यनयोर्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहारस्य च दर्शनादित्यर्थः । वितरणविक्रमरूपहेतुभेदात् कीर्तयशसोर्भेदः । न स वेदेति; “योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद, अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीत; अत्र ह्येते

सर्व एकं भवति” इति बृहदारण्यकश्रुति । नामप्रपञ्चविषयत्वात् ब्रह्मण एकैकं विशेषणांशं विशेष्यांशं वा पृथक्सिद्धतया य उपास्ते न स वेद, एकैकोपासनमुपासनमेव न भवति . कुत इत्यत्राह—अकृत्स्नो ह्येष इति , एष विशिष्ट पदार्थ एकैकेन विशेषणांशेन विशेष्याशेन वा अकृत्स्न अपूर्णो भवति ; आत्मेत्येवेषासीत ; अतो नामरूपात्मकप्रपञ्च-शरीरकतयोपासीत , अत्र ह्येते सर्व एक भवति , अत्र हि विशिष्टे पदार्थे सर्वे पदार्था अन्तर्भवन्तीत्यर्थ । यस्तद्वेदेति ; “यथा कृतायविजितायाधरेऽया संयन्त्येवमेन सर्व तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त ” इति छान्दोग्यश्रुति । इदं च “यो नु कथं सयुग्वा रैक ? ” इति हसेन रैकस्वरूप पृष्टस्य हसान्तरस्य प्रतिवचनम् । यथा लोके कृतनामाय द्यूतसमयप्रसिद्ध चतुरङ्कादिः, तत्र विजित जयो यस्य स, कृतायविजित पुरुष, अथवा विजित विजयस्तस्मा इत्यर्थ । तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरे अया सयन्ति सगच्छन्ते अन्तर्भवन्ति, चतुरङ्के कृताये एकाङ्क-द्व्यङ्कच्यङ्कानां ‘शत सहस्रे सभवति’ इति न्यायेन विद्यमानत्वात् ते तत्रान्तर्भवन्ति ; चतुरङ्कविजयिन एकाङ्कादिविजयोऽप्यस्तीति भावः । एवमेव लोके प्रजा यच्छोभन कर्मानु-तिष्ठन्ति तत्सर्वमेन कृतायस्थानीय रैकमभिसमेति सगच्छन्ते , तत्कर्मणि सकलं शोभन कर्मान्तर्गतमिति यावत् । यस्तद्वेद यत्स वेद , स रैको यद्वेद तदेवान्योपि य कश्चिद्वेद ; तज्ज्ञातमेवान्ये जानन्ति तज्ज्ञाने सर्वज्ञानमन्तर्गतमित्यर्थ । स मयैतदुक्त इति , तादृशो रैको मया ‘सयुग्वानमिव रैकमात्थ’ इत्येतेन वाक्येनोक्त इत्यर्थः । वक्ष्यति च भगवान् भाष्यकारोऽपशूद्राधिकरणे—“लोके यत्किञ्चित् साध्वनुष्ठितं कर्म यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानं तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्गतं स रैक इत्याह” इति । अनु म इति , हे भग-वन् या देवतामुपास्ते तां देवता मे अनुशाधि उपदिशेत्यर्थः । विच्छिन्नाविच्छिन्नस्मृ-तिसंतानसाधारणस्य ध्यानशब्दस्याविच्छिन्नस्मृतिसंताने पर्यवसानं दर्शयति—ध्यानं चेति । ध्रुवा स्मृतिरिति , “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्व-ग्रन्थिना विप्रमोक्षः” इति भूमविद्यावाक्यम् । सात्त्विकाहारेणान्तं करणशुद्धिर्भवति ; शुद्धे चान्तं करणेऽविच्छिन्नस्मृतिसंततिर्भवति ; तस्यां च सत्या ग्रन्थिवद्भूमौ चानां प्रकृति-संबन्धप्रयुक्तरागद्वेषादीनां नाशो भवति, मुक्तिर्भवतीति श्रुत्यर्थः । भिद्यत इति ; हृदयस्य मनसो ग्रन्थयो रागादयः । ‘मञ्चाः क्रोशन्ति’ इतिवत् हृदयशब्दः ‘तत्स्थजीवपरः,

हृत्स्थानमयतीति व्युत्पत्तेर्वा, तस्य ग्रन्थि प्रकृतिसबन्ध, हृदयशब्दोपलक्षित शरीरं ग्रन्थिः; सशयशब्दो विपर्ययस्यापि प्रदर्शनार्थः; देहात्माभिमानरूपाविद्येत्यर्थः । कर्माणि ; पुण्यपापरूपाणि । परावरे, परे ब्रह्मादयः यस्मादवरे अपकृष्टास्तस्मिन्, सर्वोत्कृष्ट इति यावत्, परावरात्मक इति वार्थः । दृष्टे, दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृत इत्यर्थः । ननु मुख्यस्यैव दर्शनस्य समवात् दर्शनसमानाकारत्व दृशे. कुतः समाश्रीयत इति चेत्, उच्यते—“दृशिर् प्रेक्षणे” इति दृशिधातोर्मुख्यार्थस्य चाक्षुषज्ञानस्य “न चक्षुषा गृह्यते” इति चक्षुरग्राह्यत्वेन श्रुते परमात्मन्यसंभवेन चाक्षुषज्ञानसमानाकारार्थत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । ननु “दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः” इति दर्शनसमानाकारत्वस्य प्रत्यक्षत्वरूपताया अनुपदमेव भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च स्मृतावसमवात् कथं सा स्मृतिर्दर्शनसमानाकारेत्युच्यत इति चेत्—न, “स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीना विप्रमोक्षः” “ध्याननिर्मथनाभ्यासात् पाश दहति पण्डितः” “ध्यात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः” “यः पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्” इत्यादिना ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकवाक्यानां भूयस्त्वात् अल्पीयसां दर्शनस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकवाक्यानां भावनाप्रकर्षकृतवैशद्यातिशयेन दर्शनसमानाकारस्मृतिपरत्वमेव युक्तम्, भूयोऽनुग्रहन्यायात् । ‘प्रत्यक्षतापत्तिः’ इति भाष्यस्यापि वैशद्यापत्तिरित्येवार्थः । केचित्तु—“तस्मिन् दृष्टे परावरे” “निचाय्य त मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” निचाय्येन शान्तिमत्यन्तमेति” इति मोक्षस्य दर्शनहेतुकत्वस्यापि बहुप्रमाणसिद्धत्वात्, “द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः” “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितं भवति” इति दर्शनस्य श्रवणमननवद् भेदेन प्रतिपादनात्, “स्ततस्तु तं पश्यते निष्कल ध्यायमानः” इति ध्यानदर्शनयोः साध्यसाधनभावश्रवणात्, जीवस्वरूपसाक्षात्कारे तद्विधानहेतुत्वस्य

“श्रुतिविप्रतिपत्ता ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥”

इति गीतायां प्रतिपादितत्वात्, “मनसैवानुद्रष्टव्यम्” “दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या” “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते” इति विप्रतिपन्नयोगजब्रह्मसाक्षात्कारस्य दुरपह्वत्वात्, दर्शनसमानाकारध्यानस्य मोक्षहेतुत्वादेऽपि दर्शनसमानाकारत्वरहितध्यानस्य विधेयत्वसिद्धयर्थं विधिगतध्यानशब्दस्य दर्शनसमानाकारध्यानविश्रान्तत्वस्य

वक्तुमशक्यत्वाच्च दर्शनमेव विधीयते । न च—दर्शनसमानाकारध्यानमेव विधीयते, तद्वेतुभूतं दर्शनाकारं ध्यानं तु रागप्राप्तमिति शक्यं वक्तुम्, अग्निहोत्राद्यङ्गकस्य गुणविशेषविशिष्टविषयकस्याप्राप्तत्वात् । न च दर्शनसमानाकारध्यानमेव मोक्षसाधनं, तत्पूर्वभाव्यतदाकारध्यानं तु “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इति वाक्येन तदुद्देशेन विधीयत इति वाच्यम्, तर्हि तद्वाक्यस्वारस्यानुरोधेन दर्शन एव ध्यानस्य हेतुत्वमस्तु, किं गौणदर्शनाश्रयणेन ? न च “स्मृतिलम्भे” इति स्मृतिर्दर्शनव्यवधानं न सहते, तस्माद्ध्यानस्याव्यवहितहेतुत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम्, तर्हि अत एव दर्शनशब्दस्यापि तत्रैव विश्रमोऽस्त्विति वाचालवचसोऽप्यवकाशप्रसङ्गात् । ध्यानसाध्यसाक्षात्कारध्यानस्य तु “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इत्यादिप्रमाणानुसारात् तद्वद्वारा हेतुत्वम् । अत एव “दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः” इति भाष्यमपि स्वरसम् । न च प्रत्यक्षरूपत्वे दर्शनत्वस्यैव संभवात् दर्शनसमानाकारेति भाष्यं कथमुपपद्यतामिति शङ्क्यम्, दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञानप्रसिद्धिमभिप्रेत्य तदुक्त्युपपत्तेः । तथापि स्मृतेर्दर्शनसमानाकारत्वप्रतिपादकानेकभाष्यविरोध इति चेत्—न; मृद्वद्रव्यस्य पिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वप्राप्तावपि मृत्पिण्डस्य घटत्वापत्तिरिति व्यवहारवत् स्मृतिर्त्वावस्थाप्रहाणेन ज्ञानद्रव्यस्य दर्शनसमानाकारत्वलक्षणप्रत्यक्षावस्थाप्राप्तावपि स्मृतेः प्रत्यक्षतापत्तिरिति व्यवहारे दोषाभावात्, सिद्धान्ते ज्ञानद्रव्यगतत्वात् स्मृतिवत्प्रत्यक्षयोरिति न कस्यापि भाष्यस्य विरोध इति वदन्ति । ननु “द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः” इति पृथङ् निर्दिष्टयोर्ध्यानदर्शनयोः “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” इति न्यायेन भेदो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह—एवं च सतीति । “स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति स्मृतेरपवर्गाव्यवहितोपायत्वप्रदर्शकवाक्यानुसारेण “क्षोयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्यपवर्गाव्यवहितोपायत्वप्रतिपादकवाक्यस्थितस्य ‘दृष्टे’ इत्यस्य दर्शनसमानाकारार्थत्वनिर्णये सति तेनैव न्यायेन ‘द्रष्टव्यः’ इत्यस्यापि दर्शनसमानाकारत्वमेवार्थः । पृथगाख्यातयुक्ताभ्याम् “आर्षेयं वृणीते, त्रीन् वृणीते” इत्याभ्यां त्रित्वविशिष्टार्षेयवरणविधानवत् पृथक् तव्यप्रत्यययुक्ताभ्यां “द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्याभ्यां दर्शनसमानाकारत्वविशिष्टध्यानविधानानुपपत्त्यभावात् । केषाचित्पक्षे तु ध्यानस्य दर्शनरूपता प्रत्यक्षतेत्यर्थः । ‘घटं कुर्यात्’ इत्यनेन मृत्पिण्डस्य घटता विधीयत इतिद्वय निर्देशः ।

स्मृतेः कथं दर्शनरूपत्वमित्याशङ्क्याह—भवति चेति । दर्शनरूपतेति , वैशद्यमित्यर्थः । नष्टवनिताध्याने भावनाप्रकर्षात् वैशद्यदर्शनादिति भावः । “वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणात्” “सकृत्प्रत्यय कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवत्” “सिद्ध तूपासनशब्दात्” “उपासून स्याद्भुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्च” इति वाक्यचतुष्टयेन वाक्यकृतायमर्थः समर्थित इत्याह—वाक्यकारणेति । इत्युक्तमिति ; प्रथमवाक्येन प्रतिज्ञातमित्यर्थः । ‘तद्विषये श्रवणात्’ इति वाक्यखण्डस्य “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इति श्रुत उपासनाविषये “य एव वेद” इति विदिधातुश्रवणादित्यर्थः । प्रथमवाक्येन सिद्धान्तः प्रदर्शित इति भावः । प्रयाजादिविधिवत् “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनविधेरपि सकृदनुष्ठानेन चारितार्थ्यात् कचिदुपासने विविशब्दः प्रयुक्त इत्येतावता सर्वत्र विदेरुपासनार्थत्वे प्रमाणाभावात् सकृदेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति द्वितीयवाक्येन पूर्वपक्षः कृत्वा वेदनमात्रस्य मोक्षहेतुत्वे गुरुरतोपासनविधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ‘वेदनमुपासनं सिद्धम्’ इति तृतीयवाक्येन प्रतिपाद्य तच्चोपासनं ध्रुवस्मृतिरूपमेव, लोक उपासनस्य ध्रुवस्मृतित्वदर्शनात् “सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” इति निर्वचनशब्दितात् श्रुतिर्वाक्याच्चेति चतुर्थवाक्येनोपासनस्य ध्रुवस्मृतित्वं च वर्णितमित्याह—सकृत्प्रत्ययमित्यादिना ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितमित्यन्तेन । ननु वाक्यकारणेन ध्रुवानुस्मृतिविश्रान्तिमात्रं प्रदर्शितम्, न तु दर्शनसमानाकारविश्रान्तिरित्याशङ्क्य न्यायसाम्यात्तदपि प्रतिपादितमेवेत्याह—सेयं स्मृतिरिति । प्रतिपादितेति ; अर्थादिति शेषः । प्रत्यक्षतापत्तिरिति , प्रत्यक्षसमानाकारतापत्तिरित्यर्थः । केषांचित्पक्षे तु मुख्य एवार्थः ।

श्रीभाष्यम्

एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि—

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥”

इति । अनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा ‘यमेवैष आत्मा वृणुते तेनैव लभ्यः’ इत्युक्तम् ।

प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति । यथायं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत इति भगवतैवोक्तम्—

“ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ ”

इति ; “ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ” इति च । अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर आत्मेत्युक्तं भवति । एवरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य । अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—“ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” “ तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ”

“ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप । ”

“ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ ”

इति । एवरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति “ यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ” इत्यभिधास्यते । यद्यपि “ विविदिषन्ति ” इति यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते, तथापि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्याप्रयाणादनुवर्तमा-

नस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि ; वक्ष्यति च “आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्” “अग्नि-होत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात्” “सहकारित्वेन च” इत्यादिषु । वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह—“तल्लब्धि-विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचना-च्च” इति । विवेकादीनां स्वरूपं चाह—“जात्याश्रयनिमित्ता-दुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेकः” इति । अत्र ^१निर्वचनम्—“आहार-शुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” इति । “विमोकः कामानभिष्वङ्गः” इति । “शान्त उपासीत” इति निर्वचनम् । ^२“आरम्भणसंशोलनं पुनः पुनरभ्यासः” इति । निर्वचनं च स्मार्तं मुदाहृतं भाष्यकारेण ^३—“सदा तद्भावभावितः” इति । “पञ्च-महायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तिंतः क्रिया” इति । निर्वचनम्—“क्रियावानेष ^४ब्रह्मविदां वरिष्ठः” “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इति च । “सत्यार्जवदयादानाहिंसानभि-ध्याः कल्याणानि” इति । निर्वचनम्—“सत्येन लभ्यः” “तेषामे-

१. ‘आरम्भण’ इति क्वचित्पाठः । ‘आरम्भण’ इत्येव बहुषु प्राचीनतालपत्रकोशेषु पाठो दृश्यते । “रबिलिबि” इति लबिसमानार्थो रबिरपि धातुपाठे पठ्यते । तत एव “आरम्भण-मालम्बनम्” इति प्रसिद्धपदेन व्याख्यासु विवरणं क्रियते । आलम्बनपदं च विभावभेदे नायकादौ आलंकारिकसमयप्रसिद्धम् । प्रायिकं रलयोरभेदमाश्रित्य आरम्भणमालम्बनमिति द्विधा प्रयोग उपपद्यते । आरम्भणपदस्यालम्बनपदेन विवरणं तु नातीव चारु ।

२. भाष्यकारोऽत्र द्रमिडाचार्य इति व्याख्यातारः । ब्रह्मनन्दिकृतानां छान्दोग्योपनिषद्वाक्यानां भाष्यं द्रमिडाचार्यकृतमिति मीमांसापादुकापरित्राणे श्रीवरदनाथपादाः ।

वैष विरजो ब्रह्मलोकः” इत्यादि । “देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्व-
चनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः” इति । तद्वि-
पर्ययोऽनवसादः । निर्वचनम्—“नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः”
इति । “तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः” इति । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः ।
अतिसंतोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि “शान्तो दान्तः” इति ।
एवंनियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति ।
तथा च श्रुत्यन्तरम्—

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥”

इति । अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म । अवि-
द्यया ; कर्मणा । मृत्युम् ; ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म । तीर्त्वा ;
अपोह्य । विद्यया ; ज्ञानेन । अमृतम् ; ब्रह्म । अश्नुते ; प्राप्नोती-
त्यर्थः । मृत्युतरणोपायतया प्रतीता अविद्या विद्येतरद्विहितं कर्मैव ।
यथोक्तम्—

“इयाज सोऽपि सुब्रह्मन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

× ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥”

इति । ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् । ब्रह्मज्ञानो-
त्पत्तिनिरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य
च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धि-
द्वारेण । पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम्—“एष एवासाधु कर्म
कारयति तं यमधो निनीषति” इति श्रुत्यावगम्यते । रजस्तमसो-

× इजा सतात्मकज्ञानं साध्यत्वेन अधिष्ठाय,

यथार्थज्ञानावरणत्वं सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितम्—“सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्” इत्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरसनीयम् । तन्निरसनं चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्मेण । तथा च श्रुतिः—“धर्मेण पापमपनुदति” इति । तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम् । आतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या ।

श्रुतप्रकाशिका

सूत्रकारवाक्यकारयो कतिपयविशेष वदतो सति विशेषान्तरोपस्थापके तत्पर्यवसायित्वस्याभिप्रेतत्वात् श्रुत्यन्तरसिद्धं विशेषान्तरमस्तीत्याह—एवमिति । अनेन श्रवणादीनां मुक्त्युपायत्वनिषेधान्नोपासनस्य मोक्षोपायत्वमिति शङ्काव्युदासश्च भवति । एवम् ; उक्तेन प्रकारेण , सामान्यविशेषन्यायेन प्रत्यक्षतापन्नमित्यर्थः । अपवर्गसाधनभूतामिति प्रतीकोपासनव्यवच्छेदः । नायमात्मेति ; प्रवचनशब्देन मननं लक्षयति, मननफलत्वात् प्रवचनस्य, मननस्याचार्यप्रवचनफलत्वाद्वा, प्रोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या वा प्रवचनं मननम् । मेधा निदिध्यासनम् , परिशेषात् । अस्मिन् वाक्ये श्रवणादीनामनुपायत्व प्रतीतम् ; ध्रुवानुस्मृतिविशेषणत्वेन न किञ्चित्प्रतिपन्नम् ; अतस्तद्व्याचष्टे—अनेनेति । केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानाम् ; वक्ष्यमाणविशेषरहितानामित्यर्थः । यथा “न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः” इत्यत्र हिरण्योपधानरहितपृथिव्या चयनं निषिध्यते न तु पृथिवीमात्रे, तद्वदिति भावः । विवक्षितं विशेषं वाक्यतात्पर्यनिरूपणेन दर्शयिष्यन् वाक्यस्यार्थान्वयं दर्शयति—यमेवैष आत्मा वृणुते तेनैव लभ्य इत्युक्तमिति । वरणीयेन लभ्योऽस्तु ; ततः कथं ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वमिति शङ्कायां तद्दर्शयितुं लोकसिद्धप्रतीतिमाह—प्रियतम एव हीति । प्रीतिविषयमात्रस्य न वरणीयत्वम्, किंतु स्वयमुपस्थितस्य स्वीकार एव , अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रियतम इत्युक्तम् । ततः किमित्यत्राह—यस्येति ; यस्योपासकस्यायं परमात्मा निरतिशयप्रीतिविषयः, स एवास्य परमात्मनो निरतिशयप्रीतिविषयो भवति । चेतनत्वे सति भगवता वरणीयत्वं भगवति निर-

तिशयप्रीतिमत एव भवति । यद्वा स्वतः प्रियत्वं वरणीयत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत एव । पुण्यक्षेत्रादिषु भगवतः प्रीतिः स्वस्मिन् प्रीतिमत्पुरुषवरणार्था ; पत्रपुष्पफलादिषु तत्संबन्धनिबन्धना । स एवेति ; एवकारेण केवलश्रवणादिमद्यावृत्तिः । भगवति प्रीतिमत एव भगवत्प्रीतिविषयत्वमिति कथमिदमवगम्यतु इत्यपेक्षायामत्र प्रमाणतया स्मृतिवचनमर्थोपन्यासपूर्वकं दर्शयन् वरणप्रकारमपि विवृणोति—यथेति । अयम्, भगवति निरतिशयप्रीतिमान् । प्रियतमः ; निरतिशयभगवत्प्रीतिविषयो भवन्नित्यर्थः । “ ददामि बुद्धियोगं तम् ” इत्यस्यार्थविवक्षया स्वयमेव भगवान् प्रयतते इत्युक्तम् । अनेन वरणप्रकारो दर्शितः । भगवतैवोक्तमिति, एवकारेण भगवदाप्त्यतिशयः सूचितः । सततयुक्तानाम् ; सततयोग काङ्क्षमाणानाम्, “आशंसाया भूतवच्च” इति कर्तरि क्तः । प्रीतिपूर्वकं ददामीत्यन्वयः^१, अनेन परस्परविषयप्रीतिरूपास्योपासकयोर्दर्शिता । सततयुक्तशब्दार्थस्फुटीकरणायाह—प्रियो हीति । अत्यर्थम् ; अतिक्रान्ताभिधेयम् ; प्रियत्ववाचामगोचरमित्यर्थः । ‘ध्रुवानुस्मृतिं विशिनष्टि’ इति हि पूर्वमुक्तम्, अत्र यो भगवति प्रीतिमान् भवति, तस्मिन्नुपासके भगवतः प्रीतिमत्त्वमुक्तम् ; तत्कथं ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वमित्यत आह—अतः इति । अतः, उक्तार्थस्य^२ लोकस्मृतिभ्यां सिद्धत्वादि-त्यर्थः । यद्वा ध्रुवानुस्मृतिवचनात् वरणीयत्ववचनात् वरणीयस्य च भगवति निरतिशयप्रीतिमत्त्ववचनाच्चेत्यर्थः । साक्षात्काररूपा स्मृतिरिति, अनेन पूर्वोक्ताकारविशिष्टाया एव विशेषान्तरमिति दर्शितम् । स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियोति ; “^३अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्” इति भावः । स्वयमप्यत्यर्थप्रिया ;

१. सततयुक्तानामिति सततयोगाशंसयैव भजने प्रीतिरूपत्वस्य फलितत्वात् प्रीतिपूर्वकमित्यस्य भजतामित्यनेनान्वये कृतकरत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति ददामीत्यनेनान्वयो वर्णितः, अनेन भजनावान्तरव्यापारकथनं परमोदारत्वादिभगवद्गुणप्रकाशनं च महत् प्रयोजनं सिध्यति ।

२. अत्रेदमवधेयम्—भगवद्विषयकस्मृतिसंततावाकारद्वयमस्ति, शेषित्वस्वामित्वादिनात्यर्थप्रियभगवद्विषयस्मरणरूपत्वं स्वाश्रयायात्यन्तानुकूलत्वलक्षणमानन्दत्वं चेति । तत्र स्वानुभवादिपराणामानन्दत्वेन रूपेणैव भगवच्चिन्तनमत्यर्थप्रियं भवति—यथा सुषुप्तेर्ब्रह्मसंपत्तिरूपत्वेऽप्यात्मनानुकूलत्वरूपेणैव प्रियत्वम् । ज्ञानिना तु भगवदत्यर्थप्रियभगवत्स्वरूपविषयत्वेनैव प्रियं भवति । स्वानुकूलत्वलक्षणमानन्दत्वं तु आनुषङ्गिकमेव । तथा च स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेनेति भाष्ये अभेदे प्रयोज्यप्रयोजकभावे वा तृतीया । तत्र भगवतः प्रियत्वं स्वकृद्भेदनादीनामिव

‘ अनुभूयमानोऽनुभव ’ इतिवदय निर्देश औपचारिकः , अत्यर्थप्रीतिरूपेत्यर्थः । यद्वा अत्यर्थप्रिया ; अत्यर्थानुकूलत्वरूपा , स्मर्यमाणस्य भगवद्विषयस्य निरुपाधिकनिरवधिकानुकूलत्वेन तद्विषयत्वात् स्मृतिरपि हि निरतिशयानुकूला भवति । यद्वा ध्रुवानुस्मृतिः स्वयमत्यन्तानुकूलत्वादयुक्तावस्थायामपि प्रीतिरूपज्ञानेन प्रतिसंधीयत इति प्रिया । अत एव हि “ या प्रीतिरविवेकानाम् ” इत्यादिना सा प्रार्थ्यते । प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरपवर्गोपायत्वमुक्तम् , अन्यत्र भक्तेरुपायत्व दृश्यते ; कथमनयोरैकार्थ्यम् ? इत्यत्राह—**एवंरूपेति** । यद्वा ‘ शेमुषी भक्तिरूपा ’ इति भक्तिरूपज्ञानस्योपायत्व प्रागुक्तम् , कथमिदानीं प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरुपायत्व प्रतिपाद्यते ? इत्यत्राह—**एवंरूपेति । एवंरूपा ;**

प्रीतिरूपज्ञानविषयत्वम् । स्मृते प्रियत्वं नाम प्रीतिरूपत्वं प्रियविषयकत्वं प्रीतिरूपज्ञानान्तरविषयत्वं वा । तत्र विषय आनन्दः प्रीतिश्चेति त्रयमप्यनुकूलमेव ; तत्र विषय स्वक्चन्दनादिः । आनन्दः स्वक्चन्दनादिस्तदनुभवश्च “ तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ; स एको मानुष आनन्द ” इति भोगोपकरणानामप्यानन्दत्वश्चुते । प्रीतिः सुखरूपज्ञानम् । अत्र विषयत्वलक्षणमनुकूलत्वमानन्दत्वलक्षणमनुकूलत्वं च स्मर्यमाणपरमात्मतस्मृत्युभयसाधारणे । प्रीतिस्त्वलक्षणमनुकूलत्वं तु स्मरणमात्रासाधारणम् । तत्र प्रीतिसामान्यस्य प्रियवस्तुविषयकत्वं प्रीतिस्त्वस्य विषयगतप्रियत्वप्रयोज्यत्वं च सर्वलोकप्रसिद्धमेवेति नात्र तद्वचने किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अतोऽन्वेषादिवत् स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेनैव स्वयमप्यत्यर्थप्रियेत्यवधारणं विवक्षितम् । एतेन स्वात्मसंतोषकारिणां स्वार्थानुभवादिपराणां भावनान्नयान्वितानां स्मृतिसंततिर्न वरणीयताप्रयोजिकेति न तेषां परमात्मलाभ इति सिद्धम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रकृतभाष्यं चतुर्धा योजितं श्रुतप्रकाशिकायाम्—अर्थेनैवेत्यादिना । इति भाव इति , स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेनेत्यभेदे तृतीयां प्रयुज्ज्ञानस्य भाष्यकृतो भाव इत्यर्थः । ‘ घट इत्याकारकं ज्ञानम् ’ इत्यादिज्ञानाकाराभिलाषदर्शनेन विषयाकार एव ज्ञानस्याप्याकार इति स्मर्यमाणभगवत्स्वरूपरूपगुणविभूतिगतमत्यर्थप्रियत्वमेव स्मृतिसंतानस्याप्याकार इति स्वयमप्यत्यर्थप्रियेति निर्दिश्यत इति भावः ।

अथ स्मृतिसंतानस्यात्यर्थप्रियत्वं नात्मात्मीयविषयकत्वप्रयोज्यं, किंतु भगवत्स्वरूपरूपगुणविभूतिविषयकत्वप्रयोज्यमिति दर्शयितुं द्वितीययोजनामाह—अनुभूयमानोऽनुभव इतिवदिति । पूर्वयोजनायां विषयगताकारस्य विषयिणि ज्ञाने स्वाश्रयघटितपरंपरासंसर्गेण निर्वाहः कृतः । अत्र तु परंपरासंसर्गं परित्यज्य निरुह्यते । यथा सिद्धान्ते स्वयंप्रकाशस्यानुभवस्यानुभवान्तरविषयत्वतात्पर्यमन्तरेणैव स्वात्मसाक्षिकत्वद्योतनार्थं स्वतोप्राह्यत्वतात्पर्येणोपचारादनुभूयमानत्वं व्यपदिश्यते, तथैव प्रियशब्दस्य प्रीतिविषयेष्वर्थेष्वेव मुख्यत्वेऽपि प्रीतेः स्वात्मसाक्षिकत्वज्ञापनार्थं स्वतोप्राह्यत्वतात्पर्येण प्रीतावेवोपचारात् प्रियत्वनिर्देश इति भावः ।

साक्षात्कारप्रीतिरूपत्वपर्यन्ता भवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्दवाच्येत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—
उपासनपर्यायत्वादिति, उपासनादिशब्दस्य चैकार्थवृत्तित्वं विवक्षितम्, न तु वटकुम्भ-
शब्दयोरिव पर्यायत्वम् । एकार्थवृत्तित्वं च “सेवा भक्तिरुपास्ति” इति नैघण्टुको-
त्तेरवगम्यते ।

“स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते ।

भज इत्येष धातुर्वै सेवाया परिकीर्तितः ॥

तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ।”

इत्यादि चानुसंधेयम् । यद्यपि साक्षात्काररूपत्वभक्तिरूपत्वादिपराणां वाक्यानां विद्या-
विशेषविषयप्रकरणप्रगृहीतत्वेऽपि सर्वोपासनसाधारणत्वं लघुगुरुयत्नविकल्पानुपपत्तेः प्राप्तं,
तथापि प्रपदने तु लघुगुरुयत्नविकल्पानुपपत्तिरूपन्यायो वचनबलप्रतिक्षिप्तः, न हि वचन-
विरोधे न्यायः प्रभवति, वचनविरोधाभावादुपासनेषु तस्य प्रवृत्तिः । वेदान्तेषुपासन-
पराणां वाक्यानामैकार्थसिद्धयर्थं भक्तिदशापन्नोपासनस्यैवापवर्गोपायवेदनत्वमुक्तम्, स्मृति-
वचनप्रदर्शनं च श्रुत्यर्थवैशद्याय कृतम्, इदानीं तु श्रुतिस्मृत्योरैकार्थ्येन मुक्त्युपायवेदनस्य
भक्तिरूपोपासनत्वमुपपाद्यते—अत एवेति । अत एव; अपवर्गोपायवेदनस्य भक्ति-
रूपोपासनत्वादेवेत्यर्थः । “तमेव विदित्वा” इति वाक्यं श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते;

एवं भाष्यगतात्यर्थप्रियेतिपदद्वयस्यापि स्मर्यमाणविषयगतात्यर्थप्रियत्वपरतयैव प्रथमयो-
जना । द्वितीयात्यर्थप्रियशब्दस्यौपचारिकार्थान्तरपरतया द्वितीययोजना कृता । अथोभयोः
पदयोरेकयैव मुख्यवृत्त्या तृतीययोजनामाह—यद्वा अत्यर्थप्रिया अत्यर्थानुकूलेति । अयं भावः—
“प्रियो हृद्येऽन्यवत्पुंसि वृद्धिनामौषधे धवे” इति कोशबलात् प्रियशब्दस्यानुकूलत्वं प्रवृत्तिनिमित्त-
मादाय हृद्यसामान्ये रूढिरिति ।

अथानुकूलत्वशक्तेः प्रीत्येकरूपणीयत्वात् यया प्रीत्या शक्तिर्निरूप्यते तादृशप्रीतिविषयक-
त्वस्यैव निमित्तत्वे शीघ्रोपस्थितिः स्यादिति तुरीयां योजनामाह—यद्वा भवानुस्मृतिरित्यादि ।
अस्यां योजनायां प्रियशब्दः प्रीतिविषय एव वर्तते । न च प्रीतिरूपायाः स्मृतेः प्रीतिविषयत्वा-
नुपपत्तिः, तस्याः प्रीतिरूपस्मृतेर्वर्तमानदशायां स्वतो भासमानत्वेऽपि अतीतानागतदशयोर्ज्ञाना-
न्तरग्राह्यत्वसंभवात् । ग्राहकज्ञानान्तरस्यापि ग्राह्यगतानुकूलत्वशक्त्या प्रीतिरूपत्वापत्तिसंभ-
वात् भवानुस्मृतेरत्यर्थप्रियाया अत्यर्थप्रीतिरूपज्ञानान्तरग्राह्यत्वलक्षणमत्यर्थप्रियत्वं नानुपपन्नमिति
भावः ।

तत्र “तस्मात्सर्वगतः शिवः” इति शिवशब्दग्रहणात् शिवस्य परमात्मविषयत्वभ्रमः कस्यचिन्मन्दधियः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” “महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः” इत्युपक्रमोपसंहारयोरवगतपरमपुरुषपरैव सोपनिषदिति पुरुष-सूक्तैकार्थ्यं दर्शयितुं तमेवं विद्वानिति वाक्यमुपात्तम् । “तमेव विद्वान्” इति वाक्येन “नान्यं पन्था” इति परमपुरुषवेदनव्यतिरिक्तोपायनिषेधः कृतः ; “नाहं वेदैः” इत्यादिना तद्व्यतिरिक्तोपायनिषेधः उक्तः । उभयोरप्युपबृंहणोपबृहणीयवचनयोः प्रमाणतमत्वेन सर्वाविगीतयोरैकार्थ्यं वेदनादिशब्दानां भक्तिपर्यन्तत्वे सिध्यतीति भावः । उपायान्तरनिषेधकण्ठोक्त्या भक्तेरेव ज्ञानदर्शनप्राप्तिसाधनत्वकण्ठोक्त्या च “नाहं वेदैः” इति वचनमुपात्तम् । ननु “भक्त्या मामभिजानाति” “ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” इति भक्तिजन्यज्ञानस्यैवाव्यवहितोपायत्वमवगम्यते, न तु भक्तेरिति शङ्का च “नाहं वेदैः” इत्यनेन परिहृता भवति, अत्र ज्ञानदर्शनयोरिव प्राप्तेरपि भक्तिसाध्यत्वावगमात्, “भक्त्या प्रवेष्टुं च शक्यः” इति ह्यन्वयः । “भक्त्या माम्” इति वचनेऽपि “ततो मां विशते” इति तच्छब्दपरामृष्टाया भक्तेरेव प्राप्त्युपायत्वमवगम्यते ; “ततः” इति भक्तिपरामर्शभावे “तदनन्तरम्” इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । ततश्च भक्तिरेवाव्यवहितोपायः । “पुरुषः स परः पार्थ” इत्यत्र च “भक्त्या लभ्यः” इति भक्तेः प्राप्तिसाधनत्वः स्वरसतोऽवगम्यते । अनेन पुरुषशब्दप्रत्यभिज्ञापितपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यवस्त्वैक्यवत् तत्प्रतिपाद्योपायैक्यं न्याय्यमिति सूचितम् । अस्त्वेवं वेदनस्य भक्तिरूपोपासनत्वसिद्धिः ; ततः प्रकृतस्य कर्मापेक्षितत्वस्य किमायातमित्यत्राह—**एवमिति ।** **एवंरूपायाः ;** आपरोक्ष्यप्रीतिरूपत्वविशेषण-विशिष्टायाः ; वाक्यकारसूत्रकाराभ्यामभिप्रेताः कण्ठोक्ताश्च मोक्षोपायज्ञानावस्थाविशेषाः कर्मसाध्या इति भावः । **ध्रुवानुस्मृतेः साधनानीति ;** यथा “आसिना जिघांसति” इत्यत्रासेर्हननसाधनत्वं न त्विच्छासाधनत्वम्, तथा “यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्यत्रापि विद्यासाधनत्वमेवोक्तं न तु तदिच्छासाधनत्वम्, यज्ञादेर्वेदनेच्छासाधनत्वेन विनियोगा-योगादिति भावः । तथाहि—सर्वेषां पुरुषाणामवान्तरसाध्योपाये प्रवृत्तिः परमसाध्येच्छया विना नोपपद्यते; यथा यागाद्युपायभूतद्रव्यार्जनादौ प्रवृत्तिर्यागादिसाध्यापूर्वादिविषयेच्छया विना नोपपद्यते, तथेच्छासिद्धयर्थमनुष्ठानमिच्छासंपाद्यवेदनेच्छया विना नोपपद्यते । अतो

वेदनेच्छायां जातायां वेदनोपायभूतेच्छासिद्धयर्थानुष्ठानम्, तस्यां जातायां च तदर्थमनुष्ठान-
मनपेक्षितमिति तदनुष्ठानविधिवैयर्थ्यं स्यात् । किंच स्वसिद्धयपेक्षा स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयः ;
वेदनेच्छया इच्छासिद्धयर्थकर्मनुष्ठानम्, इच्छासिद्धयर्थकर्मनुष्ठानाद्वेदनेच्छामिद्धिरित्यन्यो-
न्याश्रयण वा । अतो विविदिषासाधनत्वं कर्मणा न युक्तम् । ननु—इच्छासिद्धयर्थकर्मनु-
ष्ठानस्यात्माश्रयादिप्रस्तत्वे कचिदपीच्छा न समवेत्, इच्छाहेतुभूतकर्मनुष्ठानायोगात् ; न
चेच्छाया विषयवैलक्षण्यज्ञानमात्राधीनत्वम्, विषयवैलक्षण्ये ज्ञानेऽपि कस्यचिदिच्छानुत्पत्ति-
दर्शनात् ; अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्ते कर्महेतुकत्वमाश्रयणीयम् ; तच्च तवानुपपन्नम्—
नैवम्, भोगादृष्टोद्धोषितपूर्ववासनासचिवादिषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्ते । न चाज्ञात-
सुकृतवशाद्धर्मरुचिवद्यज्ञादिना वेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम्, बह्वर्थव्ययायाससाध्याना
यज्ञादीनामज्ञातसुकृतरूपत्वासम्भवात्, “ यज्ञेन विविदिषन्ति ” इति वाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यते ।
अतो बुद्धिपूर्वकमेव यज्ञाद्यनुष्ठानम् । तत्र मोक्षोपायवेदनेच्छाया अभावे बह्वर्थयत्न-
साध्यकर्मणा फलान्तराभिसंधिपूर्वकत्वनियमान्न विविदिषां साधयति । फलान्तराभिसंधि-
विधुरं तु यज्ञादिकं वेदनेच्छया विना नोपपद्यते, प्रयोजनानुद्देशेन प्रेक्षावत् प्रवृत्त्ययो-
गात्, प्रकृष्टप्रयोजनतदुपायेच्छाविरहे क्षुद्रप्रयोजनपरित्यागाद्योगाच्च । अतोऽवान्तरसा-
ध्येच्छासिद्धयर्थमनुष्ठानं परमसाध्यवेदनेच्छया विना नोपपद्यत इति स्वसिद्धयर्थधर्मानुष्ठानस्य
स्वसिद्धिसापेक्षत्वादात्माश्रयादिदोषः स्यादेव । अभिधास्यत इति, तत्रोपपादयिष्याम
इत्यर्थः । विविदिषासाधनत्वे यज्ञादेरात्माश्रयादिदोषाभावमभ्युपगम्याह—यद्यपीति ।
तस्यैव ; इच्छाविषयभूतस्यैव । ध्यानरूपस्येति वाक्यार्थज्ञानव्युदासः । ध्यानस्या-
प्येकदिनानुष्ठेयत्वव्युदासार्थमाह—अहरहरिति । अहरहरनुष्ठानफलमाह—अभ्यासेति ।
अहरहरनुष्ठानेऽपि मासर्त्यनवत्सराद्यवधित्वव्यावृत्त्यर्थमाह—आ प्रयाणादिति । आ
प्रयाणादनुवर्तमानत्वेऽपि द्वित्रदिनान्तरव्यावृत्त्यर्थमहरहरनुष्ठीयमानस्येत्युक्तम् । तत्रापि
स्मृतिविच्छेदव्युदासार्थं ध्यानरूपस्येत्युक्तम् । तदुत्पत्तये ; विविदिषोत्पत्तये । वेदन-
स्याव्यवहितप्रकृतत्वेऽप्यर्थवशात्तच्छब्दो विविदिषापरः ; विविदिषासाधनत्वं ह्यभ्युपगम्यो-
च्यते । आ प्रयाणादहरहरपासनानुवृत्तौ यावज्जीवं कर्मणोऽपेक्षितत्वे च किं प्रमाणमि-
त्यत्राह—वक्ष्यति चेति । चः शङ्कानिवृत्तौ । सूत्रसंदर्शनेन तद्विषयभूतश्रुतिवाक्य-
मपि दर्शितं भवतीत्यभिप्रायेणोपासनानुवृत्तिपरं सूत्रं दर्शितम्—आ प्रयाणादिति ।

“ स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम् ” इति श्रुति । यावच्छब्दस्य साकल्यार्थत्वादहर-
हरनुष्ठानसिद्धिः । तावत्कर्मपेक्षामाह—अग्निहोत्रेति । आश्रमधर्माणामाश्रमशेषत्वेऽपि
विद्याङ्गत्वमप्यस्तीत्याह—सहकारित्वेन चेति । इत्यादिषु सूत्रेष्विवमर्थं वक्ष्यती-
त्यर्थः । उक्तं कर्मणो विद्याङ्गत्वमुपासनस्य शमाद्यङ्गत्वविरोधान्नोपपद्यत इत्याश-
ङ्क्य विरोध परिजिहीर्षुस्तद्विषयश्रुतिवाक्यप्रदर्शनेनाप्रमाणतां च निराचिकीर्षुराह—वाक्येति;
सूत्रकाराभिप्रायज्ञैरप्येवमुक्तमिति भावः । ध्रुवानुस्मृतिशब्देन “ तल्लब्धिः ” इत्यत्र
तच्छब्दो व्याख्यातः । विवेकादिभ्य एव, न तु केवलकर्मणा केवलशमादिना
वेत्यर्थः । वाक्यकारग्रन्थ उपादीयते—तल्लब्धिरिति । “ उपासन स्याद् ध्रुवानुस्मृतिः ”
इति हि प्रकृतम् ; अतो ध्रुवानुस्मृतिलब्धिरित्यर्थः । विवेकविमोकाभ्यासक्रिया-
कल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्य इति द्वन्द्वसमासः ; स चेतरेतरयोगार्थः ; एष्वन्यतमेन
तल्लब्धेर्दुष्करत्वात्, समुच्चये संभवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पो ह्ययुक्तः, तस्याष्टदोषदुष्टत्वात्;
समुच्चयस्य चात्र संभवात् । एवं विवेकादिविधामिना वाक्यानां “समुच्चये तात्पर्यमिति
दर्शयितुमितरेतरयोगद्वन्द्वेन वाक्यकारनिर्देशः । ननु—समुच्चयादर्थान्तरमितरेतरेत्योगः ;
तत्कथमितरेतरयोगद्वन्द्वेन समुच्चयलाभः^१ उच्यते—अन्वाचयसहपठितात् समुच्चयात्
विकल्पप्रतिसंबन्धी समुच्चयोऽर्थान्तरम् । एकस्मिन्नेव कार्ये मिथो निरपेक्षसाधका-
नामन्वयोऽन्वाचयसहपठितः । विकल्पसमभिव्याहृतसमुच्चयस्तु एकस्मिन् कार्ये
मिथः सापेक्षानामन्वयः, स एव चेतरेतरयोग इत्यविरोध इति । निवृत्तिरू-
पशमादेः प्रवृत्तिरूपयज्ञादेश्च विरोधान्न समुच्चय इति चेत्—न, भिन्नविषयत्वेन
विरोधाभावात्, अविहिताप्रतिषिद्धनिषिद्धकाम्यविषया हि शमादयः । संभवात् ;
उपपन्नत्वात् । निर्वचनाच्च ; श्रुतिवचनाच्च, प्रमाणोपपत्तिभ्यामित्यर्थः । विवे-
कादयः किरूपाः^२ कथं वा शमादेः कर्मणश्चाविरोधः^३ इत्यत्राह—विवेकादीनां
स्वरूपं चाहेति । न केवलं परिगणनमात्रम्, तत्स्वरूपं च वाक्यकार एवा-
हेत्यर्थः । प्रथमं विवेकस्वरूपविषयवाक्यमुदाहरति—जात्याश्रयेति । आहार-
विषयविवेचनं विवेकशब्देन विवक्षितं भवति । दुष्टाहारात् सात्त्विकाहाराणां
विवेचनं विवेकः । जातिदुष्टाः कलञ्जगृञ्जनादयः । आश्रयो द्रव्यस्वामी पुरुषः ;
अभिज्ञस्तपितृचण्डालादिद्रव्यमाश्रयदुष्टम् । उच्छिष्टकेशाद्युपहतं निमित्तदुष्टम् । एत-

त्त्रिविधदोषरहिताहारविवेचनफलभूतकायशुद्धौ विवेकशब्द उपचरितः । यद्वा विविक्ता-
 हारसेवया राजसतामसाहाराप्यायितदेहात् स्वदेहस्य विवेचन विवेकः, अशुद्धेभ्यो विवे-
 चन हि शुद्धिः । इतिशब्दो भाष्यकारीयः । अत्र निर्वचनमिति च भाष्यग्रन्थः ।
 निर्वचन निष्कृष्ट वचनम्, अप्रमाणेभ्यो निष्कृष्टं प्रमाणभूतं वचनमित्यर्थः । “आहा-
 रशुद्धौ” इत्यादि निर्वचनम् । कामानभिष्वङ्गः, विषयमभुत्त्वा स्थातु न शक्नोति
येन, स विकारोऽभिष्वङ्गः । “कामात्क्रोधोऽभिजायते” इत्यादिवचनात् क्रोधाद्यभाव-
 श्चात्र फलितः । शान्त उपासीतेति निर्वचने शान्तशब्देन रागद्वेषाद्यभावो विवक्षितः ।
आरम्भणम्, आलम्बनम्, शुभाश्रयः, तस्य सशीलनम् । कथमेतत् साधनम् ?
 साध्यं हीदम् । न ; “शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य” इत्याद्युक्तदेशकालविशेषाभ्यसनीययोग-
 शब्दवाच्या ध्रुवानुस्मृतिर्हि साध्या ; इदं तु योगकालकर्तव्यध्यानानुग्राहकं सदा सशील-
 नम्, “सदा तद्भावमावित” इति हि वक्ष्यति । सदा भगवत्सशीलनाभावे योग-
 कालेषु कालान्तरसंश्लिष्टं विषयान्तरं बुद्धिस्थं स्यात् । अतो न साध्याविशिष्टत्वमाद्भ्य-
 णसंशीलनस्य । निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेणेत्यनेन पूर्वोपात्तान्यपि निर्वच-
नानि द्रमिडभाष्योक्तानीति ज्ञायते । “अथ मुनिः” इति श्रौतनिर्वचनम् । तस्य
 न्यायोपन्याससापेक्षत्वेन “सहकार्यन्तरविधिः” इत्यधिकरणे व्याख्येयत्वात् स्मार्तनिर्वच-
 नस्य स्पष्टार्थत्वाच्च स्मार्तनिर्वचनमुदाहृतम् । “तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर” इत्ये-
 वमन्त वचनजातमिहाभिप्रेतम् । पञ्चमहायज्ञेति । शक्तितः, न हि शास्त्रमशक्यं विद-
 धाति । क्रियावानेष इति सत्रहितवचनम् । ब्रह्मविदां वरिष्ठः, ब्रह्मविदां मध्ये
 वरिष्ठः, न हि ब्रह्मविविदिषूणामित्युक्तम् । क्रियाशब्दार्थविग्रदीकरणायाह—तमेतमिति ।
सत्यम् ; भूतहितम् । आर्जवम्, मनोवाक्कायानामैकरूप्यम् । दया ; स्वार्थनिरपे-
 क्षपरदुःखासहिष्णुत्वम् । अहिंसा ; करणत्रयेण परपीडानिवृत्तिः । दानम् ; लोभरा-
 हित्यम् । अभिध्या ; परकीये स्वत्वबुद्धिः ; यद्वा निष्फलचिन्ता, अथवा परकृताप-
 कारचिन्ता, तद्राहित्यम् अनभिध्या । इत्यादीत्यादिशब्देनार्जवादिप्रतिपादकवाक्यजात
क्रोडीकृतम् । देशेत्यादि ; अनवसादानुद्धर्षयोरवसादोद्धर्षविपर्ययरूपत्वात् अवसादो-
 द्धर्षलक्षणमात्रमुक्तं वाक्यकारेण । तद्विपर्ययरूपो नार्थोऽर्थात्सिध्यतीति वाक्यकाराभि-
 प्रायः । शोकवस्तु ; शोकनिमित्तवस्तु—अतीतपुत्रमरणादि । आदिशब्देन भयनि-

मित्तमागामि विवक्षितम् । अतीतविषयो हि शोक , आगामिविषयं च भयम् ।
 अभास्वरत्वमिति, दैन्यशब्दविवरणम् । अभीष्टकार्यप्रवृत्त्यक्षमत्वरूपं दैन्यमित्युक्तं भवति ।
 भास्वरत्वविरोधीति वा दैन्यविशेषणम् । चशब्दो भिन्नक्रमः । तज्जं च; दैन्यजदैन्यं
 चेत्यर्थः; बन्धुजनदैन्ये दृष्टेऽपि हि दैन्यं स्यात् । देशकालवैगुण्यशोकवस्त्वाद्यनुस्मृतिहेतुकं मनसो
 भास्वरत्वाभावरूप भास्वरत्वविरोधि वा दैन्यं दैन्यजदैन्यं च मनसोऽवसाद इत्यर्थः । यद्वा
 भिन्नवाक्यतया योजनीयम्—देशकालवैगुण्यशोकवस्त्वाद्यनुस्मृतिजनितं मनसोऽभास्वरत्वमव-
 सादः । *किमुक्तं भवतीत्यत्राह—तज्जं दैन्यमिति , तच्चाभास्वरत्वं तज्जम् उक्तहेतुजं दैन्य-
 मिति व्याख्येयव्याख्यानरूपं वाक्यद्वयमिति । तद्विपर्यय इत्यादिर्भाष्यग्रन्थः । बलहीनेन ;
 मनोबलहीनेन । तद्विपर्ययजा , देशकालसाद्गुण्यप्रियवस्त्वाद्यनुस्मृतिजा तुष्टिरुद्धर्ष
 इत्येतावदेव वाक्यम् । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इत्यर्थसिद्धकथनम् । कथं “ स्वाध्यायशौ-
 चसतोषतपांसि नियतात्मवान् ” इत्यपेक्षितस्य संतोषस्य त्याज्यत्वमित्यत्राह—अतिसंतो-
 षश्च विरोधीत्यर्थ इति । न केवलमसंतोष एव विरोधो, अतिसंतोषश्च विरोधीति चार्थः ।
 यथान्यविषयेष्वेव प्रवृत्तिः स्यात्तथा संतोषोऽतिसंतोषः , स त्याज्य इत्युक्तं भवति ।
 निर्वचनमपीति ; अपिशब्दः सर्वनिर्वचनसमुच्चये । एव पदार्था व्याख्याताः , “ तल्ल-
 ब्धिः ” इत्यादेर्वाक्यकारग्रन्थस्य वाक्यार्थमाह—एवमिति । एवंनियमयुक्तस्या-
 श्रमाविहितकर्मानुष्ठानेनेति ; पृथङ् निर्देशेन प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपकोटिद्वयविभागो दर्शितः ।
 एतेन पदद्वयेन केवलशमादि केवलकर्म च व्यावर्तितम् । शमादि, कर्म च समुच्चित्या-
 ज्ञमित्यर्थः । यद्विविदिषासाधनमिति त्वयोक्तं तेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्येवकाराभिप्रायः ।
 इत्युक्तं भवति ; इति वाक्यार्थो भवतीत्यर्थः । “ विद्या चाविद्यां च ” इति श्रुतेः
 शंकरयादवप्रकाशाभिमतयोजनाव्युदासार्थं तां व्याचिर्यासुरुपादत्ते—तथा चेति ।
 अनेन कर्मणोऽपेक्षितत्वे सन्नहितश्रुत्यन्तरं च दर्शितं भवति । तथाच श्रुत्य-
 न्तरं यदन्यथा भवद्विर्व्याख्यातं तच्चास्मदुक्तार्थानुगुणमिति तथाशब्दमन्तरशब्दं च
 प्रयुञ्जानस्य भावः । सन्नहिततया यज्ञादिवाक्यवैलक्षण्यं चान्तरशब्दाभिप्रेतम् । अस्मि-
 न्वाक्ये न कर्मवाची शब्दः श्रूयत इत्यत्राह—अत्रेति । अत्र ; श्रुतिवाक्ये; न
 तु “ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या ” इत्यादिषु । अविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्मास्तु ;

• • अवसादस्वरूपमभास्वरत्वं किरूपमुक्तं भवतीत्यर्थः ।

ततः किमुक्तं भवतीत्याशङ्कायां पदान्तराण्यपि विवृण्वन् वाक्यार्थमाह—अविद्ययेति ।
अविद्यया कर्मणा विद्यया ज्ञानेनेति ; अत्र च कर्मज्ञानशब्दाभ्यां

“ कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ”

इति स्मृतिः स्वोपजीव्यार्था स्मारिता भवति । कर्माणि कषायपक्तिः ; कषायपक्तिनिमित्तानि । कषायशब्दः पापपरः , “ धर्मेण पापमपनुदति ” इत्यनेनैकार्थ्यात् । कषायशब्दस्य रागादिपरत्वेऽपि तत्पक्तिहेतुत्वं पापनिवर्हणद्वारा । ज्ञानं परमा गतिः , परमगत्युपायः । उभयत्र कारणे कार्योपचारः । कर्मभिः कषाये पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते ; प्रसरतीत्यर्थः । अत्रोपायविरोधिनिरासकत्वं कर्मणः स्पष्टम् ; न हि ‘विविदिषा प्रवर्तते’ ‘मोक्षः प्रवर्तते’ इति वोक्तम् ; अपितु ‘ज्ञानं प्रवर्तते’ इत्येवोक्तम् । अस्य वाक्यस्यार्थमुपजीव्याह—मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधीति ; न तु ब्रह्मप्राप्तिविरोधि, न च विविदिषाविरोधीत्यर्थः । उपेयविरोधिकर्मणो ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुतिस्मृतिशतसिद्धम् , यथा—“तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति , नान्यः पन्थाः ” “ एवमेवविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ” “ निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ” “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” “ ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ” इति । एवमुपेयविरोधिनो ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणेन परिशेषात् , “ नान्यः पन्थाः ” इत्युपेयविरोधिनिरासे उपायान्तरनिषेधस्वारस्यात् , समसमुच्चयपक्षे कर्मणोऽप्युपायतया वेदनव्यतिरिक्तकृत्स्नगोचरान्यशब्दस्य संकोचप्रसङ्गात् , “ यज्ञेन विविदिषन्ति ” इति कर्मण उपायहेतुत्वस्य कण्ठोक्त्या , “ कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इति स्मृत्यानुगुण्याच्च सामान्येन मृत्युशब्देन प्रतिपन्नमपि निरसनीयमुपायविरोधिकर्मरूपे विशेषे पर्यवस्यति । तथा विविदिषासाधनत्वस्य च प्रागुक्तान्योन्याश्रयनिरस्तत्वेन परिशेषात् , “ विविदिषन्ति ” इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वेदनतदिच्छयोरविशेषेण यज्ञादीनां साधनत्वे प्रतीतेऽपि “ ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इति स्मृत्यानुगुण्यात् , इष्ट्यमाणप्रकृत्यर्थप्राधान्यस्य नोतिविद्धिनिर्णीतत्वाच्च प्रकृत्यर्थभूतवेदनसाधनत्वं सिद्धम् । तस्मादुपायविरोधि कर्मैवात्र मृत्युशब्दवाच्यमविद्यानिवर्त्यमित्यभिप्रायः । उपासनरूपं न्यासरूपं चोपेयविरोधिनिरासकं ज्ञानमुत्तरपूर्वाघयोर्भूयोरपि निरामकं स्यदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्राचीनमित्युक्तम् । उपायविरोधिनिरासककर्म प्राचीनमेव श्रापं शमयति,

न तूत्तराधमित्यर्थः । तीर्त्वेति पदं व्याचष्टे—अपोह्येति, न तु “ एतं सेतुं तीर्त्वा इतिवत् प्राप्तिवचन इत्यर्थः । अविद्याया तीर्त्वेति पदद्वयव्याख्यानेन शकरमतयोजना-
व्यावृत्तिः, ‘अज्ञानेन संसारं प्राप्य स्थित’ इति हि तद्योजना, तन्मते अविद्याया ज्ञातव्यत्वं च हेयत्वेन । अविद्याशब्दो विविदिषाविरोधिनिवर्तककर्मवाचीति वा शकराभिमतयोजना स्यात् । अविद्याशब्द उपेयविरोधिनिवर्तककर्मवाचीति यादवप्रकाशाभिमतयोजना । ज्ञानोत्पत्तिविरोधीति मृत्युशब्दव्याख्यानेन तदुभयव्युदासः । अयमविद्याशब्दः संसार-
हेतुभूताज्ञानपरः किं न स्यात् ? कथं च तस्य कर्मवाचित्वम् ? इत्यत्राह—मृत्युतरणेति । तरतेरुत्तरणवाचित्वं स्वरससिद्धम्, प्राप्तिवाचित्वे तु स्वारस्यभङ्ग इत्यभिप्रेतम् । अविद्या-
शब्दस्य कर्मवाचित्वं दर्शयति—विद्येन्नरदिति, तदन्यार्थे नञिति भावः । विहितं कर्मवित्येवकारेणाज्ञानमविहितं कर्म च व्यावर्त्यते । अत्र “ विद्यां चाविद्यां च ” इति चशब्दावनुक्तसमुच्चयपरौ । विद्यानुबन्धि कर्मानुबन्धि च यदनुक्तं तत्समुच्चेतव्यम् । विद्यानुबन्धि शमदमादिकम्, कर्मानुबन्धि फलाभिसधिकर्तृत्वोन्निमानराहित्यादिकम् । तदुभय चशब्दसमुच्चेतव्यम् । यद्वा “ धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ” इत्यत्र चशब्दवदत्राप्युक्तार्थविरोधिसमुच्चयपरौ चशब्दौ स्याताम् । विद्याविरोधि कर्मविरोधि च चशब्दाभ्यां हानार्थं ज्ञातव्यतया समुचिते भवतः । विद्या ब्रह्मविद्या ; तद्विरोधि तद्विषयज्ञानतद्विषयरागद्वेषादिकम् ; अविद्या विद्याङ्गं कर्म ; तद्विरोधि संसरणहेतुभूतं फलाभिसंध्यादिसहितं कर्म पापं च ; तदुभय हानार्थं ज्ञातव्यमिति चशब्दयोरभिप्रायः । यद्वा प्रतिपदद्योतकौ चशब्दौ स्याताम् ; यथा “ धर्मे चार्थे च कामे च ” इति, प्रतिपदं यदभिधेयं तस्य समुच्चयद्योतकत्वं प्रतिपदद्योतकत्वं, तदत्रापि स्यात् । अस्मिन् वाक्ये अविद्यातरणशब्दयोरुक्तार्थपरत्वस्थापनायोपबृंहणवचनं च दर्शयति—यथोक्तमिति । ज्ञानव्यपाश्रयः; आगमोत्थज्ञानवान् । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय; उपासनात्मकज्ञानं साध्यत्वेनावलम्ब्येत्यर्थः । ज्ञानविद्याशब्दयोरर्थभेदबुभुत्सायामागमोत्थ-
विवेकादिजन्यज्ञानयोः प्रकृतत्वात् तत्परत्वाश्रयणं हि युक्तम् । तर्तुं मृत्युमित्यनेन तरतेः प्राप्तिवाचित्वशङ्का व्युदस्ता ; न हि संसारं प्राप्तुं ब्रह्मविदा केशिध्वजेन नृपेण यज्ञादिकर्मानुष्ठीयते । मृत्युशब्दस्य विविदिषाविरोधिकर्मपरत्वमपि न शङ्कनीयम् ; ‘ज्ञानव्य-
पाश्रयः’ इत्यनेन शास्त्रजन्यज्ञानवत्ताया अभिहितत्वात्, ‘ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय’ इत्युक्तत्वाच्च ।

न हि 'ब्रह्मविद्येच्छामधिष्ठाय' इत्युक्तम् । कथं 'ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीन कर्म' इति पुण्य-
पापसाधारणकर्मशब्देन कर्ममात्रं निरसनीयमित्युक्तम् ? श्रुतिर्हि "धर्मेण पापमपनुदति" इति
पापरूपकर्मविशेषस्य निरसनीयत्वमाहेति शङ्कायां तत्रापि पापशब्दस्य पुण्यपापपरत्वं
दर्शयितुं पुण्यपापयोरुभयोरपि पापशब्दवाच्यत्वोपपादनाय तयोर्ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वमाह—
ज्ञानविरोधि चेति । च. शङ्कानिवृत्तौ । पुण्यपापे उभे अपि ज्ञानविरोधिनी चेत् कथं
तयोरन्यतरस्य पापस्य निरसनीयत्वमन्यतरस्य पुण्यस्य निरासकत्वं च श्रूयते ? इत्यत्राह—
उभयोरपीति । तयोर्द्वयोरपि निवर्त्यत्वं फलाभिसंध्यादिरहितस्य धर्मान्तरस्यैव निवर्त-
कत्वं च विवक्षितमिति भावः । कथमुभयो. पापशब्दवाच्यत्वमित्यत्राह—ब्रह्मज्ञानोत्प-
त्तीति । अनिष्टफलतयेति प्रवृत्तिनिमित्तसूचनम् । अलौकिकत्वे सत्यनिष्टफलासाधा-
रणकारणत्वं पापत्वमिति भावः । अत एव शस्त्रादावीश्वरे च नातिव्याप्तिः ।

“वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।

तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिक फलम् ॥”

“एते वै*निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।”

इत्यादिभिः पुण्यस्यापि मुमुक्षुं प्रत्यनिष्टफलप्रदत्वं सिद्धम् । श्रुतिश्च दुष्कृतेन
सह पूर्वनिर्दिष्टं सुकृतमपि पाप्मशब्देन निर्दिशन्ती निगमयति—“नैतं सेतुमहो-
रात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मा-
नोऽतो निवर्तन्ते” इति । न चानुक्तपापान्तरविषयः पाप्मशब्दः ; दुष्कृत-
शब्दस्य सप्रतिपन्नसमस्तपापसाधारणतयानुक्तपापान्तरासंभवेन तद्विषयत्वायोगात् ।
संभवेऽपि न तन्मात्रपापान्तरविषयः पाप्मशब्दः, उक्तसर्वहेयनिवृत्तिसंवादितयोपात्ते “अप-
हतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः” इत्यनन्तरवाक्ये पाप्मशब्दस्य सर्वहेयविषयत्वदर्शनात् ; न
ह्यनुक्तकतिपयपापनिवृत्त्युक्तावुक्तसर्वहेयनिवृत्तिसंवादसिद्धिः । शोकादिषु पाप्मशब्दस्या-
मुख्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोः प्रवृत्तिनिमित्तसंभवान्न मुख्यत्वं त्याज्यम्, कचिदमुख्यस्य
सर्वत्रामुख्यत्वनियमाभावात् । अतः “सर्वे पाप्मानः” इत्यत्राजहलक्षणा छत्रिन्यायात् ;
“धर्मेण पापम्” इत्यत्र तु मुख्यत्वमेव । कथं पापस्य ज्ञानविरोधित्वम् ? रजस्तम-
सोर्हि तदवगम्यत इति शङ्कायां द्वारद्वारिभावादविरोधमाह—अस्येति । पापस्य रज-
स्तमसोश्च ज्ञानविरोधित्वे प्रामाणिके सति हि द्वारद्वारिभावः कल्प्येतेत्यत्राह—पापस्य

चेति । नन्विदं श्रुतिर्निरयनिनीषाविषया किं न स्यात् ? उन्नयनप्रत्यनीकत्वादधोनय-
नस्येति ब्रूमः । अत्र विवक्षितमुन्नयनहेतुत्वं ह्युपासननिष्पादनरूपम् । न चोन्नय-
नमपि नाकादिनयनमिति शङ्कनीयम्, “यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति” इत्यवगतस्य
समस्तलोकेभ्य उन्नयनस्यापवर्गप्राप्पणरूपत्वात् । तर्हि गर्भजन्मजरामरणादिससारप्राप-
णमधोनयनं स्यात्, न तूपासननिरोध इति चेत्—न ; उन्नयनस्य ज्ञानोत्पादनद्वारकत्वा-
वगमात् । “य त्व मनुष्याय हिततमं मन्यमे” इत्युपक्रमवाक्येन “मामुपास्व”
इति विधिस्तिस्रोपासनस्य ह्यव्यवहितोपायत्वमवगतम् । “नान्यं पन्था” इत्या-
दीनि च श्रुत्यन्तराणि तथावगमयन्ति, तच्च कर्मणामपवर्गं प्रत्यव्यवहितोपायत्वे विरुध्यते ।
अत उपक्रमाद्यविरोधात् साधुकर्मणामपवर्गं प्रत्युपायत्वमुपासनद्वारकमवसीयते । अतः
कर्मणामुन्नयनहेतुत्वमुपासननिष्पादनरूपमिति तद्विपरीतमधोनयनमुपासनप्रतिबन्धरूपमिति
स्फुटतरमवगम्यते । किञ्च यद्यप्युन्नयनाधोनयने स्वर्गनरकप्रापणरूपे, तथाप्यसाधुकर्मणः
ज्ञानविरोधित्वं सिध्यति ; तथा हि—उन्निनीषाधोनिनीषयोर्निर्हेतुकत्वे परमात्मनो वैषम्य-
नैर्घृण्यप्रसङ्गात् नेतव्यचेतनगोचरं यद्वृत्तद्वयं गतिद्वयनिनीषानिमित्तातिप्रभूतपुण्यपापकर्तृ-
विषयं विज्ञायते । तत्र च गतिद्वयपर्याप्तोत्तरोत्तरसाध्वसाधुकर्मकारयितृत्वमीश्वरस्य न भूता-
वेशादिवज्जीवबुद्धयनपेक्षितं भवति ; तथा सति ज्ञानचिकीर्षाद्यभावाद्वायूदकादिनुन्नतृणा-
देरिव संसारिणा शास्त्रवश्यत्वाभावेन कर्मफलभोगानुपपत्तेः । एवं संसारिणा कर्मफलभो-
क्तृत्वान्यथानुपपत्तिरूपन्यायानुगृहीतम् “एष एव” इत्यादिकं वाक्यद्वयं ज्ञानप्रदानद्वार-
ककारयितृत्वविषयमवसीयते ; तथा सति स्मृत्यनुग्रहश्च भवति—

“न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय परामवम् ।

बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपनीतो न पश्यति ॥”

इति ह्युच्यते । तथा—

“पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥”

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुन पुन ।

नष्टप्रज्ञ पापमेव नित्यमारभते नर ॥ ”

इति च । तत्र “ बुद्धिमपकर्षन्ति ” “ प्रज्ञां नाशयति ” इति च सम्यग्ज्ञानहानिपूर्वकत-
द्विपरीतज्ञाननिष्पत्तिर्विवक्षिता, अन्यथा कर्मान्तरप्रारम्भानुपपत्ते । यद्यपीदं वचनजातं
सर्वकर्मदेवतासामान्यविषयं, तथापि भगवज्ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानसामान्यावहिर्भावादसाधु-
कर्मणस्तद्विरोधित्वसिद्धि । तथा विशेषतश्चोच्यते—

“ ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते ।

आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।

इति च । एवं न्यायसृष्ट्युपवृंहितयानया श्रुत्या सामान्येन ज्ञानविरोधित्वमसाधुर्कर्मणा
सिद्धम् । अस्मादपि निर्वाहात् पूर्वोक्त उपपन्नतर, प्रकरणानुगुण्यात्^१ । एव पापस्य
ज्ञानविरोधित्वे प्रमाणं दर्शितम्, अथ रजस्तमसोर्ज्ञानविरोधित्वे सत्त्वस्य ज्ञानहेतुत्वे
च प्रमाणं दर्शयति—रजस्तमसोरिति । ततः किं प्रस्तुतस्य कर्मापेक्षितत्वस्येत्यत्राह—
अतश्चेति । अतः, पापस्य ज्ञानविरोधित्ववचनात् । ततोऽपि किमित्यत्राह—तन्निरसनं
चेति । पापशब्दाभिधेययो पुण्यपापयोरुभयोरपि निरसनीयत्वेन पापनिरासककर्मासंभवमा-
शङ्क्योक्तम्—अनभिसंहितफलेनेति । अनेन स्वर्गादिफलप्रदकर्मव्यावृत्तिः । अनुष्ठितेन,
न तु ज्ञातमात्रेणेति भावः । तत्र किं प्रमाणमित्यत्राह—तथाच श्रुतिरिति । इदानीं
निरासकविशेषे प्रमाणतयोदाहृतस्य वाक्यस्यार्थनिर्णयोपयोगितयैतद्वाक्यस्थनिरसनीयवाचिपद-
स्यार्थः पूर्वमेव शिक्षितः ; निरासकवाचिपदस्यार्थोऽनन्तरमुक्तः । नन्वयं धर्मशब्द
कुच्छ्रृचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तरूपधर्ममात्रविषय किं न स्यात्^२ अनभिसंहितफलधर्मविषय
इति कुतो निर्णीयते^३ उच्यते—“ यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ” “ शान्तो दान्त
उपरतस्तिक्षु ”

“ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते । ”

“ यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ”

१. पापशब्दवाच्यसुकृतदुष्कृतयोर्ज्ञानविरोधित्वप्रकरणानुगुण्यात् ।

“शमो दमस्तपः शौचम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मुमुक्षोरपेक्षितत्वेनोक्तानां यज्ञदानतपःशमादीनामत्र श्रूयमाणत्वात् “विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः” इत्यादिनास्य प्रकरणस्य ब्रह्मविद्याविषयत्वावगमाच्चायं धर्मशब्दो मुमुक्ष्वपेक्षितानभिसंहितफलधर्मविषय इत्यवगम्यते । अत्र यज्ञदानादिपर्यायेषु “दानेन, द्विषन्तो मित्रा भवन्ति” इत्यादिना सांसारिकफलकीर्तनम् “अन्नवानन्नादो भवति” इत्यादिवत् ब्रह्मवेदानानुगुणानुषङ्गिकफलविषयं मन्तव्यम्, “मृत्यो न मृत्युमुपयाहि विद्वान्” इति प्रधानफलश्रवणात् । किञ्च यद्यपीदं वाक्यं न मुमुक्षुमात्रविषयं, तथाप्यमुमुक्षुमात्रविषयं च न भवेत् ; प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यात् । न हि काम्यफलदत्वं धर्मशब्दार्थः; अलौकिकेष्टासाधारणसाधनेनालौकिकानिष्टासाधारणकारणमपनुदेदिति ह्यर्थः स्यात्, ततश्च मुमुक्षुं प्रति काम्यकर्मणोऽनिष्टफलत्वेन धर्मशब्दवाच्यत्वायोगात् पापशब्दवाच्यान्तर्भावाच्च पक्षधर्मताबलादनभिसंहितफलेन धर्मेण पुण्यपापयोरुभयोरपनोद्यत्वमुक्तं स्यात् । ज्ञानस्य कर्मसापेक्षत्वं निगमयति—तेद्वमिति । तत् ; श्रुतिस्मृतितदनुग्राहकोपपत्तिसूत्रवाक्यकारवचनेभ्यः । एवम्, उपायप्रतिबन्धनिरासार्थम् । सर्वाश्रमिणां तत्तदाश्रमधर्माङ्गकोपासनाधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वं हृदि निधाय सर्वाश्रमकर्मापेक्षमित्युक्तम् । ततः किं कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारपूर्ववृत्तत्वं इत्यपेक्षायामनुष्ठानस्य ज्ञानापेक्षत्वात् ज्ञानस्य मीमांसाधीनत्वाच्च तदधिगमः पूर्ववृत्त इत्याह—अत इति । अतः, ब्रह्मज्ञानस्य फलाभिसंधिरहिताश्रमकर्मसापेक्षत्वात् । ज्ञानं हि हानार्थम्, उपादानार्थं वा; अत्र तूभयार्थमित्याह—अपेक्षितेति, फलद्वारकं हानम् ; स्वरूपेणोपादानम् । मीमांसाशब्दस्य पूर्वोत्तरसाधारणत्वात् कर्ममीमांसावसेयमित्युक्तम् । सैव, या त्वया विरुद्धेति निरस्ता सैवेत्यर्थः ।

भावप्रकाशिका

स्वयमुपस्थितस्य स्वीकार एवेति, अप्रियत्वे स्वयमुपस्थितमपि परित्यज्यते ; प्रियत्वे स्वयमुपस्थितं गृह्यते ; प्रियतमत्वे तु प्रार्थनीयत्वरूपं वरणीयत्वमिति भावः । ननु पत्रपुष्पादीनां भगवति प्रीतिरहितानामपि प्रीतिविषयत्ववरणीयत्वयोर्दर्शनात् कथं ‘यस्य’ इत्यादि भाष्यमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—चेतनत्वे सति भगवता वरणीयत्वमिति ; चेतनत्वे सति भगवत्प्रियतमत्वमित्यर्थः, तस्यैव तस्मिन् वाक्ये प्रस्तुतत्वात् । यद्वा प्रियतमत्वपूर्वकं वरणीयत्वमित्यर्थः । स्वतः प्रियत्वं स्वस्मिन् प्रीतिमत एवेति । यस्य च

स्वतः प्रियत्व तस्यैव स्वतो वरणीयत्वमिति भाव । आशंसायां भूतवचेति कर्तरि क्त इति ; “गत्यर्थकर्मक—” इत्यकर्मकत्वविवक्षाया य. क्तो विहित. स “आशंसायां भूतवच्च” इत्यनेनाशंसायां भविष्यतीति भाव । ननु “आशंसाया भूतवच्च” इति प्रयोक्ताशंसायामेव दृष्टम्, यथा—‘देवश्चेदृष्ट, सन्ना शालय’ ‘उपाध्यायश्चेदागतः, अधीतं व्याकरणम्’ इति, यथा “आशिषि लिङ्लोटौ” इति लिङ्लोटौ प्रयोक्ताशंसाविषयावेव तद्वदिति चेत्—न; प्रयोक्ताशंसायामेवेति ग्रन्थकृतां व्यवहारादर्शनात्, उदाहरणमात्रप्रदर्शनेन तद्विषयत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । लिङ्लोटौ विषये तु प्रयोक्ताशंसायामेव प्रयोगात् तथात्वमुचितमिति भाव । अनुभूयमानोऽनुभव इतिवदिति ; प्रियशब्दस्य प्रीतिविषयत्वमेवार्थ इति प्रथमतृतीयपक्षयो समानम्, प्रथमपक्षे प्रीतावेव प्रीतिविषयत्वनिर्देश औपचारिक ; तृतीये आगामिप्रीतिरूपज्ञानस्यापि प्रीत्यन्तरविषयत्वसंभवान्मुख्य इति विवेकः । द्वितीयपक्षे तु ‘प्रिया’ इत्यस्यानुकूलत्वमेवार्थ, न प्रीतिविषयत्वमिति मिदा । यद्यपि प्रियशब्दः “इगुपधज्ञाप्रीकिर. कः” इति कर्त्रर्थकप्रत्ययान्तः, “कर्तरि कृत्” इति विधानात् ; तथापि ‘देवदत्ताय रोचते मोदकः’ इतिवत् विषयत्वपर्यवसित एवेति विषयत्वार्थकत्वे नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । इदं त्ववशिष्यते—प्रीतिरूपत्वस्यैव समर्थनीयतया “स्वायते शब्दप्रयोगे” इति न्यायेन ‘स्वयमपि प्रीतिरूपा’ इत्येव निर्देष्टव्ये भाष्ये ‘प्रिया’ इति निर्देशो न युक्त, अतः ‘प्रिया’ इति निर्देशस्यानुकूलत्वमेवार्थ इति द्वितीयपक्ष एव युक्त इति प्रतिभाति । यद्वा ध्रुवानुस्मृतिः स्वयमत्यन्तानुकूलत्वादिति, ‘प्रीतिरूपा’ इति शेषः । ततश्च “अत एव हि या प्रीतिरित्यादिना सा प्रार्थ्यते” इति युज्यते, । ‘प्रीतिरूपा’ इति शेषाभावे ‘सा प्रार्थ्यते’ इत्युक्ते ध्रुवानुस्मृतिः प्रार्थ्यत इति प्रतीयेत, न च तद्युक्तम्, “या प्रीतिः” इति श्लोके प्रीतेरेव प्रार्थ्यत्वदर्शनेन ध्रुवानुस्मृतेः प्रार्थ्यत्वाददर्शनादिति द्रष्टव्यम् । ननु “या प्रीतिः” इति श्लोके प्रीतिरूपापन्नध्रुवानुस्मृतेः प्रार्थ्यत्वं न प्रतीयत इति चेत्—न ; “त्वामनुस्मरतः सा मे” इति स्मृतिसमभिव्याहारात् प्रीतिरूपस्मृतिः प्रार्थ्यत इत्यर्थलाभसंभवात् । प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरिति, न च “स्वयमत्यर्थं प्रिया” इत्यत्र भाष्यस्थप्रियशब्दस्य प्रीतिविषयार्थकत्वपक्षे प्रीतिरूपत्वस्य ध्रुवानुस्मृतावलाभात् कथं प्रीतिरूपा ध्रुवानुस्मृतिरित्युच्यत इति शङ्क्यम्, प्रीतिविषयत्वप्रतिपादनस्यापि प्रीतिरूपत्व-

प्रतिपादनफलकत्वेन प्रीतिरूपत्वोक्तौ विरोधाभावात् । ननु नैघण्डुकोक्त्या पर्यायत्वमेवा-
वगत स्यात् ; न त्वेकार्थपर्यवसानमात्रमित्यत्राह—एकार्थवृत्तित्वं चेति , च एवार्थः ;
एकार्थवृत्तित्वमेवावगम्यते, न तु पर्यायत्वमपि , तथाहि सति सेवाया अपि पर्यायत्वे
'भूयसी सेवा भक्तिशब्दवाच्या' इत्यभियुक्तव्यवहारविरोधादिति भावः । वचन-
बलप्रतिक्षिप्त इति ,

“ भक्त्या त्वनन्यया वापि प्रपत्त्या वा महामते ।

प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्य ॥ ”

इति वचनबलेन “ सङ्कदेव हि शास्त्रार्थः ” इति वचनबलेन च प्रतिक्षिप्तः ; शक्ताशक्त-
भेदेन च व्यवस्था कृतेति भावः । इदानीं तु श्रुतिस्मृत्योरैकार्थ्येनेति ; उपायान्तर-
निषेधकश्रुतिस्मृत्योरविरोधसिद्धयर्थमित्यर्थः । इदं चोपबृहणोपबृहणीयोरित्युत्तरत्र स्पष्टम् ।
पुरुषसूक्तैकार्थ्यं दर्शयितुमिति , पुरुषसूक्तैकार्थ्यमुपजीव्यावगतपरमपुरुषतात्पर्या श्वेता-
श्वतरोपनिषदिति दर्शयितुमित्यर्थः । नाहं वेदैरिति वचनमुपात्तमिति ; “ नाहं वेदैः ”
“ भक्त्या त्वनन्यया ” इति श्लोकद्वयमुपात्तम् ; तत्तुल्यार्थत्वमभिमेत्य “ पुरुष स परः ”
इति श्लोकोऽप्युपात्तः ।

“ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवं विधो ज्ञातुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ”

“ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्त स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ”

इति त्रयः श्लोकाः । तदनन्तरमित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति ;

“ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ”

इति श्लोके ‘ ततः ’ इत्यनेन ज्ञानस्य परामर्शे ‘ तदनन्तरम् ’ इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
ननु ‘ तदनन्तरम् ’ इत्यत्र तच्छब्दो ज्ञानपरः , ‘ ततः ’ इति तच्छब्दो ज्ञानहेतुभूतभक्ति-
परः ; ‘ ततः भक्त्या मां तत्त्वतो ज्ञात्वा ज्ञानानन्तर मां विशते ’ इत्युक्तौ न पौनरुक्त्य-

मिति चेत्—न, भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वस्य “ भक्त्या मामभिजानाति ” इत्यनेनैव सिद्धतया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ‘ ततो विशने ’ इत्यन्वयस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः । न च “ भक्त्या मामभिजानाति ” इति पूर्वनिर्दिष्टभक्ते प्राप्तिहेतुत्वाभावात् कथं ‘ ततः ’ इत्यनेन तस्या भक्तेः परामर्श इति वाच्यम्, ‘ ततः ’ इत्यस्य तद्व्यक्तिपरामर्शित्वासंभवादेव तज्जातीयव्यक्तिपरामर्शित्वमित्यदोषः । अन्योन्याश्रयण वेति, वा शब्द समुच्चये, अन्योन्याश्रयणे आत्माश्रयस्यापि सिद्धत्वात् । अज्ञातसुकृतवशादिति, स्ववृत्त्यर्थं व्याधकृतव्याघ्रमरणेन संपादितं गोरक्षणादिकमज्ञातसुकृतमित्युच्यते । यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यत इति ; न तु स्वल्पायाससाध्यकर्मविधायकवाक्यार्थ इति भावः । आत्माश्रयादिः स्यादेवेति ; नन्वन्नद्वेपेण कार्यं प्राप्तस्य तत्परिहारायान्नविषयौन्मुख्यलक्षणेच्छाया सत्यामप्युक्तकटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात् तत्र प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति तद्रोचकौषधवत्, ‘ निरतिशयानन्दं ब्रह्म, तत्प्राप्तौ विद्या साधनम् ’ इत्यस्मिन्नर्थे प्राचीनानन्तजन्मशतानुष्ठितानभिसंहितफलनित्यनैमित्तिककर्मोपसजातचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ तद्विद्याया चौन्मुख्यलक्षणेच्छायां सत्यामप्यनादिभवसचित्तानेकदुरितदोषेण विषयप्रावण्य सपादयता प्रतिबन्धात् विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति प्रतिबन्धकनिरासपूर्वकतादृशरुचिसप्त्यर्थं कर्मसु प्रवृत्तिरूपपद्यत एव, इतरथा “ या प्रीतिरविवेकानाम् ” इत्यादिष्वगनेरिति चेत्—न, यद्यनन्यथासिद्धं विविदिषासाधनत्वम्राहि प्रमाणमुपलभ्येत, स्यात्तदा यथा कथंचिन्निराह, न त्वेतदस्ति; “ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम् ” इति सामान्यन्यायापेक्षया ‘ सन्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषयस्य प्राधान्यम् ’ इति विशेषन्यायस्य ‘ अश्वेन जिगमिषति ’ इत्यादौ दृष्टस्य प्रबलत्वादिति भावः । अभिधानमात्रस्य प्रागेपि कृतत्वात् तन्मात्रमप्रयोजकमित्यभिप्रेत्याह—उपपादयिष्याम इत्यर्थ इति । तच्छब्दो विविदिषापर इति ; न च ध्यानोपक्रमात् प्रागेव विविदिषाया सिद्धत्वात् पुनस्तदनुष्ठानं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, प्रत्यहमनुष्ठेयोपासनाया हेतुभूतविविदिषाया अपि प्रत्यहमनुवृत्त्यर्थं कर्मणामपेक्षितत्वादिति भावः । यावज्जीवं कर्मणोऽपेक्षितत्वे चेति, साक्षाद्वा परपरया वा कर्मणस्तदपेक्षितत्वं इत्यर्थः । ततश्च विविदिषार्थत्वपक्षेऽप्यपेक्षितत्वमात्रसत्त्वात् प्रमाणजिज्ञासायां श्रुतिवाक्ये प्रदर्शनीये तदुपेक्ष्य सूत्रसदर्शनस्य प्रयोजनमाह—सूत्रसंदर्शनेनेति । आश्रम-

शेषत्वेऽपि विद्याङ्गत्वमपीति, विद्यापेक्षितत्वमित्यर्थः । ततश्च विविदिषार्थत्वपक्षेऽप्य-
पेक्षितत्वमात्रसत्त्वानुपपत्तिरिति भावः । वाक्यकारनिर्देश इति, इतरेतरद्वन्द्वस्य सा-
हित्यरूपसमुच्चयावगमकत्वात् । अत एवैकादशाद्ये “दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इति द्वन्द्वा-
वगतं साहित्य मा बाधीति समुच्चितानामेव षण्णा यागानां फलसाधनत्वमिति समर्थितमिति
भावः । समुच्चयोऽर्थान्तरमिति ; यद्यपि समुच्चयान्वाचयेतरेतरसमाहाराश्चत्वारोऽपि चार्था
वाशब्दार्थभूतविकल्पप्रतिद्वन्द्विसमुच्चयरूपा एव, न हि ‘गामश्वं चानय’ इति समुच्चये
वा ‘भिक्षामटं गा चानय’ इत्यन्वाचये वा ‘देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुत’ इतीतरेतरयोगे
वा ‘छत्रोपानहमानय’ इति समाहारे वा वाशब्दार्थभूतविकल्पप्रतीतिरस्ति—तथापि
वाशब्दवत् समुच्चयशब्दोऽन्वाचयसहपठिते समुच्चयावान्तरविशेषे विकल्पप्रतिद्वन्द्वि-
समुच्चयसामान्ये च वर्तत इति भावः । “जात्याश्रय—” इत्यत्र “कायशुद्धिर्वि-
वेकः” इति सामानाधिकरण्यं कथमित्याशङ्क्य “जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्” इति
वाक्ये दुष्टेभ्यो विविक्तादन्नात् कायशुद्धे साध्यत्वावगमात् कारणमाचिना विवेकशब्देन
कार्यभूता शुद्धिर्लक्ष्यत इत्याह—आहारविषय इत्यादिना । जातिदुष्टाः कलञ्जगृञ्ज-
नादय इति ;

“लशुनं गृञ्जनं चैव पलण्डुं कवकानि च ।

वार्ताकनालिकालावून् जानीयाज्जातिदूषितान् ॥”

इत्यादि द्रष्टव्यम् । मुख्ये संभवत्युपचारस्यान्याय्यत्वादाह—यद्वेति । देहविवेचनं
विवेकोऽस्तु ; सामानाधिकरण्यं कथमित्यत्राह—अशुद्धेभ्य इति । मामनुस्मरेत्येव-
मन्तमिति ;

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥”

“तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।”

इति हि श्लोकक्रमः । सत्यं भूतहितमिति ;

“सत्यं भूतहितं प्रोक्तमार्जवं समचित्तता ।

दया भूतहितैषित्वं क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुता ॥”

इत्यादि प्रमाणं द्रष्टव्यम् । आर्जवादिप्रतिपादकवाक्यजातं क्रोडीकृतमिति ;

“ दानं यज्ञसता पूजा वेदधारणमार्जवम् ।

एष धर्मः परो ज्ञेयः फलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ”

इति वचनजातमिति भावः । भावान्तरमेवाभाव इत्यभिप्रेत्याह—अभास्वरत्वमिति
दैन्यशब्दविवरणमिति । भास्वरत्वाभावो दैन्याद्विद्यत इति मतमालम्ब्याह—
भास्वरत्वविरोधीति । च शब्दो भिन्नक्रम इति, ‘तज्जं च’ इत्ययं भिन्नक्रम
इत्यर्थः । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेर्दैन्यं तज्जं चेत्यर्थः । दैन्यशब्दस्य
तज्जशब्दात् प्राक् प्रयोगाभावे तच्छब्दस्य दैन्यपरामर्शाभावप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।
यद्वा भिन्नवाक्यतयेति, अस्मिन् पक्षे ‘तज्जं दैन्यम्’ इत्यस्य वाक्यस्य भेदः, तस्य च
पश्चात् प्रयोग, ‘तच्च तज्जं दैन्यम्’ इति तच्चेत्यस्याध्याहारदोष इत्याद्यस्वरसो बोध्यः ।
अस्य वाक्यस्यार्थमुपजीव्येति ; “ कषायपक्ति कर्माणि ” इति वाक्यस्यार्थमित्यर्थः ।
उभयोरपि निरासकं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमिति, उभयोरपि निरासकं दृष्टम्, तद्वत्
कर्मापि स्वप्राचीन कर्मैव स्वोत्तराधमपि निरस्यत्विति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । केचित्तु—
‘ प्राचीनम् ’ इत्येतत् न कर्मापेक्षया प्राचीनपरम्, अनेकजन्मशतानुष्ठीयमानकर्मजातमनुद्भू-
तावयवभेदम् ‘ अविद्यया ’ इति परामृश्यते, तत्र च यदि प्राचीनपदं तत्प्राचीनपरामर्शि,
तदा तादृशस्यैव कर्मणो विनाशे तदनन्तरभाविना विनाशो नास्तीत्युपपादितं स्यात्, न
चैतदिष्टम् । न चाविद्याशब्दोऽन्त्यकर्ममात्रपरामर्शीति शक्यं वक्तुम्, कषाये “ कर्मभिः
पक्के ” इत्यादिविरोधात् । तैस्तैः कर्मभिस्तत्पूर्वभाविनां विनाश इत्येतत्परमपि न
वाक्यम्, तथा हि सति आद्येनैव कर्मणा तत्पूर्वभाविना विनाशप्रसङ्गात्, ‘ तीर्त्वा ’
इत्युक्ते उत्तराश्लेषशङ्काया अप्यभावेन तच्छङ्काया अप्यव्यावर्त्यत्वात् ; तदुत्तरक्षण एव
ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । अतो भाष्ये प्राचीनपदमनेकजन्मार्जितमपि सर्वं ज्ञानप्राचीनं कर्म
व्यपोह्येति साकल्यसूचनार्थमेव; न तु कर्मप्राचीनपरतया केषांचिन्मृत्युशब्दितानां निवर्त्य-
त्वपरम्, तस्यानुपयुक्तत्वादिति मन्यन्ते । प्राप्य स्थित इति हि तद्योजनेति ;
तन्मते तरति प्राप्तिवचन इति भावः । इति वा शंकराभिमतयोजना स्यादिति ;
संभावनायां लिङ्, संभवार्थिकेत्यर्थः । ततश्च विद्याम् अन्तःकरणवृत्तिम्, अविद्यां तत्कारणं
च कार्यकारणरूपेण सहिते यो वेद सः अविद्योपादानकत्वेन तन्मय्या अन्तःकरणवृत्त्या
तदुपादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा विद्यया स्वरूपभूतज्ञानेनोपलक्षितममृतत्वमश्नुत इति

पर्यैर्धर्मो वर्णितः सोऽनुवादस्याप्यनर्ह इति सूचयते । अङ्गिज्ञातव्यत्वोक्तावज्ञातव्य-
त्वस्यानुक्तसिद्धत्वात् तत्समुच्चये प्रयोजनमान्धादन्यथा व्याचष्टे—यद्वा धर्मे चेति । समु-
चेतव्ययोर्विरोधिनो. क्लेशगम्यत्वादुक्तार्थसमुच्चयपरतया व्याचष्टे—यद्वा प्रतिपदद्योतका-
विति । “ धर्मे चार्थे च ” इति श्लोके चशब्दस्य विरोधिसमुच्चयपरत्वमुक्तसमुच्चयपरत्वं
च व्याख्यातृभिर्याख्यातमिति तस्य दृष्टान्ततयोभयत्राप्युपादान युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।
पुण्यपापे उभे अपीति, “ ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् ” इति भाष्यावतारिकानु-
सारात् “ ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेन ” इत्युत्तरभाष्यस्य ततः किमित्यत्राहेत्यवतारिका देयेति
मन्यते । न तन्मात्रपापान्तरविषयः पाप्मशब्द इति, “ सर्वे पाप्मानः ” इत्यत्र
पाप्मशब्दस्य दुष्कृतशब्दानुक्तपापमात्रविषयत्वसम्भवेऽपि पापशब्दस्य तन्मात्रविषयत्वा-
संभवात् “ अपहतपाप्मा ह्येष इति ” सकलहेयनिवृत्तिसवादिमुमनन्तरवाक्ये सुकृतविषय-
त्वावश्यभावात् तावताप्यस्माकं समीहितसिद्धेरिति भावः । केचित्तु—“ सर्वे पाप्मानः ”
इत्यत्र पाप्मशब्दो न दुष्कृतशब्दानुक्तपापान्तरवाचीत्येवार्थः, शब्दस्वारस्यात् । न
चैवं समनन्तरवाक्यस्थपाप्मशब्दस्य सर्वपरत्व पूर्ववाक्यस्थपाप्मशब्दस्य सर्वपरत्वे कथं
हेतुः स्यादिति वाच्यम्, एकप्रकरणस्थयोः शब्दयोर्वैरूप्यस्यासति बाधकेऽयुक्तत्वादिति
वर्णयन्ति । ननु “ अपहतपाप्मा ह्येष ” इति वाक्येऽपि पाप्मशब्दस्यानुक्तकतिपय-
पापनिवृत्तिरित्यर्थोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—न ह्यनुक्तकतिपयपापानिवृत्ताविति । शोका-
दिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेपीति, “ अपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोकः ” इति वाक्ये
शोकादीनां पाप्मशब्दापेक्षया पृथक्कीर्तनादनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च शोकादिषु पाप्म-
शब्दस्य गौणत्वसम्भवेऽपि सुकृतेऽनुगतप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन गौणत्वासंभवात् । न च
छात्रिन्यायेन लक्षणास्वीकारे वृत्तिद्वयविरोधान्न कस्यापि मुख्यत्वमिति वाच्यम् ; तथापि
“ सृष्टीरुपदधाति ” इत्यादाविव भूम्ना लक्षणासंभवे “ प्राणभृत उपदधाति ” इत्यादिवत्
लिङ्गसमन्वयमात्रेण गौण्या वृत्त्या अनाश्रयणीयत्वादिति भावः । केचित्तु वृत्तिद्वयविरोधो
न दूषणमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमिति वदन्ति । अन्ये तु “ कालजरामृत्युशोकादयः संख्या-
तत्वात् ” इति वाक्यकारवचनानुसारात् शोकादिष्वपि पापशब्दस्य मुख्यत्वमेव । अमुख्य-
त्वेऽपि न क्षतिः, तावता पाप्मशब्दप्रयोगविषयत्वसाधारण्यस्य हेतुत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिनिमित्त-
साधारण्यात् “ श्रमेण पापम् ” इत्यत्र मुख्यत्वमेवेत्यर्थः इति वदन्ति । यद्वृत्तद्वयमिति ;

“यमुन्निनीषति यमयो निनीषति” इति यच्छब्दद्वयनित्यर्थः । ज्ञानप्रदानद्वारककार-
यितृत्वविषयमवसीयत इति । यद्वृत्तद्वयामिप्रेतस्य पुण्यपापाख्यस्य कर्मणः स्वर्गनरक-
हेतुभूतकर्मकारयितृत्वप्रयोजकोन्निनीषाहेतुत्वमस्माद्वाक्यात् प्रतीयत इत्यर्थः । ततश्च
कर्मणा कर्मप्रयोजकत्वं ज्ञानद्वारकमिति सिध्यतीत्यर्थः । नन्वेतावता पापशब्दितस्यासाधु-
कर्मकर्तव्यताज्ञानद्वारा नरकहेतुभूतकर्मानुष्ठानहेतुत्वसिद्धावपि न सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वसिद्ध्यदिति चेत्, निषिद्धे कर्मणि बलवदनिष्टजनकत्वलक्षणसम्यग्ज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वाभावे तत्र प्रवृत्तेरेवानुदयप्रसङ्गेनावश्यं सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्य-
त्वात् ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वमपि सिध्यति, इतरथा दुरितकर्मप्रवृत्तेरेवामभवात् ।
सर्वकर्मदेवतासामान्यविषयमिति, “बुद्ध्या मयोजयन्ति तम्” इति बुद्धेर्वैद्यरूपकर्मवि-
शेषानुपादानात् सर्वविषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव सिध्येत्, न तु भगवद्विषयमोक्षहेतुज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वम्, तथा “न देवा यष्टिमादाय” इति देवतासामान्योपादानात्
“एष ह्येव” इति विवक्षितस्य भगवत एव कारयितृत्वस्य न लाभ इत्यर्थः ।
सम्यग्ज्ञानसामान्यावहिर्भावादिति, इदमुपलक्षणम्—भगवतोऽपि देवतासामान्या-
वहिर्भावादित्यपि द्रष्टव्यम् । पूर्वमेव शिक्षितमिति ; अत इदानीमनुष्ठितिर्न
दोषयेति भावः । अत्र श्रूयमाणत्वादिति, “धर्मेण पापमपनुदति” इति प्रकरणे
“तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति” “तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति” इत्यादिवाक्येषु श्रूयमाणत्वा-
दित्यर्थः । अपभुदेदिति ह्यर्थः स्यादिति, ननु पापशब्दस्य तादात्विकानिष्टसाधनत्व-
रूपार्थाश्रयणे स्वर्गार्थिन कर्मणा कस्यचित् पुंसस्तत्कालविशेषेऽनिष्टपुत्रपश्वादिसाधनकर्म-
णामपि विनाशप्रसङ्ग इति चेत्—न, फलान्तरार्थमनुष्ठितस्य कर्मणस्तस्मिन्नेव
प्रयोगेऽनिष्टपश्वादिसाधनपापनिवर्तकत्वासम्भवात् । प्रकृते च “यज्ञेन” इत्यादि
वाक्येन विनियुक्तानां यज्ञादीनां द्वारविशेषाकाङ्क्षायां “धर्मेण पापमपनुदति”
इत्यस्य द्वारविशेषसमर्पकतया विद्यार्थमनुष्ठितेनापि पापनिवृत्त्युपपत्तेः । पापशब्दवाच्या-
न्तर्भावाच्चेति, ननु धर्मत्वेन प्रसिद्धानां ज्योतिष्टोमादीनां मुमुक्षु प्रत्यनिष्टसाधनत्वेन त
प्रति पापत्वे यस्य पुंसो यदा यदनिष्टं तं प्रति तदा तस्याधर्मत्वप्रसङ्गेन व्यवस्था न
स्यादिति चेत्—न; इष्टापत्तेः, पुरुषविशेषं प्रत्येव धर्माधर्मव्यवहारात् । ‘तत्’ इत्यस्य
तस्मादित्यर्थकत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—श्रुतिस्मृतीति । अत्र ‘एवम्’ इति व्याख्येयं

पदम् । उपायप्रतिबन्धकनिरासार्थमिति छेदः । ब्रह्मज्ञानस्य फलाभिसंधिरहिता-
श्रमकर्मसापेक्षत्वादिति ; नन्वेतावता ब्रह्मोपासनस्य कर्मसाध्यस्य तद्विचारसापेक्षत्वेऽपि
न ब्रह्मविचारस्य तदपेक्षेति चेत्—न, कर्मोपासनयो शेषिणोरनुष्ठानक्रमेणैव शेषभूतयोस्त-
द्विचारयोरपि क्रम इत्याशयात् । ब्रह्मविचारापेक्षिताधिकारिविशेषणीभूतकर्मास्थिरफलत्व-
ज्ञानादिनिष्पादकत्वमप्यस्तीत्याह—ज्ञानं हीत्यादिना ।

श्रुतप्रदीपिका

विशेषान्तरपरा श्रुतिरस्तीत्याह—एवमिति । एवम्, सामान्यविशेषनयादिति
भावः । प्रवचनम्, मननम् ; कारणे कार्योपचारः । अत्र कथं स्मृतेर्विशेषितत्वम् ?
ध्यत्तदेरनुपायत्वमेव हि प्रतीयत इत्याशङ्काया प्रथमप्रतीतमर्थमाह—अनेनेति । “ न
पृथिव्यामग्निश्चेतव्य ” इतिवदिति केवलशब्दस्य भावः । ततः किमित्यपेक्षायां लोक-
नीतिं दर्शयति—प्रियेति । ततोऽपि किमित्यत्राह—यस्येति । यस्य, उपासकस्य । अयम् ;
परमात्मा । परमात्मविषयप्रीतिमत एव तत्प्रीतिविषयत्वमित्यत्र मानतया प्रियतमत्वकार्य-
वर्णविवरणाय स्मृतिमर्थपूर्वकं दर्शयति—यथेति । अयम् ; भगवति प्रीतिमान् ।
सततयुक्तानाम्, आशंसायां क्तः । तद्विवरणायाह—प्रियो हीति । लोकस्मृत्यनु-
गृहीतश्रुत्या ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वं दर्शयति—अत इति । स्मर्यमाणार्थप्रियत्वेन ;
“ अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ” इति भावः । अत्यर्थप्रिया ; अत्यर्थानु-
कूला । तर्हि कथं भक्तेरुपायत्वोक्तिरित्यत्राह—एवमिति । “ सेवा भक्तिरुपास्ति ”
इति हि नैघण्टुका । बहुश्रुत्यैकार्थ्यान्मोक्षोपायवेदनस्य भक्तिरूपत्वमुपपाद्य श्रुति-
स्मृत्यैकार्थ्यादितदुपपादयति—अत एवेति । अतः, भक्तिरूपोपासनस्य मुत्तद्युपाय-
वेदनत्वात् । “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ” “ महान् प्रभुर्वै पुरुषः ”
इति पूर्वापरावगतभगवत्परो मध्यस्थशिवशब्दः पुरुषसूक्तैकार्थ्यादिति ज्ञापनाय श्वेता-
श्वतरवाक्यमुपात्तम् । उपायान्तरनिषेधकण्ठोक्त्या “ ततो मां तत्त्वतः ” इति वाक्यार्थ-
निश्चायकतया ज्ञानदर्शनप्राप्तीनां भक्तिसाध्यत्वकण्ठोक्त्या च “ नाहं वेदैः ” इत्युदाहृतम् ।
विषयैक्यप्रत्यभिज्ञायां तद्वदुपायैक्यमिति ज्ञापनाय “ पुरुषः स परः ” इत्याद्युपात्तम् ।
एवमस्तु ; ततः किं कर्मसापेक्षत्वस्येत्यत्राह—एवंरूपाया इति । एवंरूपायाः ;
उक्तानेकविशेषणव्यतिष्ठितायाः ; तत्तदवस्थामेदः कर्मसाध्य इति भावः । ध्रुवानुस्मृतेः ;

न तु विविदिषाया इत्यर्थः । परमसाध्येच्छोऽगवान्तरमाध्ये प्रवृत्तेर्वेदनेच्छोरेव तदर्थे-
 च्छार्थमनुष्ठानमित्यात्माश्रय इति भावः । अभ्युपेत्याह—यद्यपीति । तदुत्पत्तये ;
 विविदिषोत्पत्तये । विद्यायाः कर्मणश्च यावज्जीवानुवृत्तावाश्रमशेषस्य विद्याङ्गत्वे च
 सूत्राणि दर्शयति—वक्ष्यति चेति । अथाप्रमाणता शमादिविरोधः च परिजिहीर्षन्नाह—
 वाक्येति । ध्रुवानुस्मृतेरित्यनेन वाक्यस्थतच्छब्दो व्याख्यातः । केवलस्य यज्ञादेः
 शमादेश्च व्युदासायैवकारः । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः । तेन विकल्पव्युदासः । स हि
 प्रतीत्यनुष्ठित्यपूर्वफलानां पाक्षिकवाधैरष्टदोषः । संभवः ; युक्तिः । निर्वचनम् , आगमः ।
 के पुनस्ते ? कथं च शमाद्यविरोधः ? इत्यत्राह—विवेकेति । इतीति भाष्योक्तिः ;
 अत्रेत्यादि च । विषयानभुत्त्वा स्थातुमशक्तियेन स विकारोऽभिप्रेतः , अनभिप्रेतज्ञेय
 क्रोधाद्यभावश्च फलितः , कामाद्वि क्रोधः । आरम्भणम् , आलम्बनं शुभाश्रयः । नात्र
 साध्याविशिष्टता, कालान्तरसशीलनस्य योगोपकारकत्वात् । भाष्यकारो द्रमिडाचार्यः ।
 अतः सर्वं निर्वचनं तेन दर्शितमिति विज्ञायते । स्मार्तमिति , श्रौतस्य “ अथ मुनिः ”
 इत्यस्यास्फुटार्थत्वात् स्फुटार्थं स्मार्तं दर्शितम् । शक्तितः ; न ह्यशक्यं विधीयते ।
 ब्रह्मविदाम् ; न तु ब्रह्मविविदिषूणाम् । क्रियाशब्दविवरणमाह—तमेतमिति ।
 अभिध्या , परकीये स्वत्वबुद्धिः , परकृतापकारानवरतस्मरणं वा, निष्फलचिन्ता वा ।
 आदिशब्दः “ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ” इत्याद्यार्जवादिपरवाक्यपरः ।
 शोकवस्तु , शोकनिमित्तं वस्तु । आदिशब्देन भयनिमित्तं वस्तुक्तम् । अतीतागम्य-
 निष्ठज्ञाननिमित्तविकारौ शोकभये । चशब्दो भिन्नक्रमः । तज्जं च , बन्धुजनदैन्यदर्शनं
 च दैन्यमित्यर्थः । अभास्वरत्वम् , स्वप्रवृत्त्यक्षमत्वं दैन्यशब्दविवरणम् , भास्वरत्ववि-
 रोधीति दैन्यविशेषणं वा । यद्वा भिन्नवाक्यतया योजनीयम्—देशकालवैगुण्यात् शोक-
 वस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च जनितमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः । किमुक्तं भवतीत्यत आह—
 तज्जं दैन्यमिति । देशकालवैगुण्यादिजनितं मनसो दैन्यं मनसोऽवसाद इत्युक्तं
 भवति । अवसादलक्षणमात्रं वाक्योक्तम् , तद्विपर्यय इति तु भाष्यम् । बलम् ;
 मनोबलम् । तद्विपर्ययजेति ; देशकालसाद्गुण्यातीतानागतप्रीतिनिमित्तवस्तुज्ञानादिजा ।
 उद्धर्षलक्षणेन तद्विपर्ययः फलित इति नोक्तः । कथं “ स्वाध्यायशौचसंतोष ” इत्या-
 दिषु योगाङ्गतयोक्तस्य संतोषस्य हेयत्वमित्यत्राह—अतीतिः । पदेषु व्याख्यातेषु

वाक्यार्थमाह—एवमिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपताविभागात् पृथङ् निर्देशः । त्वदनभि-
 मतेनैवेत्येवकाराभिप्रायः । अविहितनिषिद्धकाम्यनिवृत्तिरूपशमादेर्विहितप्रवृत्तिरूपयज्ञादे-
 श्चाविरोध इत्यभिप्रायः । मानं च दर्शितम् । अथ स्वमते श्रुत्यन्तरं च प्रमाण-
 यन् शंकरयादवप्रकाशमतयोजने च व्युदस्यन् “विद्या च” इति श्रुतिमुपादाय व्याचष्टे—
 तथा च श्रुत्यन्तरमित्यादिना । श्रुत्यन्तरमिति, सन्नहिततया यज्ञादिश्रुतिविलक्षणा
 समसमुच्चयवादिभिश्च तत्परतया च स्वीकृता श्रुतिरित्यर्थः । अत्र किं कर्मवाचीत्य-
 त्नाह—अत्रेति । अत्र, न तु “श्रूयतां चाप्यविद्याया” इत्यादौ । पदद्वयेन विहित-
 कर्मज्ञानव्युदासः । वाक्यार्थं योजयति—अविद्ययेति । ज्ञानोत्पत्तिविरोधिः ; न तु
 फलविविदिषाविरोधीति भावः । प्राचीनम्, न तु विद्यावदुत्तरपूर्वावविरोधित्वमिति
 भावः । अपोह्य, “प्राप्य स्थित” इत्यस्वारस्यम् ; अध्याहारश्च गत्यन्तरसद्भावाच्च
 युज्यत इति भावः । कर्मज्ञानशब्दाभ्यां “कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति
 स्मृतिः । फलोपायविरोधिसाधारणस्य मृत्युशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थवेदनतदिच्छाहेतुसाधार-
 णस्य यज्ञादिवाक्यस्य चार्थनिष्कर्षार्थं स्मारिता । अस्यां स्मृतौ हि “ततो ज्ञानं प्रव-
 र्तते” इति कर्मसाध्यतया ज्ञानमेवोच्यते, न तु मोक्षो वा विविदिषा वा । अविद्या-
 शब्दस्य कर्मवाचित्वं सहेतुकं दर्शयति—मृत्युतरणेति । प्रतीता, प्रतीतिस्वारस्यादि-
 त्यर्थः । विद्येतरत् ; तदन्यार्थं न जित्यर्थः । न त्वविहितं कर्म ज्ञानं चेति भावः । उक्तं
 स्पष्टयितुमाह—यथोक्तमिति । ज्ञानमागमोत्थम् । विद्या विवेकादिजा । तर्तुमिति, तरतेः
 प्राप्त्यर्थत्वव्युदासः । “प्राचीनं कर्म” इति कर्ममात्रस्य निरसनीयत्वोक्तिरयुक्ता,
 पापमेव हि धर्मनिरसनीयं श्रूयत इत्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । कथं पुण्यपापरूपस्य
 कर्मण “पापमपनुदति” इति पापशब्देन निर्देश इत्यत्राह—ब्रह्मेति । एतेन
 “न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानः” इति प्रयोगोऽप्यभिप्रेतः । रजस्तमसी
 हि तद्विरोधिनी इत्यत्राह—अस्य चेति । अस्य तयोश्च तादृशत्वे प्रामाणिके हि
 द्वारद्वारिभावकृत्स्निरित्यत्राह—पापस्य चेति । अधोनयनमुपास्तिवैमुख्यकरणं संसार-
 पतनहेतुतया तत्रोक्ता । रजस्तमसोस्तथात्वं दर्शयति—रसस्तमसोरिति । एवेत्यास-
 तमत्वसूचनम् । ततः किमित्यत्राह—अतश्चेति । चस्त्वर्थः शङ्कानिवृत्तिपरः ; अन्वय-
 व्यतिरेकसमुच्चयपरो वा । केन निरास इत्यत्राह—तदिति । अनुष्ठितेन ; न तु ज्ञातमात्रेण ।

अविद्याशब्दार्थस्य निरासकस्य धर्मत्व मृत्युशब्दार्थस्य निरसनीयस्य च पापत्व स्पष्टयन्ती श्रुति दर्शयति—तथा चेति । तत किमित्यत्राह—तदेवमिति । तत्, श्रुतिस्मृत्युप-
पत्तिसूत्रकारवाक्यकारवचनै । एवम्, स्वोत्पत्तिविरोधनिगासाय । तत कि ब्रह्म
विचारस्य कर्मविचारापेक्षत्वे ? इत्यत्राह—अत इति । अतः, ब्रह्मविद्याया कर्मसापेक्ष-
त्वात् । अपेक्षितेति, हानाद्योपादानाय चेत्यर्थः । सैव ; त्वत्प्रतिक्षिप्तैवेति भावः ।

तत्त्वटीका

ननु “नायमात्मा” इत्यादौ श्रवणादि त्रिक प्रतिषिध्य, अपर्यनुयोज्यस्वतन्त्रवरण-
मात्रेण तल्लभ इत्युक्तम्, तस्मात्, ‘दैवमेव वर मन्ये पौरुष तु निरर्थकम्” इति
न्यायादुक्त सर्व वितथमित्यत्र सूत्रवाक्ययोर्ध्रुवत्वादिविशेषिताया स्मृतेरुपासनशब्दार्थे-
तयाभिप्रेत भक्तिरूपत्वविशेषणमेव तत्र विवक्षितमित्याह—एवमिति । सामान्य-
शब्दाना सूत्राद्युक्तेन विशेषविश्रमप्रकारेणेत्यर्थः । प्रत्यक्षतापन्नाम् इत्येतत् वक्ष्यमाणस्य
भक्त्यात्मकत्वस्य न्यायसाम्यसूचनार्थम् । अहेतुकवरणमयुक्तम् ; तस्यादिमत्त्वे निर्हेतुकत्वा-
योगात् ; अनादित्वे मुक्तेरप्यनादित्वापातात्, मुक्त्युपायविशेषश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ; जीव-
व्यापाररूपभेदविशेषनिषेधपरस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिषेधकसूत्रादेर्विरोधापत्तेश्चेत्यभिप्रायेण अपवर्ग-
साधनभूतामित्युक्तम् । फलान्तरार्थोपास्तिपरत्वशङ्का चानेन निरस्ता । परो ह्यात्मात्र
लभ्य इष्यते । विशिनष्टि ; न तु प्रमाणप्राप्तं निवर्तयतीत्यर्थः, अन्यथा उपायान्तर-
विधानवैयर्थ्यम् “मत्वा धीरो न शोचति” “प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्” इति पूर्वापरविरो-
धश्च स्यात् । नायमात्मेत्यादौ ब्रह्मशब्देन श्रवणमुपात्तम्, मेधाशब्दश्च ध्यानार्थः
स्यात् ; “मेधामनीषे मा विशता समीची भूतस्य भव्यम्यावरुद्धयै” इति श्रुत्यनुसारात् ;
“धीर्धारणावती मेधा” इति च निघण्टु । पारिगेण्यात्प्रवचनशब्दः श्रवणध्यान-
सहोक्तमननपरः, प्रोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेः । शिष्यमननार्थगुरुप्रवचनेन वा मनन-
लक्षणा, प्रवचनहेतौ वा तत्कार्योपचारः । ननु स्वरूपनिषेधकस्य कथं तद्विधायकत्वम् ;
अत्र च कचिदङ्गाङ्गिप्रतिषेधाद्वैयर्थ्यम्, कचित्तु विहितप्रतिषेधाद्विरोध इति शङ्कायां श्रव-
णादिवैयर्थ्यप्रसङ्गं च परिहरन्वाक्यस्य ध्रुवानुस्मृतिविशेषकत्वं व्यनक्ति—अनेनेति ।
यथा “न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः” इत्यत्र निषेधस्य हिरण्यवैकल्यपरिहारार्थतया हिरण्योप-
हितत्वविधौ तात्पर्यम्, तथात्रापि पृथिव्या इव श्रवणादेर्यथार्ह प्रणाड्या साक्षाच्चावश्यं-

भावित्वात्प्रीतिवैकल्यनिषेधमुखेन त्रिष्वपि प्रीतिविशेषविधौ तात्पर्यमित्यभिप्रायवान् केवल-
शब्दः । यद्वा “ नान्तरिक्षे न दिवि ” इत्यभागीप्रतिषेधेन सह पठितं “ न पृथिव्याम् ”
इति प्राप्तप्रतिषेधो यथा केवलपृथिव्या अन्तरिक्षादिवदधिकरणत्वव्युदासेन हिरण्योपधान-
त्ववैशिष्ट्यविधौ विश्राम्यति, तथानुपायभूतश्रवणमननाभ्यां सहोपायभूतनिदिध्यासनस्य
प्रतिषेधः केवलनिदिध्यासनस्य श्रवणादिवदनुपायत्वोक्तिमुखेन भक्त्यात्मकत्वविधौ पर्यवस्य-
तीति । अनियमेन यथेष्ट स्वतन्त्रवरणशङ्काव्युदासाय यद्वृत्तानूक्तिबलेन नियतविषयवरण-
व्यक्त्यर्थं यमेवेत्युपादानम् ; वैषम्यादिदोषानाप्रातःसर्वसुहृद्वरणस्य नियतविषयत्वायोगात् ।
“ यदाग्नेयः ” इति वाक्यस्थभवतिवत् ‘ वृणुने ’ इत्यस्य प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यं
‘ लप्स्यमानवरणप्रयोजकव्यापारवता भवितव्यम् ’ इति । ननु हिरण्योपधानस्य पृथि-
वीस्थत्वावश्यभाववदेतद्वाक्यस्थयद्वृत्तव्यङ्ग्यवरणीयताहेतुगुणविशेषस्य ध्रुवानुस्मृतिसंबन्धनिय-
मादृष्टेर्न तस्यास्तेन वैशिष्ट्यलाभ इत्यत्राह—प्रियतम इति । फलान्तरार्थभक्त्याभासव्यव-
च्छेदार्थं तमप्रयोगः । हिः शास्त्रतो लोकतश्च परावरपुरुषस्वभार्वपसिद्धौ । नन्वेता-
वतापि वरणीयस्य प्रियतमत्वापादकः कश्चिदन्यो व्यापारः सिध्येतु, ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वं
तु न लब्धमित्यत्राह—यस्येति । स एव, सुकृतान्तरवान्, न च केवलध्रुवानु-
स्मृतिमान्, नापि निर्व्याजप्रियः कश्चिदिति भावः । अस्य ; “ समोऽहं सर्वभूतेषु ”
इत्यादिना स्वेनैवोक्तस्वभावस्येति यावत् । अयं भावः—अन्येषां स्वप्रीतिहेतुव्यापारा-
णां स्वलाभार्थवरणहेतुत्वाभावात् स्वविषयनियतात्यन्तिकप्रीतिमानेव परस्य प्रियतमो भवन्
स्वप्रापणाय वरणीयः स्यात् । इयं च निरतिशयप्रीतिरूपा बुद्धयवस्था मुक्तिसमुत्पादने
विकल्पसमुच्चयविद्वेषिण्यनन्यगतिकप्रमाणवशान्मुक्तिसाधनतया स्थापितध्रुवानुस्मृतिमाश्र-
यन्ती ता विगिनष्टीति । ननु स्वशेषतया नित्योपात्तस्य किमद्य वरणम् ? सर्वव्या-
पितया नित्यप्राप्तस्य किं वेदानां लभ्यत्वम् ? प्रियतम एवास्य वरणीय इति च कुतस्त्यम् ?
इत्यत्र तत्सर्वमुपबृंहणेन स्पष्टयति—यथेति । अयम्, भगवति निरुपाधिकभोग्यता-
विभवेन निरतिशयप्रीतिमान् । अत एव प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति ; रमते
स्वात्मनि । प्रसेदुषस्तस्यापवर्गाव्यवहितहेतुभूतबुद्धियोगादिप्रदानेऽन्येषामिव परमापेक्षत्वं
नास्तीति व्यक्त्यै स्वयमेवेत्युक्तम् ; उपासितुरचिन्त्यमेव हितमाचरतीति वा सूच्यम् ।
भगवतैव ; “ न्यमेवैष वृणुने ” इति वरणकर्तृतया श्रुतेनैव । एतेन स्वतः सर्वज्ञतया

फलरूपहेतुपरम् , वेदनोपासनादिशब्दैर्भक्तेरेवेकत्वादित्यर्थः । अन्यथा श्रुतीनामिव श्रुतिस्मृत्योरपि मिथो विरोधः स्यादित्यभिप्रायवानेवकारः । एवम् , श्रुतौ वेदनव्यतिरिक्तः स्मृतौ तु भक्तिव्यतिरिक्तश्चरमोपायो नास्तीत्युक्तप्रकारेणेति यावत् ।

ननु “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इति श्वेताश्वतरवाक्यं शिवादिशब्दसमभिव्या हाराद्रुद्रविषयम् , “ तमेव विद्वान् ” इति तु महापुरुषविषयम् ; तत्र चात्र च “ नान्यः पन्था अयनाय ” इत्याम्नातम् , अतो मिथो व्याघात इति मन्दशङ्कापनुत्त्यै तदुभयवाक्योपादानम् । अयं भावः — “ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ” इत्याद्यै पूर्ववाक्यै “ महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ” “ सहस्रशीर्षा पुरुषः ” इत्याद्यैरुत्तरवाक्यैश्च सत्त्वप्रवर्तकस्यानन्यपरपुरुषसूक्तोदितस्य महापुरुषस्य शब्दनोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञया शिवमहेश्वरादिशब्दानां तत्परत्वावश्यभावेनैन्द्रिण्यायेन रूढिपरित्यागस्य न्याय्यत्वात् , “ सर्वः शर्वः शिवः ” इति भगवन्नामपाठात् , शिवशब्दस्य च मङ्गल्यादौ रूढत्वात् , प्रमिद्विप्रकर्षस्यात्रोक्तीत्या नैष्फल्यात् , अनन्यथासिद्धनारायणानुवाकसौर्वात्म्यमहोपनिषदादिप्राबल्यात् “ शाश्वतं शिवमच्युतम् ” इतिवन्महापुरुषविषयत्वावश्यभावात् , “ तस्मात्सर्वगतः शिवः ” इत्यस्या-रम्भे “ सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ” इति सहस्रशीर्षत्वादिप्रत्यभिज्ञानात् , “ सर्वव्यापी च भगवान् ” इति भगवच्छब्दस्य महापुरुषरूढत्वस्थापनात् , निगमनस्य प्रस्तुतशेषनया तदविरोधेन नेयत्वाच्च विगीतं पुरुषसूक्तोक्तविषयमेवेति । अत्र “ नाहम् ” इत्यादेः वेदतत्त्वप्रभृतीनां साक्षादुपायत्वाभावे तात्पर्यमिति न तद्विरोधः । “ भक्त्या त्वनन्यया ” इत्यादेश्च पर्वभेदवतैव भक्तिरूपज्ञानेन ज्ञानान्तरादेः साध्यत्वे तात्पर्याच्चात्माश्रयादिप्रसङ्गः । “ पुरुषः स परः ” इत्याद्युपादानस्य न पूर्वैर्न कृतकरत्वम् , तदप्रतिपन्नस्यापनात् । अयं खल्विहाभिप्रायः — “ तमेव विद्वान् ” इत्यत्र “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ” इति यत्पूर्ववाक्ये श्रुतं तदेव “ अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ” इत्यारभ्याचिन्त्यरूपत्वादित्यवर्णत्वोक्त्या प्रत्यभिज्ञापितम् । “ धाता पुरस्तात् ” इत्युक्तं च “ सर्वस्य धातारम् ” इति दर्शितम् । तत्र श्रुतौ विदिनोक्तमिहानुस्मरतिना विवृतम् । “ भक्त्या युक्तः ” इति चानन्तरं विशेष्यते । अतो भक्तिरूपा ध्रुवानुस्मृतिः श्रुतौ विदिना विधीयत इति गम्यते । यद्यप्यत्र यद्वृतावृत्तिवशात्पुरुषार्थान्तरसाधनविषयत्वमेव युक्तम् , तथापि समानन्याय्यतया मोक्षार्थविदेरपि भक्तिविश्रमसिद्धिः स्वीकार्या । तत्रैव च

“ पुरुष स पर ” इत्यादिना मोक्षार्थश्रौतविदेरपि तद्विशेषपरत्व व्यञ्जयति । “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्य ” इति श्रुतिसप्तनिगूढ चात्रोद्धाटितम् । अत्र हि ज्ञानिना प्राप्यान्तर-वत्प्रापकान्तरमपि सविशेषणोक्त्या व्युदस्तम् । श्रुत्युक्तप्रत्यभिज्ञया प्राप्यैक्यवदुपायैक्य-मपि हि युक्तम् । अतो विदिस्थाने ध्यायन्नुपासिवद्भजतिरप्यत्र विशेषकतया प्रयुक्तम् ।

पुसूक्तभगवद्गीते प्रमाणतमसपने ।

न मिथो बाधमर्हेता नैकार्थ्ये स्मृत्यनादर ॥ ३१४ ॥

ननु “ भक्त्या मामभिजानाति ” इत्यादौ भक्तिसाध्येन ज्ञानेन परप्राप्तिर्गता ; मैवम् , तत्रापि “ ततो मा विशने ” इति भक्तेव प्राप्तिहेतुत्वेन परामर्शात् , अन्यथा ‘ तत ’ इत्यस्य नैरर्थ्यात् । अतो “ भक्त्या प्रवेष्टुम् ” इत्युक्त्यैकार्थ्यम् । ननूपात्तश्रुतिस्मृतिस्वारस्यात् वेदनानुवचनयज्ञादिनिरपेक्षा भक्तिरेव मुक्तिमाव-नमस्तु , ततश्च न कर्मविचारवृत्तत्वं सिध्यदित्यत्राह—**एवंरूपाया** इति ; सुकृतसापेक्ष-ध्यानादिभक्त्यन्तर्पर्वविशेषवत्तया श्रुतिस्मृतिसूत्रवाक्यसिद्धाया इत्यर्थः । श्रुतिसूत्रयो-र्विविदिषाविषयत्व प्रकरणतोऽर्थतश्च प्रत्युदमित्यभिप्रायेण ध्रुवानुस्मृतेरित्युक्तम् । **अभि-धास्यते** ; सूत्रकृतास्माभिश्च समर्थयिष्यत इति भावः । “ विविदिषन्ति ” इत्यस्य संनिधौ “ मनसैवानुदृष्टव्यम् ” इति विशदवेदनं विहितम् । “ एतमेव विदित्वा मुनि-र्भवति ” इति स्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्र विध्यन्तराकाङ्क्षा, न तु तदुभयरहिताया विविदिषाया । विविदिषासाधनत्वेन विधानं च दुर्वचम् । न हि ‘ यागेन स्वर्गं जिगमिषति ’ इत्युक्ते यागस्य जिगमिषासाधनत्वं स्यात् , इह च वेदनेच्छा-विरहे विविदिषाकामत्वस्यासिद्धिः , तत्सम्भवे तदुपायानपेक्षणम् , वेदनेच्छया च विविदिषा-कामना , तथा यज्ञाद्यनुष्ठानम् , तेन विविदिषोत्पत्तिरिति चक्रकः स्यात् । अत्र पर्वसको-चेनात्माश्रयमन्योन्याश्रयं च केचिदूचुः । न चात्राज्ञातसुकृतनीतिः , सावधानकृच्छ्रसा-ध्यत्वाद्यज्ञादेः । अतः ‘ असिना जिघासति ’ इत्यादिष्विवानुपपत्त्या नेच्छासाधनत्वेनान्वयः ।

साध्येच्छया विना कापि साधनेच्छा न सिध्यति ।

अतो विविदिषार्थत्वायोगाद्विधर्थता त्विह ॥ ३१५ ॥

अपवर्गाभिलाषात्तत्साधनेच्छापि सिध्यति ।

अतो वेदनकामस्य युक्तं तत्साधने विधिः ॥ ३१६ ॥

भक्तिरत्र फलत्वेन प्रकृत्या परिमृश्यते ।

अधिकारतया ख्याप्या तदिच्छा प्रत्ययेन तु ॥ ३१७ ॥

नन्वदृष्टस्य सासारिकसर्वकार्यहेतुत्वमेवैष्टव्यम्, अन्यथा विषमसुखदुःखादिहेतु-
भूतविचित्रं च्छोत्पत्ते कदाचित्त्तदनुत्पत्तेश्चायोगात्, अत इच्छामात्रस्य साध्यत्वे
वेदनेच्छाया अपि तथात्वात् तत्त्वण्डन सर्वतन्त्रविरुद्धं स्यात् । अत्रैव प्रत्युक्तं
श्रुतप्रकाशिकायाम्—“ भोगादृष्टोद्धोदितपूर्ववासनासचिवाद्विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्यु-
पपत्ते. ” इति ।

भोगार्थेन ब्रह्महेतु पुमिरप्रार्थितान्यपि ।

— अन्तरस्थानि कार्याणि स्युः फलप्रदबुद्धितः ॥ ३१८ ॥

तदिह भक्तिरूपब्रह्मवेदनकाम शान्त्यादिसहितैर्यज्ञादिभिस्तद्भावयेदिति प्रयोग-
विधिः । ननु भक्त्यर्थोपायविधावपि त्वदुक्तचक्रकादिप्रसङ्गः स्यात् । न स्यात् ; भक्तेरुप-
चयमनुवृत्ति चापेक्ष्य तद्विधानात् । वेदनसाधनविधावपि न विरोधः, सामान्यतो विदि-
तेऽपि विशेषतो बुभुत्सया प्रवृत्तेः । न च विशेषेऽपि विदिताविदितविकल्पानुपपत्तिरिति
वाच्यम्, तवापि बुभुत्साप्रश्नादिघटिते वादादौ प्रवृत्तेः; अन्यथा पामरपरीक्षकविरोधात् ;
अथैवमुत्पन्नविविदिषस्य तदनुवृत्तिकामनया तदुपायविधिरित्युच्येत, तत्रापि फलवैषम्या-
भावात् तदन्वारोहात् परोक्तवेदनस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । स्वोक्तब्रह्माकारविशिष्टवेदनेच्छानु-
वृत्त्यै यावज्जीवं कर्मणोऽनुष्ठेयत्वमाह—**यद्यपीति** । परोक्तविविदिषामात्रसाधनत्वे त्वन्वा-
रोह इति पक्षे तु विविदिषानुवृत्त्या प्रत्युत्तरं कथंचिन्नेयम् । तस्यैव, विविदिषागोचरस्यैव ।
न ह्येतद्वेदनं यागादिवदपूर्वादिवद्वा सकृदुत्पन्नं सान्तरं वा साधनमित्यभिप्रायेण ध्यानरूप-
त्वोक्तिः । अहरहरित्यादिकं निरन्तरस्याप्येकाहसाध्यत्व दर्शपूर्णमासादिवद्विवसान्तरित-
साध्यत्वं च व्यवच्छिन्नमिति । आप्रयाणादनुवृत्तिवचनं संवत्सराद्यवधिकप्रतिदिनकर्तव्यत्व-
व्युदासार्थम् । अभ्यासाधेयातिशयस्येत्यनेन दृष्टोपकारश्चास्तीति व्यज्यते । तदुत्पत्तये ;
अनुवृत्तेरिष्टतया यज्ञादिसाध्यत्वेनाभिमतविविदिषोत्पत्तय इत्यर्थः । **सर्वाणीत्येतद्यथाह**
विभाज्यम् । यावज्जीवमित्यनेन जन्मान्तरशतेत्यादेः प्रागुक्तस्योपालम्भः । विविदि-
षायां जातायामपि मध्ये कर्मणा त्यागो न युक्तः, विविदिषाविच्छेदे वेदनविच्छेद-
प्रसङ्गात् । न हि सकृदुत्पन्नया विविदिषया वेदनानुवृत्तिः सिध्येत् सकृदुत्पन्नस्यैव भोज-

नानुवृत्तिः । प्राचीनसुकृतभूतानुवृत्तिसम्भवेऽपि पाक्षिकविप्रशान्त्यै प्रवर्तितव्यमिति भावः ।
पूर्वं वेदनस्य ध्यानोपासनादिरूपत्वे सूत्रं दर्शितम्, अथाहरहराप्रयाणादनुवर्तनीयत्वे
तद्वदेव तदङ्गकर्मानुवृत्तौ च सूत्राणि सन्तीत्याह—**वक्ष्यति चेति** । सूत्रैरेव तत्-
द्विषयवाक्यान्यपि सूच्यन्ते । एतेन स्वोक्तानभ्युपगमे सूत्रादिविरोधो दृढीकृतः ।
“आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्” इत्यनेनैव कर्मणो यावदायुरनुष्ठेयत्वं सिद्धम्, “स
खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्” इति वाक्यस्य “दृष्टम्” इत्यनेन विवक्षितत्वात् । तत्र च
“कुटुम्बे शुचौ देशे” इत्याद्युक्तधर्मानुवृत्ते “एव वर्तयन्” इत्यत्रानूदितत्वात् ।
“यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति” इति नियतस्यापि विद्याङ्गत्वज्ञापनाय अग्निहोत्रादि-
सूत्रोपादानम् । “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” इत्याश्रमाङ्गतयोक्तस्य कथं विद्यार्थन्यमित्यत्र
विनियोगपृथक्त्वव्यञ्जनाय, “सहकारित्वेन च” इति सूत्रग्रहणम् । आदिशब्देन
“सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्” इति कर्मणां विद्याश्रमाङ्गत्वे तन्त्रानुष्ठानसूचकसूत्र-
संग्रहः ।

अथ “विरोधोदप्रमाणत्वात्” इत्यादिपूर्वपक्षहेतून् सूत्रकाराभिप्रायविदां
वचसापि परिहरति—**वाक्येति** । एवकारेण शमादेर्यज्ञादैश्च विरोधाभावः स्वोक्तसंवा-
दश्च ख्याप्यते । अथ वा न साधनचतुष्टयेन, न च विवेकादिष्वन्यतमेन कर्ममात्रेण
शमादिमात्रेण चेत्यर्थः ।

निषिद्धकाम्यव्यर्थेभ्यो निवृत्तस्य शमादिभिः ।

स्वाश्रमोचितविद्याङ्गप्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३१९ ॥

अविरोधेन संभूय साधनत्वव्यक्त्यै वाक्यमुपादत्ते—**तल्लब्धिरिति** । अत्र तच्छब्दार्थो
ध्रुवानुस्मृतेरित्यनेन दर्शितः । “उपासनं स्याद् ध्रुवानुस्मृतिः” इति तत्र प्रकृतं
हि परास्मृत्यते । विवेकादीनां सप्तानामेकस्मिन् कार्येऽन्योन्यसापेक्षत्वरूपेणोत्तरतययोगेन
समप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणामाश्रमभेदेन व्यवस्था शक्येत्यपि कतिपयशङ्का च व्युदस्ता ।
सम्भवात् ; एकत्र योग्यतया विरोधप्रसङ्गाभावात् । **निर्वचनात्**, अतीन्द्रियेऽर्थे निश्चा-
यकमानतया निष्कृष्टाद्वचनात्, युक्तिसहितादागमादिति यावत् । इह विद्यायां कर्म-
जन्यत्वसिद्ध्यर्थतयोपात्ताः के विवेकादयः ? कथं च तेषामविरोधः ? इत्यत्र वाक्यकारेणैव
व्याख्यातव्यमाह—**विवेकादीनामिति** । **स्वरूपं च**, उद्दिष्टानां भिन्नो व्यावर्तक-

रूपं चेत्यर्थः । जातिदुष्टं लक्षणादि । आश्रयदुष्टं शूद्राच्चादि । निमित्तदुष्टं
 केशाद्युपहतम् । तादृशदोषराहित्येनाशुद्धेभ्यो विभक्तादच्चात् सेन्द्रियस्य देहस्य रजस्तमो-
 ऽभिभवरहितसत्त्वोन्मेषापादनेन शुद्धित पृथक्करण विवेक इति । प्रदर्शक वाक्यमाह—
 जातीति । अत्र निर्वचनमिति भाष्योक्तिः । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति
 निर्वचने सत्त्वमन्त करण सत्त्वगुणौ वा । तस्य शोधनीयसर्वोपलक्षणतया वाक्ये
 कायोक्तिः । सापि करणवर्गोपलक्षिका । “आयु सत्त्व—” इत्यादिभिः शुद्धाशुद्धाहारश्च
 गीतः । विमोक्षगद्दस्यात्र “कामः क्रोधस्तथा लोभः” इत्याद्युक्त्याज्यवर्गानुपश्लेष-
 परतया कामानभिष्वङ्ग इति मूलघातोक्तिरित्यभिप्रायः । कामोऽत्र तीव्रतमसङ्गजन्यः,
 “सङ्गात् संजायते कामः” इत्युक्ते । तेनाभिष्वङ्गोऽनुवृत्तदृढग्रहणम्, तदभावे
 “कामात् क्रोधोऽभिजायते” इत्याद्युक्तपरपरानिवृत्तिः । “शान्त उपासीत” इत्यत्र
 शान्तशब्दः करणव्यापारनिवृत्तिमुखेन कामादिराहित्यपरः । आरम्भणम्, योगमारु-
 रुक्षोश्चित्तालम्बनं शुभाश्रयरूपम् । विवरणे तु—“ज्ञानालम्बनमुपास्यम्” इत्युक्तम् ।
 तस्य संशीलनम् अनुकूलतया शीलनम् । पुनः पुनः इत्येतदङ्गप्रकरणात् “व्यापृतेनापि
 मनसा” इत्यादिस्मृत्या चोत्थनकाले योज्यम् । अत एव नात्माश्रयशङ्का । इदं च
 योगानुगुणवासनाप्रचयार्थं कषायापाकरणार्थं च । “बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नाथ
 मुनिः” इति श्रौतनिर्वचनस्यास्पष्टार्थतया तदुपबृहणं दर्शितमित्यभिप्रायेण स्मातोक्तिः ।
 अत्र भाष्यकारो ब्रह्मनन्दिवाक्यव्याख्याता द्रमिडाचार्यः । तेनान्येषु श्रुतिरुदाहृताः ;
 अत्र तु स्मृतिः । अथ वान्यत्र वाक्यकारेणैव श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु भाष्यकारेणैव
 स्मृतिरिति । यद्यपि “यं यं वापि स्मरन्” इति प्रक्रमात् “सदा” इत्यादिक
 सामान्यं, तथापि “तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर” इत्युत्तरवाक्यानुसारेण प्रकृतार्थ-
 त्वात्तद्ग्रहः । पञ्चमहायज्ञोपादानं “गृहस्थोऽपि विमुच्यते” इति स्मृतिसूचनार्थम् ।
 आदिशब्देनाश्रमान्तरधर्माणामपि संग्रहः । यद्यपि काम्ये सकलाङ्गोपसंहारः प्राप्तः,
 तथाप्यत्र वचनाद्यथाशक्त्यनुष्ठानं पर्याप्तमित्यभिप्रायेण शक्तित इत्युक्तम् । “तद्धि
 कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” इति हि स्मर्यते । “क्रियावानेष ब्रह्मविदां
 वरिष्ठः” इत्यत्र सन्प्रयोगाभावेन कर्मणा विद्यान्वयस्फौट्यात् “विविदिषन्ति” इत्येत-
 दपि नियमितम् । इदं च वाक्यं क्रियाया अङ्गत्वेन विद्यापौष्कल्यहेतुत्वपरम् ; न तु

निष्क्रियब्रह्मवित्सद्भावसूचकम्, यावज्जीव क्रियानुवृत्तेरुक्तत्वात् । मत्वर्थीयस्य भूमपरतया विधुरादिब्रह्मविद्यावृत्तिपर वा । तेषां हि वर्णधर्ममात्रयोगित्वादवरत्वम् “अतस्त्वितर-
ज्यायो लिङ्गाच्च” इति सूत्रमिदम् । अत्र “मन्त्रेषु कर्माणि” इत्यारभ्य “तान्या-
चरत नियत सत्यकामा” इति श्रुतिरप्यनुसंधेया । क्रियाशब्दस्य चित्तसमाधानादि-
मात्रव्यावृत्तयै तन्मेतमित्याद्युपात्तम् । अनाशकेन, अनशनेन । अत्र गोबलीवर्द्धन-
यात्तप शब्दसंकोचः । यद्वा नाशकादन्येनेति, यज्ञाद्यपि भोगार्थं चेत् संसारात्मकनाश-
प्रदमेव श्रुत्यादिसिद्धम् । भूतहितं यथार्थं च वाक्यं सत्यम् । अर्जवम्, करणत्रयस्यै-
करूप्यम् । दया, स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराचिकीर्षा । दानम्, न्यायसिद्धद्रव्यस्य
यथाविधि पात्रसात्करणम् । तेन लोभनिवृत्तिर्व्यज्यते । “दैप् शोधने” इति धातौ
स्वपक्षादिशोधनं वा । “दो अवस्वण्डने” इत्यत्र पराहकारस्वण्डनं वा, “निगृह्णीयाद्य-
थाशक्तिं देवतागुरुनिन्दकान्” इति स्मृते, “न विगृह्य कथां कुर्यात्” इत्यस्य
कामकारविषयत्वात् । अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनमत्राहिंसा, “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः” इति स्थापनात् । अभिध्या, परप्रतिकूलचिन्ता, अभिचारादौ ह्यभि-
प्रातिकूल्यार्थं, परकृतद्रोहे निरन्तरस्मृतिर्वा, वितथाभिनिवेशो वा, परस्वे ग्राह्यत्वधीर्वा,
तन्निवृत्तिः अनभिध्या । एवं कतिपयोपादानमार्जवदयादिसहपठितानामन्येषामप्युपल-
क्षणम् । इत्यादीत्यनेन “अमानित्वमदम्भित्वम्” “दया सर्वेषु भूतेषु” “क्षान्तिरनसूया”
इत्यादेः सग्रहः । अनवसादोऽर्थात् सिध्येदिति कृत्वा सहेतुकं तत्प्रतियोगिस्वरूपविषय
वाक्यमुपादत्ते—देश इति । शोकनिमित्तं वस्तु शोकवस्तु, शोचत्यनेनेति करणव्यु-
त्पत्त्या वा शोकशब्दः । आदिशब्दो भीतिहेतुपरः, भूतभाव्यनिष्ठगोचरधीरूपे दुःखे
शोकभये । वैशुण्यादनुस्मृतेऽप्येत्यनयो मनसोऽभास्वरत्वमित्यनेनान्वयः । अभा-
स्वरत्वम्, भास्वरत्वाभावः, तद्विरोधिः वा । तज्जनितं तदभास्वरत्वम् । तत्स्वरूपाभिव्य-
क्त्यै तद्विवरणवाक्यस्याकाङ्क्षायां मध्ये तज्जं दैन्यमिति वाक्यान्तरम् । तस्यां
जातं तस्मिन्मनसि वा जातमभास्वरत्वं दैन्यम्, उपयुक्तप्रकाशनाशक्तत्वमित्यर्थः । यद्वा
मनसो यदभास्वरत्वं, यच्च तज्जं दैन्यं तदुभयमवसाद इति योज्यम् । तज्जम्, तादृश-
दयाविशेषाज्जातमित्यर्थः । अस्ति हि पुंसां परदुःखदुःखित्वादि भास्वरत्वविरोधि मनसो
दैन्यम् ; तज्जं च शोकादिकमिति वा नेयम् । भास्वरत्वमिह प्रकाशकत्वम् ; तदभावः ।

“ तज्जं च दैन्यमवसाद ” इत्यत्र तद्विपर्ययोऽनवसाद इति वाक्यशेषो भाष्योक्तः । वाक्ये तु शिष्याणामूहशक्तिसंपत्त्यै तदनुक्तिः । बलहीनेन ; “ समदुःखमुख धीरम् ” इत्युक्तमनोबलरहितेनेत्यर्थः । तद्विपर्ययजा, देशादिगुणैर्भूतमाविमुखहेतुधिया बन्धुमुखेन च जातेत्यर्थः । उद्धर्षोक्तावपि पूर्ववत्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इत्युद्धृत्वाद्वाक्यानुक्त भाष्ये दर्शितम् । “यदृच्छालाभसंतुष्ट” “सतत योगी” “स्वाध्यायशौचसंतोष” इत्यादिविरोधमाशङ्क्याह—अतिसंतोष इति । असंतोषवदतिसंतोषोऽपि विषयान्तरेष्वपि प्रवर्तकतया विरोधीत्यर्थः । इदं च ‘उद्धर्षः’ इत्युपसर्गेण सूचितम् । “ऐश्वर्यमदमतो हि” इत्यादिषु तत्तद्वृत्तान्तेषु चास्य विरोधित्वं प्रसिद्धम् । निर्वचनमपीत्यत्रापिशब्दः सभवसमुच्चयार्थः पूर्वनिर्वचनेष्वपि भाव्यः । प्रकृतं कर्मणामुपयोग निवृत्त्यशेन तेषामविरोधेन निवेशनं च सूत्रवाक्याभिप्रेतन्यायसमाहारसिद्धं निगम्यति—एवमिति । एवकारेण परानिष्टत्वं द्योत्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तदिह कर्मणोऽनुपयोगविरोधप्रमाणाभावा निरस्ताः ।

अथ मृषावादिना समुच्चयवादिभ्यां चान्यथा व्याख्याता श्रुतिरस्मदुक्तप्रकारमेव व्यनक्तीत्याह—तथेति । चोऽवधारणे ; श्रुत्यन्तरं च तथेति बान्वयः । अन्तरशब्दः सन्प्रत्ययरहितत्वेन स्फुटार्थत्वात् अज्ञानामङ्गिनिष्पादने द्वारप्रदर्शनात् कर्मणां विध्यन्तानां कण्ठोक्तवेदनकरणकफलभावनानिष्ठतया परमपुरुषार्थविश्रान्तिबोधनाच्च प्रागुक्तवाक्याद्विशेष व्यनक्ति । विद्यां चेत्यादेः परविद्यां तदङ्गभूतां कर्मरूपाविद्यां चानुष्ठेयत्वेन शास्त्रतो यो वेत्तीत्यर्थः । चकारावत्रोक्तसमुच्चयार्थौ । तयोरनुक्तद्योतकत्वे तु तत्तदितिकर्तव्यताविशेषयोरेव विद्याफलयोर्निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम् । उभयं सहेत्यत्राङ्गाङ्गितया तृतीयाध्याये साधयिष्यमाणयोरनुष्ठेययोर्बुद्धयारोहणे साहित्यमभिप्रेतम् ; न तु समकालतयोपादेयत्वे । वेद्यत्वे हि सहभाव उच्यते ; न तु सहिततया वेदनम् । न ह्युत्पत्तिदशायां विरोधिनिरासदशायां च विद्याकर्मणोः सहत्वसंभवः । अत्र “अन्धं तम प्रविशन्ति” इत्यादिना “ततो भूय इव ते तमः” इत्यादिना च प्रत्येकनिन्दापरत्वम् । चकार सहशब्दश्च समसमुच्चयस्थापकाविति न भ्रमितव्यम्, तेषामन्यथासिद्धत्वात् । “य उ विद्याया रता” इति कर्मानादरेण विद्योत्पत्त्यर्थोत्साहवन्त इत्यर्थः । कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्निष्पद्यत एव, न तु तावन्मात्रेण

मुक्तिः, विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विद्यैव न संभवति, कुतस्तरां मुक्तिरिति भूय शब्दाभि-
प्रायः । अविद्याशब्दस्यात्र कर्मविषयत्वं प्रकरणेन स्थापयति—अत्रेति । न तु सर्वत्र ;
“ अविद्यायामन्तरे वर्तमाना. ” “ क्षरं त्वविद्या ” “ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या ” इत्यादिष्व-
र्थान्तरे प्रयोगात् । इह तु “ आत्मन्येवानुपश्यति ” “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि ” इत्यादिना
विद्या तदङ्गं कर्म च प्रकृतम् ; तदेवात्राविद्याशब्देन विद्योपयोगज्ञापनार्थमनूदितम् । पर-
व्याख्याया व्याख्यातौ संशयविपर्ययौ छेतु पदार्थवाक्यार्थौ स्फुटयति—अविद्ययेति ।
पापस्यानर्थहेतुतया अवयवशक्त्या गौण्या वा मृत्युशब्दबोध्यत्वाय यज्ञादेर्विविदिषोत्पत्ति-
विरोधिनिवर्तकत्वव्युदासाय चोदितज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतिस्मृतिशतसिद्धप्राप्तिविरोधिब्रह्मवृत्त्यै
च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वोक्तिः । यादवप्रकाशीयनिर्वाहोऽप्येतेन निरस्तः । यद्यत्र मृत्युतरणं
मुक्तिरेव कथं विद्ययान्यत्साध्यं स्यात्^१ क्त्वश्रुतिश्च न घटने, स्वापेक्षया स्वस्य
पूर्वत्वायोगात् ।

धीसंकौचनिवृत्तिश्चेदविद्याख्येन कर्मणा ।

धीविकासोऽपि सैवेति न साध्यान्तरसंभवः ॥ ३२० ॥

प्रतिबन्धनिरासश्च साध्यते चेदविद्यया ।

अमृतासिः स्वतःसिध्येन्नादृष्टान्तरकाङ्क्षिणी ॥ ३२१ ॥

स्वतः स्वानुभवाधानप्रवण प्राणिनां प्रभु ।

प्रशान्तप्रतिबन्धाना निरपेक्षं हि कारणम् ॥ ३२२ ॥

मृत्युशब्दस्य साधारण्यसंभवेऽपि “ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इत्यादि-
स्पष्टार्थबहुश्रुतिस्मृतिबलेन विद्यानिवर्त्यप्राप्तिविरोधिविषयत्वासम्भवात्, तत्र च “ नान्यः
पन्थाः ” इति साधनान्तरप्रतिषेधेन कर्मणो विमुक्तिसाधनत्वेन समुच्चेतव्यत्वायोगात्
कर्मणः श्रुत्यादिभिरेव विद्यासाधनत्वस्थापनादिहोपायविरोधिनि कर्मण्येव वृत्तिः । विद्याया
इव कर्मण उत्तराघविरोधित्वाभावात् प्राचीनग्रहणम् । ‘ तीर्त्वा ’ इत्यस्य स्वरसार्थं
त्यक्त्वा ‘ प्राप्य स्थित. ’ इति परोक्तं क्लिष्टत्वादध्याहाराच्चायुक्तम् । यज्ञादिसत्कर्मणां
विविदिषाविरोधितया मृत्युशब्दवाच्यं कर्म तीर्त्वेति गमनिकापि विविदिषार्थविनियोगप्रति-
षेधात्प्रत्युक्ता । “ एतं सेतुम् ” इत्यादिषु गत्यभावात्तरतेः प्राप्तिवचनत्वमित्यभिप्रायेण
अपोह्येत्युक्तम् । विद्याशब्दस्य शास्त्रादिष्वपि प्रयोगादिह प्रकृतब्रह्मवेदनविषयत्वं

व्यनक्ति-ज्ञानेनेति । “एतदमृतम्” “एतदभयम्” “एतद्ब्रह्म” “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यादिश्रुत्यनुसारेणाह—अमृतं ब्रह्मेति । ननु पूर्वम् ‘अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष, सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवति’ इति परोक्तमभ्युपगतम्, इह तु “ब्रह्मविदामोति” इत्युक्त्या-स्या श्रुतौ साध्यान्तरं स्वीकृतमिति भाति, मैवम्—अविद्यानिवृत्तिशब्देन ज्ञानसंकोच-निवृत्तेर्विवक्षितत्वेन भावान्तराभावनयेन सैव ब्रह्मप्राप्तिरिति समानार्थत्वात् मोक्षशब्द-स्वारस्यानुरोधात् “अविद्या कर्मसंज्ञा” इत्युक्तबन्धकर्मनिवृत्तिविवक्षाया तु तावन्मात्र-मेवोपासनसाध्यम् । धीसंकोचहेतुनिवृत्तौ मेतुमङ्गस्रोतः प्रवृत्तिनीत्या तादृशेश्वरसंकल्पेन स्वतः प्राप्ते धीविकासः । अतः “विद्यया मृतमश्नुते” इत्यनेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ विद्यातः सिद्ध्या स्वतः सेत्स्यन्ती ब्रह्मानुभूतिरुच्यत इति न पूर्वापरविरोधः । ब्रह्मप्राप्तिश्च परमपुरु-षार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्तपुण्यस्य काम्यमर्गात्तद्व्यथेयं व्यपदेशः ।

प्राप्तितात्साधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तकाः ।

निवृत्तिवर्माः सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिताः ॥ ३२३ ॥

अत्र करणविभक्तयन्तर्कर्मज्ञानशब्दाभ्यां “कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति स्पष्टार्थोपबृहणार्थः सूच्यते । तेन च मृत्युशब्दस्यात्रोपायविरोधिविषयत्वं वेदानुवचनादीनां “विविदिषन्ति” इत्यत्र प्रकृत्यर्थनान्वयः समुच्चयवादनिरासश्च सिध्येत् । कषायस्य पापस्य तज्जन्यरागादेर्वा पक्तिः; पच्यतेऽनेनेति पाकनिमित्तम् । गम्यतेऽनेनेति गतिः । ततो ज्ञानम्, न तु विविदिषा, नापि मुक्तिः प्रवर्तते; उचितविषये प्रकृष्टवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः ।

आस्ता प्रकरणम् । अस्मिन्नेव कर्मणां विद्याज्ञत्वे साधारणानामविद्यादिशब्दाना-मस्मदुक्तपदार्थनियमे च निर्वाधः स्वारस्यप्राप्तौ वस्तुसामर्थ्यरूपो हेतुर्लक्ष्य इत्यभिप्राये-णाह—मृत्युत्तरण इति । प्रतीता इति हेतुगर्भम् । विद्येतरत् इत्येतदत्रत्याविद्या-शब्दनिरुक्तिः । अब्राह्मणादिशब्दनयात्तदन्यवृत्तौ प्रकरणस्थासन्नविषयत्वं युक्तमित्यभि-प्रायेण विहितं कर्मेत्युक्तम्, न त्वविहितं कर्म, नापि ब्रह्मज्ञानादिकमिति पदद्वया-न्वितावधारणाभिप्रायः । एतेन “कुर्वन्नेवेह कर्माणि” इत्यत्र कर्मशब्दः साधारणोऽप्यु-चितविषये नियमितः; न हि काम्यादिक यावज्जीवमनुष्ठेयम् । उक्तश्रुतेरुपबृहणेन स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ स्थिरीकृतावित्याह—यथोक्तमिति । ज्ञानव्यपाश्रयः ;

आगमोत्थज्ञाने प्रतिष्ठितः । **ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय**—विवेकादिजन्या परविद्यां भक्तिरूपा-
पन्नां निष्पाद्यत्वेनाभिसन्वायेत्यर्थः । “आगमोत्थ विवेकाच्च” इति प्रस्तुतं ज्ञानद्वयमेव
ह्यत्र स्पष्टीकृतम् । अत एव मृत्युशब्दस्यात्र विविदिषाविरोधित्वं चायुक्तम्, तस्या
साध्यत्वेनानुपादानात् । “ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय” इत्यनेनैव विविदिषानिष्पत्तेरर्थसिद्धत्वाच्च ।
“तर्तु मृत्युम्” इति प्रयोजनवचनेन “तीर्त्वा” इत्यस्य प्राप्त्यर्थत्वं शङ्का च निरस्ता ।
उपबृहणीयश्रौतपदसूचकाविद्याशब्दोक्तमेव च यज्ञशब्देन व्यञ्जितम् । **यज्ञान्** इयाज—चका-
रेत्यर्थः । ननु धर्मेण पापस्यैवापनोद्यत्व श्रुतम्, अत्र तु प्राचीनं कर्मेत्यविशेषेण पुण्यस्यापि
तरणं कथं भाषितमित्यत्र वक्ष्यमाणश्रुतावपनोद्यतयोक्तं शोधयति—**ज्ञानेति** । पुण्यस्य
कथं धर्मापनोद्यत्वं, पापशब्दवाच्यत्वं चेत्यत्राह—**ब्रह्मेति** । **उभयोः** इति विगीता-
विगीतसंवलितत्वोक्तिर्निर्दर्शनपरा । अत्र **अभिधेयत्वम्**—बोध्यत्वम् । “लक्षयेत्” इति
विवरणोक्तिर्वैभवात् । अयं भावः—“स एव धर्मोऽधर्मः तं तं प्रति नरं भवेत्”
इत्यादि स्मर्यते । अतः पुण्याभिसन्धिप्रसिद्धमपि मुमुक्षुदशायां पापायने ।

मुमुक्षुत्वामुमुक्षुत्वदशाभेदेन कर्मिणः ।

कर्मेकं पापपुण्यत्वे साध्येक्येऽपि समश्नुते ॥ ३२४ ॥

श्येनादेश्चोदितस्यैव द्वैरूप्यं द्विविधश्रुते ।

एकस्यैवैकदैवास्ति कालभेदे तु किं पुनः ॥ ३२५ ॥

प्रकृष्टसुखरूपस्वर्गैकसाधनं पुण्यमपि ह्यन्तरायनिरयशब्दनिन्दितस्वफलसङ्गार्थसिद्धये
निरुपाधिकसुखरूपब्रह्मज्ञानं प्रतिरुणद्धि, अतः प्रवृत्तिधर्मस्य निवृत्तिधर्मेणापनोद्यत्व
युज्यते । पापलक्षणं च कर्तुरनिष्टफलसाधनत्वेन शास्त्रवेद्यत्वम्, “नैतद्भूतमहोरात्रे तरतो
न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते” इति
श्रुतौ च निगमनस्थस्य पाप्मशब्दस्य शोकादिषु लाक्षणिकत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोर्निमित्त-
सम्भवान्मुख्यत्वमेव ग्राह्यम् । छत्रिन्यायेन सर्वत्र लक्षणावृत्त्यैक्यपक्षेऽपि तारतम्यमस्ति ।
न च सुकृतदुष्कृतशब्दयोरिव दुष्कृतपाप्मशब्दयोरिव गोवलीवदन्यायात् पाप्मशब्दस्य
दुष्कृतविशेषपरत्वं शङ्क्यम्, उभयोरपि व्यापित्वेन ह्यतुरङ्गशब्दयोरिव तदयोगात्,
सर्वशब्दविशेषणवैयर्थ्यं च । “अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक” इत्यनन्तरवाक्यं च प्रकृत-
सर्वहेयनिवृत्तिप्रख्यापने स्वरसम् । तदिह पूर्वापरपाप्मशब्दयोरसङ्कोचेन समानार्थत्वमेव

युक्तम् ; एवं सति पुण्यविशेषे पापशब्द प्रवृत्तिनिमित्तक्यात् घटत इति । ननु रजस्तम-
 सोर्ज्ञानविरोधित्वमिष्टम् , तत् किं पापेन सह समुच्चयतः, विकल्पतः, कारणान्तरेण वेति
 नियामकाभावात्पापस्य ज्ञानविरोधित्वं दुरवधारणम् ; अतो दुःखसाधनत्वमेव तस्येत्यत्राह—
 अस्येति । शुद्धसत्त्वमिहाभिभूतरजस्तमस्कमुपयुक्तप्रकाशादिजनकं सत्त्वम् । ज्ञा-
 नोत्पत्तिदशायामपि पुसा त्रैगुण्यानुवृत्त्या तदातनगुणान्तराभ्यां विशेषव्यक्त्यै विवृद्धि-
 शब्दः । “ कर्मवश्या गुणा ” इत्यादिभि गुणाना तद्द्वारत्वसिद्धिः, पापस्य दुःख-
 साधनत्वं च नान्यव्यवच्छेदेनेति भावः । द्वयोरपि ज्ञानविरोधित्वे मानाभावे कथं द्वार-
 द्वारित्वं कल्पनमित्यत्र द्वारिणस्तावद्विरोधित्वे मानमाह—पापस्येति । “ एष एव ”
 इत्यादिश्रुतौ न तावत् “ अधो निनीषति ” इत्येतन्निरयादिनिनीषार्थम् ; अत्रोन्निनीषायाः
 स्वर्गादिविषयत्वाभावात् । “ यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति ” इत्यत्र स्वर्गादिसर्वलोकेभ्यो
 ह्युन्नयनं स्वरसतः प्रतीयते , अतोऽपवर्गप्रापणप्रतिपक्षभूताधोनयनार्थमिहासाधुकर्म तत्सा-
 धनविरुद्धमेव स्यात् , तत्साधनं चात्र “ मामुपास्व ” इत्यादि विहितम् । तस्य चोपक्रमे
 “ य त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ” इति हिततमत्वमव्यक्तेहितमोक्षोपायत्वं सिद्धम् ।
 तदेवात्र सन्निधिवलात् साधारणेनापि साधुकर्मशब्देन गृह्यते तत्कारयितृत्वं च “ ददामि
 बुद्धियोगं तम् ” इत्यादिभिर्विशेषतोऽप्युक्तम् । तस्य चोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन विरुद्धं कर्म
 भगवद्वैमुख्यापादनं कर्म , तत्सांमुख्येऽयोगतिप्रसङ्गाभावात् । असाधुकर्मणश्चायोगति-
 निदानत्वम् “ तानहं द्विषत क्रूरान् ” इत्यारभ्य “ ततो यान्यधमा गतिम् ” इत्यन्तेन
 स्फुटीकृतम् । यद्वा साधुकर्मशब्द इह प्रस्तुतोपायाकाङ्क्षिताङ्गपरः । न चात्र कर्मण
 उन्नयनशब्दोदितमुत्तयुपायत्वम् अद्वारकम् , श्रुत्यादिभिस्सद्वारकत्वस्थापनात् । अतो
 विद्याङ्गकर्मप्रतिकोटिस्थमसाधुकर्मात्रं विद्योत्पत्तिविरुद्धमेव । किं च साध्वसाधुकर्मकारयितृ-
 त्वमिह न प्राचीनजीवकर्मनिरपेक्षम् ; वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । न च वायूदकादिवत्
 प्रेरकत्वम् ; शास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात् बुद्धिप्रदानादिवचनविरोधाच्च । अतः “ यमघो
 निनीषति ” इति यद्वृत्तेन कस्यचिदनुवादोऽधोनिनीषाहेतुभूतपापकारित्वं व्यनक्ति ।
 पूर्वपापे चोत्तरपापारम्भे ज्ञानलोपः तन्मूलविपरीतज्ञानं च द्वारम् । तथा चोपबृंहितम्—
 “ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति ” “ पापं प्रज्ञां नाशयति ” इत्यादिभिः । सर्वदेवेषु सर्व-
 पापेषु च सामान्योक्तमपि प्रकृतेऽप्यकुण्ठितम् । विशेषतश्च गीयते—“ क्षिपाम्यजसम् ”

इत्यादि । अतः पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वं सिद्धम् । ननु श्रुतेन द्विविधेन पापेनैव ज्ञानं निरुध्यताम् , निवृत्तिधर्मेण चोत्पद्यताम् , अलमुभयत्र प्रकृतिगुणैर्द्वारीकृतैरित्यत्राह—**रज इति** । ‘**सत्त्वस्य**’ इत्युपादानमिह रजस्तमसोर्व्यतिरेकव्याप्त्या च ज्ञानहेतुत्वनिश्चयार्थं साधु कर्मद्वारप्रदर्शनार्थं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वेत्युक्तस्थापनार्थं च । श्रुतिस्मृतिप्रमितान्यतरत्यागस्य सति गत्यन्तरे विकल्पस्य चायोगात् द्वारद्वारित्वमेवात्र युक्तमिति भावः । ननु “**रजसो लोभः**” इत्यनेनान्यथाधीहेतुत्वमपि सिद्धम् , अप्राप्तविषयलोभस्य भ्रान्तिहेतुत्वात् , “**यथा धर्ममधर्मं च**” इत्यादिना तद्व्यक्तम् “**नामुक्तं क्षीयते कर्म**” इत्यादि-स्मृत्या कर्मफलभोगावसाने ज्ञानं साध्यतां , धर्मस्य च धृतिशब्दार्थमुखसाधनत्वमेव प्राप्तमिति शङ्कापनुत्त्यै निष्कृतिशास्त्रविनियोगपृथक्त्वाभ्यां सिद्धं निरास्य निरासकत्वभावं निर्धारयन्नुक्तमर्थद्वयं निगमयति—**अत इति** । **निरसनीयम्**—अनन्तेषु पापेषु सन्त-न्यमानेषु न कदाचिदपि भोगेन निश्शेषशान्त्यवसरः , अतश्शास्त्रोक्तनिष्कृत्यैव तन्निरास-कार्यं इति भावः । तथाप्यपरिमितानां निष्कृतिरप्यशक्येत्यत्राह—**तदिति** । “**स्वल्प-मप्यस्य धर्मस्य**” इत्याद्विन्यायेन फलान्तरसङ्गरहितनिवृत्तिधर्ममाहात्म्यात्तन्निवर्तनं शक्य-मित्याशयः । “**य उ चैनमेव वेद**” इत्यादिषु शास्त्रार्थवेदने फलश्रुतिः प्रशंसार्था परम्परया वा स्यात् अधिकारिभेदेन वा । अतः अनुष्ठानं प्रधानम् ; तत्परित्यागिनां तु कारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अनुष्ठितेनेति** । उपात्तश्रुतिगतानाम-विद्यादिशब्दानां स्वेष्टार्थत्वं , पापस्य भोगेन विनापि निवर्त्यत्वं च स्पष्टयन्ती श्रुतिमुदा-हरति—**तथेति** , तत्र धर्मशब्दः प्रायश्चित्तमात्रविषयोऽप्यविशेषान्निवृत्तिधर्ममपि गृह्णाति । “**विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः**” इत्यादिना ब्रह्मविद्यासन्निधानात् । सहपठित-दानादिषु प्रतीतानि द्विषद्वशीकरणफलान्तराण्यपि ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्यनुगुणान्येव । अङ्गिफलं चात्र “**भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान्**” इति प्रस्फुटम् । अतोऽत्र निवृत्तिधर्मेण सांसारिकपुण्यपापयोः द्वयोरपि पापशब्दोक्तयोर्निवर्त्यत्वं सिध्येदिति । एतावता किमायातमित्यत्र तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमित्यनेनाभिप्रेतं कर्मसापेक्षत्वं निरूढमित्याह—**तदिति** । तत्—उक्तश्रुतिस्मृतिसूत्रोपपत्तिसम्प्रदायबलात् । **एवम्**—निष्कामकर्मणां ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धनिरासकत्वप्रकारेण । अस्त्वेवं विचार्यस्योपासनस्य स्वाङ्ग-कर्मपेक्षा । तद्विचारस्य कृत्स्नकर्मविचारापेक्षा कथमित्यत्र स्थापितमर्थं निगमनेन स्थिर-

यति—अत इति ; मुक्तिसाधनविद्याया निवृत्तिधर्मनैरपेक्षयायोगादित्यर्थः । अपेक्षितकर्म-
स्वरूपज्ञानमित्यनेन वृद्धव्यवहारेण ब्रह्मादिवत्कर्ममीमांसया यज्ञादिपदार्थानां सेतिकर्त-
व्यताकाना विशेषतो वेदितव्यतया विधिविनियोज्यस्वरूपापेक्षिणि विनियोगे नागृहीतविशे-
षणन्यायत स्वाङ्गसाध्यस्य फलसाधनतया तत्स्वरूपान्वितस्यैव बुभुत्सितत्वमचिन्तितेऽप्यु-
पासने कर्मणश्चिन्तयितुं शक्यत्वं च सूच्यते । विद्यानङ्गकर्मनिन्दया विद्याप्ररोचनं च
तादृशकर्मज्ञानापेक्षमित्यभिप्रायेण केवल इत्यादिकमुक्तम् । अवसेयम्, साध्यमिति
यावत् । मीमांसा अत्र विचारः । त्याज्योपादेयसहितोपासनशास्त्रार्थ विचारयतामव-
श्यभाविनस्तदुभयस्वरूपनिश्चयस्य कर्ममीमांसासाध्यतयात्रापेक्षिता त्वदनिष्टा वृत्तत्वेन
वक्तुं युक्त्यभिप्रायेण सैवेत्युक्तम् । अन्ततः कर्मपरीक्षासापेक्षा तापत्रयवृत्ततोक्तिश्चानेन
निरस्ता । साधनचतुष्टयस्य वा व्युदास एवकारेणोपक्षिप्यते ।

मूलभावप्रकाशिका

केवल श्रवणेति , केवलशब्देन प्रीतिराहित्यमुच्यते । श्रुतौ प्रवचनशब्दो मनन-
लक्षकः, मननसाध्यत्वात् प्रवचनस्य, प्रसिद्धप्रवचनस्य मोक्षहेतुत्वाप्रसक्त्या निषेधान-
र्हत्वात् । मेधाशब्दो निदिध्यासनपरः । श्रुतशब्दः श्रवणपर इति भावः । यमेवैष इति ;
एष परमात्मा यं वृणुते प्रार्थयते तेन पुंसां अयं परमात्मा प्राप्यो भवति । एष परमात्मा
तस्य स्वां तनूं स्वस्वरूपं विग्रहं च विवृणुते प्रकाशयतीति “यमेवैष” इति श्रुतिखण्डस्यार्थः ।
अनया श्रुत्या भवदभिमतं किं सिध्यतीत्याशङ्क्य परमात्मवरणीयतायाः परमात्मप्राप्तिहेतु-
त्वावगमात् परमात्मप्रीतिविषयत्वमन्तरेण परमात्मप्रार्थनीयत्वलक्षणवरणीयत्वं नास्तीति
सिद्धम् । यस्य पुंसः परमात्मनि प्रीतिरस्ति तस्मिन्नेव पुंसि परमात्मप्रीतिर्युक्ता, सर्वेषां
पुंसां स्वविषयप्रीतिमत्पुरुष एव प्रीतिदर्शनात् । ततश्च परमात्मनि प्रीतिर्मोक्षोपाय
इति सिध्यति ; ध्यानस्य च मोक्षोपायत्वं सिद्धम् ; अतः शास्त्रद्वयैककण्ठयाय
प्रीतिरूपं निदिध्यासनं मोक्षहेतुरित्याह—प्रियतम एव हीत्यादिना । यथायं
प्रियतम इत्यनेन “तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्” इति श्रुत्यर्थोऽत्रोक्तो भवतीति
द्रष्टव्यम् । यद्वा ‘यथायं प्रियतमः’ इत्युत्तरग्रन्थशेषः । तस्मिन् पक्षे ‘स्वयमेव भगवान्य-
तते’ इत्यस्याहमेव यत इत्यर्थः । प्रियतम इति , ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इत्युक्त-
मिति पूर्वेणान्वयः । न केवलं परमात्मविषयप्रीतेर्मोक्षहेतुत्वस्य वरणीयत्वाक्षिप्तपरमात्मप्री-

यतमत्वाक्षेपलाभमात्रं, गीतं च भगवनेत्याह—भगवतैवोक्तमिति । सततयुक्तानाम् ; सततयोगमाशंसमानानाम् ; मयि प्रीतिमतामिति यावत् ; भजता तेषा येनोपायेन मामुप-
यान्ति तादृशं बुद्धिलक्षणोपायं प्रीतिपूर्वकमह ददामीत्यर्थः । ‘सततयुक्तानाम्’ इत्य-
नेनोपासकस्य भगवति प्रीतिर्दर्शिता, प्रीतिपूर्वकम्’ इति भगवत्प्रीतिर्दर्शिता
भवति । न च “आशसाया भूतवच्च” इति क्तप्रत्यये प्रयोक्ताशंसायामेव दृष्ट, यथा
‘देवश्चेदृष्टः, सपत्ना शालयः’ ‘उपाध्यायश्चेदागत, अधीतं व्याकरणम्’ इत्यादाविति
शङ्क्यम्, प्रयोक्ताशंसायामेवेति नियमस्य वृत्तिग्रन्थादावदृष्टे । प्रियो हीति, अत्यर्थम्;
अत्यन्नमित्यर्थः । यतो ज्ञानिनोऽहमत्यन्तप्रीतिविषयोऽत एव मम तस्मिन् प्रीतिरित्यर्थः ।
अत्यर्थप्रिया यस्येति, विषयस्यात्यन्तानुकूलतयात्यन्तानुकूल यस्य भगवज्ज्ञान तस्य
वरणीयत्वम्, अतस्तेनैव पुंसा परमात्मा लभ्य इति “यमेवैष” इति गीतोपवृंहित-
श्रुत्योक्तं भवतीत्यर्थः । नन्वन्यत्र भक्तेरुपायत्वं प्रतीयते, कथमुच्यते प्रीतिरूपापन्नध्रुवानु-
स्मृतेरेवोपायत्वमित्याहङ्क्याह—एवंरूपेति । उपासनपर्यायत्वादिति, “सेवा भक्ति-
रुपास्ति” इति नैघण्टुकोक्तेः “स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते” इति स्मरणाच्चेति
भावः । अत एवेति ; यत,

वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यान श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ ।

सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तिरुपमृच्छति ॥

अत एव वेदनातिरिक्तोपायनिषेधकश्रुतीनां भक्तिव्यतिरिक्तोपायनिषेधकगीतावचनानां
च प्रमाणतमत्वेन सर्वसंप्रतिपन्नानामैककण्ठ्यं सिध्यतीति भावः । अतिमृत्युमेति ;
मृत्यु संसारमत्येति, तरतीत्यर्थः । अमृतः, मुक्त इत्यर्थः । अयनाय ; ईयते प्राप्यत
इत्ययनं प्राप्यम्, मोक्ष इति यावत् । प्रवेष्टुम्, प्राप्तुमित्यर्थः । पुरुषः स पर इत्यस्य
“यस्यान्तं स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्” इत्येतदुत्तरार्धम् । नन्वस्त्वेवंरूपा
ध्रुवानुस्मृतिर्मुक्त्युपायः ; तावता भवतः किं सिद्धमित्यत्राह—एवंरूपाया इति ।
यज्ञादिश्रुतेरिति ; “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” इति सूत्र इत्यर्थः । ननु कथं
यज्ञादीनां ध्रुवानुस्मृतिहेतुत्वम् ? “विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन” इति यज्ञादेर्विविदि-
षान्वयस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । विनियुज्यन्त इति ; विनियोगः
प्रतीयत इत्यर्थः । औपगवादौ प्रत्ययार्थप्राधान्यदर्शनेऽपि सनन्ते ‘अश्वेन जिगमिषति’

‘असिना जिघासति’ इत्यादावश्वादे प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव दर्शनात्, ‘ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु’ इति फलार्थकल्पितवाक्यश्रुते प्रकृत्यर्थप्रतिष्ठाया एव फलत्वप्रतीतिरिति मीमांसकव्यवहारात्, ज्योतिष्टोमादिविविधाक्येषु कामनाविषयत्वेन श्रुतस्य स्वर्गादेः फलत्वदर्शनेन प्रकृतेऽपि सन्प्रत्ययवाच्येच्छाकर्मत्वेन श्रुतस्य वेदनस्यैव यज्ञादिफलत्वस्योचितत्वाच्चेहापि प्रकृत्यर्थवेदनान्वय एव यज्ञादे प्रतीयते, सनन्तस्थले व्युत्पत्तिभेददर्शनादिति यद्यपीत्यस्याभिप्रायः । ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वादिति, वेदनस्यैव फलसाधनत्वात् तत्साधनत्वेनैव विविदिषाया गौणफलत्वस्येच्छाविषयत्वस्य च वक्तव्यत्वात् वेदनेच्छामन्तरेण तत्साधनविविदिषेच्छया कर्मानुष्ठान नास्तीति सिद्धम् । वेदनेच्छायां च सत्यां सिद्धा विविदिषेति किमुद्दिश्य कर्मानुष्ठीयेत ? अतो वेदनोत्पत्त्यर्थमेव कर्मानुष्ठेयम् । “विविदिषन्ति” इत्यत्र प्रत्ययार्थान्वयस्वारस्यं च भङ्गनीयमिति भावः । नन्वेवं तुल्यन्यायेन बुभुक्षासिद्धयर्थं चिकित्साकर्मविपाकादिकं च नानुष्ठीयेत, भोजनेच्छाभावे तत्साधनबुभुक्षायामिच्छाया असम्भवेन तदुद्देशेन कर्मानुष्ठानायोगात्, तत्सत्त्वे च बुभुक्षाया सिद्धत्वात् किमुद्दिश्य चिकित्साद्यनुष्ठानमिति साम्यात् । यदि च सामान्यतो भोजन इष्टसाधनत्वावगत्येच्छामात्रसत्त्वेऽजीर्णादिप्रतिबन्धकवशात् प्रवृत्तिपर्यन्तोत्कटेच्छा न जायत इति तदर्थं चिकित्साद्यनुष्ठानमिति, तर्हि ब्रह्मज्ञानेच्छायां सत्यामपि ब्रह्मायाससाध्यत्वज्ञानात् प्रवृत्तिपर्यन्तोत्कटेच्छा न जायत इति वक्तुं शक्यमिति चेत्—न, भोजनप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतधातुवैषम्यमूलकाजीर्णनिवृत्त्यर्थमेव चिकित्सानुष्ठानम् ; न तु भोजनेच्छासिद्ध्यर्थम्, तस्या पूर्णाया पूर्वमपि सत्त्वात् । तर्हि पूर्वं भोजनेच्छा सर्वात्मना नास्ति, इदानीमौषधसेवया सजाता’ इति व्यवहारः कथमिति चेत्—न, पूर्वं क्षुत्पीडाया अभावात् तन्निवृत्त्युद्देशेन भोजनेच्छा प्राङ् नासीत्, अधुना सामूढित्येतत्परत्वात् व्यवहारस्य । अतो विविदिषार्थकर्मानुष्ठानासम्भवात् तादर्थ्यं च सत्याप्रयाणं कर्मानुष्ठानानुवृत्तिविधिविरोधप्रसङ्गाच्च वेदन एव सनर्थं विहायान्वयोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्वा विविदिषार्थत्वेऽपि कर्मणां यावज्जीव वेदनानुवृत्त्यर्थं विविदिषाया अनुवृत्त्यवश्यभावात् विविदिषार्थमपि कर्मणामावश्यकत्वमिति भावः । अस्मिन् पक्षे ‘तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि’ इत्यत्र तच्छब्दो विविदिषापरः । “आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्” इति सूत्रं प्रायणान्तं ध्यानानुवृत्तिप्रतिपादनपरम् । “अग्निहोत्रात्” इति सूत्रं तु विद्यालक्षणकार्याग्निहोत्रादेर्या-

वज्जीवमनुष्ठेयत्वप्रतिपादनपरम्, “विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन” इति यज्ञादेर्वेदनार्थत्व-
दर्शनाद्विद्यालक्षणकार्यायाग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति हि तस्य सूत्रस्यार्थः । विवेकादिभ्य
एवेति, न तु केवलकर्मणा केवलशमादिना वेत्यर्थः । तल्लब्धिरिति ; ध्रुवानुस्मृतिलम्ब
इत्यर्थः । दर्शनशब्देनोपपत्तिरुच्यते, निर्वचनशब्देन प्रमाणम्, प्रमाणोपपत्तिभ्या-
मित्यर्थः । जात्याश्रयेति, जातिदुष्ट कलञ्जादि । आश्रयदुष्ट पतिताद्यन्नम् । केशकी-
टादिदूषितं निमित्तदुष्टम् । कामानभिष्वङ्ग इति ; कामशब्दितशब्दादिविषयेष्वनत्यादर
इत्यर्थः । शान्त इति, रागद्वेषादिरहित इत्यर्थः । आरम्बणेति, आरम्बणमालम्बन
शुभाश्रयः, तस्य सशीलन योगकालकर्तव्यध्यानानुग्रहार्थं कालान्तरेऽपि क्रियमाणमभ्य-
सनम् । अभ्यास इतीति, अत्र इतेर्विवेकादीनां स्वरूपं चाहेत्यत्रान्वयः । एवमुत्तर-
त्रापि द्रष्टव्यम् । स्मार्तमुदाहृतमिति; यद्यपि “बाल्येन तिष्ठासेदथ मुनि” इति श्रौतमपि
निर्वचनमस्ति, तथापि तद्वाक्ये आरम्बणसशीलनविधित्वस्य “सहकार्यन्तरविधि”
इत्यधिकरणन्यायसापेक्षत्वात् तदनादृत्य “सदा तद्भावभावित” इति वाक्ये “तस्मात्
सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर” इति विधेः स्पष्टत्वादिदं स्मार्तवचनमेव द्रमिडभाष्यकारेणो-
दाहृतमित्यर्थः । पञ्चेति, यथाशक्ति पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं क्रियेत्यर्थः । क्रियावानिति;
क्रियायाः ब्रह्मविद्याहेतुत्वस्य स्पष्टं प्रतिपादनात् वाक्यान्तरमाह—तमेतमिति, वेदानु-
वचनम्, वेदाध्ययनम् । अनाशकः, अनशनम्, स्वार्थे कन् प्रत्ययः । कामानशनलक्षण-
तपसेत्यर्थः । कृच्छ्रचान्द्रायणादिपापनाशकव्यावृत्त्यर्थम् ‘अनाशकेन’ इति तपोविशेषण-
मिति केचित् । सत्यम्, भूतहितम् । आर्जवम् ; मनोवाक्कायानामैकरूप्यम् । दया ;
स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वम् । दानम् ; लोभराहित्यम् अहिंसा ; करणत्रयेणापि
परपीडानिवृत्तिः । अभिध्या, परकीये स्वत्वबुद्धिः, निष्फलचिन्ता वा, तद्द्राहित्यम-
नभिध्या । सत्येनेति ; सत्यादिशब्देनार्जवादिप्रतिपादकवाक्यजातं क्रोडीकृतम् । शोक-
वस्तु पुत्रमरणादिकम् । आदिपदेन भयनिमित्तं विवक्षितम् । अत्र च शब्दो दैन्यशब्दश्च
भिन्नक्रमः । तथाच देशकालवैशुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेर्दैन्यं तज्जं च दैन्यं मनसो
भास्वरत्वविरोध्यवसाद इत्यर्थः । अत्र बन्धुजनदैन्यदर्शनेनापि दैन्यदर्शनात्तदैन्यस्य
दैन्यजत्वमस्तीति भावः । बलहीनेन ; मनोबलहीनेनेत्यर्थः । तद्विपर्ययजा ; देशकाल-
साद्गुण्यप्रियवस्त्वाद्यनुस्मृतिजेत्यर्थः । ‘मनसोऽवसादः’ इति ‘तुष्टिरुद्धिः’ इत्येतावदेव

वाक्यकारवाक्यम् ; तद्विपर्ययोऽनवसादः, तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इति चार्थसिद्धम् । ननु “स्वाध्यायशौचसतोषतपासि नियतात्मवान्” इत्युपादेयतयोपात्तस्य संतोषस्य कथं विरोधित्वमित्यत्राह—अतिसतोषश्चेति । तल्लब्धिरिति वाक्यकारवाक्यफलितार्थमाह—एवं-नियमेति; अनवसादानुद्धर्षविवेकविमोकादिलक्षणशमदमादिनिवृत्तिधर्मयुक्तस्येत्यर्थः । अनुष्ठानेनैवेत्येवकारेण केवलशमदमादि. केवलकर्म च न विद्यानिष्पादकमित्युक्तं भवति । तथाचेति ; विद्याया. कर्मसापेक्षत्वप्रतिपादकं श्रुत्यन्तरमित्यर्थः । विद्यां चाविद्यां चेति; विद्याम् ; ज्ञानम्, अविद्याम्, तद्विन्नं कर्म च ; सह सहिततया अविनाभूततया कार्यकारणभावेन ; यो वेद कर्मणो विद्यासाधनत्वं यो जानाति ; स कर्मानुष्ठाय निरस्त-ज्ञानप्रतिबन्धको भूत्वा विद्यां संपाद्य मुक्तो भवतीति श्रुत्यर्थः । प्राचीनमिति, अनादिभव-संचितमित्यर्थः । नन्वविद्याशब्दस्य विद्याविरोधिवाचिन

“अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृपसर्वगा ।

संसारतापानखिलानवाप्नोत्यति संततान् ॥”

इति समीचीनज्ञानप्रतिबन्धककर्मवाचितया कथं ज्ञानानुकूलकर्मवाचित्वमित्यत्राह—मृत्यु-तरणेति । नात्राविद्याशब्दस्य विद्याविरोधिवाचित्वम्, अपितु तदन्यवाचित्वमेव । न अस्तदन्यतद्विरुद्धतदभावानां त्रयाणामप्यर्थत्वादिति भावः । विहितं कर्मेवेति, फलाभि-संधिरहितं परमात्मासाधनरूपं कर्मेत्यर्थः । ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा’ इत्यस्योपबृंहणं दर्शयति—इयाजेति । केशिध्वजोऽपि शास्त्रजन्यं ब्रह्मज्ञानयुक्तः सन् ब्रह्मविद्यां फलत्वे-नाधिष्ठायोद्दिश्य अविद्यया फलाभिसंधिरहितकर्मणा मृत्युं ज्ञानविरोधि कर्मं तर्तुमत्येतुं सुबहून्यज्ञानिष्टवानिति श्लोकार्थः । एतेन “अविद्यया मृत्युं संसारं तीर्त्वा प्राप्य वर्तमानः” इति तरते प्राप्त्यर्थतया व्याख्यान्तरयोजनाया अनवकाश इत्युक्तं भवति । ननु “धर्मेण पापमपनुदति” इति श्रुत्यनुसारेणानभिसहितफलेनापि कर्मणा पापस्यैव निरसनीयत्वात् कथं ‘ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म’ इति पुण्यापुण्यसाधारणकर्म-सामान्यस्य निवर्त्यत्वमुक्तमिति शङ्कायामाह—ज्ञानविरोधि चेति । अनिष्टफलतयेति ; अलौकिकानिष्टसाधनत्वस्यैव पापशब्दार्थत्वादिति भावः । ननु कर्मणो ग्राह्याभावावगाहि-निश्चयतत्सामग्रीभिन्नस्य ज्ञानकारणविघटकस्य कथं ज्ञानविरोधित्वम् ? इत्यत्राह—अस्य

च ज्ञानविरोधिचत्वमिति । शुद्धसत्त्वविरोधीति, शुद्ध समृद्ध सत्त्वम्, सत्त्वविवृद्धिविरोधी-
त्यर्थः । ननु पापस्य ज्ञानविरोधित्वे प्रमाणप्रतिपक्षे हि कल्पनेयं गोमते, तदेव कुत इत्यत्राह—
पापस्य चेति । एष एवासाधु कर्म कारयतीति, अधोनिनीषाया असाधुकर्महेतुत्व-
प्रतिपादकेऽस्मिन्वाक्ये वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं “यमधो निनीषति” इत्यत्र यच्छब्देनाधो-
निनीषाहेतुभूतपापविशिष्टोऽभिप्रेतः । ततश्च पापस्याधोनिनीषाद्वारा असाधुकर्मकारयितृत्व-
प्रति निमित्तत्व प्रतीयते । तत्कारयितृत्व च

“यस्मै देवा प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।

बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपनीतो न पश्यति ॥”

इत्युक्तरीत्या समीचीनबुद्धिप्रतिबन्धपूर्वकविपरीतबुद्ध्युत्पादनद्वारेणैवेति पापस्य ज्ञानविरो-
धित्वमनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत इति भावः । ‘पापस्य ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूत-
शुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण’ इति पूर्वोक्तार्थे प्रमाणं दर्शयति—रजस्तमसो-
रिति । धर्मेणेति ;

“पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

वृद्धप्रज्ञं पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥

पापं प्रज्ञा नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

नष्टप्रज्ञं पापमेव पुनरारभते नरः ॥

सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्वान् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥

लोभं प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो लोभ एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥”

इत्यादिकमत्रानुसंधेयम् । अवसेयमिति ; उत्पाद्यमित्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मोपासनस्य कर्म-
सापेक्षत्वं, कर्मणस्तद्विचारसापेक्षत्वं च, ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारसापेक्षत्वे किमायात-

मित्याशङ्क्य कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिरूपब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणाशे ' एतादृश-
कर्माङ्गमुपासनमस्थिरफलकम् ' इत्येवरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरूपाधिकारिविशेषणे
चोपयोगात् कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारोपयोगोऽप्यस्तीत्याह—अतोऽपेक्षितेति । इदमु-
पलक्षणम्—मुख्यक्रमानुरोधेनाङ्गक्रमस्य पञ्चमे स्थितत्वात् कर्मब्रह्मोपासनलक्षणमुख्यक्रमानु-
रोधेन तच्छेषभूतयोस्तद्विचारयोरपि क्रमो युक्तः । व्याख्येयभूतवेदक्रमानुरोधादपि
व्याख्यानभूतकर्मब्रह्मविचारयोः क्रमो युक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

श्रीभाष्यम्

अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण
न संपत्स्यन्ते, फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्व-
रूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात् । एषां
साधनत्वं च विनियोगावसेयम् । विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः ।
स च तार्तीयः । उद्गोथाद्युपासनानि कर्मसमृद्धयर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टि-
रूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि । तान्यपि कर्माण्य-
नभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादकानीति तत्साद्रूप्यापादनान्येतानि
सुतरामिहैव संगतानि । तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्व-
संमता ।

श्रुतप्रकाशिका

यदनपेक्षितं परेणोक्तं तदेवापेक्षितमित्युक्तम्, यतु परेणापेक्षितमित्युक्तं तस्यान-
पेक्षितत्वमुच्यते—अपि चेत्यादिना । नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्चेति ; चत्स्वर्थः,
प्रत्युतेति यावत् । मीमांसाश्रवणमन्तरेण, कर्मब्रह्ममीमांसाश्रवणमन्तरेणेत्यर्थः । न
सपत्स्यन्त इत्यनेन पश्चाद्भावित्वमुक्तम् । कुत इत्यत्राह—फलेति । फलविशेषो
भोगमोक्षरूपः, करणविशेषो यज्ञोपासनादि ; इतिकर्तव्यताविशेषः प्रयाजादिः
साधनसप्तकं च, अधिकारिविशेषो बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्च । एषा निश्चयादृते । कर्मस्वरूपं साङ्गं
यज्ञात्मकमुपासनात्मकं च । भाष्यकारश्च “ यागात्मकमुपासनात्मकं च कर्म ” इति हि

वक्ष्यति । “ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ” इति च सूत्रम् , “ उपासनात्मके कर्मणि ” इति च तस्य भाष्यम् । उपासनस्य कर्मत्वं स्मृतिसततिरूपनया तस्य प्रयत्नमाध्यत्वान् ।

“ वाचिकै पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ।

शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्थावरता नर ॥ ”

इत्यत्र मनुश्च “ मानसै कर्मदोषै ” इत्युक्तवान् । फल चोभय भोगो मोक्षश्च । आत्मनित्यत्वादीनामिति ; आदिशब्देनात्मनो “ निर्वाणमय एवायम् ” इत्युक्तजानानन्दस्वरूपत्वादिक विवक्षितम् । अत्र साध्याविशिष्टत्व हेतो प्रतीयत इति चेत्—मैवम् , मीमासाया फलकरणेतिकर्तव्यतादीना प्रत्यधिकरण तत्तन्न्यायैर्यो निर्णय क्रियते, स हेतुः ; एवं तत्तदधिकरणन्यायानुगृहीतश्रुतिवाक्यसमुदायजन्या या प्रमितिरुपायोपेयविषया, सा साध्या । तत्तद्वान्तरवाक्यार्थनिश्चयैस्तत्समुदायरूपमहावाक्यार्थनिर्णय साध्य इत्यर्थ , यथा ‘ पदार्थनिश्चयैर्वाक्यार्थनिश्चय ’ इत्युक्ते सति न साध्याविशिष्टता, तद्वत् । अत एव हि करणैतिकर्तव्यतादिशब्दै पूर्व पृथगुक्त्वा पश्चात्कर्मस्वरूपशब्देनोक्तम् । ‘ फलकरण— ’ इत्यादि भाष्यस्य कर्ममीमासात्रविषयत्वे ‘ तत्फलस्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनाम् ’ इति वक्तुमयुक्तम् । निरुपपदमीमांसाशब्दस्य “ मीमासाशास्त्रम् ” इत्यादिभाष्ये भागद्वयविषयतया प्रयुक्तत्वाच्च यथोक्त एवार्थ । तस्मात्कर्मब्रह्मविचारानन्तरभावी नित्यानित्यवस्तुविवेक , तत इहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्व च , शमदमादिसाधनसपञ्च “ शमदमाद्युपेतः स्यात् ” इति , ब्रह्ममीमासाया हि शमदमादिस्वरूप निरूप्यते ; अस्मिन्नुपेत्ये सिद्धे ब्रह्मविचार , ब्रह्मविचारात्तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय स्यात् । अत पश्चाद्भाविन पूर्ववृत्तत्वमनुपपन्नम् । साङ्गाध्ययनज्ञापातप्रतीतिरेव नित्यानित्यवस्तुविवेक इति चेत्—तदयुक्तम् ; न ह्यापातप्रतीतिरिहामुत्रफलभोगविरागमुमुक्षुत्वयोर्हेतु , नित्यानित्यविपर्ययप्रतीते । किञ्च—आपातप्रतीतिरुभयभागविचारसाधारणी , तत्र प्रथम कर्मविचार एव प्रवृत्तिर्युक्ता, उभयत्र बुभुत्साया अविशिष्टत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च । शास्त्रान्तरेणापि नित्यानित्यविवेकादिर्नोपपद्यते, प्रथममेवाध्ययनविधिविषयतया पुरुषस्य शास्त्रान्तरानवकाशान् । किञ्च—शास्त्रान्तरे परमाणुकारणत्वाब्रह्मात्मकप्रधानकारणत्वगगनादनित्यत्वनिमित्तमात्रेश्वरत्वादयो वेदान्तविरुद्धा एवार्था बहव उपलभ्यन्ते ; अतः शास्त्रान्तरजन्यो नित्यानित्यवस्तुविवेको वेदान्तविरुद्धत्वान्न तद्विचारं प्रति पूर्ववृत्तो भवितुमर्हति । किञ्च—शास्त्रान्तरे षट्पदार्थ-

षोडशपदार्थज्ञानादीना मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनेन वेदान्तश्रवणनैरपेक्ष्याच्च न तज्जन्यविवेकस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तम्, “यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः” “छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः” इति हि तत्र तत्रोच्यते। किञ्च “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुतिरेवविच्छब्देन शास्त्रजन्यज्ञानमनूय “पश्येत्” इति प्रतिपन्नस्योपासनस्याङ्गतया शमादीनुपदिशति। अतः शमादीनां श्रवणपूर्ववृत्तत्वं श्रुतिविरुद्धम्। “प्रज्ञान्तचित्ताय” इत्यादिश्रुतिस्तु श्रवणौपयिकावधाननिष्पादनार्थेत्युक्तम्। इतिहासपुराणादिश्रवणान्नित्यानित्यविवेक इति चेत्, तर्हि तत एव ब्रह्मस्वरूपावगमाद् ब्रह्मविचारस्यानारम्भणीयत्वं स्यात्। इतिहासपुराणयोरपि सशयविपर्ययबाहुल्यात्तन्निरासाय ब्रह्मविचारोऽपेक्षित इति चेत्, सशयविपर्ययबाहुल्यादेव नित्यानित्यविवेकोऽपि तत्र दुःसपाद इति न साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तम्। यत्तु “नित्यानित्ययोर्वसन्तीति नित्यानित्यवस्तूनि, तद्वर्मा” इत्यारभ्य वाचस्पतिनोक्तम्—“नित्यस्य धर्मिणो नित्यत्वं सत्यत्वं, तत एवोपादेशत्वम्, अनित्यस्य धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वं, तत एव हेयत्वमित्येव नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्वर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः” इति, तत्र ब्रूमः—अनित्यस्य तावदसत्यत्वं वक्ष्यमाणप्रकारेण निरस्तं वेदितव्यम्। ‘यन्नित्यं तदुपादेयं, यदनित्यं तद्वेद्यम्’ इत्युभयमप्यनुपपन्नम्, सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनतदुपयोगिनामेवोपादेयत्वबुद्धिदर्शनात्, तद्व्यतिरिक्तस्यैवानुपादेयताबुद्धिदर्शनाच्च। नित्यमपि दुःखरूपं दुःखनिमित्तं वा यदि स्यात् हेयमित्येव प्रतीयते, अनुभयं चेदुपेक्ष्यते, अनित्यमपि सुखरूपं सुखनिमित्तं वा भवति चेत् तदुपादीयते। निरूपकस्य तु हेयमिति चेत्—न; प्रकृष्टसुखान्तरदर्शनात्यन्तदुःखसाध्यत्वं दुःखोदकत्वविरहे सति निरूपकस्यापि तत्रोपादेयताबुद्धिदर्शनात्। क्षीरौदनलाभात्कणस्त्यज्यते, अन्धकूपपतिता वराटिका तदुद्धरणक्लेशस्य तल्लभसुखादतिशयितत्वाच्च्यज्यते; विषमिश्रमन्त्रं मरणभयात् त्यज्यते, सक्चन्दनादि तु ततः प्रकृष्टसुखालाभादाद्यन्तयोस्तीव्रदुःखानुबन्धाभावाच्च परिमितमप्युपादीयते। तस्मादनित्यस्य हेयत्वं नानित्यत्वमात्रप्रयुक्तम्। यद्युच्येत—नित्यस्य दुःखासंभिन्नसुखरूपत्वादुपादेयत्वं, तदसंभवादनित्यस्य च हेयत्वमिति, अत्रोच्यते—नित्यस्य दुःखासंभिन्नसुखरूपत्वं किं व्याप्यावगम्यते? उत शास्त्रात्? न प्रथमः, नित्यस्य कालादेः

सुखरूपत्वादर्शनात्, नित्यस्यात्मनो दुःखासम्बन्धसुखरूपत्वादर्शनाच्च । आत्मनो हि दुःखमुपलभ्यते—‘अहं दुःखी’ इति । शास्त्रतश्चेत् ; यदि वेदात्, वेदजन्यं च किमापातज्ञानम् ? उत प्रमितिरूपम् ? प्रथमे कर्मब्रह्मभागसाधारण्यात् कर्मविचारातिक्रमेण ब्रह्मविचारः प्रति तस्य पूर्ववृत्तत्वानुपपत्तिः, निश्चयरूपं चेत्, मोमासाद्वयफलं स्यात् ; आगमान्तरमूलत्वे विरुद्धतयानुपयोगात्तस्यैतन्नैरपेक्षयाच्च पूर्ववृत्तत्वानुपपत्तिः । अथोच्येत—यन्नित्यं तदुपादेयमिति नैवं प्रतीतिः । किंतु नित्यं सुखं सम्भवति चेत्, तदुपादेयम् ; सति तस्मिन्ननित्यमनुपादेयमिति । तत्र तावन्नित्यसुखसम्भजनस्य ब्रह्मविचारोपयोगो नित्यफलोपादिस्साद्वारेणेति वक्तव्यम् । शास्त्रान्तरेषु कर्मकाण्डे च नित्यफलसम्भावनाया निवारकामावाचित्यानित्यविवेकानन्तरं तेषामप्यारम्भणीयता स्यात् । तेषु हि नित्यं फलं प्रतीयते । तदसदिति चेत्, तदसत्त्वमप्रामाण्यादन्यपरत्वाद्वा भवेत्, तदुभयं कर्ममीमांसया विना न सिध्यतीति तस्या पूर्ववृत्तत्वमभ्युपेतव्यम् । आद्यसूत्रं तज्ज्ञापनपरमिति चेत्—न, तस्य स्वशास्त्रारम्भोपयिक्विषयप्रयोजनपरत्वेन शास्त्रान्तराप्रामाण्यादिप्रतिपादनपरत्वाभावात् । स्वार्थोपयोगित्वात्तदप्रामाण्यादिकमभिप्रेतमिति चेत्, तर्हि तस्य स्वोपजीव्यज्ञापनमपेक्षितमिति कर्मविचारस्य तर्कपादस्य च पूर्ववृत्तत्वमापद्येत । शास्त्रान्तराप्रामाण्यं हि कर्ममीमांसाप्रथमपादावसेयम् । अन्यपरत्वं वाक्यान्तरविरोधादिभिः । नित्यफलाविवक्षाध्यवसायश्च तत्रत्यन्यायाधीनः । शास्त्रान्तरप्रमेयदौस्थ्यं च तर्कपादे दर्शयिष्यते । किंच, आद्यसूत्रादेव शास्त्रान्तरगतनित्यफलासत्त्वावगमश्चेदन्योन्याश्रयः—ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यान्यत्र नित्यफलासत्त्वावगमः, तदवगमाद्ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिरिति । न चैवं सति धर्मजिज्ञासासूत्रेऽप्यन्योन्याश्रयः शङ्कनीयः, मित्रादिप्रेरणया कृतसाक्षाध्ययनस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थपातप्रतीत्यैव प्रवृत्त्युपपत्तेः । येषां धर्मविचारो वैधस्तेषामेवान्योन्याश्रयः—वैधत्वज्ञानाद्विचारो विचाराद्वैधत्वज्ञानमिति । किंच, अनित्यफलहेयताज्ञानस्य स्वर्गादिफलजिज्ञासाद्वारेण ब्रह्मविचारोपयोगो वक्तव्यः, स्वर्गादिफलस्यानित्यत्वं दुःखसंभित्तत्वं च कथमवगम्यते ? शास्त्रान्तरेण चेत्, तत्रैव नित्यपुरुषार्थसिद्धेर्नैराकाङ्क्ष्येण ब्रह्मविचारप्रवृत्त्ययोगात्तत्पूर्ववृत्तत्वानुपपत्तिः । यत्सुखं तदनित्यमिति स्वोत्प्रेक्षिततर्कमात्रेण चेत्, तेनैव निरस्तनित्यपुरुषार्थसंभावनतया ब्रह्मविचारः प्रतिबध्येत । दुःखनिवृत्तेरन्तराहित्यात् स्वाभाविकसुखस्यानादिभावत्वादन्तविरहोपपत्तेश्च न नित्यपुरुषार्थसंभावेनेति

चेत्—न, दुःखनिवृत्तिश्चेद् दुःखानुबन्धिनी^१ दुःखनिवृत्तित्वात् सप्रतिपन्नवत् ; सुखं चेत्सुखत्वादेव कृतकमित्येवरूढकुतर्कोत्प्रेक्षासमवेन केवलतर्कशरणानां नित्यपुरुषार्थसंभावनायां दुरुपपादत्वात् । शास्त्रसिद्धनित्येतरविषयो व्याप्तिनिश्चय इति चेत्—न, वेदान्तश्रवणपूर्वको व्याप्तिनिश्चय, तत्पूर्वकं वेदान्तश्रवणमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतो ब्रह्मविचारं प्रति नित्यानित्यगन्धर्मविवेकोपयोगाय नित्यानित्यविभागे प्रत्यक्षाप्रवृत्ते तर्कस्यातिप्रसक्ते शास्त्रान्तराणां ब्रह्मविचारनैराकाङ्क्षापादकत्वात् तद्विरोधेनानुपयोगाच्च वेद एव प्रमाणीकर्तव्ये तत्रापातप्रतीनेरुभयभागमाधारण्यात् । नित्यानित्यनिश्चयस्य मीमासाद्वयफलत्वेनान्योन्याश्रयस्य दुस्तरत्वाच्च नित्यानित्यगतहेयोपादेयत्वज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्युक्तम् । ननु शास्त्रान्तरेषु नित्यफलनभावनायां निवारकाभावाच्चित्यानित्यविवेकादिमत्तस्तत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति यदुक्तं तन्न, शास्त्रान्तरनिवारकत्वादाद्यसूत्रस्य ; ‘ब्रह्मैव जिज्ञास्य, न प्रकृतिपुरुषौ’ इति हि सूत्रार्थ इति—तदुक्तम् ; साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्ववादिभिरस्यार्थस्यानङ्गीकृतत्वात् । तापत्रयज्ञानपूर्ववृत्तत्ववादिभिरयमर्थ उक्त, न चायमर्थ उपपन्न, तथाहि—न तावदयमर्थ सूत्रकृतोद्दिश्यते, न वा ज्ञाप्यते ; कितूपपाद्यत इति वक्तव्यम्, न्यायनिबन्धनत्वात् सूत्राणाम् । उपपत्तिश्च शास्त्रान्तरदौर्बल्यमेव वा, स्वशास्त्रप्राबल्यमेव वा, समुचितमुभयं वा । न प्रथमः, स्वशास्त्रस्य दौर्बल्ये ब्रह्मणोऽप्यजिज्ञास्यत्वात् । न द्वितीय, शास्त्रान्तरस्य प्राबल्ये ब्रह्मण एव जिज्ञास्यत्वासिद्धे । तृतीये सूत्रवैयर्थ्यम्, पूर्वमीमासायामेव चोदनासूत्रप्रभृतिभिस्तदुभयसिद्धे । तत एव तस्या पूर्ववृत्तत्वापत्तिश्च, अवश्यापेक्षितत्वात् । वेदप्रामाण्यमात्रे सिद्धेऽपि ब्रह्मणि प्रामाण्यं न तावता सिध्यतीति चेत्, तर्हि यैर्हेतुभिर्ब्रह्मणि प्रामाण्यासंभवशङ्कास्ते परिहर्तव्याः । ते च सिद्धे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्यादय इति तत्परिहारेण ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यसमर्थनपरत्वेऽस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतः स्यात् । अत एव दुःखत्रयाभिघातज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वमपि निरस्तम्, तथाहि—किमैहिकदुःखज्ञानं पूर्ववृत्तम् ? उत नारकदुःखज्ञानम् ? उत स्वर्गादेरप्यल्पास्थिरतया तापत्रयान्तर्गतत्वज्ञानम् ? न प्रथमं, आयुर्वेदादिभिस्तन्निरसनोपायावगमाद्वेदान्तविचारनैरपेक्ष्यात् । न द्वितीयं, निरयदुःखहेतुभूतपापानोदनकरत्रतनियमविधायकशास्त्रबाहुल्याद्वेदान्तनैरपेक्ष्यात् । तृतीये तु कर्मविचारापेक्षा स्यादेव, प्रथमत एवाध्ययनविधिवश्यस्य शास्त्रान्तरावगमावमरविधुरत्वात्, सत्यप्यवसरे स्वर्गाद्यल्पा-

स्थिरत्वज्ञापकैस्तैरेव शास्त्रैर्मुक्त्युपायस्यावगंतत्वेन वेदान्तनैरपेक्ष्याद्वेदान्तविरुद्धार्थाभिधा-
यिना तेषामवगमस्य वेदान्तज्ञानपूर्ववृत्तत्वायोगात्, आपातप्रतीनेरितिहासपुगणयोश्चाल्पा-
स्थिरत्वानन्तस्थिरत्वविपर्ययप्रतीतिहेतुत्वाच्च । पूर्वं व्याख्येयस्वभावात् क्रमनियम उक्त ;
व्याख्यानस्वभावादपि तत्सिद्धिरिदानीमुच्यते—**एषामिति । एषाम्**, शमादीनाम् । **चः**
समुच्चये । **विनियोगावसेयम्** ; विनियोगोऽङ्गत्वज्ञापनम् । तत किमित्यत्राह—**विनि-**
योगश्चेति । ततोऽपि किमित्यत्राह—**स च तार्तीय इति** ; तृतीयाध्यायोक्त इत्यर्थः ।
इदं प्रदर्शनार्थमुक्तम्, कर्मविचारोक्तकृत्स्नन्यायसापेक्षत्वाद्ब्रह्मविचारस्य । एतानि हि
कर्ममीमासाध्यायानां प्रमेयाणि—प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । द्वितीयेऽध्याये
शास्त्रभेद कर्मभेदो वा ; भेदहेतवश्च शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि ।
तृतीयेऽङ्गनिरूपणम्, अङ्गत्वज्ञापकानि, प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यानानि । चतुर्थे कर्त्वर्थपुरुषार्थभेदनिरूपणेन पुरुषार्थे कर्त्वर्थानां प्रयुक्तिर्निरूपिता ।
पञ्चमे क्रमः, क्रैमप्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डानि । षष्ठेऽधिकारिनिरूपणम् ।
सप्तमे सामान्यातिदेशो निरूपितः । अष्टमे विशेषातिदेशः । नवमे ऊहः । दशमे बाधः ।
एकादशद्वादशयोस्तन्त्रप्रसङ्गौ । यथोक्तम्—

“ धर्मधीमानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः ।

सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः ॥ ”

इति । एतन्न्यायसापेक्षत्वसर्कषसापेक्षत्वञ्च ब्रह्मविचारे तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । तस्मात्
स च तार्तीय इति प्रदर्शनार्थमुक्तम् । अथ कर्मविचारापेक्षत्वेऽभ्युच्चययुक्तिरुच्यते—
उद्गीथादीति । परेण प्रसङ्गात् सगतिरुक्ता, अत्र तु साक्षात्सगतिरुपपाद्यते । **कर्मसमृ-**
द्धयर्थान्यपीति ; “ कर्मसमृद्धयर्थत्वे तत्प्रयोजनं तन्निर्वचनात् ” इति वाक्यकारवृचनं
स्मारितम् । **ब्रह्मदृष्टिरूपाणीति** ; अब्रह्मणि ब्रह्मत्वेन दृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिः, ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात्
ब्रह्मज्ञानसापेक्षान्येत्यर्थः । इतिहेतौ । **इहैव चिन्तनीयानि**, न तु कर्मविचारे । **तान्यपि**
कर्माणि, यत्समृद्धयर्थान्युद्गीथाद्युपासनानि तान्यपीत्यर्थः । **अनभिसंहितफलानि** ; अन-
भिसंहितफलत्वात् ब्रह्मविद्योत्पादकानीत्यर्थः । इतिहेतौ । **तत्साद्रूप्यापादनानि** ; साद्रु-
प्यं प्रबलप्रतिबन्धके सत्यपि शीघ्रफलप्रदत्वम्, तदापादनानि ; ब्रह्मविद्या शीघ्रसंपाद-
यन्तीत्यर्थः । **एतानि** ; उद्गीथाद्युपासनानि । अतः इहैव सुतरां संगतानि । प्रधानानु-

पयोगित्वेन सादृश्यादिना धीस्थत्व प्रसङ्गात्सगतिः । अन्यतरापेक्षयोभयापेक्षया वा सगतिः साक्षात्सगतिः । अत्र तूभयोरपेक्षितत्व प्रतिपादितम् । **ब्रह्मदृष्टिरूपाणीत्युद्गीथाद्युपास-**नस्य ब्रह्मज्ञानापेक्षाभिहिता । **ब्रह्मविद्योत्पादकानीति** ब्रह्मज्ञानस्योद्गीथाद्युपासनापेक्षाभिहिता । एतदभिप्रायेण सुतरामित्युक्तम् । इहैवेत्युभयापेक्षया अत्रैव विद्यमानत्वात् सुतरां सगतिरिहैव, न तु कर्मविचार इत्यर्थः । ननु — कथमुद्गीथादिविचारस्य ब्रह्मविचार एव सुतरां सगतिः ? कर्मविचारेऽपि सुतरां सगतिरस्ति, उभयापेक्षया सगतिर्हि सुतरां संगतिः, कर्माङ्गाश्रयत्वादुद्गीथादिधियां तद्विचारस्य कर्मापेक्षास्ति, कर्मणामपि स्वसमृद्धयर्थोद्गीथाद्युपासनापेक्षास्तीत्युभयापेक्षया विद्यमानत्वात् । उच्यते—कर्मसमृद्धयर्थोद्गीथाद्युपासनापेक्षा केवलकर्मणां विद्याङ्गकर्मणां च तुल्या । अतः कर्मसमृद्धयर्थत्वहेतुः साधारणः । कर्माङ्गाश्रयत्वं पूर्वभागविचारसंगतेरसाधारणहेतुः । ब्रह्मज्ञानसापेक्षत्वमुत्तरभागविचारसंगतेरसाधारणहेतुः । एव साधारणासाधारणहेतुद्वयवत्तासाम्येऽपि ब्रह्मदृष्टिरूपोद्गीथाद्युपासनानां ब्रह्मज्ञानसापेक्षत्वात् तेन विना, तच्चिन्तनमशक्यं पूर्वभागविचारे; न हि कर्मविचारात्पूर्वं ब्रह्मविचार उपपद्यते, प्रागुक्तसंज्ञतिविशेषविशिष्टत्वात्तयो । उत्तरभागे तु ब्रह्मज्ञानस्य सुलभत्वान्निवृत्तकर्मविचारस्योद्गीथाद्युपासनचिन्तनं कर्तुं शक्यम् । अतः एव शक्यत्वादुद्गीथाद्युपासनान्युपनिषद्भागे विहितानि । अतः एव ब्रह्ममीमांसया निर्लुपितानि च । एवं वेदान्तभागविहितत्वब्रह्ममीमांसाविचारितत्वशक्यत्वरूपवैषम्यत्रयविशेषिताया उभयापेक्षया उत्तरभाग एव विद्यमानत्वात् तन्निबन्धना सुतरां संगतिस्तत्रैवेत्यभिप्रायेण सुतरामिहैव संगतानीत्युक्तम् । अयं चाभ्युच्चयहेतुः । यदप्रधानस्यार्थस्यापि साक्षात्सगतत्वात्तस्याप्यवश्यापेक्षितः कर्मविचार इति प्रधानप्रतिपाद्यस्य नियमेनापेक्षितत्वरूप प्रधानहेतुः पूर्वमेवोक्तः । ततः किं प्रकृतानन्तर्यस्येत्यत्राह—**तेषां चेति । तेषाम् ; उद्गीथाद्युपासनानाम् । सर्वसंमता ;** तत्साक्षात्संगतत्वे हि विगानम्, उद्गीथाद्युपासने चिन्त्ये सति तस्य कर्मज्ञानापेक्षा सर्वाविगीता । यत्त्वधीतवेदान्तस्य कर्माधिगमापेक्षानास्तीत्युक्तम्—तदसगतम्, वेदान्तेष्वप्युपायपरमुक्तिपरवाक्यमात्राध्यायिनः पुरुषस्य ब्रह्मविचारेऽपि तृतीयचतुर्थाध्यायमात्रश्रवणप्रसङ्गात् । तृतीयचतुर्थयोः प्रथमद्वितीयोक्तन्यायसापेक्षत्वमस्तीति चेत्, तर्हि कृत्स्नस्य ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारन्यायसापेक्षत्वात्तस्यैव पूर्ववृत्तत्वम् । जन्मान्तरसुकृतविशेषेण कस्यचिद्ब्रह्मविचारमात्रापेक्षेति चेत्, तस्य सुकृतविशेषेण

तृतीयचतुर्थमात्रापेक्षा किं न स्यात् ? अथवा सुकृतातिशयात्कृत्स्नब्रह्मविचारनिरपेक्षा किं न स्यात् ? किंच वेदान्तेषूपायफलपरवाक्यमात्राध्ययनमशाम्नीयमिति त्वयापि वक्तव्यम् ; तद्वेदान्तमात्राध्ययनस्यापि तुल्यम्, कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनस्य विहितत्वात् । अतो विध्यनिलङ्घिनां यदपेक्षितं तदेव पूर्ववृत्तमित्यसंगतम् । कृत्स्नाध्यायिनोऽपि सुकृतवशात् काचिक-श्रवणापेक्षाया पूर्वमेव दत्तमुत्तरम् । “ विरोधादप्रमाणत्वात् ” इत्यादिग्रन्थसंगृहीतानि दूषणानि “ अत्रोच्यते ” इत्यादिना सिद्धान्तभाष्येण परिहृतानि । तथाहि—कर्मणामनित्यफलत्वेन विरोधोऽनभिसहितफलत्वात्परिहृत । भेदवासनाजनकत्वेनैक्यज्ञानविरोधस्तु “ पृथगात्मानम् ” इति पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वश्रुत्या परिहृत । अयं विरोधो वक्ष्यमाणवस्तुसामर्थ्यान्तर्भूतश्च, मोक्षस्य सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपताया प्रपञ्चमिथ्यात्वोपपादनसापेक्षत्वात् । ऐक्यज्ञानस्योपायत्वेऽपि कर्मणामदृष्टद्वारेणोपयोगादविरोधः । अप्रमाणत्वं “ क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ” इत्यादिसन्नहितविनियोजकप्रमाणप्रदर्शनात् परिहृतम् । विविदिषार्थचित्तशुद्ध्युपयोगस्तु वेदज्ञोत्पत्त्युपयुक्तमनोर्नैर्मल्यहेतुत्वोपपादनेन विविदिषार्थत्वेऽपि तस्या अहरहरुत्पत्त्यभेक्षोपपादनेन च प्रत्युक्तः । ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वश्रवणं च साधनद्वित्वानभ्युपगमादुत्तरम् । सामर्थ्यं नाम मिथ्याभूतशब्दस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वरूपं वस्तुसामर्थ्यम् ; तत्तु प्रपञ्चमिथ्यात्वदूषणेन प्रतिवक्ष्यते । शमाद्यङ्गकतान्नानुकूलो विरोधश्च प्रवृत्तिरूपयज्ञादेर्निवृत्तिरूपशमादेश्च भिन्नविषयत्वेनाविरोधात्परिहृतः । शमादयो ह्यविहिताप्रतिषिद्धनिषिद्धकाम्यविषया इत्युक्तम् । वाक्यार्थज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वप्रत्यक्षविरोधाग्राह्यविरोधाभ्यां निरस्तम् । तत्र निवर्त्यवासनाया निवर्तकोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेन श्रवणादेर्भेदवासनानिरासार्थमनपेक्षितत्वात् तद्वैयर्थ्यपरिहारस्यानुपपन्नत्वात् “ श्रवणादिकमोक्षिद्रवाक्यजाधीर्विमोचिका ” इत्येतदप्यपास्तम् ।

भावप्रकाशिका

साधनसप्तकं चेति ; विवेकविमोकादीत्यर्थः । इत्यारभ्येति, “ नित्यानित्ययोर्वसन्तीति नित्यानित्यवस्तूनि, तद्धर्माः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः, एतदुक्तं भवति—मा भूत् ‘ इदमृतं नित्यम्, इदममृतं नित्यम् ’ इति धर्मविशेषविषयो विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव ; नित्यत्वं सत्यत्वम्, तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यम् ; तथा चास्थगोचरः अनित्यत्वमस-

त्यत्वम्, तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतम्, तथा चानास्थागोचर । तदेनेष्वनुभूयमानेषु युष्म-
 दस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वत् नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति ।
 यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तत्तापत्रयपरीतं त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेक-
 प्राग्भवीयाद्वा, ऐहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति
 शेषः । ‘इदं नित्यम्, इदमनित्यम्’ इति विशेषनिश्चयाभावेऽपि नित्यत्वानित्यत्वयोर्धर्मिभ्या
 भवितव्यमित्येव योऽयं सामान्यनिश्चयः स एव नित्यानित्यवस्तुविवेकशब्दार्थः इति भावः ।
 “नित्यस्य धर्मिणो नित्यत्वं सत्यत्वं” इति पाठः कोशेषु दृश्यते । तत्र ‘नित्यस्य
 इत्येतत् स्वरूपकथनपरम् । यस्य धर्मिणो नित्यत्वं सत्यत्वं च तस्योपादेयत्वं, यस्य
 धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वं तस्य हेयत्वमित्येव विवेक इति पर्यवसितार्थः । ‘यस्य
 धर्मिणः’ इति पाठस्तु सुगम एव । निरूपकरस्य तु हेयमिति चेदिति ;
 अनित्यमिति शेषः । आद्यन्तयोरिति, साधनानुष्ठानफलानुभवदशयोरित्यर्थः । तस्यै-
 तन्नैरुपेक्ष्याच्च पूर्ववृत्तत्वानुपपत्तिरिति, तस्यागमनन्तरस्य ब्रह्मविचारनैराकाङ्क्षा-
 पादकत्वादित्यर्थः । अत एवोपसंहारेऽपि तथैव वक्ष्यति—“शास्त्रान्तराणां ब्रह्म-
 विचारनैराकाङ्क्षापादकत्वात्” इति । स्वार्थोपयोगित्वादिति ; आरम्भोपयो-
 गित्वादित्यर्थः । तत्रत्यन्यायाधीन इति ; आवृत्तिविधानाद्यधीन इत्यर्थः । किंचा-
 द्यसूत्रादेवेति ; यद्यपि सूत्रस्य विषयप्रयोजनाधिकारिप्रतिपादनपरत्वेऽपीदृशान्योन्या-
 श्रयस्य सुवचत्वात् शास्त्रारम्भोपयोगवर्णनसूत्रमात्रस्योच्छेदप्रसङ्गः, तथाप्याद्यसूत्रस्य
 शास्त्रान्तराप्रामाण्यादिप्रतिपादनपरत्वेन परैरव्याख्यातत्वादित्यत्र तात्पर्यात् ; अत एव
 “किंच, अनित्यफल—” इति दूषणान्तरोपन्यासेन स्वर्गादिफलानित्यत्वावगतौ शास्त्रा-
 न्तरस्वोत्प्रेक्षिततर्कयोरेवोत्थापनं, न तु शास्त्रारम्भसूत्रस्येति द्रष्टव्यम् । शास्त्रान्तरदौ-
 र्बल्यमेव वा स्वशास्त्रप्राबल्यमेव वेति, स्वशास्त्रप्राबल्यं विना कृतशास्त्रान्तरदौर्बल्यं
 वा, शास्त्रान्तरदौर्बल्यं विना कृतस्वशास्त्रप्राबल्यं वेत्यर्थः । समुचितमुभयं वेति ;
 शास्त्रान्तराणां दौर्बल्यं स्वशास्त्रप्राबल्यं चेत्यर्थः । स्वशास्त्रस्य दौर्बल्य इति ; स्वशास्त्र-
 प्राबल्याभावे शास्त्रान्तरसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । अत एव दुःखत्रयाभिघातज्ञान-
 स्येति ; न च “तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः” इति भाषणात् तद्विरुध्येतेति
 शङ्क्यम्, तस्यमपि कर्मविचारजन्यकर्माल्पास्थिरफलत्वज्ञानाभिप्रायत्वेनादोषात् । ननु

कर्मविचारजन्यायाः कर्मणामल्पास्थिरफल्गुत्वादिप्रतीतेरनन्तस्थिरकलाभिलाषस्य च पराभि-
मतसाधनचतुष्टयसंपत्तिरूपत्वसमवाच्च विरोध इति चेत्, सत्यमविरोध, तथापि
“ अथातः शेषलक्षणम् ” इत्यादिवत् पूर्वपूर्वाध्यायविचारस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तमित्यत्र नाप्य-
कृतः सरस्मात् । व्याख्येयस्वभावात् क्रमनियम उक्तः, व्याख्यानस्वभावादपि
तत्सिद्धिरिदानीमुच्यत इति ; वेदद्वारा व्याख्येययोः कर्मोपासनरूपशेषिणो कार्य-
कारणभावेन पौर्वापर्यात् तच्छेषभूतविचारयोरपि पौर्वापर्यमुक्तम्, अधुना कर्मकाण्डो-
क्तन्यायोपजीवित्वादस्य शास्त्रस्य पौर्वापर्यमुच्यत इत्यर्थः । इदं प्रदर्शनार्थमुक्तमिति ;
अयमभिप्रायः —“ एषां साधनत्वं च विनियोगावमेयम् ” इति भाष्यपर्यालोचनाया तृती-
याध्यायव्युत्पाद्यश्रुतिलिङ्गादिनिर्णेतव्यसाधनताकत्वात् साधनचतुष्टयस्य तत्पूर्ववृत्तत्व-
मिति प्रतीयते, न च तद्युक्तम् ; तर्कशास्त्रव्युत्पादितप्रत्यक्षप्रमाणतदितिकर्तव्यताभूत-
तर्कादिब्राह्मकारणताकत्वात् कर्मविचारस्य तर्कशास्त्रस्यापि तत्पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्ग इति वाचा-
टवचसोऽप्यवकाशप्रसङ्ग इति न शङ्क्यम्, अत्र व्युत्पाद्याना बहूना प्रायेण तन्निर्णयसापे-
क्षत्वात् तदुपजीवित्वमित्यत्र भाष्यस्य तात्पर्यादिति । प्रमाणलक्षणं वृत्तमिति, विध्यर्थ-
वादमन्त्रनामधेयस्मृत्याचारवाक्यशेषमामर्थ्यात्मकप्रमाणस्वरूपं वृत्तमित्यर्थः । शास्त्रभेदो
चेति, इदं तु गुरुमते द्रष्टव्यम् । भेदहेतव इति, ‘ यजति, जुहोति, ददाति ’ इति चोद-
नामु यजत्यादिधातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागदानहोमानां भेदः, “ समिधो यजति ”
“ तनूनपात यजति ” इत्यादिविधिषु ‘ यजति ’ इति पञ्चकृन्वोऽभ्यासेनाविशेषपुनः श्रुतिरूपेण
प्रयाजानां भेदः, “ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ” इत्यत्र देवतासबन्धभेदिन्या सप्तदश-
संख्यया तदनुमेययागानां भेदः, “ अथैष ज्योतिः ” इत्यादिवाक्येषु ज्योतिरादिनामधेयैस्त-
न्नामकयागानां प्रकृतज्योतिष्टोमाद्भेदः, “ तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्याभिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनम् ” इत्यत्राभिक्षारूपगुणान्तरावरुद्धे यागे निवेशमलममानेन वाजिनगुणेन
वाजिनयागस्याभिक्षायागात् भेदः ; प्रकरणान्तरेण नित्याग्निहोत्रान्मासाग्निहोत्रस्य भेदः
इत्येवं शब्दान्तरादिभिर्भेदः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । श्रुतिलिङ्गेति ; निरपेक्षशब्दः श्रुतिः ।
सा त्रिधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्ती चेति । लिङादिश्रुतिर्विधात्री । इन्द्रादि-
श्रुतिरभिधात्री । विनियोक्ती त्वेकप्रत्ययरूपा, एकपदरूपा विभक्तिरूपा चेति त्रिधा । तत्राद्या—
“ पशुना यजेत ” इत्यत्र तृतीया ; सा हि स्वोक्तकरणकारकं प्रति स्वोक्तैकत्वरूपसंख्यायाः

शेषत्वमर्पयति । द्वितीया “यजेत” इति पदम्, तेन प्रत्ययोक्तभावना प्रति प्रकृत्युक्त-
यागस्य शेषतोपनीयते । तृतीया शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका चेति द्विधा । “व्रीहीन्
प्रोञ्जति” इत्यादिषु द्वितीया ब्रीह्यादीनां प्राक्षगादिक्रिया प्रतीप्सिततमत्वरूपशेषित्व-
बोधिका । “क्रीने सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इत्यत्र चतुर्थीश्रुतिः मैत्रावरु-
णस्य प्रदानक्रियेप्सिततमेन कर्मणाभिप्रेयमाणत्वरूपशेषित्वबोधिका । “अरुण्या क्रीणाति”
इत्यत्र क्रयभावनां प्रत्यारुण्यस्य, चात्वालान्मृदमाहरति” इत्यत्र मृदाहरणक्रिया प्रति
चात्वालस्य, “वेधा हवीष्यासादयति” इत्यत्र हविरासादनक्रिया प्रति वेधाश्च तृतीया-
पञ्चमीसप्तम्यः शेषत्वबोधिका । षष्ठी तु कचित्, “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इत्यत्र
शेषित्वबोधिका “यजमानस्य याज्या” इत्यादौ शेषत्वबोधिका च, सवन्धमात्रेऽनुशिष्टायाः
षष्ठ्या योभ्यताद्यनुसारेणोभयथापि पर्यवसानसम्भवात् । वस्तुसामर्थ्यं लिङ्गम् । तद् द्विविधम्—
शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं चेति । तत्र “बर्हिर्देवसदनं दामि” इति मन्त्रस्य लवनप्रकाशन-
सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गलवनशेषता । “स्वधितिनावद्यति” “सुवेणावद्यति” “हस्तेनावद्यति”
इत्यवदानसामान्ये साधनत्वेन श्रुतानां स्वधित्यादीनां तत्तत्सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् विशिष्य
मासद्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानेषु शेषता । शेषत्वस्य शेषित्वस्य वा बोधिकया श्रुत्या रहितपद-
समभिव्याहारो वाक्यम्; यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामम्” इति; यथा वा
“मैत्रावरुणं प्रेष्यति चान्वाह” इति । न हि होमभावनां प्रति स्वर्गस्य भाव्यत्वेन शेषित्वबो-
धिका द्वितीयाश्रुतिः, प्रैषानुवचनं वा प्रति मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वेन शेषत्वबोधिका तृतीयादि-
श्रुतिर्वास्ति । प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थमात्रेऽनुशिष्टा । अतः पदसमभिव्याहाररूपेण वाक्येन
शेषशेषिभावबोधः । विधिवाक्येन कर्तव्यतयावगतस्य ‘केन प्रकारेण कर्तव्यम्?’ इति विशि-
ष्याज्ञायमानस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तद् द्विविधम्—महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं
चेति । तत्राद्येन दर्शपूर्णमासादिकं प्रति प्रयाजादीनां, द्वितीयेन प्रयाजादिकं प्रत्यभिक्रमगा-
दोना च तत्तत्सन्निधिसमाम्नातानां शेषता । स्थानं द्विविधम्—यथासंख्यं सन्निधिश्चेति ।
तत्राद्येन “दब्धिरस्य दब्धो भूयासम्” इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्रद्वयमध्याम्नात-
स्याग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयमध्यानुष्ठेयोपांशुयाजशेषता । सन्निधिस्तु—आम्नानसन्निधिः, अनु-
ष्ठानसन्निधिश्चेति द्विविधः । आद्येन “शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै” इति
मन्त्रस्य महाप्रकरणावान्तरप्रकरणरहितसंन्यायपात्रप्रोक्षणशेषता । द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषो-

मीयपशुशेषता । समाख्या यौगिकी सज्ञा । सा लौकिकी वैदिकी चेति द्विविधा । ‘होतृच-
मस’ इति वैदिकसमाख्यया होतृश्चमसमक्षण प्रति ‘आध्वयेवम्’ इति याज्ञिकप्रसिद्धलौ-
किकसमाख्ययाध्वयोरवघातादिकं प्रति च कर्तृत्वेन शेषनेत्येव सापवादः शेषशेषिभावस्तृती-
याध्याये प्रपञ्चित इत्यर्थः । **पुरुषार्थैः क्रत्वर्थानामिति** , पुरुषार्थैः क्रतुभिः क्रत्वर्थाना-
मित्यर्थः , शेषिभिः शेषाणां प्रयुक्तिरिति यावत् । शेष्येव विधेयः प्रयुङ्क्ते स्वसिद्धग्रन्थमनु-
ष्ठापयति, न त्वनुनिष्ठापयति । नापि शेषः शेषिणः प्रयुङ्क्ते । अनेकशेषिसद्भावेऽपि
यत्रान्यप्रयुक्तस्यैवान्यत्र विनियोगः, तत्र यत्प्रयुक्तस्यान्यत्र विनियोगः स एव शेषः प्रङ्क्ते,
न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि । एवं च “ तप्ते पयसि दध्यानयति ” इति वाक्ये विधोय-
मानस्य दध्यानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकाङ्क्षायाः समभिव्याहृतं पयः कर्मान्तरत्वेनान्वी-
यमानः सप्तम्याधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्यतीति प्रकृतप्रधानभूतपयः —
परामर्शना तत्पदेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पयोरूपत्वेनावगतामिदं शेष-
शेषित्वात् शेषभूतः दध्यानयनमनुष्ठापयति, न तु तदनुनिष्ठादि वाजिनमपीत्या-
मिक्षापचारः एव पयोऽन्तरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः, न वाजिनापचारे । “ कृष्णवि-
षाण्याः कण्डूयने ” “ चात्वाले कृष्णविषाण्याः प्राश्नति ” इति कृष्णविषा-
णायाः कण्डूयनप्रासनरूपक्रियाद्वयान्वये सत्यपि कृष्णविषाणा तृतीयया कण्डूयनं
प्रति शेषः, प्रासनं प्रति तु द्वितीयया शेषिणीति निवृत्तकण्डूयनप्रयोजनिकायास्तस्याः
प्रासनात् प्रागपचारे प्रासनार्थं न पुनः कृष्णविषाणान्तरोपादानप्रयुक्तिः । “ पुरोडाशक-
पालेन तुषानुपवपति ” इत्यत्र पुरोडाशप्रयुक्तस्यैव कपालस्य तुषोपवापं प्रति शेषत्वेन
विनियोगात् यत्र पुरोडाशो नास्ति न तत्र तुषोपवापार्थं कपालप्रयुक्तिरित्येव सापवादोऽनुष्ठा-
पनशक्तिरूपा प्रयुक्तिर्निरूपितेत्यर्थः । **श्रुत्यर्थेति** ; “ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
दीक्षयति ” इत्यादौ त्वाश्रुत्या दीक्षयोः क्रमः । “ अग्निहोत्रं जुहोति ” “ यवागूं पचति ”
इत्यत्र होमपाकयोः प्रयोजनवशात् क्रमः । “ समिधो यजति ” “ तनूतपातं यजति ”
इत्यादौ पाठक्रमात् क्रमः । “ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते ” इति विहितप्राजा-
पत्ययागाङ्गभूतेषुपाकरणनियोजनादिषु प्रथमप्रवृत्तोपाकरणक्रमानुरोधेनैव पशुषु नियोजनादीनां
प्राश्नात्यानां क्रमः । साद्यस्के सवनीयस्थाने “ सह पशूनालभते ” इति सहालभ्यमाने-
ष्वग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धिपशुषु सवनीयस्थानानुरोधात् सवनीयस्य प्राश्न्यम् । “ सार-

स्वतौ होमौ भवतः” इति विहितस्त्रीपुंसदैवत्ययो कर्मणोर्याज्यानुवाक्यावशात् स्त्रीदैव-
 त्यस्य प्राथम्ये स्थिते तदङ्गभूतानामपि प्रधानक्रमेणैव क्रम इत्येवमादि क्रमलक्षणे निरू-
 पितमित्यर्थः । अधिकारिनिरूपणमिति, अविकारः फलस्वाम्यम् । सामान्यातिदेश इति;
 ‘तद्वदिदं कर्तव्यम्’ इत्यतिदेशः । स च त्रिविधः ; यथा—“समानमितरच्छेदेन”
 इति प्रत्यक्षवचनेन श्येनवैशेषिकाङ्गानामिपुनामक एकाहकतावतिदेशः । कुण्डपायिना-
 मयनाग्निहोत्रे नाम्ना नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशः क्रियते । “मासमग्नि-
 होत्रं जुहोति” इति सौर्यादिषु विकृतिषु ‘प्रकृतिवदङ्गानि कर्तव्यानि’ इत्या-
 नुमानिकवचनेन सामान्यतोऽतिदेशः सप्तमे निरूपित इत्यर्थः । विशेषाति-
 देश इति, ‘अस्य कर्मण इदं कर्म प्रकृति’ इति प्रकृतिविकृतिविशेषचिन्ताष्टमे कृते-
 त्यर्थः । ऊह इति, प्राकृतपदार्थकार्यापन्नपदार्थसम्बन्धेन मन्त्रसामसंस्काराणाम-
 न्यथाभावात्मक ऊहो नवमे चिन्तित इत्यर्थः । बाध इति; कार्यमुन्नेन विकृति प्राप्तानां
 प्राकृताङ्गानां द्वारलोपप्रत्याञ्ज्ञानप्रतिषेधपर्युदासैर्निवृत्तिः । यथा—कृष्णलेखवधातस्य
 तुषविमोकरूपद्वारलोपान्निवृत्तिः, कुशैः शराणां प्रत्याञ्ज्ञानान्निवृत्तिः, “नतौ पशौ
 करोति” इति प्रतिषेधेनाज्यभागयो पशौ निवृत्तिः, महापितृयज्ञे “नार्षेय वृणीते”
 इति पर्युदासेनार्षेयवरणनिवृत्तिः, इत्येव बाधो दशमे निरूपित इत्यर्थः । तन्त्रप्रसङ्गा-
 विति, अनेकप्रधानोद्देश्यकसकृदङ्गानुष्ठान तन्त्रम्, यथा—दर्शादित्रिकद्वयाद्देशेनानुष्ठी-
 यमानानां देशकालकर्त्राद्यैक्यादगृह्यमाणविशेषतयाङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् । अन्योद्देशे-
 नानुष्ठितेनान्यस्योपकारसिद्धिः प्रसङ्गः, यथा पश्वर्थानुष्ठितैरङ्गैः पशुतन्त्रमध्यपातिपुरोडा-
 शस्योपकारसिद्धिरित्येवमेकादशद्वादशयोस्तन्त्रप्रसङ्गौ चिन्तितावित्यर्थः । संकषेसापेक्षत्वं
 चेति; “प्रदानवदेव तदुक्तम्” इत्यत्र “नाना वा देवतापृथक्त्वात्” इति न्यायसापेक्षत्व-
 स्याविष्करिष्यमाणत्वादिति भावः । अभ्युच्चययुक्तिरुच्यत इति ; अप्रधानार्थस्यापि सा-
 क्षात्संगतत्वेन तदपेक्षितत्वात् कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वाश्रयणे, अस्मिन् शारीरकशास्त्रे ब्रह्मकार-
 णत्वविरोधिशास्त्रान्तरप्रतिक्षेपस्यापि तत्पादे करिष्यमाणस्योपयुक्ततया सकलशास्त्रार्थविचार-
 स्यापि पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्गादभ्युच्चययुक्तिरित्युक्तम् । “कर्मसमृद्धयर्थत्वे तत्प्रयोजनं निर्वच-
 नात्” इत्येतावद्वाक्यकारवचनं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मज्ञानसापेक्षाणीत्यर्थः
 इति; यद्यपि न सर्वेषामुद्गीर्थाद्युपासनानां ब्रह्मदृष्टिरूपत्वम्, “लोकेषु पञ्चविधसामोपासीत”

“ वृष्टौ पञ्चविध सामोपासीत ” इत्यादौ तदभावात् . तथापि ब्रह्मदृष्टिरूपोद्गीथाद्युपासन-
विशेषाणां ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मज्ञानापेक्षेत्यर्थः । यद्यप्युद्गीथाद्युपासनविशेषा भवन्तु ब्रह्म-
दृष्टिरूपा ब्रह्मज्ञानसापेक्षा , नैतावता “ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टे ” “ अङ्गेषु यथाश्रयभाव ”
इत्यादिषु क्रियमाणस्योद्गीथाद्युपासने कर्तव्यपुरुषार्थत्वविचारस्य ब्रह्मज्ञानमापेक्षत्वमस्ति,
अपितु प्रसङ्गाच्चिरूपणम् ; तथापि “ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ” इत्यादिषु ब्रह्मदृष्टित्वपुरस्कारेण
प्रवृत्तेर्पूद्गीथाद्युपासनविचारेषु ब्रह्मज्ञानसापेक्षत्वमस्तीत्यभिप्रायः । ननु “ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ”
इति विचारस्य “ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ” इति मनआदिसाधारण्यात् मनआदिस्वरूपशोध-
कसांख्याद्यागमस्याप्युपजीव्यत्वप्रसङ्गेन पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्ग इति चेत्—न , एतस्याभ्युच्चययुक्तित-
यैतादृशातिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । ब्रह्मविद्यां शीघ्र संपादयन्तीत्यर्थ इति ; न च ब्रह्म-
ज्ञानसापेक्षाणामेषा ब्रह्मविद्योत्पादकत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् , आगमोत्थब्रह्मज्ञानसापेक्षस्यो-
द्गीथोपासनस्य विवेकादिजन्योपासनाङ्गत्वेऽविरोधात् । ततश्च ब्रह्मविद्योत्पादकशमदमादि-
चिन्तनवदेतच्चिन्तनमभ्यत्र संगतमित्यर्थः । अन्यतरापेक्षयोभयापेक्षया वेति , अयं
भावः —“ ब्रह्मजिज्ञासा ” इति सूत्रे ब्रह्मानुबन्धिना सर्वेषां विचार्यत्व प्रतिज्ञातम् । अतस्त-
दुपासनतत्फलतद्गुणानुबन्धिविचारस्य सर्वस्य प्रतिज्ञाततया तत्संगतिः साक्षात्संगतिः । ततश्चो-
पासनापेक्षिततयोपासनानुबन्धित्वमप्यस्ति , ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मानुबन्धित्वमप्यस्ति । अतः
केवलोपासनमात्रानुबन्धिशमाद्यपेक्षयाप्यभ्यर्हितत्वमिति । कर्माङ्गाश्रयत्वं पूर्वभागविचार-
संगतेरिति , अन्ततो गत्वा इदमपि केवलकर्मविद्याङ्गकर्मसाधारणत्वात् साधारणमित्यभिप्रायः ।
प्रागुक्तसंगतिविशेषविशिष्टत्वात्तयोरिति , ननु कर्मब्रह्मविचारयो पौर्वापर्यविचारदशायां
कथं तत्सिद्धवत्कारेण ‘ न हि कर्मविचारात् पूर्वं ब्रह्मविचार उपपद्यते , संगतिविशेषविशि-
ष्टत्वात् तयोः ’ इत्युक्तिरिति चेत्—न , क्रमविशेषनियामकसंगतिविशेषविशिष्टाविरुद्धा-
वान्तरवाक्यार्थैकप्रयोजनत्वरूपशाल्मैक्यस्यैव कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वे प्रधानयुक्तितयान्यस्याभ्यु-
च्चययुक्तित्वेन सिद्धवत्कृत्य कथने दोषाभावात् । वैषम्यत्रयविशेषिताया इति , उभया-
पेक्षायाः साम्येऽपि कर्मविचारे कर्तुमशक्यत्वादुपनिषद्भागविहितत्वाच्च सूत्रकृतेह शाल्मे
विचारितमिति ब्रह्ममीमांसाविचारितत्वमेव फलतया वक्तुमुचितम् , न तु ब्रह्ममीमांसाविचारि-
तत्वमपि हेतूक्तमुचितमिति चेत्—न ; वैषम्यद्वय एव तात्पर्यादिति केचित् । अन्ये तु
सूत्रकाराणां स्वतन्त्रेच्छत्वात् जैमिनिना न कृतम् , बादरायणेन . कृतमित्यपि युक्त्यन्तरप्र-

दर्शकं तदिति वदन्ति । नियमेनापेक्षितत्वरूप प्रधानहेतुरिति , ननु यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् देवताविचार एव सर्वापेक्षया पूर्वभावो किं न स्यात्? किञ्च अथशब्दस्य देवताविचारानन्तर्यमवश्याश्रयणीयम् , न तु व्यवहितकर्मविचारानन्तर्यमिति चेत् , उच्यते — संकर्षकाण्डोऽप्यविचारितकर्मविशेषविषय एव । जैमिनिर्हि द्वादशलक्षणी प्रणीय तत्राविचारितांशमालोच्य पुनरपि चतुर्लक्षणी प्रणिनायेति प्रसिद्धिः । अत एव हि “ संहितमेतच्छारीरक जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन ” इति वृत्तिग्रन्थोऽपि सगतः । अत एव “ प्रदानवदेव ” इत्यधिकरणे भाष्ये यत्सवादतयोपात्त “ नाना वा देवता पृथक्त्वात् ” इति तज्जैमिनीय एव दृश्यते, न तु देवताकाण्डे काशकृत्स्नीये । अतोऽपि संकर्ष कर्मविषय एव । तत्रैव केषांचिद्देवताकाण्डत्वव्यवहारोऽप्यस्तीति^१ । भाष्ये—सर्वसमतेति ; सर्वेषां संमता सर्वसमतेति शेषलक्षणषष्ठ्याः समास , “ कस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठ्यास्तु “ केन च पूजायाम् ” इति निषेधादिति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणवस्तुसामर्थ्यान्तर्भूत इति , ततश्च तत्परिहार एवास्यापि परिहार इति भावः ।

श्रुतप्रदीपिका

एवं कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वमुपपादितम् ; अथ परोक्तसाधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वं निरस्यते—अपि चेति । मीमामेत्युभयभागोक्तिः । फल भुक्तिमुक्ती । करणं यज्ञादिकमुपासनं च । इतिकर्तव्यता प्रयाजादिका यज्ञशमादिका च । बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्चाधिकारी । पदार्थनिश्चयाद्वाक्यार्थनिश्चयवत् तत्तदधिकरणाधीनप्रातिस्विकार्थनिश्चयात् पुरुषार्थतत्साधनसमुदायनिश्चय इति भिदा । साङ्गाध्ययनाधीननित्यानित्यापातप्रतीतिः स्वर्गापवर्गसाधारणीति न सामान्यविरागमुमुक्षुत्वहेतुः । कणादादिशास्त्रान्तरं तु नित्यानित्यविपरीतधीहेतुः, विद्यत्परमाण्वादिनित्यताद्युक्तेः , अनवसरग्रस्तत्वं च, पुरुषस्य प्रथममध्ययनगृहीतत्वात् । पुराणादि च श्रुतवेदार्थोपबृंहणम् , न स्वातन्त्र्येण नित्यादिनिश्चायकम् , तथा सति तेनैव ब्रह्मस्वरूपनिश्चयेन शारीरकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । शमादि तु निरूपयिष्यते । शमदमाद्युपेतः स्यादिति । अतः पश्चाद्भाविनो न पूर्ववृत्तत्वमित्यर्थः । एवं व्याख्येयवेदस्वभावात् कर्मब्रह्ममीमांसयोः पौर्वापर्यमुक्तम् , अथ व्याख्यानरूपमीमांसास्वभावाच्च कर्मचिन्तायाः

१ अधिकरणसारावल्यादिग्रन्थपर्यालोचने श्रीनिगमान्तमहादेशिकानामयमेव पक्षः संमत इति गम्यते ।

पूर्ववृत्तत्वमाह—एषामिति । एषाम्, शमादीनाम् । विनियोगः, अङ्गत्वज्ञापनम् । तार्तीयः, तृतीयाध्यायसिद्ध । इदं प्रदर्शनार्थम्, तत्र तत्र पूर्वकाण्डोक्तकृत्स्नन्यायसापेक्षत्वादिति भावः । अथाभ्युच्चयहेतुमाह—उद्गीथेति । समृद्धिरप्रतिबन्धफलत्वम् । अन्यतरस्योभयोर्वापेक्षाविरहेऽपि सादृश्यादिना धीस्थत्वं प्रासङ्गिकत्वमिति तद्व्युदासाय प्रथममुद्गीथादिधियो ब्रह्मचिन्तापेक्षामाह—ब्रह्मदृष्टीति । ब्रह्मविद्याया एतदपेक्षामाह—तान्यपीति । तच्छब्दो विद्योत्पादककर्मपर, सुतरामुभयापेक्षयेत्यर्थः । कर्माङ्गाश्रयत्वात् पूर्वत्र ब्रह्म दृष्टिरूपत्वादुत्तरत्र च चिन्त्यत्वे प्राप्ते धर्मसमृद्धयर्थत्वे च साधारणेऽपि पूर्वत्र ब्रह्मणोऽपि चिन्तितत्वात् तद्वदृष्टिरूपोद्गीथादिधिया चिन्तन तत्रागक्यमित्यभिप्रेत्य इहैवेत्युक्तम् । अस्त्येवं संगति, तथापि किमित्यत्राह—तेषामिति । एवमुद्गीथविद्याद्विविचारस्य साक्षात्संगतत्वात् तदपेक्षित कर्मचिन्तन पूर्ववृत्तमित्यभ्युच्चयहेतुः । एकदेशाध्ययन त्ववैधम् । कृत्स्नाध्यायिनोऽपि सुकृतेवशादुत्तरत्रैवापेक्षा चेत् तत्रापि फलाध्याय एव सा किं न स्यात् ? तस्य समन्वयलक्षणाद्यपेक्षास्ति चेत्, इहापि पूर्वभागचिन्तापेक्षा तुल्या । आपाततोऽनन्तस्थिरप्रतीतिस्तु, पूर्वत्रापि तुल्येत्युक्तम् । अतोऽधीतक्रमेण कर्मविचारप्राथम्यात् तन्न्यायसापेक्षत्वात् ब्रह्मविचारस्योद्गीथादिचिन्तापेक्षितत्वाच्च कर्मविचारस्यैव पूर्ववृत्तत्वम् ।

नयप्रकाशिका

“ ननु ब्रह्मजिज्ञासा यदेव ” इत्यारभ्य “ सर्वसमता ” इत्यन्तेषु भाष्येषु विवक्षितविवेकायास्मद्वादान्तोपयोगिन्यो युक्तय उपात्ता, प्रदेगान्तरसूत्रभाष्यलब्धाश्च तन्मौक्यायैव परप्रक्रियाप्युत्तरत्रोपन्यस्य निरस्यते । यस्यायनिरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवतीति ; यस्य पुरुषस्याय परमात्मा प्रीतिविषयः स पुरुष एवायं परमात्मनः प्रियतमो भवतीत्यर्थः । आरम्भणसशीलनमिति ; ज्ञानालम्बनस्योपास्यस्य सशीलनमित्यर्थः । शेष न्यायोक्त्यैव व्याख्यातं स्पष्टं च । अत्र परेषा शास्त्रैक्यादिभङ्गहेतवः प्रायेण निरस्ताः । यत्तु तैः श्रुतिलिङ्गादीनां लोकसिद्धत्वात् पूर्वकाण्डापेक्षेत्युक्तम्—तदसत्, तेषां लोकसिद्धत्वाभावात् । न हि लोके घटादिवत् श्रुत्यादयः प्रसिद्धाः । विद्वल्लोकप्रसिद्धावपि तेषां तदुपजीवनादेव श्रुत्यादिव्यवहारः । न हि यथाजातानामविदुषा केषाचिन्मीमांसापरिचयाभावेऽपि तद्व्यवहारः, तद्विसेवया कर्णाकर्णिकया वा तत्र श्रुत्यादिस्वरूपव्युत्पत्तेः । किञ्च पश्यतोहराणां तेषां नोत्तर देयम् । यतः स्वैरपि तत्र तत्र पूर्वमीमांसो-

क्तन्यायकलाप एवोपजीव्यते, अथ च ‘न हेतुत्वादिकम्’ इति वदन्ति । न हि सर्वा-
पलापिनामेषामेवविधोक्तिर्विस्मयहेतुः । अर्थात् परप्रक्रियाभङ्गसिद्धावप्यज्ञाना तन्निरासपा-
टवजननाय पूर्वोत्तरयोर्हेतुहेतुमद्भावप्रसाधनव्याजेनार्थात् परप्रक्रियोपन्यासनिरासौ कृतौ ।
यथाशक्ति तौ प्रकाश्येते—मिथ्यावादिनस्तु पूर्वोत्तरमीमासयोरैकशास्त्र्यादिकं न सहन्ते,
तथाहि—ब्रह्मविचारस्य न कर्मज्ञानापेक्षा, तदनधिगमेऽपि ब्रह्मविचारोपपत्तेः । न चोद्गी-
थादिविद्याया कर्माश्रयत्वेन तन्निश्चयापेक्षेति वाच्यम्, अस्या वस्तुतः कर्मविचारान्त-
र्गतत्वात् । न च तर्हि नात्र तद्विचारो युक्त इति वाच्यम्, ज्ञानरूपत्वेनात्र विचारि-
तत्वात् । न च तयोरैक्ये पौर्वापर्ये च प्रमाणमस्ति । निश्चयसार्थत्वात् ब्रह्मज्ञानस्याभ्यु-
दयार्थत्वेन धर्मज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्, ब्रह्मज्ञानस्य सकलभेदोपमर्दित्वादितरस्य च
भेदावलम्बित्वात्, फलद्वारतोऽप्यन्योन्यापेक्षाभावाच्च तयोर्नैक्योपपत्तिः । अत्र भास्करी-
याः प्राहुः—ज्ञानकर्मणोः समप्रधानयोरेव मोक्षसाधनत्वेन “विद्यां चाविद्यां च” इत्यादौ
श्रुतत्वात् “सर्वापेक्षा” इत्यादौ सूत्रकारेण च वक्ष्यमाणत्वात् कर्मज्ञाने हेयोपादेयवि-
भागेन कर्मानुष्ठानस्य शक्यत्वात् तदपेक्षेति—तत्र, “विद्यां च विद्यां च” इत्यादौ
फलभेदश्रवणादेकफलत्वानुपपत्तेः; प्रत्युत “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते” इत्यादौ ब्रह्मवेदनस्यैव हि मोक्षसाधनत्वं श्रूयते । “न कर्मणा” इत्यादौ
कर्मणस्त्याज्यता च श्रूयते । “सर्वापेक्षा च” इत्यादिरपि कर्मणा परम्परयोपायत्वकथन-
मात्रपरः । “यज्ञेन दानेन” इत्यत्र विविदिषायामेव हि विनियोगः । न च—
वेदनं प्राप्तुमिच्छा विविदिषा, ततो वेदनप्राधान्यमेव गम्यत इति वाच्यम्, प्रधानस्यापि
वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतोऽप्रधानत्वात्; इच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्, प्रधाने
च कार्यतासप्रत्ययस्य ‘राजपुरुषमानय’ इत्यादौ दर्शनात् । वस्तुतः प्रधानस्यापि न
राज्ञः कार्यसंबन्धः, उपसर्जनत्वाद्व्राजशब्दस्य । तेषां परंपरयोपयोगश्च नित्यकर्मानुष्ठाना-
द्धर्मोत्पादः, ततः पापक्षयः, ततः संसारेऽनित्यत्वाशुचित्वज्ञानोदयः, ततस्तत्र विरक्तिः, ततस्त-
ज्जिहासा, ततस्तद्वानोपायान्वेषणम्, तत आत्मज्ञानस्यैव तदुपायत्वश्रवणम्, ततस्तच्छ्रवणादौ
प्रवर्तत इति । किञ्च यज्ञादीनां प्रधानत्वे प्रयाजादिवदङ्गत्वे च नित्यवत् संन्यासिनामप्यनुष्ठे-
यता स्यात् । संन्यासश्च मोक्षज्ञानार्थ इति सर्वसंमतः । संन्यासिनः सर्वकर्मणा यज्ञोपवीतादेरपि
त्यागः श्रूयते, स्मर्यते च—“अथ परिव्राड्विर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः” इत्याद्युक्त्वा “अय-

ज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः ?” इति प्रश्ने “ इदमेव तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा ” इत्येवकोणे यज्ञोपवीतस्यापि व्यावृत्तिः श्रूयते । तथा “ परिव्राडेकशटीपरिवृतो मुण्ड उदपात्र्यरण्य-
नित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्मायप्रदक्षिणोऽविचिकित्सः सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिगन्तपति-
तवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकवैणव दण्डमाददीत ” इत्यादावपि कर्मत्याग
श्रूयते । तथा बोधायनस्मृतावपि “ ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतमासनं शिवा यष्टयं शिष्यं जल-
पवित्रं कमण्डलुमित्येतानि वर्जयित्वाथ दण्डमादत्ते ” इति । “ सन्यसेत् सर्वकर्माणि ”
इति स्मृत्यन्तरं च । न च कर्मक्षयहेतुत्वेनापि कर्मणा स्वीकारापेक्षा, “ क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि ” इत्यादौ ज्ञानादेव कर्मक्षयश्रवणात् । किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्या-
त्वेन ज्ञानबाध्यत्वश्रुतेः कर्मनिवृत्त्यर्थं नोपायान्तरान्वेषणम् । किंच तेषामङ्गत्वेऽपि ब्रह्म-
विचारस्य प्राथम्यं स्यात्, अन्यथा ह्यधर्मविचारान्मुमुक्षुणानुष्ठीयमानकर्मानर्थक्यप्रसङ्गः ।
ब्रह्मणि विचारिते ह्यनुष्ठीयमानकर्मणस्तदङ्गत्वसिद्धिः । न च सर्वसाधारणत्वात्कर्मविचारस्य
प्राथम्यमिति वाच्यम्, सर्वसाधारणार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्वेष्टसाधनादिष्वेव हि प्रवृत्त्युप-
पत्तिः । ननु कर्मानुष्ठाने प्रत्यवायापत्तेः कर्मनिश्चयार्थं तत्प्राथम्यमिति चेत्, न;
नित्यारूपानुष्ठानेऽपि प्रत्यवायपरिहारात् । किंच संन्यासिनः स्वाश्रमधर्ममात्रस्य विद्याङ्ग-
त्वाभिधानादग्निहोत्रादिविचारश्च निष्प्रयोजनः । न चात्र पूर्वकाण्डोक्तन्यायोपयोगात्कर्म-
ज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वमिति वाच्यम्, सगुणविद्यास्वेव तद्विनियोगात्, तासां च धर्मान्तर्गत-
त्वात् । ननु चत्वारिंशत्संस्काराणां ब्राह्मणादेरावश्यकत्वात्तत्संस्कारयुक्ताक्रोधादिसहितस्यैव
मोक्षश्रवणात् कर्मज्ञानापेक्षा, कर्मणा विविदिषोत्पत्त्यर्थत्वेनाप्यनुष्ठेयत्वात्, कर्मविचारापेक्षा
“यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”

“ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ”

“ ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥ ”

“यज्ञेन दानेन” इत्यादिभिर्हि श्रूयत इति चेत्—न; केवलचत्वारिंशत्संस्काराणां मोक्षहेतु-
त्वाभावात् । विविदिषोत्पत्त्यर्थत्वेऽपि विद्योदयजन्मन्यनुष्ठीयमानानामेव तदर्थत्वमिति न
नियमः, जन्मान्तरानुष्ठितैरपि तत्सिद्धेः । न ह्यदृष्टसाध्ये फले कालनियमः । अतो न निय-
मेन तद्विचारस्य पूर्ववृत्तत्वम् । अतो न हेतुत्वम् । तस्य नियम एव हि तद्वेतुत्वसम्भवः ।
अतः कर्मणां ज्ञानबाध्यत्वेन वस्तुविरोधाच्च विद्याङ्गत्वम्, “ विविदिषन्ति ” इति शब्द-

बलाच्च । अतो न कर्मज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वम् , किंतु नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरेव, तस्यैवापेक्षितत्वात् । न ह्यनित्यवस्त्वप्रतीतो नित्यवस्तुपरिच्छेद तयोरविवेके च नैहिकादिफलविरागः ; तदभावे च न शमाद्युपपत्तिः , तदभावे च न मुमुक्षुत्वम् , तदभावे च न ब्रह्मजिज्ञासा-प्रवृत्त्युपपत्तिरिति तस्यैव पूर्ववृत्तत्वम् । अनित्यतादिपरिज्ञानं च “तद्यथेह कर्मचित” इत्यादिश्रुत्या । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य परिच्छिन्नत्वेन कार्यता सिद्धा । कार्यस्य च विनाश-सिद्धिः । विनाशश्चोपादानावधिकः । उपादानं च ब्रह्मैव, शून्यस्योपादानत्वानुपपत्तेः । तथात्वे च कार्यस्यापि शून्यतापातः । कृत्स्नकार्यस्य चैकोपादानत्वकल्पनैव युक्ता, लाघवात् । सर्वं कार्यं कदाचित्कात्स्न्येन वैकदेशेन वा विनश्यति, एकोपादानत्वात् मुष्मावात्मगत-सुखादिवदित्यादिभिस्तर्कसहितानुमानैश्च तदनित्यत्वादिपरिज्ञानम् । फले विरक्तिश्च “परीक्ष्य लोकां” इत्यादिश्रुत्या । शान्त्यादिश्च “शान्तो दान्त” इत्यादिश्रुत्या । तदङ्गत्वं चैतच्छ्रुत्यैवावगम्यते । तेषां च न वाक्यज्ञानाङ्गत्वम् , ज्ञानस्याविधेयत्वात् । विधेयार्थस्य विधेयार्थाङ्गत्वैव युक्ता । अत्र विधेयं च श्रवणम् । श्रवणे च मुमुक्षुरधिकारी । अधिकार-निमित्तत्वेनैव शमादीनां स्वीकारः । अज्ञानामनुष्ठेयत्वेऽपि दीक्षादिवदधिकारनिमित्तत्व-चोपपन्नम् । श्रवणं चात्मैकत्वप्राप्तिपादनपरत्वं वेदान्तस्येति तत्त्वविद्वद्भ्यो न्याययुक्ततदर्थ-ग्रहणम् । ग्रहणविधिश्च “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इत्यादिश्रुत्या । “विजिज्ञासस्व” इत्यन्तर्णीतविचारस्यैव विधिः । ज्ञानस्य तु यथाप्रमाणं प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञानस्येव जायमानत्वेनाविधेयत्वम् । अतः “आत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इत्यादयोऽपि साधनविधि-पराः । अतो मनननिदिध्यासनाभ्यां श्रवणरूपाङ्गविधिः । तच्च वाक्यार्थज्ञानोपयोगि, तत्सद्भावं एव वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तेः । अतः साधनचतुष्टयसंपत्त्यभावे श्रवणप्रवृत्त्यनुपपत्ति-रूपात् सामर्थ्यात्पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयस्यैव पूर्ववृत्तत्वम् । ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वं कथम् ? येन तस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं स्यादिति चेत् , “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यादि प्रमाणान्यथानुपपत्त्येति ब्रूमः । न हि प्रपञ्चस्य सत्यत्वे “एकमेवाद्वितीयम्” इत्याद्युपपत्तिः । सजातीयविजातीयस्वगतनानात्व हि तत्र निषिध्यते । गुणा अपि “निर्गुणम्” इत्यादौ निषिध्यन्ते ; तत्र तत्र नानात्वनिन्दाप्रतीतिश्च, नानावस्तुसद्भावे हि न तद्दर्शननिन्दोपपत्तिः ।

टि इतः परं महापूर्वपक्षोक्ता विषया उपपादिताः । ते च महापूर्वपक्षान्ते निवेशिता द्रष्टव्याः ।

अदृष्टेः । न च श्रुत्या, तन्मूलापातार्थस्य साधारण्यादिदौस्थ्यत्, निश्चयस्य तु मिथः सश्रयग्रस्तत्वात्, तन्त्रान्तरस्मृत्योश्चासाधकत्वस्य दर्शितत्वात् । नित्यसुखसम्भवमूलोपादि-त्सा च साधारणी । तन्त्रान्तरे तदसंभवश्च सुव्यक्तः । “आनन्दो ब्रह्म” इत्यादिरमी-मासितकर्मब्रह्मभागैर्दुर्वोधः, प्रमाणाध्याये तर्कपादे च तन्निरासात् । तत एवात्राद्यसूत्रेऽ-न्यत्र च नित्यफलासम्भवः प्रकृतोपयोगात् प्रतिष्ठाप्यत इत्यपि दुर्वचम् ; युष्माभिर्ग्वं सूत्र-वाक्यार्थानुक्तेश्च । अपि च नित्यसुखस्यात्र समावनामात्रम् । स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्व च न शास्त्रान्तरेणानुमानेन वा सिध्येत्, ताभ्यामेव वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ; स्वर्गसुखम-नित्य सुखत्वादित्यादेरमृतत्वादिश्रुतिबाधात्, तदान्यपर्यस्य तन्निरूपणसापेक्षत्वात् ; अन्यथा मुक्तसुखमनित्य सुखत्वादित्यादेरपि प्रसक्ते । तदप्रसक्तिश्च त्रय्यन्तार्थनिर्णयात्, स च तथेति मिथः सश्रयः । अतः कर्मविचार एवात्रापेक्ष्य । शमदमाद्रीनां साधनत्व-विवेकः तत्स्वरूपमात्र वा वृत्तमित्युच्यते । न पूर्वः, तस्य “शमदमाद्युपेत स्यात्” इति साधनलक्षणे निष्पाद्यत्वात् । नोत्तरः, तत्र श्रवणोपयिकावधानादिमात्ररूपाणां सर्व-शास्त्रसाधारण्येन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात् । योगोपयिकाणां तु बाह्यान्तरकरणनिरो-धादिरूपाणां त्रय्यन्तार्थश्रवणात्पूर्वमयुक्ते, “तस्मादेवविच्छान्तो दान्तः” इति ब्रह्मवी-पूर्वकत्वोक्तेश्च । किं च नित्यानित्यविवेकादयः किं हेतुसाध्यरूपेण स्थिता ? अन्यथा वा ? आद्ये कर्मविचारोऽपि “परीक्ष्य लोकान्” इत्यादिप्रकारेण सुमुक्षायाः परपरया हेतुहेतु-मद्भावात्सह पाठ्यः, अन्यथा सुमुख्यमेकमेव हि पाठ्यम् ; किं चतुष्कग्रहणेन । द्विती-येऽप्यभ्युपगमविरोधात्, “विवेकाद्वैराग्यम्” इत्यादिकर्मस्य परैर्व्याख्यातत्वादिति । अत्र मीमांसाश्रवणमन्तरेणेत्युक्तं विवृणोति—फलेति । कर्मभागे स्वर्गादिर्यागादिः प्रया-जादिर्बुभुक्षुश्च फलादयः । ब्रह्मभागे तु मुक्त्युपास्तिशमादिमुमुक्षवः । एषां विशेषः पूर्व-पक्षोक्तात् व्यावृत्त रूपं मिथो भेदश्च । नात्र फलकरणादिनिश्चयेन कर्मस्वरूपादिवोधोक्तौ साध्याविशेषः ; पदार्थवाक्यार्थनीत्या तेषु तेष्वधिकरणेषु तत्तद्वान्तरवाक्यार्थनिश्चयेन पश्चा-न्मिथः ससृष्टविशिष्टमहावाक्यार्थबोधोक्तेः, वैराग्यादिमूलभूतस्य नित्यानित्यविवेकस्य फल-करणादिनिश्चयान्तर्गतबोधनपरत्वाच्च । कर्मग्रहणमिहोपास्तेरप्युपलक्षकम् । क्रियत इति बोधसंग्रहः, उपासनेऽपि कर्मशब्दः सूत्रेऽप्युक्तः—“प्रकाशश्च कर्मण्य-भ्यासात्” इति । तत्र च भाष्यम् “उपासनात्मके कर्मणि” इति । अन्यत्र

च “यागादिकमुपासनात्मकं च कर्म” इति । मानसकर्मोक्तिश्च स्मृत्यादिषु दृश्यते । कर्मशब्दस्यात्र ज्योतिष्टोमादिमात्रविषयत्वं मत्वा तत्स्थिरत्वास्थिरत्वेत्येतन्निरूपणप्रकारस्यानुकारः, न तु निश्चयप्रकारस्येति केचित् । अत्र वैषट्शव्यञ्जकेन व्यतिरेकेण भाष्यमाणस्यायं च भावः—‘किं, केन, कथम्’ इत्याकाङ्क्षितफलाद्यशत्रयनिश्चयमन्तरेण कथं व्यशभावनात्मककर्मबोधः ? कथं च जीवनादिविशेषिताधिकारान्वितस्वर्गादिपदार्थस्य देहान्तरदेशान्तरभोग्यत्वनिश्चयः ? तदभावे च कथं लोकायतसौगतगतिखण्डनगर्भपूर्वोत्तरदेहानुवृत्तात्माध्यवसायः ? आत्मनि च सुखतयोपलब्धेरन्यथासिद्ध्या वचनमन्तरेण कथं सुखत्वश्रुतिमुख्यत्वम् ? तादृशात्मनिश्चयाभावे देहमेवात्मानं मन्यमानस्य कथमैहिकफलविरक्तिः ? नित्यमुख्यरूपतया सिद्धस्याप्यधिकृतं प्रवृत्तिधर्मफलं कृत्स्नं ‘परिमितविषयभोगरूपमनित्यं, निवृत्तिधर्मफलं परं नित्यम्’ इति निश्चयालामे कथं स्वर्गानित्यफलजिहासा, नैगमान्तिकनित्यफलधिया समाकर्षश्च ? अतः साधनचतुष्कवृत्तवादे विवेकविशेषादेर्मूलतया भागद्वयविचार एष्टव्यः । ततश्च कर्मविचारसापेक्षत्वम् । परमन्योन्याश्रयस्त्वधिक इति । आदिशब्देन ज्ञानानन्दरूपत्वसंग्रहः । शब्दादिसाधनसप्तौ विशेषतश्च दोषमाह—**एषामिति**, “ज्ञानतो दान्त” इत्यादिविनियोजकवाक्योक्तानामित्यर्थः । विनियोगोऽङ्गप्रज्ञित्वबोधनम् । “संबन्धः” इति तु न्यायमुद्दर्शनम् । शमादेरङ्गत्वे बोधिते ह्यत्र साधनत्वमनुक्तमप्यर्थात्सिद्ध्येत् । ततः किमित्यत्र शेषलक्षणसिद्धप्रमाणलक्षणसापेक्षत्वमाह—**विनियोग इति** । एतैर्मनैर्ब्रह्मकाण्ड एव तद्विनियोगश्चिन्त्यतामित्यत्राह—**स इति** । स च तार्तीयः ; प्रागुक्तसंगतिक्रमेण कर्मकाण्डतृतीयाध्यायोक्तः । इह पुनस्तृतीये लाघवानुसारात्पूर्वं व्युत्पादितैस्तैरेवाक्षेपसमाधानमात्रं करिष्यते । एवमेवाध्यायान्तरन्यायोपजीवनं चात्र द्रष्टव्यमिति भावः । अथ युक्त्यन्तरं दर्शयन्नुद्गीथाद्युपासनविचारस्य स्थानान्तरानर्हतयात्रैव मुख्यसंगत्या कर्मब्रह्मचिन्ताक्रमं स्थापयति—**उद्गीथेति** । कर्मसमृद्धयर्थान्यपीत्यनेन पूर्वत्रोपयोग इह नेति शङ्कोद्घाटयते । **कर्मसमृद्धिः ; “तदेव वीर्यवत्तरम्”** इति श्रुत्युक्तेः प्रबलकर्मभिरप्रतिबन्धो गुणफलरूपः । **ब्रह्मदृष्टिरूपाणीति** हेतुगर्भम् । **ब्रह्मज्ञानापेक्षाणि**, न ह्यारोप्यस्वरूपमन्यत्राजानतः क्वचिदपि तदारोपः, अनिर्वचनीयादिदृष्टेर्दूषयिष्यमाणत्वात् । इह च ब्रह्मज्ञानं प्रथमद्विकसाध्यमित्याशयः । दृष्ट्युपासनानां प्रधानानुपयोगं प्रणाड्योपयोगात् परिहरति—**तानीति ; उद्गीथाद्युपासनपरिहार्यप्रत्यूहानीति** यावत् । अपिरत्र परारोपितविरोधद्व्योतकः ; यद्वा

पूर्वग्रन्थेऽनुपयोगमन्वारुह्य सजातीयप्रयोगमात्रात्संगतिरनन्यगतिकाकाङ्क्षोक्त्या परिहृता ; अत्र तूपयोगश्चास्तीति व्यज्यते । अनभिसंहितफलानि , बन्धकफलसंकलयरहितत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्यात्र स्वाभीष्टा । साद्गुण्यम् , पूर्वोक्तैव समृद्धि , न तु वैकल्यनिवृत्तिः । तदापादकानि , कर्मसमृद्ध्युत्पादकानि ।

कर्मजात्कर्मसाद्गुण्य विद्यासाद्गुण्यतश्च सा ।

अतो विरोध इत्यल्य व्यक्तिमेवाद् व्यवस्थितः ॥ ३२६ ॥

सुतराम् ; स्वापेक्षया परविद्यापेक्षया चेति भावः । इहैवेत्ययोगवदन्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते ।

अब्रह्मदृष्ट्यादिषु तु प्रधानैकार्थता भवेत् ।

विद्यौपयिकदृष्ट्यादि हेतुन्यायादिहेष्यते ॥ ३२७ ॥

नातिप्रसक्तिरेवं स्यादधीत्यासत्त्यनुदुते ।

कथंचित्संगतिश्चात्र परेष्टा न प्रणुद्यते ॥ ३२८ ॥

अस्तु यथावदनवगतेऽधिष्ठाने मिथ्यादृष्टिः प्रसिद्धेत्यत्राह—तेषामिति । न ह्येतन्मिथ्यादृष्टिमात्रम् , अपि तु यथावदवगते वैधमारोपणम् । ततश्चाधिष्ठानभूतं कर्माङ्गं यथावदविजानता तत्रान्यदृष्टिविधिनं चिन्तयितुं शक्यते । सर्वसंमता , विश्वापलापिनोऽपि निरूपकसंनिधौ दुरपह्वा ; आहत्य सन्मात्रेऽवगतिविमतेरिति भावः । ननु काम्यकर्मणोऽप्यनङ्गैरपि स्ववीर्यवत्तरत्वापादकैरेतैरपेक्षास्ति , तेषामपि विचारानुष्ठाने च कर्मज्ञानापेक्षा सिद्धा , अत उभयाकाङ्क्षया कर्मकाण्डे तच्चिन्तास्तु ; मैवम् ; अविदितब्रह्मणस्तदयोगस्योक्तत्वात् । अत एव ह्युपनिषत्स्वेव तदधीतिः । यत् “ अधीतवेदान्तस्य ” इत्यादिना वेदान्तमात्राध्यायिनस्तावन्मात्रचिन्ता शक्येति पूर्वं चोदितम् , तदसत्—अध्ययनविधिर्हि यथाक्रमं कृत्वाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । न च विध्यतिलङ्घनेन प्रवृत्तमापत्कृतं वा त्रय्यन्तमात्राध्ययनमपेक्षयेदानीं तद्विचारस्य पूर्ववृत्तं मृग्यते । एतेन प्राचीनसुकृतविशेषनियतवैराग्यातिशयादेकदेशाध्ययनविचारौ स्यातामित्यपि निरस्तम् , तस्याप्यध्ययनविध्यतिलङ्घनायोगात् ; अनधिगतकर्मणः कर्माङ्गविद्याधिगतिरशक्यविचार इति चोक्तम् । अविशदनिरूपणेन पश्चात् शेष पूरणं च क्लिष्टम् । ब्रह्मचिन्तोद्यतस्य विद्याङ्गं कर्मणां गुरुरपदेशमात्रेण ज्ञप्तिरस्त्विति चेत् , तर्हि तेनैव न्यायेन ब्रह्मविचारोऽपि मा भूत् । तदिह यथाविधि कृत्वा-

ध्यायिनः प्रागिव कृतावशिष्टे विचारपर्वणि वृत्तविशेषः स्थाप्यत इति शुद्धः पन्थाः ॥

श्रुतिकिरीटशरीरविकृष्टिकृन्मलिनवृत्तिमलिम्लुचवृत्तिभिः ।

विघटितामिव विशतिलक्षणी यतिपतेरिति नीतिरजीवटत् ॥ ३२९ ॥

मूलभावप्रकाशिका

परमतं प्रतिक्षिपति—अपिचेति । आत्मनित्यत्वादीत्यादिपदेन सत्यत्वादिग्रहणम् । परमने—आत्मा नित्यः, अतः सत्य उपादेयश्च, तद्व्यतिरिक्तं तु कर्मफलमनित्य मिथ्या-भूतम्, अतो हेयमित्येवंरूपस्यैव विवेकस्य नित्यानित्यविवेकरूपतया वाचस्पतिनोक्तत्वादेवरूपस्य विवेकस्य विशतिलक्षणमीमांसासाध्यत्वेन ब्रह्मविचारपूर्ववृत्तत्वासंभवादिति भावः । स्थिरत्वास्थिरत्वेति ; स्थिरत्वास्थिरत्वान्यतरेत्यर्थः ; कर्मफलभूतकृत्प्रपञ्चस्थिरत्वदुरवबोधमिति यावत् । यद्वा कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिसहितानन्तस्थिरफलापातप्रतीतः पूर्ववृत्तत्वं वदद्भिर्भद्विरेव नित्यानित्यविवेकस्य पूर्ववृत्तत्वमभ्युपगतमित्यत्राह—अपि चेति । सत्यमेतादृशो नित्यानित्यविवेकः पूर्ववृत्ततयास्माभिरभ्युपेत एव; अपितु ईदृशनित्यानित्यवस्तुविवेकस्य “तद्यथेह” इत्यादिवाक्यैः कर्ममीमांसासनाथैरेव निष्पाद्यत्वात्कर्ममीमांसायाः पूर्ववृत्तत्व वक्तव्यमिति भावः । अनन्तस्थिरफलप्रतीतिमभिप्रेत्यात्मनित्यत्वादीत्युक्तम् । वैदिकवैराग्यशमादेः “ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ” “सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय” “ शान्तो दान्त उपरतः ” इत्यादिवाक्यैस्तृतीयाध्यायव्युत्पाद्यविनियोजकश्रुतिलिङ्गादिन्यायालोचनसनाथैरेव श्रवणशेषत्वस्यावगन्तव्यतया ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारसापेक्षत्वमस्तीत्याह—एषां साधनत्वं चेत्यादिना । इदं चोपलक्षणम् । प्रायेण ब्रह्ममीमांसायाः कर्ममीमांसासापेक्षत्वं मीमांसापरिचयशालिनां सुव्यक्तम् । नन्वस्मिन् शास्त्रे सर्ववेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपक्रमादीन्येव ज्ञातव्यानि, न श्रुतिलिङ्गादीनीति चेत्—न, उपक्रमोन्मेषार्थं श्रुतिलिङ्गादीनामपेक्ष्यत्वात् । न हि ब्रह्माभिधानश्रुत्यादिकमनुपलभ्योपक्रमो ब्रह्मविषय इति निश्चेतुं शक्यम् । न चैतावता श्रुतिलिङ्गादिकमेव समन्वयोपयोगि नोपक्रमादिकमिति शक्यं वक्तुम्, श्रुत्यादिष्वपि प्रकरणस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गाधीनात्मज्ञानत्वात् । साकाङ्क्षप्रधानवचनं हि प्रकरणम् । प्राधान्यनिर्णयश्च तात्पर्यलिङ्गावसेयः । किंच—येषु वाक्येषु ब्रह्माब्रह्मसमावेशस्तत्र ब्रह्मलिङ्गबलवत्त्वस्य तात्पर्यलिङ्गोपक्रमाद्यवसेयत्वात् । श्रुतिलिङ्गादिकमुपक्रमादिक

चापेक्षितम् । न चोपक्रमादीनां श्रुतिलिङ्गादीनां चान्योन्याश्रयः ; उपक्रमादीनां स्वरूप-
लभार्थं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षेण, बलाबलावधारणार्थमुपक्रमाद्यपेक्षेणमिति विषयभेदेन परस्परा-
पेक्षायामुत्पत्तिर्ज्ञप्तिविषये धूमवह्न्योरिव परस्परापेक्षया अदोषत्वात् । तस्मात् श्रुतिलिङ्गा-
दिकमुपजीव्यमेवेति तदर्थं तृतीयाध्यायापेक्षया अपि सत्त्वम् ; एवमन्यदपि द्वादशल-
क्षण्याः कर्ममोमांसायां प्रमेयं प्रायेण ब्रह्ममीमासायामुपजीव्यमेव । तथाहि—
“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रेण प्रमाणस्वरूपसाधनफलैर्धर्मस्य विचारं प्रतिज्ञाय
प्रथमाध्याये तस्मिन् प्रमाणं निरूपितम् । तत्र प्रथमपादे साक्षाद्धर्मे प्रमाणभूताया-
श्चोदनाया अपि पौरुषेयत्वाद्यप्रामाण्यहेतुगङ्गानिराकरणपूर्वकं तत्र प्रामाण्यमुपपादितम् ।
द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रयोर्विध्यपेक्षितद्रव्यदेवतास्तुत्यनुष्ठेयार्थस्मृतिसमर्पकतया, तृतीय-
पादे मेन्वाद्याप्तप्रणीतवेदाविरुद्धस्मृत्यादीनां मूलवेदानुमापकतया, चतुर्थपादे “अग्निहोत्र
जुहोति” “इयंनेनाभिचरन् यजेत” इत्यादिविधिव्याक्यगतानां नाम्नां कर्मनामतया च तत्र
प्रामाण्यमुपपादितम् । एव प्रमाणसिद्धस्य धर्मस्य परस्परभिन्नं स्वरूपं द्वितीयाध्याये निरू-
पितम् । तत्र ‘यजति, ददाति, जुहोति’ इति चोदनासु यज्यादिधातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण
यागदानहोमानां भेदः । “समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” इत्यादिषु विधिषु
‘यजति’ इति पञ्चकृत्वोऽभ्यासेनाविशेषपुनःश्रुतिरूपेण प्रयाजादीनां भेदः ; “सप्तदश प्राजा-
पत्यान् पशूनालभेत” इत्यत्र द्रव्यदेवतासंबन्धभेदिन्या सप्तदशसंख्यया तदनुमेययागानां
भेदः । “अथैष ज्योतिः” इत्यादिषु वाक्येषु ज्योतिरादिनामधेयैस्तन्नामकानां प्रकृतज्योति-
ष्टोमाद्भेदः । “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्रामि-
क्षारूपगुणान्तरावरुद्धे यागे निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजिनयागस्यामिक्षायागात्
भेदः । प्रकरणान्तरेण नित्याग्निहोत्रान्मासाग्निहोत्रस्य भेद इत्येवं द्वितीयाध्याये कर्मभेदः
प्रपञ्चितः । तृतीयाध्याये भिन्नानां श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रमाणैः शेषशेषिभावो निरूपितः ।
तत्र निरपेक्षशब्दः श्रुतिः । सा त्रिविधा—विधात्री अभिधात्री विनियोकत्री च । लिङादि-
श्रुतिर्विधात्री । इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री । विनियोकत्री तु—एकप्रत्ययरूपा, एकपदरूपा,
विभक्तिरूपेति त्रिविधा । तत्राद्या “पशुना यजेत” इति तृतीया; सा हि स्वोक्तकरण-

* एतदारभ्य ४५० तमे पृष्ठे द्वितीयपङ्क्तौ ‘निरूपितः’ इतिपर्यन्तो भागः ।
सर्वोऽप्यन्यैवानुपूर्व्यां शिवाकर्मणिदीपिकायां दृश्यते ।

कारकं प्रति स्वोक्तैकत्वसंख्यायाः शेषत्वं समर्पयति । द्वितीया “यजेत” इति पदम् । तेन प्रत्ययोक्तभावना प्रति प्रकृत्युक्तयागस्य शेषतोपनीयते । तृतीया शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिकेति द्विधा । “त्रीहोन् प्रोक्षति” इत्यादिषु द्वितीया ब्रीह्यादीनां प्रोक्षणक्रिया प्रतीप्सिततमत्वरूपशेषित्वबोधिका । “क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इत्यत्र चतुर्थीश्रुति मैत्रावरुणस्य प्रदानक्रियेप्सिततमेन कर्मणाभिप्रेयमाणत्वरूपशेषित्वबोधिका । “अरुणया क्रीणाति” इत्यत्र क्रयभावनां प्रत्यारूप्यस्य, “चात्वालान्मृदमाहरति” इत्यत्र मृदाहरणक्रिया प्रति चात्वालस्य, “वेद्यां हवीप्यासादयति” इत्यत्र हविरासादनक्रियां प्रति वेद्याश्च तृतीयापञ्चमीसप्तम्यः शेषत्वबोधिका । षष्ठी तु क्वचित् “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इत्यादौ शेषित्वबोधिका “यजमानस्य याज्या” इत्यादौ शेषत्वबोधिका च; संबन्धमात्रेऽनुशिष्टाया षष्ठ्या योग्यज्ञानसारेणोभयथापि पर्यवसानसंभवात् । वस्तुसामर्थ्यं लिङ्गम् । तद् द्विविधम्— शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं च । तत्र “बहिर्देवसदनं दामि” इति मन्त्रस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गालवनशेषता । “स्वधित्तिनावद्यति” “स्रुवेणावद्यति” “हस्तेनावद्यति” इत्यवदानसामान्ये साधनत्वेन श्रुतानां स्वधित्यादीनां तत्तत्सामर्थ्यरूपलिङ्गात् विशिष्य मासद्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानेषु शेषता । शेषत्वस्य शेषित्वस्य वा बोधिकया श्रुत्या रहितपदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम ” इति; यथा वा “मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह च” इति । न हि यागभावना प्रति स्वर्गकामस्य भाव्यत्वेन शेषित्वबोधिका द्वितीयाश्रुतिः, प्रैषानुवचन प्रति मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वेन शेषत्वबोधिका तृतीयाश्रुतिर्वास्ति । प्रथमा तु प्रातिपादिकार्थमात्रेऽनुशिष्टा । अतः पदसमभिव्याहाररूपेण वाक्येनात्र शेषशेषिभावबोधः । विधिवाक्यतः कर्तव्यत्वेनावगतस्य केन प्रकारेण कर्तव्यमिति विशिष्याज्ञायमानस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तद् द्विविधं—महाप्रकरणमवान्तरप्रकरण चेति । तत्राद्येन दर्शपूर्णमासादिकं प्रति प्रयाजादीनां, द्वितीयेन प्रयाजादिकं प्रत्यभिक्रमणादीनां च तत्तत्सन्निधि समाम्नातानां शेषत्वम् । स्थानं द्विविधम्—यथासंख्यं संनिधिश्च । तत्राद्येन “दध्निरस्यदब्धो भूयासम्” इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीयमध्याम्नातस्याग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयमध्यानुष्ठेयोपाशुयाजशेषता सन्निधिस्त्वाम्नातसंनिधिरनुष्ठानसंनिधिश्चेति द्विधा । आद्येन “शुन्धध्व दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै” इति मन्त्रस्य महाप्रकरणावान्तरप्रकरणरहितस्व सानाव्यपात्रप्रोक्षणशेषता । द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयपशुशेषता । समाख्या यौगिकी संज्ञा । सा लौकिकी वैदिकी चेति

द्विधा । होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया होतृश्चमसभक्षणं प्रति, आध्वर्यवमिति याज्ञिकप्र-
सिद्धलौकिकसमाख्ययाध्वर्योरववातादिकं प्रति कर्तृत्वेन शेषत्वमिति शेषशेषिभावः सापवाद-
स्तृतीयाध्याये प्रपञ्चितः । एवं सिद्धशेषशेषिभावानां कर्मणामनुष्ठापनशक्तिरूपा प्रयुक्तिश्चतुर्थे
निरूपिता । शेष्येव शेष प्रयुङ्क्ते, स्वसिद्धार्थमनुष्ठापयति, न त्वनुनिष्पाद्यपि । नापि शेषः शेषिणं
प्रयुङ्क्ते । अनेकशेषिसद्भावेऽपि यत्रान्यप्रयुक्तस्यैवान्यत्रविनियोगस्तत्र यत्प्रयुक्तस्यान्यत्र विनि-
योगः स एव शेष प्रयुङ्क्ते, न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि । एव च “तप्ते पयसि दध्यानयति” इत्या-
दिवाक्ये विधीयमानस्य दध्यानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकाङ्क्षायां सममिव्याहृतं पयः
कर्मान्तरत्वेनाविधीयमानं सप्तम्याधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्यतीति प्रकृतप्र-
धानभूतपयःपरामर्शना तत्पदेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पयोरूपत्वेनावगतमित्यैव
शेषित्वात् स्वशेषभूत दध्यानयनमनुष्ठापयति न तु तदनुनिष्पादि वाजिनमपीत्यामिक्षापचार
एव पयोऽतरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः, न वाजिनापचारे । “कृष्णविषाणया कण्डूयते” “चा-
त्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति” इति कृष्णविषाणायाः कण्डूयनप्रासनरूपक्रियान्वये सत्यपि
कृष्णविषाणा तृतीयया कण्डूयनं प्रति शेषः, प्रासनं प्रति तु द्वितीयया शेषिणी । निवृत्त-
कण्डूयनप्रयोजनायास्तस्याः प्रासनात् पूर्वमपचारे प्रासनार्थं न पुनः कृष्णविषाणान्तरो-
पादानप्रयुक्तिरित्येवं सापवादा प्रयुक्तिश्चतुर्थाध्याये प्रपञ्चिता । एकप्रयोगान्तर्गतानामङ्ग-
प्रधानानामनुष्ठानक्रमः पञ्चमाध्याये श्रुत्यर्थादिभिः प्रपञ्चितः । तत्र “अध्वर्युर्गृहपति दीक्ष-
यित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादिश्रुत्या गृहपत्यादीनामुन्नेत्रन्तानां सप्तदशानां सत्रयजमा-
नानां दीक्षाक्रमः । “अग्निहोत्रं जुहोति” “यवागूं पचति” इत्यत्र होमद्रव्यनिष्प-
त्त्यर्थयवागूपाकप्रयोजनरूपेणार्थेन पाकहोमयोः क्रमः । “समिधो यजति” इत्यादि-
विधिविहितानां प्रयाजानां विधिवाक्यपाठक्रमेण क्रमः । वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनां प्रति-
पश्चावर्तनीयेषूपकरणनियोजनादिषूपकरणे यत् कुतश्चित् पशोरारभ्य यत्र कचित्पशौ समा-
पिते तेनैव प्रवृत्तिक्रमेण नियोजनादिक्रमः । सायस्के “सह पशूनालभते” इति श्रुत्या
सवनीयस्थान एवाग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुत्रयस्यापि सह कर्तव्यतया प्राप्तौ सवनीय-
स्थानेन प्रथमं सवनीयपशोरुपाकरणम्, अनन्तरमग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरिति क्रमः । दर्शे
पुरोडाशसांनाय्ययोर्मुख्यक्रमेण प्रयाजशेषाभिधारणक्रम इत्येवं श्रुत्यर्थादिभिः क्रमः सापवादः
प्रपञ्चितः । एवं द्वितीये उत्पत्तिविधिप्रमेयस्य कर्मभेदस्य, तृतीये नियोगविधिप्रमेयस्य शेष-

शेषिभावस्य, चतुर्थपञ्चमयोः प्रयोगविधिप्रमेययोः प्रयुक्तिक्रमयोश्च निरूपणानन्तरं षष्ठेऽधिकारिविधिप्रमेयफलसंबन्धो निरूपितः । तत्र स्वर्गकामादिपदं विधिप्रयोजनभूतपुरुषप्रवृत्त्यपेक्षितफलविशेषान्वयपर, न तु चन्दनादिरूपयागादिद्रव्यसमर्पकम् । तच्च फलं “स्वर्गकाम” इत्युद्देश्यगतलिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामप्यविशिष्टम् । “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इत्यादावेकैकस्य कृत्स्नफलं न तु परिषद्गतं फलमित्येकैकस्य फलान्वय इत्येवमादिरूपेणाधिकारः सापवादः षष्ठे प्रपञ्चितः । एवं विधिचतुष्टयप्रमेयात्मकोपदेशविचारे पूर्वषट्केण कृते तत् परमध्यायचतुष्टयेनातिदेशविचारः । ‘इत्थं कर्तव्यम्’ इत्युपदेशः; ‘तद्वत् कर्तव्यम्’ इत्यतिदेशः । तत्र सप्तमाष्टमयोर्वचननामधेयचोदकैरतिदेशो निरूपितः । इषुनामके क्रतौ कांश्चिद्वैशेषिकान् धर्मान् विधायाम्नातेन “समानमितरत् श्येनेन” इति प्रत्यक्षवचनेन श्येनवैशेषिकाङ्गानामिषावतिदेशः, “मासमग्निहोत्र जुहोति” इत्यत्र नित्याग्निहोत्रेऽग्निदेवतासद्भावात् कृतशक्तिकेन तत्सादृश्यविधित्सया कौण्डपायिनामयने कर्मणि प्रयुक्तैनाग्निहोत्रनामधेयेन तस्मिन्नित्याग्निहोत्रधर्माणामतिदेशश्च सापवादः सप्तमे पादत्रयेण निरूपितः । चतुर्थपादेन “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यादिष्वनुपदिष्टधर्मेषु प्रत्यक्षवचनस्य नाम्नश्चातिदेशिकस्याभावेऽपि कुतश्चिद्वैदिकात् कर्मणो धर्मप्रापकवचनमस्तीत्यानुमानिकवचनरूपेण चोदकेनातिदेशः सामान्यतो निरूपितः । अष्टमे तु कस्य कुतो धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां शब्दार्थकृतसादृश्यविशेषाल्लिङ्गादिष्टीनां दर्शपूर्णमासतो धर्मः प्रापितः । अग्नीषोमीयपशुतः पशूनां, सवनीयादैकादशिनीनां, ज्योतिष्टोमात् सोमानां, द्वादशाहादहर्गणानां, गवामयनात् संवत्सरसत्राणामित्येवरूपेण विशिष्य चोदकातिदेशः सापवादः प्रपञ्चितः । अतिदिष्टानां मन्त्रसामसंस्काराणां प्राकृतपदार्थकार्यापन्नवैकृतपदार्थान्तरसंबन्धेनान्यथाभावरूप ऊहो नवमे चिन्तितः । प्राकृतपदार्थकार्यापत्तिः प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रत्यक्षवचनावगतप्राकृतनिवृत्त्यनुमितशब्देन वावसीयते । “नैवारश्चरुर्भवति” इत्यत्र प्राकृतव्रीहिकार्यहविर्निर्वाहकत्वं प्रत्यक्षेणैवावसीयते, न तु नैवार इति तद्धितेन; “तस्येदम्” इति संबन्धसामान्ये अप्रत्ययविधानात् तस्य प्रकृतिविकारभावरूपसंबन्धविशेषपर्यवसायित्वकल्पनायाः प्रत्यक्षाधीनत्वात् । “नैर्ऋतं चरुं परिवृत्तयै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नम्” इत्यत्र श्रुतस्य नखस्य प्राकृतोल्लखलमुसलकार्यापत्तिर्न प्रत्यक्षेणावसीयते; ऊल्लखलमुसलाभ्यां व्रीहीणामवहननं निष्पद्यते, नखेन तेषां निर्भेद-

नमिति प्रत्यक्षेण कार्यभेदस्य दर्शनात् । किंतु अवहननेनेव निर्भेदनेनापि तुषविमोकात्तण्डुल-
निष्पत्तिदर्शनेन प्राकृताववातस्योल्बलमुसलकार्यताया यद्रूप विवक्षितं तण्डुलनिष्पत्तिद्वारे-
णापूर्वोपयोगिक्रियात्व तन्निर्भेदनेऽपि समानमिति तेन रूपेणावहनननिर्भेदनयोरैक्य-
स्योन्नेयत्वात् तत्कार्यापत्तिरनुमानेनावसीयते । “परिधौ पशु नियुञ्जीत” इत्यत्र
प्राकृतयूपकार्ये पशुनियोजने परिधेर्विनियोग प्रत्यक्षवचनेनापि विधीयते । “न गिरा
गिरेति ब्रूयादैर कृत्वोद्देयम्” इत्यत्र गिरापदोक्तिप्रतिषेधावगतया गिरापदनिवृत्त्या
तत्कार्यस्य साधनापेक्षत्वावगमात् तत्कार्यवाचि पदमनुमाय गिरापदकार्यार्थमैर कृत्वोद्देय-
मित्येवरूपेण श्रुतानुमितैकदेशनिष्पादितेन वाक्येन गिरापदकार्यापत्तिरिरापदस्यावसीयते ।
“यस्योभयं हविरातिमाच्छति । ऐन्द्र पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्” इत्यत्र पञ्चशरावद्व्य-
कस्य यागस्य दर्शकार्यापत्तौ दर्शकार्यनिवृत्तिर्न प्रत्यक्षवचनादवगम्यते, तन्निवृत्तौ तत्कार्यस्य
साधनापेक्षायां तद्वाचिपदमनुमाय दर्शकार्यार्थम् “ऐन्द्र पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्” इति
श्रुतानुमितैकदेशनिष्पाद्येन वाक्येन पञ्चशरावयागस्य दर्शकार्यापत्तिरवसीयते । “स
प्रत्यामनेत् स्थानात्” इति षष्ठाध्यायाधिकरणपूर्वपक्षरीत्येदमुदाहरणम् । सिद्धान्ते तु
द्रव्यापचारे द्रव्यान्तरानयनेन दर्शनिष्पत्तेर्न तन्निवृत्त्युच्यनमस्तीत्युदाहरणान्तरमन्वे-
षणीयम् । एवं कार्यापत्त्या त्रीहिधर्माणामववातादीनां नीवारेषूल्बलमुसलधर्माणां प्रोक्ष-
णादीनां नखे यूपधर्माणां परिव्ययणादीनां परिधावूहः संस्कारोहः । गिरापदगतगीतिक्रि-
याया इरापद ऊहः सामोहः । दर्शधर्माणां तु सिद्धान्ते नास्त्यूहः पञ्चशरावयागे । मन्त्रोह-
स्त्वष्ट्रबिधः । कचित् प्रकृतिमात्रमूह्यते; यथा—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्यत्राग्निपदस्थाने
सौर्यचरो ‘सूर्याय’ इति । कचिल्लिङ्गमात्रमूह्यते; यथा “वस्यसि रुद्रासि” इत्येकहायि-
नीमन्त्रे विकृतिविशेषविहितसोमक्रयणवत्सं प्राप्ते “वसुरसि रुद्रोऽसि” इति । कचित् वचन-
मात्रमूह्यते, यथा “छागस्य वपाया मेदसः” इति मन्त्रे प्राजापत्यपशून् प्राप्ते छागानामिति ।
कचित् प्रकृतिर्लिङ्गं चोह्यते, यथा—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्यादित्यचरं प्राप्ते मन्त्रे
“अदित्यै जुष्टं निर्वपामि” इति । कचित् प्रकृतिर्वचनं चोह्यते; यथा—तस्मिन्नेव मन्त्रे
वैश्वदेव चरं प्राप्ते “विश्वेभ्यो देवेभ्यः” इति । कचिल्लिङ्गं वचनं चोह्यते, यथा—“प्रास्मा अग्नि
भरत” इति मन्त्रे “मल्हा आलभेत” इति विहितान् पशून् प्राप्ते ‘प्राभ्योऽग्निम्’ इति । कचित्
त्रोण्यप्यूह्यन्ते, यथा—“आपो देवीः” इति मन्त्रे “आज्यं प्रोक्षणम्” इति सोमारौद्रचरौ

विहितं घृतं प्राप्ते 'घृतं देवम्' इति । कचित्सकलस्य पदस्याभ्यासरूप ऊहः । यथा "एक-
धास्य त्वचमाच्छयतात्' इति मन्त्रे पशुगण प्राप्ते 'एकधैकधा' इति । एवमूहः सापवादो नवमे
प्रपञ्चितः । एवमातिदेशिकपदार्थगतारूपान्तरातिदेशनिरूपणानन्तरं तन्निवृत्त्यात्मको बाधो
दशमे निरूपितः । निवृत्तिश्च कस्यचित् कचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतावज्ञातत्वेन तद्भा-
व्यत्वासम्भवात् । यथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामारम्भणीयाया । न हि आरम्भणी-
याविधानसमये दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया अङ्गमिति विज्ञातं येन सापि प्रयाजादिवदतिदेशवा-
क्येन गृह्येत । कस्यचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतौ विज्ञातस्याप्यसंभवान्निवृत्तिः । यथा
पवमानेष्टावग्निहोत्रहवण्या , ययाग्निहोत्रं हुतं साग्निहोत्रहवणी । प्रकृतौ " अग्निहोत्रहवण्या
हवीषि निर्वपति" इति निर्वापकरणत्वेन ग्राह्येति । न च पवमानेष्टिसमयेऽग्निहोत्रं हुतम् । कचिद्
द्वारलोपान्निवृत्तिः । तत्र द्वारलोपः कचित् द्वारत्वाभिमतस्य स्वतः सिद्धतया । कृष्णलेष्वावघात-
द्वारस्य वैतुष्यस्य स्वतः सिद्धतयावघातस्य निवृत्तिः । कचित्पूर्वसिद्धतया । यथा "खलेवाली
यूपो भवति" इत्यत्र रक्षलेवाल्याः प्रागेव छित्वा तक्षणेन श्लक्ष्णीकृत्य निखातायाश्छेदनतक्षणोच्छ-
यणानां निवृत्तिः । कचित् द्वारसंपादनाशक्त्या , यथा प्राशिन्नेडाभक्षणार्थेषु कृष्णलेष्वाभिधा-
रणजन्योपकारस्य स्वादिम्नः संपादयितुमशक्यत्वादभिधारणनिवृत्तिः । कचित्सिद्धशेषिविरो-
धान्निवृत्तिः , यथा आग्रयणदक्षिणारूपे वत्से अन्वाहार्यधर्मस्य पाकस्य । पाके हि कृते
वत्सो नश्येत् ; तन्मांसमेव दक्षिणा स्यात् । कचित् साध्यशेषिविरोधात् कस्यचिन्निवृत्तिः , यथा
"बार्हस्पत्यो नैवारश्चरुर्भवति" इत्यत्र निर्वाप्येषु "चतुरो मुष्टीनिर्वपति" इत्यतिदेशप्राप्तस्य च-
तुर्मुष्टिपरिमाणस्य सप्तदशशरावपरिमाणचरुरूपसाध्यशेषिविरोधित्वात् संख्यामुष्टयोरन्यतरनिवृ-
त्तेरवश्यभावे जघन्यत्वान्मुष्टेर्निवृत्तिः । कचिद्विरोधाभावेऽपि प्रयोजनाभावान्निवृत्तिः ; यथा—
आग्रयणदक्षिणारूपे वाससि पाकस्य । प्रकृतौ ह्यन्वाहार्यरूपदक्षिणाद्रव्यनिष्पत्त्यर्थं "दक्षिणा-
श्रावपरिमित महान्तमोदनं पचति" इति पाको विहितः । इह दक्षिणाद्रव्ये वाससि प्रामेव
निष्पन्ने स्थिते तन्निष्पत्त्यनुपयोगिना किं पाकेन ? द्वारलोपनिवृत्तिरित्यत्र द्वारशब्देन यत् द्वार-
तया फलतया वा प्रयोजनं तत्सर्वं विवक्षितम् । तेन मृते यजमाने क्रियमाणायामिष्टौ "आयु-
राशास्ते" इत्यादिमन्त्राणां विवक्षितफलानां मृतस्य यजमानस्यायुरादिफललोपान्निवृत्तिरप्यु-
दाहरणमित्यादि द्रष्टव्यम् । कचित् प्रत्याम्नानात् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिः । साप्यनेकविधा—
कचिदुद्दिष्टपदार्थविरोधान्निवृत्तिः ; यथा "औदुम्बरो यूपो भवति" इति वैकृतपशावतिदेश-

प्राप्तयूपोद्देशेनोदुम्बररूपप्रकृतिद्रव्यविधानादुदुम्बरप्रकृतिके यूपे प्राकृतस्य बिल्वपलाशदेर्विरोधेन प्रकृतित्वासंभवाच्चिन्तिः । कचिदुपदिष्टपदार्थगतश्रुतनैरपेक्ष्यविरोधान्निवृत्तिः ; यथा — “नैवारश्चरुर्भवति” इत्यत्र नीवारप्रकृतिके चरौ ब्रैहतण्डुलानामपि भिन्नेन प्रकृतित्वसंभवेऽपि नीवारशब्दपरतद्वितोत्पत्त्यवगतनैरपेक्ष्यविरोधात् ब्रीहीणां निवृत्तिः । नीवाराणां ब्रीहिसापेक्षाणां चरुप्रकृतित्वे हि सापेक्षमसंभवेति सामर्थ्यात् तद्वितोत्पत्तिर्न स्यात् । कचिदविरोधेऽपि नैरपेक्ष्याच्चिन्तिः ; यथा — आग्रयणे “वासो दक्षिणा” “वत्सः प्रथमजो दक्षिणा” इति श्रुताभ्यां वासोवत्साम्यामृत्विजामानतौ तयोरन्वाहार्यनिरपेक्षकारणत्वात् प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणानिवृत्तिः । कचिन्नैरपेक्ष्याभावेऽपि नियमवशान्निवृत्तिः ; यथा “सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति श्रुतेन सोमचमसेन केवलं ब्रह्मणे दत्तेन लौकिकोपायान्तरमनपेक्ष्य ऋत्विजामाननैरसंभवेऽपि श्रुतनियमविधिवशात् प्राकृत्याः द्वादशशतदक्षिणाया निवृत्तिरित्युदाहरणीयम् । कचित्प्रतिषेधात् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिः । प्रतिषेधशब्देन यः कश्चित् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिफलको विधिः स सर्वोऽपि विवक्षितः । तेन महापितृयज्ञे — “नार्षेयं वृणीते” इत्यनेनार्षेयवरणवर्जं प्रकृतिवत् कुर्यादिति पर्युदासेन या तस्मिन्नाार्षेयवरणनिवृत्तिः, “न तौ पशौ करोति” इत्याज्यभागनिषेधाद्वा पशवाज्यभागनिवृत्तिः “आज्यभागौ यजति” इत्यपूर्वतापरविधिनाज्यभागानां या गृहमेधीयकर्मणि निवृत्तिः, सा सर्वाप्यत्रोदाहरणम् । एवं च दर्शपूर्णमासयोः “कपालेषु श्रपयति” इतिवाक्यस्य तण्डुलहविकेषु चित्रादिषु ब्रीह्युपादाननिवृत्तेरेव फलत्वात् साप्यत्रोदाहरणम् । एवमुपदेशविषयेऽतिदेशविषये च पृथङ् निरूपणार्थेषु निरूपितेषु तदुभयसाधारणयोस्तन्त्रप्रसङ्गयोर्निरूपणीययोरेकादशे तन्त्रं निरूपितम् । तत् त्रिविधम् — फलतन्त्रम्, पदार्थतन्त्रम्, अनुष्ठानतन्त्रमिति । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र फलमुद्दिश्योपादीयमानानामग्नेयादीनां षण्णां द्वन्द्वावगतं “राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र बहूनामिष्टिपशुसोमानामेकेन नाम्ना तन्त्राभिधानावगतं च साहित्यं विवक्षितमिति सहितानां फलान्वयादाग्नेयादीनां षण्णां फलं राजसूयनामगृहीतानां यागानां च फलं साधारणम् । तदेतत्फलतन्त्रम् । “समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “पौर्णिमास्यां यजेत” “दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः ऋत्विजः” इति विहिता देशकालकर्तार एकफलसाधनानां कर्मणां यथायोगं साधारणा इत्येतत् पदार्थतन्त्रम् । एकफलानामेकदेशकालकर्तृकाणां यदभेदेन प्रयजाद्यनुष्ठानं तदनुष्ठानतन्त्रम् । फलैक्येऽपि यत्र देशकालकर्तृ-

णामन्यतमस्यापि भेदः, तत्र प्रतिप्रधानमङ्गानुष्ठानावृत्तिलक्षण आवापः । तत्र द्वादशाहे द्वादशानां सोमयागानां द्वादशस्वहस्तु कर्तव्यानां कालभेदात् सुत्योपसुत्यभृत्यङ्गानुष्ठानावृत्तिः । वरुणप्रघासेषु नवहविष्कायामिष्टौ विहारद्वय विधाय “अध्वर्युरुत्तरे विहारे हवीष्यासादयति, मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्” इति देशभेदविधानात् तत्र तत्र देश उपदिष्टानां हविषां मारुत्याश्चाङ्गानुष्ठानं भिद्यत इति देशभेदेन तदावृत्तिः । तत्रैव “गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति” इति विहितानामापराम्निहोमानां देशकालैक्येऽप्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातृरूपकर्तृभेदात् भेदः । यत्र कर्तृत्वाधिष्ठानाभेदेऽपि कर्तृकारकभेदः, तत्रापि प्रयोगभेदेनाङ्गानुष्ठानावृत्तिरेव, यथा “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, वामनो दक्षिणा । सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणा” इत्यादिवाक्यविहितेषु राजसूयान्तर्गतयागेषु देशकालफलभेदाप्रतीतावपि वामनान्तैराग्नावैष्णवयाग कर्तव्यः, श्यामान्तैः सोमापौष्णश्चरुः कर्तव्यः इत्येवं दक्षिणाव्यवस्थया तद्वदात् कर्तृरूपं भिद्यत इति तत्प्रतियाग प्रयोगभेदीदङ्गानुष्ठानावृत्तिः । यानि तु कालभेदेन कर्तव्यानामपि प्रधानानां कर्मकालाद्यङ्गानि तान्यगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषां तन्त्रं भवति । यथा ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशूनां “दीक्षासु यूपं छिनत्ति” इति दीक्षाकालकर्तव्यत्वेन विहितो यूपः । यथा वा द्वादशाहे द्वादशानां सोमयागानामहर्भेदेन कर्तव्यानां दीक्षोपसदादय इत्येवंरूपेण सापवादं तन्त्रमेकादशे निरूपितम् । द्वादशे प्रसङ्गो निरूपितः । अन्यार्थेनान्यस्य तत्प्रयुक्तिशक्तिकस्योपकारः प्रसङ्गः । यथा भोजनार्थं प्रथमागतस्याचार्यस्य कृते कृतेन सूपापूपादिना पश्चादागतस्य स्वयमाचार्यनैरपेक्ष्येणापि सूपापूपादिप्रयुक्तिशक्तिकस्य जामातुरूपकारः । यत्त्वन्यार्थेन स्वयं तत्प्रयुक्तिशक्तिरहितमुपक्रियते, तन्न प्रसङ्गिकम् ; आचार्यार्थकृतसूपाद्युपक्रियमाणपरिचारकादिवत् तदुपजीव्य प्रयोजकम् । यथा दध्यानयनेनोपक्रियमाण पुरोडाशकपालं प्रति तुषोपवापस्य शेषित्वे सत्यपि न तत्प्रयुक्तिशक्तिः, “पुरोडाशकपालः” इति सविशेषणोपादानेनान्यप्रयुक्त्युपजीव्यत्वाविष्करणात् । स च प्रसङ्गस्त्रिविधः—अनुष्ठानप्रसङ्गः; पदार्थप्रसङ्गः; शास्त्रप्रसङ्गश्चेति । पश्चर्धप्रयाजाद्यनुष्ठानेन पशुपुरोडाशाद्युपकारोऽनुष्ठानप्रसङ्गः । सौमिक्या वेद्या सोमान्तर्गतेष्टिपशूनामुपकारः पदार्थप्रसङ्गः । “यजमानादिब्राह्मणो धनमार्जयेत्” इति द्रव्यार्जनशास्त्रेण ज्योतिष्टोमादिशास्त्रस्य ऋत्विगपेक्षस्याविशेषेण त्रैवर्णिकानामा-

त्विज्यमाक्षेप्तुं प्रवृत्तस्योपकारं शास्त्रप्रसङ्गः—इत्येवमादिरूपेण द्वादशे सापवादः प्रसङ्गे निरूपितः । तत्र द्वादशलक्षणीप्रतिपाद्यप्रमेयस्य ब्रह्ममीमांसायामुपजीव्यत्वं तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यत इति नात्र प्रपञ्च्यते । यदुक्तम्—उद्गीथाद्युपासनविचारस्य ब्रह्मविचारे प्रासङ्गिकविचारोपयुक्तकर्मविचारस्य न पूर्ववृत्तत्वमिति ; तत्र, “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इति सूत्रे ब्रह्मवत्तदनुबन्धिनामपि विचारः प्रतिज्ञातः । ब्रह्मोपासनानां ब्रह्मानुबन्धित्ववदुद्गीथाद्युपासनानामपि ब्रह्मदृष्टिरूपतया ब्रह्मानुबन्धित्वमस्त्येव । तथा ब्रह्मोपासनाङ्गकर्मसमृद्ध्यर्थतया ब्रह्मानुबन्ध्युपासनानुबन्धित्वमप्यस्त्येव । एवं ब्रह्मोपासनादिवत्साक्षात्संगतस्योद्गीथाद्युपासनविचारस्य प्रासङ्गिकत्वं कुतस्त्यमित्याह—उद्गीथाद्युपासनानीत्यादिना । ब्रह्मदृष्टिरूपाणीत्यनेन ब्रह्मानुबन्धित्वमुक्तम् । ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीत्यनेन ब्रह्मानुबन्ध्यनुबन्धित्वमुक्तम् । तान्यपीत्यनेन प्रकारान्तरेण ब्रह्मानुबन्ध्यनुबन्धित्वमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । सुतरामित्यनेनानुबन्धत्रैविध्यं सूच्यते । इहैव संगतानीति ; कर्मविचारापेक्षयात्र संगत्यतिशयसद्भावादिति भावः ।

न्यायसुदर्शनम्

अविशेषेण वेदनोपादानादुभयावस्थामपेक्ष्य संविभक्तेर्विनियोगो धर्मिणामिच्छाद्वारतोऽयमिति केचित् । फलकरणेत्यत्र फलशब्दोऽपूर्वादिगोचरः । उत्तरफलशब्दः स्वर्गादिगोचर इति विवेकः । एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयमित्यत्र विनियोगो विशेषसंबन्धः । श्रुतिलिङ्गादीनां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।

इति लघुसिद्धान्तः ।